

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ААФУ ФУУУЧУУУУУУУ ФУУУУУУУ

БИБЛИОТЕКА РУССКОЙ КЛАССИКИ

А.Н. Толстой

ВОЙНА
И
МИР

В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ
ТРЕТИЙ

Перевод
Стефана Зорьяна

ИЗДАТЕЛЬСТВО «АЙАСТАН», ЕРЕВАН — 1976

Հ. Ա. Մալխոյան

ՊԱՏԵՐԱԶՄ
ԵՎ
ԽԱՂԱՂՈՒԹՅՈՒՆ

ՉՈՐՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ՀԱՏՈՐ
ԵՐՐՈՐԴ

Թարգմանաւորչուանք
Արեւիքան Զորյանի

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԳՈՒԹՅՈՒՆ, ԵՐԵՎԱՆ — 1976

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

P 1
S 80

S 70301(2006) 243 76 «Տ»
701(01)75

I

1811 թվի վերջերից սկսվեց Արևմտյան Եվրոպայի եռանդուն զինումն ու ուժերի կենտրոնացումը, և 1812 թվին այդ ուժերը՝ միլիտնավոր մարդիկ (հաշվելով և նրանց, որ տեղափոխում ու կերակրում են բանակը) շարժվեցին արևմուտքից դեպի արևելք, դեպի Ռուսաստանի սահմանները, դեպի որոնք ճիշտ նույնպես գնում-հավաքվում էին Ռուսաստանի ուժերը: Հունիսի տասներկուսին Արևմտյան Եվրոպայի ուժերն անցան Ռուսաստանի սահմանները, և պատերազմն սկսվեց, այսինքն կատարվեց մարդկային բանականությանը և մարդկային ոգի էությունը հակառակ մի դեպք: Միլիտնավոր մարդիկ միմյանց դեմ կատարում էին անթիվ-անհամար շարագործություններ, խաբեություններ, դավաճանություններ, գողություններ, կեղծիքներ և տպում էին կեղծ թղթադրամներ, կատարում էին կողոպուտներ, հրդեհներ ու սպանություններ, որոնց չի կարող ամբողջ դարերի ընթացքում հավաքել, հաշվի առնել աշխարհի բոլոր դատարանների տարեգրությունը, և որոնց վրա, այդ ժամանակամիջոցում, մարդիկ, այդ ամենը կատարող մարդիկ, չէին նայում որպես ոճրագործության վրա:

Ինչն առաջացրեց այդ անսովոր դեպքը: Որոնք էին դրա պատճառները: Պատմագիրները միամիտ վստահություններով են, թե այդ դեպքի պատճառներն էին՝ Օլդենբուրգի հերցոգին հասցված վիրավորանքը, կոնտինենտալ սիստեմի խախ-

տումը, Նապոլեոնի իշխանասիրութիւնը, Ալեքսանդրի անդրդո-
վելիութիւնը, դիվանագետների սխալները և այլն:

Հետևաբար, բավական էր միայն Մետերնիխը, Ռումյան-
ցը կամ Թալեյրանը, դադարի և ռաուտի արանքում, մի լաւ
աշխատեին և ճարտարորեն մի թուղթ գրեին, կամ Նապոլեոնը
գրեր Ալեքսանդրին՝ Monsieur, mon frère, je consens à rendre
le duché au duc d'Oldenbourg¹, — և պատերազմն էլ չէր լինի:

Հասկանալի է, որ բանն այսպես էր պատկերանում ժամա-
նակակիցներին: Հասկանալի է, որ Նապոլեոնին թվում էր, թե
պատերազմի պատճառը Անգլիայի բանսարկութիւններն էին
(ինչպես և այդ ասում էր նա Ս. Հեղինեի կղզում): Հասկանա-
լի է, որ անգլիական պալատի անդամներին թվում էր, թե պա-
տերազմի պատճառը Նապոլեոնի իշխանասիրութիւնն էր, որ
Օլդենբուրգի իշխանին թվում էր, թե պատերազմի պատճառն
իր դեմ կատարած բռնութիւնն էր, որ վաճառականներին թը-
վում էր, թե պատերազմի պատճառը կոնտինենտալ սիստեմն
էր, որ բանդեց նվրոպան, որ տարիքավոր զինվորներին ու
զենեքայններին թվում էր, թե գլխավոր պատճառը իրենց՝ պա-
տերազմում գործադրելու անհրաժեշտութիւնն է եղել. այն
ժամանակվա լեզուի միտններին թվում էր, թե անհրաժեշտ էր
վերականգնել les bons principes², իսկ այն ժամանակվա դի-
վանագետներին՝ այն, թե ամեն ինչ ծագեց նրանից, որ Ռուսաս-
տանի՝ Ավստրիայի հետ ունեցած 1809 թվի դաշնակցութիւնը
բավականաչափ հմտորեն չէին թաքցրել Նապոլեոնից և որ
№ 178 memorandum-ը (հուլիսի 18-ի) համարձակ չէր գրված:
Հասկանալի է, որ այս և այլ անթիվ-անհամար պատճառ-
ներ (որոնց բանակը կախված է անթիվ տեսակետների տարբե-
րութիւնից) էին ներկայանում ժամանակակիցներին. բայց
մեզ՝ հետնորդներիս համար, որ կատարված դեպքի մեծու-
թիւնը դիտում ենք իր ամբողջ ծավալով և խորանում ենք նրա
պարզ ու սարսափելի իմաստի մեջ, այդ պատճառները մեզ
անբավարար են թվում: Մեզ համար անհասկանալի է, որ մի-
լիոնավոր մարդիկ-քրիստոնյաներ, սպանեցին և տանջե-

ցին միմյանց նրա համար, թե Նապոլեոնն իշխանասեր է,
Ալեքսանդրն անդրդոլելի, Անգլիայի քաղաքականութիւնը խո-
րամանկ և Օլդենբուրգի հերցոգը վիրավորված: Անհասկանալի
է, թե այս հանգամանքներն ի՛նչ կապ ունեն սպանութեան ու
բռնութեան փաստի հետ. թե ինչո՛ւ միայն այն պատճառով,
որ հերցոգը վիրավորված է, նվրոպայի մյուս ծայրից եկած
հազարավոր մարդիկ սպանում ու ավերում էին Սմոլենսկի
և Մոսկվայի նահանգների մարդկանց և սպանվում նրանց
ձեռքով:

Մեզ համար՝ հետնորդներին, ոչ պատմաբաններին համար,
որ չենք տարված ուսումնասիրութեան ընթացքով, և հետևա-
բար չմթազնած, առողջ դատողութեամբ դիտում ենք դեպքը՝
նրա պատճառներն անհամար են թվում: Որքան ավելի ենք
խորանում պատճառների ուսումնասիրութեան մեջ, այնքան
ավելի շատ պատճառներ ենք գտնում, և յուրաքանչյուր առան-
ձին վերցրած պատճառ կամ մի շարք պատճառներ հավա-
սարապես արդարացի են թվում ինքնին, և հավասարապես
կեղծ իրենց շնչի նութեամբ համեմատած դեպքի մեծութեան
հետ, և հավասարապես կեղծ՝ կատարված դեպքն առաջացնելու
իրենց ոչ իրական բնութիւնով (առանց մյուս բոլոր գուրագրիպած
պատճառների մասնակցութեան): Նապոլեոնի մերժումը՝ իր
գորքերը տեղափոխել Վիսլայի մյուս ափը և վերադարձնել
Օլդենբուրգի հերցոգութիւնը, նույնպիսի պատճառ է, ինչ-
պիսին մեզ թվում է այն, որ առաջին ֆրանսական կայսրը
ցանկանար կամ շքանկանար կրկին անգամ ծառայութեան մտո-
նել. որովհետեւ եթե նա շքանկանար ծառայութեան մտնել և
նույնը շքանկանար երկրորդ, երրորդ և հազարերորդ կապ-
րալն ու զինվորը, այնքան ավելի քիչ մարդ կլիներ Նապո-
լեոնի գորքում, և պատերազմ էլ չէր կարող լինել:

Եթե Նապոլեոնը չվիրավորվեր Վիսլայի մյուս ափը նա-
հանջելու պահանջից և գորքին չհրամայեր հարձակման գիմել՝
պատերազմ չէր լինի: Բայց եթե բոլոր հիսնամյակներն էլ
շքանկանային կրկին անգամ ծառայութեան մտնել, դարձյալ
պատերազմ չէր լինի: Նմանապես պատերազմ չէր լինի, եթե
չլինեին Անգլիայի դավերը և չլիներ Օլդենբուրգի իշխանը և
Ալեքսանդրի վիրավորանքի զգացումը, եթե ինքնակալ իշխա-
նութիւնը չլիներ Ռուսաստանում, եթե չլիներ ֆրանսական

¹ Տեր եղբայր իմ, ես համաձայնում եմ հերցոգութիւնը վերադարձնել
Օլդենբուրգի հերցոգին:

² Բարի սկզբունքներ:

ռևոլյուցիան և նրան հաջորդած դիկտատորութիւնն ու միապետութիւնը և այն ամենը, ինչ Ֆրանսիայում ռևոլյուցիան առաջացրեց և այլն: Առանց այդ պատճառներից մեկնումեկի ոչինչ չէր կարող լինել: Հետեւաբար այդ պատճառները — միլիարդավոր պատճառներ — զուգահեռակազմին նրա համար, որ առաջացնեն այն, ինչ եղավ: Եվ ուրեմն ոչ մի բան դեպքի բացառիկ պատճառ չդարձավ, իսկ դեպքը պետք է կատարվեր միայն այն պատճառով, որ պետք է կատարվեր: Պե որ է, որ միլիոնավոր մարդիկ, հրաժարվելով իրենց մարդկային զգացմունքներից և իրենց բանականութիւնից, շարժվեին արևմուտքից դեպի արևելք և ոչնչացնեին իրենց նմաններին ճիշտ այնպես, ինչպես մի քանի դար սրանից առաջ արևելքից արևմուտք էին արշավում մարդկային բազմութիւններ, ոչնչացնելով իրենց նմաններին:

Նապոլեոնի և Ալեքսանդրի գործողութիւնները, որոնց խոսքից էր կարծես կախված այն, որ դեպքը կատարվի կամ չկատարվի, նույնքան սակավ ինքնակամ էին, ինչպես և յուրաքանչյուր զինվորի գործողութիւն, որ արշավանք էր գնում վիճակով կամ գորակոչի ենթարկվելով: Այդ այլ կերպ չէր կարող լինել ա՛յն պատճառով, որպեսզի Նապոլեոնի և Ալեքսանդրի կամքը (այն մարդկանց, որոնցից կարծես կախված էր դեպքը) կատարված լինի՝ անհրաժեշտ էր անթիվ-անհամար հանգամանքների զուգահեռակամ, հանգամանքներ, առանց որոնցից մեկնումեկի՝ դեպքը չէր կարող կատարվել: Անհրաժեշտ էր, որ միլիոնավոր մարդիկ, որոնց ձեռքին էր գտնվում իշական ուժը, — զինվորներ, որոնք կրակում էին, մթերք ու թնդանոթներ էին տանում, — պետք է որ նրանք համաձայնեին կատարել հատուկներ թույլ մարդկանց այդ կամքը և այդպես վարվեին անթիվ-անհամար բարդ ու բազմապիսի պատճառների բերումով:

Ֆատալիզմը պատմութիւնի մեջ անխուսափելի է անմիտ երևույթները բացատրելու համար (այսինքն այն երևույթները, որոնց բանական լինելը մենք չենք հասկանում): Որքան ավելի ենք աշխատում բանականորեն բացատրել պատմութիւնի այդ երևույթները, այնքան նրանք ավելի անմիտ ու անհասկանալի են դառնում մեզ համար:

Յուրաքանչյուր մարդ ապրում է իր համար, ազատութիւն է վայելում իր անձնական նպատակների համար և իր ամբողջ էութեամբ զգում է, որ նա այժմ կարող է այս կամ այն գործողութիւնը կատարել կամ չկատարել: Բայց հենց որ նա կատարի այն, ապա այդ գործողութիւնը, որ կատարվել է տվյալ պահին, դառնում է անդառնալի և պատմութիւնի սեփականութիւն, որտեղ նա ոչ թե ազատ, այլ նախորոշված նշանակութիւն ունի:

Յուրաքանչյուր մարդու կյանք երկու կողմ ունի. անձնական կյանք, որն այնքան ավելի ազատ է, որքան ավելի վերացական են նրան շահերը, և՛ տարերային, պարսային (роевая) կյանք, որտեղ մարդն անխուսափելիորեն կատարում է իրեն առաջադրված օրենքները:

Մարդ գիտակցորեն ապրում է իր համար, բայց ծառայում է որպես անգիտակից գործիք՝ պատմական, հանրամարդկային նպատակների հասնելու համար: Կատարված արարքն անդառնալի է, և նրա ազդեցութիւնը, ըստ ժամանակի զուգահեռակամ այլ մարդկանց միլիոնավոր գործողութիւններին, պատմական նշանակութիւն է ստանում: Որքան մարդ հասարակական սանդղազի վրա ավելի բարձր է կանգնած, որքան ավելի շատ մարդկանց հետ է կապված, նա այնքան ավելի շատ իշխանութիւն ունի ուրիշների վրա, այնքան ավելի ակներև է նրա յուրաքանչյուր արարքի նախորոշվածութիւնն ու անխուսափելիութիւնը:

«Սիրտ թագավորի ի ձեռս ստոծո»:

Թագավորը — պատմութիւնի ստրուկն է:

Պատմութիւնը, այն է՝ մարդկութիւնի անգիտակից, ընդհանրական, պարսային կյանքը թագավորների կյանքի յուրաքանչյուր բոլորն օգտագործում է իր համար, օգտագործում է որպես միջոց իր նպատակների համար:

Նապոլեոնը, շնայած նրան, որ իրեն թվում էր, թե այժմ՝ 1812 թվին ավելի, քան երբևէ իրենից է կախված verser կամ ne pas verser le sang de ses peuples¹ (ինչպես վերջին նամակում

¹ Թագիկ կամ շթափել իր ժողովուրդների արյունը:

գրել էր նրան Ալեքսանդրը) այժմ ավելի, քան երբևէ ենթակա էր այն անխուսափելի օրենքներին, որոնք նրան հակադրում էին (որոնց ազդեցությունը, ինչպես նրան էր թվում, իր նկատմամբ կամայական էր) ընդհանուր գործի համար, պատմության համար անել այն, ինչ պետք է կատարվեր:

Մարդիկ արևմուտքից արևելք էին շարժվում նրա համար, որ ոչնչացնեն միմյանց: Եվ պատճառների զուգադիպության օրենքով իրենք իրենց հարմարվեցին ու այդ դեպքին զուգադիպեցին հագարավոր մանր պատճառներ՝ այդ շարժման և պատերազմի համար. նախատինք՝ կոնտինենտալ սիստեմը խախտելու համար, այնուհետև Օլդենբուրգի իշխանը, զորքերի շարժումը դեպի Պրուսիա, որը (ինչպես թվում էր Նապոլեոնին) նախաձեռնված էր միայն նրա համար, որ զինված հաշտություն կնքեն. և Ֆրանսական կայսեր պատերազմելու սերն ու սովորությունը, որ զուգադիպել էին իր ժողովրդի տրամադրությունը. հսկայական պատրաստություններով տարվելը և նրանց հետ կապված ծախսերը. և այդ ծախսերը ծածկելու համար անհրաժեշտ շահ ձեռք բերելու պահանջը, և շլացնող մեծաբանքները Դրեզդենում, և այն դիվանագիտական շանակցությունները, որոնք ժամանակակիցների կարծիքով, տարվում էին հաշտություն կնքելու անկեղծ ցանկությունով, և որոնք միայն խայթում էին երկու կողմերի ինքնասիրությունը, և միլիոնավոր ու միլիոնավոր այլ պատճառներ, որ զուգակցվեցին, զուգադիպեցին կատարվելիք դեպքին:

Երբ խնձորը հասնում է ու ընկնում — ինչու՞ է ընկնում: Արդյո՞ք այն պատճառով, որ ձգտում է դեպի երկիրը. արդյո՞ք այն սլատճառով, որ կոթը շորանում է. արդյո՞ք այն պատճառով, որ արևի տակ շորանում է, որ ծանրանում է, որ քամին թափ կտա, թե այն պատճառով, որ ներքև կանգնած տղան ուզում է ուտել այն:

Դրանցից ոչ մեկը պատճառ չէ: Այդ բոլորը միայն զուգադիպություն է այն պայմանների, որոնցում կատարվում է յուրաքանչյուր կենսական, օրգանական տարերային երևույթ: Եվ այն բուսաբանը, որը կգտնի, թե խնձորն ընկնում է այն պատճառով, որ բջջանյութը քայքայվում է և այլն, նույնքան իրավացի կլինի, ինչպես և ներքև կազնած այն երեխան, որը կասի՝ թե խնձորն ընկավ այն պատճառով, որ ինքն ուզում էր

ուտել այն, որ ինքն աղոթում էր այդ մասին: Նույնքան իրավացի և անիրավացի կլինի նա, ո՞վ կասի, թե Նապոլեոնը Մոսկվայի վրա արշավեց այն պատճառով, որ նա այդ ուզեց, և կործանվեց այն պատճառով, որ Ալեքսանդրը ցանկացավ նրա կործանումը, — որքան և՛ իրավացի, և՛ անիրավացի կլինի նա՞ ո՞վ կասի, թե տակը փորած միլիոն փթանոց սարը նաևեց այն պատճառով, որ վերջին բանվորը քլունգով վերջին հարվածը հասցրեց նրան: Այսպես կոչված մեծ մարդիկ պատմական դեպքերում սոսկ պիտակներ են, որ անուն են տալիս դեպքերին, որոնք, ինչպես և պիտակները, ամենից ավելի քիչ կապ ունեն իրեն՝ դեպքի հետ:

Նրանց յուրաքանչյուր գործողությունը, որն իրենց ինքնակամ է թվում, պատմական իմաստով ինքնակամ չէ, այլ կապված է պատմության բովանդակ ընթացքի հետ և նախորոշված հենց սկզբից:

II

Մայիսի 29-ին Նապոլեոնը դուրս եկավ Դրեզդենից, ուր նա մնաց երեք շաբաթ՝ շրջապատված արքունիքով, որ կազմաված էր արքայազն իշխաններից, հերցոգներից, թագավորներից և անգամ մի կայսրից: Նապոլեոնը մեկնելուց առաջ փայփայեց իշխաններին, թագավորներին և կայսեր, որոնք դրան արժանի էին. նախատեց այն թագավորներին ու իշխաններին, որոնցից դժգոհ էր. իր սեփական, այսինքն՝ ուրիշ թագավորներից վերցրած, մարդարիտներն ու զոհարները նվիրաբերեց ալստրիական կայսրուհուն և, քնքշորեն գրկելով կայսրուհի Մարիա-Լուիզային, ինչպես իր պատմագիրն է ասում, թողեց նրան անջատումից վշտահար, անջատում, որը նա՝ այդ Մարիա-Լուիզան, որ համարվում էր Նապոլեոնի կինը, շնայած որ Փարիզում մնացել էր մյուս կինը, — թվում էր տանել շեր կարող: Չնայած այն բանին, որ դիվանագետները տակալին հաստատ հավատում էին խաղաղության հրաձգարարությունը և ջանասիրությունը աշխատում էին այդ նպատակով, շնայած այն բանին, որ Նապոլեոն կայսրը ինքը նամակ էր գրել Ալեքսանդր կայսեր, անվանելով նրան *mon-*

sieur mon frère¹ և անկեղծորեն հավատացրել, թե ինքը պատերազմ չի ցանկանում և թե միշտ պետք է սիրի ու հարգի նրան, — նա գնում էր դեպի իր բանակը և յուրաքանչյուր կայարանում նոր կարգադրություններ էր անում, որոնց նպատակն էր շտապեցնել բանակի շարժումը արևմուտքից դեպի արևելք: Նա գնում էր վեց ձի լծած ճամփորդական կառեթով, շրջապատված պաժերով (մանկլավիկներով), ադյուտանտներով և ուղեկցուրդով. գնում էր Պոզեն, Տրոն, Դանցիգ և Քյոնիգսբերգ տանող ճանապարհով: Այդ քաղաքներից յուրաքանչյուրում հազարավոր մարդիկ դիմավորում էին նրան սրտատրոփ ու խանդավառությամբ:

Բանակը շարժվում էր արևմուտքից դեպի արևելք, և շուտ-շուտ փոխվող վեցյակը նրան տանում էր նույն կողմը: Հունիսի 10-ին նա հասավ բանակին և գիշերեց Վիլկովիսյան անտառում իր համար պատրաստված բնակարանում, լեհական կոմսի կալվածում:

Մյուս օրը Նապոլեոնը, բանակից առաջ անցնելով, կառք նստած մոտեցավ Նեմանին և, որպեսզի դիտի գետն անցնելու տեղը, վերնազգեստը փոխելով լեհական մունդիր հագավ ու գնաց ափը:

Տեսնելով գետի մյուս կողմը les cosaques² ու փռված տափաստանները (les steppes), որոնց կենտրոնում էր Moscou, la ville sainte³ մայրաքաղաքն այն պետություն, որ հիշեցնում էր սկյութական պետությունը, ուր արշավանք էր կատարել Ալեքսանդր Մակեդոնացին, — Նապոլեոնը բոլորի համար անսպասելի և ինչպես ուզվածական, նույնպես և դիվանագիտական նկատառումներին հ կառակ՝ հրամայեց հարձակվել, և մյուս օրը նրա զորքերը սկսեցին անցնել Նեմանը:

Ամսի 12-ին, վաղ առավոտյան, նա դուրս եկավ այն վրանից, որը Տեյց այդ օրը խփել էին Նեմանի ուղղաձիգ ձախ ափին, և հետադիտակով նայեց Վիլկովիսյան անտառից դուրս Էկոդ իր զորքի հոսանքը, որ տարածվում էր Նեմանի վրա գցված երեք կամրջով: Զորքը գիտեր կայսեր ներկայություն

մասին, հայացքով որսնում էր նրան, և երբ սարի վրա վրանի առջև գտնում էին նրա՝ շքախմբից բաժանված, սյուրթուկով ու շլյապայով կերպարանքը, գինվորները գլխարկները նետում էին վեր ու գոչում. «Vive l'Empereur»¹ և մեկը մյուսի ետևից անվերջ, դուրս էին թափվում, շարունակ դուրս էին թափվում հսկայական, մինչ այդ իրենց ծածկող անտառից, և մասերի բաժանվելով՝ երեք կամրջով անցնում էին մյուս ափը:

— On fera du chemin cette fois-ci. Oh! quand il s'en mêle lui même ça chauffe... Nom... de Dieu... Le voilà!.. Vive l'Empereur!.. Les voilà donc les steppes de l'Asie! Vilain pays tout de même. — Au revoir, Beauché; je te réserve le plus beau palais de Moscou. Au revoir! Bonne chance... — L'astu vu, l'Empereur? Vive l'Empereur!.. preur! — Si on me fait gouverneur aux Indes, Gérard, je te fais ministre du Cachemire, c'est arrêté. — Vive l'Empereur! Vive! vive! vive! — Les gredins de Cosaques, comme ils filent. Vive l'Empereur! Le voilà! Le vois-tu? Je l'ai vu deux fois comme je te vois. Le petit caporal... Je l'ai vu donner la croix à l'un des vieux... — Vive l'Empereur!..², — խոսում էին այսպես ծեր և ջահել, ամենատարբեր բնավորության դիրքի տեր մարդիկ: Այդ բոլոր մարդկանց դեմքին կար ուրախություն մի ընդհանուր արտահայտություն՝ վաղուց սպասված արշավանքն սկսելու առթիվ և հիացում ու նվիրվածություն դեպի մոխրագույն սյուրթուկով մարդը, որ կանգնած էր սարի վրա: Հունիսի 13-ին Նապոլեոնին բերին արաբական մի փոքրիկ զտարյուն ձի, և նա նստեց ու սրար-

¹ Կեցցե կայսրը:

² Հիմա մենք լավ արշավանք կկատարենք: Օ, եթե նա ինքը զլուխ անցնի, գործը լավ կերթա: Երդվում եմ աստծով: Ահա նա, ուռա՛: Կայսրը: Սըրանք են ահա ասիական տափաստանները: Բայց վա՛տ երկիր է: — Յոսեսություն, Բոշե, ես քեզ համար կպատրաստեմ ամենալավ պալատը Մոսկվայում: Յոսեսություն, հաջողություն... — Դու տե՛սար կայսրին. կեցցե՛ կայսրը: — Եթե ինձ Հնդկաստանի նահանգապետ դարձնեն, Գերարդ, ես քեզ կդարձնեմ Կաշմիրի մինիստր, դա որոշված է... Կեցցե՛ կայսրը: Ուռա՛: Ուռա՛: Ուռա՛: — Սրիկա կազակներ, ինչպես են փախչում: Կեցցե՛ կայսրը: Կայսրը: Ահա՛ նա: Տեսնո՞ւմ ես: Ու նրան երկու անգամ տեսել եմ, ինչպես քեզ եմ տեսնում: Փոքրիկ կապույտ... ես տեսա, թե ինչպես նա խաչ տվեց ծերունիներից մեկին: — Կեցցե՛ կայսրը:

¹ Տեր եղբայր իմ:

² Կազակներին:

³ Սրբազան քաղաք Մոսկվան:

շավ քշեց դեպի Նեմանի կամուրջներից մեկը, որն անընդհատ լցվում էր խանդավառ բացականչություններով, որ կայսրը, ըստ երևույթին, հանդուրժում էր միայն այն պատճառով, որ չէր կարելի արգելել նրանց՝ այդ բացականչություններով արտահայտել իրենց սերը դեպ իր անձը, բայց այդ բացականչությունները, որ ուղեկցում էին նրան ամենուրեք, ճնշում էին նրան և ուշադրությունը հեռացնում ռազմական հոգսերից, — հոգսեր, որ պաշարել էին նրան այն օրից, երբ նա միացել էր զորքին: Նա նավակների վրա օրորվող մի կամուրջով անցավ մյուս ափը, ուղիղ թեքվեց դեպի ձախ և սրարշավ գնաց Կովնոյի ուղղությունը. կայսեր առջևից երջանկության զգացումով լցված ու խանդավառ տրամադրությամբ գնում էին գվարդիայի հեծյալ եզերները՝ ճանապարհ բանալով: Նրանց առաջից գնացող զորքերի միջով մոտենալով լայնատարած Վիսլա գետին, նա կանգ առավ ափին գտնվող լեհական ուլանական գնդի մոտ:

— Վի՛վատ, — նույնպիսի խանդավառություններով ձայնեցին լեհերը, շարքերը քանդելով ու իրար ոտնատակ տալով, որ տեսնեն կայսեր:

Նապոլեոնը դիտեց գետը, իջավ ձիուց և նստեց ափին ընկած մի գերանի: Անխոս նշանի համաձայն հեռադիտակը տվին նրան, նա դրեց այն մոտ վազող երջանիկ մանկլավիկի մեջքին ու սկսեց նայել գետի մյուս կողմը: Ապա խորասուզված նայեց քարտեզը, որ փոված էր գերանների արանքում: Առանց գլուխը բարձրացնելու, նա ինչ-որ բան ասավ, և նրա երկու աղյուսանտները սլացան դեպի լեհական ուլանները:

— Ի՞նչ, ի՞նչ ասավ, — լսվում էր լեհական ուլանների շարքերում, երբ աղյուսանտներից մեկը մոտեցավ նրանց:

Հրամայված էր, գետի ծանծաղուտը գտնելով, անցնել մյուս ափը: Լեհական ուլան գնդապետը, գեղեցիկ ծեր մի մարդ, կարմրած և հուզումից խոսքերը շփոթելով, հարցրեց աղյուսանտից, թե իրեն թույլ կտրվի արդյոք իր ուլաններով լողալով անցնել գետը, առանց ծանծաղուտ որոնելու: Նա մերժում ստանալու ակներև երկյուղով, ինչպես մի տղա, որ թուլյտվություն է խնդրում ձի նստել, խնդրում էր, որպեսզի թույլ տրվի իրեն լողալով գետն անցնել կայսեր աչքի առաջ:

Աղյուսանտն ասավ, թե կայսրը, հավանորեն, դժգոհ չի լինի այդ ավելորդ ջանասիրությունից:

Հենց որ աղյուսանտն ասավ այդ, ծեր, երկարաբեղ սպան երջանիկ դեմքով ու փայլող աչքերով, թուրը վեր բարձրացնելով, գոչեց. «Վիվատ» և, կարգադրելով ուլաններին՝ հետևել իրեն, խթանեց ձիուն ու սլացավ դեպի գետը: Նա շարացած հրեց իր տակ տրորվող ձիուն ու նետվեց ջրի մեջ, դիմելով դեպի գետի խոր, արագընթաց հոսանքը: Հարյուրավոր ուլանները հետևեցին նրան: Գետի մեջտեղում, ուր հոսանքն արագընթաց էր, ջուրը սառն էր ու սարսափելի: Ուլանները բռնում էին իրարից, ընկնում էին ձիերից: Ձիերից մի քանիսը խեղդվեցին, խեղդվեցին և մարդիկ, մնացածներն աշխատում էին լող տալ՝ ո՛րը թամբի վրա, ո՛րը ձիու բաշից բռնած: Նրանք աշխատում էին լողալ առաջ՝ դեպի մյուս ափը և, չնայած այն բանին, որ անցատեղը կես վերստ հեռու էր, նրանք պարծենում էին, որ իրենք լողում ու խեղդվում էին այն մարդու աչքի առաջ, որը նստած էր գերանին և նույնիսկ չէր նայում, թե նրանք ի՞նչ են անում: Երբ վերադարձած աղյուսանտը, հարմար բույե ընտրելով, թույլ տվեց իրեն կայսեր ուշադրությունը դարձնել լեհերի՝ դեպ իրեն ցուցաբերած անձնվիրության վրա, մոխրագույն սյուրթով հագած փոքրիկ մարդը վեր կացավ և, Բերտյեին իր մոտ կանչելով, սկսեց նրա հետ երթևեկել ափին, կարգադրություններ անելով նրան և երբեմն դժգոհ նայելով խեղդվող ուլաններին, որ հաճելի կերպով զբաղեցնում էին նրա ուշադրությունը:

Նրա համար նոր չէր այն համոզումը, թե իր ներկայությունը աշխարհի բոլոր ծայրերում, Աֆրիկայից սկսած մինչև Մոսկվայի տափաստանները, մարդկանց հավասարապես շրջացնում է և խելագար ինքնամոռացման գիրկը նետում: Նա հրամայեց ձի բերել և գնաց իր կայանը:

Չնայած օգնության ուղարկված նավակներին՝ քառասուն ուլան խեղդվեց գետում: Մեծամասնությունը ետ դարձավ այս ափը: Գնդապետն ու մի քանի մարդ լողալով անցան գետը և դժվարությամբ դուրս եկան մյուս ափը: Բայց հենց որ թըրջված, ջուրը վրայից թափվող հագուստներով դուրս եկան, նրանք բացականչեցին՝ «Վիվատ», խանդավառությամբ նա-

յելով այն տեղին, ուր կանգնած էր Նապոլեոնը, բայց ուր նա այժմ չկար, և այդ բուպեին նրանք իրենց զգում էին երջանիկ:

Երեկոյան Նապոլեոնը երկու կարգադրութեան արանքում, — մեկն այն մասին, թե որքան կարելի է շուտ բերել պատրաստած ռուսական կեղծ թղթադրամները Ռուսաստան ներմուծելու համար, և մյուսն այն մասին, որպեսզի գնդակահարեն այն սաքսոնացուն, որի մոտ բռնված նամակում տեղեկութուններ գտնվեցին ֆրանսական բանակին արած կարգադրութեանների մասին, — արավ երրորդ կարգադրութունը՝ առանց կարիքի դետը նետված լեհ գնդապետին համարել պատվո լեգիոնի մեջ (légion d'honneur), որի գլուխը Նապոլեոնն ինքն էր: Quos vult perdere — dementat¹.

III

Մինչ այդ ռուսաց կայսրն արդեն ամսից ավելի ապրում էր Վիլնոյում, մասնակցելով զորատեսնների ու զորախազերի: Ոչ մի բան պատրաստ չէր պատերազմի համար, պատերազմ, որին բոլորն սպասում էին և որի պատրաստութեան համար կայսրը եկել էր Պետերբուրգից: Զկար գործողութեան ընդհանուր ծրագիր: Տատանումներն այն մասին, թե առաջարկվող բոլոր ծրագիրներից ո՞րը պետք է ընդունվի, էլ ավելի ուժեղացան կայսրն՝ գլխավոր կայսրում մի ամիս մնալուց հետո: Երեք բանակն էլ ունեին առանձին հրամանատարներ, բայց բոլոր բանակների գլխին չկար ընդհանուր մի պետ, և կայսրը չէր ուզում իր վրա վերցնել այդ կոշտը:

Որքան ավելի երկար էր ապրում կայսրը Վիլնոյում, այնքան ավելի քիչ էին պատրաստվում պատերազմին, հոգնած լինելով նրան սպասելուց: Թագավորին շրջապատող մարդկանց բոլոր ձգտումները հանգում էին միայն այն բանին, որ ստիպեն թագավորին, ժամանակը հաճելի անցկացնելով, մոռանա առաջիկա պատերազմի մասին:

Շատ պարահանդեսներից ու տոնակատարութիւններից հետո, որ տեղի էին ունենում լեհ մագնատների մոտ, պալատականների մոտ և հենց իր՝ թագավորի մոտ, — հունիս ամսին

թագավորի լեհական զենեքալ-ադյուտանտներից մեկը միտք հղացավ ճաշկերույթ և պարահանդես կազմակերպել թագավորի պատվին՝ զենեքալ-ադյուտանտների անունից: Այդ միտքն ուրախութեամբ ընդունվեց բոլորի կողմից: Թագավորը հայտնեց իր համաձայնութունը: Գինեքալ-ադյուտանտները ըստ սորադրութեամբ փող հավաքեցին: Այն կինը, որ կարող էր թագավորին ավելի հաճելի լինել, հրավիրվեց որպես պարահանդեսի տիրուհի: Կոմս Բենիգսենը, որ Վիլնոյի նահանգի կալվածատեր էր, իր՝ քաղաքից դուրս գտնվող տունն առաջարկեց այդ հանդեսի համար, և հունիսի 13-ին նշանակվեց պարահանդես, ճաշկերույթ, նավակներով զբոսանք ու հրթիռ Ձակրետում, կոմս Բենիգսենի տանը, որ գտնվում էր քաղաքից դուրս:

Հենց այն օրը, երբ Նապոլեոնը Նեմանն անցնելու հրաման տվեց և նրա զորքի առաջապահ մասերը, կազակներին նեղելով, անցան ռուսական սահմանը, Ալեքսանդրն այդ երեկո Բենիգսենի ամառանոցում էր՝ պարահանդեսում, որ սարքել էին զենեքալ-ադյուտանտները:

Ուրախ, փայլուն հանդես էր. գիտակ մարդիկ ասում էին, թե հազվադեպ էր, որ այդքան զեղեցկուհի հավաքվեր մի տեղ: Կոմսուհի Բեզուխովան, որ մյուս ռուս կանանց թվում՝ թագավորի ետևից՝ Պետերբուրգից եկել էր Վիլնո, այդ պարահանդեսում էր և իր ծանր, այսպես անվանված ռուսական սիրունութեամբ նսեմացնում էր նրբակազմ լեհ տիկիներին: Նա նկատվեց և թագավորը նրան պարի արժանացրեց:

Բորիս Դրոբեցկոյը, en garçon¹, ինչպես ինքն էր ասում, կնոջը Մոսկվայում թողած, նույնպես այդ պարահանդեսում էր և, թեև զենեքալ-ադյուտանտ չէր, բայց մի մեծ գումարով մասնակցել էր պարահանդեսի համար բացված ստորագրութեան: Բորիսն այժմ հարուստ մարդ էր, արդեն բավական հարգված, այլևս հովանավորութիւն չփնտրող, բայց բարձր դիրք ունեցող իր հասակակիցների հետ հավասար ոտ մեկնող: Նա Վիլնոյում հանդիպեց էլենին, որին վաղուց չէր տեսել, և որհեղեց անցածը. բայց որովհետև էլենը վայելում էր շատ կարևոր անձնավորութեան ողորմածութիւնը, իսկ Բորիսը քիչ առաջ

¹ Եթե մեկին ուզում ես կործանել խելքն առ:

¹ Ինչպես ամուրի:

ամուսնացել էր, ուստի նրանք մոռեցան իրար որպես հին լավ բարեկամներ:

Գիշերվա ժամը 12-ին դեռ պարում էին: Էլենը արժանավոր մի կավալեր շունենալով, ինքը Բորիսին առաջարկեց մազուրկա պարել: Նրանք երրորդ հերթին էին: Բորիսը անտարբեր նայելով էլենի փայլուն, հուլանի ուսերին, որ դուրս էին եկած նրա ոսկեշող գազե զգեստից, պատմում էր հին ժանոթների մասին և միաժամանակ թե՛ իրեն և թե՛ ուրիշների համար աննկատելի կերպով ոչ մի վայրկյան չէր դադարում դիտել թագավորին, որ գտնվում էր նույն դահլիճում: Թագավորը չէր պարում. նա կանգնած էր դռան մեջ և մերթ սրան, մերթ նրան կանգնեցնում էր այն փաղաքշական խոսքերով, որ միայն չա էր կարողանում ասել:

Մազուրկայի սկզբում Բորիսը նկատեց, որ գեներալ-ադյուտանտ Բալաշևը, որ թագավորի ամենամերձավոր անձերից մեկն էր, մոտեցավ կայսեր և արքունիքում շքնդուրմուխ ձևով կանգնեց թագավորի մոտ, որ խոսում էր մի լեհ տիկնոջ հետ: Խոսելով տիկնոջ հետ, թագավորը հարցական նայեց և, ըստ երևույթին, հասկանալով, որ Բալաշևի այդպես վարվելը լուրջ պատճառներ ուներ, թեթևակի գլուխ տվեց տիկնոջը և դարձավ դեպի Բալաշևը: Հենց որ Բալաշևն սկսեց խոսել՝ թագավորի դեմքին զարմանք արտահայտվեց: Նա թևանցուկ արավ Բալաշևին և նրա հետ միասին անցավ դահլիճի միջով, անգիտակցաբար երեք սաժեն լայնություն մանապարհ բանալով՝ երկու կողմից ետ քաշված բազմություն միջով:

Բորիսը նկատեց Արակչևի հուզված դեմքը այն միջոցին, երբ թագավորը գնաց Բալաշևի հետ: Արակչևը, հոնքերի առկից թագավորին նայելով և կարմիր քթով ֆուսացնելով, առաջ եկավ բազմության միջից, կարծես սպասելով, թե թագավորը կդիմի իրեն: (Բորիսը հասկացավ, որ Արակչևը նախանձում է Բալաշևին ու դժգոհ է, որ ինչ-որ, ըստ երևույթին մի կարևոր նորություն իր միջոցով չի հաղորդված թագավորին):

Բայց թագավորն ու Բալաշևը, Արակչևին շնկատելով, ելքի գանդից անցան լուսավորված այգին: Արակչևը, թուրը բռնած և բարկություն մը շուրջը նայելով, քսան քայլ հեռավորությամբ հետևեց նրանց:

Մինչ Բորիսը շարունակում էր մազուրկայի ֆիգուրները,

նրան անդադար տանջում էր այն միտքը, թե ի՞նչ նորութուն է բերել Բալաշևը և ի՞նչպես իմանալ այն բոլորից առաջ:

Այն ֆիգուրում, ուր նա պետք է դամա ընտրեր, էլենին շնչաց, թե նա կամենում է ընտրել կոմսուհի Պոտոցկային, որը, կարծես, դուրս եկավ պատշգամբ, և Բորիսը, պարկետի վրա թեթևորեն սահելով, ելքի դռնով վազեց այգին ու, նկատելով Բալաշևի հետ տերրասը մտնող թագավորին, կանգ առավ:

Թագավորը Բալաշևի հետ գալիս էր դեպի դուռը: Բորիսը, փուլկոտ, իբր թե չկարողանալով ետ քաշվել, հարգալիր սեղմվեց շեմափայտին ու գլուխը խոնարհեց:

Թագավորը անձնապես վերավորված մարդու հուզումով ասում էր հետևյալը.

— Առանց պատերազմ հայտարարելու մտնել Ռուսաստան: Ես կհաշտվեմ միայն այն ժամանակ, երբ որ մի զինված թշնամի չի մնա իմ հողում, — առավ նա:

Ինչպես Բորիսին թվաց, թագավորին հաճելի էր արտասանել այդ խոսքերը. նա գոհ էր իր մտքերն արտահայտելու ձևովից, բայց դժգոհ եղավ, որ Բորիսը լսեց դրանք:

— Որ ո՞չ ոք չիմանա, — ավելացրեց թագավորը, հոնքերը կիտելով:

Բորիսը հասկացավ, որ այդ իրեն է վերաբերում, և, աչքերը փակելով, գլուխը խոնարհեց թեթևակի: Թագավորը կրկին դահլիճ մտավ և մի կես ժամ դարձյալ մնաց պարահանդեսում:

Բորիսն առաջինը լսեց այն լուրը, որ ֆրանսական զորքերն անցել են Նեմանը, և դրա շնորհիվ առիթ ունեցավ մի քանի կարևոր անձնավորությունների ցույց տալ, թե շատ բան, որ ուրիշներից ծածուկ է մնում, իրեն հայտնի է լինում, և դրա միջոցով առիթ ունեցավ բարձրանալ այդ անձնավորությունների աչքում:

Ֆրանսացիների՝ Նեմանն անցնելու անսպասելի լուրն առանձնապես անսպասելի էր մի ամիս անօգուտ սպասելուց հետո, և այն էլ պարահանդեսում: Թագավորը, լուրն ստանալու առաջին րոպեին, հուզմունք: և վերավորանքի ազդեցության ներքո, գտավ այն, հետո արդեն նշանավոր դարձած խոսքը, որ իրեն իսկ դուր եկավ և լիովին արտահայտում էր նրա գա-

ցումները Պարահանդեսից տուն վերադառնալով, թագա-
վորը գիշերվա ժամը երկուսին մարդ ուղարկեց քարտուղար
Շիշկովի ետևից և պատվիրեց՝ զորքերին հրաման գրել, իսկ
Ֆելդմարշալ իշխան Սալթիկովին մի հրովարտակ, որի մեջ նա
անպայմանորեն պահանջեց, որ խոսք լինի այն մասին, թե
ինքը չի հաշտվի մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ գեթ մի
զինված ֆրանսացի կմնա ուսական հողում:

Մյուս օրը նապոլեոնին գրվեց հետևյալ նամակը.

«Monsieur mon frère. J'ai appris hier que malgré la
loyauté, avec laquelle j'ai maintenu mes engagements en-
vers Votre Majesté, vos troupes ont franchis les frontières
de la Russie, et je reçois à l'instant de Pétersbourg une
note par laquelle le comte Lauriston, pour cause de cette
aggression, annonce que Votre Majesté s'est considérée
comme en état de guerre avec moi dès le moment où le
prince Kourakine a fait la demande de ses passeports. Les
motifs sur lesquels le duc de Bassano fondait son refus de
les lui dé livrer, n'auraient jamais pu me faire supposer
que cette démarche servirait jamais de prétexte à l'agres-
sion. En effet, cet ambassadeur, n'y a jamais été autorisé
comme il l'a déclaré lui-même, et aussitôt que j'en fus
informé, je lui ai fait connaitre combien je le désapprou-
vais en lui donnant l'ordre de rester à son poste. Si Votre
Majesté n'est pas intentionnée de verser le sang de nos
peuples pour un malentendu de ce genre et qu'elle con-
sente à retirer ses troupes du territoire russe, je regarderai
ce qui s'est passé comme non avenue, et un accommodement
entre nous sera possible. Dans le cas contraire, Votre Majes-
té, je me verrai forcé de repousser une attaque que rien
n'a provoquée de ma part. Il dépend encore de Votre Ma-
jesté d'éviter à l'humanité les calamités d'une nouvel-
le guerre.

Je suis, etc.

(signé) Alexandre.¹

¹ «Տեր իմ եղբայր. երեկ լուր ստացա, որ շնայած նրան՝ ես ուղղամտորեն
կառարել եմ ձեր դ կայսերական մեծության վերաբերմամբ իմ ստանձնած
պարտավորությունները, ձեր վորքերն անցել են ուսական սահմանը, և հենց

IV

Հունիսի 13-ի գիշերվա ժամը 2-ին թագավորը, Բալաշևի
իր մոտ կանչելով և նապոլեոնին գրած իր նամակը նրան կար-
դալով, պատվիրեց նրան այդ նամակը տանել և անձամբ հանձ-
նել ֆրանսական կայսեր: Բալաշևին ճանապարհ դնելով՝ թա-
գավորը նորից կրկնեց իր խոսքը, թե նա չի հաշտվի մինչ այն
ժամանակ, քանի դեռ գեթ մի զինված թշնամի կմնա ուսա-
կան հողում, և պատվիրեց այդ խոսքերն անպայման հայտ-
նել նապոլեոնին: Թագավորն այդ խոսքերը չէր գրել նապո-
լեոնին ուղղած նամակում, որովհետև նա իր տակտով զգում
էր, որ այդ խոսքերն անհարմար է գրել այն բոլորին, երբ հաշ-
տության վերջին փորձն է արվում. բայց նա պատվիրեց Բա-
լաշևին այդ խոսքերն անպայման հայտնել անձամբ նապո-
լեոնին:

Դուրս գալով 13-ի և լույս 14-ի գիշերը, Բալաշևը, մի
փողհարի և երկու կազակի ուղեկցությամբ, լուսադեմին եկավ
Ռիկոնտի գյուղը: Նեմանի այս կողմը գտնվող ֆրանսական
առաջապուստերը: Ֆրանսական հեծելախաչին պահակները կանգ-
նեցրին նրան:

այժմ միայն Պետերբուրգից կոմս Լորիտոնից հայտագիր ստացա, որ Վ նա
այդ ներխուժման առթիվ ինձ տեղեկացնում է, թե ձեր դ մեծությունը մեր
հարաբերությունները թշնամական է համարում այն պահից, երբ իշխան
Կուրակինը պահանջել է իր անցագրերը: Այն պատճառները, որ ոնց հիման վր
հերքող Բասսանոն հրաժարվել է տալ այդ անցագրերը, բնավ չէին կարող
հարկադրել ինձ ենթադրելու, որ իմ դեսպանի վարժույթը հարձակման առիթ
կծառայելու եմ իրոք, նա ինձնից այդպիսի կարգադրություն չի ունեցել, ին-
պես ինքն էլ հայտարարել է և հենց որ ես իմացա ադ մասին՝ անմիջապես
ես իմ գծողությունը հայտնեցի իշխան Կուրակինին, հրամայելով առաջա-
պես կատարել իրեն վրա դրված պարտականությունները: Եթե ձեր գեթ
թյունը հակամետ չէ նման թյուրիմացության պատճառով թափել մեր հպա-
տակների արյունը, և եթե դուք համաձայն եք ձեր զորքերը դուրս բերել
ուսական հողից, այդ դեպքում ես անուշադրության կմատնեմ ամբողջ
կատարվածը, և համաձայնությունը մեր միջև հնարավոր կլինի: Հակառակ
դեպքում ես ստիպված կլինեմ նու մշել հարձակումը, որն առաջ բերելու
որևէ առիթ չեմ տվել ես: Տակավին ձեր գեթ մեծությունը հնարավորությու-
նով խորհրդությունն ազատել նոր պատերազմի աղետն իրից:

Սա և այլն:

Ալեք. անդրո:

Ֆրանսական հուսարական ենթասպան, որ մոռագուլյն մոնեղիր ունեւր և մագոտ գդակ, բլաւից մոտեցող Բալաշէի վրա, հրամայելով նրան կանգ առնել: Բալաշէն իսկուլյն ևեթ կանգ չառաւ, այլ շարունակեց քայլով առաջ գնալ:

Ենթասպան, դեմքը խոժոռելով և ինչ-որ հայհոյանքներ քրթմնջալով, ձիւ կրծքով շարժվեց դեպի Բալաշէ, ձեռքը տարաւ դեպի թուրը և կոպտորեն բղավեց ուս գեներալի վրա, թե նա խուլ չի արդոք, որ չի լսում ինչ են ասում իրեն: Բալաշէ հայտնեց իր ո՛վ լինելը: Ենթասպան մի զինվոր ուղարկեց սպայի մոտ:

Ուշ չդարձնելով Բալաշէի վրա՝ ենթասպան սկսեց ընկերների հետ խոսել իր գնդի գործերից, և շէր նայում ուս գեներալին:

Բարձրագուլյն իշխանությանն ու հզորությանը այնքան մոտ լինելուց հետո, երեք ժամ առաջ թագաւորի հետ զրուցելուց հետո և ընդհանրապես, ըստ իր պաշտոնի, սովոր լինելով մեծարանքի, Բալաշէի համար չափազանց տարօրինակ էր տեսնել այստեղ, ուսական հողի վրա, այդ թշնամական, և մանավանդ կոպիտ ուժի անհարգալիր վերաբերմունքը դեպի իրեն:

Արևը նոր միայն սկսում էր բարձրանալ ամպերի ետևից, օդը թարմ էր և ցոլաւետ: Գյուղի ճանապարհով հոտը քշում էին հանդը: Դաշտում մեկը մյուսի ետևից, ինչպես պղպղակները ջրում, ճովողունով վեր էին թռչում արտուլտները:

Բալաշէը շուրջը նայելով, սպասում էր սպային, որ պիտի գար գյուղից: Ռուս կազակներն ու փողհարը և Ֆրանսական հուսարները երբեմնակի անխոս նայում էին իրար:

Ֆրանսական հուսար գնդապետը, ըստ երևույթին, հենց նոր անկողնից ելած, դուրս եկաւ գյուղից մի գեղեցիկ գեր մոխրագուլյն ձի հեծած, և երկու հուսարի ուղեկցութեամբ: Թե՛ սպան, թե՛ զինվորները և թե՛ նրանց ձիերը գոհ և պճնված տեսք ունեին:

Այդ՝ պատերազմի այն առաջին օրերն էին, երբ զորքերը դեռ կանոնավոր վիճակում էին, որ հիշեցնում էր խաղաղ, գորատեսային պայմաններ, միայն հագուստի շքեղազարդ ուսմասիրութեան երանգով և պատերազմների սկզբնավորութեանը միշտ ուղեկցող ուրախութեան ու ձեռներեցութեան բարոյական շեշտով:

Ֆրանսացի գնդապետը դժվարութեամբ էր զսպում հորանջը, բայց հարգալիր էր և, ըստ երևույթին, հասկանում էր Բալաշէի բովանդակ նշանակութունը: Նա Բալաշէին տարաւ իր զինվորների մոտով՝ գորաշղթայի ետև, և հայտնեց, որ նրա՛ կայսեր ներկայանալու ցանկութունը, հավանորեն անմիջապես կկատարվի, որովհետև կայսերական կայանը, որքան նա գիտի, հետո չի գտնվում:

Նրանք անցան Ռիկոնտի գյուղը Ֆրանսական հուսարական ձիակապարանների, պահակների և զինվորների մոտով (որ պատիվ էին տալիս իրենց գնդապետին և հետաքրքրութեամբ դիտում ուսական մոնեղիրը), ու դուրս եկան գյուղի մյուս կողմը: Գնդապետի ասելով երկու կիլոմետրի վրա էր գտնվում զինվորային պետը, որը պետք է ընդուներ Բալաշէին և առաջնորդեր կայսեր մոտ:

Արևն արդեն բարձրացել և ուրախ փայլում էր վառ կանաչների վրա:

Նոր միայն նրանք բարձրացել էին պանդոկի ետևի սարը, երբ նրանց առջև սարի տակից երևաց ձիավորների մի խումբ, որի առջևից արևի տակ փայլող ձիասարքով սև ձի նստած գալիս էր փետրազարդ գլխարկով և մինչև ուսերն իջնող ոլորուն սև մազերով մի բարձրահասակ մարդ՝ կարմիր պատմուճանով ու երկար ոտներով, որ նա առաջ էր ցցել այնպես, ինչպես ձի են նստում Ֆրանսացիները: Այդ մարդը սրարշաւ գալիս էր Բալաշէի դեմ. հունիսյան պայծառ արևի տակ փայլում ու ծածանվում էին նրա վրայի փետուրները, գոհարներն ու ոսկեղօծ տրեզները:

Բալաշէն արդեն երկու ձիու տարածութուն հետո էր իր դեմն եկող՝ ապարանջանների, փետուրների, մանյակների ու ոսկու մեջ կորած հանդիսավոր-թատերական տեսքով ձիավորից, երբ Յուլները, Ֆրանսացի գնդապետը, հարգալիր շնջաց «Le roi de Naples»¹. Իսկապես, դա Մյուրատն էր, որ այժմ կոչվում էր Նեապոլի թագաւոր: Թեև միանգամայն անհասկանալի էր, թե նա ինչո՛ւ էր Նեապոլի թագաւոր, բայց նրան անվանում էին այդպես, և նա ինքն էլ համոզված էր այդ բանում, ուստի և ավելի հանդիսավոր ու մեծավայել

¹ Թագաւորը Նեապոլի:

տեսք ունեն, քան առաջ: Նա այնպես էր համոզված այդ բանում, թե ինքն իրոք Նեապոլի թագավոր է, որ, երբ, Նեապոլից մեկնելու նախօրեին, կնոջ հետ Նեապոլի փողոցներում գրոսնելու ժամանակ, մի քանի իտալացիներ ձայնեցին. «Viva il re!»¹, նա տխուր ժպտալով դարձավ դեպի կինը և ասավ. «Les malheureux, ils ne savent pas que je les quitte demain!»²:

Բայց շնայած որ նա հաստատ համոզված էր, թե ինքը Նեապոլի թագավոր էր և թե ցավում էր, որ լքելու է իր հպատակներին վշտահար անելով նրանց, վերջերս, այն բանից հետո, երբ նրան հրամայվեց կրկին ծառայության մտնել և մանավանդ Դանցիգում Նապոլեոնի հետ տեսակցելուց հետո, երբ օգոստոսի ամիսը նրան ասավ. «Je vous ai fait roi pour régner à ma manière, mais pas à la vôtre»³, — նա ուրախությամբ ձեռնամուխ եղավ իրեն ծանոթ գործին և, որպես կերած-կշտացած, բայց չգիրացած հովատակ, իրեն զգալով լծասարքի մեջ, խաղս եղավ կողաքեղիների արանքում, և զարդարվելով որքան կարելի է խայտաբղետ ու թանկարժեք, գլ'արթ ու գոհունակ արշավում էր Լեհաստանի ճանապարհներով, ինքն էլ չգիտենալով ո՛ւր և ինչ ո՛ւր:

Ռուս գեներալին տեսնելով՝ նա արքայավարի, հանդիսավոր ձևով մինչև ուսերն իջնող ուլորուն մագերով գլուխը ետ գցեց և հարցականորեն նայեց Ֆրանսական գնդապետին: Գնդապետը հարգալիք հայտնեց նորին մեծության Բալաշևի ու՛վ և ի՛նչ լինելը, որի ազգանունը նա չէր կարողանում արտասանել:

— De Bal-machevel⁴, — ասավ թագավորը (իր վճռականությունը հաղթահարելով գնդապետի ներկայացած դժվարությունը), — charmé de faire votre connaissance, général⁵, — ավելացրեց նա արքայական-ողորմած շարժումով:

¹ Կեցցե թագավորը:

² Դժբախտներ. նրանք չգիտեն, որ վաղը թողնում եմ իրենց:

³ Ես ձեզ թագավոր եմ դարձրել, որ դուք թագավորիք իմ, և ոչ թե ձեզ օւղածի պես:

⁴ Դե Բալ-մաշել:

⁵ Շատ հաճելի է ծանոթանալ ձեզ հետ, գեներալ:

Հենց որ թագավորն սկսեց բարձր ու արագ խոսել, նրա թագավորական ամբողջ արժանավորությունը վայրկենապես հեռացավ նրանից, և նա, ինքն էլ չնկատելով, անցավ բարեհոգի մտերմական եղանակի: Նա իր ձեռքը դրեց Բալաշևի ձիու բաշին:

— Eh bien, général, tout est à la guerre, à ce qu' il parraît!¹, — ասավ նա, կարծես ցավելով մի բանի համար, որի մասին նա չէր կարող դատողություն ունենալ:

— Sire, — պատասխանեց Բալաշևը, — l'Empereur mon maître ne désire point la guerre, et comme Votre Majesté le voit² — ասավ Բալաշևը, բոլոր հուովներում գործածելով Votre Majesté տիտղոսը կրկնելու անխուսափելի աֆֆեկտացիայով, դիմելով մի անձնավորության, որի համար այդ տիտղոսը դեռ նորություն էր:

Մյուրատի դեմքը փայլում էր անմիտ գոհունակությամբ, երբ լսում էր monsieur de Balachoff-ին³. Բայց royauté oblige⁴, նա անհրաժեշտություն զգաց խոսել Ալեքսանդրի դեսպանի հետ պետական գործերի մասին, որպես թագավոր ու դաշնակից: Նա ձիուց իջավ և, Բալաշևին թևանցուկ անելով, մի քանի քայլ հեռանալով հարգալիք սպասող շքախմբից, սկսեց նրա հետ քայլել ետ ու առաջ, աշխատելով խոսել նրանակալից: Նա ասավ, որ Նապոլեոն կայսրը վիրավորված է գորքը Պրուսիայից դուրս հանելու պահանջներից, մանավանդ այն ժամանակ, երբ այդ պահանջը բոլորին հայտնի դարձավ և երբ դրանով վիրավորվեց Ֆրանսիայի արժանապատվությունը:

Բալաշևն ասավ, թե այդ պահանջի մեջ վիրավորական ոչինչ չկա, որովհետև... Մյուրատը ընդհատեց նրան:

— Ուրեմն դուք պատճառը Ալեքսանդր կայսեր շե՛ք համարում, — ասավ նա անսպասելի բարեհոգի-հիմար ժպիտով:

Բալաշևն ասավ, թե ինչու է ինքը, իսկապես, կարծում: Որ պատերազմը սկսողը Նապոլեոնն է:

¹ Է, գեներալ, կարծեմ, պատերազմ է:

² Ձերդ մեծություն, իմ թագավոր կայսրը պատերազմ չի ցանկանում, ինչպես ձերդ մեծությունը բարեհաճում է տեսնել:

³ Պարոն Բալաշևին:

⁴ Թագավորը կոչումը պարտավորեցնում է:

— Eh, mon cher général, — նորից ընդհատեց նրան Մյուրատը, — je désire de tout mon coeur, que les Empereurs s'arrangent entre eux et que la guerre commencée malgré moi se termine le plus tôt possible¹, — ասով նա սպասավորների խոսակցութեան եղանակով, որոնք ցանկանում են մնալ լավ բարեկամներ, շնայած տերերի միջև ծայած կռուիին:

Սվ ապա նա սկսեց հարց ու փորձել մեծ իշխանի մասին, նրա առողջութեան մասին, հիշեց և նրա հետ նեապոլում անցկացրած ուրախ, զվարճալից ժամանակը: Հետո հանկարծ, կարծես հիշելով իր թագավորական արժանավորութիւնը, Մյուրատը հանդիսավորապես ուղղվեց, ընդունեց նույն դիրքը, ինչ ընդունել էր թագադրութեան ժամանակ, և այ ձեռքով նըշան անելով ասավ.

— Je ne vous retiens plus, général; je souhaite le succès de votre mission¹, — և, կարմիր պատմուճանն ու հետոնները ծածանելով և վրայի թանկարժեք զարդերը փայլեցնելով, նա գնաց դեպի շքախումբը, որ հարգալից սպասում էր իրեն:

Բալաշևը ձին քշեց առաջ, ըստ Մյուրատի ասածի, ենթադրելով, որ շատ շուտով ինքը կներկայացվի իրեն՝ Նապոլեոնին: Բայց Նապոլեոնի հետ շուտ հանդիպելու փոխարեն Դավուժի հետևակ զորաբանակի պահակները նորից պահեցին նրան հետևյալ գլուղի մոտ, ինչպես և առաջավոր զորաշղթայում, և զորաբանակի հրամանատարի կանչված աղյուտանտը նրան տարավ գլուղ՝ մարշալ Դավուժի մոտ:

V

Դավուժն Նապոլեոն կայսեր Արակչեհն էր — ոչ վախկոտ Արակչեհ, բայց նույնքան կարգապահ, դաժան և անկարող իր նվիրվածութիւնն արտահայտել այլ կերպ, քան դաժանութիւնը:

¹ Ախ, սիրելի գեներալ, ես ամբողջ սրտով ցանկանում եմ, որ կայսերները բանք վերջացնեն իրենց մեջ և որպեսզի պատերազմը, որ սկսված է ոչ իմ ցանկութեամբ, վերջանա որքան կարելի է շուտ:

² Աս այլևս չեմ պահում, գեներալ, ձեր առաքելութեանը հաջողութիւն եմ ցանկանում:

Պետական մարմնի մեխանիզմի մեջ հարկավոր են այդ մարդիկ, ինչպես գայլերը հարկավոր են բնութեան օրգանիզմի մեջ, և դրանք միշտ կան, միշտ հանդես են գալիս ու մնում են, որքան էլ անհարիր է թվում նրանց ներկայութիւնը և մոտիկութիւնը կառավարութեան գլուխ կանգնած մարդուն: Միայն այս անհրաժեշտութեամբ կարելի է բացատրել այն, թե ինչպես դաժան, անձամբ գրեհադերների բեղերը պոկող և նյարդերի թուլութեան հետևանքով վտանգը տանելու անկարող, անկիրթ, պալատական հատկութիւններից զուրկ Արակչեհը կարող էր մնալ և այդպիսի ուժ ունենալ ասպետորեն ազնիվ ու մեղմ բնավորութիւն ունեցող Ալեքսանդրի կողքին:

Բալաշևը մարշալ Դավուժին գտավ գլուղական խրճիթի սարայում, ուր նա փոքրիկ մի տակառի վրա նստած, զբաղված էր գրավոր աշխատանքով (նա հաշիվներ էր ստուգում): Աղյուտանտը կանգնած էր նրա կողքին: Հնարավոր էր գտնել ավելի լավ շինք, բայց մարշալ Դավուժն մեկն էր այն մարդկանցից, որոնք դիտմամբ իրենց դնում են ամենամռայլ պայմանների մեջ, որպեսզի մոռալ լինելու իրավունք ունենան: Դրա համար էլ նրանք միշտ շտապ ու համառորեն զբաղված են լինում: «Այստեղ է՛լ ինչպես կարող ես մտածել մարդկային կյանքի երջանիկ կողմի մասին, երբ, տեսնում եք, կեղտոտ սարայում տակառի վրա նստած աշխատում եմ», ասում էր նրա դեմքի արտահայտութիւնը: Այդ մարդկանց գերագույն բավականութիւնն ու պահանջը այն է, որ, կյանքի աշխուժութեամբ լինելով տեսնելով, այդ աշխուժութեան աչքը խոթնն իրենց մոռալ, համառ գործունեութիւնը: Այդ բավականութիւնն էր պատճառում իրեն Դավուժն, երբ Բալաշևին տարան նրա մոտ: Նա էլ ավելի խորասուզվեց իր աշխատանքի մեջ, երբ ներս մտավ ռուս գեներալը, և, ակնոցի միջով նայելով Բալաշևի դեմքին, որ աշխուժացել էր սքանչելի առավոտի և Մյուրատի հետ ունեցած զրույցի տպավորութեան ներքո, վերջկացավ, անգամ չշարժվեց, այլ ավելի ևս խոժոռեց ու զայրացած ժպտաց:

Բալաշևի գեմքին նկատելով, թե ի՛նչ անհաճո տպավորութիւն թողեց իր այդ ընդունելութիւնը, Դավուժն գլուխը բարձրացրեց և սառնութեամբ հարցրեց, թե նա ի՛նչ է ուզում:

ենթադրելով, թե Դավուն իրեն այդպես կարող էր ընդունել միայն այն պատճառով, որ չգիտեր, թե ինքը Ալեքսանդր կայսեր գեներալ-ադյուտանտն է և անգամ կայսեր ներկայացուցիչն է Նապոլեոնի մոտ, Բալաշեն շտապեց հայտնել իր ու՛յլ և ի՛նչ լինելը: Նրա սպասածի հակառակ, Դավուն, Բալաշեն լսելով, դարձավ է՛լ ավելի խիստ ու կոպիտ:

— Ո՛ւր է ձեր նամակը, — ասավ նա: — Donnez-le moi, je l'enverrai à l'Empereur¹.

Բալաշեն ասավ, թե ինքը պատվեր ունի նամակը հանձնել անձամբ կայսեր:

— Ձեր կայսեր հրամանները կատարվում են ձեր բանակում, իսկ այստեղ, — ասավ Դավուն, — դուք պետք է անեք այն, ինչ ձեզ ասում են:

Եվ կարծես նրա համար, որ ոռու գեներալին է՛լ ավելի չզացնել տա նրա կախումը կոպիտ ուժից, Դավուն ադյուտանտին ուղարկեց հերթապահի ետևից:

Բալաշեն հանեց կայսեր նամակն ամփոփող ծրարը և դրեց սեղանի վրա (սեղանը մի դուռ էր, որի վրա կախված էին պոկված օղակներ, և որը դրված էր երկու փոքրիկ տակառի վրա): Դավուն ծրարը վերցրեց և մակագրութունը կարդաց:

— Ի՞նչ միանգամայն իրավունք ունեք ինձ հարգել և չհարգել, — ասավ Բալաշեն: — Բայց թույլ տվեք նկատել, որ ես պատիվ ունեմ նորին մեծութան գեներալ-ադյուտանտի կոչումը կրելու:

Դավուն անխոս նայեց նրան, և Բալաշի դեմքին արտահայտված թեթև հուզումն ու շփոթութունը, ըստ երևույթին, նրան բավականութուն պատճառեցին:

— Ձեզ ցույց կտրվի հարկ եղածը, — ասավ նա և, ծրարը գրպանը դնելով, դուրս եկավ սարայից:

Մի րոպեից հետո ներս մտավ մարշալի ադյուտանտ սլ. դե-Վաստրեն և Բալաշենի տարավ նրա համար պատրաստած բնակարանը:

Բալաշեն այդ օրը ճաշեց սարայում, մարշալի հետ միասին, տակառներին դրված նույն տախտակի վրա:

Հետևյալ օրը, վաղ առավոտյան Դավուն մեկնեց և, Բալաշենին իր մոտ կանչելով, ազդու կերպով ասավ, թե նա խնդրում է նրան մնալ այստեղ, ճանապարհվել իր իրերի հետ միասին, եթե այդ մասին կարգադրութուն լինի, և շիտուել ոչ ոքի հետ, բացի պարոն դե-Վաստրենից:

Չորսօրյա առանձնութունից, ձանձրույթից, ենթակայութան ու շնչինութան գիտակցութունից հետո, որ զգալի էր մանավանդ հզորութան այն միջավայրից հետո, ուր նա զբտնրվում էր քիչ առաջ, մարշալի իրերի հետ, ֆրանսական զորքելի հետևից (որ գրավել էին այդ ամբողջ շրջանը) մի քանի տեղափոխութուններ կատարելուց հետո, Բալաշեն բերին Վիլնո (որ այժմ գրավել էին ֆրանսացիները), նույն այն ուղեկալը (защита), որտեղից մեկնել էր շորս օր առաջ:

Մյուս օրը կայսերական կամերհեր monsieur de Turenne¹ եկավ Բալաշի մոտ և հայտնեց, որ Նապոլեոն կայսրը ցանկանում է ունկնդրութան արժանացնել նրան:

Չորս օր առաջ նույն այդ տան մոտ, ուր բերին Բալաշենին, կանգնած էին Պրեոբրաժենսկի գնդի պահակները. իսկ այժմ կանգնած էին երկու ֆրանսացի գրենադեր՝ կուրծքները բաց կապույտ մունդիրներով և մազոտ գդակներով, ուլանների ու հուսարների ուղեկցուրդը և ադյուտանտների, մանկավիճկների ու գեներալների փայլուն շքախումբը, որ սպասում էին Նապոլեոնի դուրս գալուն՝ շրջապատած սանդուղքի մոտ կանգնած նստելու ձին և նրա մամելյուկ Ռուստանին: Նապոլեոնը Բալաշենին ընդունեց Վիլնոյում գտնվող հենց այն տանը, որտեղից ճանապարհվել էր նրան Ալեքսանդրը:

VI

Չնայած Բալաշը սովոր էր պալատական հանդիսավորութան, բայց Նապոլեոնի արքունիքի շքեղութունն ու փարթամութունն ապշեցրին նրան:

Կոմս Տյուրենը տարավ նրան ընդարձակ ընդունարանը, ուր սպասում էին շատ գեներալներ, կամերհերներ և լեհ մագնատներ, որոնցից շատերին Բալաշը տեսել չէր ոռու կայսեր ար-

¹ Տվեք ինձ, ես կ'ղարհմ կայսեր:

քանիքում: Գյուրոկն ասավ, թե Նսպոլիոն կայսրը ոուս գե-
նէջալին կըն յունի իր զոսանքից առաջ:

Մի քանի րոպե սպասելուց հետո հերթապահ կամերհերը
բարձս եկավ Տեծ ընդունարանը և, հարգանքով գլուխ տալով
Բալաշին, հրավիրեց նրան հետևել իրեն:

Բալաշը մտավ փոքրիկ ընդունարանը, որի մի դուռը տա-
հում էր դեպի առանձնասենյակը, այն իսկ առանձնասենյակը,
ոչտեղից ճանապարհ դրեց նրան ոուս կայսրը: Բալաշը մի
նշդու րոպե կանգնեց սպասելով: Դուան ետևից լավեցին շտապ
քայլերի ձայներ: Արագ բացվեցին դուան երկու փեղկն էլ,
և մեն ինչ լոնց, և առանձնասենյակից լավեցին ուրիշ հաս-
տատուն վճռական քայլեր. դա Նսպոլիոնն էր: Նա հենց նոր
էր վերջացրել իր տուալետը՝ ձիով զոսանք կատարելու հա-
մար: Նա հագել էր կապույտ մունդիր, որը կոճկված չէր և որի
ուակից երևում էր կլորիկ փորի վրա իջնող սպիտակ ժիլետը,
և սպիտակ իշաթեմնի վարտիք, որը պիրկ պրկում էր նրա
կարճիկ ոտների պարարտ ազդրերը, ու երկարաճիտք կոշիկ-
ներ: Նրա կարճ մազերը, ըստ երևույթին, հենց նոր էին սա-
նչրված, բայց մազերի մի փունջ իջնում էր ցած, նրա լայն
ճակատի մեջտեղը: Նրա ճերմակ, փափրիկ վիզը որոշակի
դուրս էր ցցվել մունդիրի սև օձիքից. նրանից օգեկոլոնի հոտ
էր բուրում: Նրա ջահել, դուրս ցցված կզակով, լեցուն դեմքի
վրա կար կայսերական ողորմած ու վեհապանծ ողջույնի ար-
ևահայտություն:

Նա արագ դուրս եկավ, ամեն քայլափոխին վեր ձգվելով
և գլուխը փոքր-ինչ ետ զցած: Նրա ամբողջ գիրացած, կարճ
մաշմինը՝ լայն, հաստ ուսերով և ակամա առաջ ցցած փորով
ու կրծքով, ուներ մի այնպիսի տպավորիչ ու վեճ տեսք, որ-
պիսին ունենում են ճանգիստ կյանքով ապրող քառասուն
տարեկան մարդիկ: Բացի դրանից երևում էր, որ նա այդ օրը
դտնվում էր ամենալավ տրամադրություն մեջ:

Նա գլխով արավ, պատասխանելով Բալաշի խոնարհ ու
հարգալիր բարևին, և, նրան մոտենալով, իսկույն ևեթ սկսեց
խոսել, որպես մի մարդ, որ թանկ է գնահատում իր ժամա-
նակի յուրաքանչյուր րոպեն և չի իջնում այն աստիճան, որ
իշ ճառերը նախապատրաստի, այլ վստահ է, թե միշտ լավ
կատի և թե կասի այն, ինչ հարկավոր է ասել:

— Բարև, գեներալ, — ասավ նա: — Ես ստացա Ալեք-
սանդր կայսեր նամակը, որ դուք բերել էիք, և շատ ուրախ
եմ ձեզ տեսնելու: — Նա իր խոշոր աչքերով նայեց Բալաշի
դեմքին և իսկույն էլ հայացքը գցեց նրա կողքով:

Ակներև էր, որ նրան բնավ չէր հետաքրքրում Բալաշի
անձնավորությունը: Երևում էր, որ նրա համար հետաքրքիր էր
միայն այն, ինչ կատարվում էր իր հոգում: Այն ամենը, ինչ
իրենից դուրս էր, նրա համար նշանակություն չունեցր, որովհետև
աշի արհուճ ամեն ինչ, ինչպես նրան թվում էր, կախված էր
միայն իր կամքից:

— Ես պատերազմ չեմ ցանկանում և չեմ ցանկացել, —
ասավ նա, — բայց ինձ հարկադրեցին այդ բանին: Ես այժմ էլ
(նա այդ բանն ասավ շեշտելով) պատրաստ եմ ընդունել այն
բոլոր բացատրությունները, որ դուք կարող եք տալ ինձ:

Եվ նա սկսեց պարզ ու հակիրճ մի առ մի թվել ոուս կառա-
վարությունը դեմ ունեցած իր անբավականություն պատճառ-
ները: Դատելով Ֆրանսական կայսեր խոսելու շափավոր,
հանգիստ և սիրալիր տոնից, Բալաշը հաստատ համոզված
էր, որ նա հաշտություն էր ցանկանում և մտադիր է բանակ-
ցությունների մեջ մտնել:

— Sire! L'Empereur, mon maître,¹ — սկսեց Բալաշը
վաղուց պատրաստած ճառը, երբ Նսպոլիոնը, իր ճառը վեր-
ջացնելով, հարցականորեն նայեց ոուս դեսպանին. բայց կայսեր
աչքերի սևեռուն հայացքը շփոթեց Բալաշին: «Դուք շփոթ-
ված եք, ուշքի եկեք», կարծես ասավ Նսպոլիոնը, հաղիվ նը-
կառելի ժպիտով դիտելով Բալաշի մունդիրն ու թուրը:

Բալաշն իրեն հավաքեց ու սկսեց խոսել: Նա ասավ, որ
Ալեքսանդր կայսրը պատերազմ սկսելու բավականաչափ պատ-
ճառ չի համարում այն, որ Կուրակինը անցագրեր է պահանջել,
որ Կուրակինն այդպես վարվել է ինքնակամ կերպով և առանց
կայսեր համաձայնությունն առնելու, որ Ալեքսանդր կայսրը
պատերազմ չի ցանկանում և որ Անգլիայի հետ ոչ մի հարա-
բերություն չկա:

— Դեռ չկա, — վրա բերեց Նսպոլիոնը և, կարծես վախե-
նալով տարվել իր զգացումներով, խոժոռեց և գլուխը շար-

¹ Ձերդ մեծություն, իմ տեր կայսրը...

ժեց թեթևակի, դրա՞ով զգացնել տալով Բալաշկին, որ նա կարող է շարունակել:

Արտահայտելով այն ամենը, ինչ իրեն հրամայված էր, Բալաշկին ասավ, որ Ալեքսանդր կայսրը հաշտութուն է ցանկանում, բայց բանակցություններ չի ձեռնարկի այլ կերպ, քան այն պայմանով, որպեսզի... Այստեղ Բալաշկը կանգ առավ. նա հիշեց այն խոսքերը, որ Ալեքսանդր կայսրը չէր գրել նամակում, բայց պատվիրել էր դրանք անպայման մտցնել Սալթիկովին ուղարկվելիք հրավարտակի մեջ, իսկ Բալաշկին պատվիրել էր հայտնել այդ՝ Նապոլեոնին: Բալաշկը հիշում էր այդ խոսքերը. «մինչև որ ոչ մի զինված թշնամի չի մնա ուսական հողում», բայց ինչ-որ մի բարդ զգացում պահեց նրան: Նա չկարողացավ այդ խոսքերն ասել, թեև ցանկանում էր այդ անել: Նա կանգ առավ և ասավ պայմանով, որպեսզի ֆրանսական զորքերը նահանջեն Նեմանի մյուս կողմը:

Նապոլեոնը նկատեց Բալաշկի շփոթութունը վերջին խոսքերն արտասանելիս. նրա դեմքը դողաց, ձախ ոտի ձկնամիսն սկսեց համաշափորեն դողալ: Տեղից չհեռանալով նա սկսեց խոսել առաջվանից ավելի բարձր ու արագ ձայնով: Նրա այդ վերջին ճառի միջոցին Բալաշկը, մի քանի անգամ աչքերը խոնարհելով, ակամա նկատեց Նապոլեոնի ձախ ոտի ձկնամիս դողը, որ սաստկանում էր այնքան ավելի, որքան ավելի էր բարձրացնում ձայնը:

— Ես հաշտութուն ցանկանում եմ Ալեքսանդր կայսրից ոչ պակաս,—սկսեց նա:—Ես չեմ արդյոք, որ տասնութ ամիս ամեն բան անում եմ, որ այդ հաշտությունը լինի: Ես տասնութ ամիս է սպասում եմ բացատրության: Բայց բանակցություններ սկսելու համար ի՞նչ են պահանջում ինձնից,—ասավ նա, դեմքը խոտոտելով, և իր փոքրիկ սպիտակ ու փափլիկ ձեռով եռանդուն հարցական շարժում անելով:

—Ո՞ր զորքերը նահանջեն Նեմանի մյուս ափը,—ասավ Բալաշկը:

—Նեմանի մյուս ափը,—կրկնեց Նապոլեոնը:—Ուրեմն դուք այժմ ցանկանում եք, որ նահանջենք Նեմանի մյուս ափը, միայն Նեմանի մյուս ափը,—կրկնեց Նապոլեոնը, ուղիղ Բալաշկին նայելով:

Բալաշկը հարգալիր խոնարհեց գլուխը:

Չորս ամիս առաջ արված՝ Պոմերանիայից նահանջելու պահանջի փոխարեն այժմ պահանջում էին նահանջել միայն Նեմանի մյուս ափը: Նապոլեոնն արագ շուտ եկավ և սկսեց գնալ-գալ սենյակում:

— Դուք ասում եք, որ ինձնից պահանջում են նահանջել Նեմանի մյուս ափը՝ բանակցություններ սկսելու համար. բայց ճիշտ այդպես երկու ամիս առաջ պահանջեցին ինձնից նահանջել Օդերի և Վիսլայի այն կողմը, և, չնայած դրան, դուք համառայն եք բանակցություններ վարել:

Նա լուռ անցավ սենյակի մի անկյունից մինչև մյուսը և նորից կանգ առավ Բալաշկի դիմաց: Բալաշկը նկատեց, որ նրա ձախ ոտն էլ ավելի արագ էր դողում, քան առաջ, և դեմքը կարծես քարացել էր իր խիստ արտահայտության մեջ: *«La vibration de mon mollet gauche est un grand signe chez moi»*¹, — ասում էր նա հետագայում:

— Այդպիսի առաջարկները, ինչպիսին է Օդերն ու Վիսլան մաքրելու առաջարկը, կարելի է անել Բադենի իշխանին, բայց ոչ ինձ,— իր համար միանգամայն անսպասելի գրեթե ճշաց Նապոլեոնը:— Եթե դուք ինձ տալիք Պետերբուրգն ու Մոսկվան, ես չեի ընդունի այդ պայմանները: Դուք ասում եք՝ ե՛ս եմ սկսել պատերազմը: Իսկ առաջ ո՞վ եկավ բանակ:— Ալեքսանդր կայսրը, այլ ոչ թե ես: Եվ դուք առաջարկում եք բանակցություններ, այն ժամանակ երբ ես միլիոններ եմ ծախսել, այն ժամանակ, երբ դուք Անգլիայի հետ դաշնակցության մեջ եք, և երբ ձեր դրությունը վատ է, դուք ինձ առաջարկում եք բանակցություններ: Իսկ ի՞նչ նպատակ ունի ձեր դաշնակցությունը Անգլիայի հետ: Նա ի՞նչ տվեց ձեզ,— ասում էր նա շտապ, ըստ երևույթին, իր ճառն ասելով ոչ թե նրա համար, որ արտահայտի հաշտութուն կնքելու շահավետութունը և քննության առնի նրա հնարավորությունը, այլ միայն նրա համար, որպեսզի ապացուցի թե՛ իր իրավացիությունը, թե՛ իր ուժը, և որպեսզի ապացուցի Ալեքսանդրի անիրավացիությունն ու սխալները:

¹ Չախ ձկնամիս դողը — մեծ նշան է ինձ համար:

Նրա ճառի նախաբանն, ըստ երևույթին նպատակ ունեւր արտահայտել իր դիրքի առավելութունը և ցուլց տալ, թե չնայած դրան, նա ընդունում է բանակցութուններ սկսելու առաջարկը: Բայց նա արդեն սկսեց խոսել, և որքան շատ էր խոսում, այնքան ավելի քիչ էր կարողանում ղեկավարել իր ճառը:

Այժմ արդեն նրա ճառի նպատակն այն էր, ըստ երևույթին, որ միայն բարձրացնի իրեն և վիրավորի Ալեքսանդրին, այսինքն անի հենց այն, ինչ ամենից քիչ էր ցանկանում իր տեսակցության սկզբում:

— Ասում են դուք հաշտութուն եք կնքել թուրքերի հետ: Բալաշը դրականորեն խոնարհեց գլուխը:

— Հաշտութունը կնքված է... — սկսեց նա: Բայց Նապոլեոնը չթողեց նրան խոսել: Նա, ըստ երևույթին, կարիք էր զգում, որ միայն ինքը խոսի, և նա շարունակեց խոսել այն պերճախոսութեամբ ու անզուսպ բարկութեամբ, որին այնպես հակամետ են փայտալված մարդիկ:

— Այո, ես գիտեմ, դուք թուրքերի հետ հաշտութուն եք կնքել, շտախարով Մոլդավիան ու Վալախիան: Իսկ ես ձեր թագավորին կտայի այդ նահանգները այնպես, ինչպես տվի նրան Ֆրիւանդիան: Այո՛, — շարունակեց նա, — ես խոստացել էի և կտայի Ալեքսանդր կայսեր Մոլդավիան ու Վալախիան, իսկ այժմ նա չի ունենա այդ սքանչելի նահանգները: Ասկայն նա կարող էր դրանք միացնել իր կայսրութեանը, և իր թագավորութեան օրով նա կարող էր Ռուսաստանն ընդարձակել Բոտնիկական ծոցից մինչև Դանուբի գետաբերանը: Մեծն Եկատերինան ավելի չէր կարող անել, — ասում էր Նապոլեոնը, հետզհետե ավելի տաքանալով, սենյակում երթնեկելով ու կրկնելով Բալաշին գրեթե այն խոսքերը, ինչ ասել էր իրեն Ալեքսանդրին՝ Տիլզիթում: — Tout cela il l'aurait dû à mon amitié. Ah! quel beau règne, quel beau règne! — կրկնեց նա մի քանի անգամ, կանգ առավ, գրպանից հանեց քթախոտի ոսկե տուփը և ազահարար քաշեց քթով:

— Quel beau règne aurait pu être celui de l'Empereur Alexandre².

¹ Այդ բոլորով նա պարտական կլինեիր իմ բարեկամութեանը: Օ՛, ինչ սքանչելի թագավորութուն, ինչ սքանչելի թագավորութուն:

² Որքան սքանչելի կարող էր լինել Ալեքսանդրի թագավորութունը:

Նա ափսուսանքով նայեց Բալաշին, և հենց որ Բալաշն ուզեց ինչ-որ բան նկատել, նա նորից շտապելով ընդմիջեց նրան:

— Ի՞նչ կարող էր նա ցանկանալ և որոնել, որ չզտներ իմ բարեկամութեան մեջ... — ասավ նա, տարակուսանքով ուսերը թոթվելով: — Ոչ, նա ավելի լավ համարեց իրեն շրջապատել իմ թշնամիներով, և ի՞նչ մարդկանցով, — շարունակեց Նապոլեոնը: — Նա իր մոտ կանչեց Շտեյններին, Արմֆելդներին, Բեյլոսեններին, Վինցենզերոզներին: Շտեյնն իր հայրենի ից վնդված դավաճան է. Արմֆելդը — անառակ և բանասարկու. Վինցենզերոզն — Ֆրանսիայի փախստական հպատակ, Բենիգսենը — փոքր-ինչ ավելի զինվորական է, քան մյուսները, բայց և այնպես անընդունակ է, որ ոչինչ չկարողացավ անել 1807 թվին և որը պետք է որ Ալեքսանդր կայսեր մեջ սարսափելի հիշողութուններ գարթնեցներ... Ասենք, եթե նրանք ընդունակ լինեին, կարելի էր նրանց օգտագործել, — շարունակեց Նապոլեոնը, խոսքով հազիվ կարողանալով հասնել անընդհատ ծագող մտքերի հետևից, որ ցուլց էին տալիս նրան իր արդարացի լինելը կամ ուժը (որ նրա հասկացողութեամբ միևնույն բանն էր), — բայց այդ էլ չկա. նրանք պիտանի չեն ո՛չ պատերազմի համար, ո՛չ խաղաղութեան համար: Բարկլայն, ասում են, բոլորից բանիմաց է. բայց ես այդ չեմ կարող ասել, դատելով նրա առաջին շարժումներից: Իսկ նրանք ի՞նչ են անում, ի՞նչ են անում այդ բոլոր պալատականները: Պֆուլն առաջարկում է, Արմֆելդը վիճում է, Բենիգսենը յանարկում է, իսկ Բարկլայնը, որ կոշված է գործելու, չգիտի ի՞նչ անի. և ժամանակն անցնում է ապարդյուն: Ռազմական մարդ միայն Բաղրատիոնն է: Նա հիմար է, բայց ունի փորձառութուն, աչքի չափ և վճռականութուն... Եվ ի՞նչ դեր է խաղում ձեր երիտասարդ թագավորը այդ խայտառակ բազմութեան մեջ: Նրանք վարկաբեկում են նրան և մարդկապատրվածի պատասխանատվութունը գցում նրա վրա: Un souverain ne doit être à l'armée que quand il est général,¹ — ասավ նա, ըստ երևույթին այդ խոսքերը որպես մարտակոչ ուղղելով

¹ Թագավորը բանակի մոտ պիտի գտնվի միայն այն ժամանակ, երբ նա զորավար է:

Ալեքսանդրին: Նապոլեոնը գիտեր, թե Ալեքսանդր կայսրը որքան է ցանկանում զորավար լինել:

— Արդեն մի շաբաթ է, ինչ պատերազմն սկսվել է, և դուք շխարողացաք Վիլնոն պաշտպանել: Դուք բաժանված եք երկու մասի և քշված եք լեհական նահանգներից: Չեք բանակը տրտարնջում է:

— Հնդհակառակը, ձերդ մեծություն, — ասավ Բալաշևը, հազիվ կարողանալով մտքում պահել այն, ինչ ասում էին իրեն, և դժվարությամբ հետևելով խոսքերի այդ հեղեղին, — մեր զորքերը բուն ոգևորության մեջ են...

— Սա ամեն ինչ գիտեմ, — ընդմիջեց նրան Նապոլեոնը, — ես ամեն ինչ գիտեմ, և ձեր գումարտակների թիվը գիտեմ նույնքան ճիշտ, որքան և իմը: Դուք 200 հազար զորք չունեք, իսկ ես ունեմ երեք անգամ ավելի. ազնիվ խոսք եմ ասում ձեզ, — ասավ Նապոլեոնը, մոռանալով, որ իր այդ ազնիվ խոսքը չէր կարող ոչ մի նշանակություն ունենալ, — ասում եմ ma parole d'honneur que j'ai cinq cent trente mille hommes de ce côté de Vistule¹. Թուրքերը ձեզ համար օգնություն չեն. նրանք ոչ մի բանի պետք չեն և այդ ապացույցեցին ձեզ հետ հաշտվելով: Շվեդները — նախասահմանված է, որ նրանց կառավարեն խելագար թագավորներ: Նրանց թագավորը խենթ էր, նրանք փոխեցին դրան և վերցրին մի ուրիշին՝ Բերնարդոտին, որ անմիջապես խելքը թուցրեց, որովհետև միայն խելագարը, շվեդ լինելով, կարող էր դաշնակցել Ռուսաստանի հետ:

Նապոլեոնը բարկացած քմծիծաղ տվեց և բթախոտի տուփը նորից մոտեցրեց թթին:

Բալաշևն ուզում էր Նապոլեոնի յուրաքանչյուր խոսքին առարկել, և առարկելիք ուներ. նա շարունակ՝ ինչ-որ բան ասել ցանկացող մարդու շարժումներ էր անում, բայց Նապոլեոնն ընդհատում էր նրան: Շվեդներին խենթ հայտարարելու դեմ Բալաշևն ուզում էր ասել, թե Շվեդիան մի կղզի է, երբ Ռուսաստանը նրա կողմն է. բայց Նապոլեոնը ճշաց բարկացած, որպեսզի խլացնի նրա ձայնը: Նապոլեոնը գտնվում էր այնպիսի բորբոքված վիճակում, երբ պետք է խոսել, խոսել, խոսել միայն նրա համար, որպեսզի ինքն իրեն ապացուցի իր արդա-

րացիությունը: Բալաշևն իրեն վատ էր զգում. նա որպես դեսպան վախենում էր գցել իր արժանապատվությունը և առարկելու անհրաժեշտություն էր զգում. բայց որպես մարդ, նա բարոյապես ճնշվում էր այն անառիթ զայրույթի ինքնամոռացության հանդեպ, որի մեջ, ըստ երևույթին գտնվում էր Նապոլեոնը: Բալաշևը գիտեր, որ բոլոր խոսքերը, ինչ հիմա ասում էր Նապոլեոնը, նշանակություն չունեն, և որ ինքը, երբ զգաստանա, կամալի այդ խոսքերից: Բալաշևն, աչքերը խոնարհած, կանչեց նայում էր Նապոլեոնի շարժվող հաստ ոտներին, և աչխ ստում էր խուսափել նրա հայացքից:

— Բայց ինչի՞ս են ձեր այդ դաշնակիցները, — ասում էր Նապոլեոնը: — Իմ դաշնակիցները՝ լեհերն են. նրանք 80 հազար են, կոչվում են առյուծի պես: Եվ նրանց թիվը կհասնի 200 հազարի:

Եվ, հավանորեն, ավելի ևս զայրացավ այն բանից, որ այդ ասելով, նա բացահայտ սուտ ասավ, և որ Բալաշևը նույն ճակատագրին հնազանդ դիրքով անխոս կանգնել էր իր առաջ, նա միանգամից շրջվեց, մոտեցավ Բալաշևի դեմքին և իր սպիտակ ձեռներով եռանդուն ու արագ շարժումներ անելով, գրեթե ճշաց:

— Գիտեք, որ եթե դուք Պրուսիային տրամադրեք իմ դեմ, իմացեք, որ ես նրան կջնջեմ Եվրոպայի քարտեզից, — ասավ նա գունատ, բարկությունից աղավաղված դեմքով, իր մի փոքրիկ ձեռի եռանդուն շարժումով խփելով մյուսին: Այո, ես ձեզ կչարտեմ Դվինայի այն կողմը, Դենպրից դենը և ձեր դեմ կկանգնեցնեմ այն պատենը, որ Եվրոպան, հանցավոր ու կույր լինելով, թույլ է տվել քանդել: Այո, ահա թե ինչ կտեսնեք, ահա թե ինչ շահեցիք ինձնից հեռանալով, — ասավ նա ու անխոս մի բանի անգամ անցավ սենյակով, իր հաստ ուսերը ցնցելով:

Նա բթախոտի տուփը դրեց ժիլետի գրպանը, նորից հանեց, մի բանի անգամ մոտեցրեց թթին և կանգնեց Բալաշևի առաջ: Նա լռեց, հեղանարար նախն Բալաշևի ուղիղ աչքերին և ասավ ցածր ձայնով.

— Et cependant quel beau règne aurait pu avoir votre maître!

¹ Ազնիվ խոսք, որ Վիսլայի այս կողմը ես ունեմ 530 հազար մարդ:

¹ Մինչդեռ ինչ սքա շվեդ կլինեք ձեռ. տիրոջ թագավորությունը:

Բալաշկը, առարկելու անհրաժեշտութիւնն զգալով, ասալ, որ Ռուսաստանն իրերի գրութիւնն այդքան մոռալ չի պատկերացնում: Նապոլեոնը լուում էր, շարունակելով հեզնարար նայել նրան և, ըստ երևույթին, նրան չէր լսում. Բալաշկն ասալ, թե Ռուսաստանում պատերազմից շատ լավ բան են սպասում: Նապոլեոնը ներողամտաբար գլխով արավ, կարծես ասելով. «գիտեմ, այդպես է ասում ձեր պարտականութիւնը, բայց դուք ինքներդ դրան չեք հավատում, ե՛ս համոզեցի ձեզ»:

Բալաշկի ճառի վերջում Նապոլեոնը նորից հանեց քթախոտի տուփը, հոտ քաշեց նրանից և, իբրև ազդանշան, երկու անգամ ոտով խփեց հատակին: Դուռը բացվեց. հարգալիր խոնարհված կամերհերը կայսեր մատուցեց գլխարկն ու ձեռնոցները, մյուսը՝ թաշկինակը: Նապոլեոնը, առանց դրանց նայելու, դարձաւ Բալաշկին:

— Վստահեցրե՞ք իմ անունից Ալեքսանդր կայսեր, — ասալ նա, գլխարկը վերցնելով, — որ ես առաջվա պես նվիրված եմ նրան, ես միանգամայն ճանաչում եմ նրան և շատ բարձր եմ գնահատում նրա բարձր հատկութիւնները: Je ne vous retiens plus, général, vous recevrez ma letter à l'Empereur¹.

Եվ Նապոլեոնն արագ գնաց դեպի դուռը: Ընդունարանից բոլորը նետվեցին առաջ և սանդուղքներով իջան ցած:

VII

Այն բոլորից հետո, ինչ ասալ իրեն Նապոլեոնը, գայրույթի այդ բռնկումներից հետո և վերջին շորութիւնք ասված այն խոսքերից հետո, թե «Je ne vous retiens plus, général, vous recevrez ma lettre», Բալաշկը համոզված էր, որ Նապոլեոնն այլևս ոչ միայն չի ցանկանա իրեն տեսնել, այլև կաշխատի շտեմնել նրան՝ վիրավորանք կրած դեսպանին և, գրլխավորը, իր անվայել բռնկումների վկային: Բայց, ի զարմանս իր, Բալաշկը Դյուրոկի միջոցով հրավեր ստացաւ՝ այդ օրը կայսեր սեղանին մասնակցելու:

¹ Ես ձեզ այլևս չեմ պահում, գնե՛րալ, դուք կստանաք իմ նամակը կայսերն ուղղած:

Ճաշին ներկա էին Բեսսիերը, Կուլենկուրը և Բերտիեէ:

Նապոլեոնը Բալաշկին դիմավորեց ուրախ և սիրալիր դեմքով: Նրա դեմքին չկար ոչ միայն ամաչկոտութեան արտահայտութիւն կամ իրեն կշտամբելու նշան՝ առավոտյան բռնկումի համար, այլ նա, ընդհակառակը, աշխատում էր քաջալերել Բալաշկին: Երևում էր, որ վաղուց արդեն Նապոլեոնի համար նրա համոզմունքով գոյութիւն շունեք սխալների հնարավորութիւն և որ նրա հասկացողութեամբ ա՛յն բոլորը, ինչ անում էր ՚նքը, լավ էր ո՛չ թե այն պատճառով, որ զուգահիսում էր այն պատկերացմանը, թե ի՛նչն է լավ ու վատ, այլ այն պատճառով, որ ինքն էր անում այդ:

Կայսրը շատ ուրախ էր ձիով արած իր զրոսանքից հետո, զրոսանք, որ կատարել էր Վիլնոյի փողոցներով, ուր ժողովրդի բազմութիւնները խանդավառութեամբ ընդունել ու ճանապարհ էին դրել նրան: Նրա անցած փողոցների բոլոր լուսամուտներում կախված էին գորգեր, դրոշակներ, դրված էին նրա վենգելները և լեհ տիկիները նրան ողջունելով, թաշկինակներ էին ծածանում նրա առաջ:

Ճաշին, Բալաշկին նստեցնելով իր կողքին, Նապոլեոնը նրա հետ ոչ միայն սիրալիր էր, այլև վարվում էր այնպես, կարծես Բալաշկին էլ համարում էր իր պալատականներից մեկը, մեկն այն մարդկանցից, որոնք համակիր էին նրա ծրարագիրներին և պետք է որ ուրախանային նրա հաջողութիւններով: Այլ զրույցների հետ միասին՝ նա խոսեց Մոսկվայի մասին և սկսեց հարցնել Բալաշկին ուս մայրաքաղաքից, ոչ միայն այնպես, ինչպես հարցնում է հարցասեր հետաքրքիր ճանապարհորդը այն նոր վայրի մասին, ուր մտադիր է այցելել, այլ կարծես մի համոզումով, թե Բալաշկը, որպես առև, պետք է շոյվի այդ հետաքրքրութիւնից:

— Որքա՞ն բնակիչ ունի Մոսկվան, քանի՞ տուն: Ծի՛շտ է արդո՞ք, որ Moscou անվանում են Moscou la sainte¹, քանի՞ եկեղեցի կա Մոսկվայում, — հարցնում էր նա:

Եվ պասախան ստանալով, թե երկու հարյուրից ավելի եկեղեցի կա, Նա ասաց.

— Ինչի՞ համար են այդ անթիվ, անհամար եկեղեցիները:

¹ Սրբազան Մոսկվա:

— Ռուսները շատ բարեպաշտ են, — պատասխանեց Բալաշևը:

— Ասենք, եկեղեցիների և վանքերի շատութիւնը միշտ նշան է ժողովրդի հետամնացութեան, — ասավ Նապոլեոնը, նայելով Կոլենկուրին՝ այդ կարծիքի գնահատականն ստանալու ակնկալութեամբ:

Բալաշևը հարգալիւր թույլ տվեց իրեն չհամաձայնել ֆրանսական կայսեր կարծիքի հետ:

— Յուրաքանչյուր երկիր իր սովորութիւններն ունի, — ասավ նա:

— Բայց Եվրոպայում ոչ մի տեղ արդեն նման բան չկա, — ասավ Նապոլեոնը:

— Ներողութիւն եմ խնդրում ձերդ մեծութիւնից, — ասավ Բալաշևը, — Ռուսաստանից բացի կա նաև Իսպանիա, ուր նույնպես շատ եկեղեցիներ ու վանքեր կան:

Բալաշևի այդ պատասխանը, որ ակնարկում էր ֆրանսացիների վերջերս Իսպանիայում կրած պարտութիւնը, բարձր գնահատութեան արժանացավ, Բալաշևի պատմելով, Ալեքսանդր կայսեր արքունիքում և շատ քիչ գնահատվեց այժմ՝ Նապոլեոնի ճաշի սեղանի մոտ ու անցավ աննկատ:

Պարոնայք մարշալների անտարբեր ու տարակուսող դեմքերից երևում էր, որ նրանք տարակուսում էին, թե ինչու մե է կայանում այն սրամտութիւնը, որ ակնարկում էր Բալաշևի ինտոնացիան: «Եթե կար էլ այդ սրամտութիւնը՝ մենք չհասկացանք, կամ այն բնավ սրամիտ չէր» — ասում էր մարշալների դեմքերի արտահայտութիւնը: Այնքան քիչ գնահատվեց այդ պատասխանը, որ Նապոլեոնն անգամ բոլորովին չնկատեց այն և միամտորեն հարցրեց Բալաշևից, թե այստեղից ուղիւ Մոսկվա գնացող ճանապարհը ո՞ր քաղաքներով է անցնում: Բալաշևը որ ճաշի ամբողջ ընթացքում զգուշ էր, պատասխանեց, որ *comme tout chemin mène à Rome, tout chemin mène à Moscou*¹, որ շատ ճանապարհներ կան և այդ տարբեր ճանապարհների թվում կա և մի ճանապարհ, որ տանում է դեպի Պոլտավա, որն ընտրել էր Կարլ XII, — ասավ Բալաշևը:

¹ Ինչպես ամեն ճանապարհ տանում է Հոռոմ, այդպես էլ ամեն ճանապարհ տանում է Մոսկվա:

ակամա կարմրելով այդ հաջող պատասխանի բավականութիւնից: Բալաշևը հազիվ էր ավարտել վերջին Poltava բառը, Կոլենկուրն արդեն սկսեց խոսել Պետերբուրգից Մոսկվա տանող ճանապարհի անհարմարութիւնների և իր Պետերբուրգյան հիշողութիւնների մասին:

Ճաշից հետո անցան սուրճ խմելու Նապոլեոնի առանձնաւանդակում, որ շորս օր առաջ Ալեքսանդր կայսեր առանձնաւանդակն էր: Նապոլեոնը նստեց, շոշափելով Սևրի գավաթով սուրճը և Բալաշևին մատնացույց արավ իր կողքի աթոռը:

Մարդու մեջ կա ետճաշյա մի հայտնի տրամադրութիւն, որը ամեն տեսակ բանական պատճառներից ավելի ստիպում է մարդու իրենից գոհ լինել և բոլորին իր բարեկամը համարել: Նապոլեոնը գտնվում էր այդ տրամադրութեան մեջ: Նրան թրվում էր, թե ինչը շրջապատված է իրեն պաշտող մարդկանցով: Նա համոզված էր, որ Բալաշևն էլ իր տված ճաշից հետո իր բարեկամն ու պաշտողն է: Նապոլեոնը դիմեց նրան մի դուրեկան ու փոքր-ինչ հեզնական ժպիտով:

— Ինչպես ինձ ասել են, սա այն սենյակն է, որի մեջ ապրել է Ալեքսանդր կայսրը: Տարօրինակ է, այնպես չէ՞, գեներալ, — ասավ նա, ակներևաբար չկասկածելով, որ իր այդ դիմումը չէր կարող հաճելի լինել իր խոսակցին. որովհետև դա ապացուցում էր իր՝ Նապոլեոնի գերազանցութիւնը Ալեքսանդրի հանդեպ:

Բալաշևը դրան ոչինչ չէր կարող պատասխանել և անխոս խոհարհեց գլուխը:

— Այո՛, այս սենյակում շորս օր առաջ խորհրդակցում էին Վենցենզերոդեն և Շտեյնը, — նույն հեզնական, վստահ ժպիտով շարունակեց Նապոլեոնը: — Մի բան, որ չեմ կարողանում հասկանալ, — ասավ նա, — այդ ա՛յն է, որ Ալեքսանդր կայսրը իրեն մոտեցրել է բոլոր իմ անձնական թշնամիներին: Ես այդ չեմ... հասկանում: Նա չի մտածել, որ ես էլ կարող եմ անել նույնը, — հաբցումով դիմեց նա Բալաշևին, և, հավանորեն այդ հիշողութիւնը նորից արթնացրեց առավոտյան գայլուկները, որ տակալին թարմ էր նրա մեջ:

— Եւ՛ թող նա իմանա, որ ես այդ կանեմ, — ասավ Նապոլեոնը, ելնելով և ձևո՞ւմ ես. մղելով իր գավաթը: — Ես կըվանդեմ Գերմանիայից նրա բոլոր ազգականներին՝ Վիր-

տեմբերգի, Բաղենի, Վեյմարի իշխաններին... այո, ես կը-
վանդեմ նրանց: Թող նա նրանց համար ապաստան պատրաս-
տի Ռուսաստանում:

Բալաշևը գլուխ խոնարհեց, իր այդ դիրքով ցույց տալով,
թե նա կցանկանար հրաժեշտ տալ և լսում է միայն այն պատ-
ճառով, որ նա չի կարող շլեւել այն, ինչ ասում են իրեն: Նա-
պոլեոնն այդ արտահայտութիւնը չէր նկատում. նա Բալա-
շևին դիմում էր ոչ որպէս իր թշնամու դեսպանի, այլ որպէս
մի մարդու, որ հիմա լիովին նվիրված է իրեն և պետք է ուրա-
խանա իր նախկին տիրոջ ստորացումով:

— Եվ ինչո՞ւ է Ալեքսանդր կայսրը վերցրել զորքերի հրա-
մանատարութիւնը: Ինչո՞ւ համար է այդ: Պատերազմը իմ
արհեստն է, խսկ նրա գործն է՝ թագավորել, և ոչ թե զոր-
քեր վարել: Ինչո՞ւ է նա իր վրա այդպիսի պատասխանատու-
թիւն վերցրել:

Նապոլեոնը նորից վերցրեց քթախոտի տուփը, մի քանի
անգամ լուռ անցավ սենյակով և հանկարծ անսպասելի մոտե-
ցավ Բալաշևին և թեթև ժպիտով այնպէս վստահ, արագ,
հասարակ կերպով, կարծես ասում էր մի որևէ ոչ միայն կարևոր,
այլև Բալաշևի համար հաճելի բան, ձեռք բարձրացրեց դեպի
քառասուն տարեկան ոռու գեներալի դեմքը և, նրա ականջը
բռնելով, թեթևակի բաշեց, ժպտալով միայն շուրթերով:

«Avoir l'oreille tirée par l'Empereur»¹ համարվում էր
մեծագույն պատիվ ու ողորմածութիւն Ֆրանսական արքու-
նիքում:

— Eh bien, vous ne dites rien, admirateur et courtisan
de l'Empereur Alexandre?² — ասավ նա, կարծես ծիծաղելի
էր նրա ներկայութեամբ որևէ մեկի courtisan-ը և admirateur-ը
լինել, բացի իրենից՝ Նապոլեոնից:

— Զիե՛րը պատրաստ են արդո՞ք գեներալի համար, —
ավելացրեց նա, թեթևակի գլուխը խոնարհելով ի պատասխան
Բալաշևի սղջույնի: — Տվե՛ք նրան իմ ձիերը. նա հեռու է գնալու:

Բալաշևի բերած նամակը եղավ Նապոլեոնի վերջին նա-
մակը Ալեքսանդրին: Զրույցի բոլոր մանրամասնութիւնները
հաղորդվեցին ոռու կայսեր, և սլատերազմն սկսվեց:

VIII

Մոսկվայում Պիեռի հետ տեսակցելուց հետո իշխան Անդ-
րեյը գործով մեկնեց Պետերբուրգ, ինչպէս ասով իր հարա-
զառներին, բայց, էպպես՝ նրա համար, որ այնտեղ հանդիպի
իշխան Անատոլ Կուրագինին, որին տեսնելը նա անհրաժեշտ
էր համարում: Բայց Կուրագինը, որի մասին նա տեղեկացավ
Պետերբուրգ գալով, այլևս այնտեղ չէր: Պիեռն իմացրել էր իր
աներձագին, թե իշխան Անդրեյը գալիս է նրա ետևից: Անա-
տոլ Կուրագինն անմիջապէս նշանակում ստացավ ռազմական
մինիստրից և մեկնեց Մուլդավական բանակը: Նույն այդ ժամա-
նակ Պետերբուրգում իշխան Անդրեյը հանդիպեց Կուտուզովին,
իր նախկին, դեպ իրեն միշտ լավ տրամադրված գեներալին, և
Կուտուզովն առաջարկեց նրան մեկնել իր հետ միասին ժողա-
վական բանակը, որի հրամանատար էր նշանակված ծեր գեներ-
ալն ինքը: Իշխան Անդրեյը, պաշտոն ստանալով գլխավոր
կայանի շտաբում, մեկնեց Քուրքիա:

Իշխան Անդրեյն անհարմար էր համարում նամակ գրել Կու-
րագինին և նրան մենամարտի կանչել: Մենամարտի ուրիշ առիթ
չտալով՝ իշխան Անդրեյը կարծում էր, որ իր կողմից արված
մարտահրավերը կվարկաբեկեր կոմսուհի Ռուստովային, ուստի
և աշխատում էր անձամբ հանդիպել Կուրագինին, մտադրութիւն
ունենալով մենամարտի նոր առիթ գտնել: Բայց Քուրքիայում
եղած բանակում նույնպէս նրան չհաջողվեց հանդիպել Կուրա-
գինին, որը շուտով իշխան Անդրեյի թուրքական ճակա-
տի բանակը գալուց հետո, վերագարձել էր Ռուսաստան: Նոր
երկրում ու նոր պայմաններում իշխան Անդրեյի կյանքն ըն-
թանում էր ավելի հանգիստ: Իր հարսնացուի դավաճանու-
թիւնից հետո, որ այնքան ավելի էր խոցում նրան, որքան նա
ավելի էր աշխատում ծածկել բոլորից իր վրա թողած տպավո-
րութիւնը, նրա համար ծանր էին կյանքի այն պայմանները,
որոնց մեջ երջանիկ էր եղել, և էլ ավելի ծանր էին ազատու-
թիւնն ու անկախութիւնը, որ նա այնպէս թանկ էր գնահա-

¹ Կայսեր կողմից ականջ բաշելը:

² Ինչո՞ւ դուք ոչինչ չեք խոսում, Ալեքսանդր կայսեր երկրպագու և պա-
լատական:

տում առաջ: Նա ոչ միայն չէր խորհում նախկին այն խոհերը, որ առաջին անգամ պաշարեցին նրան Առևտուրիցի դաշտում՝ երկնքին նայելիս, որոնք նա սիրում էր զարգացնել Պիեռի հետ և որոնք լցնում էին նրա առանձնությունը Բուդուշարովոյում, և ապա Շվեյցարիայում ու Հոռմում, այլ նա վախենում էր անգամ հիշել այդ խոհերը, որոնք անսահման ու պայծառ հորիզոններ էին բանում: Այժմ նրան հետաքրքրում էին միայն ամենամոտիկ, նախկինների հետ կապ չունեցող, գործնական շահերը, որոնց նա կառչում էր այնքան ավելի մեծ ազահություններ, որքան ավելի հեռու էին նրանից նախկինները: Կարծես թե այն անսահման, նրանից վեր, հեռու տարածվող երկնակամարը դարձել էր ցածրիկ, իրեն ճնշող որոշ մի կամար, բրի մեջ ամեն ինչ պարզ էր, բայց ոչինչ չկար մշտնջենական ու խորհրդավոր:

Նրան մատչելի աշխատանքներից գինվորական ծառայություններ ամենապարզն ու ծանոթն էր իրեն: Կուտուզովի շտաբում հերթապահ գեներալի պաշտոնի մեջ լինելով՝ նա համառորեն ու ջանասիրությամբ զբաղվում էր գործերով, Կուտուզովին զարմացնելով աշխատանքի նկատմամբ ունեցած իր սիրով ու ճշտապահությամբ: Կուրագինին Թուրքիայում չգտնելով, իշխան Անդրեյը անհրաժեշտ չհամարեց վազել նրա ետևից Ռուսաստան. բայց այդ բոլորով հանդերձ նա գիտեր, թե որքան էլ ժամանակ անցնի, նա չէր կարող, Կուրագինին հանդիպելով, չնայած նրա հանդեպ ունեցած իր արհամարհանքին, չնայած այն բոլոր ապացույցներին, որ բերում էր իրեն համար, թե չարժի ստորանալ մինչև նրա հետ ընդհարվելու աստիճանը, նա գիտեր, որ նրան հանդիպելով, ինքը չէր կարող նրան մենամարտի շփանչել, ինչպես քաղցած մարդը չի կարող չհարձակվել ուտելիքի վրա: Եվ այն գիտակցությունը, թե վերավորանքի համար դեռ վրեժխնդիր չի եղել, թե բարկությունը դեռ չի թափել, այլ մնում է սրտում, թունավորում էր այն արհեստական հանգստությունը, որ իշխան Անդրեյը Թուրքիայում գտնում էր այնքան ժամանակ ու եռանդ կլանող և որոշ չափով նրա փառասիրությունն ու սնափառությունը գոհացնող գործունեության մեջ:

12 թվին, երբ Նապոլեոնի հետ պատերազմելու լուրը հասավ Ռուսարիստ (ուր երկու ամիս ապրեց Կուտուզովը, օրերն

ու գիշերներն անցնելով իր վախճանում մտտ), իշխան Անդրեյը խնդրեց Կուտուզովին՝ տեղափոխել իրեն արևմտյան բանակը: Կուտուզովը, որին արդեն ձանձրացրել էր Բալկոնսկին իր գործունեությունները, հանդիսանալով մի տեսակ կշտամբանք իր պարապությունները, — Կուտուզովը մեծ սիրով թողեց և հանձնարարություններով ուղարկեց նրան Բարկլայ-դե-Տուլլիի մոտ:

Նախքան բանակ գնալը, որը մայիսին գտնվում էր Դրիսսայի ճամբարում, իշխան Անդրեյը գնաց Լիսիե Գորի, որ գտնվում էր իր ճանապարհի վրա, Սմոլենսկի մեծ ճանապարհից 3 վերստ այն կողմը: Վերջին երեք տարում իշխան Անդրեյի կյանքում այնքան շատ փոփոխություններ էին եղել, այնքան շատ էր նա խորհել, կռադատել, վերապրել ու տեսել (նա չըջել էր և արևմուտքը, և արևելքը), որ Լիսիե Գորի մտնելիս նրան տարօրինակորեն ու անսպասելի զարմացրեց ամեն ինչ, ամեն ինչ ճիշտ նույնն էր, ամենայն մանրամասնությամբ էյանքի նույն ընթացքը: Նա, ինչպես մտնի մի կախարդված քնած ղղյակ, մտավ ծառուղին և լիսոգորյան տան բարե դարբասը: Նույն ծանրաբարոյությունը, նույն մաքրությունը, նույն անգործությունը տան մեջ, նույն կարասիները, նույն պատերը, նույն հնչյունները, նույն բուրմունքն ու նույն երկչուտ դեմքերը, բայց փոքր-ինչ հնացած ու ծերացած: Իշխանագուստը Մարիան էլի նույն ամոթխած, տգեղ, պառավող աղջիկն էր, երկյուղի ու մշտական բարոյական տանջանքների մեջ, որ առանց օգուտի և ուրախության ապրում էր իր կյանքի լավագույն տարիները: Բուրիները նույն՝ իր կյանքի յուրաքանչյուր վայրկյանից ուրախորեն օգտվող և ինքն իր համար ուրախ հույսերով լցված, իրենից գոհ, կոկետ աղջիկն էր: Նա դարձել էր միայն ավելի վստահ, ինչպես թվաց իշխան Անդրեյին: Շվեյցարիայից իր հետ բերած դաստիարակ Դեսալը հագել էր ուսուական ձևի սյուրթով, լեզուն աղավաղելով՝ ուսուներեն խոսում էր սպասավորների հետ, բայց էլի նույն սահմանափակ-խելացի, կրթված, առաքինի ու մանրակրկիտ դաստիարակն էր: Մեր իշխանը հիզիկապես փոխվել էր միայն ներքանով, որ բերանի մի կողմը նկատվում է մի ատամի պակասը, բարոյապես էլի նույնն էր, ինչ որ առաջ, միայն էլ ավելի շարացած ու թերահավատ դեպի այն ամենը, ինչ կատարվում էր աշխարհում: Նիկոլուշկան էր միայն մեծացել, փոխ-

վել, կարմրել. գլուխը ծածկվել էր թուխ գանգուր մազերով և, ինքն էլ այդ շիմանալով, ծիծաղելիս թե ուրախանալիս, գեղեցիկ դեմքի վերին շուրթը բարձրացնում էր ճիշտ այնպես, ինչպես բարձրացնում էր այն հանգուցյալ փոքրիկ իշխանուհին: Նա էր միայն, որ չէր լսում այդ կախարդված, քնած դղյակում տիրող անփոփոխելիության օրհնքը: Բայց արտաքուստ թեև ամեն ինչ մնացել էր հինը, ներքուստ բոլոր այդ մարդկանց հարաբերությունները փոխվել էին այն ժամանակից ի վեր, ինչ Անդրեյը չէր տեսել նրանց: Ընտանիքի անդամները բաժանված էին երկու բանակի, խորթացած ու թշնամացած իրար, որ այժմ հավաքվում էին նրա ներկայությունը, նրա համար փոխելով իրենց սովորական ապրելակերպը: Մի բանակի էին պատկանում ծեր իշխանը, Բուրիենը և ճարտարագետը, մյուսին՝ իշխանադուստր Մարիան, Դեսալը, Նիկոլուշկան և բոլոր դայակներն ու ստնտուները:

Քանի իշխան Անդրեյը գտնվում էր Լիսին Գորիում՝ բոլոր տնեցիները ճաշում էին միասին, բայց բոլորն էլ անհարմար էին զգում իրենց, և իշխան Անդրեյն զգում էր, որ ինքը հյուր է, որի համար բացառություն են անում, և եր ինքն իր ներկայությունը նեղում է բոլորին: Առաջին օրը ճաշին իշխան Անդրեյը, ակամա զգալով այդ, լուռ էր, և ծեր իշխանը, նկատելով նրա վիճակի անընկալելիությունը, նույնպես մոռացրեց լուռ և ճաշից անմիջապես հետո գնաց իր հարկաքաժինը: Երեկոյան դեմ, երբ իշխան Անդրեյը գնաց նրա մոտ և, աշխատելով նրան աշխուժացնել՝ սկսեց պատմել երիտասարդ կուս Կամենսկու արշավանքի մասին, ծեր իշխանն անսպասելի սկսեց խոսել նրա հետ իշխանադուստր Մարիայի մասին, դատապարտելով նրան իր սնահավատության համար, m-elle Բուրիենին շփոթելու համար, որը միայն ծեր իշխանի ասելով, իսկապես նվիրված էր իրեն:

Ծեր իշխանն ասում էր, թե եթե ինքը հիվանդ է, ապա իշխանադուստր Մարիայի ձեռից. թե նա դիտմամբ տանջում ու ցղայնացնում է իրեն. թե նա երես տալով և հիմար զրույցներով փշայնում է փոքրիկ իշխան Նիկոլային: Ծեր իշխանը շատ լավ գիտեր, որ ինքն է տանջում աղջկան, որ դստեր կյանքը շատ ծանր էր, բայց գիտեր նույնպես, որ չէր կարող նրան շտանջել, և որ դուստրն արժանի է դրան: Ենչու՞ հապա

իշխան Անդրեյը, որ տեսնում է այդ, ոչինչ չի ասում ինձ քրքուր մասին, — մտածում էր ծեր իշխանը: — Ի՞նչ է նա մտածում, որ ես, շարագործ ու ծերացած հիմարս, առանց պատճառի եմ սառել աղջկանիցս և Ֆրանսուհուն մոտեցրել ինձ: Նա չի հասկանում, ուստի և պետք է բացատրել նրան, հարկավոր է, որպեսզի նա լսի ինձ», մտածում էր ծեր իշխանը: Եվ նա սկսեց բացատրել այն պատճառները, որոնց համար չէր կարող տանել դստեր հիմար բնավորությունը:

— Եթե դուք հարցնում եք ինձ, — ասավ իշխան Անդրեյը, առանց հորը նայելու (նա կյանքում առաջին անգամն էր դատապարտում հորը), ես չէի ուզում խոսել, բայց քանի որ հարցնում եք, ապա ես պարզորեն կասեմ ձեզ իմ կարծիքը այդ բոլորի նկատմամբ: Եթե ձեր և Մաշայի միջև կան թյուրիմացություններ և անհամաձայնություններ, ապա ես ոչ մի կերպ չեմ կարող մեղադրել նրան. ես գիտեմ, թե ինչպես է նա ձեզ սիրում և հարգում: Քանի որ արդեն հարցնում եք ինձ, — շարունակեց իշխան Անդրեյը, ջղազգույնով այն պատճառով, որովհետև վերջերս միշտ պատրաստ էր գրգռվելու, — ապա ես միայն մի բան կարող եմ ասել. եթե կան թյուրիմացություններ, ապա դրանց պատճառը այն շնչին կինն է, որը չպետք է քրոջս ընկերուհին լիներ:

Ծերունին սկզբում կանգ առած աչքերով նայեց որդուն և անընկալելիորեն ժպտալով ցույց տվեց երկրորդ ատամի պակասը, որին իշխան Անդրեյն ընտելանալ չէր կարողանում:

— Ի՞նչ ընկերուհի, սիրելիս: Հը՞: Այ բան ասի՞ր: Հըմ:

— Հայր, ես չէի ցանկանում դատավոր լինել, — ասավ իշխան Անդրեյը մաղձոտ ու շոր տոնով, — բայց դուք ստիպեցիք խոսեմ, և ասացի ու միշտ կասեմ, որ իշխանադուստր Մարիան մեղավոր չէ, այլ մեղավոր են... մեղավոր է այդ Ֆրանսուհին...

— Ա՛յ, դատապարտեցի՛ր... դատապարտեցի՛ր, — ասավ ծերունին կամացուկ ձայնով և, ինչպես իշխան Անդրեյին թրվաց, շփոթված. բայց հետո հանկարծ նա վեր թռավ ու բղավեց, — Դո՛ւրս, դո՛ւրս: Շունչդ այստեղ չլինի...

Իշխան Անդրեյն ուզում էր անմիջապես մեկնել, բայց իշխանադուստր Մարիան խնդրեց մի օր էլ մնալ: Այդ օրն իշխան Անդրեյը շտեմարտի հոր հետ, որ դուրս չեկավ և ոչ ոքի չթողեց իր հարկաբաժինը, բացի m-elle Բուրիենից և Տիխոնից, ու մի քանի անգամ հարցրեց, թե որդին մեկնել է արդո՞ր: Հետևյալ օրը, մեկնելուց առաջ, իշխան Անդրեյը գնաց որդու հարկաբաժինը: Առողջ, մոր պես գանգրահեր տղան նստեց նրա ծնկներին: Իշխան Անդրեյն սկսեց պատմել նրան Կապուլտ Մորուքի հեքիաթը, բայց չվերջացրած, մտածմունքի մեջ ընկավ: Նա մտածում էր ոչ թե սիրունիկ տղա-որդու մասին այն միջոցին, երբ նրան պահել էր իր ծնկների վրա, այլ մտածում էր իր մասին: Նա սարսափով որոնում ու իր մեջ չէր գտնում ոչ զղում այն բանի համար, որ ջղադրուհեց հորը, ոչ էլ ափսոսանք, որ ինքը (կյանքում առաջին անգամ խոռով) հեռանում է նրանից: Ամենից գլխավորն այն էր, որ նա որոնում ու իր մեջ չէր գտնում նախկին քնքշությունը դեպի որդին. նա հույս ուներ այդ զգացումը հարուցանել իր մեջ որդուն փայփայելով ու ծնկներին նստեցնելով:

— Դե՛, պատմիր է՛, — ասում էր որդին:

Իշխան Անդրեյը, չպատասխանելով, որդուն իջեցրեց ծնկներից և դուրս եկավ սենյակից:

Հենց որ իշխան Անդրեյը թողեց իր ամենօրյա զբաղումները, մանավանդ հենց որ մտավ նախկին կյանքի պայմանների մեջ, որոնց մեջ գտնվում էր դեռ այն ժամանակ, երբ երջանիկ էր, կյանքի թախիծը նորից պաշարեց նրան առաջվան ուժով, և նա շտապեց որքան կարելի է շուտ հեռանալ այդ հիշողություններից և շուտով մի օրե՛կ գործ գտնել:

— Դու հաստատ մեկնո՞ւմ ես, André, — ասավ քույրը նրան:

— Փառք աստծու, որ կարող եմ մեկնել, — ասավ իշխան Անդրեյը. — շատ ցավում եմ, որ դու չես կարող:

— Դու այդ ինչո՞ւ համար ես ասում, — ասավ իշխանադուստր Մարիան. — ինչո՞ւ դու այդ ասում ես այժմ, երբ գրեթե ես այդ սարսափելի պատերազմին մասնակցելու, և նա սխալաբան ծեր է: M-elle Բուրիենն ասում էր, որ նա հարցել է քո մասին...

Հենց որ նա սկսեց խոսել այդ մասին, նրա շուրթերը դողացին, և արցունքները կաթեցին աչքերից: Իշխան Անդրեյը երեսը շրջեց քրոջից և սկսեց գնալ-գալ սենյակում:

— Ա՛խ, աստված իմ, աստված իմ, — ասավ նա: — Երբ մտածում ես, թե ինչը և ո՞վ — որպիսի ոչնչություն կարող է լինել մարդկանց դժբախտություն պատճառ, — ասավ նա զայրույթով, որը վախեցրեց իշխանադուստր Մարիային:

Նա հասկացավ, որ եղբայրը խոսելով մարդկանց մասին, որոնց համարեց ոչնչություն, նա նկատի ուներ ոչ միայն m-elle Բուրիենին, որը նրա դժբախտության պատճառն էր, այլ և այն մարդուն, որը խորտակեց նրա երջանկությունը:

— André, միայն մի բան եմ խնդրում, աղաչում քեզ, — ասավ նա, ձեռը դիպցնելով եղբոր արմունկին և արցունքի միջոց փայլող աչքերով նրան նայելով: — Ես հասկանում եմ քեզ (իշխանադուստր Մարիան աչքերը խոնարհեց): Մի կարծիր, թե վիշտը մարդիկ են ստեղծել: Մարդիկ — նրա գործիքն են: — Նա նայեց իշխան Անդրեյի գլխից փոքր-ինչ վեր, վստահ, սովորական հայացքով, որով նայում են պատկերի ծանոթ տեղին: — Վիշտն ուղարկել է նա, այլ ոչ թե մարդիկ: Մարդիկ՝ նրա գործիքներն են, նրանք մեղավոր չեն: Եթե քեզ թվում է, թե որևէ մեկը մեղավոր է քո առաջ, մոռացիր այդ ու ներիր: Մենք իրավունք չունենք պատժելու: Եվ դու կհասկանաս ներելու երջանկությունը:

— Եթե կին լինեի, ես այդ կանեի, Marie: Դա կնոջ առաքինությունն է: Բայց տղամարդը չպետք է և չի կարող մոռանալ ու ներել, — ասավ նա, և թեև մինչ այդ բուպեին նա չէր մտածում Կուրագինի մասին, նրա շարտահայտված վրեժխնդրությունը զգացումը հանկարծ դարձնեց նրա սրտում:

«Եթե իշխանադուստր Մարիան արդեն համոզում է ինձ ներել, ապա նշանակում է ես վաղուց պետք է պատժեի», մտածեց նա: Եվ, այլևս իշխանադուստր Մարիային չպատասխանելով, նա սկսեց այժմ մտածել վրեժխնդրության այն ուրախալի բուպեի մասին, երբ կհանդիպի Կուրագինին, որը (նա գիտի) գտնվում է բանակում:

Իշխանադուստր Մարիան աղերսում էր եղբորը սպասել մի օր ևս. խոսեց այն մասին, որ գիտի, թե որքան դժբախտ կլինի հայրը, եթե Անդրեյը մեկնի՝ նրա հետ չհաշտված. բայց իշխան

Անդրեյը պատասխանեց, թե, հավանորեն, շուտով նորից կգա բանակից, թե անպատճառ կզրի հորը և թե այժմ որքան երկար մնա, այնքան ավելի կորոբոբվի երկպառակությունը:

— Adieu, André. Rappellez-vous que les malheurs viennent de Dieu, et que les hommes ne sont jamais coupables¹, — այս վերջին խոսքերն էին, որ նա լսեց քրոջից, երբ նրան հրաժեշտ էր տալիս:

«Ուրեմն այդպես պետք է լինի, — մտածեց իշխան Անդրեյը, դուրս գալով լիսոգորյան տան ծառուղուց: Մարիան՝ խղճուկ, անմեղ մի էակ, մնալու է ցնդած ծերունուն կեր: Մեթոնին զգում է, որ մեղավոր է, բայց չի կարող փոխել իրեն: Տղաս աճում է և ուրախանում կյանքով, ուր նա լինելու է այնպիսին, ինչպես բոլորը՝ խաբված կամ խաբվող: Ես բանակ եմ գնում, ինչո՞ւ — ինքս չգիտեմ, և ցանկանում եմ հանդիպել այն մարդուն, որին արհամարհում եմ, հանդիպել նրա համար, որ նրան առիթ տամ ինձ սպանելու և վրաս ծիծաղելու»: Առաջ կային կյանքի նույն այդ պայմանները, բայց առաջ նրանք բոլորը հյուսվում-կապվում էին: միմյանց, իսկ հիմա բոլորը ցրվվ է եկել: Իշխան Անդրեյին ներկայանում էին մեկը մյուսի ետևից, միայն անմիտ-անիմաստ երևույթներ, առանց որևէ կապի:

IX

Իշխան Անդրեյը բանակի գլխավոր կայանն եկավ հունիսի վերջին: Առաջին բանակի զորքերը, այն բանակի, ուր գտնվում էր թագավորը, տեղավորված էին Դրիսսայի մոտ՝ ամրացրած ճամբարում. երկրորդ բանակի զորքերը նահանջում էին, ձգտելով միանալ առաջին բանակին, որից, ինչպես ասում էին, նրանք կտրված էին Փրանսական մեծ ուժերով: Բոլորը դժգոհ էին ռազմական գործերի այն ընդհանուր դրուժյունից, որ տիրում էր ռուսական բանակում. բայց ռուսական նահանգները ներխուժելու վտանգի մասին ոչ ոք չէր էլ մտածում: Ոչ ոք չէր էլ ենթադրում, որ պատերազմը կարող է տեղափոխվել արևմտյան լեհական նահանգներից այս կողմ:

¹ Գնաս բարով, Անդրեյ: Չիշիր, որ դժբախտությունները գալիս են աստծուց և որ մարդիկ երբեք մեղավոր չեն:

Իշխան Անդրեյը Բարկլայ-դե-Տոլլին (որի մոտ նա նշանակված էր) գտավ Դրիսսայի ափին: Որովհետև ճամբարի շրջակայքում ոչ մի մեծ գյուղ կամ ավան չկար, ուստի և բանակում եղած բազմաթիվ գեներալներն ու պալատականները տեղավորված էին տասը վերստի շափ շրջագիծ կազմող գյուղերի լավագույն տներում՝ գետի երկու ափերին: Բարկլայ-դե-Տոլլին գտնվում էր թագավորի կայանից շորս վերստի վրա: Նա շոր ու սառն ընդունեց Բալկոնսկուն և իր գերմանական առգանությամբ ասավ, որ թագավորին կզեկուցի նրա մասին՝ պաշտոնի նշանակելու համար, իսկ այժմ խնդրում է մնալ իր շաբաբում: Անատոլի Կուրագինը, որին իշխան Անդրեյը հույս ուներ գտնել բանակում, այդտեղ չէր: Նա Պետերբուրգում էր. և այդ լուրը հաճելի էր Բալկոնսկուն: Տեղի ունեցող հսկայական պատերազմի կենտրոնն իր հետաքրքրությամբ զբաղեցրեց իշխան Անդրեյին, և նա ուրախ էր գեթ որոշ ժամանակ ազատվել այն հուզված վիճակից, որ առաջանում էր նրա մեջ ամեն անգամ, երբ նա մտածում էր Կուրագինի մասին: Առաջին շորս օրվա ընթացքում, երբ ոչ մի տեղից նրա վերաբերյալ պահանջ չեղավ, իշխան Անդրեյը շրջեց ամբողջ ամրացրած ճամբարը և իր գիտելիքների ու գիտակ մարդկանց հետ ունեցած խոսակցությունների միջոցով աշխատեց պարզորոշ գաղափար կազմել նրա մասին: Բայց այն հարցը, թե որքան ձեռնտու ու հարմար էր այդ ճամբարը, իշխան Անդրեյի համար մնաց չլուծված: Նա իր ռազմական փորձով արդեն եկել էր այն համոզմունքին, որ ռազմական գործում ոչ մի նշանակութուն չունեն ամենախորիմաստ ու լրջորեն մտածված ծրագրներն անգամ (ինչպես նա այդ տեսել էր Աուստերլիցի արշավանքի ժամանակ), որ ամեն ինչ կախված է նրանից, թե ինչպես են պատասխանում թշնամու անսպասելի և աննախատեսելի գործողություններին, որ ամեն ինչ կախված է այն բանից, թե ի՞նչպես և ո՞վ է վարում ամբողջ գործը: Որպեսզի իր համար պարզի այս վերջին հարցը, իշխան Անդրեյը, օգտուվելով իր դիրքից ու ծանոթություններից, աշխատում էր հասկանալ բանակ կառավարելու սկզբունքները և պարզել բանակի կառավարմանը մասնակցող անձանց ու պարտիաների բնույթը: Այդպիսով իրերի դրուժյունը նրան պատկերացավ հետևյալ կերպով:

Այն ժամանակ, երբ թագավորը դեռ Վիլնոյումն էր, բանակը բաժանված էր երեք մասի. 1-ին բանակը գտնվում էր Բարկլայ-դե-Տոլլիի հրամանատարութեան ներքո, 2-րդը՝ Բագրատիոնի հրամանատարութեան ներքո, 3-րդը՝ Տորմասովի հրամանատարութեան ներքո: Թագավորը գտնվում էր առաջին բանակում, բայց ոչ որպես գլխավոր հրամանատար: Հրամանների մեջ ասված էր, որ թագավորը ոչ թե հրամանատարութուն է անելու, այլ միայն ասված էր, որ թագավորը կլինի բանակում: Բացի դրանից, անձամբ թագավորի մոտ շարքը գլխավոր հրամանատարի շտաբ, այլ կարկասերական գլխավոր կայանի շտաբ: Նրա մոտ էր կայսերական շտաբի պետը, բանակապետը՝ գեներալ իշխան Վոլկոնսկին, գեներալներ, Ֆլիգել-ադյուտանտներ, դիվանագիտական աստիճանավորներ և մեծ թվով օտարերկրացիներ, բայց բանակի շտաբ չկար: Բացի դրանից, առանց պաշտոնի՝ թագավորի մոտ էին գտնվում Արակչեկը՝ նախկին ռազմական մինիստրը, կոմս Բենիգսենը՝ գեներալներից աստիճանով ավագը, մեծ իշխան թագաժառանգ Կոնստանտին Պավլովիչը, կոմս Ռուժյանցկը՝ կանցլերը, Շտեյնը՝ նախկին պրուսական մինիստրը, Արմֆելդը՝ շվեդական գեներալը, Պֆուլը՝ արշավանքի ծրագրի գլխավոր կազմողը, Պաուլուչին՝ սարդինացի գեներալ-ադյուտանտը, Վոլցոգենը և շատ ուրիշները: Թեև այդ անձինք առանց ռազմական սլաշտոնների էին գտնվում բանակում, բայց իրենց դիրքով ազդեցություն ունեին, և հաճախ կորպուսի պետը և նույնիսկ գլխավոր հրամանատարը չգիտեի: Թե որպես ի՞նչ է այս կամ այն բանը հարցնում կամ խորհուրդ տալիս Բենիգսենը, կամ մեծ իշխանը, կամ Արակչեկը, կամ իշխան Վոլկոնսկին, և չգիտեի՝ արդյոք նրանից, թե թագավորից է բխում այն կամ այն կարգադրությունը խորհրդի ձևով, և պետք է արդյոք կատարել այն, թե չպետք է կատարել: Բայց դա արտաքին կողմն էր: Մինչդեռ թագավորի և այդ բոլոր պալատական անձանց (իսկ թագավորի ներկայությամբ բոլորը պալատական են դառնում) ներկայության էական իմաստը բոլորի համար էլ պարզ էր: Այդ իմաստը հետևյալն էր. թագավորն իր վրա չէր վերցնում գլխավոր հրամանատարի կոչում, բայց կարգադրություններ էր անում բոլոր գործարանակներին. իսկ այն մարդիկ, որոնք շքապատում էին նրան, նրա օգնականներն էին: Արակչեկը

կարգի հավատարիմ պահապան-կատարող էր և թագավորի թիկնապահը. Բենիգսենը Վիլնոյի նահանգի կալվածատեր էր, որ եկել էր իր երկրի պատիվն ու հարգանքը մատուցելու, իսկ էպպես լավ գեներալ էր, օգտակար՝ խորհուրդների համար, ինչպես նաև նրա համար, որ հարկ եղած դեպքում Բարկլային նրանով փոխարինեն: Մեծ իշխանն այդտեղ էր այն պատճառով որ ինքն այդպես էր ուզում: Նախկին մինիստր Շտեյնն այդտեղ էր այն պատճառով, որ օգտակար էր խորհուրդների համար, ինչպես նաև այն պատճառով, որ Ալեքսանդր կայսրը բարձր էր գնահատում նրա անձնական բարեմասնությունները: Արմֆելդը Նապոլեոնի մոլի ատոդն էր և՛ գեներալ, որը վստահ էր իր վրա, մի հանգամանք, որը միշտ էլ ազդեցություն ուներ Ալեքսանդրի վրա: Պաուլուչին այդտեղ էր այն պատճառով, որ նա համարձակ էր և կտրուկ էր ճառերում: Գեներալ-ադյուտանտներն այդտեղ էին այն պատճառով, որ նրանք ամեն տեղ էին, ուր թագավորն էր, և վերջապես, գլխավորը — Պֆուլն այդտեղ էր այն պատճառով, որ նա էր կազմել Նապոլեոնի դեմ մղվող պատերազմի ծրագիրը, և ստիպելով Ալեքսանդրին՝ հավատալ այդ ծրագրի նպատակահարմարությանը, ղեկավարում էր պատերազմի ամբողջ գործը: Պֆուլի մոտ էր Վոլցոգենը, որը Պֆուլի մտքերն ավելի մատչելի ձևով էր արտահայտում, քան ինքը Պֆուլը, որը խիստ, մինչ ամեն ինչ արհամարհելու շարժ ինքնավստահ, կառնետային տեսաբան էր:

Բացի վերոհիշյալ անձնավորություններից, ուսաներից ու օտարերկրացիներից (մանավանդ օտարերկրացիներից, որոնք օտար միջավայրում գործող մարդկանց հատուկ համարձակություններ ամեն օր նորանոր անսպասելի ծրագրեր էին առաջարկում), կային դեռ շատ երկրորդական անձնավորություններ, որոնք գտնվում էին բանակում այն պատճառով, որ այդտեղ էին նրանց մեծ վորները:

Այդ հսկայական, անհանգիստ, փայլուն ու հպարտ աշխարհում եղած մտքերի ու ձայների մեջ իշխան Անդրեյը տեսնում էր ուղղությունների ու պարտիաների հետևյալ որոշակի ստորաբաժանումները:

Առաջին պարտիան էր՝ Պֆուլը և նրա հետևողները, պատերազմի տեսաբաններ, որոնք հավատում էին այն բանին, որ կա ռազմական գիտություն և որ այդ գիտությունն ունի իր ան-

փոփոխ օրենքները, դիմադարձ շարժման, շրջանցի և այլ օրենքները: Պֆուլը և իր հետևողները պահանջում էին նահանջել երկրի խորքը այն ճշգրիտ օրենքների համաձայն, որ առաջագրում էր պատերազմի կարծեցյալ թեորիան, և համենայն դեպս ամեն մի շեղում այդ թեորիայից, նրանք միայն բարքարտություն, տգիտություն կամ շարամտություն էին համարում: Այդ պարտիային էին պատկանում գերմանական իշխանները, Վոլցոգենը, Վինցենհերոգեն և ուրիշները, առաջնակապես գերմանացիները:

Երկրորդ պարտիան առաջինի հակառակն էր: Ինչպես միշտ լինում է, մի ծայրահեղության հանդեպ կային մի այլ ծայրահեղության ներկայացուցիչներ: Այդ պարտիայի մարդիկ նրանք էին, որոնք պահանջում էին՝ Վիլնոյից արշավել Լեհաստանի վրա և ազատ լինել ամեն տեսակի նախապես կազմված ծրագրերից: Բացի այն, որ այդ պարտիայի ներկայացուցիչները խիզախ գործողությունների ներկայացուցիչներ էին, չբա հետ միասին նրանք և ազգության ներկայացուցիչներ էին, և այդ պատճառով էլ ավելի ևս միակողմանի էին գտնում վեճերում: Նրանք ուսաներ էին՝ Բագրատիոնը, որ իր պաշտոնով ու դիրքով նոր էր բարձրանում, Երմոլովը և ուրիշները: Այդ ժամանակ տարածված էր Երմոլովի հայտնի կատակն այն մասին, որ իբր թե նա թագավորից խնդրել էր միայն մի ողորմածություն՝ իրեն գերմանացի դարձնել: Այդ պարտիայի մարդիկ Սուվորովին հիշելով, ասում էին, որ չպետք է մրտածել, չպետք է քարտեզն ասեղներով ծակծկել, այլ պետք է կռվել, հարվածել թշնամուն, նրան Ռուսաստան չթողնել և թույլ չտալ, որ զորքը վհատի:

Երրորդ պարտիային, — դեպի որն ավելի մեծ վստահություն ուներ թագավորը, — պատկանում էին երկու ուղղությունների միջև գործարքներ կատարող պալատականները: Այդ պարտիայի մարդիկ, մեծ մասամբ ոչ զինվորականներ, որին պատկանում էր Արակչևը, մտածում և ասում էին այն, ինչ սովորաբար ասում են մարդիկ, որոնք համոզմունքներ չունեն, բայց որոնք ցանկանում են ձևացնել ընդհակառակը: Նրանք ասում էին, որ անկասկած պատերազմը, մանավանդ երբ հրապարակում կա այնպիսի հանձար, ինչպիսին է Բոնապարտեն (նրան դարձյալ Բոնապարտե էին անվանում), պահանջում է

ամենայնորամիտ կշռադատում: Եր, խորունկ ծանոթություն գիտությունը, և որ այդ գործում Պֆուլը հանձարել է բայց դրա հետ միասին չի կարելի շնորհունել, որ տեսարանները հաճախ միակողմանի են լինում, ուստի և չպետք է մտքողովին վստահել նրանց, պետք է լսել և այն, ինչ ասում են Պֆուլի հակառակորդները, և այն, ինչ ասում են գործնական մարդիկ, ուղղական գործին հմուտ մարդիկ, և այդ բոլորից լիբցնել միջինը: Այդ պարտիայի մարդիկ պնդեցին, որ Պֆուլի ծրագրի համաձայն պահպանելով Ռիսսայի ճամբարը, պետք է փոխել մյուս բանակների ուղղությունը: Թեև այդ գործելակերպով նրանք չէին հասնում ոչ այդ և ոչ այն նպատակին, բայց այդ պարտիայի մարդկանց այդպես ավելի լավ էր թվում:

Չորրորդ ուղղությունն այն ուղղությունն էր, որի ամենից ավելի աչքի ընկնող ներկայացուցիչն էր թագաժառանգ մեծ իշխանը, որը չէր կարողանում մոռանալ իր առևտրիցյան հիասթափությունը, ուր նա, ինչպես զորատեսի գնալիս, սաղավարաով ու կաշեբաճկոնով ձի հեծած դուրս եկավ գլադիատորին, և անսպասելի կերպով ընկնելով առաջին զորագիւր, հազիվհազ պրծավ ընդհանուր խուճապի մեջ: Այդ պարտիայի մարդիկ իրենց դատողությունների մեջ հանդես էին բերում անկեղծության և՛ թերությունը, և՛ առավելությունը: Նրանք վախենում էին Նապոլեոնից, նրա մեջ ուժ էին տեսնում, իրենց մեջ՝ թուլություն, և շիտակորեն արտահայտում էին այդ: Նրանք ասում էին՝ «Ոչինչ՝ բացի դժբախտությունից, խայտառակությունից ու կորստից չի դուրս գա այդ բոլորից: Ահա մենք թողինք Վիլնոն, թողինք Վիտեբսկը, կթողնենք և Դելիսսան: Միակ խելացի բանը, որ մեզ մնում է անել, այդ հաշտություն կնքելն է և որքան կարելի է շուտ, քանի դեռ մեզ չեն բռնել Պետերբուրգից»:

Այդ տեսակետը, որ խիստ տարածված էր բանակի բարձր շրջաններում, պաշտպանություն էր գտնում և Պետերբուրգում, և Կանցլեր Ռուժյանցիի կողմից, որը այլ պետական պատճառներով նմանապես հաշտության կողմնակից էր:

Հինգերորդները Բարկլայ-դե-Տոլլիի կողմնակիցներն էին, որոնք նրան պաշտպանում էին ոչ այնքան որպես մարդու, որ-

քան որպէս ռազմական մինիստրի և գլխավոր հրամանատարի: Նրանք ասում էին. «Ինչ որ է (միշտ այդպէս էին սկսում), նա ազնիվ, խելացի մարդ է, և նրանից լավը չկա: Տվեք նրան իսկական իշխանութիւն, — որովհետև պատերազմը չի կարող հաջող ընթանալ առանց միասնական հրամանատարութեան, — և նա ցույց կտա այն, թե ինքն ինչ կարող է անել, ինչպէս նա իրեն ցույց տվեց Ֆինլանդիայում: Եթե մեր բանակը կազմակերպված և ուժեղ բանակ է և եթե նա մինչև Դրիսսա նահանջեց՝ առանց որևէ պարտութիւն կրելու. ապա դրանով մենք պարտական ենք միայն Բարկլային: Եթե հիմա Բարկլային փոխարինեն Բենիգսենով, ապա ամեն ինչ կկործանվի: Որովհետև Բենիգսենը 1807 թվին արդեն ցույց տվեց իր անընդունակութիւնը», ասում էին այդ պարտիայի մարդիկ:

Վեցերորդները, Բենիգսենականներն, ընդհակառակն ասում էին, որ այնուամենայնիվ Բենիգսենից ավելի խելացին ու հմուտը չկար, որ ինչքան էլ դեռ ու դեռ ընկնեն, վերջիվերջո դարձյալ նրան են դիմելու: «Թո՛ղ հիմա սխալներ անեն». և այդ պարտիայի մարդիկ ապացուցում էին, որ մեր ամբողջ նահանջը մինչև Դրիսսա՝ ամենամոթալի պարտութիւն ու սխալների մի անվերջ շարան է եղել: «Որքան ավելի շատ սըխալներ անեն, այնքան ավելի լավ. գոնե ավելի շուտ կհասկանան, որ այդպէս չի կարող շարունակվել», ասում էին նրանք: «Իսկ հարկավոր է ոչ թե ինչ-որ Բարկլայ, այլ այնպիսի մի մարդ, ինչպիսին է Բենիգսենը, որը 1807 թվին արդեն իրեն ցույց է տվել, որին ըստ արժանւոյն գնահատել է ինքը Նապոլեոնը, և այնպիսի մարդ, որի իշխանութիւնը սիրով ընդունեցին, և այդպիսի մեկն է միայն Բենիգսենը»:

Յոթերորդներն այն անձինք էին, որոնք միշտ կան, մանավանդ երիտասարդ թագավորների ժամանակ և որոնց թիվն առանձնապէս մեծ էր Ալեքսանդր կայսեր օրոք, — դրանք գնեբրալներ և Ֆլիպել-ադյուտանտներ էին, որոնք ջերմագին նյիրված էին թագավորին ոչ որպէս կայսեր, այլ որպէս մարդու, որոնք անկեղծորեն ու անշահադիտաբար պաշտում էին նրան, ինչպէս նրան պաշտում էր Ռուստովը 1805 թվին, և որոնք նրա մեջ տեսնում էին ոչ միայն բոլոր առաքինութիւնները, այլ և բոլոր մարդկային բարեմասնութիւնները: Թեև այդ մարդիկ հիանում էին թագավորի համեստութեամբ, որը

հրաժարվում էր զորքերի հրամանատար լինելուց, բայց դատապարտում էին այդ ավելորդ համեստութիւնը և միայն մի բան էին ցանկանում ու պնդում, որ պաշտելի թագավորը, մի կողմ դնելով դեպի իր անձն ունեցած ավելորդ անվստահութիւնը, բացահայտորեն հայտարարի, որ ինքն անցնում է զորքերի գլուխ, իր համար գլխավոր հրամանատարի գլխավոր կայան կազմակերպի և, խորհրդակցելով երբ հարկ լինի, հմուտ տեսաբանների ու պրակտիկ մարդկանց հետ, ինքն սուսջնորդի իր զորքերը, որոնց միայն այդ կարող է հասցնել բարձր ուժեղութեան:

Ութերորդ, ամենամեծ խումբը, որն իր բազմամարդութեամբ մյուս պարտիաների հետ կազմում էր նույնպիսի հարբերութիւն, ինչպէս 99-ը և մեկը, բաղկացած էր և այն մարդկանցից, որոնք չէին ցանկանում ոչ հաշտութիւն, ոչ պատերազմ, ոչ հարձակողական գործողութիւններ, ոչ պաշտպանողական ճամբար՝ ոչ Դրիսսայում և ոչ էլ մի այլ տեղ, ոչ Բարկլային, ոչ թագավորին, ոչ Պֆուլին, ոչ Բենիգսենին, բայց որոնք ցանկանում էին միայն մի բան, և ամենաէականը՝ ամենամեծ շահն ու բավականութիւնն իրենց համար: Այն խաշածկվող ու հյուսվող ինտրիգների պղտոր ջրում, որոնցով լի էր թագավորի գլխավոր կայանը, կարելի էր հաջողեցնել շատ այնպիսի բաներ, որոնք աներևակայելի էին մի այլ ժամանակ: Մեկը, միայն չցանկանալով զրկվել իր շահավետ դիրքից, այսօր համաձայնում էր Պֆուլի հետ, վաղը նրա հակառակորդի հետ, մյուս օրը պնդում էր, որ ոչ մի կարծիք չունի իրեն ծանոթ առարկայի մասին, միայն նրա համար, որպէսզի խուսափի պատասխանատվութիւնից և հաճոյանա թագավորին: Մյուսը, որ ցանկանում էր շահել, իր վրա էր դարձնում թագավորի ուշադրութիւնը, բարձրաձայն հայտարարելով նույնը, ինչ թագավորն ակնարկել էր երեկ, վիճում ու գոռում էր խորհրդում, իր կուրծքը ծեծելով և շահամաձայնողներին մենամարտի կանչելով և դրանով իսկ ցույց տալով, որ ինքը պատրաստ է զոհվել ընդհանուրի օգտի համար: Երրորդը տարագրապէս աղերսանքով երկու նիստերի արանքում և թշնամիների բացակայութեամբ միանվագ նպաստ էր ստանում իր հավատարիմ ժողովրդի համար, գիտեանալով, որ հիմա մերժելու ժամանակ չի լինի: Զորորդը՝ աշխատանքով ծան-

րաբնույթով՝ շարունակ աշխատում էր հանկարծակի երևալ թագավորի աչքին: Հինգերորդը՝ իր վաղեմի նպատակին հասնելու՝ թագավորի մոտ ճաշի արժանանալու համար մուկնորինն ապացուցում էր նոր առաջ եկած կարծիքի ճշմարիտ և ոչ ճշմարիտ լինելը և զրա համար քիչ թե շատ ուժեղ և արգարացի ապացույցներ էր բերում:

Այդ պարտիայի բոլոր մարդիկ՝ ուղբիներ, խաչեր, աստիճաններ էին որսում և այդ որսի միջոցին հետևում էին միայն ցարի ողորմածության հողմացույցի ուղղությանը, և հենց որ նկատում էին, որ հողմացույցը դարձել է մեկ կողմ, ապա բանակի այդ ամբողջ բուռային բազմութունն սկսում էր փչել նույն կողմ, այնպես որ թագավորի համար ավելի ևս դժվար էր լինում հողմացույցը դարձնել հակառակ կողմը: Տիրող պայմաններում, երբ դրությունն անորոշ էր, երբ լուրջ վտանգ էր սպառնում, մի վտանգ, որն ամեն ինչի առանձնապես տագնապալի բնույթ էր տալիս, երբ ինտրիգների ու դավերի, ինքնաթիռությունների և զանազան կարծիքների ու զգացմունքների բախումների մի փոթորիկ էր առաջացել և վերջապես այդ բոլոր անձնավորությունների այլացնողության պայմաններում, — այդ ութերորդ, անձնական շահերով տարված մարդկանց ամենամեծ պարտիան ավելի ևս խառնում ու խճճում էր ընդհանուր գործը: Ինչպեսի հարց էլ որ բարձրանում էր, բուռների այդ պարսը դեռ իր երգը չվերջացրած մի թեմայի շուրջը, թռչում անցնում էր մի այլ նյութի և իր բզզոցով խլացնում և մթազնում էր վիճող անկեղծ ձայները:

Հենց այն ժամանակ, երբ իշխան Անդրեյը բանակ էր եկել, այդ բոլոր պարտիաներից բացի հավաքվել էր ևս մի նոր, իններորդ պարտիա, որ սկսել էր իր ձայնը բարձրացնել: Դա մի պարտիա էր, որը բաղկացած էր հին, խելացի, պետական գործերում փորձված ու հմտացած մարդկանցից, որոնք չբաժանելով հակառակ կարծիքներից և ոչ մեկը, կարողանում էին վերացականորեն դիտել այն ամենը, ինչ կատարվում էր գլխավոր կայանի շտաբում և միջոցներ խորհել՝ դուրս գալու այդ անորոշութունից, անվճռականութունից, խճճվածությունից ու թուլութունից:

Այդ պարտիայի մարդիկ ասում և կարծում էին, որ շարիքի ամբողջ պատճառը թագավորի և նրա հետ միասին պալա-

տական զինվորականների ներկայությունն է բանակում, որ բանակ է տեղափոխված հարաբերությունների այն անորոշ, պայմանական ու տատանվող անկայունությունը, որը հարմար է արքունիքում, բայց վնասակար բանակում: Այնուհետև այդ մարդիկ ասում էին, որ թագավորը պետք է թագավորութուն անի, և ոչ թե զորք կառավարի, որ այդ դրությունից միակ ելքն այն կլինի, որ թագավորն իր պալատականներով հեռանա բանակից, որ հենց թագավորի ներկայությունն անդամալուծ է դարձնում այն 50 հազար զորքին, որը հարկավոր է նրա անձնական ապահովության համար, որ ամենավատ, բայց անկախ գլխավոր հրամանատարը ավելի լավ կլինի ամենալավ, բայց թագավորի ներկայությամբ և իշխանությամբ կաշկանդված հրամանատարից:

Հենց այն ժամանակ, երբ իշխան Անդրեյն առանց գործի ապրում էր Դրիսսայի ճամբարում, պետական քարտուղար Շիշկովը, որն այդ պարտիայի գլխավոր ներկայացուցիչներից մեկն էր, մի նամակ գրեց թագավորին, որը համաձայնեցին ստորագրել Բալաշևն ու Արակչեևը: Այդ նամակում, նա, օգտվելով այն թուլությունից, որ տվել էր նրան թագավորը՝ գործերի ընդհանուր ընթացքի մասին կարծիք հայտնելու վերաբերյալ, հարգալիք կերպով և մայրաքաղաքի բնակչությանը պատերազմի համար ոգևորելու անհրաժեշտության պատրվակով առաջարկում էր թագավորին թողնել զորքը:

Այն, որ թագավորը պետք է ոգևորեք ժողովրդին և հայրենիքը պաշտպանելու կոչ աներ նրան, հենց ժողովրդական այն ոգևորությունը (որչափ այն առաջացավ ընդհանր թագավորի ներկայությունը Մոսկվայում), որն Ռուսաստանի հաղթանակի գլխավոր պատճառը եղավ, ահա այդպիսի ոգևորություն առաջացնելու անհրաժեշտությունը ներկայացվեց թագավորին և ընդունվեց նրա կողմից, որպես բանակը թողնելու պատրվակ:

X

Այդ նամակը դեռ չէր հանձնված թագավորին, երբ Բարկլայը ճաշի ժամանակ Բալկոնսկուն հայտնեց, թե թագավորը ցանկանում է անձամբ տեսնել իշխան Անդրեյին նրա համար, որպեսզի հարց ու փորձ անի նրան թուրքիայի մասին, և որ

իշխան Անդրեյը պետք է երեկոյան ժամը վեցին ներկայանա Բենիգսենի բնակարանը:

Նույն այդ օրը թագավորի բնակարանում լուր ստացվեց Նապոլեոնի նոր առաջխաղացման մասին, որը կարող էր վրտանգավոր լինել բանակի համար, — մի լուր, որը հետագայում չճշտվեց: Նույն այդ առավոտ գնդապետ Միշոն թագավորի հետ միասին դիտում էր Դրիսսայի ամրութունները և ապացուցում թագավորին, որ այդ ամրացրած ճամբարը, որը կազմակերպել էր Պֆուլը և որը մինչ այդ ռազմական գործելակերպի գլուխգործոց համարվելով պետք է կործաներ Նապոլեոնին, — ահա այդ ճամբարն անհեթեթութուն է և ռուսական բանակի համար կորուստ է բերելու:

Իշխան Անդրեյը եկավ գեներալ Բենիգսենի բնակարանը, որը գտնվում էր մի փոքր կալվածատիրական տան մեջ՝ ուղիղ գետի ափին: Ոչ Բենիգսենը և ոչ թագավորն այնտեղ չէին. բայց Չերնիշովը՝ թագավորի ֆրիգել-ադյուտանտն ընդունեց Բալկոնսկուն և հայտնեց նրան, թե թագավորը գեներալ Բենիգսենի և մարկիզ Պաուլուշի հետ այդ օրը երկրորդ անգամ գնացել է դիտելու Դրիսսայի ճամբարի ամրութունները, որի հարմար լինելու մասին սկսել էին խիստ կասկածել:

Չերնիշովը առաջին սենյակի պատուհանի մոտ նստած ֆրանսական վեպ էր կարդում: Այդ սենյակն ըստ երևույթին առաջ դահլիճ էր եղել. այդտեղ դեռ երգեհոն կար, որի վրա ինչ-որ գորգեր էին կիտված, իսկ մի անկյունում էլ դրված էր Բենիգսենի ադյուտանտի ծալովի մահճակալը: Այդ ադյուտանտն այդտեղ էր: Նա, ըստ երևույթին, խրախճանքից կամ աշխատանքից հետո խիստ հոգնած նստել էր ծալած անկողնու վրա ու նիհուճ էր: Դահլիճը երկու դուռ ուներ. մեկը բացվում էր ուղղակի դեպի նախկին հյուրասենյակը, մյուսը՝ դեպի այ՝ առանձնասենյակը: Առաջին դռնից լսվում էր գերմաներեն և երբեմն ֆրանսերեն խոսակցություն: Այնտեղ, նախկին հյուրասենյակում, թագավորի ցանկությամբ հավաքված էին ոչ թե ռազմական խորհուրդը (թագավորն անորոշութուն էր սիրում), այլ որոշ անձինք, որոնց կարծիքը առաջիկա դրժավությունների մասին նա ցանկանում էր իմանալ: Դա ռազմական խորհուրդ չէր, այլ որպես թե ընտրյալների խորհուրդ, որը պետք է որոշ հարցեր պարզաբաներ անձնապես

թագավորի համար: Այդ կիսախորհրդակցությունը հրավիրված էին՝ շվեդական գեներալ Արմֆելդը, գեներալ-ադյուտանտ Վոլցոգենը, Վինցենհերոզեն, որին Նապոլեոնը փախած ֆրանսահպատակ էր անվանում, Միշոն, Տուլը, բոլորովին ոչ զինվորական մարդ կոմս Շտեյնը և վերջապես, ինքը Պֆուլը, որն ինչպես իշխան Անդրեյը լսել էր, ամբողջ ձեռնարկություն la cheville ouvrière-ն¹ էր: Իշխան Անդրեյն առիթ էր ունեցել լավ դիտել նրան, քանի որ Պֆուլը եկել էր նրանից անմիջապես հետո և գնացել էր հյուրասենյակը, միայն մեկ րոպե կանդ առնելով՝ Չերնիշովի հետ խոսելու համար:

Պֆուլն իր ռուս գեներալի մունդիրով, որը նրա վրա նստած էր անձոնիաբար, ինչպես զուգվածի վրա, առաջին հայացքից կարծես ծանոթ թվաց իշխան Անդրեյին, չնայած որ վերջինս նրան երբեք չէր տեսել: Նա հիշեցնում էր և Վեյրոտերին, և Մակին, և Շմիդտին, և շատ այլ գերմանական տեսաբան-գեներալների, որոնց իշխան Անդրեյը տեսել էր 1805 թվին: Բայց Պֆուլն ավելի տիպիկ էր նրանց բոլորից: Այդպիսի տեսաբան-գերմանացու, որն իր անձի մեջ միացնում էր այն ամենը, ինչ կար այդ գերմանացիների մեջ, իշխան Անդրեյը դեռ երբեք չէր տեսել:

Պֆուլը բարձրահասակ չէր, շատ նիհար էր. բայց լայնոսկր, կուպիտ, առողջ կազմվածքով, լայն կոնքով և կմախքացած թիակներով: Նրա դեմքը շատ կնճուռ էր, խոր ընկած աչքերով: Նրա մազերն առջևից՝ բունքերի մոտ, ըստ երևույթին, լոռանակով հապճեպ կոկված էին, իսկ ետևից փնջերով անձուրոթեն ցցված: Նա, անհանգիստ ու բարկացկոտ ետ-ետ նստելով մտավ մեծ սենյակը, որտեղ կարծես ամեն ինչ նրան երկյուղ էր պատճառում: Նա անհարմար շարժումներով բունք թուրը և դիմեց Չերնիշովին, գերմաներեն հարցնելով թագավորի տեղը: Ըստ երևույթին նա ցանկանում էր որչան կարելի է շուտ անցնել սենյակները, վերջացնել ողջուններն ու գլուխ տալը և շուտ գործի անցնել քարտեզի առաջ, որտեղ նա իրեն զգում էր իր տեղում: Չերնիշովի խոսքերին նա փութկոտ կերպով դիտավ էր անում և հեզնաբար ժպտում, լսելով նրա այն խոսքերը, թե թագավորը դիտում է հենց այն ամրությունները, որոնք ստեղծվել են իրեն՝ Պֆուլի թեորիայով: Նա թավ ձայնով

¹ Գլխավոր զսպանակը:

ու խստորեն, ինչպես խոսում են ինքնավստահ գերմանացիները, ինքն իրեն փնթփնթաց. dummkopf... կամ՝ zu Grunde die ganze Geschichte... կամ՝ s' wird was gescheites d'raus werden¹: Իշխան Անդրեյը շսեց և ուզում էր անցնել, բայց Չերնիշովն իշխան Անդրեյին ծանոթացրեց Պֆուլի հետ, նրկատելով, որ իշխան Անդրեյը եկել է Թուրքիայից, որտեղ պատերազմն այնքան բարեհաջող է վերջացել: Պֆուլը թեթեվակի նայեց ոչ այնքան իշխան Անդրեյին, որքան նրա վրայով և ծիծաղելով ասավ. «Da muss ein schöner tactischer Krieg gewesen sein»²: Եվ, արհամարհանքով ծիծաղելով, նա մտավ այն սենյակը, որտեղից ձայներ էին լսվում:

Ըստ երևույթին, Պֆուլը, որն առանց այդ էլ միշտ պատրաստ էր հուզվել ու հեզնել, այժմ առանձնապես ջղայնացած էր այն բանից, որ համարձակվել էին նրա ճամբարը դիտել առանց իրեն և դատողություններ անել նրա մասին:

Իշխան Անդրեյը Պֆուլի հետ ունեցած այդ մի կարճատև տեսակցությունը, շնորհիվ իր աուտերլիցյան հիշողությունների, պարզ գաղափար կազմեց այդ մարդու բնավորության մասին: Պֆուլը մեկն էր այն անհուսորեն, անդավաճանորեն ցմարտիրոսություն ինքնավստահ մարդկանցից, որպիսին լինում են միայն գերմանացիները, և հենց այն պատճառով, որ միայն գերմանացիներն են ինքնավստահ լինում վերացական գաղափարի՝ գիտության հիման վրա, այսինքն կատարյալ ճշմարտությունն իբր թե իմանալու հիման վրա: Ֆրանսացին ինքնավստահ է լինում այն պատճառով, որ նա իրեն անձնապես թե խելքով և թե մարմնով անհաղթահարելիորեն փախարդիչ է համարում թե տղամարդկանց և թե կանանց համար: Անգլիացին ինքնավստահ է այն բանի հիման վրա, որ նա աշխարհի ամենաբարեկարգ պետության քաղաքացի է, ուստի և որպես անգլիացի, նա միշտ գիտի, թե ինչ պետք է անի, և գիտի, որ այն ամենը, ինչ նա անում է որպես անգլիացի, անկասկած լավ է: Իտալացին ինքնավստահ է այն պատճառով, որ նա հուզված է և հեշտությամբ մոռանում է և՛

¹ Հիմարի գլուխ... կամ՝ մեզ կորուստ սպասում... Գրանից անպայման մի խայտառակություն դուրս կդա:

² Ա՛յ թե ինչու պատերազմը բոլոր ուզվածական կանոնների համաձայն է եղել:

իրեն և՛ ուրիշներին: Ռուսն ինքնավստահ է հենց նրանով, որ նա ոչինչ չգիտի և գիտենալ չի ուզում, որովհետև չի հավատում որ կարելի էր որևէ բան իմանալ: Գերմանացին ինքնավստահ է բոլորից ավելի, բոլորից ավելի անդրդվելի է ու զզվելի, որովհետև նա երևակայում է, որ գիտե ճշմարտությունը, գիտությունը, որն ինքն է հնարել, բայց որը նրա համար բացարձակ ճշմարտություն է:

Պֆուլն ըստ երևույթին այդպիսին էր: Նա ուներ իր գիտությունը՝ դիմադարձ շարժման թեորիան, որը նա մակարեբի էր Ֆրիդրիխ Մեծի պատերազմների պատմությունից, և այն ամենը, ինչ հանդիպել էր նրան նորագույն ուզվածական պատմության մեջ, թվում էր անհեթեթություն, բարբարոսություն, այլանդակ ընդհարում, որտեղ երկու կողմն էլ այնքան սխալներ են գործել, որ այդ պատերազմները չէին էլ կարող պատերազմներ կոչվել: Այդ պատերազմները թեորիային չէին համապատասխանում և չէին կարող գիտության առարկա լինել:

1806 թվին Պֆուլը մեկն էր այն պատերազմի ծրագրերը կազմողներից, որը վերջացավ Իենայով և Աուերշտետով, բայց այդ պատերազմի վախճանի մեջ նա իր թեորիայի անճշտության ոչ մի, անգամ աննշան ապացույց չէր տեսնում: Ընդհակառակը, նրա թեորիայից կատարված շեղումները, նրա կարծիքով, ամբողջ անհաջողության միակ պատճառն էին, և նա իրեն հատուկ ուրախ հեզնանքով ասում էր. «Ich sagte ja, dass die ganze Geschichte zum Teufel gehen werde»¹:

Պֆուլը մեկն էր այն տեսաբաններից, որոնք այնքան են սիրում իրենց թեորիան, որ մոռանում են թեորիայի նպատակը՝ այն գործնականում կիրառելը: Սիրելով թեորիան նա ատում էր ամեն պրակտիկա և չէր էլ ուզում գիտենալ այն: Անհաջողության հանդեպ նա նույնիսկ ուրախանում էր, որովհետև ամեն մի անհաջողություն, որ տեղի էր ունենում գործնականում թեորիայից շեղվելու պատճառով, նրա աչքում ապացուցում էր միայն իր թեորիայի ճշմարիտ լինելը:

Իշխան Անդրեյին ու Չերնիշովին նա մի բանի խոսք ասավ ներկա պատերազմի մասին այնպիսի արտահայտությամբ,

¹ Չէ որ ես ասում էի, թե ամբողջ գործը խայտառակությամբ կվերջանա:

ինչպես ասում էր այն մարդը, որը նախապես գիտի, թե ամեն ինչ վատ է վերջանալու և թե ինքը նույնիսկ դժգոհ է դրանից: Մոծբակի վրա ցցված մագերի շտանրած փնջերը և հապճեպ սանրած քունքամագերն առանձնապես պերճախոս կերպով այդ էին վկայում:

Նա անցավ մյուս սենյակը, և այդտեղից անմիջապես լսվեցին նրա ձայնի թավ և փնթփնթան հնչյունները:

XI

Իշխան Անդրեյը դեռ չէր կարողացել հայացքով ուղեկցել Պֆուլին, երբ շտապ քայլերով սենյակ մտավ Բենիգսենը և, գլխով Բալկոնսկուն բարևելով, առանց կանգ առնելու, անցավ առանձնասենյակը, ինչ-որ կարգադրութուններ անելով իր աշյուտանտին: Թագավորը գալիս էր նրա ետևից, և Բենիգսենն շտապել էր առաջ, որպեսզի որոշ բան պատրաստի և կարողանա դիմավորել թագավորին: Չերնիշովն ու իշխան Անդրեյը դուրս եկան սանդուղքի գլուխը: Թագավորը հոգնած տեսքով իջնում էր ձիուց: Մարկիզ Պաուլուչին ինչ-որ բան էր ասում թագավորին: Թագավորը, գլուխը դեպի ձախ թեքած, բժժոհ տեսքով լսում էր Պաուլուչին, որ խոսում էր առանձնապես տաքացած: Թագավորն առաջ շարժվեց, ըստ երևույթին, ցանկանալով վերջ տալ խոսակցության, բայց կասկածի կտրած, հուզված խտալացին, պատշաճավորութունը մոռանալով, զնաց նրա ետևից, շարունակելով խոսել:

— Quant à celui qui a conseillé ce camp, le camp de Drissa, — ասում էր Պաուլուչին այն ժամանակ, երբ թագավորը, ոտը սանդուղքի վրա դնելով և իշխան Անդրեյին նկատելով, ուշադրությամբ նայում էր իրեն անժանոթ դեմքին:

— Quant à celui, Sire, — շարունակեց Պաուլուչին հուսահատությամբ, էարծես անկարող լինելով իրեն զսպելու, — qui a conseillé le camp de Drissa, je ne vois pas d'autre alternative que la maison jaune ou le gibet¹.

¹ Ինչ վերաբերվում է այն մարդուն, որ խորհուրդ է տվել ձամբար դնել Գրիսսայի մոտ, այս իմ կարծիքով, նրա վերաբերմամբ պետք է անել երկուսից մեկը՝ կամ դեղին տուն (դժանոց) կամ կախաղան:

Մինչև վերջը ականջ չդնելով և կարծես շլտելով խտալացու խոսքերը, թագավորը, Բալկոնսկուն ճանաչելով, ողորմածաբար դարձավ նրան.

— Շատ ուրախ եմ քեզ տեսնելուս, անցիր այնտեղ, ուր նրանք հավաքվել են, և սպասիր ինձ:

Թագավորն անցավ առանձնասենյակը: Նրա ետևից գնացին իշխան Պյոտր Միխայլովիչ Վոլկոնսկին, բարոն Շտեյնը, և դուռը ծածկվեց նրանց ետևից: Իշխան Անդրեյը, թագավորի թուլլտվութունից օգտվելով, Պաուլուչիի հետ, որին ճանաչում էր Թուրքիայից, անցավ հյուրասրահ, ուր հավաքվել էր խորհուրդը:

Իշխան Պյոտր Միխայլովիչ Վոլկոնսկին մի տեսակ թագավորի շտաբի պետի պաշտոն ուներ: Վոլկոնսկին դուրս եկավ առանձնասենյակից և, քարտեզներ բերելով հյուրասրահ ու դասավորելով դրանք սեղանի վրա, հաղորդեց մի շարք հարցեր, որոնց մասին ուզում էր լսել հավաքվածների կարծիքը: Բանն այն էր, որ գիշերը լուր էր ստացվել (հետո այդ սուտ դուրս եկավ), թե Ֆրանսացիները շարժվել են դեպի Դրիսսայի ձամբարի թիկունքը:

Առաջինը խոսել սկսեց գեներալ Արմֆելդը, անսպասելիորեն, առաջացած դժվարութունից խուսափելու համար, առաջարկելով բոլորովին նոր, ոչնչով (բացի այն, որ ցանկութուն ուներ ցույց տալ, թե ինքը նույնպես կարող է կարծիք ունենալ) շարդարացվող դիրքեր՝ Պետերբուրգի և Մոսկվայի ճանապարհներից դուրս, ուր, իր կարծիքով, բանակը պետք էր միացած սպասեր թշնամուն: Երևում էր, որ Արմֆելդը վաղուց էր կազմել այդ ծրագիրը, և որ այժմ նա բացատրում էր այն ո՛չ այնքան առաջարկված հարցերին պատասխանելու նպատակով, որոնց այդ ծրագիրը պատասխան չէր տալիս, որքան այդ ծրագիրը շարդարելու առիթն օգտագործելու նպատակով: Դա միլիտանտոր առաջարկներից մեկն էր, որ նույնպես հիմնավոր, ինչպես մյուսները, կարելի էր անել, հասկացողութուն չունենալով այն մասին, թե ինչ բնույթ կստանա պատերազմը: Ոմանք վիճարկում էին նրա կարծիքը, ոմանք պաշտպանում այն: Երիտասարդ գնդապետ Տոլը մյուսներից ավելի տաքացած հերքեց շվեդական գեներալի կարծիքը և վեճի միջոցին կողքի գրպանից հանեց գրոտած մի տետրակ ու թուլլտվու-

Յոյն խնդրեց կարդալ: Ընդարձակորեն կազմված գրությամբ Տոլն առաջարկում էր պատերազմի մի ուրիշ, թե Արմֆելդի, թե Պֆուլի ծրագրին միանգամայն հակառակ ծրագիր: Պատուիչին, Տոլին առարկելով, առաջարկեց առաջ շարժվելու և հարձակում գործելու իր ծրագիրը, որը միայն նրա ասելով, կարող էր դուրս բերել մեզ անհայտությունից և ծուղակից, ինչպես անվանեց նա Դրիսսայի ճամբարը, որի մեջ գտնվում էինք: Այս վիճարանությունների միջոցին Պֆուլն ու նրա թարգման Վոլցոգենը (նրա կամուրջը պալատական հարաբերությունների մեջ) լուռ էին: Պֆուլը միայն արհամարհանքով փնջացնում էր և երեսը շրջում, ցույց տալով, թե երբեք չի ստորանա առարկելու այն անհեթեթության դեմ, որն այժմ լսում է: Բայց երբ վիճարանությունները ղեկավարող իշխան Վոլկոնսկին առաջարկեց նրան հայտնել իր կարծիքը, նա ասավ միայն.

— էլ ինչո՞ւ եք ինձ հարցնում: Գեներալ Արմֆելդը հիանալի դիրքեր առաջարկեց բաց թիկունքով, կամ հարձակումը von diesem italienischen Herrn, sehr schön¹, կամ նահանջը — auch gat²: էլ ինչո՞ւ եք ինձ հարցնում, — ասավ նա: — Զէ որ դուք ամեն բան ինձնից լավ գիտեք:

Բայց երբ Վոլկոնսկին, հոնքերը կիտելով, ասավ, թե ինքը նրա կարծիքը հարցնում է թագավոր կայսեր անունից, այդ ժամանակ Պֆուլը ոտի կանգնեց և, հանկարծ ոգևորվելով, սկսեց խոսել.

— Ամեն ինչ փշացրել են, ամեն ինչ խճճեցին, բոլորն ուղում են ինձնից տվելի լավ իմանալ, իսկ հիմա եկել են ինձ մոտ: Ինչպե՞ս ուղղել: Ուղղելու բան չկա: Պետք է ճշտությամբ կատարել իմ առաջադրած հիմունքները, — ասում էր ոսկրոտ մտածողով սեղանը թիպացնելով: — Ինչո՞ւմն է դժվարությունը: Դատարկ բան է, Kinderspiel³.

Նա մոտեցավ բարտեզին և սկսեց արագ խոսել, շոք մատը քարոտեղին դեմ անելով և ապացուցելով, թե ոչ մի պատահականություն չի կարող փոխել Գրիստայի ճամբարի նպատակա-

հարմարությունը, թե ամեն ինչ նախատեսելի է և եթե թշնամին իր ք բիկինանց շարժում կատարի, ապա թշնամին անխուսափելիորեն պիտի ոչնչանա:

Պատուլչին գերմաներեն չիմանալով, սկսեց ֆրանսերեն հարցեր տալ նրան: Վոլցոգենն օգնության հասավ իր պետին, որ վատ էր խոսում ֆրանսերեն, և սկսեց թարգմանել նրա խոսքերը, հազվիվ հասնելով Պֆուլի ետևից, որ արագորեն ապացուցում էր, թե ամեն ինչ, ամեն ինչ, — ոչ միայն այն, ինչ եղել է, այլ և ամենը, ինչ կարող է լինել, — ամեն ինչ նախատեսված է իր ծրագրում, և եթե այժմ կան դժվարություններ, ապա ամբողջ մեղքը նրանումն է միայն, որ ամեն բան ճշմարտությամբ չի կատարվել: Նա շարունակ հեզնաբար ծիծաղում էր, ապացուցում և, վերջապես, արհամարհանքով թողեց ապացուցելը, ինչպես մաթեմատիկոսն է թողնում խնդրի մի անդամ արդեն ապացուցված ճշտությունը տարբեր ձևերով ստուգելը: Վոլցոգենը փոխարինեց նրան, շարունակելով ֆրանսերեն շարադրել նրա մտքերը և երբեմն գտնալ Պֆուլին. «Nicht wahr, Exzellenz»¹. Պֆուլը, ինչպես կուլում տաքացած մարդն է խփում յուրայիններին, բարկացած ըզղավում էր նաև Վոլցոգենի վրա:

— Nun ja, was soll denn da noch expliziert werden?².

Պատուլչին ու Միշոն երկուսը միասին՝ ֆրանսերենով հարձակվեցին Վոլցոգենի վրա: Արմֆելդը գերմաներեն դարձավ Պֆուլին: Տոլն ուսներեն բացատրում էր Վոլկոնսկուն: Իշխան Անդրեյն անխոս լսում էր ու դիտում:

Իոյոր այդ մարդկանցից իշխան Անդրեյի սրտում ամենից ավելի կարեկցություն էր գարթեցնում շարացած, կտրուկ և անմտերեն-ինքնազստահ Պֆուլը: Այստեղ ներկա գտնվողների մեջ միայն նա՛ էր, որ ըստ կրեուլիին, ոչինչ չէր ցանկանում իր համար, թշնամություն չէր տածում ոչ մեկի նկատմամբ, այլ միայն մի բան էր ցանկանում — որ իրագործեն իր՝ տարիների աշխատանքով ստացած թեորիայից մակաբերած ծրագրերը: Նա ծիծաղելի էր, տհաճ էր իր հեզնությամբ, բայց դրա հետ միասին նա ակամա հարգանք էր ներշնչում նրանով,

¹ Այս իտալացի պարոնի, հիանալի է:

² Նույնպես լավ է:

³ Մանկական խաղալիքներ:

¹ Ճիշտ չէ, ձեր գերազանցություն:

² է հա, էլ ի՞նչ կորիք կա այստեղ բացատրելու:

որ անսահմանորեն նվիրված էր իր գաղափարին: Բացի դրանից, բոլոր խոսողների բոլոր ճառերում կար, բացառությամբ Պֆուլի, մի ընդհանուր գիծ, որ շկար 1805 թվին ռազմական խորհրդակցութեանը, — այժմ դա այն, թեև քողարկված, բայց պանիկային սարսափն էր նապոլեոնի հանճարի հանդեպ, որն արտահայտվում էր յուրաքանչյուր առաջկուլթյան մեջ: Նապոլեոնի համար ամեն ինչ հնարավոր էին համարում, սպասում էին նրան ամեն կողմից և նրա ահավոր անունով խորտակում էին մեկը մյուսի ենթադրությունները: Միայն Պֆուլն էր, որ կարծես նապոլեոնին էլ համարում էր նույնպիսի բարբարոս, ինչպես և իր թեորիայի բոլոր հակառակորդներին: Բայց, հարգանքի զգացումից բացի, Պֆուլը իշխան Անդրեյին ներշնչում էր և խղճահարություն զգացում: Այն տոնից, որով պալատականները դիմում էին նրան, այն բանից, ինչ Պաուլուշին թույլ տվեց ասել կայսեր, բայց մանավանդ իր՝ Պֆուլի որոշ հուսահատական արտահայտություններից երևում էր, որ մյուսները գիտեն, և ինքն էլ զգում էր, թե իր անկումը մոտ է: Եվ շնայած իր ինքնավստահությանն ու գերմանական բըրժուա-շահող հեգնությունը, նա խղճալի էր՝ իր քունքերին սղալած և ծոծրակին կախված մազափնջերով: Նա, ըստ երևույթի, թեև թաքցնում էր այդ բորբոքման ու արհամարհանքի տակ, հուսահատված էր, որ միակ առիթը, երբ նա կաջող էր հսկայական փորձով ստուգել և ամբողջ աշխարհին ապացուցել իր թեորիայի ճշտությունը, խուսափում էր նրանից:

Վիճաբանությունները շարունակվեցին երկար, ու որքան շատ էին երկարում, այնքան ավելի էին բորբոքվում վեճերը, հասնելով ճիշերի ու անձնավորությունների և այնքան ավելի քիչ հնարավորություն կար մի որևէ ընդհանուր եզրակացություն հանելու բոլոր այդ արտահայտումներից: Իշխան Անդրեյը լսելով այդ բազմալեզու խոսակցությունը և այդ ենթադրությունները, ծրագրերը և հերքումներն ու ճիշերը, զարմանում էր միայն, որ նրանք բոլորը խոսում էին: Վաղուց, իր ռազմական գործունեության ժամանակ հաճախ իրեն այցելած այն մտքերը, թե չկա և չի կարող լինել ոչ մի ռազմական գիտություն, ուստի և չի կարող լինել ոչ մի, այսպես անվանված ռազմական հանճար, այժմ դարձան նրա համար ակներև ճշմարտություն: «Ել ի՞նչ թեորիա ու գիտություն կարող էր

լինել մի գործում, որի սլայմաններն ու հանգամանքներն անհայտ են և չեն կարող որոշվել, որի մեջ պատերազմի գործիչների ուժը ավելի ևս քիչ կարող են որոշվել: Ոչ ոք չէր կարող և չի կարող իմանալ, թե ինչ դրություն մեջ կլինի մեր և թշնամու բանակը մի օր հետո, և ոչ ոք չի կարող իմանալ, թե ի՞նչ ուժ է ներկայացնում այս կամ այն ջոկատը: Երբեմն, երբ առջևում վախկոտ չկա, որ բղավի՝ «մենք կտրված ենք» ու փախչի, այլ առջևում մի ուրախ, համարձակ մարդ է, որը կբացականչի՝ «ուրախ» — 5 հազարանոց ջոկատն արժի 30 հազարանոցի, ինչպես Շենգրաբենի տակ էր. իսկ երբեմն 50 հազարը փախչում է 8 հազարի առաջ, ինչպես Աուստերլիցի տակ: Ել ի՞նչ գիտություն կարող է լինել մի այնպիսի գործում, որի մեջ, ինչպես ամեն մի պրակտիկ գործում, ոչինչ չի կարող որոշվել և ամեն ինչ կախված է բազմաթիվ պայմաններից, որոնց նշանակությունը որոշվում է մի ըուպեում, ըուպե, որ ոչ ոք չգիտե, թե երբ կգա: Արմֆելդն ասում է, թե մեր բանակը կտրված է, իսկ Պաուլուշին ասում է թե մենք ֆրանսական բանակը դրել ենք երկու կրակի արանքում: Միշուն ասում է, թե Գրիսսայի ճամբարի անպետք լինելը կայանում է նրանում, որ գետը ետևն է, իսկ Պֆուլն ասում է, թե դրա մեջ է նրա ուժը: Տոլն առաջարկում է մի ծրագիր, Արմֆելդն առաջարկում է մի ուրիշը. բոլորն էլ լավ են, բոլորն էլ վատ, և ամեն առաջարկի շահավետությունն ակներև կդառնա միայն այն վայրկյանին, երբ դեպքը տեղի կունենա: Եվ ինչո՞ւ են բոլորը ասում ռազմական հանճար: Մի՞թե հանճար է այն մարդը, որ կարողանում է ժամանակին հրամայել պաքսիմատ բերել, և սրան՝ զնալ դեպի աջ, նրան՝ դեպի ձախ: Միայն նրա համար, որ զինվորական մարդիկ օժտված են փայլով ու իշխանությունամբ, և բազմաթիվ սրիկաններ շողոքորթում են իշխանությունը, վերագրելով նրան՝ հանճարին խորթ հատկություններ: Ընդհակառակը լավագույն գեներալները, որ ես տեսել եմ, — հիմար կամ ցրված մարդիկ են: Լավագույնը՝ Բագրատիոնն է, ինքը նապոլեոնն է ընդունել այդ: Իսկ ինքը Բոնապարտե՛ն: Ես հիշում եմ նրա ինքնազոհ ու սահմանափակ դեմքը Աուստերլիցի դաշտում: Ոչ միայն հանճար ու որևէ առանձին հատկություններ չեն հարկավոր լավ զորավարին, այլ, ընդհակառակը, նրա մեջ պետք է բացակային մարդկային

ամենաբարձր, ամենալավագույն հատկութունները — սիր, պեղծի, քնքշութիւն, փիլիսոփայական որոնող միտք: Նա պետք է սահմանափակ լինի, հասնատ համարված այն բանում, թե այն, ինչ ինքն անում է, շատ կարևոր է (այլապես նա համբերութիւն չի ունենա), և այդ դեպքում միայն նա քաջ զորավար կլինի: Աստված ազատի, եթե նա որպես մարդ, սիրի որևէ մեկին, խղճա, մտածի ի՛նչն է արդար և ինչը ոչ: Հասկանալի է, որ դեռ հնուց նրանց համար կեղծել, հարմարեցրել են հանճարների թեորիա, որովհետև նրանք — իշխանութիւն են: Ռազմական գործի հաջողութիւնը կախված է ոչ թե նրանցից, այլ այն մարդուց, որը, շարքերում կզոչի՝ «կորած ենք» կամ կբացականչի «ուռա»: Եվ միայն այդ շարքերում կարելի է ծառայել այն վստահութեամբ, թե զուգտակար ես»:

Այսպես էր մտածում իշխան Անդրեյը, խոսակցութիւնները լսելով, և նա սթափվեց այն ժամանակ, երբ Պաուլուշին կանչեց նրան, և բոլորն արդեն ցրվում էին:

Հետևյալ օրը զորատեսի ժամանակ թագավորը հարցրեց իշխան Անդրեյին, թե ո՞րտեղ է ցանկանում ծառայել, և իշխան Անդրեյը ընդմիջտ կորցրեց իրեն պալատական աշխարհի համար, շխնդրելով մնալ թագավորի մոտ, այլ թույլտրվութիւն խնդրեց ծառայել բանակում:

XII

Ռոստովը պատերազմն սկսվելուց առաջ ծնողներից մի նամակ ստացավ, որի մեջ նրանք կարճ հայտնելով Նատաշայի հիվանդութիւնը և այն, որ նա կապերը խզել է իշխան Անդրեյի հետ (այդ կապը խզելը նրան բացատրում էին Նատաշայի մերժումով), նորից խնդրում էին նրան պաշտոնը թողնել և վերադառնալ տուն: Նիկոլայն, այս նամակն ստանալով, փորձ անգամ շարավ արձակուրդ խնդրելու կամ պաշտոնը թողնելու, այլ գրեց ծնողներին, թե շատ ցավում է Նատաշայի հիվանդութիւնը և նրա՝ փեսացուի հետ կապերը խզելու մասին և նա կանի ամեն հնարավորը, որպեսզի կատարի նրանց ցանկութիւնը: Սոնյային գրեց առանձին:

«Ի՞մ սրտի պաշտելի բարեկամ, — գրում էր նա: — Բացի պատվից ոչ մի բան չէր կարող ինձ խանդարել գլուխ վերա-

դառնալ: Բայց այժմ, պատերազմ սկսվելու նախօրեին, ես ինձ անպատիվ կհամարեի ոչ միայն իմ բոլոր ընկերների առաջ, այլ և ինքս իմ առաջ, եթե իմ երջանկութիւնը գերադասելի դեպ հայրենիքն ունեցած պարտքից ու սիրուց: Բայց սա վերջին անջատումն է: Հավատացիք, որ պատերազմից հետո անմիջապես, եթե ողջ մնամ և քո կողմից դարձյալ սիրված, ես կըթողնեմ ամեն ինչ աւ կթռչեմ քեզ մոտ, որպեսզի քեզ արդեն ընդմիջտ սեղմեմ իմ բոցավառ կրծքին»:

Իսկապես, պատերազմի սկսվելը միայն պահեց Ռոստովին և խանգարեց նրան վերադառնալ, — ինչպես նա խոստացել էլ, — և ամուսնանալ Սոնյայի հետ: Օտրադնոյի աշունը՝ իր որսորդութեամբ և ձմեռը՝ ծննդյան, ջրօրհնի տոներով և Սոնյայի սիրով նրա առաջ բանում էր պահպանական անդորր ուրախութիւնների և հանգստութեան հետանկար, որոնք նա առաջ չէր ունեցել և որոնք այժմ կանչում էին նրան: «Լավ կին, երեխաներ, քերծների մի լավ ոճմակ, ճարպիկ բարակների մի տաք-տաներկու զույգ, տնտեսութիւն», հարևաններ, ընտրովի ծառայութիւն...», — մտածում էր նա: Բայց հիմա պատերազմ էր, և պետք էր մնալ զինում: Եվ քանի որ դա պետք էր, ապա Նիկոլայ Ռոստովը ըստ իր բնավորութեան զոհ էր և այն կյանքից, որ վարում էր զինում, և կարողացել էր այդ կյանքը հաճելի դարձնել:

Արձակուրդից վերադառնալով, ընկերների կողմից սիրով ընդունվելով, Նիկոլայն ուղարկվեց ձիեր զննելու և Մալորոսիայից բերեց հիանալի ձիեր, որոնք ուրախութիւն էին պատճառում իրեն և որոնց համար նա գովասանքի արժանացավ իշխանութեան կողմից: Իր բացակայութեամբ նրան ավել էին ստամբարի կոչում, և երբ գունդը համարված դրվեց ոսգմական դրութեան մեջ, նա նորից ստացավ իր նախկին հեծվաշար:

Պատերազմն սկսվեց, գունդը շարժեցին դեպի Լեհաստան, տրվում էր կրկնակի ոռճիկ, եկան նոր սպաներ, նոր մարդիկ, ձիեր, և, զլխավորը, տարածվեց այն զրդոված ուրախ տրամադրութեանը որ ուղեկցում է պատերազմի սկզբնավորութեանը. և Ռոստովը, զիտակցելով իր նպաստավոր դիրքը զնդում, ամբողջովին անձնատուր եղավ բախականութիւնների և զինվորական ծառայութեան շահերի, թեև գիտեր, որ վաղ թե ուշ թողնելու է դրանք:

Չորքերը Վիլնոյից նահանջում էին պետական, քաղաքական և տակտիկական զանազան բարդ պատճառներով: Նահանջի յուրաքանչյուր քայլին գլխավոր շտաբում ուղեկցում էր շահերի, եզրակացությունների և կրքերի մի բարդ խաղ: Իսկ Պավլոգրադյան գնդի հուսարների համար այդ ամբողջ նահանջը, ամուսն լավագույն պահին, բավականաչափ պարենամթեքով, ամենապարզ և ուրախ բանն էր: Վհատել, անհանգստանալ ու բանսարկել կարող էին միայն գլխավոր կայանում, իսկ բանակի խորքում իրենք իրենց չէին էլ հարցնում, թե ո՛ւր և ինչո՛ւ են գնում: Եթե ափսոսում էին, որ նահանջում են, ապա միայն այն պատճառով, որ պետք էր հեռանալ ընտելացած բնակարանից, սիրունիկ պաննայից: Եթե անզամ որևէ մեկի մտքով անցնում էր, թե գործերը վատ են, ապա, ինչպես և վայել է լավ զինվորականին, նա ում մտքով անցնում էր այդ, աշխատում էր ուրախ լինել և շմտածել գործերի ընդհանուր ընթացքի մասին, այլ մտածել իր անմիջական, ամենամոտիկ գործի մասին: Սկզբում ուրախ-զովարթ բանակած էին Վիլնոյի մոտ, ծանոթություններ սկսելով լեհ կալվածատերերի հետ և սպասելով ու դիտելով թագավորի և մյուս բարձրագույն հրամանատարների զորատեսերը: Հետո հրաման եկավ նահանջել դեպի Սվենցիանի և ոչնչացնել այն պարենամթեքը, որ անկարելի էր տանել: Սվենցիանին հուսարները հիշում էին միայն այն պատճառով, որ դա նախքան ճամբարը Սվենցիանիի մոտ, և այն պատճառով, որ շատ գանգատներ կային գործի դեմ այն բանի համար, որ նրանք օգտվելով մթեքը վերցնելու հրամանից, մթեքի հետ միասին լեհ պաններից վերցնում էին և ձիեր, և կառքեր, և գործեր: Ռոստովը Սվենցիանին հիշում էր այն պատճառով, որ այդ ավանը մտնելու առաջին օրը նա փոխեց իր վերակային և չկարողացավ հեծվաշտի բոլոր հարբած մարդկանց հախիցը դալ, որոնք առանց իր գիտություն տարել էին հինգ տակաո հին դարիչուր: Սվենցիանից նահանջեցին շատ ու շատ հեռու՝ մինչև Դրիսսա, և նորից Դրիսսայից էլ նահանջեցին, մոտենալով արդեն ուսական սահմաններին:

Չուլիսի 13-ին պավլոգրադցիները առաջին անգամ լուրջ կռվի բռնկեցին:

Չուլիսի 12-ին, գիշերը, կռվի նախօրեին, սուստիկ փոթորիկ եղավ՝ անձրևով ու կարկուտով: 1812 թվի ամառն ընդհանրապես աչքի էր ընկնում իր փոթորիկներով:

Պավլոգրադյան երկու հեծվաշտ բանակել էին անասունների ու ձիերի կողմից տրորված, հաճարի արդեն հասկավորվող դաշտի արտերի մեջ: Անձրևը թափվում էր հեղեղի պես, և Ռոստովը իր հովանավորությունը վայելող ջահել սպա Իլինի հետ նստել էր ձեռաց շինած հուլիկի տակ: Նրանց գնդի սպան, որի երկար բեղերը շարունակվում էին այտերից, որ շտաբ էր գնացել և անձրևի բռնվել, մտավ Ռոստովի հուլիկը:

— Ես, կոմս, գալիս եմ շտաբից: Լսե՛լ եք Ռանսկու բաջադործությունը:

Եվ սպան պատմեց Սալտանովյան ճակատամարտի մանրամասնությունները, որ լսել էր շտաբում:

Ռոստովը վիզը կուշ ածելով, ուր անձրևաջուր էր անցել, ծխամորճ էր ծխում և լսում անուշադիր, երբեմնակի նայելով ջահել սպա Իլինին, որ կուշ էր եկել նրա մոտ: 16 տարեկան այդ պատանի սպան, որ նորերս էր մտել գունդ, Նիկոլայի համար այն էր այժմ, ինչ որ ինքը Դենիսովի համար յոթ տարի առաջ: Իլինն աշխատում էր ամեն բանում նմանվել Ռոստովին ու կնոջ պես սիրահարված էր Ռոստովի վրա:

Կրկնակի բեղերով սպան՝ Ջորժինսկին, ճոռմաբար պատմում էր, թե Սալտանովյան ամբարտակը ելել է ուսաների Փերմոպիլը, թե ինչպես այդ ամբարտակի վրա գեներալ Ռանսկին կատարել է մի քայլ, որ արժանի է կլասիկ դարերին: Ջորժինսկին պատմում էր, որ Ռանսկին իր երկու որդուն սարսափելի կրակի տակ հանել է ամբարտակի վրա և նրանց հետ միասին հարձակման դիմել: Ռոստովը լսում էր Ջորժինսկու պատմությունը և ոչ միայն ոչինչ չէր տեսնում նրա սրբերու: Ելյունը հաստատելու համար, այլ ընդհակառակը, ուներ այնպիսի մի մարդու արտահայտություն, կարծես ամաշում էր այդ պատմությունից, թեև մտադիր չէր առարկել: Ռոստովը Աուստերլիցի և 1807 թվի պատերազմից հետո սեփական փորձով գիտեր, որ պատերազմում պատահած դեպքերը պատմելիս, միշտ ստում են, ինչպես և ինքն էր ստել պատմելիս. երկրորդ, նա այնքան փորձառություն ուներ, որ գիտեր, թե ինչպես պատերազմում ամեն ինչ կատարվում է բոլորովին ոչ այնպես,

ինչպես մենք կարող ենք երևակայել ու պատմել: Այդ պատ-
ճառով էլ նրան դուր չեկավ Ջորժինսկու պատմածը, նրան դուր
չէր գալիս և ինքը Ջորժինսկին, որն իր այտերից ետ տարած-
վող բեղերով, իր սովորութեամբ, բավական ցած կռանում էր
դեպի այն մարդու դեմքը, ում բան էր պատմում, ու նեղում
նրան նեղվիկ հոլիկում: Ռոստովն անխոս նայում էր նրան:
Նախ և առաջ հարձակման ենթարկված ամբարտակի վրա,
երևի, մի այնպիսի շփոթ նեղվածք է եղել, որ եթե Ռևեսկին
որդիններին էլ դուրս է բերել, ապա դա ոչ ոքի վրա ազդել չէր
կարող, բացի մի տասը մարդուց, որ եղել են հենց նրա մոտ, —
մտածում էր Ռոստովը. — մնացածները չէին կարող տեսնել,
թե ի՞նչպես և ո՞ւմ հետ գնաց Ռևեսկին ամբարտակով: Բայց
նրանք էլ, ովքեր տեսել են այդ, չէին էլ կարող շատ ոգևորվել,
որովհետև ի՞նչ գործ ունեին նրանք Ռևեսկու ծնողական քնն-
րուշ զգացմունքների հետ, երբ բանն այստեղ վերաբերում
էր իրենց սեփական կաշվին: Հետո այն, թե կվերցնեն կամ չեն
վերցնի Սալտանովյան ամբարտակը, դրանից չէր կախված
հայրենիքի բախտը, ինչպես այդ նկարագրում են Տերմոպիլի
մասին: Եվ, ուրեմն, ինչո՞ւ պետք է այդպիսի զոհ տալ: Եվ
հետո, ինչո՞ւ պետք է մարդ այստեղ՝ պատերազմում այդ
գործին խառներ և իր զավակներին: Ես ոչ միայն եղբորս՝
Պետյային չէի տանի, այլև անգամ Իլինին, այս ինձ օտար,
բայց բարի տղային, կաշխատեի տեղավորել մի որևէ պաշտ-
պանված տեղում, շարունակում էր մտածել Ռոստովը, ունկըն-
դելով Ջորժինսկուն: Բայց նա իր մտքերը շարտահայտեց.
նա դրա համար էլ արդեն փորձ ուներ: Նա գիտեր, որ այդ
պատմությունը նպաստում է մեր զենքի հռչակին, ուստի և
պետք է ցույց տալ, թե դրանում չի կասկածում: Նա այդպես
էլ արավ:

— Էլ դիմանալ չի լինի, — ասավ Իլինը, նկատելով, որ
Ռոստովին դուր չի գալիս Ջորժինսկու գրույցը: — Թրջվել են
թե՛ գուլպաներս, թե՛ շապիկս, ու հիմա էլ ջուրը հոսում է
տակա: Գնամ մի ապաստան որոնեմ: Կարծես անձրևը բարա-
կել է:

Իլինը դուրս եկավ, և Ջորժինսկին մեկնեց:

Հինդ րոպե անց Իլինը, ցեխերը շրպպացնելով, վազեց դե-
պի հոլիկը:

— Ուրա՛: Ռոստով, գնանք շուտ: Գտա՛: Հրես այստեղ
երկու հարյուր քայլի վրա պանդոկ կա, մերոնք արդեն տեղա-
վորվել են այնտեղ: Գոնե կշորանանք. Մարիա Հենրիխովնան
էլ այնտեղ է:

Մարիա Հենրիխովնան գնդի բժշկի կինն էր, մի ջահել, սի-
րունիկ գերմանուհի, որի հետ բժիշկն ամուսնացել էր Լեհաս-
տանում: Բժիշկը կա՛մ այն պատճառով, որ միջոցներ չունէր,
կա՛մ թե նրա համար, որ չէր ուզում ամուսնութեան առաջին
օրերը բաժանվել իր ջահել կնոջից, իր հետ ման էր ածում
նրան, և բժշկի խանդոտությունը դարձել էր հուսարական
և պաների կատակներ: սովորական առարկան:

Ռոստովը թիկնոցը գցեց վրան, ձայն տվեց իրերով լր
ետևից եկող Լավրուշկային ու գնաց Իլինի հետ, տեղ-տեղ ընկ-
նելով ցեխի մեջ, տեղ-տեղ ուղղակի շրպպացնելով հանդարտա-
լանձրևի տակ, երեկոյի մթութեան մեջ, որ երբեմն խախտվում
էր հեռավոր կայծակներով:

— Ռոստով, ո՞ւր ես:

— Այստեղ եմ: Ի՞նչ կայծակ էր, — խոսում էին նրանք:

XIII

Պանդոկում, որի առաջ կանգնած էր բժշկի ծածկավոր սայ-
լակը, հինգ սպա կար արդեն: Մարիա Հենրիխովնան, լեցուն,
խարտյաշ գերմանուհին՝ կոֆտայով և գիշերվա շամշիկով, նրս-
տած էր առջևի անկյունում դրված լայն նստարանի վրա: Նրա
ամուսինը՝ բժիշկը, քնած էր նրա ետևը: Ռոստովն ու Իլինը,
սրոնց դիմավորեցին ուրախ բացականչություններով ու ծի-
ծաղով, մտան սենյակը:

— Ի՞նչ... սես լին ռուսութեան մեջ ևն, — ծիծաղելով
ասավ Ռոստովը:

— Իսկ դուք ինչո՞ւ եք մնացել:

— Հիանալի՛ են, ջուրը հոսում է վրաներից: Մեր հյուրու-
սենյակը շթրջեք:

— Մարիա Հենրիխովնայի զգեստները չկեղտոտեք, — ա-
սին մի քանի ձայներ:

Ռոստովն ու Իլինն շտապեցին գտնել մի անկյուն, ուր
նրանք, Մարիա Հենրիխովնայի համեստությունը չվիրավո-

րելով, կարող էին իրենց թրջված զգեստները փոխել: Նրանք ուղեցին անցնել միջնորմի ետևը՝ զգեստները փոխելու. բայց փոքրիկ խորդանոցում, ամբողջապես իրենցով լցրած, դատարկ արկղի վրա մի մոմ դրած, նստած էին նրեք սպա, որ թուղթ էին խաղում, և ոչ մի կերպ չուղեցին գիջել իրենց տեղը: Մարիա Հենրիխովնան իր շրջագրեստը գիջեց ժամանակավորապես, որ այն գործածեն վարագույրի փոխարեն, և այդ վարագույրի ետև Ռոստովն ու Իլինը, կապոցները բերած կավորուշկայի օգնությամբ, հանեցին իրենց թաց զգեստները և հագան շորը:

Կոտրած վառարանում կրակ արին: Գտան մի տախտակ, ամրացրին երկու թամբի վրա, ծածկեցին սթարով, գտան ինքնահո, մի ուղեպայուսակ և կես շիշ ում, ու, Մարիա Հենրիխովնային խնդրելով տանտիկնություն անել, բոլորը խմբվեցին նրա շուրջը: Ո՛րն իր մաքուր թաշկինակն էր առաջարկում նրան՝ գեղեցիկ մատները սրբելու, ո՛րը հունգարական բաճկոնն էր փռում նրա ոտների տակ, որ խոնավ շիշի, ո՛րը թիկնոցով ծածկում էր լուսամուտը, որ շփշփ. ո՛րը ճանճեր էր քշում նրա մարդու երեսից, որ շգարթնի:

— Թողեք դրան, — ասում էր Մարիա Հենրիխովնան, ամաչկոտ ու երջանիկ ժպտալով, — նա առանց այդ էլ լավ է քնում անքուն գիշերից հետո:

— Չի կարելի, Մարիա Հենրիխովնա, — պատասխանեց սպան, — պետք է բժշկին սպասարկել: Ամեն ինչ կարող է պատահել, և նա կխղճա ինձ, երբ ոտս կամ ձեռս կտրելու կլինի:

Միայն երեք բաժակ կար. ջուրն այնքան կեղտոտ էր, որ անկարելի էր որոշել, թե երբ է թեյը մուգ կամ բաց, և ինքնահոում կար միայն վեց բաժակ ջուր, բայց հենց այդ պատճառով էլ հաճելի էր հերթով ու արագությամբ բաժակ ստանալ Մարիա Հենրիխովնայի կարճիկ, ոչ բոլորովին մաքուր եղունգներով փափրիկ ձեռիկներից: Բոլոր սպաները, թվում էր, իսկապես սիրահարվել են այդ երեկո Մարիա Հենրիխովնայի վրա: Անգամ այն սպաները, որ միջնորմի ետևը թուղթ էին խաղում, շուտով թողին իրենց յաղը և հկան ինքնահոի մոտ, ենթարկվելով Մարիա Հենրիխովնային սիրահետելու ընդհա-

նուր տրամադրությամբ: Մարիա Հենրիխովնան, տեսնելով իրեն շրջապատված այդպիսի փայլուն ու քաղաքավարի երիտասարդությամբ, շողում էր երջանկությունից, որքան էլ նա աշխատում էր թաքցնել այդ և որքան էլ բացահայտորեն վախենում էր իր ետևը քնած մարդու քնի մեջ կատարած յուրաքանչյուր շարժումից:

Գդալ միայն մի հատ կար. ամենից շատը շաքարն էր, բայց խառնել չէին հասցնում, ուստի և որոշվեց հերթով խառնել յուրաքանչյուրի շաքարը: Ռոստովն, իր բաժակն ստանալով և նրա մեջ ում լցնելով, Մարիա Հենրիխովնային խընդրեց խառնել:

— Բայց ձեր բաժակի մեջ շաքար չկա, — ասավ Մարիա Հենրիխովնան, շարունակ ժպտալով, կարծես այն բոլորը, ինչ ասում էր ինքը, և այն ամենը ինչ ասում էին մյուսները, շատ ծիծաղաշարժ էր և ուներ մի այլ նշանակություն:

— Ինձ շաքար հարկավոր չէ, ուզում եմ միայն, որ դուք խառնեք ձեր ձեռքով:

Մարիա Հենրիխովնան համաձայնեց և սկսեց փնտրել զոգալը, որ մեկը վերցրել էր արդեն:

— Դուք մատով, Մարիա Հենրիխովնա, — ասավ Ռոստովը, ավելի հաճելի կլինի:

— Տաք է, — ասավ Մարիա Հենրիխովնան, բավականությունից կարմրելով:

Իլինը ջրով լի դուլը վերցնելով և, այնտեղ ում կաթեցնելով, մոտեցավ Մարիա Հենրիխովնային, խնդրելով մատով խառնել:

— Մա իմ բաժակն է, — ասավ նա: — Միայն ձեր մատը ցրեք մեջը՝ բոլորը կխմեն:

Երբ ամբողջ ինքնահոը խմեցին, Ռոստովը խաղաթղթերը վերցրեց և առաջարկեց Մարիա Հենրիխովնայի հետ թագավոր խաղալ: Վիճակ գցեցին, թե ո՛վ կլինի Մարիա Հենրիխովնայի խաղընկերը: Խաղի կարգը, ըստ Ռոստովի առաջարկի, այն էր, որպեսզի նա, ով թագավոր լինի, իրավունք ունենա Մարիա Հենրիխովնայի ձեռը համբուրել, իսկ նա, ով կմնա սրիկա, գնա ինքնահոը նորից դնելու բժշկի համար, երբ նա զարթնի:

— Է՛, իսկ եթե Մարիա Հենրիխովնան լինի թագավոր, — հարցրեց Իլինը:

— Նա առանց այդ էլ թագուհի է: Եվ նրա հրամանները օրենք են:

Խաղը հենց նոր էր սկսվել, երբ հանկարծ Մարիա Հենրի-խովնայի հտե բարձրացավ բժշկի խճճված մազերով գլուխը: Նա վաղուց արդեն քնած չէր և ականջ էր դնում, թե ի՛նչ է խոսվում և, ըստ երևույթին, ուրախ, ծիծաղելի կամ զվարճալի սլոխն չէր գտնում այն ամենի մեջ, ինչ ասվում էր ու արվում: Նրա դեմքը տխուր էր ու վհատ: Նա շքարեց սպաներին, ինքն իրեն քորեց և թուլլտվութուն խնդրեց դուրս գալ, որովհետև նրա ճանապարհը կտրել էին: Հենց որ նա դուրս եկավ, բոլոր սպաները բարձրաձայն քրքջացին, իսկ Մարիա Հենրիխովնան կարմրեց արտասովելու շափ և աչքպես ավելի հմայիչ դարձավ բոլոր սպաների աչքում: Բակից վերադառնալով՝ բժիշկը կենդան (որ արդեն երջանկորեն էլ չէր ժպտում և, մարդուն նախելով, սպասում էր նրա դատաստանին) ասավ, թե անձրևը կտրել է, և թե սխտը է գնալ սայլակում գիշերելու, եթե ոչ ամեն ինչ կկողոպտեին-կտանեին:

— Ես բանբերիս կուղարկեմ նայելու... երկուսի՛ն կուղարկեմ, — ասավ Ռոստովը: — Թողե՛ք, բժիշկ:

— Ես ինքս պահակութուն կանեմ, — ասավ Իլինը:

— Ոչ, պարոնայք, դուք ձեր քունն առել եք, իսկ ես երկու գիշեր է չեմ քնել, — ասավ բժիշկը և մոռալ նստեց կնոջ կողքին, սպասելով խաղի վերջանալուն:

Նայելով իր կնոջը խեթոզ բժշկի մոռալ դեմքին, սպաների վրա էլ աչելի ուրախութուն եկավ, և շատերը չկարողացան իրենց ծիծաղը զսպել, որի համար շտապ աշխատում էին մի պատշաճ առիթ որոնել: Երբ բժիշկը գնաց, կնոջը հետը տանելով, և նրա հետ միասին տեղավորվեց իր սայլակում, սպաները պառկեցին պանդուկում, թաց շինելներով ծածկվելով: Բայց երկար չքնեցին, մերթ գրուցելով, հիշում էին բժշկի երկյուղն ու կնոջ ուրախութունը, մերթ դուրս վազելու՝ գալիս պատմում էին թե ի՛նչ է կատարվում ծածկագծեր սալակում: Թոստովը մի քանի անգամ, գլխից հետ ծածկվելու՝ ուղեց քնել, բայց նորից ինչ-որ մեկի դիտողութունը զբաղում էր նրա ուշադրութունը, նորից գրուց էր սկսվում, և նորից հնչում էր մտնկական անառիթ, ուրախ քրքլ ջջ:

Ժամը 3-ի մոտ դեռ ոչ ոք չէր քնել, երբ վերական հրաման բերեց՝ շարժվել դեպի Օստրովնա ավանը:

Նորից նույն խոսոցով ու ծիծաղով սպաներն սկսեցին հապճեպ հավաքվել, նորից ինքնանոր դրին կեղտոտ ջրով: Բայց Ռոստովը, թեյի չսպասելով, գնաց դեպի հեծվաշտը: Լուսանում էր արդեն. անձրևը դադարել էր: Ամպերը ցրվում էին: Խոնավ էր և ցաւրտ, դա զգալի էր մանավանդ շոքրացած հագուստով: Պանդուկից դուրս գալով Ռոստովն ու Իլինը միասին լուսաբացի աղբամուղջի մեջ նայեցին բժշկի սայլակի մեջ, որը ծածկի կաշին վաչլում էր անձրևից, և որի վարագույրի տակից ցցվել էին բժշկի ոտները և որի մեջտեղը, բարձի վրա, երևում էր բժշկի կնոջ շամշիկը, ու լավում էր քնածի շնշատութուն:

— Իսկպպես բժշկի կինը շատ լավն է, — ասավ Ռոստովը Իլինին, որ դուրս էր դալիս նրա հետ:

— Հիանալի՛ կին է, — տասնվեց տարեկանի լրջությամբ պատասխանեց Իլինը:

Կես ժամ հետո կաղմ ու սլատրաստ հեծվաշտը կանգնած էր ճանապարհին: Լավեց հրամանը. «հեծի՛ր»: Զինվորները խաշակնքեցին երեսները և սկսեցին հեծնել ձիերին: Ռոստովը, առաջ դնալով, հրաման տվեց. «մա՛րը» և, շորս-շորս ձգված հուսարները, ձիերի սմբակները թաց գետնին շրպպացնելու, թրերի շրխկոցի և հանդարտ խոսոցի ձայն հանելով, շարժվեցին մեծ, երկու կողմը կեչիներ տնկած ճանապարհով, առաջ ոչ գնացած հետևակի և մարտկոցի ետևից:

Պատասխանաբար կատուցող-մանուշակաղուցն ամպերը, կարմրելով արևելքում, արագորեն տարվում էին քամուց: Հեռաբզեհետե ալեկի ու ալեկի լուսանում էր: Պարզ երևում էր այն լուսնոտ խոտը, որ լինում է միշտ գյուղական ճանապարհների. նա դեռ թաց էր երեկվա անձրևից. կեչիների կախ ընկած, նույնիսկ թաց ճղները, օրորվում էին քամուց և իրենց շեղակի զցում պայծառ կաթիլներ: Հեռագետե ալեկի ու ալեկի պարզ նշմարվում էին զինվորների դեմքերը, Ռոստովը գնում էր իրենից ետ շմուսոզ Իլինի հետ, ճանապարհի մի կողմով, երկշարք կեչիների միջով:

Ռոստովը արշավանքում ազատութիւնն էր թույլ տալիս իրեն՝ հեծնել ոչ թե բանակային ձի, այլ կազակային ձի. որպէս ձի ճանաչող ու սիրող նա վերջերս ձեռք էր բերել Գոնի մի ճարպիկ, խօշոր և լավ ձի, որի վրա դեռ ոչ ոք նրանից առաջ չէր անցել: Այդ ձիով տեղ գնալը Ռոստովի համար հաճույք էր: Նա մտածում էր ձիու մասին, առավտոի մասին, բժշկի կնոջ մասին և ոչ մի անգամ չմտածեց առաջիկա վտանգի մասին:

Առաջ Ռոստովը կովի գնալիս վախենում էր. այժմ սարսափի ամենաչնչին զգացում իսկ չունէր: Չէր վախենում ոչ թե այն պատճառով, որ ընտելացել էր կրակին (վտանգին ընտելանալ չի կարելի), այլ այն պատճառով, որ նա սովորել էր իր սիրտը ղեկավարել վտանգից առաջ: Նա սովորել էր, կովի գնալիս, մտածել ամեն բանի մասին, բացառութեամբ այն բանի, որ, թվում էր, ավելի հետաքրքրական պիտի լիներ բոլոր մյուսներից՝ առաջիկա վտանգի մասին: Որքան էլ նա աշխատում էր, որքան էլ իրեն հանդիմանում էր վախկոտութեան համար, ծառայութեան առաջին շրջանում նա չկարողացավ հասնել այդ բանին. բայց տարիների ընթացքում այդ այժմ կատարվել էր ինչն իրեն: Նա այժմ ձին քշում էր Իլինի հետ կողք-կողքի, կեչիների միջով, երբեմնակի ճղներով տերևներ պոկելով, որոնք ձեռն էին ընկնում, երբեմն ոտը դիպնում էր ձիու աճուկին, երբեմն, առանց շուտ հալու, կիսով շափ ծխած ծխամորճը տալիս էր ետևից եկող հուսարին, մի այնպիսի հանգիստ ու անհոգ տեսքով, որ կարծես զբոսնելու էր գնում: Նա խղճահարութեամբ էր նայում Իլինի հուզված դեմքին, որ խոսում էր շատ և անհանգիստ. նա փոքրով գիտեր սարսափի ու մահվան սպասումի այն տանջալից վիճակը, որի մեջ գտնվում էր կոտնետը, և գիտեր, որ ժամանակից բացի, ոչինչ չի կարող օգնել նրան:

Հենց որ արևը ամպի տակից երևաց երկնքի մաքուր շերտի վրա, քամին դադարեց, կարծես չէր համարձակվում փչացնել փոթորիկից հետո բացվող ամառային այդ սքանչելի առավոտը. անձրևաչուրը դեռ կաթում էր ծառերից, բայց արդեն ուղիղ ցած՝ և ամեն ինչ լոց: Արևը բոլորովին դուրս եկավ, երևաց հորիզոնում և շքացավ մի նեղ ու երկարով ամպի տակ, որ կանգնած էր նրա վերև: Մի քանի րոպե հետո արևն էլ ավելի պայծառ երևաց ամպի վերին ծայրին, պատռելով նրա

ծայրերը: Ամեն ինչ լուսավորվեց ու շողշողաց: Եվ այդ լույսի հետ միասին, կարծես նրան պատասխանելով, առջևում լքավեցին հրանոթի ձայներ:

Ռոստովը դեռ չէր կարողացել մտածել և որոշել, թե որքան հեռու են այդ կրակոցները, երբ Վիտեբսկից սրարշավ եկավ կոմս Օստերման-Տոլստոյի աղյուտանտը՝ ճանապարհով վարգով գնալու հրաման բերելով:

Հեծվաշտն անցավ հետևակի և մարտկոցի առաջը (որոնք նույնպես շտապում էին արագ գնալ), իջավ սարի տակ և անցնելով մի ինչ-որ դատարկ, անմարդաբնակ գյուղ, նորից բարձրացավ սարը: Ձիերը քրտնակոխ եղան, մարդիկ կասկարմիր կտրեցին:

— Կանգնի՛ր, հավասարվիր, — առջևից լսվեց դիվիզիայի պետի հրամանը: — Ձախ ուսն առաջ, քայլով մա՛րը, — հրաման տվին առջևում:

Եվ հուսարները զորքերի գծով անցան դիրքերի ձախ թևը ու կանգնեցին մեր ուլանների ետև, որ գտնվում էին առաջին գծում: Աջ կողմը կանգնած էր մեր հետևակը՝ խիտ զորասյունով. դրանք օժանդակ ուժեր էին. հետևակից վեր, սարի վրա մաքուր ու ջինջ օդում, առավոտյան շեղակի ու վառ լուսավորութեան մեջ, ուղիղ հորիզոնի վրա երևում էին մեր թնդանոթները: Առջևում, ձորի այն կողմը, երևում էին թշնամու զորասյուններն ու թնդանոթները: Ձորից լսվում էր մեր զորաշղթայի ձայնը, որ արդեն կովի էր բռնվել և ուրախ կրակում էր թշնամու դեմ:

Ինչպես ամենաուրախ երաժշտութեան հնչյուններից՝ Ռոստովի սիրտն ուրախացավ այդ ձայներից, որ վաղուց չէր լսել: Տրապ-տա-տա-տապ, — մերթ հանկարծ, մերթ արագ, մեկը մյուսի ետևից խփում էին մի քանի կրակոցներ: Նորից ամեն ինչ լուռ էր, և նորից կարծես ճայթում էին պլըլթթաները:

Հուսարները մի ժամի շափ մնացին միևնույն տեղում: Սկսվեց և թնդանոթաձգութիւնը: Կոմս Օստերմանը իր շքախմբով անցավ հեծավաշտի ետևից, ձին կանգնեցնելով խոսեց գնդի հրամանատարի հետ և գնաց դեպի սարի վրա գտնվող թնդանոթները:

Օստերմանի գնալուց անմիջապես հետո ուլաններին հրաման տրվեց. «Ղորասյուն կազմել, պատրաստվել հարձակ-

մա'նս: Հետեակը նրանց առջևում դասակները երկու մասի բաժանեց՝ հեծելագործին ճանապարհ տալու համար: Ուլանները շարժվեցին, նիզակների Ֆլյուզերները օրորելով, և վարգով դնացին սարի ստորոտը՝ ֆրանսական հեծելագործի դեմ, որ երևացել էր սարի տակ, ձախ կողմում:

Հենց որ ուլաններն իջան սարի ստորոտը, հուսարներին հրամայվեց սարը բարձրանալ՝ հրետանին պաշտպանելու: Այն ժամանակ, երբ հուսարները բռնում էին ուլանների տեղը, շղթայից սուլոցով ու տժոցով գնդակներ եկան, որ ընկան հեռու, առանց մարդու դիպչելու:

Վազուց շլաված այդ ձայնն էլ ավելի ուրախ ու զրգոխ ներգործութուն ունեցավ Ռոստովի վրա, քան հրաձգութայն առաջին ձայները: Նա, ձգված նայում էր սարի վրայից երևացող կովի դաշտը, ու ամբողջ սրտով մասնակցում էր ուլանների շարժումներին: Ուլանները մոտիկից հարձակվեցին ֆրանսական դրագունների վրա, ինչ-որ խառնվեց այնտեղ ժխի մեջ, և հինգ բուպե հետո ուլանները ետ վազեցին, ոչ թե այն տեղը, ուր կանգնել էին, այլ ավելի դեպի ձախ: Շիկակարմիր ձիեր նստած նարնջագգեստ ուլանների արանքում և նրանց ետև մեծ խմբով երևում էին ֆրանսական կապտազգեստ դրագունները մոխրագույն ձիերի վրա:

XV

Ռոստովը որսորդական իր սուր աչքերով առաջիններից մեկն էր, որ տեսավ մեր ուլաններին հետապնդող ֆրանսական այդ կապույտ դրագուններին: Հետզհետե ավելի ու ավելի մոտենում էին ուլանները քայքայված խմբերով և ֆրանսական դրագունները, որ հետևում էին նրանց: Արդեն կարելի էր տեսնել, թե ինչպես այդ սարի տակ փոքր երևացող մարդիկ բախվում էին, քշում միմյանց ու թափահարում ձեռները կամ թրերը:

Ռոստովը, ինչպես մի որսահալածանքի, նայում էր այն բանին, ինչ կատարվում էր իր առաջ: Նա հոսառությամբ զգում էր, որ եթե այժմ հուսարներով հարվածի ֆրանսական դրագուններին, նրանք չեն դիմանա. բայց եթե հարվածելու էր, պետք է հարվածեր այժմ, հենց այդ բուպիին, այլապես ուշ

կլիներ: Նա շուրջ նայեց: Ռոստովի ստորը, նրա կողքին կանգնած, ճիշտ նույնպես աչք չէր հեռացնում ցածը գտնվող հեծելագործից:

— Անդրեյ Սևաստյանիչ, — ասավ Ռոստովը, — մենք նրանց կշարդենք...

— Նիզախ բան կլիներ, — ասավ Ռոստովի ստորը, — և իսկապես...

Ռոստովը, նրա խոսքի շարունակութունը չլսած, ձին շարժեց, վազեց էսկադրոնի առաջ, և դեռ չէր կարողացել շարժվելու հրաման տալ, երբ ամբողջ էսկադրոնը, զգալով նույնը, ինչ նա էր զգում, շարժվեց նրա ետևից: Ռոստովն ինքն էլ չիմացավ, թե ի՞նչպես և ինչո՞ւ համար արավ այդ: Այդ բոլորը նա արավ, ինչպես անում էր որսի ժամանակ, շմտածելով, չկշռադատելով: Նա տեսավ, որ դրագունները մոտ են, որ արշավում են, ցրված են. նա գիտեր, որ նրանք չեն դիմանա. նա գիտեր, որ կար միայն մի վայրկյան, որն էլ չէր դառնալու, եթե բաց թողներ այն: Գնդակներն այնպես զրգոխ կերպով էին վժժում ու սուլում նրա շուրջը, ձին այնպես տաքացած առաջ գնալ էր ցանկանում, որ նա էլ չկարողացավ իրեն պահել: Նա ձին շարժեց, հրաման տվեց և նույն վայրկյանին, ետևից լսելով իր՝ շարքերը քանդած հեծվաշտի տրոփյունը, սկսեց վարգով իջնել սարի ստորոտը, դեպի դրագունները: Հազիվ նրանք հասել էին սարի ստորոտը, երբ նրանց երկատրոփ քելքն ակամս փոխվեց քառատրոփի, որ հետզհետե ավելի ու ավելի արագ էր դառնում այնքան, որքան նրանք ավելի էին մոտենում իրենց ուլաններին և նրանց հետևից արշավող ֆրանսական դրագուններին: Դրագունները մոտ էին: Առաջինները, հուսարներին տեսնելով, սկսեցին ձիերի գլուխները կտրածնել, ետևիները՝ կանգ առնել: Այն զգացումով՝ որով նա սլանում էր այլևի առաջը կտրելու, ամբողջ թափով թողեց ձիու գլուխը, ևնաց ֆրանսական դրագունների քայքայված շարքերի ճանապարհը կտրելու: Մի ուլան կանգ առավ, մի հետևակ ընկավ դետին, որ իրեն շարքեն, մի ձի առանց հեծվորի խառնվեց հուսարներին: Ֆրանսական գրեթե բոլոր դրագունները ձիերը քշում էին ետ: Ռոստովն ընտրեց դրանցից մոխրագույն ձի նստած մեկին ու ընկավ ետևից: Ճանապարհին նա դեմ ընկավ մի թիֆիսի խելացի ձին ճեղքեց անցավ թուփը և Նիկոլայը, թամբի

վրա հագիլ իրեն պահելով, տեսավ, որ մի երկու ակնթարթից հետո կհասնի այն թշնամուն, որին նշանակեալ էր ընտրել: Այդ ֆրանսացին, որ ինչպես մունդիրից երևում էր, սպա էր, կոս-
ցած սլանում էր իր մոխրագույն ձին նստած, թրով նրան քը-
շելով: Մի ակնթարթ անց Ռոստովի ձին կրծքով դիպալ սպայի
ձիու հետույքին, քիչ մնաց այդ ձիուն տապալիք գետին, և նույն
ակնթարթին Ռոստովը, ինքն էլ շիմանալով ինչու, թուրը
բարձրացրեց ու խփեց ֆրանսացուն:

Նվ նույն այդ ակնթարթին, երբ նա այդ արավ, Ռոստովի
ամբողջ աշխույժը չբացավ հանկարծ: Սպան ընկավ ոչ այն-
քան թրի զարկից, որը թեթևակի կտրեց միայն նրա թևը ար-
մունկից վեր, որքան ձիու ուժգին հրումից ու վախից: Ռոստո-
վը, ձին պահելով, աչքերով որոնեց իր թշնամուն, որ տեսնի թե
ո՞ւմ է հաղթել: Յրանսացի դրագուն սպան մի ոտով թռչու-
տում էր գետին, իսկ մյուս ոտը մնացել էր ասպանդակում:
Նա, վախեցած կկոցելով, կարծես ամեն վայրկյան նոր հար-
վածի սպասելով, դեմքը կուշ ածած, սարսափի արտահայտու-
թյամբ ներքևից նայում էր վեր՝ Ռոստովին: Նրա դեմքը, զու-
նատ ու ցեխոտված, խարտյաշ, ջահել, ծնոտի փոսիկով և
շայծառ, երկնագույն աչքերով դեմքը, բնավ պատերազմի դաշտի
համար չէր, թշնամու դեմք չէր, այլ ամենապարզ, սենյակի
դեմք էր: Նախքան Ռոստովը կվճռեր, թե ի՞նչ է անելու նրան,
սպան ճշաց. «je me rends!»¹: Նա, շտապելով ուզում էր և չէր
կարողանում ոտն ազատել ասպանդակից, և երկյուղած երկ-
նագույն աչքերը չհեռացնելով, նայում էր Ռոստովին: Վազե-
վազ մոտեցած հուսարները ազատեցին նրա ոտը և նստեցրին
թամբի վրա: Հուսարներն ամեն կողմ բռնվել էին դրագունների
հետ. մեկը վիրավորված էր, բայց երեսն արյան մեջ կորած,
իր ձին չէր տալիս, մյուսը, հուսարին գրկած, նստել էր նրա
ձիու գավակին. էրբորը, հուսարի օգնությամբ, բարձրանում
էր նրա ձիու վրա: Առջևից, կրակելով, փախչում էր ֆրանսա-
կան հետևակը: Հուսարները հապճեպ ետ դարձան իրենց գնդի-
ներով: Ռոստովը ետ էր դառնում մյուսների հետ, մի ինչ-որ
տհաճ զգացումով, որ ճնշում էր նրա սիրտը: Մի ինչ-որ անո-
րոջ խճճված բան, որ նա իրեն բացատրել չէր կարողանում,

պարզվեց նրան այդ սպայի գերումով և ան հարվածով, որ
ինքը հասցրեց նրան:

Կոմս Օստերման-Տոլստոյը հանդիպեց վերադարձող հու-
սարներին, կանչեց Ռոստովին, շնորհակալություն հայտնեց
նրան և ասավ, որ ինքը նրա քաջության մասին հայտնելու է
թագավորին և Գեորգիի խաչ է խնդրելու նրա համար: Երբ
Ռոստովին կանչեցին կոմս Օստերմանի մոտ, նա հիշելով, որ
իր հարձակումն սկսել էր առանց հրամանի, լիովին համոզված
էր, թե պետք իրեն պահանջում է նրա համար, որ պատժի
նրան իր ինքնագլուխ քայլի համար: Այդ պատճառով Օստեր-
մանի գովասանքը և շքանշանի խոստումը պետք է որ էլ ավե-
լի ուրախորեն շմեցնեին Ռոստովին. բայց էլի նույն անհաճո,
անորոշ զգացումը բարոյապես նողկանք էր պատճառում
նրան: «Այո, ի՞նչն է արդյոք ինձ տանջում, — հարցրեց նա ինքն
իրեն, գեներալի մոտից մեկնելով: — Իլի՞նը: Ոչ, նա ողջ է:
Խայտառակվե՞լ եմ որևէ բանով: Ոչ, էլի այն չէ՞»: Նրան ինչ-որ
ուրիշ մի բան էր տանջում, որպես զղջում: «Այո, այո, ֆրանսա-
ցի այդ սպան, ծնոտի վրա փոսիկ ունեցող սպան: Հիշում եմ՝
ինչպես ձեռք կանգ առավ, երբ բարձրացրի այն»:

Ռոստովը տեսավ տարվող գերիներին և ձին քշեց նրանց
ետևից, որ նայի ծնոտի վրա փոսիկ ունեցող իր ֆրանսացուն:
Նա տարօրինակ մունդիրով նստել էր բուժարանային հուսա-
րական ձի և անհանգիստ նայում էր իր շուրջը: Նրա թևի վերքը
գրեթե վերք չէր: Նա կեղծ ժպտաց Ռոստովին և ձեռք թափա-
հարեց, իբրև ողջուն: Ռոստովն էլի առաջվա պես անհարմար
էր զգում իրեն և ամաչում էր ինչ-որ բանից:

Ամբողջ այդ օրը և հետևյալ օրը Ռոստովի բարեկամներն
ու ընկերները նկատում էին, որ նա ոչ տխուր է, ոչ բարկա-
ցած, բայց լուռ է, մտախոհ ու կենտրոնացած: Նա խմում էր
դժկամությամբ, աշխատում է մենակ լինել և ինչ-որ բանի
մասին մտածում էր շարունակ:

Ռոստովը շարունակ մտածում էր իր այդ փայլուն սխրա-
գործությունների մասին: Որ, ի զարմանս նրա, Գեորգիի խաչ
տվեց նրան և անգամ քաջի համբավ ստեղծեց իր համար, ու
ինչ-որ մի բան ոչ մի կերպ չէր կարողանում հասկանալ: «Ուրեմն
նրանք էլ ավելի են վախենում մերոնցից, — մտածում էր նա: —
Ուրեմն միայն հենց ա՛յս է այն բոլորը, ինչ կոչվում է հերո-

¹ Անձնատուր եմ լինում:

յություն: Եվ մի՞թե ես այդ արի հայրենիքի համար: Եվ նա է՞նչ մեղք ունի իր ծնոտի փոսիկով ու երկնագուլն աչքերով: Բայց ի՞նչպես վախեցավ նա: Կարծեց, թե իրեն սպանելու եմ: Իսկ ինչո՞ւ համար պետք է սպանեմ նրան: Եվ ձեռք դողաց: Իսկ ինձ Գեորգիի խաչ են տվել: Ոչինչ, ոչինչ չեմ հասկանում»:

Բայց մինչ Նիկոլայն ինքն իր մեջ վերամշակում էր այս հարցերը և այնուամենայնիվ չկարողացավ պարզ հաշիվ տալ իրեն, թե ի՞նչն էր, որ այնպես շփոթեց իրեն, ծառայության բախտի անիվը, ինչպես այդ հաճախ է լինում, դարձավ հոգուտ նրա: Օստրովնայի կովից հետո նրան առաջ քաշեցին, տվին հուսարների մի գումարտակ և, երբ քաջ սպա օգտագործելու կարիք էր լինում, նրան էին հանձնարարություններ տալիս:

XVI

Նատաշայի հիվանդության լուրն ստանալով, կոմսուհին, գեո ոչ բոլորովին առողջ և թուլլ, Պետայի հետ ու ամբողջ տնով եկավ Մոսկվա, և Ռոստովների ամբողջ ընտանիքը Մարիա Դմիտրիևնայի տնից փոխադրվեց իր տունը և միանգամայն հաստատվեց Մոսկվայում:

Նատաշայի հիվանդությունն այնքան լուրջ էր, որ նրա և նրա հարազատների բախտից, այն միտքը, թե ինչն էր հիվանդության պատճառը, Նատաշայի արարքը և փեսացուի հետ կապ խզելը — անցան երկրորդական հարցերի շարքը: Նա այնքան հիվանդ էր, որ չէր կարելի մտածել, թե որքան է նա մեղավոր ամբողջ կատարվածի մեջ, այն ժամանակ, երբ նա չէր ուտում, չէր քնում, նկատելի նիհարել էր, հազում էր և ինչպես բժիշկներն էին զգալ տալիս, վտանգի մեջ էր: Պետք էր մտածել միայն նրան օգնելու մասին: Բժիշկները գալիս էին Նատաշայի մոտ թե առանձին, թե կոնսիլիումներով, խոսում էին շատ ֆրանսերեն ու գերմաներեն, և լատիներեն, դատապարտում էին մեկը մյուսին, նշանակում էին ամենատարբեր գեղեկա՞ իրենց ծանոթ բոլոր հիվանդությունների գեմ. բայց նրանցից և ոչ մեկի գլխում չէր ծագում այն պար միտքը, թե իրենց չի կարող հայտնի լինել այն հիվանդությունը, որով տառապում էր Նատաշան, ինչպես չի կարող հայտնի լինել ոչ մի

հիվանդություն, որով բռնված լինի կենդանի մարդը, որովհետև յուրաքանչյուր կենդանի մարդն ունի իր առանձնահատկությունները և միշտ ունի առանձին և իր, նոր, բարդ, բժշկական-նությանն անհայտ հիվանդությունը, — ոչ թե թոքերի, լյարդի, մաշկի, սրտի, ներվերի և այլնի հիվանդություն, որ գրի են առնված բժշկականության մեջ, այլ մի հիվանդություն, որն առաջանում է այդ օրգանների տառապումների անթիվ-անհամար զուգորդումներից մեկն ու մեկի հետևանքով: Այս պարզ միտքը չէր կարող ծագել բժիշկների գլխում (այնպես ինչպես կախարդի մոքով չի կարող անցնել այն, թե ինքը չի կարող կախարդել) այն պատճառով, որ նրանց կյանքի գործն այն էր, որ բժշկեն, այն պատճառով, որ նրանք դրա համար փող էին ստանում, և այն պատճառով, որ այդ գործի վրա նրանք վատնել էին իրենց կյանքի լավագույն տարիները: Բայց գլխավորը՝ այդ միտքը չէր կարող ծագել բժիշկների գլխում այն պատճառով, որ նրանք տեսնում էին, թե իրենք անշուշտ օգտակար են, և, իրոք, օգտակար էին Ռոստովների բոլոր տենցիներին համար: Նրանք օգտակար էին ոչ թե այն պատճառով, որ հիվանդին ստիպում էին կուլ տալ մեծ մտամաք վնասակար նյութեր (այդ վնասը քիչ էր զգալի, որովհետև վնասակար նյութերը տրվում էին սակավ քանակով), բայց նրանք օգտակար, անհրաժեշտ, անխուսափելի էին (պատճառը — ինչու միշտ կան ու կլինեն կեղծ բուժողներ, կախարդներ, հոմեոպատներ, ալլաբուսներ) այն պատճառով, որ բալարարում էին հիվանդի և հիվանդին սիրող մարդկանց բարոյական կարիքը: Նրանք բավարարում էին թեթևացման հուսո մարդկային սյունի մշտնջենական կարիքը, կարեկցության ու դործունեության կարիքը, որ մարդ զգում է տանջանքի ժամանակ: Այդպես բավարարում էին այն մշտնջենական, մարդկային՝ մանկան մեջ ամենանախնական ձևով նկատելի կարիքը՝ շփել այն տեղը, որ ցավել, ջարդվել է: Երեխան կընկնի, կջարդվի և անմիջապես էլ կվազի մոր, դայակի գիրկը, որպեսզի համբուրեն ու շփեն ցաված տեղը, և նա թեթևություն է զգում, երբ ցաված տեղը շփում են կամ համբուրում: Երեխան չի հավատում, որ իրենից ավելի ուժեղներն ու իմաստունները միջոց չունենան իր ցավին օգնելու: Եվ թեթևացման հույսն ու կարեկցանքի արտահայտությունը՝ այն միջոցին, երբ մայրը շփում

է նրա ուռած տեղը, մխիթարում են նրան: Բժիշկները Նատաշայի համար օգտակար էին նրանով, որ նրանք համբուրում ու շփում էին բորո-ն, հավատացնելով, որ հիմա կանցնի, եթե կտապանը գնա Արբատի դեղատունը և վերցնի մի ուրբի յոթանասուն կոպեկի փոշիներ ու դեղահատեր սիրունիկ տուփի մեջ, և եթե այդ փոշիները յուրաքանչյուր երկու ժամը մեկ, ոչ մի դեպքում ոչ ավել և ոչ պակաս, հիվանդն ընդունի եփած ջրի մեջ:

Ի՞նչ պիտի՝ անեին Սոնյան, կոմսն ու կոմսուհին, որքան էլ նրան նայեին, ոչինչ չձեռնարկելով, եթե չլինեին նշանակված ժամերին ընդունվող այդ դեղահատերը, տաք խմելիքը, հավի կոտլետը և բժիշկների հրահանգած ապրելակերպի բոլոր մանրամասնությունները, որ կազմում էին շրջապատողների գրադումն ու մխիթարանքը:

Ինչպես պիտի տաներ կոմսը սիրած աղջկա հիվանդությունը, եթե որ չիմանար, թե Նատաշայի հիվանդությունն իրեն նստել է հազարների, և թե նա չի խնայի ևս նոր հազարներ, որ օգնի աղջկան. եթե նա չիմանար, որ, եթե աղջիկը չլավանա, նա չի խնայի ևս նոր հազարներ և կտանի նրան արտասահման ու այնտեղ կոնսիլիումներ կհրավիրի. եթե նա հնարավորություն չունենար մանրամասն պատմելու, թե ինչպես Մետիլինն ու Ֆելլերը չհասկացան, իսկ Ֆրիզը հասկացավ, և Մուդրովն էլ ավելի լավ որոշեց հիվանդությունը: Ի՞նչ պիտի աներ կոմսուհին, եթե նա չկարողանար երբեմն կովել հիվանդ Նատաշայի հետ, որ նա լիովին չի հեռուում բժշկի հրահանգներին:

— Այդպես երբեք չես առողջանա, — ասում էր նա, զայբույթի մեջ իր վիշտը մոռանալով, — և թե բժշկին չսես և ժամանակին դեղ չընդունես: Չէ որ դրա հետ կատակ անել չի կարելի, երբ կարող ես պնեմոնիա ստանալ, — ասում էր կոմսուհին, և այդ իրեն անհասկանալի մի հատիկ բառն արտասանելու մեջ նա մեծ մխիթարություն էր գտնում:

Ի՞նչ պիտի աներ Սոնյան, եթե չունենար այն ուրախ գիտակցությունը, թե առաջին օրերը, երբ գիշեր ինքը չէր հանվել, որպեսզի պատրաստ լինի ճշտությամբ կատարելու բժշկի բոլոր հրահանգները, և այժմ նա գիշերները չի քնում

նրա համար, որպեսզի նշանակված ժամին սակավ վնասակար դեղահատեր տա հիվանդին ոսկեգօծ տուփից: Անգամ ինքը Նատաշան, որ թեև ասում էր, թե ոչ մի դեղ չի բուժի իրեն և թե այդ ամենը հիմարություն է, նա էլ ուրախ էր, տեսնելով, որ իր համար այնքան շատ գոհաբերություններ են ա՛նում, որ ինքը որոշ ժամերին պետք է դեղ ընդունի: Նրան անգամ ուրախացնում էր այն, որ ինքը, բժշկի հրահանգածը կատարելն արհամարհելով, կարող էր ցույց տալ, թե ինքը բժշկության չի հավատում և իր կյանքի համար չի ափսոսում:

Բժիշկն ամեն օր դալիս էր, գարկերակը շոշափում, լեզուն նայում և, նրա տանջալից սպանված դեմքին ուշադրություն չդարձնելով, կատակում էր նրա հետ: Բայց դրա փոխարեն, երբ նա դուրս էր գալիս մյուս սենյակը, կոմսուհին շտապ դուրս էր գալիս նրա ետևից, և բժիշկը, լուրջ դեմք ընդունելով ու գլուխը մտախոհ շարժելով, ասում էր, որ թեև վտանգ կա, բայց հույս ունի վերջին դեղի ներգործության վրա և պետք է սպասել ու տեսնել, որ հիվանդությունն ավելի բարոյական է, բայց...

Կոմսուհին, աշխատելով այդ քայլը թաքցնել իրենից ու բժշկից, նրա ձեռք մի ոսկի էր դնում և ամեն անգամ հանգիստ սրտով վերադառնում հիվանդի մոտ:

Նատաշայի հիվանդության նշաններն այն էին, որ նա քիչ էր ուտում, քիչ էր քնում, հազում էր և երբեք չէր աշխուժանում: Բժիշկներն ասում էին, թե հիվանդին չի կարելի թողնել առանց բժշկակ ն օգնության, և այդ պատճառով նրան պահում էին քաղաքի հեղձուցիչ օդում: Եվ 1812 թվի ամռանը Ռոստովները գյուղ չմեկնեցին:

Չնայած կուլ տված դեղահատերի, կաթիլների ու փոշիների (որոնց տուփերից ու սրվակներից madame Schoss, որ սիրահար էր այդպիսի բաների, հավաքել էր մի մեծ կոլեկցիա) մեծ քանակությանը, չնայած սովորական գյուղական կյանքի բացակայության, երիտասարդությունն իրենն արավ. Նատաշայի վիշտն սկսեց ծածկվել ապրած կյանքի տպավորությունները շերտով, դադարեց այնպես տանջալից կերպով ճնշել նրա սիրտը, սկսեց դառնալ անցյալ, և Նատաշան սկսեց ֆիզիկապես կաղրությունել:

Նատաշան ավելի հանգիստ էր, բայց ոչ ավելի ուրախ: Նա ոչ միայն խուսափում էր ուրախութեան արտաքին բոլոր պայմաններից՝ պարահանդեսներից, զբոսանքներից, համերգներից, թատրոններից, այլ նա ոչ մի անգամ չէր ծիծաղում այնպես, որ ծիծաղի միջից նրա արցունքները շլտվեն: Նա չէր կարողանում երգել: Հենց որ սկսում էր ծիծաղել կամ փորձում էր մենակ ինքն իրեն երգել, արցունքները խեղդում էին նրան. զղջումի և անդառնալի, անարատ ժամանակի հիշողության արցունքները. արցունքները զայրույթի, որ այդպես, իզուր տեղը նա խորտակեց իր ջահել կյանքը, որ կարող էր այնքան՝ ներշնչել լինել: Միծաղն ու երգը մանավանդ սրբապղծություն էին թվում նրան իր վշտի նկատմամբ: Կոկետության մասին նա չէր էլ մտածում. անգամ առիթ չէր լինում, որ ինքն իրեն զսպի: Նա ասում և զգում էր, որ այդ ժամանակ բոլոր տղամարդիկ նրա համար բոլորովին նույնն էին, ինչ որ ծաղրածու Նաստասիա Իվանովնան: Ներքին պահակը խստորեն արգելում էր նրան ամեն մի ուրախություն: Ասենք նրա մեջ չկար էլ աղջկական, անհոգ, հուլյսերով լի կյանքի բոլոր նախկին շահագրգռությունները: Հաճախ և ամենից ցավալիցորեն նա հիշում էր աշնան ամիսները, որսորդությունը, քեռուն և օրնընդդեմ տոները, որ անցել էին Nicolas-ի հետ՝ Օտրադնոյում: Ի՞նչ կուրս նա, եթե այդ ժամանակվա գեթ մի օրը վերադառնար: Բայց դա ընդմիշտ վերջացած բան էր արդեն: Նախագագուցումը նրան չէր խաբում այն ժամանակ, թե ազատության և ուրախության օրերն այլևս երբեք չեն վերադառնա: Բայց ասպրիլ պետք էր:

Նրա համար հաճելի էր մտածել, որ ավելի լավը չէ, ինչպես առաջ կարծում էր, այլ ավելի վատ, շատ ավելի վատն է բոլորից, բոլորից, ովքեր ապրում են աշխարհում: Բայց դա քիչ էր: Նա այդ գիտեր և հարցնում էր իրեն, ճիսկ այնուհետև: Այնուհետև էլ ոչինչ չկար: Ոչ մի ուրախություն չկար էլանքում, իսկ կյանքը անցնում էր: Նատաշան, ըստ երևույթի, աշխատում էր միայն ոչ ոքի համար բեռ չլինել և ոչ ոքի չխանգարել, բայց ինքն իր համար ոչինչ չէր ուզում, նրան ոչինչ պետք չէր: Նա հեռանում, առանձնանում էր բոլոր

տնեցիներից, և միայն Պետյա եղբոր հետ էր իրեն թեթև զգում. նա սիրում էր նրա հետ մնալ ավելի երկար, քան մյուսների հետ, և երբեմն, երբ նրա հետ մեն-մենակ էր լինում, ծիծաղում էր: Նա գրեթե որևէ տեղ չէր գնում տնից և իրենց մոտ եկողներից նրան ուրախություն էր պատճառում միայն մի մարդ՝ Պիեռը: Չէր կարելի վարվել ավելի քնքուշ, ավելի զգուշ և գրա հետ միասին ավելի լուրջ, քան վարվում էր նրա հետ կոմս Բեզուխովը: Նատաշան անգիտակցաբար զգում էր վարվեցողության այդ քնքուշությունը և այդ պատճառով մեծ բավականություն էր զգում նրա ընկերությունից: Բայց Նատաշան անգամ շնորհակալ չէր նրանից՝ նրա քնքուշների համար: Պիեռի կողմից արված ոչ մի լավ բան Նատաշային չէր թվում ճիգով արված: Պիեռն այնքան բնական էր թվում բարի լինել բոլորի հետ, որ նա իր բարությունը կարծես ոչ ոքի չէր պարտավորեցնում: Երբեմն Նատաշան նկատում էր Պիեռի շփոթությունն ու անհամարձակությունն իր ներկայությունից, առանձնապես եբբ Պիեռը ցանկանում էր որևէ հաճելի բան անել իր համար, կամ երբ նա վախենում էր, որ զրույցի մեջ որևէ բան Նատաշային ծանր հիշողությունների առիթ չտա: Նատաշան նկատում էր այդ և դա վերագրում էր նրա ընդհանուր բարությունն ու ամաչկոտությունը, որը Նատաշայի հասկացողությունից, նույնպես, ինչպես իր հետ, պետք է լիներ և բոլորի հետ: Այն անակնկալ խոսքերից հետո, թե եթե ինքը ազատ լիներ, նա ծնկաչոք կխնդրեր նրա ձեռն ու սերը, խոսքեր, որ ասվեցին Նատաշայի համար շատ հուզված թուպին, Պիեռը երբեք ոչինչ չէր խոսում Նատաշայի հանգեպ ունեցած իր զգացումների մասին. և Նատաշայի համար պարզ եղավ, որ այն խոսքերը, որ այն ժամանակ այնպես մխիթարեցին իրեն, ասվեցին, ինչպես ասվում են ամեն տեսակի անմիտ խոսքեր՝ լացող երեխային մխիթարելու համար: Ոչ այն պատճառով, որ Պիեռն ամուսնացած մարդ էր, այլ այն պատճառով, որ Նատաշան մեծապես զգում էր իր և նրա միջև եղած այն բարոյական պատեղի ուժը, — որի բացակայությունը նա զգում էր Կուրագինի նկատմամբ, — երբեք նրա մտքով չէր անցնում, թե իբ՝ Պիեռի հետ ունեցած այդ հարաբերությունից կարող է ոչ միայն սեր առաջանալ ի՛ր կամ ավելի ևս քիչ նրա՛ կողմից, այլ անգամ այն քնքուշ, տշամարդու և կնոջ միջև՝ բանաս-

տեղծական համարվող բարեկամութունը, որի մի քանի օրինակը ծանոթ էին իրեն:

Պետրոսի պասի վերջում Ագրաֆենա Իվանովնա Բելովան, Ռոստովների Օտրադնոյի հարևանուհին, ուխտ եկավ Մոսկվայի սրբերին: Նա Նատաշային առաջարկեց ծոմ պահել, և Նատաշան ուրախութեամբ կառչեց այդ մտքին: Չնայած բժիշկների արգելքին՝ առավոտները վաղ դուրս չգալ տնից, Նատաշան պնդեց, թե որպեսզի ծոմ պահի և պահի ոչ այնպես, ինչպես սովորաբար պահում են Ռոստովների տանը, այսինքն տանը լսել երեք ժամասացություն, այլ որպեսզի ծոմ պահի այնպես, ինչպես պահում էր Ագրաֆենա Իվանովնան, այսինքն ամբողջ շաբաթը, բաց չթողնելով ոչ երեկոյան, ոչ ճաշի կամ առավոտյան ժամերգությունները:

Կոմսուհուն դուր եկավ Նատաշայի այդ ջերմհոանդությունը. նա իր սրտի խորքում, բժշկական անհաջող բուժումից հետո հույս ուներ, թե աղոթքը դեղերից ավելի կօգնի նրան, և թեև երկյուղով ու բժշկից թաքցնելով, նա համաձայնություն տվեց Նատաշայի ցանկությունը և նրան հանձնեց Բելովային: Ագրաֆենա Իվանովնան գիշերվա ժամը երեքին գալիս էր Նատաշային զարթնեցնելու և մեծ մասամբ նրան գտնում էր արդեն արթուն: Նատաշան վախենում էր քնով անցնել և առավոտյան ժամերգությունից ուշանալ: Հապճեպ լվացվելով և հեզաբար հագնելով իր ամենավատ զգեստն ու հին մանտիլը, վաղորդյան թարմությունից դողալով, Նատաշան դուրս էր գալիս ամայի փողոցները, որ լուսավորված էին լինում այգալուսով: Ագրաֆենա Իվանովնայի խորհրդով Նատաշան ապաշխարում էր ոչ թե իրենց ծխի եկեղեցում, այլ մի եկեղեցում, որի քահանան, բարեպաշտ Բելովայի ասելով, շատ խստաբարո և առաքինի կյանք էր վարում: Եկեղեցում միշտ քիչ ժողովուրդ էր լինում. Նատաշան Բելովայի հետ կանգնում էր սովորական տեղը՝ աստվածամոր պատկերի առաջ, որ ամբողջված էր ձախ դասի ետևը, և Նատաշային համակում էր իր համար նոր հնազանդության մի զգացում հանդեպ վեհագույնի և անհասանելիի, երբ նա առավոտյան այդ անսովոր ժամին, նայելով աստվածամոր սև դեմքին, որ լուսավորված էր իր առջև վառվող մոմերով ու լուսամուտից ընկնող վաղորդյան լույսով, լսում էր ժամերգության ձայները, աշխա-

տելով հետևել նրանց ու հասկանալ: Երբ նա հասկանում էր այդ ձայները, նրա անձնական զգացումը իր բոլոր երանգներով միախառնվում էր նրա աղոթքին. երբ նա չէր հասկանում, նրա համար ավելի հաճելի էր լինում մտածել, որ ամեն ինչ իմանալու ցանկությունը գոռոզություն է, որ ամեն ինչ հասկանալ չի կարելի, որ պետք է միայն հավատալ և նվիրվել արածուն, որը այդ ըուպներին — նա զգում էր — կառավարում է իր հոգին: Նա խաշակնքում էր երեսը, խոնարհումներ անում, և երբ չէր հասկանում, ապա, սարսափելով իր զագրելիությունից խնդրում էր աստծուն՝ ներել իրեն ամենի, ամենի համար և ողորմալ: Այն աղոթքները, որոնց նա անձնատուր էր լինում ամենից շատ, զղջումի աղոթքներ էին: Տուն վերադառնալով առավոտյան վաղ ժամին, երբ հանդիպում էին միայն աշխատանքի գնացող քարտաշները, փողոցներն ավլող դոնապանները, և երբ տներում բոլորը դեռ քնած էին, Նատաշան ապրում էր իրեն համար մի նոր զգացում, որ նրան ասում էր, թե հնարավոր է ուղղվել արատներից և հնարավոր է նոր պայծառ կյանք ու երջանկություն:

Ամբողջ շաբաթվա ընթացքում, երբ նա վարում էր այդ կյանքը, այդ զգացումն աճում էր օրեցօր: Եվ ճաշակվելու կամ աստծուն հաղորդակից լինելու երջանկությունը, ինչպես ուրախութեամբ խաղալով այդ բառերի հետ ասում էր Ագրաֆենա Իվանովնան, նրան ներկայացնում էր այնքան մեծ, որ Նատաշային թվում էր, թե ինքը չի ապրի մինչև այդ երանելի հարությունը:

Բայց երջանիկ օրն եկավ, և երբ Նատաշան իրեն հիշելի այդ կիրակի օրը ճերմակ շղարշե զգեստով վերադարձավ հայրգությունից, նա առաջին անգամ շատ ամիսներ հետո իրեն զգաց հանգիստ ու էլ չէր ձանձրանում իրեն սպասող կյանքից:

Այդ օրը եկած բժիշկը քննեց Նատաշային և պատվիրեց շարունակել ընդունել այն վերջին դեղափոշիները, որ ինքը գրել էր երկու շաբաթ առաջ:

— Անպայման շարունակել՝ առավոտյան և երեկոյան, — ասավ նա, ըստ երևույթին, ինքը բարեխղճուհեն գոհ լինելուց իր հաջողությունից: — Միայն, խնդրում եմ, ճշտապահորեն չ

¹ Դուռերենում «приобщиться и сообщиться» բառերն են, որոնցով ասեղծվում է այդ բառախաղը: (Թարգմ)

— Հանգիստ եղևք, կոմսուհի, — ասավ բժիշկը կատակով, ձեռի փափկամտով ճարպկորեն ջոնելով ոսկին, — շուտով նորից կերգի ու կթուշկոտա: Վերջին գեղը նրա համար շատ և շատ օգտակար է: Նա շատ թարմացել է:

Կոմսուհին նայեց եղունգներին և մի թեթև թքեց, ուրախ գեմքով վերադառնալով հյուրասրահ:

XVIII

Հուլիսի սկզբին Մոսկվայում տարածվում էին հետզհետև ավելի ու ավելի տափնապալի լուրեր պատերազմի ընթացքի մասին. խոսում էին, թե թագավորը կոչ է ուղղել ժողովրդին, և թե թագավորն ինքը բանակից եկել է Մոսկվա: Եվ որովհետև մինչև հուլիսի 11-ը հրովարտակն ու կոչը չէին ստացվել, ապա թե նրանց մասին և թե Ռուսաստանի դրությամբ մասին շրջում էին շափաղանցված լուրեր: Ասում էին, թե թագավորը մեկնում է այն պատճառով, որ բանակը վտանգի մեջ է, որ Սմոլենսկը հանձնված է, որ Նապոլեոնը մի միլիոն զորք ունի և որ վիայն հրաշքը կարող է փրկել Ռուսաստանին:

Հուլիսի 11-ին հրովարտակն ստացվեց, բայց դեռ չտպագրված. և Պիեռը, Ռոսսոլվների մոտ լինելով, խոստացավ մյուս օրը, կիրակի, գալ ճաշի և բերել հրովարտակն ու կոչը, որ նա ձեռք կբերի կոմս Ռաստուպլինից:

Այդ կիրակի Ռոստուպլիններն ըստ սովորության գնացին Ռազումովսկիների տնային եկեղեցին՝ պատարագի: Հուլիսյան շոգ օր էր: Արդեն ժամը 10-ին, երբ Ռոստուպլինը եկեղեցու առջև դուրս էին գալիս կառնից, տաք օդում, ցրիչների կանչերի մեջ, բազմության վառ ու պայծառ ամառային զգեստներում, բուլվարների ծառերի փոշոտ տերևների մեջ, երսժըշտության հնչյունների մեջ և պահակափոխության գնացող գումարտակի սպիտակ պանտալոններում, սալահատակի դղրդրոցի և տաք արևի պայծառ փայլի մեջ կար ամառային այն խոնջությունը, գոհությունն ու դժգոհությունը ներկայից, որ առանձնապես սուր զգացվում էր քաղաքում՝ պայծառ, տաք օրերին: Ռազումովսկիների եկեղեցում հավաքված էր Մոսկվայի ամբողջ բարձր դասը, Ռոստուպլինի բոլոր ծանոթները (այդ տարի, կարծես ինչ-որ բանի սպասելով, շատ հարուստ

ընտանիքներ, որ սովորաբար ցրվում էին գյուղերը, մնացել էին քաղաքում): Գնալով լիվրի հագած լակեյի ետեփց (որ բազմություն մեջ հանապարհ էր բաց անում), մոր կողքից, Նատաշան լսեց մի երիտասարդի ձայն, որ շափաղանց բարձր շշուկով խոսում էր նրա մասին.

— Սա Ռոստուպլան է, հենց այն. . .

— Ինչքան նիհարել է, բայց և այնպես լավն է:

Նա լսեց կամ նրան թվաց, թե հիշվեցին Կուրագինի և Բալկոնսկու անունները: Ասենք, նրան միշտ թվում էր այդ: Նատաշային միշտ թվում էր, թե բոլորը, իրեն նայելով, մտածում են միայն այն մասին, թե ինչ է պատահել նրան: Տանջվելով ու մարող սրտով, ինչպես միշտ բազմություն մեջ, Նատաշան իր մանիշակագույն մետաքսե սև ժանյակավոր զգեստով անցավ այնպես, ինչպես կարողանում են քայլել կանաչքայնքան ավելի հանգիստ ու վեհապանծ, որքան ավելի ցավ ու ամոթանք կար նրա սրտում: Նա գիտեր և չէր սխալվում, որ ինքը լավիկն է. բայց դա այժմ նրան չէր ուրախացնում, ինչպես առաջ: Ընդհակառակը, դա նրան ամեն բանից ավելի էր տանջում վերջերս, և մանավանդ այդ պայծառ, ամառային տաք օրը քաղաքում: «Էլի մի կիրակի, էլի մի շաբաթ, — ասում էր նա ինքն իրեն, հիշելով, թե ինչպես եղել է այստեղ անցյալ կիրակի: — և էլի նույն կյանքն առանց կյանքի, և էլի նույն պայմանները, որոնց մեջ ապրելն այնքան հեշտ էր առաջ: Լավն եմ, ջահել, և գիտեմ, որ հիմա բարի եմ. առաջ ես վատ էի, իսկ հիմա բարի եմ, ես գիտեմ, — մտածում էր նա, — իսկ այնպես, իզուր, որևէ մեկի համար անօգուտ, անցնում են լավագույն, լավագույն տարիները»: Նա կանգնեց մոր կողքին և իրար աչքով արին նա ու մոտիկ կանգնած ծանոթները: Նատաշան ըստ սովորության նայեց կանանց տուայետը, դատարարաց մոտիկ կանգնած կնոջ tenue-ն¹ և փոքրիկ տաբաձաթյան մեջ ձեռքով երեսը խաչակնքելու անվանյ ձեռք, նորից սրտնեղած մտածեց, թե իր մասին խոսում են, քանի որ ինքն էլ է խոսում, և հանկարծ, ժամերգության ձայնը լսելով, սարսափեց իր զագրիթությունից, սարսափեց նրա համար, թե ինքը նորից կորցրել էր նախկին անսրատությունը:

¹ Հագուստը

Բարեպաշտ, անմեղ ծերունին ժամ էր ասում այն հեզ հանդիսավորութեամբ, որ այնպես վեհորեն ու հանգստացուցիչ կերպով է ազդում աղոթողների հոգու վրա: Արքայադուները ծածկվեցին, վարագույրը քաշվեց դանդաղորեն ու խորհրդավոր, կամացուկ մի ձայն ինչ-որ մի բան արտասանեց այնտեղից: Իր համար էլ անհասկանալի արցունքները բռնել էին Նատաշայի կուրծքը և ուրախ ու ճնշող մի զգացում հուզում էր նրան:

«Սովորեցրու ինձ, թե ինչ անեմ ես, ինչպիսի՞ կյանք վարեմ, ինչպե՞ս ուղղվեմ ընդմիշտ, ընդմիշտ...», — մտածում էր նա:

Սարկավազը դուրս եկավ ամբիոն, մեծ մատը հեռու պահած, ուղղեց շուրջառի տակ մտած երկար մազերը և, խաչը կրծքին դնելով, սկսեց բարձր ու հանդիսավոր կարգալ աղոթքի խոսքերը:

— «Եվ ևս խաղաղութեամբ զտեր աղաչեսցուք»:

«Նաղաղութեամբ, բուրբ միասին, առանց դասի խտրութեան, առանց թշնամութեան, այլ եղբայրական սիրով միացած — աղոթենք», մտածում էր Նատաշան:

— «Վասն ի վերուստ խաղաղություն և փրկություն անձանց մերոց»:

«Վասն խաղաղութեան հրեշտակաց և հոգոց ամենայն անմարմին զվարթնոց, որ բնակյալ են ի բարձունս», աղոթում էր Նատաշան:

Երբ աղոթում էին գործի համար, Նատաշան հիշեց եղբորն ու Գենիսովին: Երբ աղոթում էին ծովով ու ցամաքով ճանապարհորդողների համար, նա հիշեց իշխան Անդրեյին և աղոթեց նրա համար, և աղոթեց այն բանի համար, որ աստվածների իրեն այն շարիքը, որ ինքը հասցրեց իշխան Անդրեյին: Երբ աղոթում էին մեզ սիրողների համար, Նատաշան աղոթեց իր տնեցիների՝ հոր, մոր, Սոնյայի համար, առաջին անգամ այժմ հասկանալով իր մեղավորությունը նրանց հանդեպ և զգալով դեպի նրանց ունեցած իր սիրո բովանդակ ուժը: Երբ աղոթում էին մեզ ատողների մասին, Նատաշան իր համար թշնամիներ ու ատողներ հնարեց ա՛յն նպատակով, որ աղոթի նրանց համար: Նա թշնամիների շարքն էր դասում պարտատերերին և բոլոր նրանց, ովքեր գործ ունեին իր հոր հետ, և

ամեն անգամ թշնամիների ու ատողների մասին մտածելիս, նա հիշում էր Անատոլին, որ այնքան շարիք պատճառեց իրեն. և թեև նա ատող չէր, Նատաշան ուրախութեամբ աղոթեց նրա համար, որպես թշնամու համար: Միայն աղոթելիս էր նա իր մեջ ուժ զգում պայծառորեն ու հանգիստ հիշելու թե իշխան Անդրեյի, թե Անատոլի մասին, որպես մարդկանց, որոնց նկատմամբ նրա զգացումները չքանում էին աստծու հանդեպ ունեցած երկյուղի և ակնածութեան համեմատութեամբ: Երբ աղոթում էին թագավորական գերդաստանի համար և սինոդի համար, Նատաշան առանձին խոնարհումներով խաչակնքում էր երեսը, ասելով թե, եթե ինքը չի ըմբռնում, չի կարող կատկածել և այնուամենայնիվ սիրում է կառավարիչ սինոդը և աղոթում է նրա համար:

Մաղթանքը վերջացնելով՝ սարկավազը խաչակնքեց ուրարի կուրծքը և արտասանեց.

— «Ջանձինս մեր և զկյանս մեր Քրիստոսի աստուծո հանձն արասցուք»:

«Ջանձինս մեր աստծո հանձն արասցուք», կրկնեց իր հոգում Նատաշան: «Աստված իմ, հանձնվում եմ քո կամքին», — մտածում էր նա: «Ո՛րչինչ չեմ ուզում, չեմ ցանկանում, սովորեցրու ի՛նչ անեմ, ինչպե՞ս գործադրեմ կամքս: Ա՛ն ինձ, ա՛ն ինձ», — խանդաղատագին անհամբերութեամբ ասում էր Նատաշան իր հոգում, առանց երեսը խաչակնքելու, իր բարակ թեև՝ բաց թողած և, կարծես սպասելով, թե ահա մի անտեսանելի ուժ կվերցնի կտանի իրեն և կազատի իր ափսոսանքներից, ցանկություններից, հանդիմանություններից, հույսերից ու արատներից:

Կոմսուհին ժամերգության ժամանակ մի քանի անգամ ետ նայեց իր ազգկա խանդաղատած, փայլուն աչքերով դեմքին և աղոթեց աստծուն, որ նա օգնի իր Նատաշային:

Անսպասելի, և կարգից դուրս ժամերգության կիսին, որ Նատաշան լավ գիտեր, սարկավազը դուրս բերեց մի փոքրիկ աթոռ, հենց այն աթոռակը, որի վրա ծնկաչոք աղոթքներ էին կարդացվում Երրորդության օրը՝ Հոգեգալստին, և դրեց այն Արքայադուան առաջ: Քահանան դուրս եկավ իր մանիշակագույն թավշյա փեղույրով, մազերն ուղղեց և դժվարութեամբ ծունկի եկավ: Բոլորն արին նույնը և տարակուսած նայեցին

իրար: Դա մի աղոթք էր, որ հենց նոր ստացվել էր սինոդից, աղոթք՝ Ռուսաստանը թշնամու հարձակումից փրկելու մասին:

«Տեր աստված զորութեանց, աստված փրկութեան մերո», սկսեց քահանան այն պարզ, ոչ ճոռոմ ու հեզ ձայնով, որով կարողում են միայն սլավոն հոգևորականները, և որն այնպես անչնչելիորեն տպավորվում է ուսուի հոգու մեջ:

«Տեր աստված զորութեանց, աստված փրկութեան մերո: Հայաց արդ բազում ողորմութեամբ և գթութեամբ քով ի ժողովուրդ քո հեզ և մարտիրոսութեամբ քով լուր և խնայե և ողորմյա մեզ: Ահա թշնամի, որ խոռվե գերկիր քո և կամի ամեկ ավեր ի վերա ամենայն տիեզերաց, հարուցյալ է ի վերա մեր. ահավասիկ արք անօրենք ժողովյալ են, զի կործանեսցեն զժառանգութեան քո, ավերեսցեն զպատվականն քո զՆրուսաղեմ, զսիրեցյալն քո Ռուսիա, պղծեսցեն զտաճարս քո, խորտակեսցեն զսեղանս և անարդեսցեն զսրբութեանս մեր: Մինչև ե՞րբ մեղավորք, տե՛ր, մինչև երբ մեղավորք պարծեսցեն: Մինչև ե՞րբ հանդուրժեսցեն իշխանութեանն անօրինաց:

Ե՛՛ր աստված մեր: Լուր աղաչանաց մերոց, որ կարգամբ առ քեզ: Ամբացո՛ գորութեամբ քով զամենաբարեպաշտ, ինքնակալ մեծ թագավորն մեր և զկայսրն Ալեքսանդր Պավլովիչ: Հիշյա զարդարութեան նորա և զհեզութեան, տուր նմա ըստ բարութեան նորա, և պահպանյա նովով զմեզ, զսիրեցյալն քո զԻսրայել: Օրհնյա զամենայն խորհուրդս նորա, զամենայն գործս ձեռաց նորա. հաստատյա ամենազոր աջով քով զթագավորութեան նորա, և շնորհյա նմա զհաղթութեան ի վերա թըշնամյաց, որպես Մովսեսի ի վերա Ամաղեկա, Գեղեոնի ի վերա Մադիամու և Դավիթի՝ ի վերա Գողիաթու: Պահպանյա զզորս նորա, հաստատյա աղեղն պղծի գբազուկս հանուն քո հարուցելոց և զտեսպնդյա զնոսա զորութեամբ ի մարտ պատերազմի: Ա՛ն զգեն և զասպար քո և արի օգնել մեզ. ամաչեսցեն և համոթ լիցին, ուչք խորհեին մեզ շար. եղիցին նոքա առաջին հավատարիմ զորաց քոց որպես փոշի առաջին հոգմս և հրեշտակ քո հզոր հալածեսցեն և նեղեսցեն զնոսա. հասցեն ի վերա նոցա որոգայթ, զոր ոչ պիտացին և որս, զոր թաքուցին, աոցն զոտս նոցա. և տնկցին առաջի ոտից ծառայեց քոց և եղիցին կոխան զորաց մերոց, տե՛ր: Ոչ պակասեսցեն առ քեզ փրկութեան ի

մեծամեծս և ի փոքունս, զի դու ես աստված և ոչ կարե մարդ կալ հակառակ քո:

Աստված հարցն մերոց, հիշյա զառատ ողորմութեան քո և զշնորհս, զի ի հավիտենից են. մի՛ մերժիր զմեզ երեսաց քոց և մի՛ արհամարհիր զմեզ վասն անարժանութեան մերո, այլ ըստ մեծի ողորմութեան քում և ըստ բազում գթութեան քում քավյա զանօրինութեանս և զմեղս մեր: Սիրտ սուրբ հաստատյա ի մեզ, տե՛ր, և հոգի ուղիղ նորոգյա ի փորի մերում. զորացո՛ զամենեսյան զմեզ հավատով ի քեզ, հաստատյա հուսով, հիմնեսցո սիրով ճշմարտիվ առ միմյանս, զինավորյա միաբանութեամբ ի պաշտպանութեան հաղթութեան գործս ճշմարտի, զոր ետուր մեզ և հարցն մերոց. մի՛ ամբարձցի գալ՝ զան մեղավորաց ի վիճակս արդարոց:

Տեր աստված մեր, ի քեզ հավատամք և ի քեզ հուսամք. մի՛ մերժիր զմեզ ողորմութեանն քումմե և զնշան քո ուղղյա ի բարութեան. զի տեսցեն, որ ատեն զմեզ և զուղափառ հավատս մեր, և համոթ լիցին և անկցին, և տեսցեն ամենայն երկիր, զի տեր անուն քո և մենք ժողովուրդ քո եմք: Արդ, ցույց մեզ, տե՛ր, զողորմութեանս քո և զփրկութեանս քո տուր մեզ. ուրախ արա զսիրտս ծառայից քոց ողորմութեամբ քով. մատնյա ի պարտութեան զթշնամիս մեր և խորտակյա զնոսա վաղվաղակի ընդ ոտյուք հավատարիմ ծառայից քոց: Զի դու ես, տե՛ր, ապավեն, օգնական և հաղթութեան հուսացելույս ի քեզ, և քեզ փառս վերառաքեմք հոր և որդո և հոգույն սրբո ալժմ և միշտ և հավիտյանս հավիտենից, ամենս:

Հոգեկան այն անկեղծ, զգայուն վիճակում, որի մեջ զբռնելում էր նատաշան, այդ աղոթքը մեծապես ազդեց նրա վրա: Նա լսում էր յուրաքանչյուր խոսքն այն մասին, որ Մովսեսը հաղթել էր Ամաղեկին, Գեղեոնը՝ Մադիամին և Դավիթը՝ Գողիաթին, և Նրուսաղեմի ավերման մասին, և աղերսում էր աստծուն այն քնքշութեամբ ու խանդաղատանքով, որոնցով համակված էր նրա սիրտը. բայց լավ չէր հասկանում, թե ի՛նչ էր խնդրում աստծուց այդ աղոթքով: Նա ամբողջ հոգով մասնակցում էր այն աղերսին, որն ուղղված էր արդարութեան ոգուն, որով խնդրում էին հավատով, հուսով ամրապնդել միտքը և ոգեշնչել այն սիրով: Բայց նա չէր կարող աղոթել իր թշնամիներին ոտնակոխ անելու մասին, երբ նա մի քանի րոպե

դրանից առաջ ցանկանում էր, որ դրանց թիվը շատ լինի, որպեսզի աղոթի նրանց համար: Բայց նա էլ չէր կարող շահավատալ ծնրադիր աղոթքի ճշմարտությունը: Նա իր հոգու խորքում ակնածագին ու երկյուղած սարսափ էր զգում այն պատրժի հանդեպ, որ առաքված էր մարդկանց իրենց մեղքերի և մանավանդ իր՝ Նատաշայի մեղքերի համար, և նա խնդրում էր աստծուն, որ նա ների նրանց բոլորին և իրեն՝ Նատաշային և նրանց բոլորին ու իրեն Նատաշային հանդիստ ու երջանկություն տա կյանքում: Եվ նրան թվում էր, թե աստված լսում էր իր աղոթքը:

XIX

Այն օրից, երբ Պիեռը Ռոստովների տնից մեկնելով և Նատաշայի շնորհակալ նայվածքը հիշելով նայեց երկնքում երևացող գիսավորին և զգաց, որ իր համար բացվել է ինչ-որ մի նոր բան, — նրան մշտնջենապես տանջող՝ երկրային բովանդակ կյանքի ունայնություն և անմտություն հարցն այլևս դադարեց ծագել նրա առաջ: Այդ սարսափելի հարցը՝ ինչո՞ւ, ինչի՞ համար, — որը մինչ այդ ծագում էր նրա առաջ նրա ամեն մի զբաղմունքի միջոցին, այժմ փոխարինվեց ոչ թե մի այլ հարցով կամ նախկին հարցի պատասխանով, այլ Նատաշային երևակայելով: Արդյո՞ք նա լսել էր, թե՞ ինքն էր շնչին խոսակցություն ունեցել, արդյո՞ք նա կարդացել էր, թե՞ իմացել մարդկային ստորություն և անմտության մասին, բայց նա առաջվա պես չէր սարսափում, հարց չէր տալիս իրեն, թե ինչու են մարդիկ շարձարվում, երբ ամեն ինչ կարճատև է և անհայտ, և ճրան հիշում էր այն դրությունը, ինչպես տեսել էր վերջին անգամ, և Պիեռի բոլոր կասկածները չբանում էին ոչ այն պատճառով, որ Նատաշան պատասխան էր տալիս այն հարցերին, որոնք ծագում էին Պիեռի առաջ, այլ այն պատճառով, որ Նատաշայի մասին եղած ամեն մի պատկերացում նրան վայրկենապես տեղափոխում էր հոգու գործունեություն նրան մի այլ, պայծառ աշխարհ, ուր չէր կարող լինել արդար կամ մեղավոր, գեղեցկություն ու սիրո աշխարհը, որի համար արժեք ասվել: Կենսական որպիսի գարշելիություն էլ որ ներկայանում էր նրան, նա ասում էր իրեն.

«Է՛հ, թեկուզ և N. N.-ը կողոպտել է պետությունը և թագավորին, իսկ պետությունը և թագավորը նրան պատվ ու հարգանք են տալիս. իսկ Նատաշան երեկ ժպտաց ինձ և խնդրեց իր մոտ գնալ, և ես սիրում եմ նրան, և երբեք ոչ ոք չի իմանա այդ»: Եվ Պիեռի հոգում անդորր ու պայծառություն էր տիրում:

Պիեռն առաջվա պես լինում էր հասարակության մեջ, առաջվա պես շատ խմում էր և նույն պարապ ու ցրված կյանքն էր վարում, որովհետև բացի այն ժամերից, որ նա անց էր կացնում Ռոստովների մոտ, պետք էր անց կացնել և մնացած ժամանակը. և այն սովորություններն ու ծանոթությունները, որ նա ձեռք էր բերել Մոսկվայում, անհաղթահարելիորեն ձգում էին նրան դեպի այն կյանքը, որը հափշտակել էր նրան: Բայց վերջին ժամանակները, երբ պատերազմի դաշտից հետզհետե ավելի ու ավելի հուզումնալից լուրեր էին ստացվում և երբ Նատաշայի առողջությունն սկսեց լավանալ և Նատաշան այլևս նրա մեջ հոգատար կարեկցություն նախկին զգացումը չէր առաջացնում, Պիեռին սկսեց իր համար անհասկանալի հետզհետե ավելի ու ավելի անհանգստություն տիրել: Նա զգում էր, որ այն դրությունը, որի մեջ ինքը գտնվում էր, չէր կարող երկար շարունակվել, որ ինչ-որ աղետ է սպասվում, որը պետք է փոխի նրա ողջ կյանքը, և անհամբերությամբ ամեն բանի մեջ այդ մոտալուտ աղետի նշաններն էր որոնում: Մասոն եղբայրներից մեկը Պիեռի համար հայտաբերել էր հետևյալ, Նապոլեոնին վերաբերող մարգարեությունը՝ մակաբերված Հովհաննու Հայտնությունից:

Հայտնություն տասներեքերորդ գլխում, տասնութերորդ տան մեջ ասված է. «Աստ է իմաստություն. որ ունի միտս՝ համարենցի զթիվ գազանին, թիվ եղյալն մարդո, և թիվ անվան նորա է վեց հարյուր վաթսուն և վեց»:

Նույն գլխի հինգերորդ տան մեջ. «Եվ տվավ նմա բերան խոսել զմեծամեծս և զհաշտություն. և տվավ նմա իշխանություն զամիսս քառասուն և երկու»:

Ֆրանսական տառերը, հրեական թվագրություն նման, որի համաձայն առաջին տասը տառերով նշվում են միավորները, իսկ մնացածներով տասնավորները, ունեն հետևյալ նշանակությունը.

a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u v w x y z

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 110 120 130 140 150 160

Այդ այբուբենի համաձայն՝ թվանշաններով գրելով L'Empereur Napoléon¹ բառերը, դուրս է գալիս, որ այդ թվերի գումարը հավասար է 666-ի և որ ուստի Նապոլեոնն այն գազանն է, որի մասին գուշակված է Հայտնության մեջ: Բացի դրանից, նույն այդ այբուբենի համաձայն գրելով quarante deux² բառերը, այսինքն մի սահման, որ դրված էր գազանին՝ խոսել զմեծամեծս և զհայհոյությունս, quarante deux ներկայացնող այդ թվերի գումարը դարձյալ հավասար է 666-ի, որից հետևում է, որ Նապոլեոնի իշխանության վերջը հասել է 1812 թվին, երբ լրացել է Ֆրանսական կայսեր 42 տարին: Այդ գուշակութունը շատ զարմացրեց Պիեռին, և նա հաճախ հարց էր տալիս իրեն այն մասին, թե իսկապես ի՞նչն է վերջ դնելու գազանի, այսինքն Նապոլեոնի իշխանությանը, և բառերը նույն թվերով ու հաշվարկումներով գրելու հիման վրա աշխատում էր իրեն զբաղեցնող հարցին պատասխան գտնել: Ի պատասխան այդ հարցի Պիեռը գրեց հետևյալը. L'Empereur Alexandre? La nation russe?³: Թվերի գումարն ստացվում էր 666-ից ավելի կամ պակաս: Մի անգամ, այդ հաշվարկումներով զբազմելիս՝ նա գրեց իր անունը — Comte Pierre Besouhoff. Թվերի գումարը դուրս չեկավ: Նա ուղղագրութունը փոխեց և s-ի փոխարեն z գրեց, հետո «de» ավելացրեց, հետո «le» article-ը, և դարձյալ ցանկալի արդյունք չստացվեց: Այն ժամանակ նրա գլխում ծագեց այն միտքը, որ եթե տվյալ հարցի պատասխանը թաքնված էր իր անվան մեջ, ապա պատասխանի մեջ անպայման պետք է հիշվեր նրա ազգութունը: Նա գրեց le russe Besouhoff⁴, և թվերը հաշվելուց հետո ստացավ 671: Միայն 5-ն էր ավելորդ. 5-ը «e»-է նշանակում, հենց այն «e»-ն, որը l'Empereur բառից առաջ գրված article-ից դուրս էր գցված: Ծիշտ նույն ձևով, թեև սխալ կերպով, «e»-ն դուրս գցելով, Պիեռն ստացավ պահանջվող պատասխանը՝ l'russe Besouhoff, որ հավասար էր 666-ի: Այդ

¹ Նապոլեոն կայսր.

² Քառասուներկու:

³ Ալեքսանդր կայսրը. ոտս ժողովո՞ւրդը:

⁴ Ռուս Բեզուխովը:

գյուտը նրան հուզեց: Թե ինչպես, ինչ կապերով էր նրա անունը կապված այն մեծ դեպքի հետ, որը գուշակված էր Հայտնության մեջ, նա չգիտեր: Բայց Պիեռը ոչ մի բան չէր կասկածում, որ այդպիսի կապ կար: Նրա սերը դեպի Ռուստովան, Նեոը, Նապոլեոնի արշավանքը, գիսավորը, 666-ը, l'Empereur Napoléon-ը և l'russe Besouhoff-ը, — այդ բոլոր միասին պետք է հասունանար, պայթեր և նրան դուրս բերեր մոսկովյան սովորութունների այն կախարդական շնչին աշխարհից, ուր նա իրեն գերված էր զգում, և նրան առաջնորդեր դեպի մեծ՝ քաջագործութուն ու մեծ երջանկութուն:

Այն կիրակիի նախօրերին, երբ աղոթք էին ասում, Պիեռն Ռուստովներին խոստացել էր բերել նրանց համար կոմս Ռաստոպչինից, — որի հետ նա լավ ծանոթ էր, — և այն կոչը, որն ուղղված էր Ռուսաստանին, և վերջին լուրերը բանակից: Առաջնորդան, երբ Պիեռը ճանապարհին կանգ առնելով, կոմս Ռաստոպչինին այցելության գնաց, նա այնտեղ գտավ բանակից հենց նոր եկած սուրհանդակին: Սուրհանդակը Պիեռին ծանոթ՝ Մոսկովյի պարահանդեսային պարողներից մեկն էր:

— Ի սեր աստծո, չե՞ք կարող արդյոք իմ բեռը թեթևացնել, — ասավ սուրհանդակը. — իմ պայուսակը լի է՝ ծնողներիս ուղղված նամակներով:

Այդ նամակների մեջ էր Նիկոլայ Ռուստովի նամակը՝ ուղղված իր հորը: Պիեռը վերցրեց այդ նամակը: Բացի դրանից, կոմս Ռաստոպչինը Պիեռին տվեց թագավորի կոչը՝ ուղղված Մոսկովային, մի կոչ, որը հենց նոր էր տպվել, այնուհետև բանակին վերաբերող վերջին հրամանները և իր վերջին աֆիշը: Այդի անցկացնելով բանակին վերաբերող հրամանները, Պիեռը նրանցից մեկի մեջ, վիրավորների, սպանվածների ու պարգեվատրվածների վերաբերյալ լուրերում գտավ Նիկոլայ Ռուստովի անունը, որը Օստրովնայի կոփմներում իր ցույց տված քաջության համար պարգևատրվել էր 4-րդ աստիճանի Գեորգիի շքանշանով: Նույն հրամանից Պիեռն իմացավ իշխան Անդրեյ Բալչոնսկու՝ Իզերյան գնդի հրամանատար նշանակվելու մասին: Թեև նա չէր էլ ցանկանում Ռուստովներին հիշեցնել Բալչոնսկու մասին, բայց չկարողացավ զսպել՝ որդու պարգևա-

տրման լուրով ծնողներին ուրախացնելու իր ցանկությունը և, իր մոտ թողնելով կոչը, աֆիշը և մյուս հրամանները, — այդ բոլորը ճաշի ժամանակ անձամբ տանելու նպատակով, — տրպագրված հրամանը և մի նամակ ուղարկեց Ռոստովներին:

Կոմս Ռոստոպչինի հետ ունեցած խոսակցությունը, այդ խոսակցության մտահոգ ու փութկոտ տոնը, սուրհանդակի հետ ունեցած հանդիպումը, երբ նա պատմեց այն մասին, որ բանակում գործերը վատ են գնում, Մոսկվայում հստակաբերված լրտեսների վերաբերյալ լուրերը, ինչպես նաև Մոսկվայում շրջող այն գրությունը, որտեղ ասված է, թե նապոլեոնը մինչև աշուն խոստանում է լինել ռուսական երկու մայրաքաղաքներում էլ, և այն խոսակցությունը, թե թագավորը վաղն սպասվում է, — այդ բոլորը նոր թափով Պիեռի մեջ հուզմունքի ու սպասումի այն զգացմունքն էր առաջացնում, որը նրանից չէր հեռանում գիսաստղի երևալու օրից և մանավանդ պատերազմն սկսելու ժամանակից:

Պիեռը վաղուց մտադիր էր գինեվորական ծառայության մրտնել, և նա այդ մտադրությունը կիրադրածեր, եթե նրան չխանգարեր, նախ, իր պատկանելիությունը մասոնական ընկերությանը, որի հետ նա երգումով էր կապված և որը մշտնջենական խաղաղություն ու պատերազմի ոչնչացում էր քարոզում, և երկրորդ այն, որ նա, նայելով բազմաթիվ մոսկվացիներին, որոնք մոնղիթ էին հագել և հայրենասիրություն էին քարոզում, ամաչում էր այդպիսի քայլ անել: Իսկ այն գլխավոր պատճառը, որը խանգարում էր նրան իրագործել իր՝ գինեվորական ծառայության մտնելու մտադրությունը, այն անորոշ պատկերացումները, թե ինքը l'russe Besouhof է, որը 666 գազանային թվի նշանակություն ունի, թե իր մասնակցությունը զմեծամեծս և զհայհոյություն խոսող գազանի իշխանությանը վերջ դնելու մեծ գործին նախահավիտենապես որոշված է, և որ ուստի նա ոչինչ չպետք է ձեռնարկի և սպասի այն բանին, ինչ կատարվելու է:

XX

Ռոստովների տանը, ինչպես և միշտ կիրակի օրերը, ճաշում էր նրանց մոտ ծանոթներից մեկնումեկը:

Պիեռը շուտ եկավ, որպեսզի նրանք մենակ լինեն:

Պիեռն այս տարի այնպես էր գիրացել, որ նա հրեշ կերևար, և թե չլինեք այնպես բարձրահասակ, անդամներով խոշոր և չլինեք այնպես ուժեղ, որ ինչպես երևում էր, հեշտությամբ էր կրում իր գիրությունը:

Նա փնչացնելով և ինքն իրեն ինչ-որ քրթմնջալով, սանդուղքը բարձրացավ: Կառապանն այլևս չհարցրեց նրան սպասել արդյոք: Նա գիտեր, որ երբ կոմսը Ռոստովների մոտ է, ապա մնալու է մինչև 12-ը: Ռոստովների լակեյներն ուրախ-ուրախ նետվեցին նրա թիկնոցը վերցնելու և նրա ձեռնափայտն ու գլխարկն ընդունելու: Պիեռը, ակումբային սովորությամբ, թե ձեռնափայտը, թե գլխարկը թողնում էր նախասենյակում:

Առաջին մարդը, որին նա տեսավ Ռոստովների տանը, նատաշան էր: Գեո տեսնելուց առաջ, նա, թիկնոցը նախասենյակում հանելիս, լսեց նրա ձայնը: Նա սուլֆեջի էր երգում դահլիճում: Պիեռը գիտեր, որ նա հիվանդության ժամանակից սկսած չէր երգում, այդ պատճառով իսկ նատաշայի ձայնը դարմացրեց և ուրախացրեց Պիեռին: Նա դուրը բացեց կամացուկ և տեսավ նատաշային՝ իր մանիշակագույն զգեստով (որով նա ներկա էր պատարագին). նա անցուղարձ էր անում սենյակում և երգում: Նատաշան թիկունքով գալիս էր դեպի նա, երբ Պիեռը դուրը բացեց, բայց երբ նա միանդամից հտ դարձավ և տեսավ Պիեռի լեցուն զարմացած դեմքը, նա կարմրեց ու արագորեն մոտեցավ Պիեռին:

— Ես ուզում եմ փորձ անել նորից երգելու, — ասավ նա: — Այնուամենայնիվ մի գբադմունք է, — ավելացրեց նա, կարծես ներողություն խնդրելով:

— Եվ հիանալի:

— Որքան ուրախ եմ, որ դուք եկաք: Ես այսօր այնքան երջանիկ եմ, — ասավ նա այն նախկին աշխույժով, որ Պիեռը վաղուց չէր տեսել նրանում: — Գիտեք, Nicolas-ը Գեորգիի խաչ է ստացել: Ես այնպես հպարտ եմ նրա համար:

— Ինչպես չէ, ես հրամանն ուղարկեցի: — է ես ձեզ չեմ ուզում խանգարել, — ավելացրեց Պիեռը և ուզեց անցնել հյուրասրահ:

Նատաշան կանգնեցրեց նրան:

— Կոմս, այս վա՛տ է, որ ես երգում եմ, — ասավ նա, կարճրեցով, բայց, աչքերն առանց խոնարհելու, հարցական Պիեռին նայելով:

— Ոչ... ինչո՞ւ: Ընդհակառակը ... Բայց ինչո՞ւ եք ինձ հարցնում:

— Ինքս էլ չգիտեմ, — արագ պատասխանեց Նատաշան, — բայց ես ոչինչ չէի ցանկանա անել, որ ձեզ դուր չէր գա: Ես ձեզ ամեն բանում հավատում եմ: Գիտեք, որքան դուք կարևոր եք ինձ համար, որքան շատ բան եք արել ինձ համար... — Նատաշան խոսում էր արագ ու չնկատեց, թե ինչպես Պիեռը կարմրեց այդ խոսքերից: — Ես նույն այդ հրամանագրում տեսա, որ նա, Բալդինսկին (նա այս խոսքն ասավ արագ շշուկով), նա Ռուսաստանումն է և նորից ծառայում է: Ի՞նչ եք կարծում, — ասավ նա արագ-արագ, ըստ երևույթին շտապելով խոսել, որովհետև վախենում էր ուժերը դավաճանեն իրեն, — նա երբևիցե կների՞ ինձ: Չար զգացումներ չի՞ տա՞ծի իմ հա՞յ դեպ: Ի՞նչ եք կարծում: Ի՞նչ եք կարծում:

— Ես կարծում եմ ... — ասավ Պիեռը: — Նա ներելու ոչինչ չունի... Եթե ես նրա տեղը լինեի...

Հիշողությունների կապով Պիեռը մի ակնթարթում երևակայությամբ տարվեց դեպի այն ժամանակը, երբ նա, Նատաշային մխիթարելով, նրան ասավ, թե եթե նա ինքը չլիներ, այլ լիներ աշխարհի լավագույն մարդը և ազատ, ապա ծնկալուք նրա ձեռք կխնդրեր. և Պիեռին համակեցին խղճահարություն, քնքրանքի, սիրո նույն զգացումները, և նույն խոսքերն էին նրա շուրթերին: Բայց Նատաշան ժառանգել չուզեց, որ նա այդ խոսքերն ասի:

— Այո, դուք — դուք, — ասավ նա, խանդավառությամբ արտասանելով այդ դու՛ք բառը, — ո՛ւրիշ եք: Չեզնից ավելի բարի, ավելի մեծահոգի, ավելի լավ մարդ ես չեմ ճանաչում, և չի կարող լինել: Եթե դուք չլինեիք այն ժամանակ, և այժմ էլ, ես չգիտեմ, ինչ կլինեի ես, որովհետև...

Արցունքները հանկարծ թափվեցին նրա աչքերից. նա շուռ եկավ, նոտաները մոտեցրեց աչքերին, սկսեց երգել և նորից սկսեց գնալ-գալ դահլիճում:

Այդ ժամանակ հյուրասրահից դուրս վազեց Պետյան:

Պետյան այժմ մի սիրուն, կարմրադեմ տասնհինգ տալեկան տղա էր՝ հաստ, կարմիր շուրթերով, Նատաշայի նման: Նա պատրաստվում էր համալսարան մտնելու, բայց վերջերս, իր ընկեր Օբոլենսկու հետ միասին ծածուկ որոշել էին, որ հուլիսի դառնան:

Պետյան թռավ եկավ իր անվանակցի մոտ, որ խոսի այդ բանի մասին:

Նա Պիեռից խնդրեց իմանալ, թե իրեն հուլիսի կընդունեն արդյոք:

Պիեռը քայլում էր հյուրասրահում, շտապելով Պետյային:

Պետյան թափ տվեց նրա թևը, որ նա ուշադրություն դարձնի իր վրա:

— Հը, իմ բանն ի՞նչպես կլինի, Պյոտր Կիրիլիչ, ի սե՛ր աստժու: Իմ միակ հույսը դուք եք, — ասում էր Պետյան:

— Ախ, քո գործը: Այսինքն հուլիսի ես ուզում դառնալ: Կասե՛մ, կասե՛մ: Հիմա ամեն բան կասե՛մ:

— Հը, mon cher¹, ի՞նչպես եղավ, հրովարտակը ձեռք բե՛րի՞ք, — հարցրեց ծեր կոմսը: — Իսկ կոմսուհիս եղել է Ռազուժովսկիների մոտ՝ պատարագին, նոր աղոթք է լսել: Շատ լավն է, ասում է:

— Գտա, — պատասխանեց Պիեռը: — Թագավորը վաղը գալու է... Ազնվականության արտակարգ ժողով է և, ասում են, հազարից տասին հավաքելու են: Այո, շնորհավորում եմ ձեզ:

— Այո, այո, փառք աստժու: է, իսկ բանակից ի՞նչ կա:

— Մերոնք նորից նահանջել են: Արդեն Սմոլենսկի մոտ են, ասում են, — պատասխանեց Պիեռը:

— Աստված իմ, աստված իմ, — ասավ կոմսը: — Իսկ ո՛ւր է հրովարտակը:

— Կոչը՞: Մխ, այո՞

Պիեռն սկսեց գրպաններում թղթեր որոնել և չգտավ: Շարունակելով գրպանները քրքրել. նա համբուրեց ներս մտնող կոմսուհու ձեռքը և անհանդիստ հտ էր նայում, ըստ երևույթին սպասելով Նատաշային, որ այլևս չէր երգում, բայց և հյուրասրահ չէր գալիս:

— Ma parole, je ne sais plus où je l'ai fourré¹, — ասալ նա?

— է, միշտ կորցնում է ամեն ինչ, — ասալ կոմսուհին:

Նատաշան ներս մտավ մեղմացած, հուզված դեմքով և նստեց, անխոս նայելով Պիեռին: Հենց որ նա սենյակ մտավ, Պիեռի դեմքը, որ մինչ այդ մռայլ էր, փայլեց, և նա, շարունակելով թղթեր որոնել, մի քանի անգամ ուշադիր նայեց նրան:

— Աստված վկա, ես կերթամ, ես մոռացել-թողել եմ տանը: Անպայման...

— է, ճաշին կուշանաք:

— Ախ, կառապանն էլ մեկնել է:

Բայց Սոնյան, որ գնացել էր նախասենյակ թղթերը որոնելու, գտավ դրանք Պիեռի գլխարկի մեջ, ուր նա այդ թղթերը խնամքով գրել էր աստառի տակը: Պիեռն ուզեց կարդալ:

— Ոչ, ճաշից հետո, — ասավ ծեր կոմսը, հավանաբար, այդ ընթերցման մեջ մեծ բավականություն նախատեսելով:

Ճիշի միջոցին, երբ շամպայն խմեցին նոր Գեորգիի ասպետի կենացը, Շինշինը պատմեց քաղաքի նորությունները. վրացի պառավ իշխանուհու հիվանդության մասին, այն մասին, որ Մետրվիեն չբացել է Մոսկվայից, և այն մասին, որ Ռաստոպչինի մոտ են բերել մի ինչ-որ գերմանացու և նրան հայտարարել, թե դա շամպինիոն է (այդպես է պատմել ինքը կոմս Ռաստոպչինը), և ինչպես կոմս Ռաստոպչինը կարգադրել էր ազատ արձակել շամպինիոնին, ասելով ժողովրդին, թե դա շամպինիոն չէ, այլ պարզապես ծեր գերմանացի է:

— Բռնոտում են, բռնոտում, — ասալ կոմսը: — Ես կոմսուհուն էլ հենց այդ եմ ասում, որ Ֆրանսերեն քիչ խոսի: Հիմա ժամանակը չէ:

— Լսե՛լ եք, — ասալ Շինշինը: — Իշխան Գոլիցինը ոռու ուսուցիչ է վարձել՝ ուսներեն սովորելու, — il commence à devenir dangereux de parler français dans les rues².

— Հը, ոնց է, կոմս Պյոտր Կիրիլիչ, աշխարհազոր որ հավաքեն, դո՛ւք էլ պետք է ձի նստեք, — ասալ ծեր կոմսը, դիմելով Պիեռին:

Պիեռը լուռ էր և մտախոհ ճաշի ամբողջ ընթացքում: Նա, կարծես թե չհասկանալով, նայեց կոմսին այդ դիմումն անելիս:

— Այո, այո, պատերազմ, — ասալ նա: — Ո՛չ, ես ինչ ուզմիկ եմ: Ասենք, ամեն ինչ այնպես տարօրինակ է, այնպես տարօրինակ: Ես ինքս էլ չեմ հասկանում: Զգիտեմ, ես այնքան հեռու եմ ուզմական ճաշակներից, բայց այժմյան ժամանակներում ոչ ոք պատասխանատու չի կարող լինել իր համար:

Ճաշից հետո կոմսը հանգիստ նստեց բազկաթոռում և լուրջ դեմքով խնդրեց Սոնյային, որ վարպետորեն ընթերցելու համարով ուներ կարգալ:

«Մեր նախաթու մայրաքաղաք Մոսկվային.

Թշնամին մեծամեծ ուժերով մտել է Ռուսաստանի սահմանները: Նա դալիս է ավերելու մեր սիրելի հայրենիքը», ջանասիրությամբ կարդում էր Սոնյան իր բարակ ձայնով: Կոմսն աչքերը փակած, լսում էր, որոշ տեղերում սաստիկ հարցեր արձակելով:

Նատաշան նստել էր ձգված ու փորձող հայացքով նայում էր մերթ հորը, մերթ Պիեռին:

Պիեռն զգում էր նրա հայացքն իր վրա և աշխատում էր ետ շնայել: Կոմսուհին բացասաբար ու բարկացած գլուխը թափահարում էր հրովարտակի յուրաքանչյուր հանդիսավոր արտահայտության դեմ: Նա այդ բոլոր խոսքերի մեջ տեսնում էր միայն այն, որ որդուն սպառնացող վտանգները դեռ շուտ չեն դադարելու: Շինշինը, բերանը հեզնական ժպիտով ծածծ, ըստ երևույթին, պատրաստվում էր հեզնելու այն, ինչ առաջին հերթին հեզնելի կլիներ. Սոնյայի ընթերցումը, այն, ինչ կատարել էր կոմսը, անգամ կոչը, եթե ավելի լավ առիթ չներկայանար:

Կարգալով Ռուսաստանին սոլառնացող վտանգների մասին, այն հույսերի մասին, որ թագավորը դնում էր Մոսկվայի վրա, մանավանդ նշանավոր ազնվականության վրա, Սոնյան դողացող ձայնով, որ առաջանում էր առավելապես այն ուշադրությունից, որով լսում էին իրեն, կարգաց վերջին խոսքերը. «Մենք չենք հապաղի ինքներս լինել մեր սույն մայրաքաղաքի և մեր պետության մյուս վայրերի ժողովրդի մեջ՝ լուրջ և անպայման»:

¹ Աստված վկա, չգիտեմ որտեղ եմ գրել:

² Փողոցներում ֆրանսերեն խոսելը վտանգավոր է դառնում:

ցելու համար և ղեկավարելու համար մեր ողջ աշխարհագորքը՝ թե այժմ թշնամու առաջն առնող, և թե այն, որ այժմ հավաքում-կազմակերպում են թշնամուն ջարդելու այն բոլոր տեղերում, ուր նա կերևա: Եվ թող այն կործանումը, որ նա պատրաստում է մեզ համար՝ իր գլխին դա, և թող ստրկաթյունից ազատագրված եվրոպան փառաբանի Ռուսաստանի անունը»:

— Ուրեմն այդպիսի, — բացականչեց կոմսը, թաց աչքերը բանալով, և, մի քանի անգամ ինքն իրեն ընդհատելով ֆուստցով, կարծես քթին թունդ քացախի աղի սրվակ էին մոտեցրել, նա ասավ. — Միայն ասա՛, թագավոր, մենք ամեն ինչ կըզոհենք, մենք ոչի՛նչ չենք խնայի:

Շինչինը դեռ չէր կարողացել ասել իր նախապատրաստած սրախոսությունը կոմսի հայրենասիրության առթիվ, երբ Նատաշան վեր թռավ իր տեղից և վազեց հոր մոտ:

— Ի՛նչ հիանալի է այս հայրիկը, — ասավ նա, հորը համբուրելով, ու կրկին նայեց Պիեոին այն անգիտակից կոկետությամբ, որ վերազարթնել էր նրա մեջ նրա աշխուժացման հետ միասին:

— Այ քեզ հայրենասիրուհի, — ասավ Շինչինը:

— Բոլորովին ոչ թե հայրենասիրուհի, այլ պարզապես... — Նեղացած պատասխանեց Նատաշան: — Ձեզ համար ամեն ինչ ծիծաղելի է, բայց սա կատակ չի:

Ի՛նչ կատակ, — կրկնեց կոմսը: — Բավական է նա մի խոսք ասի, մենք բոլորս կերթանք... Մենք ինչ-որ գերմանացիներ չենք...

— Բայց դուք նկատեցիք, — ասավ Պիեոնը, — որ ասված է ձխորհրդակցության համար»:

— Է՛հ, ինչի համար ուզում է լինի...

Այդ ժամանակ Պետյան, որի վրա ոչ ոք ուշադրություն չէր դարձնում, մոտեցավ հորը և, ամբողջապես կարմրած, կուռըրվող, մերթ կուպիտ, մերթ բարակ ձայնով ասավ.

— Է, հիմա, հայրիկ, ես կտրականապես կասեմ — մայրիկ, դու էլ, ինչպես կուզեք, — ես կտրականապես կասեմ, որ դուք ինձ կթողնեք զինվորական ծառայության գնալու, որովհետև ես չեմ կարող... ահա բոլորը...

Կոմսուհին սարսափած աչքերը բարձրացրեց դեպի երկինք, ձեռները շփեց և բարկացած դարձավ ամուսնուն.

— Ահա՛ և ասիր, — ասավ նա:

Բայց կոմսը նույն բուպին սթափվեց հուզումից:

— Դե, դե, — ասավ նա: — Ռազմիկիս նայեցեք: Հիմարություններդ թող. պետք է ուսում առնես:

— Սա հիմարություն չի, հայրիկ: Տեղյա Օրոլենսկին ինձնից փոքր է և նույնպես գնում է, իսկ գլխավորը, միևնույն է, ես հիմա ոչ մի բան չեմ կարողանում սովորել, երբ... — Պետյան կանգ առավ, կարմրեց քրտնելու շափ և ասավ, — երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է:

— Հերիք է, հերիք է, հիմարություններ են:

— Ձէ որ դուք ասիք, թե ամեն ինչ կզոհենք:

— Պետյա՛: Ես քեզ ասում եմ՝ լոիր, — բոռաց կոմսը, նախելով կնոջը, որը գունատված, կանգ առած աչքերով նայում էր փոքրիկ որդուն:

— Իսկ ես ձեզ ասում եմ: Ա՛յ, Պյոտր Կիրիլովիչն էլ կասի...

— Ես քեզ ասում եմ՝ հիմարություն է. դեռ բերանից կաթի հոտ է գալիս, զինվորական ծառայության է ուզում մտնել: Դե, դե, քեզ ասում եմ, — և կոմսը թղթերն իր հետ առնելով, հավանորեն, որպեսզի մի անգամ ևս կարգա իր առանձնասենյակում հանգստից առաչ, գնաց սենյակից:

— Պյոտր Կիրիլովիչ, է՛հ, գնանք ծխենք:

Պիեոնը շփոթության ու անվճռականության մեջ էր: Նատաշայի անսովոր փայլուն ու կենդանացած աչքերը, որ անդադար, ավելի քան սիրալիր դառնում էին իրեն, նրան հասցրել էին այդ դրության:

— Ոչ, ես, թվում է, պիտի գնամ տուն...

— Ինչպես թե տուն, դուք ուզում էիք երեկոն մեզ մոտ... Առանց այն էլ շատ քիչ եք լինում: Իսկ իմ այս... — ասավ կոմսը բարեհաճությամբ, Նատաշային ցույց տալով, — միայն ձեր ներկայությամբ է ուրախ լինում...

— Բայց ես մոռացել եմ... Անպատճառ պետք է գնամ տուն... Գործեր կան... — հապճեպ ասավ Պիեոնը:

— Դե, ուրեմն ցտեսություն, — ասավ կոմսը, սենյակից բոլորովին դուրս գալով:

— Ինչո՞ւ եք մեկնում: Ինչո՞ւ եք հուզված: Ինչո՞ւ... — հարցնում էր Պիեոից Նատաշան, գրգռիչ կերպով նայելով նրա աչքերին:

«Նրա համար, որ քեզ սիրում եմ», ուզում էր ասել Պիեռը, բայց շատավ, արտասովելու շփոթ կարմրեց և աչքերը խոնարհեց:

— Նրա համար, որ ավելի լավ է ուշ-ուշ լինեմ ձեզ մոտ... Նրա համար... ոչ, պարզապես գործեր ունեմ...

— Ինչո՞ւ համար: Ոչ, ասացիք, — կտրուկ սկսեց Նատաշան և հանկարծ լռեց:

Նրանք երկուսն էլ վախեցած ու շփոթված նայեցին իրար: Պիեռը փորձեց ժպտալ, բայց չկարողացավ. նրա ժպտը տանջանք արտահայտեց, և նա անխոս համբուրեց Նատաշայի ձեռը և դուրս գնաց:

Պիեռն ինքն իր մեջ որոշեց. չլինել այլևս Ռոստովների տանը:

XXI

Պետյան կտրուկ մերժում ստանալուց հետո գնաց իր սենյակը և այնտեղ, բոլորից ծածուկ, լաց եղավ դառնապես: Բոլորը ցույց տվին, թե ոչինչ չեն նկատել, երբ նա թեյի եկավ լուռ ու մուսյլ, արտասոված աչքերով:

Մյուս օրը թագավորը եկավ: Ռոստովների տան սպասավոր ճորտերից մի քանիսը թուլյտվում էին խնդրեցին՝ գնալ թագավորին տեսնելու: Այդ առավոտ Պետյան երկար հագնվում էր, սանրվում և օձիքը սարքում էր այնպես, ինչպես լինում է մեծերինը: Նա դեմքը խոժոռում էր հայելու առաջ, շարժումներ էր անում, ուսերը սեղմում էր և, վերջապես, առանց մեկին մի բան ասելու, գլխարկը դրեց ու դուրս եկավ տան ետևի մուտքից, աշխատելով չնկատվել: Պետյան որոշել էր գնալ ուղիղ այն տեղը, ուր թագավորն էր, և որևէ կամերճների (Պետյային թվում էր, թե թագավորին միշտ շրջապատում են կամերճներները) բացատրել պարզապես, թե ինքը, կոմս Ռոստովը, չնայած իր ջահելության, ցանկանում է ծառայել հայրենիքին, թե ջահելությանը չի կարող արգելք լինել անձնվիրության համար, և թե նա պատրաստ է... Պետյան գնալիս շատ լավ խոսքեր էր պատրաստել, որ ասելու էր կամերճներին.

Պետյան՝ թագավորին ներկայանալու իր հաջողության վրա հույս ունեն հենց այն պատճառով, որ ինքը երեխա էր (Պետյան նույնիսկ կարծում էր, թե ինչպե՞ս բոլորը կզարմանան

իր ջահելության վրա). իսկ դրա հետ միաժամանակ իր օձիքների, իր մազերի սանրվածքի ձևերով և իր լուրջ, դանդաղ քայլվածքով ուզում էր իրեն ներկայացնել հասակավոր մարդ: Բայց որքան առաջ էր գնում նա, որքան գրավվում էր Կրեմլի մոտ ավելի ու ավելի հավաքվող ժողովրդով, այնքան ավելի մոռանում էր իր՝ հասակավորների հատուկ, լուրջ ու դանդաղ քայլվածքը: Կրեմլին մոտենալով՝ նա արդեն հոգում էր այն մասին, որ իրեն չհրեն, և վճռապես, սպառնալից տեսքով արմունկները ցցեց կողերին: Բայց Տրոյիցկի մուտքի մեջ, չնայած նրա վճռականության, մարդիկ, որոնք հավանաբար շփոթեին, թե նա ինչ հայրենասիրական նպատակով է գնում դեպի Կրեմլ, այնպես սեղմեցին նրան պատին, որ նա ստիպված էր հնազանդվել և կանգ առնել, քանի դեռ մուտքի կամարի տակ աղմկելով անցնում էին կառքերը: Պետյայի մոտ կանգնած էր մի կին լակեյի հետ, երկու վաճառական և ծառայությունը թողած մի զինվոր: Որոշ ժամանակ դարբասի մոտ մնալով՝ Պետյան շապասելով, որ բոլոր կառքերն անցնեն, ուզեց մյուսներից առաջ շարժվել և սկսեց արմունկներով վրճառականապես աշխատել. բայց իր դիմաց կանգնած կինը, որի դեմ նա առաջինն ուղղեց իր արմունկները, բարկացած բռնաց Պետյայի վրա:

— Ի՞նչ ես բռնում, պարոնորդի: Տեսնում ես՝ բոլորը կանգնած են: Էլ ի՞նչ ես խցկվում:

— Այդպես հո բոլորը կխցկվեն, — ասավ լակեյը և, նույնպես սկսելով արմունկներով աշխատել, Պետյային կոխեց մուտքի մի գարշահոտ անկյուն:

Պետյան ձեռներով սրբեց երեսը պատած քրտինքը և ուղղեց քրտինքից թրջված օձիքները, որ այնպես լավ, մեծերի նման, սարքել էր տանը:

Պետյան զգում էր, որ ինքը անտպավորիչ տեսք ունի, և վախենում էր, որ եթե այդպես ներկայանա կամերճներներին, ապա նրան թույլ չեն տա թագավորին մոտենալու: Բայց իրեն կարգի բերելու և մի ուրիշ տեղ անցնելու հնարավորություն չկար նեղվածքի պատճառով: Եկած գեներալներից մեկը Ռոստովների ծանոթն էր: Պետյան ուզում էր դիմել նրա օգնությանը, բայց գտավ, որ դա տղամարդու վայել բան չի: Երբ բոլոր կառքերն անցան, բազմությունը հորդեց և Պետյային

էլ իր հետ տարավ հրապարակ, որն ամբողջովին բռնված էր ժողովրդով: Ոչ միայն հրապարակում, այլև տանիքների վրա, ամեն կողմ ժողովուրդ կար: Հենց որ Պետյան դուրս եկավ հրապարակ, նա պարզորեն լսեց ամբողջ կրեմլը լցնող զանգակների ղողանջը և ժողովրդի ուրախ խոսուցը:

Մի ժամանակ հրապարակում ազատ ընդարձակ տեղ կար, բայց հանկարծ բոլոր գլուխները բացվեցին, բոլորը դարձյալ առաջ նետվեցին: Պետյային այնպես սեղմեցին, որ նա էլ չէր կարողանում շնչել, ու ամեն կողմ գոչում էին. «ուռա՛, ուռա՛. ուռա՛»: Պետյան կանգնեց ոտի ծայրերի վրա, հրեց-հրհրեց մարդկանց, բայց ոչինչ չկարողացավ տեսնել, բացի իրեն շուրջը խոնավոջ ժողովրդից:

Բոլորի դեմքին կար խանդաղատանքի ու բերկրանքի մի ընդհանուր արտահայտություն: Մի վաճառականի կին, բր կանգնած էր Պետյայի կողքին, հեկեկում էր և արցունքները թափվում էին նրա աչքերից:

— Մեր հայր հրեշտակ, — ասում էր նա, մատներով արցունքները սրբելով:

— Ուռա՛, — բացականչում էին ամեն կողմից:

Մի ըոպե բազմությունը մնաց միևնույն տեղը կանգնած, բայց հետո նորից նետվեց առաջ:

Պետյան, ինքն իրեն մոռացած, ատամները իրար սեղմած և աչքերը գազանաբար շրած, նետվեց առաջ, աշխատելով արժուկներով ու բացականչելով՝ «ուռա՛», կարծես այդ ըոպեին պատրաստ էր սպանել թե՛ իրեն, թե՛ բոլորին. բայց նրա երկու կողմից խցկվում էին առաջ ճիշտ նույնպիսի գազանային դեմքեր, նույնպիսի «ուռա՛» բացականչություններով:

«Ահա ի՞նչ բան է թագավորը, — մտածում էր Պետյան: — Ոչ, ես ինքս չեմ կարող նրան խնդիր ներկայացնել, այդ շափազանց համարձակ կլիներ»: — Չնայած այն բանին, որ նա շարունակ նույն հանդիսությունը առաջ էր գնում, և առջևը գտնվողների թիկունքի վրայից նրա աչքովն ընկավ մի դատարկ տարածություն՝ կարմիր մահուկով ծածկված ճանապարհով, բայց այդ ժամանակ բազմությունը օրորվեց, հտ ընկավ (ոստիկաններն առջևից ետ մղեցին երթին շափազանց մոտեցածներին, թագավորը պալատից գնում էր Ուսպենսկի (Վերափոխման) տաճարը) և Պետյան անսպասելի մի այնպիսի հարված

ստացավ իր կողերին և այնպես սեղմվեց, որ նրա աչքերը հանկարծ մթագնեցին, և նա գիտակցությունը կորցրեց: Երբ ուշքի եկավ, մի ինչ-որ հոգևորական, գլխի ետևը ճերմակ մազերի մի փուռ, մաշված կապույտ փարաջան հագին, հավանորեն, սարկավազ, մի ձեռով բռնել էր Պետյայի թևատակից, մյուսով պաշտպանվում էր ճնշող, հուպ տվող բազմությունից:

— Պարոնորդուն սեղմել, ջարդել եք, — ասում էր սարկավազը: — Սա ի՞նչ բան է... այսպես կսեղմեն:

Բազավորն անցավ Վերափոխման տաճարը: Բազմությունը նորից իր տեղը բռնեց, և սարկավազը գունատված ու հագիվ շնչող Պետյային դուրս բերեց դեպի Յար-թնդանոթը: Մի քանի մարդ խղճացին Պետյային, և հանկարծ ամբողջ բազմությունը դարձավ դեպի նա, և նրա շուրջն արդեն տեղի ունեցավ խոնում: Նրանք, ովքեր մոտ էին կանգնած, ծառայություն էին մատուցում նրան. սյուրթուկի կոճակներն արձակեցին, նստեցրին թնդանոթի բարձրության վրա և հանդիմանում էին նրանց, ովքեր սեղմել էին Պետյային:

— Էսպես սեղմելով մարդ կարելի է սպանել: Սա ի՞նչ բան է: Հոգի եք կործանում: Տես, խեղճը քաթանի պես սպիտակել է, — ասում էին տարբեր ձայներ:

Պետյան շուտով սթափվեց, երեսը նորից գույն եկավ, ցավն անցավ, և այդ ժամանակավոր անախորժության շնորհիվ նա տեղ ստացավ թնդանոթի վրա, որտեղից հույս ուներ տեսնելու վերադարձող թագավորին, որը պետք է որ ետ գար: Պետյան հիմա այլևս չէր մտածում խնդիրք տալու մասին: Հենց միայն տեսնե՛ր նրան, դրանով էլ իրեն երջանիկ կհամարեր:

Այն ժամանակ, երբ Վերափոխման տաճարում ժամերգություն էր տեղի ունենում, — միացյալ մաղթանք թագավորի դալու առթիվ և գոհաբանական մաղթանք թուրքերի հետ հաշտություն կնքելու համար, — բազմությունը ցրվեց. երեվացին առևտրականներ, որ բարձրաձայն առաջարկում էին իրենց ապրանքը — կվաս, անուշահաց, մեղրահաց, որ Պետյան սիրում էր առանձնապես, և լավեցին սովորական խոսակցություններ: Մի վաճառականուհի ցույց էր տալիս իր պատուված շալը և ասում, թե որքան թանկ է գնված. մի ուրիշ կին ասում էր, թե մետաքսե բոլոր կտորները հիմա թանկացել են: Պե-

տային փրկող սարկավազը խոսում էր մի շինովնիկի հետ այն ճասին, թե ովքեր են հիմա սրբազանի հետ մասնակցում ժամերգությանը: Սարկավազը մի քանի անգամ կրկնեց միացյալ բառը, որ Պետյան չէր հասկանում: Երկու ջահել քաղքենի կատակում էին սպասավոր աղջիկների հետ, որ կաղին էին ուտում: Այս բոլոր խոսակցությունները, մանավանդ կատակները աղջիկների հետ, որ Պետյայի համար՝ նրա հասարակում առանձին գրավչություն ունեին, բոլոր այդ խոսակցությունները նրան չէին զբաղեցնում. նա նստել էր իր բարձրության՝ խնդանոթի վրա, հուզվում էր դարձյալ թագավորին տեսնելու մտքից և դեպի նա ունեցած իր սիրուց: Ցավի ու սարսափի զգացումների (եբր իրեն սեղմում էին) զուգադիպումը խանդավառության զգացման հետ էլ ավելի ուժեղացնում էին այդ բոլոր կարևորություն գիտակցությունը նրա մեջ:

Հանկարծ գետափի կողմից լավեցին թնդանոթի ձայներ (այդ արձակում էին թուրքերի հետ կնքած հաշտությունը նշանալորելու) և բազմությունը գլխապառույտ նետվեց դեպի գետափը՝ տեսնելու, թե ինչպես են կրակում: Պետյան նույնպես ուզում էր վազել այն կողմը, բայց նրան իր հովանավորության տակ ստած սարկավազը շփողեց: Թնդանոթաձգությունը դեռ շարունակվում էր, երբ Վերափոխման տաճարից դուրս՝ վազեցին սպաներ, գինեբալներ, կամերհեններ, հետո արդեն ոչ այնպես հասցեայ դուրս եկան ուրիշներն էլ, նորից մարդիկ վերցրին գլխարկները, և նրանք, ովքեր վազել էին թնդանոթներին նայելու, վազեվազ ետ եկան: Վերջապես տաճարի դռնից դուրս եկան դարձյալ չորս տղամարդ՝ մունդիրներով ու ժապավեններով: «Ուռա՛, ուռա՛» — նորից բացականչեց բազմությունը:

— Ո՞րն է, ո՞րը, — արտասվազին ձայնով հարցնում էր Պետյան շրջապատողներին, բայց ոչ ոք չէր պատասխանում նրան. բոլորը շափազանց տարված էին, և Պետյան ընտրեց այդ չորսից մեկին, որին իր արցունքների պատճառով, որ ուրախությունից լցրել էին աչքերը, չէր կարողանում պարզ տեսնել, բայց որի վրա և կետրոնացրեց իր ամբողջ խանդավառությունը, թեև դա թագավորը չէր, ու մոլեգին ձայնով «ուռա՛» բռռաց և որոշեց, որ վաղն ևեթ, ինչ գնով էլ լինի, ինքը զինվորական է դառնալու:

Բազմությունը վազեց թագավորի ետևից, ուղեկցեց նրան մինչև պալատը և սկսեց ցրվել: Ուշ էր արդեն, և Պետյան ոչինչ չէր կերել, ու քրտինքը թափվում էր նրանից կարկուտի պես. բայց նա տուն չէր գնում և պակասած, բայց տակավին մեծ, բազմություն հետ մնաց պալատի առաջ, թագավորի ճաշի ժամանակ, պալատի լուսամուտից նայելով, սպասելով դարձյալ ինչ-որ քանի ու նախանձելով հավասարապես թե՛ բարձրաստիճան մարդկանց, որ կառքերով մոտենում էին պալատի դռան՝ թագավորի ճաշին մասնակցելու, թե՛ պալատական-լակեյներին՝ որ սպասարկում էին սեղանները և մեկ-մեկ երևում էին լուսամուտներում:

Ճաշի ճամանակ Վալուեր, լուսամուտից դուրս նայելով, սսավ թագավորին:

— Ժողովուրդը դեռ էլի հույս ունի տեսնել ձեր մեծությունը:

Ճաշն արդեն վերջացավ, թագավորը վեր կացավ, բիսկվիտի մնացորդն ուտելով, ու դուրս եկավ պատշգամբ: Ժողովուրդը, Պետյան էլ նրա մեջտեղը, նետվեց դեպի պատշգամբը:

— Մեր բարի՛ հրեշտակ: Մեր հա՛յր: Ուռա՛:

— Հա՛յր... — բացականչում էին ժողովուրդն ու Պետյան. և նորից կանայք ու մի քանի թույլ տղամարդիկ, դրանց թվում և Պետյան, լաց եղան երջանկությունից:

Բիսկվիտի մի բավական մեծ կտոր, որ թագավորը բռնել էր ձեռին, կտորվելով ընկավ պատշգամբի ճաղին, այնտեղից էլ գետին: Բոլորից ավելի մոտ կանգնած հաստ բաճկոն հագած մի կառասպան նետվեց դեպի բիսկվիտի այդ կտորը ու խլեց այն: Բազմությունից մի քանի հոգի նետվեցին դեպի կառասպանը: Այդ նկատելով, թագավորը հրամայեց սուլ իրեն բիսկվիտով լի ափսեն և սկսեց բիսկվիտներ նետել պատշգամբից: Պետյայի աչքերը լցվեցին արյունով, ոտի տակ ընկնելու վտանգն ավելի զրգոեց նրան, ու նա նետվեց բիսկվիտների կողմը: Նա շփոտեց ինչո՛ւ, բայց պետք էր մի բիսկվիտ վերցնել թագավորի ձեռից և չպետք էր գիջել: Պետյան նետվեց առաջ և գետին տապալեց մի պառավի, որ բռնում էր բիսկվիտը: Բայց պառավն իրեն հաղթված չէր համարում, թեև պառկած էր գետին (պառավը ձեռը դրել էր բիսկվիտի վրա, բայց բռնել չէր կարողանում): Պետյան ծնկով ետ մղեց նրա ձեռը,

վերջրեց թխակիտը և, կարծես վախենալով որ կուշանա, նորից «ուուա» բացականչեց, բայց արդեն խուլոտած ձայնով:

Թագավորը զնաց, և դրանից հետո ժողովրդի մեծ մասն ա՛յսեց ցրվել:

— Այ ես ասում էի, որ դեռ պետք է ապասել, — էգպես էլ եղավ, — զանազան կողմերից ուրախ-ուրախ խոսում էին ժողովրդի մեջ:

Որքան էլ երջանիկ լինեք Պետյան, նա այնուամենայնիվ տխրությունը էր գնում տուն, մտածելով, որ այդ օրվա ամբողջ հաճույքը վերջացավ: Կրեմլից Պետյան շնաց տուն, այլ իր ընկերոջ Օրոլինսկու մոտ, որը տասնհինգ տարեկան էր և որը նույնպես մտնում էր գունդ: Տուն վերադառնալով՝ նա կտրուկ և հաստատորեն հայտարարեց, թե եթե իրեն չթողնեն, ինքը կփախչի: Եվ մյուս օրը, թեև ոչ բոլորովին անձնատուր եղած, բայց կոմս Իլյա Անդրեյիչը զնաց իմանալու, թե ինչպես տեղավորի Պետյային մի որևէ ավելի ապահով տեղ:

XXII

Երրորդ օրը, 15-ի առավոտյան, Սլոբոզի պալատի մոտ կանգնած էին անթիվ-անհամար կառքեր:

Դահլիճները լեցուն էին մարդկանցով: Առաջինում ազնվականներն էին՝ մունդիրներ հագած, երկրորդում — վաճառականները՝ մեղալներով, մտուքներով ու կապույտ կաֆտաններով: Ազնվականների ժողովարանի դահլիճում մեծապես շարժում էր: Մի մեծ սեղանի մոտ, թագավորի պատկերի ներքո, բարձր թիկնաթոռների վրա նստած էին կարևորագույն ազնվատոհմ իշխանները, իսկ ազնվականների մեծամասնությունը անցնում-դառնում էր դահլիճում:

Բոլոր ազնվականները, նրանք, որոնց Պիեռը տեսնում էր ամեն օր մերթ ակումբում, մերթ իրենց տներում, — բոլորը մունդիր էին հագել՝ ո՛րը Եկատերինայի ժամանակի, ո՛րը Պավելի, ո՛րը նոր ալեքսանդրյան, ո՛րը ընդհանուր ազնվական մունդիր. և մունդիրների այդ ընդհանուր բնույթը ինչ-օր տարօրինակ ու ֆանտաստիկ կերպարանք էր տալիս այդ ծեր ու ջահել, ամենաբազմապիսի ու ծանոթ դեմքերին: Մանավանդ դարմանալի էին ծերունիները՝ աչքերից թուլլ, անասամ,

ճաղատ, դեղին ճարպով կալնված կամ կնճոտ դեմքով, նիհար ծերունիները: Նրանք մեծ մասամբ նստած էին ու լուռ էին, և եթե շրջում էին ու խոսում, ապա հենվում էին մի որևէ ավելի ջահելի: Նույնպես, ինչպես և այն բազմությունը դեմքերին, որ Պետյան տեսավ հրապարակում, բոլոր դեմքերի վրա դարմանալին հակադրության գիծն էր. ինչ-որ հանդիսավոր ու սովորական մի բանի ընդհանուր սպասումը, երեկվա բոստոնի խաղը, խոհարար Պետրուշկան, Զինայիզա Դմիտրևնայի առողջությունը և այլն:

Պիեռը, վաղ առավոտից արդեն, մի անհարմար, իր մարմինը սեղմող, ազնվականի մունդիր հագած, դահլիճներում էր: Նա հուզմունքի մեջ էր. այդ արտակարգ ժողովը, որին մասնակցում էր ոչ միայն ազնվականությունը, այլև վաճառականությունը — դասերի, états généraux¹-ի այդ ժողովը նրա մեջ հարուցեց մի շարք վաղուց թողնված, բայց իր հոգում խորապես դրոշմված մտքեր Contrat social²-ի և ֆրանսական ուղղափառի մասին: Կոչի մեջ իր կողմից նկատված այն խոսքերը, թե թագավորը մայրաքաղաքում մնալու է իր ժողովրդի հետ խորհրդակցելու համար, հաստատում էին նրա այդ կարծիքը: Եվ նա, կարծելով, թե այդ իմաստով ինչ-որ կարևոր բան է լինելու, այն, ինչ ինքն սպասում էր վաղուց, անցնում էր, հետևում, ականջ դնում խոսակցություններին, բայց ոչ մի տեղ չէր գտնում արտահայտությունն այն մտքերի, որոնք զբաղեցնում էին իրեն:

Կարդացվեց թագավորի հրովարտակը, որ խանդավառություն առաջացրեց, և ապա բոլորը զրուցեցելով, ցրվեցին այս ու այն կողմ: Սովորական շահագրգռություններից հետո Պիեռը խոսակցություն լսեց և այն մասին, թե ո՛ւր պիտի կանգնեն պարազուխները թագավորի ներս մտնելու պահին, ե՛րբ պարահանդես տալ թագավորին, բաժանվել ըստ գավառների, թե ամբողջ նահանգով... և այլն. բայց որքան հարցը պատերազմին էր վերաբերում և այն բանին, ինչի համար հավաքվել էր ազնվականությունը, խոսակցությունները անվճռական էին և անորոշ: Բոլորն ավելի ցանկանում էին լսել, քան խոսել:

¹ Հանրաժողով:

² «Հասարակական դաշինք», հեղ. Ռուսոյի:

Միջին տարիքի, առնական, գեղեցիկ, պաշտոնաթող ծովա-
յին մունդիրով մի տղամարդ խոսում էր դահլիճներից մեկում
և նրա շուրջը մարդիկ էին հավաքվել: Պիեռը մոտեցավ խո-
սողի շուրջը կազմված խմբին և սկսեց ականջ դնել: Կոմս
Իլյա Անդրեյիչը, որ եկատերինյան գորավարի իր կաֆտանով
հաճելի ժպիտը դեմքին գնում-գալիս էր բազմութան միջով,
բոլորի հետ ծանոթ, մոտեցավ նույնպես այս խմբին և սկսեց
ականջ դնել, գլխով հավանություն տալով, իբրև խոսողի հետ
համաձայն լինելու նշան: Պաշտոնաթող ծովայինը խոսում էր
շատ համարձակ. այդ երևում էր նրան լսողների արտահայ-
տությունից և այն բանից, որ Պիեռին հայտնի որպես ամե-
նախոնարհ ու խաղաղ մարդիկ չհասկանալով հեռանում էին
կամ հակաճառում: Պիեռը հրեղով մարդկանց մտավ խմբի
մեջ, ականջ դրեց ու համոզվեց, որ խոսողն իրոք լիբերալ էր,
բայց բոլորովին այլ իմաստով, քան ինքն էր կարծում: Մո-
վայինը խոսում էր այն առանձին հնչեղ, ազնվականի երգեցիկ
բարիտոնով, դուրեկան կերպով ռ-ն աղավաղելով և բաղա-
ձայները կրճատելով այն ձայնով, որով կանչում են. «еаек», ծր-
խամո՛րճը» և այլն: Նա խոսում էր շվայտություն և իշխանու-
թյան շեշտը ձայնի մեջ:

— Ի՞նչ ունենք, որ սմոլենցիները աշխարհագոր են առա-
ջարկել թագավորին: Մի՞թե սմոլենցիները օրենք են մեզ հա-
մար: Եթե Մոսկվայի նահանգի ազնվականությունը հարկավոր
համարի՝ նա իր նվիրվածությունը թագավոր կայսեր ցույց
կտա ուրիշ միջոցներով: Մի՞թե մենք մոռացել ենք յոթը թվի
աշխարհագորը: Շահեցին, միայն քելեխակերներն ու գող կո-
ղտպտիչները...

Կոմս Իլյա Անդրեյիչը, քաղցր ժպտալով, գլխով հավա-
նություն տվեց:

— Եվ ինչ, մի՞թե մեր աշխարհագրականները օգտակար
էին պետության համար, բնա՛վ: Միայն ավերեցին մեր տնտե-
սությունները: Ավելի լավ է դեռ գորածողովը... այլպես ոչ
զինվոր կվերադառնա ձեզ մոտ, ոչ գյուղացի, այլ միայն ան-
բարոյություն: Ազնվականներն իրենց կյանքը չեն խնայում,
մենք բոլորս գլխովին կերթանք, կվերցնենք նաև նորակոչիկ-
ներ, և բավական է մեզ բոլորիս մի կոչ անի թագավորը, մենք

բոլորս կմեռնենք նրա համար, — ավելացրեց հստորը, ոգե-
վորվելով:

Իլյա Անդրեյիչը թուրք կուլ տվեց բավականությունից ու
հրեց Պիեռին, բայց Պիեռն ուզում էր նույնպես խոսել: Նա առաջ
գնաց, իրեն ոգևորված զգալով, ինքն էլ դեռ չիմանալով ի՛նչով,
ինքն էլ դեռ չիմանալով, թե էլ ի՛նչ է ասելու: Նա նոր միայն
բերանը բացել էր, որ խոսի, երբ մի սենատոր (բոլորովին
անատամ, խելացի ու բարկացած դեմքով), որ կանգնած էր
հետորին մոտիկ, ընդհատեց Պիեռին: Վիճաբանություններ
վարելու և հարցեր տալու նկատելի սովորությամբ, նա խոսեց
կամացուկ բայց լսելի ձայնով:

— Ես կարծում եմ ողորմած տեր, — անատամ բերանը
չպպացնելով, ասավ սենատորը, — որ մենք կանչված ե՛ք
այստեղ ոչ թե նրա համար, որպեսզի քննենք, թե պետու-
թյան համար ներկա թույլին ի՛նչն է ավելի հարմար —
գորածողովը թե աշխարհագորը: Մենք կանչված ենք նրա
համար, որ պատասխանենք այն կոչին, որին արժանացրել է
մեզ թագավոր կայսրը: Իսկ դատել այն մասին, թե ի՛նչն է ավելի
հարմար — գորածողովը թե աշխարհագորը, մենք թողնենք
բարձրագույն իշխանությունը դատելու...

Պիեռը հանկարծ ելք գտավ իր ոգևորության համար: Նա
կատաղեց սենատորի դեմ, որ ազնվականության առաջիկա
զբաղումների մեջ ճշտություն ու նեղմտություն էր մըտ-
ցրնում:

Պիեռն առաջ եկավ ու կանգնեցրեց նրան: Ինքն էլ չգիտեր,
թե ինչ պիտի խոսի, բայց սկսեց աշխուժորեն, երբեմն
պոռթկալով ֆրանսերեն բառեր և ուսերեն արտահայտվելով
գրքի լեզվով:

— Ներեցեք ինձ, ձերդ գերազանցություն, — սկսեց նա
(Պիեռը լավ ծանոթ էր այդ սենատորի հետ, բայց այստեղ ան-
հրաժեշտ էր համարում դիմել նրան պաշտոնապես), — ես
թեև համաձայն չեմ պարոնի հետ... (Պիեռը կանգ առավ: Նա
ուզում էր ասել. mon très honorable préopinant)¹ այս պա-
րոնի հետ... que je n'ai pas l'honneur de connaître², բայց

¹ Իմ խիստ մեծարգո ընդդիմախոսը:
² Որի հետ ծանոթ լինելու պատիվը չունեմ:

ես կարծում եմ, որ ազնվականության դասը, բացի իր համակրությունն ու հիացումն արտահայտելուց, կոչված է նաև նրա համար, որ քննի նաև այն միջոցները, որոնցով մենք կարող ենք օգնել հայրենիքին: Ես կարծում եմ, — ասում էր նա, ոգևորվելով, — որ թագավորն ինքը դժգոհ կլինենր, եթե հանձին մեզ տեսներ միայն տերեր գյուղացիների, որոնք մենք տալիս ենք նրան և բըր... chair à canon¹, որպիսին մենք դարձնում ենք մեզ, բայց մեզնից շտանար մի խո... խո... լորհուրդ:

Շատերը ետ քաշվեցին խմբից, նկատելով սենատորի արհամարհական ժպիտը և այն, որ Պիեռը շատ ազատ էր խոսում. միայն Իլյա Անդրեյիչն էր գոհ Պիեռի ճառից, ինչպես նա գոհ էր ծովայինի ճառից, սենատորի ճառից և, առհասարակ, միշտ վերջին լսած ճառից:

— Ես կարծում եմ, որ նախքան այս հարցերը քննելը, — շարունակեց Պիեռը, — մենք պետք է հարցնենք թագավորին, խոնարհաբար խնդրենք նորին մեծության տեղեկացնել մեզ, թե որքան զորք ունենք, ինչ դրություն մեջ են գտնվում մեր զորքերն ու բանակը, և այն ժամանակ...

Բայց Պիեռը չկարողացավ վերջացնել իր խոսքը, երբ հանկարծ երեք կողմից հարձակվեցին նրա վրա: Բոլորից ուժեղ հարձակում գործեց նրա վրա իր հին ծանոթ, դեպի ինքը միշտ լավ արամադրված բուստոնի խաղամուկ Ստեպան Ստեպանովիչ Ապրակսինը: Ստեպան Ստեպանովիչը մունդիր էր հագել, և մունդիրից արդյո՞ք, թե ուրիշ պատճառներով, Պիեռն իր առաջ տեսավ բոլորովին այլ մարդ: Ստեպան Ստեպանովիչը, հանկարծ արտահայտված ծերունական շարունակումը դեմքին, բոլաց Պիեռի վրա.

— Առաջինը, ասեմ ձեզ, մենք իրավունք չունենք այդ մասին թագավորին հարցնելու, իսկ երկրորդ, եթե ողու ազնվականությունն այդպիսի իրավունք ունենար, ապա թագավորը չի կարող մեզ պատասխանել: Զորքերը շարժվում են թշնամու շարժումների համեմատ, — զորքերը սակասում են և ավելանում...

Միջին հասակի, քառասուն տարեկան մի մարդ, որին Պիեռը առաջները տեսել էր գնչուների մոտ և ճանաչում էր որպես վատահամբավ խաղամուկ, և որ նույնպես փոխվել էր իր մունդիրի մեջ, մոտեցավ Պիեռին և ընդհատեց Ապրակսինին:

— Հիմա դատողություններ տալու ժամանակը չէ, — ասում էր այդ ազնվականը, — այլ պետք է գործել. պատերազմը Ռուսաստանի հողի վրա է: Մեր թշնամին գալիս է, որ Ռուսաստանը կործանի, որ անարգի մեր հայրերի գերեզմանները, որ տանի մեր կանանց, երեխաներին: — Ազնվականը ձեռը խփեց իր կրծքին: — Մենք բոլորս ոտքի կենենք, մենք բոլորս կերթանք, բոլորս մեր հայր-թագավորի համար, — բացականչեց նա, արյունով լցված աչքերը ոլորելով: Բազմության միջից լսվեցին հավանություն տվող մի քանի ձայներ: — Մենք ողուներս մեր արյունը չենք խնայի մեր հավատի, գահի և հայրենիքի համար: Իսկ զառանցանքները պետք է թողնենք, եթե մենք հայրենիքի զավակներ ենք: Մենք Եվրոպային ցույց կտանք, թե ինչպես է Ռուսաստանը ոտքի ելնում Ռուսաստանի համար, — բուրաց ազնվականը:

Պիեռն ուզեց առարկել, բայց չկարողացավ անգամ մի խոսք ասել: Նա զգում էր, որ իր խոսքը, անկախ այն բանից, թե ինչ միտք է պարունակում, ավելի քիչ լսելի եղավ, քան աշխույժի եկած ազնվականի խոսքը:

Իլյա Անդրեյիչը հավանություն էր տալիս խմբի ետև կանգնած. ոմանք արագորեն իրենց թիկունքը դարձնում էին դեպի ճառախոսը՝ նրա խոսքի վեբջում, և ասում էին.

— Այ թե ի՞նչ... ահա թե ի՞նչ...

Պիեռն ուզում էր ասել, թե ինքը չի հրաժարվում զոհաբերել ոչ փոշը, ոչ գյուղացիներ, ոչ ինքն իրեն, բայց պետք է իմանալ գործերի դրությունը, որ օգնեն, բայց նա չկարողացավ խոսել: Շատ ձայներ ճշում էին ու խոսում միասին, այնպես որ Իլյա Անդրեյիչը չէր հասցնում բոլորին գլխով անել և խումբն ավելանում էր, բաժան-բաժան լինում, նորից հավաքվում ու, աղմկալի խոսակցությամբ շարժվեց դեպի մեծ դահլիճը, մեծ սեղանի մոտ: Պիեռին ոչ միայն չհաջողվեց խոսել, այլև նրան կոպտորեն ընդհատում էին, ետ մղում, երեսները շրջում նրանից, իբրև մի ընդհանուր թշնամուց: Այդ նրանից չէր առաջանում, որ դժգոհ էին նրա ճառի իմաստից, —

Որպես թեղանոթի միս:

նրա ճառը մոռացան էլ նրան հետևող բազմաթիվ ճառերից հետո, — բայց բազմությանը ոգևորելու համար պետք էր ունենալ թե՛ սիրո շոշափելի առարկա և թե՛ ատելության շոշափելի առարկա: Պիեռը դարձավ այս վերջինը: Շատ հոգևորներ խոսեցին աշխույժ առած ազնվականից հետո, և բոլորը խոսեցին նույն տոնով: Շատերը խոսեցին սքանչելի ու ինքնօրինակ:

«Ռուսկի Վեստնիկի» հրատարակիչ Գլինկան, որին ճանաչեցին («պրող, գրող»), — լավից բազմության մեջ), ասավ թե դժոխքը պետք է ետ մղել դժոխքով, թե նա տեսել է մի երեխա, որ ժպտում էր կայծակի փայլի և ամպի որոտի ժամանակ, բայց թե մենք այդ երեխան չլինենք:

— Այո, այո, ամպի որոտի ժամանակ, — հավանություն տալով կրկնեցին վերջին շարքերում:

Բազմությունը մոտեցավ մեծ սեղանին, որի մոտ նստած էին մունդիրներով, ժապավեններով, սպիտակահներ, ճաղատյոթանասուն տարեկան ազնվատոհմ ծերունիները, որոնց գրեթե բոլորին Պիեռը տեսել էր թե տներում իրենց ծաղրածուների հետ կամ թե ակումբներում՝ բոստոնի շուրջը: Բազմությունը մոտեցավ սեղանին, շարունակելով աղմկել: Մեկը մյուսի ետևից և երբեմն երկուսը միասին, ետևի բազմության կողմից աթոռների բարձր թիկնակին սեղմված, խոսում էին հոգևորները: Նստում կանգնածները նկատում էին, թե ինչ միտք չավարտեց խոսող հոգևորը, և աշխատում էին լրացնել այդ բացը: Մյուսները այդ բուն տրամադրությունների և նեղվածքի մեջ որոնում էին կատարում իրենց ուղեղում, թե չի գտնվի արդյոք մի միտք, ու շտապում էին արտահայտել այն: Պիեռին ծանոթ ազնվատոհմ ծերունիները նստել ու նստում էին մերթ սրան, մերթ մյուսին, և նրանց արտահայտությունը մեծ մասամբ այն էր ասում, թե իրենց համար խիստ շոգ է: Պիեռը, սակայն, իրեն հուզված էր զգում, և այն ընդհանուր՝ բոլորը մեզ համար ոչինչ ցույց տալու ցանկության զգացումը, որ արտահայտվում էր մեծ մասամբ հնչյունների և դեմքերի արտահայտության մեջ, քան ճառերի իմաստի, հաղորդվեց և նրան: Նա չհրաժարվեց իր մտքերից, բայց իրեն մեղավոր էր զգում ինչ-որ բանում և ցանկանում էր արդարանալ:

— Ես ասացի միայն, թե մեզ համար զոհաբերությունն անել ավելի հարմար կլիներ, եթե իմանայինք ի՛նչ կարիք կա, — ասում էր Պիեռը, աշխատելով բոլորից բարձր խոսել:

Միայն մոտիկ գտնվող ծերունին նայեց նրան, բայց խուլուն էլ նրա ուշադրությունը գրավեց այն ճիշդ, որ ծայր առավ սեղանի մյուս կողմը:

— Այո, Մոսկվան կտրվի թշնամուն: Նա կքավի մեր մեղքը, — ճշում էր մեկը:

— Նա մարդկության թշնամի՞ է, — գոչում էր մի ուրիշը: — Թույլ տվեք խոսեմ... Պարոնայք, դուք սեղմում եք ինձ...

XXIII

Այդ ժամանակ արագ քայլերով, ճանապարհ տալու համար ետ գնացած ազնվականների բազմության միջով, գեներալի մունդիրով, ուսովը զցած ժապավենով ներս մտավ դուրս ցրցված ծնոտով ու արագաշարժ աչքերով կոմս Ռաստոպլինը:

— Թագավոր կայսրը հիմա կգա, — ասավ Ռաստոպլինը, — ես այս բոպեին այնտեղից եմ գալիս: Ես կարծում եմ, որ այն դրությունը, որի մեջ գտնվում ենք, թույլ չի տալիս երկար ու բարակ դատել: Թագավորը շնորհ է արել հավաքել մեզ և վաճառականներին, — ասավ կոմս Ռաստոպլինը: — Այնտեղից կհոսեն միլիոններ (նա ցույց տվեց վաճառականների դահլիճը), իսկ մեր գործը պիտի լինի աշխարհագոր տալ և շինանյւլ մեզ... Մա նվազագույնն է, որ մենք կարող ենք անել:

Խորհրդակցություններ սկսվեցին միայն սեղանի շուրջը նստած ազնվատոհմ ծերունիների միջև: Ամբողջ խորհրդակցությունն անցավ ավելի քան խաղաղ: Այն մինչև իսկ տխուր էր թվում, երբ նախկին ամբողջ աղմուկից հետո մեկ-մեկ լավեցին ծերունիների ձայները, որ ասում էին — մեկը՝ «համաձայն եմ», մյուսը բազմազանություն համար. «ես էլ նույն կարծիքի եմ», և այլն:

Քարտուղարին կարգադրվեց գրել Մոսկվայի ազնվականության որոշումը, թե մոսկվացիները, սմոլենցիների նման, նվիրում են 10 մարդ հազարից և լրիվ զգեստավորում: Նիստին մասնակցողները վեր կացան, կարծես թե թեթևացած, գոռաց-

րին աթոռները և անցան դահլիճով՝ ծալելուց հոգնած իրենց
ոտները բաց անելու, որևէ մեկի թևը մտած ու խոսելով:

«Թագավորը, թագավորը», հանկարծ տարածվեց դահլի-
ճում, և ամբողջ բազմութունը նետվեց դեպի մուտքը:

Ազնվականների պատերի միջով բացված լայն միջանցքով,
թագավորը դահլիճ անցավ: Բոլոր դեմքերն արտահայտում
էին հարգալիք ու երկյուղած հետաքրքրություն: Պիեռը բա-
լական հեռու էր կանգնած և շկարողացավ լավ լսել թագավորի
ճառը: Նա հասկացավ միայն, թե թագավորը խոսում է այն
վտանգի մասին, որի մեջ գտնվում էր պետությունը, և այն
հույսերի մասին, որ նա դնում էր Մոսկվայի ազնվականության
վրա: Թագավորին պատասխանեց մի ուրիշ ձայն, հաղորդե-
լով ազնվականության հենց նոր կայացրած որոշումը:

— Պարոնայք, — ասավ թագավորի դողացող ձայնը:

Բազմությունը շրջունով շարժվեց ու նորից լռեց, և Պիեռը
սլարդ լսեց թագավորի այնքան դուրեկան-մարդկային ու
զգացված ձայնը, որ ասում էր.

— Ես երբեք չեմ կասկածել ողու ազնվականության շա-
նասիրությանը: Բայց այսօր կատարվածը գերազանցեց իմ
սպասելիքները: Շնորհակալություն ձեռնից հայրենիքի անու-
նից: Պարոնայք, աշխատեք գործել, — ժամանակն ամեն բա-
նից թանկ է...

Թագավորը լռեց, բազմությունն սկսեց խմբվել նրա շուրջը
և ամեն կողմից լսվում էին խանդավառ բացականչություններ:

— Այո, ամեն բանից ավելի թանկ է... Թագավորի խոսքը, —
հեկեկալով ասավ ետևից Իլյա Անդրեյիչի ձայնը, որ ոչինչ չէր
լսել, բայց ամեն ինչ հասկացել էր յուրովի:

Ազնվականության դահլիճից թագավորն անցավ վաճառա-
կանության դահլիճը: Նա այնտեղ մնաց մոտ 10 րոպե: Պիեռն
ուրիշների թվում տեսավ թագավորին, որը վաճառականության
դահլիճից դուրս էր գալիս խանդաղատանքի արցունքն աչ-
քերին: Ինչպես հետո իմացան, թագավորն հենց որ ճառն
սկսում է վաճառականների առաջ, արցունքները ցայտում
են նրա աչքերից և նա այն վերջացնում է դողացող ձայնով:
Երբ Պիեռը տեսավ թագավորին, նա դուրս էր գալիս երկու
վաճառականի ուղեկցությամբ: Մեկը ծանոթ էր Պիեռին, դա
դեր կապալառուն էր, մյուսը քաղաքագլուխը, նիհար նեղա-

մորուք դեղին դեմքով: Նրանք երկուսն էլ լաց էին լինում:
Նիհարի աչքում արցունքներ կային, բայց գեր կապալառուն
լալիս էր երեխային նման, և շարունակ կրկնում.

— Մեր կյանքն էլ, կայքն էլ վերցրո՛ւ, ձերդ մեծություն:

Պիեռն այդ րոպեին այլևս ոչինչ չէր զգում բացի այն, որ
ցանկանում էր ցույց տալ, թե ամեն ինչ ոչինչ է իր համար և
թե նա պատրաստ է ամեն բան զոհաբերել: Սահմանադրական
ուղղութուն ունեցող իր ճառը նրան ներկայանում էր որպես
հանդիմանություն, և նա առիթ էր փնտրում հարթելու այն:
Իմանալով, որ կոմս Մամոնովը գունդ է նվիրում, Բեզուխովը
հենց նույն տեղը հայտարարեց կոմս Ռաստոպչինին, թե ինքը
տալիս է 1000 մարդ և նրանց պահելու ծախսը:

Մերունի Ռաստովը առանց արցունքի շկարողացավ կնոջը
պատմել այն, ինչ տեսել էր, և հենց այդտեղ համաձայնեց
Պետայի խնդիրքին և ինքը զնաց նրան գրել տալու:

Մյուս օրը թագավորը մեկնեց: Հավաքված բոլոր ազնվա-
կանները մոնդիրները հանեցին, նորից տեղավորվեցին տե-
րում ու ակումբներում, և տնքալով ու հառաչելով հրամաններ
տվին կառավարիչներին աշխարհազորի մասին, և զարմանում
էին այն բանի վրա, թե իրենք ինչ արին:

ԵՐԿՐՈՐԿ ՄԱՍ

I

Նապոլեոնն Ռուսաստանի դեմ պատերազմ սկսեց այն պատճառով, որ չէր կարող Դրեզդեն չզալ, չէր կարող շուտապես մեծարանքներից, չէր կարող լեհական մոնղիր շահանել, չենթարկվել հունիսյան առավոտի խրախուսիչ տպավորությանը, չէր կարող զսպել իր զայրույթի բռնկումները Կուրակինի և ապա Բալաշևի ներկայութեամբ:

Ալեքսանդրը հրաժարվեց ամեն տեսակ բանակցություններից այն պատճառով, որ ինքն անհատապես վիրավորված էր զգում իրեն: Բարկլայ-դե-Տոլլին աշխատում էր լավագույն կերպով վարել բանակը նրա համար, որպեսզի կատարի իր պարտքը և արժանի լինի մեծ զորավարի փառքի: Ռուստովը գրոհեց Ֆրանսացիների վրա այն պատճառով, որ նա չէր կարող զսպել հարթ դաշտերով սլանալու իր ցանկությունը: Եվ ճիշտ այդպես, իրենց անհատական հատկությունների, իրենց սովորությունների, պայմանների ու նպատակների համեմատ էլ գործում էին այն բոլոր մնացած անհաշիվ անձինք, որոնք մասնակցում էին այդ պատերազմին: Նրանք երկնչում էին, սնափառություն էին անում, ուրախանում էին, վրդովվում էին, դատում ու տրամաբանում էին, ենթադրելով, որ իրենք գիտեն այն, ինչ անում են, և որ անում են իրենց համար, մինչդեռ նրանք բոլորը պատմություն ակամա գործիքներ էին և կատարում էին իրենց համար անհայտ, բայց մեզ համար պարզ ու հասկանալի մի գործ: Այդ էր բոլոր պրակտիկ գոր-

ծիչների անփոփոխ ճակատագիրը, և նրանք այնքան ավելի են կաշկանդված լինում, որքան ավելի բարձր են կանգնած մարդկային հիերարխիայում:

Այժմ 1812 թվականի գործիչները վաղուց արդեն հեռացել են ասպարեզից, նրանց անհատական շահերն անհետ չբացել են, և միայն այն ժամանակվա պատմական արդյունքներն են մեր առջև:

Իրենց անձնական նպատակներին հասնել ձգտող այդ բոլոր մարդկանց՝ նախախնամությունն ստիպում էր նպաստել մի հսկայական արդյունքի իրագործմանը, մի արդյունք, որից ոչ մի մարդ (ոչ Նապոլեոնը, ոչ Ալեքսանդրը, և ոչ էլ առավել ևս պատերազմին մասնակցածներից որևէ մեկը) որևէ ակնկալություն չուներ:

Այժմ մեզ համար պարզ է, թե 1812 թվականին ինչն էր ֆրանսական բանակի կործանման պատճառը: Ոչ ոք չի վիճի, որ Նապոլեոնի զորքերի կործանման պատճառը մի կողմից այն էր, որ նրանք առանց ձմեռային արշավանքի պատրաստությունը տեսնելու ուղ պահին մուտք գործեցին Ռուսաստանի խորքը, իսկ մյուս կողմից՝ այն բնույթը, որ ստացավ պատերազմը ռուսական քաղաքներն այրելու և ռուս ժողովրդի մեզ դեպի թշնամին առելություն առաջանալու պատճառով: Բայց այն ժամանակ ոչ միայն ոչ ոք չէր նախատեսում այն (ինչ որ այժմ ակներև է թվում), որ միայն այդ ճանապարհով կարող էր ոչնչանալ 800-հազարանոց, աշխարհի լավագույն բանակը, որն ամենալավ զորավարի առաջնորդությամբ կովի էր բռնել կրկնակի թույլ ու անփորձ ու նույնպիսի անփորձ զորավարներ ունեցող ռուսական բանակի հետ: Ոչ միայն ոչ ոք չէր նախատեսում այդ, այլև ռուսների բոլոր ջանքերը միշտ էլ ուղղված էին այն կողմ, որ խանդարեն հենց այն բանին, որն և միայն կարող էր փրկել Ռուսաստանը, իսկ ֆրանսացիների բոլոր ջանքերը, շնայած նրանց փորձառությունը և Նապոլեոնի այսպես կոչված ռազմական հանճարին, ուղղված էին այն կողմ, որ մինչև ամառվա վերջը ձգվեն, իրենց բանակի ծայրը հասցնեն Մոսկվա, այսինքն՝ անեն հենց այն, ինչ պետք է կործաներ նրանց:

1812 թվականի վերաբերյալ իրենց պատմական երկերում ֆրանսական հեղինակները շատ են սիրում խոսել այն մասին,

Թե ինչպես Նապոլեոնն զգացել է իր զորագիծը երկարաձգելու վտանգավորութիւնը, թե ինչպես նա ճակատամարտ է որոնել, թե ինչպես նրա մարշալները խորհուրդ են տվել նրան կանգ առնել Սմոլինսկում, և այլ նման փաստարկումնե՛ր, որոնցով ուզում են ապացուցել, որ իբր թե այն ժամանակ արդեն Ֆրանսական բանակի առաջնորդները հասկացել էին իրենց ձեռնարկած արշավանքի վտանգավորութիւնը: Իսկ ոուս հեղինակներն ավելի ևս շատ սխրում են խոսել այն մասին, որ հենց պատերազմի սկզբից սկսութեան պատերազմը վարելու ծրագիր է եղել, այն է՝ ծրագրված է եղել Նապոլեոնին գրավել զեպի Ռուսաստանի խորքը, և այդ ծրագիրը ոմանք վերագրում են Պֆուլին, ոմանք ինչ-որ Ֆրանսացու, ոմանք՝ Տոլին, ոմանք՝ իրեն, Ալեքսանդր կայսեր և հիշատակում են ինչ-որ գրութիւններ, նախագծեր ու նամակներ, որոնց մեջ իրոք ակնարկներ կան այդ գործիչակերպի մասին: Բայց կատարվածը նախատեսելու վերաբերյալ այդ բոլոր ակնարկները, թե Ֆրանսացիների և թե ուսաների կողմից այժմ բերվում են միայն այն պատճառով, որ դեպքն արգարացրեց այդ ակնարկները: Եթե դեպքը չկատարվեր, ապա այդ ակնարկները կմոռացվեին ճիշտ այնպես, ինչպես այժմ մոռացված են հազարավոր ու միլիոնավոր հակառակ ակնարկներ ու ենթադրութիւններ, որ այն ժամանակ տարածված էին, բայց որոնք շարդարացան, ուստի և մոռացվեցին: Յուրաքանչյուր կատարվող դեպքի վախճանի մասին միշտ էլ այնքան շատ ենթադրութիւններ են լինում, որ ինչով էլ որ վերջանա դեպքը, միշտ էլ կգտնվեն մարդիկ, որոնք կասեն. «Ես դեռ այն ժամանակ ասի, որ այդ այդպես կլինի», բոլորովին մոռանալով, որ անթիվ ու անհամար ենթադրութիւնների թվում եղել են և միանգամայն հակառակ ենթադրութիւններ:

Այն, որ Նապոլեոնը զիտակցել է զորագիծը երկարաձգելու վտանգավորութիւնը և այն, որ ուսաները նպատակ են ունեցել թշնամուն գրավել զեպի երկրի խորքը — այնպիսի ենթադրութիւններ են, որոնք անկասկած պատկանում են հիշյալ կարգի ենթադրութիւնների թվին, և պատմագիրները միայն բռնազրոսիկ կերպով կարող են Նապոլեոնին այդպիսի նկատառումներ վերագրել, իսկ ոուս զորապետներին՝ այդպիսի ծրագրեր: Բոլոր փաստերն էլ միանգամայն հակասում են այդ

ենթադրութիւններին: Պատերազմի ամբողջ ընթացքում ոուսները ոչ միայն ցանկութիւն չեն ունեցել Ֆրանսացիներին գրավել, քաշել զեպի Ռուսաստանի խորքը, այլ, ընդհակառակը, ամեն ինչ արվում էր նրա համար, որ թշնամուն կանցնեցնեն հենց այն ժամանակ, երբ նա դեռ նոր էր Ռուսաստան մտել: Եվ ոչ միայն Նապոլեոնը չէր վախենում իր զորագիծը երկարացնելուց, այլև միշտ ուրախանում էր, երբ մի քայլ առաջ էր գնում, ուրախանում էր այնպես, ինչպես հաղթանակ տարած մարդը և խիստ ծուլորեն, ոչ այնպես, ինչպես իր նախորդ արշավանքների ժամանակ, ճակատամարտ էր որոնում:

Պատերազմի հենց սկզբից մեր զորաբանակները կտրված էին միմյանցից և այն միակ նպատակը, որին մենք ձգտել ենք, եղել է այն, որ միացնենք դրանց. մինչդեռ նահանջելու ու թշնամուն երկրի խորքը քաշելու համար մեր զորաբանակները միացնելուց ոչ մի շահ չէր լինի: Կայսրը գտնվում էր բանակում՝ նրան ոգևորելու և ոուսական հողի ամեն մի թիզը պաշտպանելու համար, և ոչ թե նահանջելու համար: Պֆուլի ծրագրով կազմակերպվում է Դրիսսայի հսկայական ճամբարը և այնուհետև նահանջելու ոչ մի մտադրութիւն չի լինում: Թագավորը նախատինք է տալիս գլխավոր հրամանատարներին նահանջի յուրաքանչյուր քայլի համար: Կայսրը չէր կարողանում հաշտվել ոչ միայն Մոսկվան կրակի ճարակ դարձնելու մտքի հետ, այլ այն բանի հետ, որ թշնամին կարող էր Սմոլինսկ հասնել, և երբ բանակները միանում են, ապա թագավորը վրդովվում է նրա համար, որ Սմոլինսկը գրավված է և հրկիզված, և որ նրա պատերի տակ գլխավոր ճակատամարտ չեն տվել:

Այսպես է մտածում թագավորը, իսկ ոուս զորապետները և բոլոր ոուս մարդիկ ավելի ևս վրդովվում են այն մտքից, որ մերոնք նահանջում են զեպի երկրի խորքը:

Նապոլեոնն իր զորքը մասերի բաժանելով, շարժվում է զեպի երկրի խորքը և ճակատամարտի բռնվելու մի քանի առիթ է բաց թողնում: Օգոստոսին նա Սմոլինսկումն է և մտածում է միայն այն մասին, թե ինչպես առաջ շարժվի, թեև, ինչպես մենք այժմ տեսնում ենք, այդ առաջխաղացումը նրա համար պարզապես կործանարար է:

Փաստերն ակնհայտ կերպով ցույց են տալիս, որ ոչ նապոլեոնն էր նախատեսում Մոսկվայի վրա արշավելու վտանգալորութիւնը, ոչ էլ Ալեքսանդրն ու ուրա գորապետներն էին մտածում նապոլեոնին երկրի ներսը քաշելու մասին, այլ մտածում էին դրա հակառակը: Այն, որ նապոլեոնը հասավ մինչև երկրի խորքը, այդ տեղի ունեցավ ոչ թե որևէ մեկի ծրագրով (ոչ ոք չէր էլ հավատում դրա հնարավորութեանը), այլ կատարվեց պատերազմին մասնակցած մարդկանց ինտրիգների, նպատակների ու ցանկութիւնների բարդագույն խաղի հետևանքով, մարդիկ, որոնք չէին նախատեսում այն, ինչ պիտի լինի, և այն, ինչ Ռուսաստանի միակ փրկութիւնն էր: Ամեն ինչ կատարվում է հանկարծակի. պատերազմի ըսկզբում բանակները բաժան-բաժան են: Մենք աշխատում ենք նրանց միացնել մի պարզորոշ նպատակով — ճակատամարտ տալ և կանգնեցնել թշնամու առաջխաղացումը, բայց ձգտելով միացնել բանակները և խուսափելով կովի բռնըվել հզորագույն թշնամու հետ և ակամա նահանջելով սուր անկյունով, մենք Ֆրանսացիներին հասցրինք Սմոլենսկ: Բայց քիչ է ասել, թե մենք նահանջում ենք սուր անկյունով այն պատճառով, որ Ֆրանսացիներն առաջ են շարժվում երկու բանակների արանքով, — այդ անկյունն ավելի ևս սուր է դառնում և մենք շարունակում ենք նահանջել այն պատճառով, որ Բարկլայ-դե-Տոլլին, այդ ոչ ժողովրդական գերմանացին, ատելի է Բագրատիոնին (որը պետք է անցներ նրա հրամանատարութեան ներքո), և Բագրատիոնը, լինելով 2-րդ բանակի հրամանատար, աշխատում է որքան կարելի է ուշ միանալ Բարկլային, որպեսզի չանցնի նրա հրամանատարութեան տակ: Բագրատիոնը երկար ժամանակ չի միանում (թեև այդ է բոլոր իշխանավոր մարդկանց գլխավոր նպատակը) այն պատճառով, որ նրան թվում է, թե իր այդ գործողութեամբ նա վտանգի մեջ է դնում իր բանակը և թե իրեն համար ամենից ավելի ձեռնատու է նահանջել ավելի ձախ և ավելի հարավ, անհանգստացնելով թշնամուն թեկից ու թիկունքից և լրացնելով իր բանակի կազմը Ուկրաինայում: Մինչդեռ թվում է, որ նա այդ հնարել է հենց այն պատճառով, որ չի ցանկանում ենթարկվել ատելի և իրենից աստիճանով կրտսեր դերմանացի Բարկլային:

Կայսրը գտնվում է բանակում, որպեսզի ոգևորի նրան, իսկ այն, որ նա ներկա է և շփոթի, թե ինչ որոշում ընդունի, և դրա հետ միասին այն բազմաթիվ ծրագրներն ու խորհրդականները, որոնք շրջապատում էին կայսեր — պայմաններ էին, որոնք մեղցնում էին 1-ին բանակի գործողութիւնների ուժն ու եռանդը, և բանակը նահանջում է:

Մտադրութիւն կար Դրիսսայի ճամբարում կանգ առնել: Բայց Պաուլուչին, որը ձգտում էր գլխավոր հրամանատար դառնալ, անսպասելի կերպով իր եռանդով ազդում է Ալեքսանդրի վրա, և Պֆուլի ամբողջ ծրագիրը մի կողմ է դրվում, և ամբողջ զորքը հանձնվում է Բարկլային: Բայց որովհետև Բարկլայը վստահութիւն չի ներշնչում, ուստի և նրա իշխանութիւնը սահմանափակում են: Բանակները բաժան-բաժան են եղած, չկա միասնական հրամանատարութիւն, Բարկլայը ժողովրդականութիւն չի վայելում: Բայց այդ խառնաշփոթ դրութիւնը, ուժերի ցրվածութիւնը և գերմանացի գլխավոր հրամանատարի ոչ ժողովրդականութիւնը մի կողմից առաջ են բերում անվճականութեան ու ճակատամարտից խուսափելու տրամադրութիւն (ճակատամարտից խուսափելն անկարելի կլինի, եթե զորաբանակները միասին լինեին և եթե հրամանատար չլիներ Բարկլայը), մյուս կողմից ավելի և ավելի մեծ վրդովմունք գերմանացիների դեմ և հայրենասիրական ոգու ավելի բուռն արտահայտութիւն:

Վերջապես թագավորը մեկնում է բանակից, և նրա մեկնելու միակ ու հարմարագույն պատրվակ է դարձվում այն միտքը, թե անհրաժեշտ է, որ թագավորը մայրաքաղաքներում ոգևորի ժողովրդին և ժողովրդական պատերազմ առաջացնի: Թագավորի այս ուղևորումը Մոսկվա նմանապես եռապատկում է ուրա գորքի ուժը:

Թագավորը բանակից մեկնում է նրա համար, որ իր ներկայութեամբ շխախտի գլխավոր հրամանատարի իշխանութեան միասնականութիւնը, հույս ունենալով, որ ավելի կտրուկ միջոցներ ձեռք կառնվեն: Բայց գորքերի հրամանատարական կազմի դրութիւնն ավելի ևս խճճվում է ու թուլանում: Բենիգսենը, մեծ իշխանը և մի խումբ գեներալ-ազյուտանտներ մնում են բանակում այն նպատակով, որ հետեն գլխավոր հրամանատարի գործողութիւններին և հրահրեն նրա եռանդը,

և Բարկլայը, ավելի ևս կաշկանդված զգալով իրեն թագափորի այդ բոլոր աշխերի հսկողութունից, ավելի ևս գգուցէ է դառնում՝ վճռական գործողութիւններ ղիմելու համար և ճակատամարտից խույս տալիս:

Բարկլայը զգուշութեան կողմնակից է: Թագաժառանգը պալատականութեան ակնարկներ է անում և պահանջում գլխավոր ճակատամարտ: Լյուբովնային, Բրոնիցկին, Վլոցկին և նրաններն այնպես են ուրջում այդ ամբողջ աղմուկը, որ Բարկլայը, թագափորին գրութիւններ տանելու պատրաստով լինելով գեներալ-ադյուտանտներին Պետերբուրգ է ուղարկում և քահայտ պայքար է սկսում Բենիգսենի և մեծ իշխա ի դեմ:

Վերջապես Սմոլենսկում, որքան էլ որ այդ Բագրատիոնը չէր ցանկանում, բանակները միանում են:

Բագրատիոնը կռիւթով մտանում է այն տանը, որն զբաղեցնում էր Բարկլայը: Բարկլայը գցում է շարժը, գուրս է գալիս իրենից աստիճանով բարձր Բագրատիոնի առաջ և գեկույց է տալիս նրան: Չնայած իր աստիճանի ավագութեանը, Բագրատիոնը մեծահոգութեամբ ենթարկվում է Բարկլային: Բայց, ենթարկվելով, նա ավելի քիչ է համաձայնում նրան: Թագափորի հրամանով՝ Բագրատիոնը զեկույց է ներկայացնում նրան: Նա Արակչեկին գրում է. «Թող իմ թագափորի կամքը լինի, բայց ես ոչ մի կերպ մինիստրի (Բարկլայի) հետ չեմ կարող... Ի սեր աստժո, ուղարկեցեք ինձ որևէ տեղ թեկուզ գրեղի հրամանատարի պաշտոնով, բայց այստեղ մնալ չեմ կարող. ամբողջ գլխավոր կայանը լի է գերմանացիներով, այնպես որ ուս մարդու համար այստեղ ապրելն անհնարին է, և դրանից ոչ մի օգուտ չի լինի: Ես կարծում էի, որ ճշմարտութեամբ ծառայում եմ թագափորին ու հայրենիքին, բայց իրապես դուրս է գալիս, որ ես Բարկլային եմ ծառայում: Խոստովանում եմ, որ չեմ ցանկանում»: Բրոնիցկիների, Վինցենզերոզեկների և նմանների խումբն ավելի է թունավորում գլխավոր հրամանատարների հարաբերութիւնները և միասնականութիւնն ավելի է տուժում: Պատրաստվում են հարձակում գործել Ֆրերանսացիների վրա Սմոլենսկի առաջ: Գեներալ են ուղարկում գիրքերը գրեթե ևս համար: Այդ գեներալը ատելով Բարկլային, գնում է իր բարեկամի մոտ, օրը կորպուսի հրամանատար էր, և ամբողջ օրը նրա մոտ անցկացնելուց հետո վերադառնում է

Բարկլայի մոտ և սկսում է ըստ ամենայնի քննադատել այն մարտադաշտը, որը ինքը չի տեսել:

Մինչ վեճեր և ինտրիգներ են տեղի ունենում ապագա մարտադաշտի մասին, մինչ մերոնք որոնում են Ֆրանսացիներին, չգտնելով նրանց, Ֆրանսացիները դեմ են առնում նեվերովսկու դիվիզիային և մոտենում են հենց Սմոլենսկի պատերին:

Պետք է անսպասելի ճակատամարտ ընդունել Սմոլենսկում՝ հաղորդակցութեան ճանապարհները փրկելու համար: Ծակատամարտը տեղի է ունենում: Հազարավոր մարդիկ են սպանվում երկու կողմից:

Մերոնք Սմոլենսկը թողնում են՝ թագափորի և ամբողջ ժողովրդի կամքին հակառակ: Բայց Սմոլենսկն այրում են իրենք բնակիչները, որոնց խաբել էր նահանգապետը. և քայքայված ու տնավեր բնակիչները, օրինակ ցույց տալով մյուս ուսանորին, գնում են Մոսկվա, մտածելով միայն իրենց կորուստների մասին և ատելութիւն հրահրելով դեպի թշնամին: Նապոլեոնն առաջ է գնում, մենք նահանջում ենք, և տեղի է ունենում հենց այն, ինչ պետք է հաղթի նապոլեոնին:

II

Որդու մեկնելու հետևյալ օրը իշխան Նիկոլայ Անդրեյիչն իր մոտ կանչեց իշխանադուստր Մարիային:

— Հը, գո՛հ ես հիմա, — ասավ նա դատեր, — կովեցրիք որդուս հետ: Գո՛հ ես: Քեզ էլ հենց այդ էր հարկավոր: Գո՛հ ես... Այդ ինձ ցավ է պատճառում, ցավ: Ես ծեր եմ և թույլ, և դու այդ էիր ուզում: Դե, ուրախացիր, ուրախացիր...

Նվ դրանից հետո իշխանադուստր Մարիան մի ամբողջ շաբաթ հորը շտեսավ: Մեր իշխանը հիվանդ էր և իր առանձնասենյակից դուրս չէր գալիս:

Ի վարմանս իր՝ իշխանադուստր Մարիան նկատեց, որ ծեր իշխանն այդ ժամանակամիջոցում իր մոտ չէր թողնում և m-lle Բուրիենին: Մենակ Տիխոնն էր խնամում նրան:

Մի շաբաթից հետո իշխանը դուրս եկավ և սկսեց նորից նախկին կյանքը, առանձին եռանդով զբաղվելով կառուցումներով ու պարտեզներով, դարպեցնելով բոլոր իր նախկին հարաբերութիւնները m-lle Բուրիենի հետ: Նրա տեսքը և

սառը տոնը իշխանադուստր Մարիայի նկատմամբ, կարծես ասում էին վերջինիս. «Այ տեսնում ես, դու բաներ հնարեցիր իմ վրա, սուտ բաներ ասիր իշխան Անդրեյին իմ՝ դեպի այդ ֆրանսուհին ունեցած հարաբերության մասին և ինձ կովեցրիր նրա հետ, բայց տեսնում ես՝ ինձ պետք չեք ո՛չ դու, ո՛չ ֆրանսուհին»:

Օրվա կեսը իշխանադուստր Մարիան անց էր կացնում Նիկոլուշկայի մոտ, հետևելով նրա դասերին, և ինքը տալիս էր նրան ուսուցանելու լեզվի ու երաժշտության դասեր և զրուցում էր Դեսալի հետ. օրվա մյուս մասը նա անց էր կացնում գրքերի, պառավ դայակի և աստծու մարդկանց հետ, որոնք երբեմն տան ետին մուտքից գալիս էին նրա մոտ:

Պատերազմի մասին իշխանադուստր Մարիան մտածում էր այնպես, ինչպես կանայք են մտածում պատերազմի մասին: Նա վախենում էր եղբոր համար, որ այնտեղ էր, սարսափում էր, չհասկանալով այն, մարդկային դաժանությունից, որն ստիպում էր նրանց սպանել միմյանց. չէր հասկանում այս պատերազմի նշանակությունը, որ նրան թվում էր նույնպիսի մի պատերազմ, ինչպես և բոլոր նախորդ պատերազմները: Նա չէր հասկանում այս պատերազմի նշանակությունը, չնայած այն բանին, որ Դեսալը, իր մշտական զրուցակիցը, բուռն կերպով հետաքրքրվելով պատերազմի ընթացքով, աշխատում էր իր խոհերն ու մտքերը բացատրել նրան, և չնայած այն բանին, որ նրա մոտ եկող աստծու մարդիկ բոլորը յուրատեսակ սարսափով էին խոսում ժողովրդական լուրերի մասին՝ նեոի արշավանքի առթիվ, և չնայած այն բանին, որ ժյուլին, այժմ իշխանուհի Դրուբեցկայա, որ նորից նամակազրույցուն էր սկսել նրա հետ, Մոսկվայից նրան գրում էր հայրենասիրական նամակներ:

«Ես ձեզ գրում եմ ուսերեն, իմ բարի բարեկամ, — գրում էր ժյուլին, — որովհետև ատելություն ունեմ դեպի բոլոր ֆրանսացիները, հավասարապես և դեպի նրանց լեզուն, որը ես չեմ կարող լսել, խոսել... Մենք Մոսկվայում բոլորս խանդավառ հիացում ունենք դեպի մեր պաշտելի կայսրը:

Խեղճ ամուսինս շարշարվելով ու քաղցած օրերն անց է կացնում ջհուղների պանդոկներում. բայց իմ ունեցած նորություններն ալիլի են ոգևորում ինձ:

Դուք, երևի, լսել եք Ռասկոլ հերոսական քաջագործության մասին, որ երկու որդիներին դրկելով ասել է. «Կմեռնեք սրանց հետ, բայց անդրդվելի կմնանք»: Եվ իրոք, թեև թշնամին երկու անգամ ուժեղ էր մեզնից, բայց մենք անդրդվելի մնացինք: Մենք ժամանակն անցնում ենք, ինչպես կարողանում ենք. բայց պատերազմում պետք է լինի պատերազմաՎարի: Իշխանադուստր Ալինան և Sophie-ն ամբողջ օրերով նստում են հետս, և մենք, կենդանի մարդկանց դժբախտ այրիներս, ծվատ բանալով՝ սքանչելի զրույցներ ենք անում. միայն դուք եք պակասում, բարեկամս...» և այլն:

Իշխանադուստր Մարիան այս պատերազմի նշանակությունը չէր հասկանում առավելապես այն պատճառով, որ ծեր իշխանը երբեք չէր խոսում նրա մասին, չէր ընդունում այն և ճաշի միջոցին ծիծաղում էր Դեսալի վրա, որ խոսում էր այդ պատերազմի մասին: Իշխանի սոսնս այնքան հանգիստ ու վրստահ էր, որ իշխանադուստր Մարիան, առանց կշռադատելու, հավատում էր նրան:

Ամբողջ հուլիս ամիսը ծեր իշխանը չափազանց գործունակ էր և անգամ աշխուժացած: Նա ևս մի նոր այդի տնկեց և մի նոր շենք շինեց ճորտ ծառաների համար: Միակ բանը, որ անհանգստացնում էր իշխանադուստր Մարիային, այն էր, որ ծեր իշխանը քիչ էր քնում, խախտելով առանձնասենյակում քնելու իր սովորությունը, նա ամեն օր փոխում էր քնելու տեղը: Մերթ պատվիրում էր պատերազմական իր մահճակալը դնել ճեմասրահում (գալերեա). մերթ էլ մնում էր հյուրասրահի բազմոցի վրա կամ վոլտերյան բազկաթոսում ու ննջում, տոանց հանվելու, և այդ ժամանակ ոչ թե m-me Բուրիենը, այլ փոքրիկ Պետրուշան էր կարգում նրա համար. մերթ նա գիշերում էր սեղանատանը:

Օգոստոսի մեկին իշխան Անդրեյից ստացվեց երկրորդ նամակը: Առաջին նամակում, որ ստացվել էր նրա մեկնելուց անմիջապես հետո, իշխան Անդրեյը խոնարհաբար ներողություն էր խնդրում հորից նրա համար, որ թույլ էր տվել նրան ասելու, և խնդրում էր նրան առաջվա պես ողորմած լինել դեպի ինքը: Ծեր իշխանն այդ նամակին պատասխանեց սիրալիք նամակով ու այդ նամակից հետո ֆրանսուհուն հեռացրեց իրենից: Իշխան Անդրեյի երկրորդ նամակը, որ գրել էր նա վիտեբսկի

մտղից, նրանից հետո, երբ ֆրանսացիները գրավել էին այդ քաղաքը, բովանդակում էր ամբողջ կուլի կարճ նկարագրութունը՝ իր պլանուէ, որը գծված էր նամակում, և խորհրդածութուններ կուլի հետագա ընթացքի մասին: Այդ նամակում իշխան Անդրեյը նկարագրում էր, թե որքան անհարմարութուններ ունի հոր դրութունը պատերազմի դաշտին մոտ գտնվելու, գորքերի հենց շարժման գծի վրա լինելու պատճառով, ու խորհուրդ է տալիս նրան մեկնել Մոսկվա:

Այդ օրը ճաշին, Դեսալի խոսքերի առթիվ, որն ասում էր, թե, ինչպես երևում է, ֆրանսացիներն արդեն մտել են Վիտեբսկ, ծեր իշխանը հիշեց իշխան Անդրեյի նամակը:

— Իշխան Անդրեյից նոր եմ ստացել, — ասավ նա իշխանագուստը Մարիային, — չես կարդացե՞լ:

— Ոչ, mon père¹, — երկյուղած պատասխանեց իշխանագուստը:

Նա չէր կարող կարդալ այն նամակը, որի ստացման մասին չէր էլ լսել:

— Նա գրում է այս պատերազմի մասին, — ասավ իշխանն այն, իր համար սովորական դարձած, արհամարհական ժպիտով, որով խոսում էր միշտ ներկա պատերազմի մասին:

— Պետք է որ շատ հետաքրքրական լինի, — ասավ Դեսալը, — իշխանն ի վիճակի է իմանալու...

— Ա՛խ, շատ հետաքրքրական է, — ասավ m-lle Բուրիենը:

— Գնացեք բերեք, — դիմեց ծեր իշխանը m-lle Բուրիենին, — գիտեք, փոքրիկ սեղանի վրա է, պրես-պապիեի տակ: M-lle Բուրիենը ուրախ վեր թռավ:

— Ա՛խ, չէ, — դեմքը խոժոռելով բռնաց նա: — Դո՛ւ գընա, Միխայիլ Իվանիչ:

Միխայիլ Իվանիչը վեր կացավ ու գնաց իշխանի առանձնասենյակը: Բայց հենց նա դուրս գնաց, ծեր իշխանը, անհանգիստ շուրջը նայեց, անձեռոցիկը նետեց ու ինքը գնաց:

— Ոչինչ չեն կարողանում, ամեն ինչ կխառնեն:

Մինչ նա գնում էր, իշխանագուստը Մարիան, Դեսալը, m-lle Բուրիենը և անգամ Նիկոլուշկան անխոս իրար էին նայում: Ծեր իշխանը վերադարձավ հապճեպ քայլերով, Միխայիլ

Իվանիչի ուղեկցութամբ, նամակն ու պլանը ձեռին, որոնք նա ոչ ոքի չտալով կարդալու ճաշի ժամանակ, դրեց իր կողքին:

Անցնելով հյուրասրահ, նա նամակը հանձնեց իշխանագուստը Մարիային և, նոր շենքի պլանը փոխելով իր առջև, որին հառեց աչքերը, պատվիրեց նրան բարձր կարգալ: Նամակը կարդալով, իշխանագուստը Մարիան հարցականորեն նայեց հորը: Իշխանը նայում էր նախագծին, ըստ երևույթին, իր մտքերի մեջ խորասուզված:

— Դուք այս մասին ի՞նչ եք կարծում, իշխան, — թույլ տվեց իրեն հարցում անել Դեսալը:

— Ե՛ս, ե՛ս... — կարծես տհաճութամբ արթնանալով՝ ասավ իշխանը, աչքերը չհեռացնելով շենքի նախագծից:

— Շատ հավանական է, որ պատերազմի դաշտը այդքան մոտենա մեզ...

— Հա՛-հա՛-հա՛, Պատերազմի դաշտը, — ասավ իշխանը: — Ես ասել եմ և ասում եմ, որ պատերազմի դաշտը Լեհաստանն է, և թշնամին Նեմանից դեսը չի կարող անցնել:

Դեսալը զարմացած նայեց իշխանին, որ Նեմանի մասին էր խոսում, երբ թշնամին Դեսալի մոտ էր արդեն. բայց իշխանագուստը Մարիան, մոտանալով Նեմանի աշխարհադրական դիրքը, կարծում էր, թե այն, ինչ ասում էր հայրը, ճիշտ է:

— Չնհալի ժամանակ կխեղդվեն Լեհաստանի ճահիճներում: Նրանք միայն կարող են շտեմնել, — ասավ իշխանը, ըստ երեվույթին, մտածելով 1807 թվի արշավանքի մասին, որը ներան թվում էր, տեղի է ունեցել ոչ այնքան հեռու օրերում: — Բենիգսենը պետք է առաջ մտնեք Պրուսիա, գործն ուրիշ ընթացք կստանար...

— Բայց, իշխան, — վեհերոտ ասավ Դեսալը, — նամակում խոսվում է Վիտեբսկի մասին...

— Ա, նամակո՞ւմ: Այո... — դժգոհութամբ խոսեց իշխանը: — Այո, այո... — նրա դեմքը հակառակ մտայլ արտահայտություն ստացավ: Նա լռեց: — Այո, նա գրում է, որ ֆրանսացիները շարդված են, այդ ո՞ր գետի մոտ:

Դեսալն աչքերը խոնարհեց:

— Իշխանն այդ մասին ոչինչ չի գրում, — կամաց ասավ նա:

— Մի՞թե չի գրում: Դե, ես ինքս հո չեմ հնարել:

¹ Հայր:

Բոլորը երկար լռում էին:

— Այո, այո... Դե, Միխայիլ Իվանիչ, — հանկարծ ասավ նա, գլուխը բարձրացնելով և շենքի նախագծից ցույց տալով, ասա, ինչպես պիտի դու այդ փոխես...

Միխայիլ Իվանիչը մոտեցավ նախագծին, և իշխանը, խոսելով նրա հետ նոր շենքի նախագծի մասին, բարկացած նայելով իշխանադուստր Մարիային ու Դեսալին, գնաց իր հարկաբաժինը:

Իշխանադուստր Մարիան տեսավ Դեսալի շփոթված ու զարմացած հայացքը, որ հառել էր հոր վրա, նկատեց նրա լուռթյունը և ապշեց, տեսնելով, որ հայրը որդու նամակը մոռացել է հյուրասրահի սեղանի վրա, բայց նա վախենում էր ոչ միայն խոսել ու հարցուփորձել Դեսալին նրա շփոթության ու լուռթյան պատճառի մասին, այլև վախենում էր մտածել այդ մասին:

Երեկոյան Միխայիլ Իվանիչը, որին ուղարկել էր իշխանը, եկավ իշխանադուստր Մարիայի մոտ՝ իշխան Անդրեյի նամակը տանելու, որը մոռացել էր հյուրասրահում: Իշխանադուստր Մարիան նամակը տվեց: Թեև այդ նրան տհաճ էր, նա թույլ տվեց իրեն հարցնել Միխայիլ Իվանիչից, թե ի՞նչ է անում հայրը:

— Շարունակ մտահոգված եմ, — հարգալիք-հեգնական ժրպիտով (որը ստիպեց իշխանադուստր Մարիային գունատվել) ասավ Միխայիլ Իվանիչը: — Շատ են անհանգստանում նոր շենքի համար: Մի բիշ կարդացին, իսկ հիմա, — ձայնը ցածրացնելով ասավ Միխայիլ Իվանիչը, — բյուրոյի մոտ, երևի, կտակով են զբաղված: (Վերջերս իշխանի սիրած զբաղումներից մեկն էր — զբաղվել այն թղթերով, որոնք պիտի մրնային իր մահից հետո և որոնք նա կտակ էր անվանում):

— Իսկ Ալպատիչին ուղարկո՞ւմ են Սմոլենսկ, — հարցրեց իշխանադուստրը:

— Ինչպես չէ, նա վաղուց արդեն սպասում է:

III

Երբ Միխայիլ Իվանիչը նամակը ձեռին վերադարձավ առանձնասենյակը, իշխանն ակնոցը դրած, լուսամտիփք աչք

քերին մոտ ու մոմերի լույսով, նստած էր բաց բյուրոյի առաջ, թղթերն իրենից հեռու պահած ձեռին, և փոքր ինչ հանդիսավոր դիրքով կարգում էր իր թղթերը (Ռեմարկաները, ինչպես ինքն էր ասում), որոնք իր մահից հետո պետք է տրվեին թագավորին:

Երբ Միխայիլ Իվանիչը ներս մտավ՝ իշխանի աչքերում արցունքներ կային, դրանք այն ժամանակվա հիշողությունների արցունքներն էին, երբ գրել էր այն, ինչ կարդում էր հիմա: Նա նամակն առավ Միխայիլ Իվանիչի ձեռից, դրեց գրպանը, թղթերը տեղավորեց և կանչեց վաղուց արդեն սպասող Ալպատիչին:

Թղթի թերթիկի վրա նա գրել էր այն, ինչ իրեն հարկավոր էր բերել տալ Սմոլենսկից, և նա սենյակում, դռան մոտ սպասող Ալպատիչի կողքով անցուղարձ անելով, սկսեց հրամաններ տալ:

— Առաջինը — փոստի թուղթ, լսո՞ւմ ես, քսան տասնյակ, ա՛յ սրա նման. ոսկեներիգ... ահա օրինակը. անպատճառ սրա նման լինի. լաք, զմուռս — Միխայիլ Իվանիչի գրածի համեմատ:

Նա անցավ սենյակով և նայեց հուշատետրը:

— Հետո նահանգապետին անձամբ նամակ տալ գրանցումների մասին:

Հետո հարկավոր էին սողնակներ նոր կառուցող տան դրոնակների համար, անպայման այնպիսի ձևի, որ հնարել էր ինքը իշխանը: Ապա հարկավոր էր պատվիրել մի փոքրիկ արկղ՝ կտակը պահելու համար:

Ալպատիչին հրամաններ տալը տևեց երկու ժամից ավելի: Իշխանը դեռ բաց չէր թողնում նրան: Նա նստեց, մտասուզվեց և, աչքերը փակելով, ննչեց: Ալպատիչը շարժվեց:

— Դե, գնա, գնա. եթե մի բան հարկավոր լինի, կուղարկեմ:

Ալպատիչը դուրս եկավ: Իշխանը նորից մոտեցավ բյուրոյին, նայեց ներսը, ձեռով շոշափեց իր թղթերը, կրկին փակեց և նստեց սեղանի մոտ՝ նահանգապետին նամակ գրելու:

Ուշ էր արդեն, երբ նա վեր կացավ, նամակը կնքելով: Նա ուղում էր քնել, բայց գիտեր, որ քունը չի տանի և որ ամենավատ մտքերը նրա ուղեղը պաշարում են անկողնում: Նա ձայն

տվեց Տիխոնին, անցավ սենյակները, որ ասի, թե որտեղ ահարոզին պատրաստեն այս գիշերվա համար: Նա քայլում էր, յուրաքանչյուր անկյուն շափելով:

Ամեն տեղ նրան վատ էր թվում, բայց ամենից վատթարը իր առանձնասենյակի բազմոցն էր: Այդ բազմոցը սարսափեցնում էր նրան, հավանորեն, այն ծանր մտքերի պատճառով, որ որոճացել էր նա այդտեղ պառկած: Ոչ մի տեղ լավ չէր, բայց այնուամենայնիվ ամենից լավը բազմոցարանի անկյունն էր՝ դաշնամուրի ետև, նա այդտեղ երբեք չէր քնել:

Տիխոնը սպասավորի հետ անկողինը բերեց և սկսեց պատրաստել:

— Այդպես չէ', այդպես չէ', — բռնաց իշխանը և մի քառորդի շափ ետ քաշեց անկյունից և ապա նորից մոտեցրեց:

«է, վերջապես, ամեն ինչ շտկեցի, հիմա հանգրստանամ», մտածեց իշխանը և թույլ տվեց, որ Տիխոնը հանի իր հագուստը:

Սրտնեղած դեմքը կնճռելով այն ճիգերից, որ պետք էր գործ դնել կաֆտանն ու վարտիքը հանելու համար, իշխանը հանվեց, ծանրությամբ նստեց մահճակալի վրա և կարծես մտածմունքի մեջ ընկավ, արհամարհանքով նայելով իր դեղին շորացած ոտներին: Նա մտածմունքի մեջ չէր, այլ դանդաղում էր առաջիկա շախատանքը կատարելու, որ ոտները ծանրությամբ պիտի վերցնեի և շրջվեի մահճակալի վրա: «Օհ, ի՞նչ ծանր է, դժվար: Օհ, գոնե շուտ վերջանային այս շարձարանքները, և դձվ կազատեիք ինձ», մտածում էր նա: Նա, շուրթերը սեղմելով, քսանհազարերորդ անգամն արավ այդ ճիգը և պառկեց: Բայց նա հազիվ պառկել էր, երբ հանկարծ նրա անկողինը համաչափորեն շարժվեց նրա տակ՝ ետ ու առաջ, կարծես ծանրորեն շնչելով ու հրվելով: Այդ նրան պատահում էր գրեթե ամեն գիշեր: Նա բացեց հազիվ փակվող աչքերը:

— Հանդիստ ղկա, անիծվածնե՛ր, — զայրացած քրթմընջաց նա ում-որ վրա: — Այո, այո, էլի ինչ-որ կարևոր մի բան կար, շատ կարևոր մի բան, որ թողի անկողնում հիշելու: Սողնակնե՛րը: Ոչ, դրանց մասին ասի: Ոչ, ինչ-որ մի բան, ինչ-որ մի բան եղավ հյուրասրահում: Իշխանադուստր Մարիան ինչ-որ բան ստեց: Դեսալը — այդ հիմարը — ինչ-որ բան ասավ: Գրպանումս է ինչ-որ — չեմ հիշում:

— Տիշկա, ճաշին ինչի մասին էինք խոսում:

— Իշխան Միխայիլի...

— Լոի՛ր, լոի՛ր: — Իշխանը ձեռք խփեց սեղանին: — Յո, գիտեմ, իշխան Անդրեյի նամակը: Իշխանադուստր Մարիան կարդաց: Դեսալն ինչ-որ բան ասավ Վիտեբսկի մասին: Հիմա կկարդամ:

Նա հրամայեց նամակը հանել գրպանից և լիմոնադը ու մեղրամոմը վրան դրած սեղանը մոտեցնել մահճակալին և ինքը ակնոցը դնելով, սկսեց կարդալ: Այդտեղ միայն գիշերուկա լուսթյան մեջ, կանաչ լուսամտի տակից ընկնող թույլ լույսով, նա, նամակը կարդալով, առաջին անգամ մի ակրն-թարթում հասկացավ նրա նշանակությունը:

— Ֆրանսացիները Վիտեբսկ են, շորս անցումից հետո նրանք կարող են Սմոլենսկի մոտ լինել և գուցե, արդեն այնտեղ են: Տիշկա՛, — Տիխոնը վեր թռավ: — Ոչ, հարկավոր չի, հարկավոր չի, — բռնաց նա:

Նա նամակը թաքցրեց մոմակալի տակ ու աչքերը փակեց: Եվ նրա առաջ պատկերացավ Դանուբը, պայծառ կեսօր, եղեղնուտ, ռուսական ճամբարը, և նա, նա — ջահել գեներալ, դեմքին և ոչ մի կնճիռ, առույզ, ուրախ ու կարմրադեմ մտնում է Պետլիկինի նկարագարդ վրանը, և դեպի սիրեցյալն ունեցած նախանձի այրող զգացմունքը նույնքան ուժեղ, որքան և այն ժամանակ, հուզում է նրան: Եվ նա հիշում է այն բոլոր խոսքերը, որ ասվեցին այն ժամանակ, Պոտյոմկինի հետ ունեցած առաջին հանդիպումին: Եվ նրան ներկայանում է լեցուն, պեղնությունը գեր դեմքի վրա, ոչ բարձր հաստ մի կին — մայր կայսրուհին, նրա ժպիտները, խոսքերը, երբ նա առաջին անգամ, փաղաքշելով, ընդունեց իրեն, և հիշում է նրա այդ դեմքը դիակառքի վրա և այն ընդհարումը Զուբովի հետ, երբ տեղի ունեցավ այն ժամանակ նրա դազաղի մոտ՝ թագուհու ձեռքին մոտենալու իրավունքի համար:

«Ախ, մարդ շուտ, շուտ վերադառնա դեպի այն ժամանակը, և որպեսզի այժմյանը՝ բոլորը որքան կարելի է շուտ, շուտ վերջանա, որպեսզի նրանք ինձ հանդիստ թողնեն»:

Լիսիե Գորին, իշխան Նիկոլայ Անդրեյիչ Բալկոնսկու կալվածք, գտնվում էր Սմոլենսկից 60 վերստ հեռու, նրա ետևը, և երեք վերստ հեռու Մոսկվայի ճանապարհից:

Նույն այն երեկո, երբ իշխանը կարգադրութուններ էր անում Ալպատիչին, Դեսալը իշխանադուստր Մարիայից տեսակցութուն խնդրելով, նրան հայանեց, թե որովհետև իշխանը այնքան էլ առողջ չի և ոչ մի միջոց չի ձեռք առնում իր ապահովության համար, իսկ իշխան Անդրեյի նամակից երևում է, որ Լիսիե Գորիում մնալը այնքան էլ ապահով չէ, ուստի նա խոնարհաբար խորհուրդ է տալիս իշխանադուստր, որ նա ինքը Ալպատիչի հետ նամակ ուղարկի Սմոլենսկ, նահանգապետին խնդրելով տեղեկացնել, թե ինչ դրության մեջ են գործերը և ինչ չափով վտանդ է սպառնում Լիսիե Գորիին: Դեսալը իշխանադուստր Մարիայի համար նամակ գրեց նահանգապետին, որն ստորագրեց իշխանադուստրը, և այդ նամակը տվին Ալպատիչին, կարգադրելով հանձնել այն նահանգապետին և, վտանգի դեպքում, վերադառնալ որքան կարելի է շուտ:

Բոլոր կարգադրութուններն անելով, Ալպատիչը տնեցիների ուղեկցությամբ, սպիտակ փետրե գլխարկ (իշխանի նվերը) դրած, ձեռնադաշտը ձեռին, հենց այնպես, ինչպես իշխանը, դուրս եկավ կաշվե ծածկույթով սայլակը նստելու, որ լծված էր երեք կուշտ աշխետ ձիերով:

Սայլակի զանգակը կապված էր և բոժոժների մեջ թուղթ էր դրված: Իշխանը ոչ ոքի թույլ չէր տալիս Լիսիե Գորիում զանգակով ու բոժոժներով կառք քշել: Բայց Ալպատիչը սիրում էր զանգակներ ու բոժոժներ հեռու ճանապարհ գնալիս: Ալպատիչի պալատականները — զեմսկին, գրասենյակի վարիչը, խոհարարուհին — սեր, սպիտակը, երկու պառավ, կազակ-տղան, կառուպանները և ուրիշ սպասավորներ ճանապարհ էին դնում նրան:

Աղջիկը նրա թիկունքի ետևն ու տակը դրեց չթե և փետրե փափուկ բարձեր: Պառավ քենին թաքուն մի կապոց դրեց կառքի մեջ: Կառուպաններից մեկը նստեցրեց նրան թից բռնած

— Է, կոնայք, կանայք, — հևալով արագախոսությամբ ասավ Ալպատիչը ճիշտ այնպես, ինչպես իշխանն էր խոսում, և կառք նստեց:

Աշխատանքների մասին վերջին կարգադրութուններն անելով զեմսկուն և այդ բանում արդեն իշխանին շնորհօրինակելով, Ալպատիչը գլխարկը վերցրեց ճաղատ գլխից և երեք անգամ խաչակնքեց երեսը:

— Եթե մի բան լինի... դուք վերադարձեք, Յակով Ալպատիչ, ի սեր Քրիստոսի, խղճա մեզ, — բարձրաձայն ասավ կինը, ակնարկելով պատերազմի և թշնամու մասին եղած լուրերը:

— Կանայք, կանայք, հավաքվել են, — ասավ Ալպատիչն ինքն իրեն և մեկնեց, նայելով շուրջը, դաշտերին, ուր տեղ-տեղ դեղնած հաճար էր, տեղ-տեղ խիտ, տակավին կանաչ վարսակ, տեղ-տեղ էլ նոր սկսել էին կրկնավար անել:

Ալպատիչը գնում էր, հրճվելով այս տարվա զարնանացանի հազվադեպ բերքի վրա, նայելով հաճարի շերտ-շերտ դաշտերին, ուր տեղ-տեղ սկսել էին հնձել և խորհրդածում էր ցանքսի ու բերքահավաքի մասին և այն մասին, թե չի մոռացված արդյոք իշխանի որևէ հրամանը:

Ճանապարհին ձիերին երկու անգամ կեր տալով, օգոստոսի 4-ի երեկոյան դեմ Ալպատիչը հասավ քաղաք:

Ճանապարհին Ալպատիչը հանդիպեց զորքերի ու մթերակիր զումակի և առաջ անցավ: Սմոլենսկին մոտենալիս, նա լսեց հեռավոր կրակոցներ, բայց այդ ձայները նրան չզարմացրին: Նրան ամենից ավելի սաստիկ զարմացրեց այն, որ Սմոլենսկին մոտենալիս տեսավ վարսակի մի սքանչելի դաշտ, որ ինչ-որ զինվորներ հնձում էին, հավանորեն, կերի համար, և որտեղ էլ բանակել էին. այս հանգամանքը զարմացրեց Ալպատիչին, բայց նա շուտով մոռացավ այդ, իր գործի մասին մտածելով:

Ալպատիչի կյանքի բոլոր շահագրգռութունները արդեն երեսուն տարուց ավելի սահմանափակված էին միայն իշխանի կամքով, և նա երբեք դուրս չէր գալիս այդ շրջանակից: Այն բոլորը, ինչ չէր վերաբերվում իշխանի հրամանները կատարելուն, ոչ միայն չէր հետաքրքրում նրան, այլև գոյութուն չուներ Ալպատիչի համար:

Ալպատիչը օգոստոսի 4-ի երեկոյան Սմոլնսկ գալով, կանգ առավ Կենսպրի այն կողմը գտնվող Գաչեն և վարձանի մի իջևանում, իջևանատեր Ֆերապոնտովի իջևանում, ուր երեսուն տարի արդեն սովորութիւն ունէր իջևանել: Ֆերապոնտովը սրանից երեսուն տարի առաջ, Ալպատիչի շնորհիվ, իշխանից մի անտառ գնելով, սկսեց առևտուր անել, և հիմա նահանգում ունէր տուն, իջևան, ալյուրի խանութ: Ֆերապոնտովը գեր, թուխ, կարմրած քառասուն տարեկան գյուղացի էր, հաստ շրթունքներով, հաստ ուռած քթով, սև, վրա տված հոնքերի վերը նույնպիսի ծծուկներով, ու հաստ փորով:

Ֆերապոնտովը, ժիւետով ու շթե շապիկով, կանգնած էր փողոցին նայող իր խանութում: Ալպատիչին տեսնելով՝ մոտեցավ նրան:

— Բարի գալուստ, Յակով Ալպատիչ: Ժողովուրդը քաղաքից գնում է, իսկ դու քաղաք ես գալիս, — ասավ նա:

— Ինչո՞ւ են գնում քաղաքից, — ասավ Ալպատիչը:

— Նս էլ եմ ասում՝ հիմար ժողովուրդ է: Բոլորը վախենում են ֆրանցուզից:

— Կանանց ասեկոսներ են, կանանց ասեկոսներ, — ասավ Ալպատիչը:

— Նս էլ եմ այդպես կարծում, Յակով Ալպատիչ: Նս ասում եմ՝ հրաման կա, որ նրան շթողեն, նշանակում է ճիշտ է: Գյուղացիներն էլ սայլին երեք ութըլի են ուզում — երեսներին մեռն չկա:

Յակով Ալպատիչն անուշադիր էր լսում: Նա իր համար թեյ, ձիերին կեր պահանջեց ու, թեյելով, պառկեց քնելու:

Ամբողջ գիշեր իջևանի մոտով գորք էր անցնում փողոցով: Հետևյալ օրը Ալպատիչը կամզոլ հագավ, որ հագնում էր միայն քաղաքում, և գնաց իր գործերին: Արևատ առավոտ էր, և ժամը ութից արդեն շոգ էր: Թանկագին օր հունձ հավաքելու համար, ինչպես մտածում էր Ալպատիչը: Քաղաքից դուրս վաղ առավոտից լսվում էին կրակոցներ:

Ժամը ութից հրացանի կրակոցներին միացավ թնդանոթաձգութիւնը: Փողոցներում շատ ժողովուրդ կար, որ շտապում էր ուր -որ, շատ գինվորներ, բայց ինչպես միշտ՝ կառքերն աշխատում էին, վաճառականները կանգնած էին իրենց խանութների առաջ, և եկեղեցիներում ժամերգութիւն էր կատարվում:

Ալպատիչը գնաց խանութները, պաշտոնատները, փոստը և նահանգապետի մոտ: Պաշտոնատներում, խանութներում, փոստում բոլորը խոսում էին զորքի մասին, թշնամու մասին, որ արդեն հարձակվել է քաղաքի վրա. բոլորը հարցնում էին միմյանց, թե ինչ անեն, և բոլորն աշխատում էին հանգստացնել իրար:

Նահանգապետի տան առաջ Ալպատիչը տեսավ ժողովրդի մեծ բազմութիւն, կազակներ և ճանապարհորդական կառք, որը պատկանում էր նահանգապետին: Սանդուղքների զլխին Յակով Ալպատիչը հանդիպեց երկու ազնվականի, որոնցից մեկին նա ճանաչում էր: Նրա ծանոթ ազնվականը, որը նախկին շրջանային ոստիկանապետ էր, ասում էր տաքացած.

— Սա չէ որ հանաք բան չի, — ասում էր նա — Լավ է՝ ո՛վ մենակ է: Ինքն է ու իր շոր գլուխը, բայց տասներեք հոգուց բաղկացած ընտանիքը, և ամբողջ գույքը... Բանը հասցրին այնտեղ, որ բոլորս կորչելու ենք. սա էլ ի՞նչ իշխանութիւն է, սրանից հետո... էհ, այդ ալազակներին մեկ-մեկ կկախեի...

— Դե լավ, հերիք է, — ասում էր մյուսը:

— Ինձ ի՞նչ, թող լսի: Ինչ է, մենք շներ չենք, — ասավ նախկին ոստիկանապետը և, շուրջը նայելով, տեսավ Ալպատիչին: — Ա՛, Յակով Ալպատիչ, ի՞նչ կա, դու ինչո՞ւ ես եկել:

— Նորին պայծառափայլութիւն հրամանով եկել եմ պարոն նահանգապետի մոտ, — պատասխանեց Ալպատիչը, հրպարտութեամբ գլուխը բարձրացնելով և ձեռը թևատակին դնելով, որ նա անում էր միշտ, իշխանի անունը տալիս: — Հրամայել հաճեցին՝ տեղեկանալ գործերի դրութեան մասին, — ասավ նա:

— Դե արի ու իմացի, — բոռաց կալվածատէրը, — բանը հասցրին այնտեղ, որ ոչ սայլ կա, ոչ էլ ուրիշ բան... Հրե՛, լսո՞ւմ ես, — ասավ նա, ցույց տալով այն կողմը, որտեղից հրաձգութիւն էր լսվում:

— Այնտեղ հասցրին, որ բոլորը կործանվեն... ավազակներ, — ասավ նա և մուտքի դռնից իջավ ցած:

Ալպատիչը գլուխը օրորեց ու բարձրացավ սանդուղքով: Ընդունարանում կային վաճառականներ, կանայք, աստիճանավորներ, որոնք անխոս նայում էին միմյանց: Առանձնասենյակի դուռը բացվեց. բոլորը ոտի կանգնեցին ու առաջ շարժվեցին:

Գոներից դուրս եկավ մի աստիճանավոր, ինչ-որ բան խոսեց վաճառականի հետ, կանչեց իր ետեից խաչը վզին մի հատտ աստիճանավորի և նորից թաքնվեց դռան նտև, ըստ երևույթին, խուսափելով իրեն ուղղած բոլոր հայացքներից ու հարցումներից: Ալպատիչն առաջ գնաց և աստիճանավորի հետևյալ դուրս գալու միջոցին, ձեռքը կոճկած սյուրթուկի ետև դնելով, դարձավ աստիճանավորին, տալով նրան երկու նամակ:

— Պարոն բարոն Աշին գեներալ-անշեֆ իշխան Բալկոնսկուց, — ասավ նա այնպես հանդիսավոր ու նշանակալից, որ աստիճանավորը դարձավ նրան և նամակները վերցրեց:

Մի քանի րոպեից հետո նահանգապետն ընդունեց Ալպատիչին և հապճեպ ասավ նրան.

— Հայտնի իշխանին և իշխանադատեր, որ ինձ ոչինչ հայտնի չէր. ես վարվել եմ ըստ բարձրագույն հրամանների — ահավասիկ... — Նա գրություն տվեց Ալպատիչին: — Բայց որովհետև իշխանն անառողջ է, իմ խորհուրդն է նրան՝ մեկնել Մոսկվա: Ես ինքս հիմա մեկնում եմ: Հայտնի...

Բայց նահանգապետը չվերջացրեց. դռնից ներս վազեց մի փոշոտված ու քրտնած սպա և սկսեց ինչ-որ բան ասել Ֆրանսերեն: Նահանգապետի դեմքին սարսափ պատկերացավ:

— Գնա, — ասավ նա, Ալպատիչին գլխով անելով, և ըսկըսեց ինչ-որ բան հարցնել սպային:

Ազահ, վախեցած, անօգնական հայացքները դարձան դեպի Ալպատիչը, երբ նա դուրս եկավ նահանգապետի առանձնասենյակից: Այժմ ակամա ականջ դնելով մոտիկ և հետզհետե ուժեղացող կրակոցներին, Ալպատիչն շտապեց իջևանը: Գրությունը, որ նահանգապետը տվեց Ալպատիչին, հետևյալն էր.

«Վստահեցնում եմ ձեզ, որ Սմոլենսկ քաղաքին տակալին ամենափոքր վտանգ իսկ չի սպառնում և, հավանական է՛լ չի, որ սպառնա: Ես մի, Բագրատիոնը մյուս կողմից գնում եմք Սմոլենսկի առաջ միանալու, որ տեղի կունենա ամսիս 22-ին, և երկու բանակը միացյալ ուժերով կսկսեն պաշտպանել ձեզ վստահած նահանգի իրենց հայրենակիցներին, մինչև որ նրանց ջանքերով նրանցից կհեռացվեն հայրենիքի թշնամիները, կամ մինչև որ նրանց խիզախ շարքերից զոհ կգնա վերջին գինավորը: Սրանից տեսնում եք, որ դուք կատարյալ իրավունք ունեք հանգստացնել Սմոլենսկի բնակիչներին, որովհետև ով

սլաշտպանվում է երկու այդպիսի քաջարի զորաբանակներով, նա կարող է վստահ լինել նրանց հաղթությանը»: (Բարկլայ-դե-Տոլլիի հրամանը Սմոլենսկի քաղաքացիական նահանգապետ բարոն Աշին, 1812 թվին):

Ժողովուրդն անհանգիստ անցնում դառնում էր փողոցներով:

Անընդհատ գլխե-գլուխ տնային ամանեղենով, աթոռներով, պահարաններով բարձած սայլերը դուրս էին գալիս տների դարբասներից և գնում փողոցներով: Ֆերապոնտովի հարևան տան առաջ սայլեր էին կանգնած և, կանաչք, հրաժեշտ տալով, վայում էին ու անիծում: Բակապահ շունը, հաշելով, դես ու դեն էր ընկնում լծված ձիերի առաջ:

Ալպատիչն ավելի հապճեպ քայլելով, քան նա ման էր գալիս սովորաբար, մտավ իջևանի բակը և արագ գնաց սարայը դեպ իր ձիերն ու սայլակը: Կառապանը քնած էր, նա զարթեցրեց նրան, կարգադրեց լծել և ինքը գնաց մտավ նախասենյակը: Տանտիրոջ սենյակից լսվում էր երեխայի լաց, կանացի սրտապատառ հեկեկանք և Ֆերապոնտովի զայրացած, խոպոտ ճիչը: Խոհարարուհին, վախեցած հավի պես, դողում էր նախասենյակում, հենց որ Ալպատիչը ներս մտավ:

— Համարյա թե սպանեց, տիրուհուս սպանեց... էնպե՛ս խփեց, էնպե՛ս քաշ տվեց...

— Ինչո՞ւ համար, — հարցրեց Ալպատիչը:

— Քաղաքից գնալ էր ուզում: Կին էր էլի: Ասում է՝ տար ինձ, մի կործանի ինձ փոքր երեխաներիս հետ. ժողովուրդն, ասում է, ամբողջ գնաց. մենք, ասում է, ի՞նչ պիտի անենք: Սկսեց էնպես խփել: էնպե՛ս խփեց, էնպե՛ս քաշ տվեց:

Ալպատիչը կարծես գլխով հավանություն տվեց այդ խոսքերին և, ավելին իմանալ չցանկանալով, մոտեցավ տանտիրոջ սենյակի դիմացի սենյակին, ուր թողել էր իր գնած իրերը:

— Չարագործ, մարդասպա՛ն, — ճշաց այդ ժամանակ նիհար, երեխան գրկին գունատ կինը և գլխաշորը գլխից ընկած, դռնից դուրս պրծնելով, սանդուղքներով վազեց դեպի բակը:

Ֆերապոնտովը դուրս եկավ նրա ետեից և, Ալպատիչին տեսնելով, ուղղեց ժիլետը, մազերը, հորանջեց և սենյակ մըտավ Ալպատիչի ետեից:

— Չլինի՞ ուզում ես արդեն գնալ, — հարցրեց նա:

Զպատասխանելով տանտիրոջ հարցին. և նրան շնայելով, Ալպատիշն, իբր գնաժ իրերը. ջոկջկելով, հարցրեց, թե ի՞նչ պիտի տա իջևանեցու համար:

— Կհաշվենք: Հը, նահանգապետի մոտ էիր, — հարցրեց. Ֆերապոնտովը: — Ինչ որոշում եղավ:

Ալպատիշը պատասխանեց, թե նահանգապետը բացարձակապես ոչինչ չստավ իրեն:

— Մենք մեր միջոցներով մի՞ թե կարող ենք գնալ, — ասավ Ֆերապոնտովը: — Մինչև Դորոգորուժ սայլին չոթ ոտերքի են ուզում: Ես էլ ասում եմ, որ երեսներին մեռոն չկա, — ասավ նա, — Սելիվանովը, նա հինգշաբթի օրը. օգուվեց, այլուրը ծախեց գորքին՝ պարկը ինն ուբելով: Հը, թե՛ չե՞ք խմելու, — ավելացրեց նա:

Մինչ ձիերը լծում էին, Ալպատիշը Ֆերապոնտովի հետ թեյ խմեց, և խոսեցին հացի գնի մասին, բերքի մասին. և բերքահավաքի համար բարենպաստ եղանակի մասին:

— Բայց դադարեց, — ասավ Ֆերապոնտովը, երեք բաժակ խմելով ու վեր կենալով, — մերոնք, երևի, հաղթեցին: Ասված է, չեն թողնի: Ուրեմն ուժեղ են... Իսկ քիչ առաջ, ասում էին, թե Մատվեյ Իվանիչ Պլատովը նրանց քշել է Մարինա գետը և մի օրվա մեջ տասնութ հազար է, ինչ է, խեղդել է:

Ալպատիշը հավաքեց իր գնաժ իրերը, տվեց ներս մտնող կառապանին և հաշիվները վերջացրեց իջևանի տիրոջ հետ: Պարբասից լավեց դուրս եկող անիվների, ձիու սմբակների և բոժոժների ձայնը: Կեսօրն անցել էր արդեն, փողոցի կեսն ըստ վերի մեջ էր, մյուս կեսը պայծառորեն լուսավորված էր արևով: Ալպատիշը նայեց լուսամտից ու գնաց դեպի դուռը: Հանկարծ լավեց մի հեռավոր շառաչուն: ու հարվածի ձայն, որից հետո լավեց թնդանոթաձգության իրար խառնված բոմբյունը, որից ապակիներն սկսեցին դողալ:

Ալպատիշը դուրս եկավ փողոց. փողոցով երկու մարդ վազեցին դեպի կամուրջը: Զանազան կողմերից լավում էին շաչուններ, ումբերի հարվածներ և նռնակների պայթյուն, որ ընկնում էին քաղաքի մեջ: Բայց այդ ձայները գրեթե անլսելի էին և բնակչության ուշադրությունը չէին գրավում՝ համեմատած թնդանոթաձգության ձայների հետ, որ լավում էին քաղաքի այն կողմից: Դա ումբակոծությունն էր, որ ժամը հինգին

մոտ սկսվել էր Նասյունի կարգադրությանը. քաղաքն որմբակոծվում էր 130 թնդանոթից: Ժողովուրդն առաջին պահ չհասկացավ այդ ումբակոծության նշանակությունը:

Ընկնող նռնակների ու ումբերի ձայներն սկզբում միայն հետաքրքրություն հարուցեցին: Ֆերապոնտովի կինը, որ մինչ այդ չէր դադարում սարայում նվալուց, լուեց և երեսան գրկին դուրս եկավ դեպի դարբասը, անխոս ժողովրդին նայելով ու ձայներին ականջ դնելով:

Պարբաս դուրս եկան խոհարարուհին ու խանութպանը: Բոլորն ուրախ հետաքրքրությամբ աշխատում էին տեսնել իրենց գլխավերևից անցնող ումբերը: Անկյունի ետևից դուրս եկան մի քանի մարդ, աշխուժորեն խոսակցելով:

— Այ ուժ էր, հա՛, — ասում էր մեկը, — տանիքն էլ, առաստաղն էլ ջարդեց, տաշեղ շինեց:

— Խոզի պես հողը քանդեց, — ասավ մյուսը: — Այ կարգին բան էր, հա, սիրտ տվեց, — ծիծաղելով ասավ նա: — Լավ էր ետ թռար, թե չէ քեզ էլ հետը տանելու էր:

Ժողովուրդը դիմեց այդ մարդկանց: Նրանք կանգ առան ու պատմեցին, թե ինչպես իրենց մոտ ումբերը ընկել էին մի տան վրա: Մինչ այդ ուրիշ ումբեր, մերթ սրբնթաց, մոայլ շաչունով հրետազնդեր, մերթ հաճելի շվշվոցով նռնակներ անդադար թռչում էին ժողովրդի գլխի վրայով, բայց ոչ մի ումբ մոտիկ չէր ընկնում. բոլորն էլ անցնում էին հեռու: Ալպատիշը նստեց ծածկույթով սայլակը: Իջևանի տերը կա՞գնել էր դարբասի մոտ:

— Ել չես տեսե՞լ, — բողաց նա խոհարարուհու վրա, որ թևերը քշտած, կարմիր շրջազգեստ հագին, մերկ արմունկները օրորելով մոտեցավ անկյունին՝ լսելու թե ի՞նչ է պատմում:

— Այ քեզ հրա՛շք, — ասավ խոհարարուհին, բայց տիրոջ ձայնը լսելով, վերադարձավ, ձիգ տալով վեր քշտած շրջազգեստը:

Նորից, բայց այս անգամ շատ մոտիկ, սուլեց ինչ-որ մի բան, ինչպես վերևից ներքև թռչող մի թռչուն, կրակ փայլատակեց փողոցի մեջտեղը, կրակեց ինչ-որ և փողոցը ծածկեց ծխով:

— Զարագո՛րծ, այդ ի՞նչ ես անում դու, — ճչաց իջևանի տերը, դեպի աղախինը վազելով:

Այդ նույն վայրկյանին զանազան կողմերից կանանց աղիտորում ճիշեր լավեցին, մի երեխա վախեցած լաց եղալ, և ժողովուրդը գունատ դեմքերով անխոս հավաքվեց խոհարարուհու շուրջը: Այդ բազմության միջից բոլորից ավելի բարձրաձայն հեծեծում ու անիծում էր խոհարարուհին:

— Օյ-օյ-օ՛յ, ձեզ մատաղ: Օգնեցե՛ք, մի թողնեք մեռնեմ, ձեզ մատաղ...

Հինգ բոպե հետո էլ ոչ ոք չմնաց փողոցում: Խոհարարուհուն, որի ազդրը ջարդել էր նոնակի կտորը, տարան խոհանոց: Այլատիչը, նրա կառապանը, Ֆերապոնտովի կինը երեխաներով, դռնապանը նկուղում նստած՝ ականջ էին դնում: Թընդանոթների բոմբյունը, ումբերի շառաչունը և խոհարարուհու աղիտորում հեծեծանքը, որ գրեթե խլացնում էր բոլոր ձայները, մի վայրկյան իսկ չէին դադարում: Տանտիրուհին մերթ օրորում ու հորդորում էր երեխային, մերթ խղճալի շշուշոյով հարցնում ամեն մի նկուղ մտնողի, թե ո՛ւր է մարդը, որ մնացել էր փողոցում: Նկուղը մտնող խանութպանն ասավ, թե նրա մարդը ժողովրդի հետ գնաց տաճար, որտեղից դուրս էին բերում Ամուլենսկի հրաշագործ սրբապատկերը:

Մթնշաղին թնդանոթաձողությունն սկսեց լուել: Այլատիչը դուրս եկավ նկուղից և կանգնեց դռան մեջ: Նախկին պարզ երեկոյան երկինքն ամբողջ սքողված էր ծխով: Եվ այդ ծխի միջից տարօրինակ լույս էր տալիս լուսնի նոր, բարձր կանգնած մանգաղը: Նախկին՝ թնդանոթների ահալոր բոմբյունի լուսուց հետո, քաղաքի վրա կարծես անդորր էր իջել, որ ընդհատվում էր միայն ամբողջ քաղաքում ասես տարածված քայլերի, հեծեծանքների, հեռավոր ճիշերի շրջյունով ու հրդեհների ճարճատյունով: Խոհարարուհու տնքոցներն այժմ լուել էին: Երկու կողմից բարձրանում ու տարածվում էին հրդեհների ծխի սև բուլաները: Փողոցում ոչ թե շարքերով, այլ ինչպես մրջյուններ ավերած բնից, տարբեր մունդիրներով ու տարբեր ուղղությամբ անցնում, վազում էին զինվորները: Դրանցից մի քանիսը Այլատիչի աչքերի առաջ վազեցին մտան Ֆերապոնտովի բակը: Այլատիչը դուրս եկավ գնաց դեպի դարբասի դուռը: Ինչ-որ մի գունդ, խոնավելով ու շտապելով, ամբողջ փողոցը բռնած, ետ էր գնում:

— Քաղաքը հանձնում են, գնացե՛ք, հեռացե՛ք, — ասավ նրան Այլատիչի կերպարանքը նկատող մի սպա և հենց այդտեղ բռնալով դիմեց զինվորներին: — Ես ձեզ բակերը վազել ցույց կտամ:

Այլատիչը խրճիթ վերադառնալով և, կառապանին ձայն տալով, պատվիրեց նրան սայլակը քշել, դուրս գալ: Այլատիչի ու կառապանի հտակից դուրս եկան և Ֆերապոնտովի տնեցիները: Տեսնելով հրդեհների ծուխը և անգամ կրակները, որ երևում էին այժմ սկսող մթնշաղի մեջ, կանայք, որ մինչ այդ լուել էին, հանկարծ, հրդեհները տեսնելով, բարձրաձայն ողբ սկսեցին: Կարծես նրանց արձագանք տալով, նույնպիսի լաց ու շիվան լավեց փողոցի մյուս ծայրերից: Այլատիչը կառապանի հետ դողացող ձեռներով ծածկի տակ կարգի էր բերում խճճված երասանակներն ու ձիերի լծափոկերը:

Երբ Այլատիչը դարբասից դուրս եկավ՝ նա տեսավ, թե ինչպես Ֆերապոնտովի բացված խանութում մի տասը զինվոր բարձր խոսելով իրենց պարկերն ու պայուսակները լցնում էին ալյուրով ու արևածաղկի սերմով: Նույն միջոցին, փողոցից խանութ վերադառնալով, ներս մտավ Ֆերապոնտովը: Զինվորներին տեսնելով՝ նա ուզեց գոռալ ինչ-որ, բայց հանկարծ կանգ առավ և, մազերը բռնած, քրքջաց հեկեկուն քրքիջով:

— Տարեք, բոլորը տարեք, տղերք: Թույ սատանաներին չմնա: — Ճչաց նա, ինքն էլ պարկերը վերցնելով ու փողոցը գցելով:

Մի քանի զինվոր վախեցած, դուրս վազեցին, մի քանիսը շարունակեցին պարկերը լցնել: Այլատիչին տեսնելով՝ Ֆերապոնտովը դարձավ նրան.

— Վերջացա՞վ Ռուսաստանը, — գոռաց նա: — Այլատի՛չ, վերջացա՞վ: Ինքս կվառեմ: Վերջացա՞վ... — Ֆերապոնտովը վազեց բակը:

Փողոցով, ամբողջը բռնած, զինվորներ էին գնում անընդհատ, այնպես որ Այլատիչը չկարողացավ գնալ և պետք է սպասեր: Ֆերապոնտովի կինը երեխաներով նույնպես սայլակ էր նստել, ու սպասում էր, որ հնարավոր լինի անցնել գնալ:

Արդեն բոլորովին գիշեր էր: Երկնքում աստղեր կային և, երբեմն ծխով ծածկվելով, լուսավորում էր ջահել լուսիքը:

Դեպի Դեռապրն իջնող ճամփին Ալպատիչի և Ֆերապոնտովի կնոջ սալակները, որ դանդաղ շարժվում էին զինվորների և մյուս կառքերի շարքերում, պետք էր կանգ առնել: Փողոցների խաչաձևման տեղից (ուր կանգ էին առել սալակները) ոչ այնքան հեռու, մի նրբափողոցում տուն ու խանութներ էին վառվում: Հրդեհն արդեն վերջանալու վրա էր: Բոցը մերթ մարում ու շքանում էր սևաթույր ծխի մեջ, մերթ բռնկվում պայծառորեն, տարօրինակորեն որոշակի լուսավորելով խաչփողանում կանգնած-խմբված մարդկանց դեմքերը: Հրդեհի առաջ երևում էին մարդկային սև կերպարանքներ և կրակի անլուծի ճարձատյունի միջից լավում էին խոսոց ու կանչեր: Ալպատիչը, տեսնելով որ իր սալակը շուտ չեն թողնելու անցնի, իջավ նստած տեղից, գնաց նրբափողոցը՝ հրդեհը տեսնելու: Զինվորներն անընդհատ ետ ու առաջ էին անում հրդեհի մոտով, և Ալպատիչը տեսավ, թե ինչպես երկու զինվոր և նրանց հետ մի ինչ-որ՝ ֆրիգե շինելով մարդ հրդեհից քաշելով փողոցի մյուս կողմի հարևան բակն էին տանում այրվող մի գերսու: մյուսները խոտ էին տանում գրկած:

Ալպատիչը մոտեցավ մարդկանց մի մեծ բազմություն, որ կանգնած էին բոցավառվող ամբարի առաջ: Պատերն ամբողջ բռնկված էին կրակով, ետևի պատն ընկել էր, նրբատաշ տախտակյա տանիքն ընկել էր, գերանները բռնկված վառվում էին: Բազմությունը ըստ երևույթին սպասում էր այդ ըուպեին, երբ տանիքը կփլվի: Դրան էր սպասում և Ալպատիչը:

— Ալպատիչ՝ — հանկարծ ծերունուն կանչեց մեկի ծանոթ ձայնը:

— Տեր իմ, ձերդ պայծառափայլություն, — պատասխանեց Ալպատիչը, վայրկենապես ճանաչելով երիտասարդ իշխանի ձայնը:

Իշխան Անդրեյը՝ թիկնոցի մեջ՝ մի սև ձի նստած կանգնել էր բազմության ետևն ու նայում էր Ալպատիչին:

— Դու ի՞նչպես է որ այստեղ ես, — հարցրեց նա:

— Ձերդ... ձերդ պայծառափայլություն, — խոսեց Ալպատիչը և հեկեկաց: — Ձերդ... ձերդ... միթե կորա՞նք: Հայր...

— Ինչո՞ւ ես այստեղ, — կրկին իշխան Անդրեյը:

Այդ ըուպեին կրակի բոցը բռնկվեց և Ալպատիչը նրա լույսով տեսավ իր ջահել պարոնի գունատ ու տանջված դեմքը:

Ալպատիչը պատմեց, թե ինչպես էին իրեն ուղարկել և ինչպիսի դժվարություններ կարողացավ դուրս գալ:

— Ի՞նչ կասեք, ձերդ պայծառափայլություն, կորա՞ծ ենք, — նորից հարցրեց նա:

Իշխան Անդրեյը, նրան շպատասխանելով, ծոցատեսք հանեց և, ծունկը քարձրացնելով, սկսեց տետրից պոկած թղթի վրա մատիտով գրել: Նա գրում էր քոչը:

Ամուրիանցը հանձնում են, — գրում էր նա: — Լիսիե Գորին թշնամին կգրավի մի շաբաթ հետո: Մեկնեցեք իսկույն Մոսկվա: Երբ դուրս գաք, անմիջապես պատասխանեք ինձ, հատուկ սուրհանդակ ուղարկելով Ուսվածա:

Գրելով և թուղթն Ալպատիչին հանձնելով՝ նա բանավոր էլ հայտնեց նրան, թե ինչպես կարգավորել իշխանի, իշխանադատեր և որդու ու նրա ուսուցչի մեկնումը և ինչպես ու որտեղ պատասխան բերել իրեն անմիջապես: Նա դեռ չէր ավարտել իր հրամանները, երբ շտաբի ձեռավոր պետը, շքախմբի ուղեկցությունամբ, ձին քշեց եկավ նրա մոտ:

— Դուք գնդապետ եք, — գոռաց շտաբի պետը, գերմանական շեշտով, իշխան Անդրեյին ծանոթ ձայնով: — Ձեր ներկայությունամբ տներ են վառում, և դուք կանգնե՞լ եք: Սա ինչ է նշանակում: Դուք պատասխան կտաք, — գոռաց Բերգը, որ առաջին բանակի հետևակ զորքի ձախ թևի շտաբի պետի օգնական էր, — մի պաշտոն որ ըստ ամենայնի և հաճելի էր, և աչքի ընկնող, ինչպես ասում էր Բերգը:

Իշխան Անդրեյը նայեց նրան և, շպատասխանելով, շարունակեց դիմել Ալպատիչին:

— Ուրեմն ասա, որ մինչև ամսիս տասը պատասխան եմ սպասում, իսկ եթե տասին լուր չստանամ, թե բոլորը մեկնել են, ես ինքս ստիպված պիտի լինեմ ամեն ինչ թողնել ու գնալ Լիսիե Գորի:

— Ես, իշխան, միայն նրա համար եմ ասում, — ասավ Բերգը, իշխան Անդրեյին ճանաչելով, — որ ես պարտավոր եմ կատարել հրամանները, որովհետև միշտ ճշտությունամբ կատարում եմ... Դուք ինձ, խնդրում եմ, ներեք, — ինչ-որ բանի համար արդարանում էր Բերգը:

Ինչ-որ մի բան ճոնչաց կրակի մեջ: Կրակը հանգավ մի ակնթարթ. ծխի սև քուլաները բարձրացան տանիքի տակից:

էլի ինչ-որ մի բան սարսափելի ճոնչաց կրակի մեջ, ու ինչ-որ ահագին մի բան փուլ եկավ:

— Ու՛րոտ, — ամբարի փլվող առաստաղին արծազանք տալով՝ ունաց բազմութունը: Ամբարից այրվող հացահատիկներից բլիթի հոտ փչեց: Բոցը բռնկեց և լուսավորեց հրդեհի շուրջը կանգնած մարդկանց աշխուժորեն-ուրախ ու տանջված դեմքերը:

Ֆրիգե շինելով մարդը, ձեռը վեր բարձրացնելով բոռաց,

— է, էլ պրծավ, տղե՛րք...

— Դա տերն ինքն է, — ասացին մի քանի ձայներ:

— Ուրեմն այդպես, — ասավ իշխան Անդրեյը, դիմելով Ալպատիչին, — հայտնի բոլորը, ինչ քեզ ասի, — և ոչ մի բանով չպատասխանելով Բերգին, որը լուս կանգնել էր իր մոտ, ձին շարժեց ու գնաց նրբափողոցը:

V

Ջորջերը շարունակում էին նահանջել Սմոլենսկից: Թշնամին գնում էր նրանց ետևից: Օգոստոսի 10-ին այն գունդը, որի հրամանատարն էր իշխան Անդրեյ Բալկոնսկին, անցնում էր մեծ ճանապարհով և այն զարտուղու կողքով, որը տանում էր Լիսևի Գորի: Երեք շաբաթից ավելի շոգ ու երաշտ էր: Ամեն օր երկնքով դանդուր ամպեր էին անցնում, երբեմն արևն սքողելով, բայց երեկոյան դեմ երկինքը մաքրվում էր նորից և արևը մտնում էր շագանակագույն-կարմիր մշուշի մեջ: Միայն առատ ցուրը գիշերը թրամացնում էր հողը: Չհնձած հասկերը այրվում էին և թափվում ցած: Ծահիճները չորացել էին: Տավարը բառաչում էր քաղցից, կեր չգտնելով արևից խանձված դաշտերում: Միայն գիշերները և անտառներում, քանի դեռ ցողը մնում էր, զով էր լինում: Բայց ճանապարհին, մեծ ճանապարհին, որով գնում էր զորքը, անգամ գիշերն էլ, անգամ անտառներում էլ այդ զովը չկար: Յողն աննկատելի էր ճանապարհի ավազափոշում, որ ավելի քան քառորդ արշին շերտ ուներ: Հենց որ լուսանում էր՝ շարժումն սկսվում էր: Գումակը, հրետանին անձայն գնում էին մինչև անվակունդը, իսկ հետևակը մինչև կոճերը փափուկ, հեղձուցիչ, գիշերվա ընթացքում շատած, տաք փոշու մեջ: Այդ ավազափոշու մի մասը

հունցվում էր ոտներով ու անիվներով, մյուս մասը բարձրանում էր և ամպի նման կանգնում զորքի գլխավերև, մտնելով այդ ճանապարհով շարժվող մարդկանց ու կենդանիների աչքերը, ականջները, քթածակերը ու մազերի մեջ և, գլխավորը, թոքերը: Որքան ավելի վեր էր բարձրանում արևը, նույնքան վեր էր բարձրանում և փոշու ամպը, և այդ բարակ, տաք փոշու միջով հասարակ աչքով կարելի էր նայել ամպերով շծածկված արևին: Արևը նման էր մի մեծ կարմիր գնդի: Քամի չկար, և մարդիկ շնչահեղձ էին լինում այդ անշարժ մթնոլորտում: Մարդիկ գնում էին քիթներն ու բերանները թաշկինակով կապած: Գյուղ հասնելով, բոլորը նետվում էին ջրհորները: Կըրվում էին ջրի համար և խմում, անգամ ցեխախառն:

Իշխան Անդրեյին, իբրև գնդի հրամանատարի, զբաղեցնում էին թե գնդի կազմութունը, թե նրա մարդկանց բարեկեցութունը, և թե հրամաններ ստանալու ու տալու անհրաժեշտութունը: Սմոլենսկի հրդեհը և այդ քաղաքը թողնելը մի էպոխա էր իշխան Անդրեյի համար: Թշնամու դեմ ունեցած կատաղության նոր զգացումը ստիպում էր նրան մոռանալ իր վիշտը: Նա ամբողջապես նվիրված էր գեդի գործերին, նա հոգատար էր դեպի մարդիկ ու սպաները և սիրալիր էր նրանց հետ: Գնդում նրան անվանում էին մեք իշխանը, հպարտանում էին նրանով և սիրում էին նրան: Բայց նա բարի ու հեզ էր միայն իր գնդի մարդկանց հետ, Տիմոխինի հետ և այլն. բոլորովին նոր մարդկանց հետ և օտար շրջանում, այն մարդկանց հետ, որոնք չէին կարող իմանալ ու հասկանալ իր անցյալը. բայց հենց որ նա հանդիպում էր իր նախկիններից, շտաբականներից որևէ մեկին, նա նորից անմիջապես փշաքաղվում էր, դառնում էր շար, հեզնոտ ու արհամարհոտ: Այն բոլորը, ինչ հիշողութունը կապում էր անցյալի հետ, վանում էր նրան, և նա աշխատում էր այդ նախկին աշխարհի նկատմամբ միայն չլինել անարդար և կատարել իր պարտականութունը:

Ծիշտ է, ամեն ինչ մութ, մոռյալ լույսով էր պատկերանում իշխան Անդրեյին, մանավանդ նրանից հետո, երբ Սմոլենսկը թողին (որը նրա ըմբռնումով կարելի էր և պետք էր պաշտպանել) օգոստոսի 6-ին, և նրանից հետո, երբ հիվանդ հայրը պետք է փախչեր Մոսկվա և թողներ կողոպտելու իր այնքան սիրած, իր կառուցած ու իր կողմից բնակեցված Լիսևի Գորին:

բայց, ընայած դրան, գնդի շնորհիվ, իշխան Անդրեյը կարողանում էր մտածել ուրիշ, ընդհանուր խնդիրներից բոլորովին անկախ առարկայի — գնդի մասին: Օգոստոսի 10-ին զորասյունը, որի մեջ էր նրա գունդը, հավասարվեց Լիսիե Գորիին: Իշխան Անդրեյը երկու օր առաջ լուր էր առել, որ հայրը, որդին և քույրը մեկնել են Մոսկվա: Թեև իշխան Անդրեյը ոչինչ էլ չուներ անելու Լիսիե Գորիում, նա վիշտը փորփրելու իրեն հատուկ ցանկություններ, որոշեց, թե պետք է մտնի Լիսիե Գորի:

Նա հրամայեց ձին թամբել և գնաց հայրական գյուղը, ուր ծնվել էր և անցրել իր մանկությունը: Լճակի կողքով անցնելիս, այն լճակի, ուր միշտ տասնյակ կանայք, զրուցելով, թակիչներով ծեծում ու լվանում էին իրենց սպիտակեղենը, իշխան Անդրեյը նկատեց, որ լճակի ափին մարդ չկար, և պոկված լաստը, մինչև կեսը ջրով լցված, կողքանց լողում էր լճակի մեջտեղով: Իշխան Անդրեյը մոտեցավ պահակատանը: Մուտքի քարն դարձափ մոտ ոչ ոք չկար, և դուռը բաց էր: Պարտեզի ուղիներն արդեն կանաչակալել էին, և հորթերն ու ձիերը ման էին գալիս անդլիական պարկում: Իշխան Անդրեյը մոտեցավ ջերմոցին. ապակիները ջարդված էին, և թաղարների մեջ եղած ծառերի մի մասը տապալված էին, մի մասը շորացած: Նա ձայն տվեց Տարասին, այգեպանին: Ոչ ոք չպատասխանեց: Անցնելով ջերմոցի ետևը՝ ցուցաբաժինը, նա տեսավ, որ նրբատաշ, սղոցանախշ ցանկապատն ամբողջ ջարդված է և մրգերը-սալորները ճղների հետ պոկված: Մի ծեր գյուղացի (իշխան Անդրեյը մանկությունից տեսել էր նրան դարբասի մոտ) նստել, տրեխ էր գործում կանաչ նստարանի վրա:

Նա խուլ էր և իշխան Անդրեյի մոտենալը չսեց: Նա նստել էր այն նստարանին, ուր սիրում էր նստել ծեր իշխանը, և նրա կողքին՝ մազեռլիայի կողքածու չղրացած ճղների վրա փռված էին դալար կեղևներ:

Իշխան Անդրեյը մոտեցավ տանը: Հին պարտեզում մի քանի լորի էին կտրել, մի խայտախար ձի քուտակի հետ ման էր գալիս հենց տան առաջ, վարդենիների արանքում: Տան դռների ու լուսամուտների տախտակե փեղկերը մեխված էին: Ներքևում մի լուսամուտ բաց էր: Տան սպասավորի տղան, իշխան Անդրեյին տեսնելով, վազեց մտավ տուն: Ալպատիչն, ընտանիքն ուղարկելով, մենակ էր մնացել Լիսիե Գորիում:

Նա տանը նստած Վարք Սրբոց էր կարդում: Իշխան Անդրեյի գալն իմանալով, նա ակնոցը քթին, կոճկվելով դուրս եկավ տնից, արագ մոտեցավ իշխանին և, ոչ մի խոսք չասելով, լաց եղավ, իշխան Անդրեյի ծունկը համբուրելով:

Հետո նա շուտ եկավ իր թուլություն վրա սրտնեղած և սկսեց զեկուցել գործերի դուրսյան մասին: Բոլոր արժեքավոր ու թանկագին իրերը տարված էր Բոգուշարով: Հացահատիկը, մինչև 100 շեովերտ, նույնպես դուրս էր տարված. խոտն ու դարձանացանը, այս տարվա անսովոր, ինչպես Ալպատիչն էր ասում, բերքը կանաչ-կանաչ վերցրել-հնձել են զորքերը: Գյուղացիները քայքայված են. ոմանք նույնպես Բոգուշարով են գնացել, մնացել է փոքր մասը:

Իշխան Անդրեյը մինչև վերջը շսելով, հարցրեց.

— Ե՞րբ մեկնեցին հայրս ու քույրս, — նկատի ունենալով այն, թե երբ մեկնեցին Մոսկվա:

Ալպատիչը, կարծելով թե հարցնում են Բոգուշարովը մեկնելու մասին, պատասխանեց, թե մեկնել են յոթին, և նորից խոսեց տնտեսության գործերից, կարգադրություններ խընդրելով:

— Կհրամայե՞ք արդյոք ստացականով վարսակ տալ զորքին: Դեռ 600 շեովերտ մնացել է, — հարցրեց Ալպատիչը:

«Ի՞նչ պատասխանեմ սրան», մտածում էր իշխան Անդրեյը, նայելով ծերունու արևի տակ փայլող ճաղատ գլխին և նրա դեմքի արտահայտության մեջ կարդալով գիտակցություն այն բանի, որ ինքն էլ հասկանում է այդ հարցումների անժամանակ լինելը, բայց հարցնում է միայն այնպես, որպեսզի ամոքի և իր վիշտը:

— Այո, տուր, — ասավ նա:

— Եթե հաճել եք պարտեզի անկարգությունը նկատել, — ասավ Ալպատիչը, — անհնար է դրա առաջ առնել. երեք գունդ եկավ ու գիշերեց, մանավանդ դրագունները: Ես հրամանատարի աստիճանն ու կոչումը գրել եմ՝ խնդրեք տալու համար:

— Է, դու ի՞նչ պիտի անես: Մնալու՞ ես, եթե թշնամին գրավի, — հարցրեց իշխան Անդրեյը:

Ալպատիչը երեսը դարձրեց դեպի իշխան Անդրեյը: Նայեց նրան: Եվ հանկարծ, հստիսավոր շարժումով, ձեռք վեր բարձրացրեց:

— Նա՛ է իմ հովանավորը, և թող նրա՛ կամքը լինի, —
ասավ նա:

Գյուղացիների և տնային սպասավորների բազմութունը
գլխաբաց գալիս էր մարգագետնով, մոտենալով իշխան Անդ-
րեյին:

— Դե՛հ, մնաս բարով, — ասավ իշխան Անդրեյը, կռանա-
լով դեպի Ալպատիչը: — Ինքդ մեկնիր. տա՛ր ինչ կարող ես, և
ժողովրդին կարգադրիր քաշվեն Ռյազանի նահանգը կամ Մոսկ-
վայի մոտ շրջանը:

Ալպատիչը գրկեց նրա ոտը և հեկեկաց: Իշխան Անդրեյն
զգուշությամբ ետ տարավ նրան և, ձին շարժելով, բռեց ծա-
ռուղովն ի վայր:

Ցուցաբաժնում էլի նույն անտարբերությամբ, ինչպես
ճանճը սիրելի մեռելի դեմքին, նստած էր ծերունին և թխկաց-
նում էր տրեխի կաղապարին, և երկու աղջիկ՝ փեշները լիքը
սալոր, որ բաղել էին նրանք ջերմոցի ծառերից, վազում էին
այնտեղից և հանկարծ հանդիպեցին իշխան Անդրեյին: Ջահել
պարոնին տեսնելով, մեծ աղջիկը, վախի արտահայտությունը
դեմքին, բռնեց փոքրիկ ընկերուհու ձեռը և նրա հետ միասին
թաքնվեցին կեչու ետևը, չկարողանալով հավաքել թափված,
ցրված խակ սալորները:

Իշխան Անդրեյը երկյուղով-արագ երեսը շրջեց նրանցից,
վախենալով նկատել տալ, որ ինքը նրանց տեսավ: Նա խղճաց
այդ սիրունիկ վախեցած աղջկան: Նա վախենում էր նայել
նրան, բայց դրա հետ միաժամանակ անդիմադրելիորեն ցան-
կանում էր այդ: Նրան համակեց մի նոր, ուրախ ու հանգստաց-
նող զգացում, երբ նա, այդ աղջիկներին նայելով, հասկացավ,
որ գոյութուն ունեն ուրիշ, իր համար բոլորովին օտար և
նույնքան էլ օրինական մարդկային շահեր, ինչպես և նրանք,
որոնք զբաղեցնում էին իրեն: Այդ աղջիկներն, ըստ երևույթին,
սաստիկ ցանկանում էին մի բան — տանել և մինչև վերջին
պտուղն ուտել այդ խակ սալորները, ու շքունվել, և իշխան
Անդրեյը նրանց հետ միասին հաջողութուն էր ցանկանում
նրանց ձեռնարկած գործին: Նա չկարողացավ իրեն պահել,
որպեսզի մի անգամ ևս չնայի նրանց: Կարծելով բոլորովին
ապահով են արդեն, նրանք դուրս թռան դարանից և, բարակ
ձայնով ինչ-որ ծվծվալով, փեշները բռնած, ուրախ ու արագ,

իրենց արևառ ու բութիկ ոտիկներով վազեցին մարգագետնի
կանաչների միջով:

Իշխան Անդրեյը թարմացավ մի փոքր, դուրս գալով մեծ
ճանապարհի փողու շրջանից, որով շարժվում էին զորքերը:
Բայց կիսիե Գորիից. ոչ այնքան հեռու, նա նորից մտավ մեծ
ճանապարհը և հասավ իր գնդին՝ դադարքի պահին, որ արել
էին նրանք ոչ այնքան մեծ մի լճակի ամբարտակի մոտ: Ցե-
րեկվա ժամը երկուսն էր: Արևը, կարմրած մի գունդ փոշու
մեջ, անտանելի այրում ու վառում էր սև սյուրթուկի վրայից:
Նույն փողին անշարժ կանգնած էր հանգստացող ու մոմոց
բարձրացրած գորբի գլխավերևը: Քամի չկար: Ամբարտակով
անցնելիս իշխան Անդրեյը զգաց տիղմի հոտ և ջրի շփույթուն:
Նա ցանկութուն ունեցավ ջուրը մտնել, որքան էլ կեղտոտ
լիներ այն: Նա նայեց լճակին, որից լավում էին կանչեր ու քրք-
բիջներ: Փոքր, պղտոր լիճն, ըստ երևույթին, բարձրացել
էր երկու քառորդի շափ ու ամբարտակը հեղեղել այն պատճա-
ռով, որ լիքն էր մարդկային, զինվորների մերկ, շարժվող
սպիտակ մարմիններով և աղյուսի սկես կարմիր ձեռներով,
դեմքերով ու վզերով: Բոլոր այդ մերկ՝ սպիտակ մարդկային
միսը բրբլջով ու ճիչերով շարժվում էր այդ կեղտոտ լճակում,
ինչպես ցնցուղի մեջ լիքը լցրած ծածան ձկները: Ուրախու-
թյուն էր արտահայտում մարդկանց այդ թայտոցը, և դրանից
էլ նա տխուր էր առանձնապես: Յ-րդ վաշտի մի ջահել, խար-
տյաշ գինվոր, որին իշխան Անդրեյը ճանաչում էր, երեսը խա-
շակնքելով, ետ-ետ էր գնում, որպեսզի լավ թափով վազի և
ընկնի ջուրը: մյուսը՝ սև, միշտ մազոտ ենթասպան, մինչև
գոտկատեղը ջրի մեջ, երջանկորեն մկանուտ իրանը ցնցելով,
փնչացնում էր ուրախ, մինչև դաստակը սև ձեռներով գլխին
ջուր ածելով: Լսվում էր, թե ինչպես են ջուրը շրպպացնում
միմյանց վրա, ճշում, աղմկում:

Ափերին, ամբարտակի վրա, լճակում — ամենուրեք ըս-
պիտակ, առողջ մկանուտ միս էր: Կարմրաքիթ սպա Տիմոխինը
ամբարտակի վրա սրբիչով շփում էր իրեն. նա, իշխանին
տեսնելով, ամաչեց, սակայն համարձակութուն ունեցավ դի-
մել նրան.

— Շատ լավ է, ձերդ պայծառափայլութուն, եթե դուք
հաճեիր. — ասավ նա:

— Կեդտոտ է, — ասավ իշխան Անդրեյը դեմքը կնճռելով:
— Մենք իսկույն տեղ կբացենք ձեզ համար: — Եվ Տիմո-
ֆինը, դեռ չհագնված, վազեց տեղ անելու:

— Իշխանն ուզում է:

— Ա՛րը: Մեր իշխա՛նը, — խոսեցին ձայները, և բոլորը շտապեցին շփոթված, այնպես որ իշխան Անդրեյին հա-
զով հաջողվեց հանգստացնել նրանց: Նա մտածեց ավելի
լավ կլինի վրան ջուր ածի սարայում:

«Միս, մարմին, chair à canon»¹, — մտածում էր նա, նայելով
իբ մերկ մարմնին, ու ցնցվում էր ոչ այնքան ցրտից, որքան
իրեն էլ անհասկանալի զզվանքից ու սարսափից, որ զգում
էր ի տես այդ ահագին թվով մարմինների, որ լողում էին կեղ-
տոտ լճակում:

Ռզոստոսի 7-ին իշխան Բագրատիոնը Սմոլենսկի ճանա-
պարհի վրա զտնվող Միխայլովկայի իր կայանում գրում էր
հետևյալը.

«Ողորմած տեր, կոմս Ալեքսեյ Անդրեևիչ»:

(Նա գրում էր Արակչեևին, բայց գիտեր, որ իր նա-
մակը կարգալու է և թագավորը, ուստի և, որքան նա ընդունակ
էր դրան, կշռադատում էր իր յուրաքանչյուր բառը):

Նս կարծում եմ, որ մինիստրն արդեն զեկուցել է Սմո-
լենսկը թշնամուն հանձնելու մասին: Ցավալի է, տխուր, և ամ-
բողջ բանակը կատաղած է, որ ամենակարևոր վայրն իզուր
թողինք: Ես, իմ կողմից, անձամբ խնդրեցի ամենաթախանձա-
գին կերպով, վերջապես, և գրեցի. բայց ոչ մի բան նրան չհա-
մոգեց: Երգվում եմ պատվովս, որ Նապոլեոնը մի այնպեսի
ժուլակ է ընկել, ինչպես երթեք, և նա կարող էր կորցնել իր
բանակի կեսը, բայց Սմոլենսկը շառնել: Մեր զորքերն այնպես
էին կոպում և այնպես են կոպում, ինչպես երթեք: Ես 15 հազա-
րով 35 ժամից ավելի պահեցի նրանց ու խփում էի նրանց.
բայց նա չուզեց մնալ անգամ 14 ժամ: Սա ամոթ է, և բիծ մեզ
բանակի անվան վրա, իսկ նա, իմ կարծիքով, այլևս չպիտի
սպրի աշխարհում: Եթե նա տեղեկացնում է, թե կորուսա՞ր

մեծ է, — ճիշտ չէ. գուցե մոտ 4 հազար, ոչ ավելի, բայց այդ
էլ չկա. թեկուզև տասը, ի՞նչ արած, պատերազմ է: Բայց
դրա փոխարեն թշնամին կորցրեց անթիվ-անհամար մարդ:

Ի՞նչ կլինեք, եթե մնայինք մի երկու օր ևս: Մայրահեղ
դեպքում՝ նրանք իրենք պիտի գնային, բաշվեին, որովհետև
չուր շունեին մարդկանց ու ձիերի համար: Նա ինձ խոսք տը-
վեց, որ չի նահանջի, բայց հանկարծ ուղարկեց դիսպուդիցիան,
թե ինքը գլխիցը հեռանում է: Այս ձևով կովել չի կարելի և մենք
կարող ենք թշնամուն շուտով բերել Մոսկվա...

Լուրեր են պտտում, թե դուք մտածում եք հաշտության
մասին: Աստված հեռու պահի հաշտությունից: Այս բոլոր
զոհաբերություններից հետո և այնպիսի խելացնոր նահանջ-
ներից հետո — հատվե՛լ. դուք ամբողջ Ռուսաստանը ձեր
դեմ կհանեք, և մեզանից ամեն մեկը ամոթ կհամարի մունդիր
կրելը: Եթե այդպես է արդեն — պետք է կովել, քանի Ռու-
սաստանը կարող է և քանի դեռ մարդիկ ոտի վրա են...

Պետք է հրամանատարել մենակ, այլ ոչ թե երկուսով:
Ձեր մինիստրը, գուցե, լավ է մինիստրության գծով, բայց
որպես զենեքալ ոչ թե վատ է, այլ անպետք. և մեր ամբողջ
հայրենիքի բախտը հանձնել են նրան... Ես, ճիշտն ասած,
խենթանում եմ զայրույթից. ներեցեք, որ հանդուգն եմ գը-
րում: Երևում է, որ թագավորին չի սիրում և մեր բոլորի կոր-
ծանունը ցանկանում է նա՛, ով խորհուրդ է տալիս հաշտու-
թյուն կնքել և բանակի հրամանատարությունը տալ այդ
մինիստրին: Այսպես ուրեմն, ես ձեզ գրում եմ ճշմարտությունը.
աշխարհս զոր պատրաստեցեք: Որովհետև մինիստրը ամենա-
վարպետ ձևով իր ետևից մայրաքաղաք է բերում հյուրին:
Ամբողջ բանակի մեջ մեծագույն կասկածն է հարուցում պարոն
Ֆլիգել ադյուտանտ Վոլցոգենը: Նա, ասում են, ավելի նապո-
լեոնինն է, քան մերը, և ամեն բան նա է խորհուրդ տալիս
մինիստրին: Ես ոչ միայն քաղաքավարի եմ նրա հանդեպ,
այլ հնազանդում, ենթարկվում եմ, ինչպես կապրալ,
թեև տարիքով եմ նրանից. Դա ցավալի է. բայց, սիրելով իմ
բարեբարին ու թագավորին, հնազանդվում եմ: Միայն ցա-
վում եմ թագավորի համար, որ փառապանծ բանակը վստա-
հում է այդպիսիներին: Երևակայեցեք, որ մեր նահանջով մենք
կորցրինք՝ հոգնածությունից ու հիվանդանոցներում 15 հա-

¹ Թեղանթի միս:

զարից ավելի մարդ, իսկ եթե հարձակվեինք, այդ չէր լինի: Ասացեք, ի սեր աստժո, թե ի՞նչ կասի մեր Ռուսաստանը, մեր մայրը, որ այսպես սարսափում ենք, և ինչո՞ւ այդպիսի բարի ու ջանասեր հայրենիքը հանձնում ենք սրիկաներին և յուրաքանչյուր հպատակի սիրտը ատելություն ու ամոթանք լցնում: Ինչի՞ց ենք վախենում և ումի՞ց: Ես մեղավոր չեմ, որ մինիստրը անվճռական է, վախկոտ, անմիտ, դանդաղկոտ և ամեն տեսակ վատ հատկությունների տեր: Ամբողջ բանակն ուղղակի լաց է լինում և անիծում, նրա մահն է ցանկանում»:

VI

Անթիվ-անհամար ստորաբաժանումների թվում, ստորաբաժանումներ, որ կարելի է անել կյանքի երևույթների մեջ, կարելի է այնպիսի ստորաբաժանումներ անել, երբ մի դեպքում բովանդակությունն է գերակշռում, մի այլ դեպքում՝ ձևը: Այդպիսիների շարքը (հակառակ գյուղական, զեմակի նահանգական, անգամ Մոսկովյան կյանքի) կարելի է դասել Պետերբուրգի կյանքը՝ մանավանդ սալոնայինը: Այդ կյանքն անփոփոխ է: 1805 թվից սկսած մենք հաշտվել ու կռվել ենք Նապոլեոնի հետ, մենք սահմանադրություններ ենք կազմել և ջնջել, իսկ Աննա Պավլովնայի սալոնը և Ելենի սալոնը մնացել էին ճիշտ նույնը, ինչպես կային մեկը 7 տարի, մյուսը 5 տարի սրբանից առաջ: Ճիշտ նույնպես էլ Աննա Պավլովնայի մոտ սարակուսանքով էին խոսում Բոնապարտի հաջողությունների մասին և ինչպես նրա հաջողությունների, նույնպես և եվրոպական թաղամասերի կողմից նրան երես տալու մեջ տեսնում էին մի շարամիտ զավաղություն, որի նպատակն էր անաստործություն և անհանգստություն պատճառել պալատական այն խմբակին, որի ներկայացուցչուհին էր Աննա Պավլովնան: Ճիշտ նույնպես էլ Էլենի մոտ, որին ինքը Ռուսլանն արժանացնում էր իր այցելության ու նրան համարում շատ խելոք կին, ճիշտ նույնպես, ինչպես 1808 թ., այնպես էլ 1812 թվին հիացումով էին խոսում մեծ ազգի և մեծ մարդու մասին և ափսոսանքով էին վերաբերվում Ֆրանսիայի հետ

հարաբերությունները խզելուն, մի խզում, որը, էլենի սալոնում հավաքվող մարդկանց կարծիքով, պետք է վերջանար հաշտությունում:

Վերջերս, թագավորի բանակից գալուց հետո, այդ ներհակ խմբակ սալոններում որոշ հուզում տեղի ունեցավ և որոշ ցույցեր կատարվեցին միմյանց դեմ, բայց խմբակների ուղղությունը մնաց նույնը: Աննա Պավլովնայի խմբակն ընդունվում էին ֆրանսացիներից միայն քարացած լեզիտիմիստները, և այն հայրենասիրական միտքն էր արտահայտվում, թե չպետք է գնալ ֆրանսական թատրոն, և թե նրա դերասանական խմբի ծախսը նույնքան է, որքան մի ամբողջ կորպուսի ծախսը: Ռազմական դեպքերին հետևում էին ազահույթյամբ և տարածում էին մեր բանակի համար ամենաշահավետ լուրերը: Էլենի, Ռուսլանցեի, ֆրանսասիրական խմբակում հերքվում էին պատերազմի և թշնամու դաժանությունյան մասին եղած լուրերը, և քննվում էին Նապոլեոնի՝ հաշտվելու բոլոր փորձերը: Այդ խմբակում հանդիմանում էին այն մարդկանց, ովքե՞ր խորհուրդ էին տալիս շափազանց հապճեպ կարգադրություններ անել այն մասին, որպեսզի պատրաստություն տեսնեն Կազան տեղափոխելու պալատականներին և կանանց այն կրթարանները, որոնք գտնվում էին մայր-կայսրուհու հովանավորության ներքո: Առհասարակ պատերազմի ամբողջ գործը Էլենի սալոնում ներկայանում էր որպես դատարկ ցույցեր, որոնք շատ շուտով պետք է վերջանային հաշտությամբ, և տիրում էր այժմ Պետերբուրգում գտնվող ու Էլենի մոտ տան և մարդ համարվող (ամեն մի խելոք մարդ պետք է լինի նրա մոտ) Էլիբիինի այն կարծիքը, թե ոչ թե վառողը, այլ այդ վառողը հնարողներն են վճուում գործը: Այդ խմբում հեգնորեն և շատ խելացի, թեև շատ զգուշ, ծաղրում էին Մոսկվայի խանդավառությունը, որի լուրը թագավորի հետ միասին հասավ Պետերբուրգ:

Աննա Պավլովնայի խմբակում, ընդհակառակը, սքանչանում էին այդ խանդավառություններից և նրանց մասին խոսում էին այնպես, ինչպես Պլուտարքոսն է խոսում հների մասին: Իշխան Վասիլին, որ էլի նույն կարևոր պաշտոններն ուներ, հանդիսանում էր միացման օղակ այդ երկու խմբակների

միջև: Նա գնում էր թե ma bonne amie¹ Աննա Պավլովնայի մոտ և թե dans le salon diplomatique de ma fille² և հաճախ անդադար մի բանակից մյուսը գնալիս, շփոթվում էր և էլենի մոտ ասում այն, ինչ պետք է ասեր Աննա Պավլովնայի մոտ, և ընդհակառակը:

Թագավորի գալուց անմիջապես հետո իշխան Վասիլին Աննա Պավլովնայի մոտ երկարորեն խոսեց պատերազմի գործերից, խստորեն դատապարտելով Բարկլայ-դե-Տոլլին և անվճռականության մեջ չիմանալով ո՛ւմ նշանակել գլխավոր հրամանատար: Հյուրերից մեկը, որ հայտնի էր un homme de beaucoup de mérite³, պատմելով թե նա տեսել է նորերս Պետերբուրգի աշխարհագրորի պետ ընտրված Կուտուզովին, որ արքունական պալատում ուղղակիներ է ընդունում, թույլ տվեց իրեն զգուշությամբ հեթադրություն անել, թե Կուտուզովն ահա կլինե՞ր այն մարդը, որը և կբավարարեր բոլոր պահանջները:

Աննա Պավլովնան տխրությամբ ժպտաց և նկատեց, թե Կուտուզովը, անախորժություններից բացի, ոչինչ չի արեւ թագավորին:

— Ես ասի և ասի ազնվականների ժողովարանում, — ընդհատեց իշխան Վասիլին, — բայց ինձ չլսեցին: Ես ասի, որ նրան, աշխարհագրորի պետ ընտրելը թագավորին դուր չի գա: Նրանք ինձ չլսեցին:

— Միշտ հակառակելու ինչ-որ մի մոլություն կա, — շարունակեց նա: — Եվ ո՛ւմ հանդես: Այդ բոլորը նրանից է, որ ուզում ենք կապել մոսկովյան հիմար խանդավառությունները, — ասավ իշխան Վասիլին, մի վայրկյան շփոթվելով և մոռանալով թե էլենի մոտ պետք է մի քիչ ծիծաղեր մոսկովյան խանդավառությունների վրա, իսկ Աննա Պավլովնայի մոտ հիանար նրանցով: Բայց նա անմիջապես ուղղվեց: — է, մի՞ թե վայել է արդյոք կոմս Կուտուզովին, Ռուսաստանի ամենածեր գլխերալին, բազմել պալատում, et il en restera, pour sa

peine!¹, մի՞թե կարելի՞ է գլխավոր հրամանատար նշանակել մի մարդու, որ չի կարողանում ձի նստել, որ քնում է խորհրդակցության միջոցին, որ ամենավատ հակումների տեր է: Լա՛վ հանձնարարեց իրեն Բուխարեստում: էլ չեմ խոսում նրա, որպես գեներալի հատկությունների մասին, և մի՞թե կարելի՞ է այդպիսի բոպի նշանակել մի գառամ ու կույր մարդու, պարզապես կույր: Լա՛վ կլինի կույր գեներալը: Նա ոչինչ չի տեսնում: Աչքակապուկ խաղալու համար է... պարզապես ոչինչ չի տեսնում:

Ոչ որ շտաբակեց դրան:

Հուլիսի 24-ին այդ միանգամայն իրավացի էր: Բայց հուլիսի 29-ին Կուտուզովին իշխանական կոչում շնորհվեց: Իշխանական կոչումը կարող էր նշանակել և այն, որ նրանից ուզում են ազատվել, ուստի և իշխան Վասիլիի կարծիքը շարունակում էր մնալ ճշմարիտ, թեև նա չէր շտապում իր այդ կարծիքը հայտնել այժմ: Բայց օգոստոսի 8-ին հավաքվեցին կոմիտեի անդամներ գեներալ Ֆելդմարշալ Սալտիկովը, Արակչեկը, Վյազմիտինովը, Լուպոխինը և Կոչուբեյը — սպատերագմի գործերը քննարկելու համար: Կոմիտեն որոշեց, որ անհաջողություններն առաջ են եկել բազմիշխանությունից, և չընտրված այն բանին, որ կոմիտեի անդամները գիտեին, որ թագավորը լավ չի տրամադրված դեպի Կուտուզովը, կոմիտեն, կարճատև խորհրդակցությունից հետո, առաջարկեց Կուտուզովին նշանակել գլխավոր հրամանատար: Եվ նույն օրը Կուտուզովը նշանակվեց բանակների և զորքերով բռնված ամբողջ երկրամասի լիազոր գլխավոր հրամանատար:

Օգոստոսի 9-ին իշխան Վասիլին՝ Աննա Պավլովնայի մոտ նորից հանդիպեց l'homme de beaucoup de mérite-ին² L'homme de beaucoup de mérite-ն սիրահետում էր Աննա Պավլովնային՝ ցանկանալով նշանակվել օրիորդաց կրթարանի հոգաբարձու: Իշխան Վասիլին սենյակ մտավ երջանիկ հաղթողի տեսքով, մի մարդու, որ հասել էր իր նպատակին:

¹ Իր լավ բարեկամուհու:

² Իր գոտեր դիվանագիտական սալոնը:

³ Ձրպես միանգամայն արժանավոր մարդ:

¹ Եվ դրանից նա ոչ մի օգուտ չունի:

² Միանգամայն արժանավոր մարդ:

— Eh bien, vous savez la grande nouvelle. Le prince T'outouzoff est maréchal¹; Բոլոր տարածայնությունները քերջացած են: Ես այնպես երջանիկ եմ, այնպես ուրախ, — ասում էր իշխան Վասիլին: — Enfin voilà un homme!² — ասավ նա, նշանակալից ու խիստ նայելով հյուրասրահում գտնվողներին:

L'homme de beaucoup de mérite-ը, շնայած պաշտոն անալու իր ցանկության, շկարողացավ իրեն զսպել, որպեսզի իշխան Վասիլին չհիշեցնի իր նախկին կարծիքը: (Դա անբաղադարություն էր՝ թե հանդեպ իշխան Վասիլի: Բայց էլ Աննա Պավլովնայի հյուրասրահում, թե հանդեպ Աննա Պավլովնայի, որ նույնպես ուրախությամբ ընդունեց այդ լուրը. բայց նա շկարողացավ իրեն զսպել):

— Mais on dit qu'il est aveugle, mon prince?³ — ասավ նա, իշխան Վասիլին հիշեցնելով իր խսկ խոսքերը:

— Allez donc, il y voit assez⁴, — ասավ իշխան Վասիլին, իր թավ, արագախոս ձայնով ու թեթև հազալով, այն ձայնով ու հազով, որով նա լուծում էր բոլոր դժվարությունները:

— Allez, il y voit assez, — կրկնեց նա: — Եվ ինչո՞ւ եմ ես ուրախ, — շարունակեց նա, — նրա համար, որ թագավորը տվել է նրան լիակատար իշխանություն բոլոր բանակների և ամրոցը երկրամասի վրա. մի իշխանություն, որ երբեք չի ունեցել և ոչ մի գլխավոր հրամանատար: Դա մի այլ ինքնակալ է, — եզրափակեց նա հաղթական ժպտով:

— Աստված տա, աստված տա, — ասավ Աննա Պավլովնան:

L'homme de beaucoup de mérite-ը, որ նորելուկ էր պալատական հասարակության մեջ, կամենալով շողոքորթել Աննա Պավլովնային, նրա նախկին կարծիքն այդ դատողությունից զատելով, ասավ.

— Ասում են, որ թագավորն այդ իշխանությունն ակամա է տվել Կուտուզովին: On dit qu'il rougit comme une demoiselle

¹ է ահա, գիտե՞ք մեծագույն նորությունը: Կուտուզովը մարշալ է:

² Վերջապես ահա մի մարդ:

³ Բայց չէ՞ որ, ասում են, նա կույր է, իշխան:

⁴ Գնացե՛ք, նա ասվականաչափ տեսնում է:

le à laquelle on lirait Joconde, en lui disant: «le souverain et la patrie vous decernent cet honneur»¹.

— Peut-être que le coeur n'était pas de la partie² — ասավ Աննա Պավլովնան:

— Օ, ոչ, ոչ, — տաքացած միջամտեց իշխան Վասիլին: Այժմ արդեն նա չէր կարող Կուտուզովին գիջել ոչ ոքի: Իշխան Վասիլիի կարծիքով ոչ միայն Կուտուզովն ինքն էր լավ, այլ և բոլորը պաշտում են նրան: — Ոչ, այդ չի կարող պատահել, որովհետև թագավորն առաջ այնպես կարողանում էր գնահատել նրան, — ասավ նա:

— Տա աստված միայն, որ իշխան Կուտուզովը, — ասավ Աննա Պավլովնան, — իր ձեռքն առնել իրական իշխանությունը և ոչ ոքի թույլ շտար արգելքներ հարուցանել իր ճանապարհին — des bâtons dans les roues.

Իշխան Վասիլին իսկույն հասկացավ, թե ո՞վ էր այդ ոչ ոքի: Նա շշուկեղով ասավ.

— Ես հաստատ գիտեմ, որ Կուտուզովն անխախտ պայման է գրել, որ գահաժառանգը բանակում չլինի: Vous savez ce qu'il a dit à l'Empereur?³

Եվ իշխան Վասիլին կրկնեց այն խոսքերը, որ իբր թե Կուտուզովն ասել է թագավորին. «Ես չեմ կարող նրան պատժել, եթե վատ բան անի, և պարզևատրել, եթե լավ բան անի»:

— Օ, դա շատ խելացի մարդ է, իշխան Կուտուզովը, je le connais de longue date⁴:

— Ասում են անգամ, — ասավ l'homme de beaucoup de mérite-ը⁵, որը տակավին պալատական տակտ չունեք, — թե գերապայծառ անխախտ պայման է գրել, որ թագավորն ինքը բանակ չգնա:

¹ Ասում են նա շողոքուն: է, ինչպես մի օրհորդ, որի համար Զիոկոնդա կարգային, և ասին «թագավորն ու հայրենիքը ձեզ պարզևատրում են այս պարվով»:

² Գուցե, իբրտն այստեղ անմասն է:

³ Գիտե՞ք, նա ինչ է ասել կայսեր:

⁴ Իս նրան վաղուց էմ ճանաչում:

⁵ Միանգամայն արժանալու մարդ:

Հենց որ նա ասավ այդ, մի անկթարթում իշխան Վասիլին ու Աննա Պավլովնան երեսները շրջեցին նրանից ու տխրութեամբ, հոգոց հանելով նրա միամտութեան վրա. նայեցին միմյանց:

VII

Այն ժամանակ, երբ այս տեղի էր ունենում Պետերբուրգում, Ֆրանսացիներն արդեն անցել էին Մոսկվային: Նապոլեոնի պատմագիր Թիեոը նույնպես, ինչպես և Նապոլեոնի մյուս պատմագիրները, աշխատելով արդարացնել իր հերոսին, ասում է, թե Նապոլեոնին Մոսկվա տարան հակառակ իր կամքի: Թիեոն իրավացի է, ինչպես իրավացի են և այն բոլոր պատմագիրները, որոնք պատմական դեպքերի բացատրությունը փրկում են մի մարդու կամքի մեջ. նա նույնքան իրավացի է, ինչպես և սուս պատմագիրները, որ պնդում են, թե Նապոլեոնին դեպի Մոսկվա բերեց ուս գորավարների հնարամտությունը: Այստեղ ետադարձության օրենքից բացի, որ ամբողջ անցածը պատկերացնում է որպես նախապատրաստություն կատարված փաստի համար, կա նաև փոխադարձություն, որ խճճում է ամբողջ գործը: Լավ խաղացողը, երբ շախմատում տարվում է, անկեղծ հավատացած է, թե իր տարվելն առաջացավ իր սխալից, և նա այդ սխալը փնտրում է իր խաղի վզբում, բայց մոռանում է, որ իր յուրաքանչյուր քայլի մեջ, ամբողջ խաղի ընթացքում կային նույնպիսի սխալներ, որ իր և ոչ մի քայլը կատարյալ չէր: Սխալը, որի վրա նա ուշադրություն է դարձնում, նկատում է միայն այն պատճառով, որ հակառակորդը օգտվեց դրանից: Որքան ւապա ավելի բարդ է սրանից պատերազմի խաղը, որ տեղի է ունենում ժամանակի հայտնի պայմաններում, ուր մենակ կամքը չի ղեկավարում անկյանք մեքենաներին, այլ ուր ամեն ինչ բխում է տարբեր կամայականությունների անհամար ընդհարումներից:

Մոսկվայից հետո Նապոլեոնը ճակատամարտ էր ուզում տալ Վյազմայի մոտ, Դորոգոբուժից այն կողմը, ապա Յարևո-Ջայմիշչի մոտ. բայց պարզվեց, որ, հանգամանքների անհամար ընդհարումների զորություններ, մինչև Բոլոգինո, 112 վերստ Մոսկվայից հեռու, ուսաները չէին կարող հակառակ-

մարտն ընդունել: Նապոլեոնը կարգադրեց Վյազմայից ուղի դեպի Մոսկվա շարժվելու:

Moscou, la capitale asiatique de ce grand empire, la ville sacrée des peuples d'Alexandre, Moscou avec ses innombrables églises en forme de pagodes chinoises!¹. — Այդ Մոսկու-ն հանգիստ չէր տալիս Նապոլեոնի երևակայությունը: Վյազմայից մինչև Յարևո-Ջայմիշչի Նապոլեոնը դնաց՝ իր պոչը կտրած շորորուն ձին հեծած, գվարդիայի, պահակախմբի, մանկլավիկների և ադյուտանտների ուղեկցությամբ: Շտաբի պետ Բերտինեն ետ մնաց նրա համար, որպեսզի հարցաքննի հեծյալների կողմից գերի վերցված ուս գերուն: Նա սրարշավ, թարգման Lelorme d'Ideville-ի ուղեկցությամբ հասավ Նապոլեոնին և ուրախ դեմքով կանգնեցրեց ձին:

— Eh bien? — ասավ Նապոլեոնը:

— Un cosaque de Platow² ասում է, թե Պլատովի կորպուսը միանում է մեծ բանակի հետ, թե Կուտուզովը նշանակված է գլխավոր հրամանատար: Très intelligent et bavard!³:

Նապոլեոնը ժպտաց, հրամայեց այդ կազակին ձի տալ և բերել իր մոտ: Նա ցանկանում էր ինքը խոսել նրա հետ: Մի քանի ադյուտանտներ սլացան, և մի ժամից հետո Դենիսովի ճորտը, որ նա զիջել էր Ռուստովին, կավրուշկան՝ սպասյակի բաճկոնով, ֆրանսական հեծելակային թամբի վրա, իր խաբեբայական ու հարբած ուրախ դեմքով, եկավ-մոտեցավ Նապոլեոնին: Նապոլեոնը հրամայեց նրան ձին քշել իր կողքին և սկսեց հարցուփորձել:

— Դուք կազակ եք:

— Կազակ եմ, ձերդ ազնվություն:

«Le cosaque ignorant la compagnie dans laquelle il se trouvait, car la simplicité de Napoléon n'avait rien qui put révéler à une imagination orientale la présence d'un souverain, s'entretint avec la plus extrême familiarité

¹ Մոսկվան, այդ մեծ կայսրության ասիական մայրաքաղաքը, Ալեքսանդրի ժողովուրդների սրբազան քաղաքն է, Մոսկվան՝ իր անհամար եկեղեցիներով, որոնք ձեռով նման են շինական պագոդայի (մեհյանի):

² Չը՞: — Պլատովի կազակն

³ Նաև ուշիմն է և շատախոս:

des affaires de la guerre actuelle¹», ասում է Թիեոք, պատմելով այս էպիզոդը: Իսկապես, Լավրուշկան, որ մի օր առաջ հարբել էր և պարոնին թողել առանց ճաշի, նախօրեին ծեծվեց և ուղարկվեց գյուղ՝ հավեր բերելու. այնտեղ նա տարվեց հինահարուձայմբ և գերվեց ֆրանսացիների կողմից: Լավրուշկան այն բիրտ, կոպիտ, լկտի, ամեն բան արած սպասավորներից մեկն էր, որոնք իրենց պարտքն են համարում ամեն ինչ անել ստորուձայմբ ու խորամանկուձայմբ, որոնք պատրաստ են ամեն ծառայություն անել իրենց տիրոջ համար և ոչոնք խորամանկորեն գուշակում են տիրոջ վատ մտքերը, մանավանդ անափառությունն ու կծծիությունը:

Ընկնելով Նապոլեոնի շրջանը, որի անձնավորությունը նա շատ լավ և հեշտուձայմբ ճանաչեց, Լավրուշկան բնավ չըբփովեց և աշխատեց միայն ամբողջ սրտով ծառայել նոր տերերին:

Նա շատ լավ գիտեր, որ դա ինքը Նապոլեոնն է, և Նապոլեոնի ներկայությունը շէր կարող նրան ավելի շփոթել, քան Ռոստոլի կամ հարվածի ճիպտոները ձեռին բռնած վերակայի ներկայությունը, որովհետև նա ոչինչ չուներ, որից նրան զբրկել կարողանար ո՛չ վերական, ոչ Նապոլեոնը:

Նա դուրս տվեց, ինչ խոսվում էր սպասյակների շրջանում: Դրանից շատ բան ճիշտ էր: Բայց երբ Նապոլեոնը հարցրեց նրան, թե հապա ոուաներ ինչ են մտածում — կհաղթեն նրանք Բոնապարտին թե ոչ, Լավրուշկան աչքերը կկոցեց ու մտասուզվեց:

Նա այստեղ նկատեց նուրբ խորամանկություն, ինչպես միշտ ամեն բանում խորամանկություն են տեսնում Լավրուշկայի նման մարդիկ, հոնքերը կիտեց ու լոցեց:

— Այսինքն. եթե կռիվ լինի, — ասավ նա մտախոհ, — ու շուտ լինի, դուք կհաղթեք: Էդ հաստատ էդպես կլինի: Է, իսկ եթե մի երեք օր անցնի, դրանից հետո, էն ժամանակ ուրեմն էդ կռիվը կ'երկարի:

¹ «Կազակը, շիմանալով ինչ հասարակության մեջ է գտնվում, որովհետև Նապոլեոնի պարզության մեջ չկար մի այնպիսի բան, որ արևելյան երևակայության համար պարզել կարողանար թագավորի ներկայությունը — խոսում էր ներկա պատերազմի հանգամանքների մասին ծայր աստիճան համարձակ ու մտերմական եզրակացությամբ»:

Այս բանը Նապոլեոնին թարգմանեցին այսպես. «Si la bataille est donnée avant trois jours, les français la gagneraient, mais que si elle serait donnée plus tard, Dieu sait ce qui en arriverait¹, ժպտալով հայտնեց Lelorme d'Idenville. Նապոլեոնը շփոթաց, թեև նա ըստ երևույթին, ամենաանուրախ տրամադրության մեջ էր, ու հրամայեց այդ խոսքերը կրկնել:

Լավրուշկան նկատեց այդ և, որպեսզի նրան ուրախացնի, ասավ, ձեանալով, թե չգիտի նրա ով լինելը:

— Գիտեմ, դուք Բոնապարտ ունեք, նա բոլորին հաղթել է աշխարհում, իսկ մենք ուրիշ բան է... — ասավ նա, ինքն էլ շիմանալով ինչպե՛ս և ինչո՛ւ համար, վերջում նրա խոսքերի մեջ գլուխ բարձրացրեց պարծենկոտ հայրենասիրությունը:

Թարգմանն այն խոսքերն առանց վերջավորության հայտնեց Նապոլեոնին, և Բոնապարտը ժպտաց. «Le jeune cosaque fit sourire son puissant interlocuteur², — ասում է Թիեոք: Ձին մի քանի քայլ լուռ քշելով, Նապոլեոնը դիմեց Բերտիեին և ասավ, որ նա ուզում է փորձել, թե ինչ ազդեցություն կանի Դոնի այս զավակի վրա այն տեղեկությունը, թե այն մարդը, որի հետ խոսում էր Դոնի այս զավակը, ինքը կայսրն է, նույն այն կայսրը, որ եգիպտական բուրգերի վրա գրել է իր անմահ հաղթական անունը:

Եվ այդ բանը հայտնվեց:

Լավրուշկան (հասկանալով, որ այդ արվում է իրեն շրբփոթելու համար, և որ Նապոլեոնը կարծում է, թե նա կվախենա), որպեսզի դուր գա նոր տերերին, իսկույն ևեթ ձևացավ զարմացած, շրմած, աչքերը չոց և այնպիսի դեմք ընդունեց, որ ընդունում էր սովորաբար, երբ իրեն ծեծելու էին տանում. «A peine l'interprète de Napoléon, — ասում է Թիեոք, — avait-il parlé, que le cosaque, saisi d'une sorte d'ébahissement ne proféra plus une parole et marcha les yeux constamment attachés sur ce conquérant, dont le nom avait pénétré jusqu'à lui, à travers les steppes de l'Orient.

¹ Եթե ձևատամարտը տեղի ունենա երեք օր առաջ, ֆրանսացիները կհա՛հեն այն, իսկ եթե ավելի ուշ, աստված գիտի, թե դրանից ինչ կստացվի:

² Արիտասարդ կազակն ստիպեց իր հզոր խոսակցին ժպտալ:

Toute sa loquacité s'était subitement arrêtée, pour faire place à un sentiment d'admiration naïve et silencieuse. Napoléon, après l'avoir récompensé, lui fit donner la liberté, comme à un oiseau qu'on rend aux champs qui l'ont vut naître»¹.

Նապոլեոնը ձին բռնց-գնաց առաջ, երազելով այն Moscou-ի մասին, որ այնպես զբաղեցնում էր նրա երևակայութիւնը, իսկ a l'oiseau qu'on rendit aux champs qui l'on vu naître² սլացած դեպի առաջապոստերը, առաջուց հարելով այն բոլորը, ինչ շէր եղել, և ինչ որ պատմելու էր յուրայինների մոտ: Իսկ այն, ինչ իրոք պատահել էր իրեն, նա չէր ուզում պատմել հենց այն պատճառով, որ դա թվում էր նրան պատմելու անարժան: Նա գնաց կազակների մոտ, հարցուփորձեց, թե որտեղ է Պլատովի ջոկատում գտնվող գունդը և երեկոյան դեմ արդեն գտավ իր տիրոջը՝ Նիկոլայ Մոստովին, որ կանգ էր առել Յանկովում և հենց նոր ձի էր նստել, որ Իլինի հետ գրասենյակատարի շրջակա գյուղերում: Նա կավորչկային մի ուրիշ ձի սվեց և նրան տարավ հետը:

VIII

Իշխանազուտոր Մարիան Մոսկվայում շէր և ոչ էլ վտանգից դուրս, ինչպես կարծում էր իշխան Անդրեյ:

Ալպատիչի Մմոլինսկից վերադառնալուց հետո ծեր իշխանը կարծես հանկարծ սթափվեց բնից: Նա հրամայեց աշխարհազոր հազարել գլուղերից, զինել նրանց և զլխավոր հրամանատարին գրեց մի նամակ, որի մեջ հայտնում էր նրան իր մտազրուխուսը, թե մնալու է Լիսիե Գորիում մինչև վերջը և պաշտպանվելու է, թողնելով նրան միջոցներ ձեռք առնել կամ շատնել Լիսիե Գորիի պաշտպանութան համար, ուր գերի

¹ Հենց որ Նապոլեոնի թարգմանն այս բանն ասավ կազակին, նա մի տեսակ քաղցած, ոչ մի խոսք չարտասանեց և շարունակեց գնալ ձիով, աչքերը չհեռացնելով աշխարհակալից, որի առունը հասել էր նրան արեւելի տափաստանների միջով: Նրա զրուցասիրութիւնը հանկարծ կորում և տեղի տվեց մի միամիտ ու անխոս հիացումի: Նապոլեոնը պարզևատրելով նրան, ազատութիւն տվեց նրան, ինչպես մի թռչունի, որին վերադարձնում են իր հայրենի դաշտերը, որոնք տեսել են նրա ծնունդը:

² Նրա ծնունդը տեսած հայրենի դաշտերին վերադարձված թռչունը:

կառնվի կամ կսպանվի ոռուսական հնագույն գեներալներից մեկը, ու տնեցիներին հայտարարեց, թե ինքը մնալու է Լիսիե Գորիում:

Բայց, ինքը Լիսիե Գորիում մնալով, իշխանը կարգադրութիւններ արավ իշխանազուտորն ու Դեսալին, փոքրիկ իշխանի հետ ուղարկել Բոգուշարովո, իսկ այնտեղից Մոսկվա: Իշխանազուտոր Մարիան, վախեցած հոր տենդագին, անբուն գործունեութիւնից, որ փոխարինել էր նրա նախկին քնածութիւնն լիճակին, չկարողացավ նրան մենակ թողնելու որոշում ընդունել և կյանքում առաջին անգամ թույլ տվեց իրեն չհնազանդել հորը: Նա հրաժարվեց մեկնել, և նրա զլխին թափվեց իշխանի գայրույթի սարսափելի փոթորիկը: Նա դատերը հիշեցրեց բոլորը, ինչ բանում անարդար էր եղել նրա հանդեպ: Աշխատելով մեղադրել դատեր, նա նրան ասավ, թե նա՝ դուստրը տանջել է իրեն, կովեցրել է որդու հետ, զազրելի կասկածներ է ունեցել իր դեմ, թե նա իր կյանքի նպատակն է դարձրել թունավորել հոր կյանքը, ու դուրս արավ դատերն իր առանձնասենյակից, ասելով թե, եթե նա չի մեկնի, իր համար միևնույն է: Նա ասավ դատեր, թե նրա գոյութիւնը ճանաչել չի ուզում, բայց առաջուց նախազգուշացնում է նրան, որ նա չըհամարձակվի իր աչքին երևալ: Այն, որ հայրը, հակառակ իշխանազուտոր Մարիայի երկյուղներին, չհրամայեց գոռով տանել իրեն, այլ հրամայեց միայն աչքին շնորհալ, ուրախացրեց իշխանազուտոր Մարիային: Նա գիտեր, որ դա ապացուցում է այն, որ հայրը իր հոգու գաղտնարանում ուրախ է, որ նա՝ դուստրը մնում է տանը և չի մեկնում:

Նիկոլուչկայի մեկնելու հետևյալ օրը ծեր իշխանը առաջուտյան հազավ իր գեներալական բոլոր զգեստները և պատրաստվեց գնալ զլխավոր հրամանատարի մոտ: Կառքն արգեն կանգնած սպասում էր: Իշխանազուտոր Մարիան տեսավ, թե ինչպես նա, մունդիր հագած ու բոլոր շքանշանները կրծքին, դուրս եկավ տնից ու գնաց պարտեզ՝ դիտելու զինված գլուղացիներին ու սպասավորներին: Իշխանազուտոր Մարիան նստել էր լուսամուտի մոտ ու ականջ էր դնում հոր ձայնին, որ գալիս էր պարտեզից: Հանկարծ ծառուղուց դուրս վազեցին մի բանի մարդիկ՝ վախեցած դեմքերով:

Իշխանազուստր Մարիան դուրս վազեց, գնաց սանդուղք-
ների գլուխը, ծաղկանոցի ճանապարհը և ծառուղին: Դեպի նա
շարժվում-գալիս էր աշխարհազորականների և սպասավորների
մի մեծ բազմութուն, և այդ բազմութւյան մեջ մի քանի մարդ՝
թեևատակերից բռնած քաշելով բերում էին մունդիրով ու շը-
բանշաններով մի փոքրիկ ծերունու: Իշխանազուստր Մարիան
մոտ վազեց նրան, և փոքրիկ բոլորակներով ընկնող լույսի
խաղի մեջ, լորինների ծառուղու ստվերի միջով, շկարողացավ
հաշիվ տալ իրեն, թե ի՞նչ փոփոխութուն է կատարվել հոր
դեմքին: Միակ բանը, որ նա տեսավ, այն էր, որ հոր դեմքին
նախկին խիստ ու վճռական արտահայտութունը տեղի է տը-
վել վեհերոտ ու հնազանդ արտահայտութւյան: Աղջկանը տես-
նելով՝ նա շարժեց անզոր շուրթերը և խոխոացրեց: Անկարելի
էր հասկանալ, թե նա ի՞նչ է ուզում: Իշխանին բարձրացրին
ձեռները՝ վրա, տարան իր առանձնասենյակը ու պառկեցրին
այն բազմոցի վրա, որից այնպես նա վախենում էր վերջերս:

Բերված բժիշկը նույն գիշերն արյուն առավ և հայտարա-
րեց, թե իշխանն այ կողմից կաթված է ստացել:

Լիսին Գորիում մնալը հետզհետե դառնում էր ավելի վտան-
գավոր, և կաթվածի մյուս օրը իշխանին տարան Բոգուշարովո:
Բժիշկը մեկնեց նրա հետ միասին:

Երբ նրանք եկան Բոգուշարովո, Դեսալը փոքրիկ իշխանի
հետ արդեն մեկնել էր Մոսկվա:

Միշտ նույն դրութւյան մեջ, ոչ ավելի լավ, ոչ ավելի վատ,
կաթվածահար ծեր իշխանը երեք շաբաթ պառկեց Բոգուշա-
րովոյում՝ նոր, իշխան Անդրեյի կառուցած տանը: Ծեր իշխանն
ուշակորույս վիճակի մեջ էր. նա պառկած էր ինչպես այլան-
դակված դիակ: Նա անդադար քրթմնջում էր ինչ-որ, հոնքերն
ու շրթունքները ցնցելով, և անկարելի էր իմանալ, թե նա հաս-
կանում է կամ ոչ այն, ինչ շրջապատում է իրեն: Հաստատա-
պես կարելի էր իմանալ մի բան. — ա՛յն, որ նա տանջվում էր
և կարիք էր զգում էլի մի բան արտահայտվելու: Բայց թե ի՞նչ
էր դա, ոչ ոք չէր կարողանում հասկանալ. դա արդյո՞ք հիվան-
դի և կիսախենթի որևէ քմահաճույթն էր, վերաբերո՞ւմ էր դա
արդյոք գործերի ընդհանուր ընթացքին, թե՞ վերաբերում էր
ընտանեկան հանգամանքներին:

Բժիշկն ասում էր, թե նրա արտահայտած անհանգստու-
թյունը ոչինչ չէր նշանակում. որ դա ունեւր ֆիզիկական պատ-
ճառներ. բայց իշխանազուստր Մարիան մտածում էր (և այն,
որ իր ներկայութւյունը միշտ սաստկացնում է հոր անհանգս-
տութւյունը, հաստատում էր նրա ենթադրութւյունը), մտածում
էր, թե հայրն ինչ-որ բան է ուզում ասել իրեն:

Ծեր իշխանն, ըստ երևույթին, տանջվում էր թե՛ ֆիզիկա-
պես, թե՛ բարոյապես: Առողջացման հույս չկար: Տանել նրան
մի տեղ — չէր կարելի: Եվ ի՞նչ կլինեւր, եթե նա մեռնեւր ճա-
նապարհին: «Ավելի լավ չէր լինի արդյոք վերջ-վախճան լի-
ներ բոլորովի՞ն», երբեմն մտածում էր իշխանազուստր Մա-
րիան: Նա գիշեր ու ցերեկ, գրեթե անքուն, հետևում էր նրան և,
սարսափելի է ասել, նա հաճախ հետևում էր նրան ոչ թե թեթե-
ւացման նշաններ գտնելու հույսով, այլ հետևում էր հաճախ
ցանկանալով գտնել մոտալուտ վախճանի նշանները:

Որքան էլ տարօրինակ էր իշխանազուստրի համար՝ գիտակ-
ցել իր մեջ այդ զգացումը, բայց դա կար նրա մեջ: Եվ որն ավե-
լի սարսափելի էր իշխանազուստր Մարիայի համար, դա այն
էր, որ հոր հիվանդութւյան օրից (անգամ թերևս և առաջ, այն
ժամանակ գուցե, երբ նա, ինչ-որ բանի սպասելով, մնաց նրա
մոտ) նրա մեջ զարթնեցին սրտումը նիրհած, մոռացված անձ-
նական բոլոր ցանկութւյուններն ու հույսերը: Այն, ինչ տարի-
ներով չէր անցնում նրա մտքով, — մտքեր՝ հոր վախից ազատ
կյանք ունենալու մասին, անգամ մտքեր՝ սիրո և ընտանեկան
երջանկութւյան մասին, այժմ որպես սատանայի փորձութուն,
անդադար դառնում էին նրա երևակայութւյան մեջ: Որքան էլ
նա այն վանում էր իրենից, այնուամենայնիվ անդադար նրա
միտքը պաշարում էին հարցեր այն մասին, թե նա այժմ,
դրանից հետո, ինչպես կդասավորի իր կյանքը: Դրանք սատա-
նայի փորձութւյուն էին, և իշխանազուստր Մարիան գիտեւր
այդ: Նա գիտեւր, որ միակ զենքը զբա դեմ աղոթքներն էին,
և նա փորձում էր աղոթել: Նա կանգնում էր աղոթքի, նայում էր
սրբապատկերներին, արտասանում էր աղոթքի բառեր, բայց
չէր կարողանում աղոթել: Նա զգում էր, որ իրեն այժմ համակել
է մի ուրիշ աշխարհ — կյանքի, աշխատանքի և ազատ գործու-
նեութւյան աշխարհը, որ միանգամայն հակադիր է այն բարոյա-
կան աշխարհին, որի մեջ նա բանտարկված էր առաջ, և որի մեջ

նրա լավագույն մխիթարանքն էր՝ աղոթքը: Նա չէր կարողանում աղոթել և չէր կարողանում լալ, ու կյանքի հոգսը համակել էր նրան:

Բոգուշարովոյում մնալը դառնում էր վտանգավոր: Ամեն կողմից լսվում էր մոտեցող ֆրանսացիների մասին, և մի գյուղում, որը գտնվում էր Բոգուշարովոյից 15 վերստ հեռու, կալվածատիրական մի դաստակերտ կողոպտվել էր ֆրանսացի լաբորանտների ձեռքով:

Բժիշկը պնդում էր, թե իշխանին պետք է տանել հեռու: Ազնվականության պարագլուխը մի պաշտոնյա ուղարկեց իշխանազուստը Մարիայի մոտ, համոզելով մեկնել որքան կարելի է շուտ. շրջանի ոստիկանպետը, Բոգուշարովո գալով, պնդեց նույնը, ասելով թե, ֆրանսացիները գտնվում են քառասուն վերստի վրա, թե գյուղերում շրջան են առնում ֆրանսական թուղցիկները, և եթե իշխանազուստը մինչև 15-ը չմեկնի հոր հետ, ապա նա ոչ մի բանի համար պատասխանատու չէ:

Իշխանազուստը որոշեց 15-ին մեկնել: Պատրաստության հոգսերը, կարգադրությունները, որոնց համար բոլորը դիմում էին նրան, ամբողջ օրը զբաղեցրին նրան: 14-ի լույս 15-ի գիշերը նա, սովորականի պես, առանց հանվելու, անցկացրեց սենյակում, որ կից էր այն սենյակին, ուր պառկած էր հայրը: Մի քանի անգամ, զարթնելով, նա լսեց հոր տնքոցները, բրթմունքները, մահճակալի ճոճոց և հորը այս կամ այն կողմի վրա շրջող Տիխոնի և բժշկի քայլերի ձայնը: Մի քանի անգամ նա ականջ դրեց դռան մոտ, և նրան թվաց, թե հայրն այժմ քրթմունքում էր սովորականից բարձր ձայնով և շրջվում էր հաճախ: Նա չէր կարողանում քնել ու մի քանի անգամ մոտեցավ դռանը, ականջ դնելով, ցանկանալով ներս մտնել, բայց չէր համարձակվում այդ անել: Հայրը թեև չէր ասում, բայց իշխանազուստը Մարիան տեսնում էր, գիտեր, թե որքան հորը տհաճ էր երկյուղի ամեն մի արտահայտություն իր նկատմամբ: Իշխանազուստը նկատում էր, թե ինչպես հայրը դժգոհության բերքը շրջում էր իր հայացքից, որ երբեմն ակամա ու համառորեն հառած էր լինում նրա վրա: Նա գիտեր, որ եթե ինքը գիշերը, անսովոր ժամանակ մտներ հոր սենյակը, դա կըղապրգներ նրան:

Բայց երբեք իշխանազուստը համար այնպես ցալալի, այնքան սարսափելի չէր եղել նրան կորցնելու միտքը: Նա հիշում էր հոր հետ անցած իր ամբողջ կյանքը, և նրա յուրաքանչյուր խոսքի ու վարմունքի մեջ գտնում էր նրա սիրտ արտահայտությունը դեպ իրեն: Այդ հիշողությունների արանքում երբեմնակի նրա երևակայությունն էին խուժում սատանայի փորձությունները և մտածումներ, թե ի՞նչ է լինելու նրա մահից հետո և ինչպես կգասավորվի իր նոր, ազատ կյանքը: Բայց նա այդ մտքերը զզվանքով վանում էր իրենից: Առավոտյան դեմ հայրը հանգարտեց, և իշխանազուստը բռնեց:

Նա զարթնեց ուշ: Այն անկեղծությունը, որ լինում է արթնանալիս, պարզորեն ցույց տվեց այն, թե հոր հիվանդության մեջ ի՞նչն է ավելի զբաղեցնում իրեն: Նա զարթնեց, ականջ դրեց, թե ինչ կա դռան ետևը, և հոր տնքոցները լսելով, հոգոց քաշելով ասավ իրեն, թե դարձյալ նույնն է:

— Բայց ի՞նչ պիտի լինի հապա: Ես ի՞նչ էի ուզում որ: Ես նրա մահն եմ ցանկանում, — ճշաց նա, ինքն իրենից զբաղվելով:

Նա հազնվեց, լվացվեց, աղոթքներ կարդաց և դուրս եկավ դուռը:

Մուտքի առաջ կանգնած էին առանց ձեռքերի կառքեր, որոնց մեջ իրեր էին դարսում:

Տաք և գորշ առավոտ էր: Իշխանազուստը կանգ առավ մուտքի առաջ, շարունակ սարսափելով ինքն իր հոգեկան զազրելիության հանդեպ և աշխատելով իր մտքերը կարգի բերել նախքան հոր սենյակը կմտներ:

Բժիշկն իջավ աստիճաններից և մոտեցավ նրան:

— Նա հիմա ավելի լավ է, — ասավ բժիշկը: — Ես ձեզ որոնում էի: Նրա ասածներից կարելի է մի որևէ բան հասկանալ, գլուխն ավելի թարմ է: Գնանք: Նա ձեզ կանչում է...

Իշխանազուստը Մարիայի սիրտն այնպես սաստիկ խփեց այդ խոսքերից, որ նա գունատվելով հենվեց դռանը, որ չընկնի: Տեսնել նրան, խոսել նրա հետ, ընկնել նրա հայացքի տակ այժմ, երբ իշխանազուստը Մարիայի սիրտն ամբողջ լիքն էր այդ սարսափելի, հանցավոր գայթակղություններով — տաժանելիորեն-ուրախ ու սարսափելի էր:

— Գնանք, — ասավ բժիշկը:

Իշխանադուստր Մարիան մտավ հոր սենյակը և մոտեցավ նրա մահճակալին: Նա պառկած էր բարձր՝ մեջքի վրա, փոքրիկ, սակրոտ, մանիշակագույն հանգուցավոր երակներով ծածկւած ձեռները վերմակի վրա դրած. նրա ձախ աչքը սևեռուն նայում էր ուղիղ, աչք ծովել էր, հոնքերն ու շրթունքներն անշարժ էին: Նա ամբողջապես այնքա՛ն նիհար էր, փոքրիկ ու խղճալի: Նրա դեմքը կարծես շորացել ու հալվել էր, դիմագծերը մանրացել: Իշխանադուստրը մոտեցավ և համբուրեց նրա ձեռը: Հոր ձախ ձեռն այնպես սեղմեց նրա ձեռը, որից երևում էր, որ նա վաղուց էր սպասում աղջկան: Նա ցնցեց աղջկա ձեռը և նրա հոնքերն ու շրթունքները շարժվեցին բարկացած:

Իշխանադուստրը վախեցած նայեց նրան, աշխատելով գուշակել, թե հայրն ի՛նչ է ուզում իրենից: Երբ նա, դիրքը փոխելով, առաջ եկավ այնպես, որ հոր ձախ աչքը տեսավ իրեն, հայրը հանգստացավ մի քանի վայրկյան, աչքը չհեռացնելով աղջկանից: Ապա նրա շուրթերն ու լեզուն շարժվեցին, հնչւումներ լավեցին, և նա սկսեց խոսել, երկյուղով ու աղերսագին աղջկանը նայելով, ըստ երևույթին, վախենալով, թե նա չի հասկանա իրեն:

Իշխանադուստր Մարիան, ուշադրութեան ամբողջ ուժը լարած, նայում էր նրան: Այն կոմիկ ճիգը, որով հայրը պտտում էր լեզուն, ստիպում էր իշխանադուստր Մարիային՝ աչքերը խոնարհել և դժվարութեամբ ճնշել կոկորդում բարձրացող հեկեկանքները: Նա ինչ-որ բան ասավ, բառերը մի քանի անգամ կրկնելով: Իշխանադուստր Մարիան չկարողացավ հասկանալ այդ խոսքերը. բայց նա աշխատում էր գուշակել այն, ինչ ասում էր հայրը, և հարցականորեն կրկնում էր նրա ասած խոսքերը:

— Հա-հա — ցա... ցա... — կրկնեց իշխանը մի քանի անգամ...

Ոչ մի կերպ չէր կարելի հասկանալ այդ խոսքերը: Բժիշկը կարծում էր, թե գուշակել է, և, իշխանի խոսքը կրկնելով, հարցրեց, իշխանադուստրը վախենո՞ւմ է: Իշխանը գլուխը շարժեց բացասաբար և նորից կրկնեց նույնը...

— Սիրտս, սիրտս ցավում է, — գուշակեց և ասավ իշխանադուստրը:

Իշխանը մզզաց դրականորեն, բռնեց աղջկա ձեռը և սկսեց սեղմել այն իր կրծքի տարբեր մասերին, կարծես նրա համար իսկական մի տեղ փնտրելով:

— Ամբողջ մտածմունքս... քո մասին... մտածում եմ... — ասպա արտասանեց նա ավելի լավ ու հասկանալի, քան առաջ, այժմ, երբ հավատացած էր, որ իրեն հասկանում են:

Իշխանադուստր Մարիան գլուխը սեղմեց հոր ձեռին, աշխատելով թաքցնել իր հեկեկանքներն ու արցունքները:

Իշխանը ձեռքով շփում էր նրա մազերը:

— Ես ամբողջ գիշերը կանչում էի քեզ... — արտասանեց նա:

— Եթե ես իմանայի... — արցունքների միջից ասավ իշխանադուստրը: — Ես վախենում էի ներս մտնեմ:

Իշխանը սեղմեց նրա ձեռը:

— Դու չես քնե՞լ:

— Ոչ, չեմ քնել, — ասավ իշխանադուստր Մարիան, գլուխը բացասաբար շարժելով:

Ակամա ենթարկվելով հորը, իշխանադուստրն այժմ, ինչպես հայրն էր խոսում, աշխատում էր խոսել ավելի նշաններով և կարծես նույնպես դժվարութեամբ լեզուն պտտելով:

— Հոգյակս... կամ բարեկամս... — իշխանադուստր Մարիան չկարողացավ ջոկել, հասկանալ. բայց հավանորեն, հոր նայվածքի համեմատ, ասավ քնքուշ, փաղաքշական մի խոսք, որ երբեք չէր ասել: — Ինչո՞ւ չեկար:

«Իսկ ես սրա մահն էի ցանկանո՞ւմ», — մտածեց իշխանադուստրը:

Մեր իշխանը լռեց:

— Շնորհակալ եմ քեզանից... աղջիկս, սիրելի բարեկամըս... ամեն բանի, ամեն բանի համար... ներիր... շնորհակալ եմ... ներիր... շնորհակալ եմ... — Եվ արցունքները հոսեցին նրա աչքերից: — Անդրյուշային կանչեցեք, — հանկարծ ասավ նա, և ինչ-որ մանկական-երկյուտ ու անվստահ մի բան արտահայտվեց նրա դեմքին այդ հարցումի միջոցին:

Նա կարծես ինքը գիտեր, որ իր պահանջը իմաստ չունի: Գեթ այդպես թվաց իշխանադուստր Մարիային:

— Ես նրանից նամակ եմ ստացել, — պատասխանեց իշխանագուստը:

Հայրը զարմանքով ու երկյուղով նայեց դստեր:

— Իսկ որտե՞ղ է նա:

— Նա բանակումն է, mon père, Սմոլենսկում:

Մեր իշխանը երկար լուռ էր, աչքերը փակած, ապա դրականապես, կարծես ի պատասխան իր կասկածների և ի հաստատութիւն այն բանի, թե այժմ նա ամեն ինչ հասկացավ ու հիշեց, գլուխը շարժեց ու աչքերը բացեց:

— Այո, — ասավ նա որոշակի ու հանդարտ: — Կորա՞մ Թուսաստանը: Կործանեցի՞ն:

Եվ նա նորից հեկեկաց, ու արցունքները հոսեցին նրա աչքերից: Իշխանագուստը Մարիան չկարողացավ այլևս պահել իրեն և նույնպես լաց եղավ, հոր դեմքին նայելով:

Մեր իշխանը նորից աչքերը փակեց: Նրա հեկեկանքները դադարեցին: Նա նշան արավ դեպի աչքերը, և Տիխոնը, նրան հասկանալով, սրբեց նրա արցունքները:

Ապա նա աչքերը բացեց ու ինչ-որ նոր բան ասավ, որ երկար ոչ ոք չկարողացավ հասկանալ, և, վերջապէս, հասկացավ ու հայտնեց միայն Տիխոնը: Իշխանագուստը Մարիան նրա խոսքերի իմաստը փնտրում էր այն տրամադրութեան մեջ, որով նա խոսում էր մի բուսի գրանից առաջ: Մերթ մտածում էր, թե հայրը խոսում է Թուսաստանի մասին, մերթ իշխան Անդրեյի մասին, մերթ իբ, մերթ թոռան, մերթ իր մահվան մասին: Եվ դրանից էլ չկարողացավ գուշակել նրա խոսքերը:

— Հագիր քո սպիտակ հագուստը, ես սիրում եմ այն, — ասավ նա:

Այս խոսքերը հասկանալով, իշխանագուստը Մարիան հեկեկաց ավելի բարձրաձայն, և բժիշկը նրա թևը մտնելով սենյակից դուրս բերեց նրան տերրասը, համոզելով հանգստանալ և զբաղվել մեկնելու պատրաստութեամբ: Նրանից հետո, երբ իշխանագուստը Մարիան դուրս եկավ հոր սենյակից, իշխանը նորից խոսեց որդու մասին, պատերազմի մասին, թագավորի մասին, հոնքերը ցնցեց բարկացած, սկսեց խոստովանել բարձրացնել, և նա ստացավ երկրորդ ու վերջին հարվածը:

Իշխանագուստը կանգ առավ տերրասում: Օրը բացվել էր. տաք էր և շոգ: Նա չէր կարողանում քշել հասկանալ, ոչ մի

բանի մասին մտածել և ոչինչ զգալ, բացի դեպի հայրն ունեցած բուռն սերը, մի սեր, որը, նրան թվում էր, չէր ճանաչել մինչ այդ բուսի: Նա վազեց պարտեզ և, հեկեկալով, իշխան Անդրեյի տնկած ջահել լորենների ծառուղով վազեց դեպի լճակը:

— Ես... այո... ես... ես նրա մահն էի ցանկանում: Այո, ես ցանկանում էի, որ ավելի շուտ վերջանա... ես ուզում էի հանգստանամ... Իսկ ի՞նչ պիտի անեմ հապա ես: Ինչի՞ս է պետք հանգստութիւնը, երբ նա էլ չի լինի, — քրթմնջում էր բարձրաձայն իշխանագուստը Մարիան, արագ քայլերով անցնելով պարտեզով և ձեռներով կուրծքը ճնշելով, որից զղա՛ճգարար դուրս էին պոսթկում հեկեկանքները:

Անցնելով այգու շրջանաձև ծառուղին, որը կրկին բերեց նրան տան մոտ, նա տեսավ դեպի իրեն եկող m-me Բուրիենին (որ մնում էր Բոգուշարովոյում և այդտեղից չէր ուզում մեկնել) և մի անծանոթ տղամարդու: Դա գավառի պարագլուխն էր, ինքը եկել էր իշխանագուստը մոտ նրա համար, որ ներկայացնէ նրան շուտ մեկնելու ամբողջ անհրաժեշտութեւնը: Իշխանագուստը Մարիան լսում էր նրան ու չէր հասկանում. նա այդ մարդուն տարավ տուն, առաջարկեց նախաճաշել և նստեց նրա մոտ: Հետո, ներողութիւն խնդրելով, նա մոտեցավ ծեր իշխանի սենյակի դռանը: Բժիշկն այլապէս չէր կարող եկավ նրա մոտ և ասավ, որ չի կարելի:

— Գնացե՛ք, իշխանագուստը, գնացե՛ք, գնացե՛ք:

Իշխանագուստը նորից գնաց պարտեզ և բլուրի տակ լճակի ափին, մի տեղ, ուր ոչ ոք չէր կարող տեսնել իրեն, նստեց կանաչների վրա: Նա չիմացավ որքան երկար էր նրստել այդտեղ: Մեկ էլ ճանապարհով վազող կանացի քայլերն ստիպեցին նրան սթափվել: Նա վեր կացավ և տեսավ, որ Դուռնյաշան, նրա սպասուհին, հավանորեն, նրա ետևից գալով, հանկարծ կարծես իր օրիորդի տեսքից վախեցած, կանգ առավ:

— Համեցե՛ք, իշխանագուստը... իշխանը... — ասավ Դուռնյաշան բեկված ձայնով:

— Իսկույն, գալիս եմ, գալիս եմ, — հապճեպ ասավ իշխանագուստը, ժամանակ չտալով Դուռնյաշային ասել այն, ինչ պիտի ասեր և, ազդարարելով շտանել Դուռնյաշային, վազեց դեպի տուն:

— Իշխանադուստր, աստծու կամքը կատարված է, դուք պետք է պատրաստ լինեք ամեն բանի, — ասավ պարագլուխը, գիմելով նրան մուտքի դռան մոտ:

— Պողեք ինձ. դա ճիշտ չի, — շարացած ճշաց իշխանագուստը նրա վրա:

Բժիշկն ուզեց կանգնեցնել նրան: Նա հրեց բժշկին և վաղեց գեպի դուռը: «Նվ ինչո՞ւ են այս մարդիկ վախեցած դեմքերով կանգնեցնում ինձ: Ինձ ոչ ոք հարկավոր չի: Նվ ի՞նչ են անում արանք այստեղ»: Նա դուռը բաց արավ, և ցերեկվա պայծառ լույսը այդ առաջվա կիսախավար սենյակում սարսափեցրեց նրան: Սենյակում կանայք էին և դայակը: Նրանք բոլորը ետ քաշվեցին մահճակալից, ճանապարհ տալով նրան: Հայրը դարձյալ պառկած էր մահճակալին. բայց նրա հանգիստ դեմքի խիստ տեսքը իշխանադուստր Մարիային կանգնեցրեց սենյակի շեմքին:

«Ոչ, նա չի մեռել, այդ չի կարող պատահել», ասավ իշխանադուստր Մարիան ինքն իրեն, մտեցյալ հորը և, հաղթահարելով իրեն համակած սարսափը, շուրթերը սեղմեց հոր այտին: Բայց նա իսկույն էլ ետ քաշվեց նրանից: Հոր նկատմամբ իր մեջ զգացած ամբողջ քնքշանքի ուժը վայրկենապես չքացավ և տեղի տվեց սարսափի զգացումին հանդեպ այն բանի, ինչ տեսավ իր առաջ: «Նա այլևս չկա, չկա: Նա չկա, բայց հենց այստեղ, նույն տեղում, ուր նա էր, կա ինչ-որ օտար ու թշնամական մի բան, մի ինչ-որ անհարկու, սարսափելի ու վանող գաղտնիք»: Նվ, ձեռներով երեսը ծածկելով, իշխանադուստր Մարիան ընկավ իրեն բռնող բժշկի ձեռների վրա:

Տիխոնի և բժշկի ներկայությամբ կանայք լվացին այն, ինչ նա էր, գլուխը կապեցին թաշկինակով, որ բերանը բաց չմնա. և մի ուրիշ թաշկինակով կապեցին իրարից հեռու մնացած ոտները: Ապա նրանք հագցրին մունդիրն իր շքանշաններով և սեղանի վրա դրին փոքրիկ շորացած մարմինը: Աստված գիտի՞ ո՞վ և երբ հոգաց այդ մասին, բայց ամեն ինչ արվեց կարճես ինքն իրեն: Գիշերվա դեմ դազադի շուրջը վառվում էին մոմեր, դազադի վրա փռված էր երեսքաշ, հատակին ցանված էին գիհի ծառի ճղներ, մեռած շորացած գլխի տակ դրված էր տպագիր աղոթք, իսկ անկյունում նստել էր դպիրը և Սաղմոս էր կարդում:

Ինչպես ձիերը խրտնում, խմբվում ու փնջացնում են մեռած ձիու մոտ, այդպես էլ հյուրասրահում դազադի շուրջը խմբվել էին յուրային և օտար մարդիկ — պարագլուխը և տանուտերը և կանայք. ու բոլորն էլ կանգ առած աչքերով, վախեցած՝ խաշակնքում էին երեսները, գլուխ էին խոնարհում և համբուրում ծեր իշխանի սառն ու փայտացած ձեռք:

IX

Բոգուշարովոն միշտ, մինչև իշխան Անդրեյի բնակություն հաստատելն այնտեղ, աչքից հեռու կալված էր, և Բոգուշարովոյի գյուղացիները բոլորովին տարբեր բնավորություն ունեին լիսոգորցիների հետ համեմատած: Նրանք սրանցից տարբերվում էին թե՛ բարբառով, թե՛ հագուստով, թե՛ բարքերով: Նրանք կոչվում էին տափաստանցիներ: Մեր իշխանը գովում էր նրանց՝ աշխատանքի մեջ ունեցած դիմացկունության համար, երբ նրանք գալիս էին Լիսիե Գորի հնձին օգնելու կամ ավազանի տեղ ու առուններ փորելու, բայց չէր սիրում նրանց՝ իրենց վայրենության համար:

Իշխան Անդրեյի վերջին անգամ Բոգուշարովոյում լինելը և նրա նորամուծությունները — հիվանդանոցներ, դպրոցներ և հարկերի թեթևացում, — շեղմեցին նրանց բարքերը, այլ, ընդհակառակը, նրանց մեջ ուժեղացրին բնավորության այն դժերը, որ ծեր իշխանն անվանում էր վայրենութուն: Նրանց մեջ միշտ անորոշ զրույցներ էին շրջում. մերթ իրենց բոլորին կազակ դարձնելու մասին, մերթ մի նոր հավատի մասին, որ իբր թե ստիպելու էին իրենց ընդունել, մերթ թագավորի ինչ-որ թղթերի մասին, մերթ Պավել Պետրովիչին 1797 թվին, երգում տալու մասին (որի առթիվ ասում էին, թե դեռ այն ժամանակ ազատություն էր դուրս եկել, բայց կալվածատերերը խլել են). մերթ այն մասին, թե յոթը տարի հետո թագավորելու է Պյոտր Ֆեոդորովիչը, որի օրով ամեն ինչ ազատ է լինելու և այնպես պարզ, որ էլ ոչ մի վատ բան չի լինելու: Պատերազմի, Բոնապարտի և նրա արշավանքի մասին եղած լուրերը միացան նրանց համար նույնպիսի անորոշ պատկերացումների հետ, որ ունեին նրանք Նեոփ, աշխարհի վախճանի և զուտ ազատության մասին:

Բողոչարովոյի շրջակայքում էին գտնվում բոլոր մեծ գյուղերը՝ արքունական և հարկատու կալվածային: Այդ վայրում սպորոզ կալվածատերերը շատ քիչ էին. նույնպէս շատ քիչ էին սպասավորները և գրագետները, և այդ վայրի գյուղացիութեան կյանքում ավելի նկատելի և ավելի ուժեղ էին, քան մյուսներին մեջ, ոուս ժողովրդական կյանքի այն խորհրդավոր հասանքները, որոնց պատճառներն ու նշանակութիւնը անբացատրելի են ժամանակակիցների համար: Այդպիսի երևույթներին մեկը՝ 20 տարի առաջ այդ վայրի գյուղացիութեան մեջ երևան եկած գաղթի շարժումն էր. մարդիկ ուզում էին տեղափոխվել ինչ-որ տաք գետերի ափեր: Հարցուրավոր գյուղացիներ, դրանց թվում և բողոչարովցիները հանկարծ սկսեցին իրենց անասունները ծախժխել և ընտանիքներով գնալ ինչ-որ տեղ, դեպի հարավ-արևելք: Ինչպես թոշուներն են թույլում ինչ-որ տեղ, ծովերից այն կողմը, այդպես էլ այդ մարդիկ՝ կանանց, երեխաների հետ միասին ձգտում-գնում էին հարավ-արևելք, ուր իրենցից ոչ-որ չէր եղել: Նրանք շարժվում էին քարավաններով, մեկ-մեկ սզատվում էին փրկանքով, ու փախչում, մեկնում և գնում այնտեղ, դեպի տաք գետերը: Շատերը պատժվեցին, արսուրվեցին Սիբիր, շատերը ցրտից ու սովից մեռան ճանապարհին. շատերը վերադարձան իրենք, և շարժումը հանդարտեց ինքն իրեն այնպես, ինչպես և սկսվել էր այն առանց ակներև պատճառի: Բայց ստորջրյա հոսանքները չէին դադարում հոսել այդ ժողովրդի մեջ և հավաքվում էին մի ինչ-որ նոր ուժի համար, որ պետք է երևան գար նույնպես օտարոտի, անսպասելի և դրա հետ միասին պարզ, բնականորեն և ուժգին: Այժմ, 1812 թվին, ժողովրդի հետ ապրող մարդու համար նկատելի էր, որ այդ ստորջրյա հոսանքներն ուժեղ աշխատանք էին կատարում և մոտ էին երևան գալուն:

Ալպատիչը ծեր իշխանի մահից որոշ ժամանակ առաջ Բողոչարովո գալով, նկատեց, որ ժողովրդի մեջ հուզում է տեղի ունենում, և որ, հակառակ այն բանի, ինչ կատարվում էր Լիսիե Գորիի շրջանում վաթսուներեք տարեկան շատ փոքր գյուղացիները հեռանում էին (թողնելով ավերել իրենց գյուղերը) տափաստանային շրջանում, Բողոչարովոյի շերտում գյուղացիները, ինչպես լսվում էր, հարաբերութեան մեջ էին Ֆրանսացիների հետ, ստանում էին ինչ-որ թղթեր, որոնք

շրջում էին նրանց մեջ, ու նրանք այդպիսով մնում էին իրենց տեղերում: Ալպատիչը գիտեր իրեն հավատարիմ ճորտերի միջոցով, որ վերջերս արքունական սայլակառքով տեղ գնացած գյուղացի կարպը, որ մեծ ազդեցութիւն ուներ գյուղի հասարակութեան վրա, վերադարձավ և լուր բերեց, թե կազակներն ավերում են բնակիչների լքած գյուղերը, և թե Ֆրանսացիներն այդ գյուղերին ձեռք չեն տալիս: Նա գիտեր, որ մի ուրիշ գյուղացի երեկ Վիսլոուխով գյուղից (ուր բանակել էին Ֆրանսացիները) բերեց մինչև իսկ Ֆրանսական զենքերով մի գրութիւն, որով բնակիչներին հայտարարվում էր, թե նրանց ոչ մի վնաս չի հասցվի և այն բոլորի համար, ինչ կվերցնեն նրանցից, կվճարեն, եթե նրանք մնան: Դրան իբր ապացույց գյուղացին Վիսլոուխովից բերել էր հարյուր ուրբի՝ թղթադրամներով (նա չէր իմացել, որ դրանք կեղծ են), որ նրան նախապես սովել էին խոտի համար:

Վերջապես, ամենակարևորը, Ալպատիչը իմացավ, որ հենց այն օրը, երբ ինքը տանուտերին հրամայեց սայլերը հավաքել իշխանադատեր իրերը Բողոչարովոյից տանելու, առավոտյան գյուղում ժողով կար, ուր որոշվել էր տեղահան չլինել և սպասել: Այնինչ ժամանակը չէր սպասում: Պարագլուխը իշխանի մահվան օրը, օգոստոսի 15-ին, պնդում էր իշխանազուստը Մարիայի մոտ, որ նա նույն այդ օրը մեկնի, որովհետև գրութիւնը վտանգավոր էր դառնում: Նա ասում էր, թե 16-ից հետո ինքը պատասխանատու չի ոչ մի բանի համար: Իսկ իշխանի մահվան օրը նա երեկոյան մեկնեց, բայց խոստացավ թաղման մյուս օրը գալ: Բայց մյուս օրը նա չկարողացավ գալ, որովհետև իր իսկ ստացած տեղեկութիւններով, Ֆրանսացիներն անսպասելի շարժվել էին, և նա միայն կարողացավ իր կալվածից դուրս տանել ընտանիքը և բոլոր արժեքավոր իրերը:

Երեսուն տարի Բողոչարովոն կառավարում էր տանուտեր Դրոնը, որին մեծ իշխանը Դրոնուշկա էր ասում:

Դրոնը մեկն էր այն ֆիզիկապես ու բարոյապես ամուր գյուղացիներից, որոնք, հենց որ իրենց տարիքն առնում են, մտրուքավորվում, այդպես էլ, առանց փոխվելու, ապրում են 60-ից մինչև 70 տարի, առանց մի ճերմակ մազի կամ պակաս առամի, 60 տարեկանում նույնքան առողջ և ուժեղ, ինչպես և 30 տարեկան հասակում:

Դրոնը՝ դեպի տաք գետերը գաղթելուց (որին նա մասնակցել էր, ինչպես և ուրիշները) անմիջապես հետո նշանակվեց Բոգուշարովոյի տանուտեր և այդ օրվանից 23 տարի անբասիր մնաց այդ պաշտոնում: Գյուղացիները նրանից ավելի էին վախենում, քան իշխանից: Տերերը՝ թե ծեր իշխանը, թե շահելը, թե կառավարիչը հարգում էին նրան և հանաքով մինիստր ասում: Իր ծառայության ամբողջ ժամանակաընթացքում մի անգամ ոչ հարբել էր, ոչ հիվանդացել. երբեք՝ ո՛չ անքուն գիշերներից հետո, ոչ էլ որևէ աշխատանքից հետո, ամենանվազագույն հոգնությունը չէր արտահայտում և անգրագետ լինելով, երբեք չէր մոռանում ոչ փողի մի հաշիվ, ոչ էլ սայլերին բարձած իր ծախած ալյուրի փթեթի հաշիվը, և ոչ էլ Բոգուշարովոյի դաշտերի յուրաքանչյուր դեպյատինի ցորենի հնձած մի բարդը:

Այլատիչը, գալով ավերված Լիսին Գորիից, այս Դրոնին ահա կանչեց իր մոտ իշխանի թաղման օրը և հրամայեց 12 ձի պատրաստել իշխանադատեր կառքերի համար և 18 սայլ՝ գումակի համար, որ պետք է վերցվեր Բոգուշարովոյից: Թեև գյուղացիները հողատուրք վճարող էին, այս հրամանի կատարումը, Այլատիչի կարծիքով, չէր կարող դժվարություն հանդիպել, որովհետև Բոգուշարովոյում կար 230 լծատուն և գյուղացիներն էլ ունևոր էին: Բայց տանուտեր Դրոնը, հրամանը լսելով, աչքերը ցած խոնարհեց անխոս: Այլատիչը տվեց այն գյուղացիների անունը, որոնց նա ճանաչում էր և որոնցից սայլեր վերցնել հրամայեց:

Դրոնը պատասխանեց, թե այդ գյուղացիների ձիերը աշխատանքի մեջ են: Այլատիչը տվեց ուրիշների անունը: Դրանք էլ, Դրոնի ասելով, ձիեր չունեին. ոմանց ձիերը արքունական աշխատանքի էին, մյուսները՝ անզոր, ուրիշների ձիերը սատկել էին անկերությունից: Դրոնի կարծիքով ձիեր չէր կարելի հավաքել ոչ միայն սայլերի համար, այլև կառքերի:

Այլատիչն ուշադիր նայեց Դրոնին և հոնքերը կիտեց: Ինչպես Դրոնն օրինակելի տանուտեր-գյուղացի էր, այնպես էլ Այլատիչը իզուր չէր 20 տարի կառավարել իշխանի կալվածները և օրինակելի կառավարիչ էր: Նա վերին աստիճանի ընդունակ էր հոտառություն հասկանալ այն ժողովրդի կարիքն ու բնազդները, որի հետ նա գործ ուներ, ուստի և նա հիանալի

կառավարիչ էր: Դրոնին նայելով՝ նա իսկույն հասկացավ, որ Դրոնի պատասխանները Դրոնի մտքի արտահայտությունը չէին, այլ Բոգուշարովոյի հասարակության այն ընդհանուր տրամադրության արտահայտությունը, որով բռնված էր արդեն տանուտերը: Բայց դրա հետ միասին նա գիտեր, որ հարստացած և հասարակության կողմից ատելի Դրոնը պետք է տատանվեր երկու բանակի արանքում — տերերի և գյուղացիների: Այդ տատանումն Այլատիչը նկատեց նրա հայացքում, ուստի և նա, հոնքերը կիտելով, մոտեցավ Դրոնին:

— Դրոնուշկա, լսի՛ր, — ասավ նա: — Դու ինձ դատարկ բաներ մի ասի: Նորին պայծառափայլություն իշխան Անդրեյ Նիկոլայիչն ինքն է ինձ հրամայել, որ ամբողջ ժողովուրդն ուղարկենք և թշնամու մոտ շմանք, և թագավորական էլ հրաման կա այդ մասին: Իսկ ով կմնա՝ նա թագավորի դավաճան կլինի: Լսո՞ւմ ես:

— Լսում եմ, — պատասխանեց Դրոնը, առանց աչքերը բարձրացնելու:

Այլատիչն այդ պատասխանով չբավարարվեց:

— Այ, Դրոն, վատ կլինի, — ասավ Այլատիչը, գլուխն օրորելով:

— Իշխանությունը ձերն է, — ասավ Դրոնը տխրությամբ:

— էյ, Դրոն, թո՛ղ, — կրկնեց Այլատիչը, ձեռը թևատակից հանելով և հանդիսավոր շարժումով Դրոնի ոտի տակի հատակը ցույց տալով: — Ես ոչ միայն քո հոգու խորքը, այլ քո ոտի տակ երեք արշին խոր եմ տեսնում, — ասավ նա, հայացքը սևեռելով Դրոնի ոտի տակի հատակին:

Դրոնը շփոթվեց, արագ նայեց Այլատիչին և նորից խոնարհեց աչքերը:

— Դու հիմարությունը թող և ժողովրդին ասա, որ հավաքվեն գնան Մոսկվա, և վաղն առավոտյան սայլեր տան՝ իշխանադատեր բեռների տեղափոխության համար. ինքզ էլ ժողով մի գնա: Լսո՞ւմ ես:

Դրոնը հանկարծ ծունկի եկավ:

— Յակով Այլատիչ, ազատի՛ր: Վերցրու բանալիներն ինձնից, ազատի՛ր, ի սեր Քրիստոսի:

— Թո՛ղ, — ասավ Այլատիչը խստություն: — Երեք արշին խորություն տեսնում եմ քո տակը, — կրկնեց նա, իմանա-

լով, որ մեղուներ պահելու նրա վարպետութիւնը, այն գիտութիւնը, թե երբ պետք է վարսակ ցանել, և ա՛յն որ նա 20 տարի կարողացել էր գոհացնել ծեր իշխանին, վաղուց կախարդի հուշակ էին տվել նրան, և որ երեք արշին խորութեամբ մարգու տակ տեսնելու ընդունակութիւնը վերագրվում է կախարդներին:

Դրոնը վեր կացավ և ուզեց ինչ-որ բան ասել, բայց Ալպատիչն ընդհատեց նրան.

— Դուք այդ ի՞նչ եք մտածել: Հը՞ ... ինչ եք մտածում գուր: Հը՞:

— Ես ի՞նչ անեմ ժողովրդի հետ, — ասավ Դրոնը: — Բոլորովին կատաղել է: Ես էլ նրանց ասում եմ...

— Ասում եմ, — ասավ Ալպատիչը: — Խմո՞ւմ են, — կարճ հարչրեց նա:

— Ամբողջովին իրենց կորցրել են, Յակով Ալպատիչ, մի ուրիշ սակաւ բերին:

— Ուրեմն դու լսիր: Ես ոստիկանապետի մոտ կերթամ, իսկ դու ժողովրդին հայտնիր, և որ այդ խմելը թողնեն, և սայլեր տան:

— Լսում եմ, — պատասխանեց Դրոնը:

Յակով Ալպատիչն այլևս շփոթեց: Նա երկար կառավարել էր ժողովրդին և ղիտեր, որ մարդկանց ենթարկելու, հնազանդեցնելու գլխավոր միջոցն այն է, որ նրանց ցույց շտաս, թե կասկածում ես, որ նրանք կարող են չենթարկվել: Դրոնի բերնից պոկելով այդ խոնարհ «լսում եմ»-ը, Յակով Ալպատիչը բավարարվեց դրանով, թեև նա ոչ միայն կասկածում, այլ գրեթե համոզված էր, որ այդ սայլերն առանց զինվորական ուժի չեն տալու:

Եվ իսկապես, երեկոյան դեմ սայլերը չհավաքվեցին: Գլուղում՝ գինետան մոտ նորից ժողով էր և այդ ժողովում որոշվեց ձիերը քշել անտառ և սայլերը շտալ: Իշխանապետերը ոչինչ չառեղով այդ մասին, Ալպատիչը հրամայեց կիտի Գորիից եկած իր սեփական գույքը թողնել և այդ ձիերը պատրաստել իշխանապետեր կառքի համար, իսկ ինքը ձի նստեց գնաց իշխանութեան մոտ:

Հոր թագումից հետո իշխանադուստր Մարիան փակելեց իր սենյակում և ոչ ոքի չէր ընդունում իր մոտ: Սպասուհի աղջիկը մոտեցավ դռանը՝ ասելու, թե Ալպատիչն եկել՝ մեկնելու մասին կարգադրութիւնն է խնդրում: (Այդ դեռ մինչև Ալպատիչի՝ Դրոնի հետ խոսելն էր): Իշխանադուստր Մարիան վեր կացավ բազմոցից, որի վրա պառկել էր և փակ դռնից ասավ, թե ինքը ոչ մի անդ և երբեք չի գնալու և խնդրում է, որ իրեն հանգիստ թողնեն:

Այն սենյակի լուսամուտները, ուր պառկած էր իշխանադուստր Մարիան, նայում էին արևմուտք: Նա պառկած էր բազմոցի վրա՝ երեսը դեպի պատը և, մատներով տնտղելով կաշվե բարձի կոճակները տեսնում էր միայն այդ բարձը և նրա անորոշ մտքերը կենտրոնացած էին մի բանի վրա. նա մտածում էր, որ մահացողը չի վերադառնում և հոգեկան այն զազրելիութեան մասին, որ մինչև այժմ չէր իմացել և որն արտահայտվեց հոր հիվանդութեան ժամանակ: Նա ցանկանում էր, բայց չէր համարձակվում աղոթել, չէր համարձակվում հոգեկան այդ վիճակում, որի մեջ նա գտնվում էր, դիմել աստծուն: Նա երկար պառկեց այդ դրութեան մեջ:

Արևն անցավ տան մյուս կողմը և երեկոյան շեղ ճառագայթներով բաց լուսամուտների միջով լուսավորեց սենյակները և մի մասն այն սեկե բարձի, որին նայում էր իշխանադուստր Մարիան: Նրա մտքերի ընթացքը հանկարծ կանգ առավ: Նա անգիտակցաբար ելավ նստեց, մազերը հարդարեց, վեր կացավ ու մոտեցավ լուսամուտին, ակամա շնչելով պարզ, բայց քամոտ երեկոյի զովութիւններ:

«Այո, հիմա դու հարմարութիւն ունես երեկոյով հիանալու: Նա այլևս չկա, և ոչ ոք քեզ չի խանգարում», ասավ նա ինքն իրեն և, աթոռին ընկնելով, գլուխը դրեց լուսամուտի գոգը:

Մեկը մեղմ ու հանդարտ ձայնով կանչեց նրան այգու կողմից և համբուրեց նրա գլուխը: Իշխանադուստրը նայեց: Դա Մ. Ա. Բուրիենն էր՝ սև հագուստով ու պլերեզով: Նա հանդարտ քայլերով մոտեցավ իշխանադուստր Մարիային, հոգոց քաշելով համբուրեց նրան և իսկույն էլ լաց եղավ: Իշխանադուստր Մարիան նայեց նրան: Ու հիշեց իբր բոլոր նախկին ընդհարումները նրա հետ, իր խանդը նրա նկատմամբ, հիշեց և այն: Եւ

ինչպես նա վերջերս փոխվել էր դեպի m-lle Բուրիենը, չկա ուղացա՞յ տեսնել նրան և, ուրեմն, որքան անարդար էին այն հանդիմանութիւնները, որ իշխանադուստր Մարիան իր սրբտում անում էր նրան: «Այո, և մի՞թե ես, ես արդո՞ք, որ ցանկանում էի նրա մահը, կարող եմ դատապարտել որևէ մեկին», մտածեց նա:

Իշխանադուստր Մարիային կենդանի պատկերացա՞յ m-lle Բուրիենի վիճակը, որ վերջերս հեռու էր իր ընկերութիւնից, բայց դրա հետ միասին կախում ունեւ իրենից և ապրում էր օտար տան մեջ: Եվ իշխանադուստրը խղճաց նրան: Նա հեզհարցական նայեց Քրանսուհուն ու ձեռք մեկնեց նրան: M-lle Բուրիենն անմիջապէս լաց եղա՞յ, սկսեց համբուրել իշխանադուստր ձեռք և խոսել նրա գլխին եկած դժբախտութեան մասին, իրեն մասնակից անելով այդ վշտին: Նա խոսեց այն մասին, թե միակ մխիթարանքն իր վշտի մեջ այն է, որ իշխանադուստրը թույլ տվեց իրեն վշտակից լինել նրան: Նա ասում էր, թե բոլոր նախկին թյուրիմացութիւնները պետք է ոչնչանան մեծ վշտի հանդեպ, որ նա իրեն մաքուր է զգում բոլորի առաջ, և որ նա այնտեղից տեսնում է իր սերն ու երախտագիտութիւնը: Իշխանադուստրը լսում էր նրան, նրա խոսքերը չհասկանալով, բայց երբեմնակի նայում էր նրան և ականջ դնում նրա ձայնի հնչումներին:

— Ձեր գրութիւնը կրկնակի սարսափելի է, սիրելի իշխանադուստր, — մի փոքր լռելով ասա՞յ m-lle Բուրիենը: — Ես հասկանում եմ, որ դուք չէիք կարող և չեք կարող մտածել ձեր մասին. բայց ես դեպի ձեզ ունեցած իմ սիրով պարտավոր եմ այդ անել... Այլատիչը եկա՞յ ձեզ մոտ: Խոսե՞ց ձեզ հետ մեկնելու մասին, — հարցրեց նա:

Իշխանադուստր Մարիան չպատասխանեց: Նա չէր հասկանում, թե ո՞ր և ո՞վ պետք է մեկնի: «Մի՞թե կարելի է հիմա որևէ բան ձեռնարկել, մտածել որևէ բանի մասին: Մի՞թե միևնույն չի»: Նա չպատասխանեց:

— Դուք գիտե՞ք արդո՞ք, chère Marie, — ասա՞յ m-lle Բուրիենը, — գիտե՞ք արդո՞ք, որ մենք վտանգի մեջ ենք, որ մենք շրջապատված ենք Քրանսացիներով, մեկնելու հիմա տանգավոր է: Եթե գնանք՝ մենք գրեթե հաստատապէս գերի կընկնենք, և աստված գիտի...

Իշխանադուստր Մարիան նայում էր իր ընկերուհուն, չըհասկանալով այն, ինչ ասում էր նա:

— Ախ, եթե մեկը հասկանա, թե ինչպէս ինձ համար բոլորը, բոլորը մեկ է հիմա, — ասա՞յ նա: — Պարզ է, ես ոչ մի կերպ չէի ցանկանա գնալ — հեռանալ նրանից... Այլատիչն ինչ-որ բան ասա՞յ ինձ մեկնելու մասին... Խոսեք նրա հետ. ես ոչինչ, ոչինչ չեմ կարող և չեմ ուզում...

— Ես խոսել եմ նրա հետ: Նա հույս ունի, թե մենք կհաջողենք վաղը մեկնել. բայց ես կարծում եմ, թե այժմ ավելի լավ է մնալ այստեղ, — ասա՞յ m-lle Բուրիենը: — Որովհետև, ընդունեցեք, chère Marie, ճանապարհին ընկնել հարբած գինվորների կամ խռովարար գյուղացիների ձեռք — սարսափելի կլինի:

M-lle Բուրիենը ռիզիկյուլից հանեց Քրանսական գեներալ Ռամոյի հայտարարութիւնը (ոչ ոռւսական սովորական թղթի վրա) այն մասին, որ բնակիչները չթողնեն իրենց տները հեռանան, թե Քրանսական իշխանութիւնները հարկավոր հովանավորութիւնը ցույց կտան նրանց, և տվեց իշխանադուստր:

— Ես կարծում եմ ավելի լավ է դիմել այն գեներալին, — ասա՞յ m-lle Բուրիենը, — և ես հավատացած եմ՝ ձեզ ցույց կտրվի հարկավոր հարգանքը:

Իշխանադուստր Մարիան կարգաց թուղթը, և շոր հեկեկանքները ցնցեցին նրա դեմքը:

— Այդ ո՞ւմ միջոցով եք ստացել դուք, — ասա՞յ նա:

— Հավանորեն, իմ անունից իմացել են, որ ես Քրանսուհի եմ, — կարմրելով ասա՞յ m-lle Բուրիենը:

Իշխանադուստր Մարիան թուղթը ձեռքին վեր կացա՞յ լուսամուտի մոտից և գունատ դեմքով դուրս եկա՞յ սենյակից ու դնաց իշխան Անդրեյի նախկին առանձնասենյակը:

— Դուռնաչա, կանչեցեք ինձ մոտ Այլատիչին, Դրոնուշկային, որևէ մեկին, — ասա՞յ իշխանադուստր Մարիան: — Եվ ասացեք Ամալյա Կարլովնային, որ նա շմտնի այս սենյակը, ինձ մոտ, — ավելացրեց նա, լսելով m-lle Բուրիենի ձայնը: — Շուտ պետք է մեկնել. մեկնել շուտով, — ասում էր իշխանադուստր Մարիան, սարսափելով այն մտքից, որ ինքը կարող է մնալ Քրանսացիների իշխանութեան ներքո:

«Որ իշխան Անդրեյն իմանա, թե նա Ֆրանսացիներէ իշխանութեան ձեռին է: Որ նա, իշխան Նիկոլայ Անդրեյի Բալկոնսկու դուստրը պարոն գեներալ Ռամոնից խնդրի հովանավորութեան ցուց տալ իրեն և ինքն օգտվի նրա բարեբարութեան»: Այս միտքը սարսափեցնում էր նրան, ստիպում էր ցնցվել նրան, կարմրել և զգալ տակավին չապրած կատաղութեան ու հպարտութեան բռնկումներ: Այն ամենը, ինչ որ կար ծանր ու մահաւանդ վիրավորական նրա դրութեան մեջ, կենդանի պատկերացավ նրան: «Նրանք, Ֆրանսացիները, կգան կբնակվեն այս տան մեջ, պարոն գեներալ Ռամոն կգրավի իշխան Անդրեյի առանձնասենյակը, զվարճութեան համար կըջողջկեն և կկարդան նրա նամակներն ու թղթերը: M-lle Bourienne lui fera les honneurs de! Բոգուշարովոյից: Ինձ մի փոքրիկ սենյակ կտան ողորմածութեանից դրդված. գինավորները կավերեն հորս թարմ գերեզմանը, որպեսզի վերցնեն նրա խաչերն ու աստղերը, նրանք կպատմեն սուսների վրա տարած իրենց հաղթութեանները, իրենց կեղծ կարեկցանքը կհայտնեն իմ վշտի առթիվ...», մտածում էր իշխանագուստր Մարիան ոչ իր մտքերով, բայց իրեն պարտավորված զգալով իր համար մտածել իր հոր ու եղբոր մտքերով: Անձնապես նրա համար միևնույն էր, ո՛րտեղ էլ մնար և ի՛նչ էլ պատահեր իրեն, բայց նա դրա հետ միասին իրեն զգում էր հանգուցյալ հոր և իշխան Անդրեյի ներկայացուցիչը: Նա ակամա մտածում էր նրանց մտքերով և զգում էր նրանց զգացումներով: Ինչ էլ նրանք ասեին, ի՛նչ էլ նրանք անեին այժմ, այդ նույնն անելու անհրաժեշտութեան էր զգում նա: Նա անցավ իշխան Անդրեյի առանձնասենյակը և, աշխատելով տոգուրվել նրա մտքերով, կշռադատեց իր դրութեանը:

Կյանքի պահանջները, որոնք նա հոր մահվամբ ոչնչացած էր համարում, հանկարծ մի նոր, տակավին անծանոթ ուժով գլուխ բարձրացրին նրա առաջ և համակեցին նրան:

Հուզված, շտապունած, նա գնում-գալիս էր սենյակում, պահանջելով կանչել իր մոտ մերթ Ալպատիչին, մերթ Միխայիլ Իվանիչին, մերթ Տիխոնին, մերթ Դրոնին: Դունյաշան, դայակը և բոլոր աղջիկները ոչինչ չէին կարող ասել այն մասին,

թե որքան իրավացի էր այն, որ հայտարարել էր m-lle Բուրիենը: Ալպատիչը տանը չէր. նա գնացել էր իշխանավորների մոտ: Կանչված Միխայիլ Իվանիչը, ճարտարապետը, քնատ աչքերով ներկայանալով իշխանագուստր Մարիային, ոչինչ չկարողացավ ասել նրան: Նա համաձայնութեան ճիշտ նույն ժպիտով, որով սովոր էր տասնհինգ տարի շարունակ, առանց իր կարծքը հայտնելու, պատասխանել ծեր իշխանի դիմումներին, պատասխանեց իշխանագուստր Մարիայի հարցերին, այնպես, որ ոչինչ որոշ չէր կարելի եզրակացնել նրա պատասխաններից: Կանչված ծերունի սենեկապահ Տիխոնը, ընկած ու խեղճացած դեմքով, որն իր վրա կրում էր անբուժելի վշտի գնիքը, իշխանագուստր բոլոր հարցերին պատասխանում էր «չսում եմ», և, նրան նայելով, հազիվ էր զսպում հեկեկանքները:

Վերջապես սենյակ մտավ տանուտեր Դրոնը և, խորը գլուխ տալով իշխանագուստր, կանգնեց դրանդի մոտ:

Իշխանագուստր Մարիան անցավ սենյակով ու կանգնեց նրա դեմոզեմ:

— Դրոնուշկա, — ասավ իշխանագուստր Մարիան, նրան համարելով իր անվիճելի բարեկամը, այն Դրոնուշկային, որ ամեն տարի Վյազմայի տոնավաճառը գնալիս ամեն անգամ նրա համար բերում և ժպիտով մատուցում էր յուրատեսակ շաքարահացեր: — Դրոնուշկա, այժմ, մեր դժբախտութեանից հետո... — սկսեց նա և լռեց, ուժ չունենալով շարունակելու:

— Բոլորս մահկանացու ենք:

Նրանք լռեցին:

— Դրոնուշկա, Ալպատիչը գնացել է ինչ-որ տեղ, մեկը չկա, որին դիմեմ. ինձ ճիշտ են ասում արդյոք, որ ես մեկնել չեմ կարող:

— Ինչո՞ւ չգնաս որ, ձերդ պայծառափայլութեան, գնալ կարելի է, — ասավ Դրոնը:

— Ինձ ասին վտանգավոր է թշնամու կողմից: Միրելիս, ես ոչինչ չեմ կարող, ոչինչ չեմ հասկանում, մոտս ոչ ոք չկա: Ես անպայման ուզում եմ մեկնել գիշերը կամ էգուց վաղ առավոտյան:

Սրիսրդ Բուրիենը կընդունի նրան...

Դրոնը լուռ էր: Նա հոնքերի տակից նախից իշխանադուստր Մարիային:

— Ձիեր չկան, — ասավ նա, — ես Յակով Ալպատիշի էլ ասել եմ:

— Ինչո՞ւ չկա, — ասավ իշխանադուստրը:

— Բոլորը աստծու պատուհասից, — ասավ Դրոնը: — Եղած ձիերի մի մասը զորքի համար հավաքեցին, մնացածը սատկել են. էս տարին էդպես է: Ո՛չ թե ձիերին կերակրել, վախենում են իրենք էլ սովից մեռնեն: Ու էդպես երեք օրով սոված են մընում: Ոչ մի բան չկա, քանդվել են:

Իշխանադուստրն ուշադիր լսում էր նրա ասածները:

— Գյուղացիները քայքայվա՞ծ են: Նրանք հաց չո՞ւնեն, — հարցրեց նա:

— Սովամահ են լինում, — ասավ Դրոնը, — ուր մնաց սայլեր...

— Բայց ինչո՞ւ չէիր ասում, Դրոնուշկա: Մի՞թե օգնել չի կարելի: Ես ամեն բան կանեմ, ինչ կարող եմ...

Իշխանադուստր Մարիայի համար տարօրինակ էր մտածել, որ այժմ, այսպիսի բոպեի, երբ այնպիսի վշտով է լցված իր սիրտը, կարող էին լինել հարուստ և աղքատ մարդիկ և որ հարուստները կարող էին շօգնել աղքատներին: Նա աղոտ կերպով գիտեր և լսել էր, որ լինում է տերունի հաց, և որ այդ հացը տալիս են գյուղացիներին: Նա գիտեր նույնպես, որ ոչ իր եղբայրը, ոչ հայրը չէին մերժի կարիքի մեջ եղած գյուղացիներին. նա միայն վախենում էր խոսքերի մեջ սխալվել որևէ ձևով՝ հացը գյուղացիներին բաժանելու նկատմամբ, որի համար նա ուզում էր կարդադրութուն անել: Նա ուրախ էր, որ իրեն հոգսի առիթ ներկայացավ, մի հոգս, որի համար նա չէր ամաչի մոռանալ իր վիշտը: Նա սկսեց հարցուփորձել Դրոնին գյուղացիների կարիքի մանրամասնությունները և այն, թե տերունի ի՞նչ կա Բոգուշարովում:

— Ձէ որ մենք՝ եղբայրս, տերունի հաց ունեք այստեղ, — հարցրեց նա:

— Տերունի հացը ամբողջ մնում է, — ասավ Դրոնը հպարտությամբ, — մեր իշխանը չի հրամայել ծախել:

— Տուր այդ գյուղացիներին, տուր բոլորը, ինչ հարկա-

վոր է նրանց. ես եղբորս անունով թույլատրում եմ քեզ, — ասավ իշխանադուստր Մարիան:

Դրոնը ոչինչ չպատասխանեց և խորը հոգոց քաշեց:

— Դու բաժանիր այդ ցորենը նրանց, եթե դա բավական կլինի նրանց համար: Բոլորը բաժանիր: Ես հրամայում եմ քեզ եղբորս անունով, ու ասա նրանց. ինչ մերն է, այն էլ իրենցն է: Մենք ոչինչ չենք խնայի նրանց համար: Այդպես էլ ասա նրանց:

Դրոնը սևեռուն նայում էր իշխանադուստրին այն ժամանակ, երբ նա խոսում էր:

— Ազատիր ինձ պաշտոնից, տիրուհի, ի սեր աստծո. հրամայիր բանալիներն ընդունեն, — ասավ նա: — Քսաներեք տարի ծառայել եմ, վատ բան չեմ տեսել. արձակիր, ի սեր աստծո:

Իշխանադուստրը չէր հասկանում, թե նա ինչ է ուզում իրենից և ինչո՞ւ է խնդրում արձակել իրեն: Նա Դրոնին պատասխանեց, թե երբեք չի կասկածել նրա հավատարմության վրա, և թե նա պատրաստ է ամեն ինչ անել նրա և գյուղացիների համար:

XI

Դրանից մի ժամ հետո Դունյաշան եկավ իշխանադուստր մոտ, լուր բերելով, թե Դրոնն եկել է, և բոլոր գյուղացիները, իշխանադուստր հրամանով, հավաքվել են ամբարի մոտ, ցանկանալով խոսել նրա հետ:

— Բայց ես երբեք չեմ կանչել նրանց, — ասավ իշխանադուստր Մարիան, — ես կանչել էի միայն Դրոնուշկային, որ հացահատիկ բաժանի նրանց:

— Միայն ի սեր աստծո, իշխանադուստր տիրուհի, հրամայեցեք բշեն նրանց և մի գնաք նրանց մոտ: Բոլորը սուտ բան է, — ասում էր Դունյաշան, — Յակով Ալպատիշը կզա և կերթանք... իսկ դուք մի՛ գնաք...

— Ի՞նչն է սուտ, — զարմացած հարցրեց իշխանադուստրը:

— Ես գիտեմ, միայն լսեցեք ինձ, ի սեր աստծո: Այժմ կուզ դայակին հարցրեք: Ասում են համաձայն չենք գնալ ձեր հրամանով:

— Դու ինչ-որ այն շնա ասում: Ես երբեք էլ չեմ հրամայել զնալ... — ասավ իշխանադուստր Մարիան: — Կանչիր Դրոնուշկային:

Դրոնը եկավ և հաստատեց Դունյաշայի խոսքերը, գյուղացիներն եկել էին իշխանադուստր հրամանով:

— Բայց երբեք չեմ կանչել նրանց, — ասավ իշխանադուստրը: — Դու, երևի, այնպես շնա հայտնել նրանց: Ես միայն ասի, որ դու հաց տաս նրանց:

Դրոնը, առանց պատասխանելու, հոգոց արձակեց:

— Եթե հրամայեք նրանք կերթան, — ասավ նա:

— Ոչ, ոչ, ես կերթամ նրանց մոտ, — ասավ իշխանադուստրը:

Չնայած Դունյաշան ու դայակը համոզում էին չզնալ, իշխանադուստր Մարիան դուրս եկավ դուռը: Դրոնուշկան, Դունյաշան, դայակն ու Միխայիլ Իվանիչը գնացին նրա ետևից:

«Նրանք, երևի, կարծում են, թե ես իրենց հաց առաջարկում եմ նրա համար, որ իրենք մնան իրենց տեղերում, և ինքս մեկնում եմ, թողնելով նրանց ֆրանսացիների քմահաճույքին, — մտածում էր իշխանադուստր Մարիան: — Ես նրանց պիտի ամսական խոստանամ մոսկովամերձ բնակարանում. ես հավատացած եմ, որ André-ն ավելի կաներ իմ տեղը», մտածում էր նա, երեկոյան աղջամուղջի մեջ բազմությանը մոտենալով, որ կանգնած էր արտավայրում՝ ամբարի մոտ:

Բազմությունը, հավաքախոնվելով, շարժվեց և գլխարկները վերցրին հասկեպ: Իշխանադուստր Մարիան, աչքերը խոնարհելով և ոտները փեշերի մեջ խոնոնելով, մոտեցավ նրանց: Որքան բազմազան ծեր ու ջահել աչքեր էին հառել նրան և որքան տարբեր դեմքեր կային, որ իշխանադուստր Մարիան շտեպով ոչ մի դեմք և, բոլորի հետ հանկարծ խոսելու անհրաժեշտություն զգալով, չգիտեր ինչ անի: Բայց նորից այն գիտակցությունը, թե ինքը — հոր և եղբոր ներկայացուցիչն է, ուժ տվեց նրան, և նա համարձակ սկսեց իր ճառը:

— Ես շատ ուրախ եմ, որ դուք եկաք, — սկսեց իշխանադուստր Մարիան, աչքերը շարժարացնելով և զգալով, թե ինչպես արագ և ուժգին է բաբախում իր սիրտը: — Դրոնուշկան ինձ ասավ, որ պատերազմը փայթայել է ձեզ: Դա մեր ընդհանուր վիշտն է, և ես ոչինչ չեմ խնայի, որ օգնեմ ձեզ: Ես ինքս

զնում եմ, որովհետև այստեղ վտանգավոր է... և թշնամին մտն է... որովհետև... Ես ձեզ տալիս եմ ամեն ինչ, բարեկամներս, և խնդրում եր ձեզ վերցնել ամեն ինչ, մեր ամբողջ հացը, որ դուք կարիք չունենաք: Իսկ եթե ձեզ ասել են, թե հացը ձեզ տալիս եմ այն պայմանով, որ դուք մնաք այստեղ, ապա դա ճիշտ չէ: Ես, ընդհակառակը, ձեզ խնդրում եմ՝ ձեր ամբողջ կայքով գնաք մեր Մոսկվայի մոտի կալվածք, և այնտեղ ես հանձն եմ առնում և խոստանում եմ ձեզ, որ դուք կարիքի մեջ չեք լինի: Չեզ կտան և՛ տուն, և՛ հաց:

Իշխանադուստրը կանգ առավ: Բազմության մեջ լավեցին միայն հոգոցները:

— Ես այդ իմ կողմից չեմ անում, — շարունակեց իշխանադուստրը, — ես այդ անում եմ հանգուցյալ հորս անունով, որը լավ տեր է եղել ձեզ համար, ես այդ անում եմ եղբորս և նրա որդու փոխարեն:

Նա նորից կանգ առավ: Ոչ ոք չխանգարեց նրա լուռթյունը:

— Մեր վիշտն ընդհանուր է, ամեն ինչ մենք կկիսենք: Բոլորը, ինչ իմն է, այն էլ ձերն է, — ասավ նա, նայելով իր առջև կանգնած դեմքերին:

Բոլոր աչքերը նայում էին նրան միատեսակ արտահայտությունով, որի նշանակությունը նա հասկանալ չէր կարողանում: Արդյոք դա հետաքրքրությունն էր, նվիրվածությունն, երախտագիտությունն, թե երկյուղ ու անվստահությունն, բայց բոլոր դեմքերի արտահայտությունը միատեսակ էր:

— Շատ զոհ ենք ձեր ողորմածությունից, միայն թե տիրունի հացը վերցնելու կարիք չկա, — ասավ մի ձայն ետևից:

— Բայց ինչո՞ւ, — ասավ իշխանադուստրը:

Ոչ ոք չպատասխանեց, և իշխանադուստր Մարիան, նայելով բազմության, նկատեց, որ այժմ բոլոր աչքերը, որոնց հանդեպում էր իր հայացքը, իսկույն խոնարհվում էին:

— Բայց ինչո՞ւ չեն ուզում որ, — նորից հարցրեց նա:

Ոչ ոք չպատասխանեց:

Իշխանադուստր Մարիան ծանր զգաց իրեն այդ լուռթյունից. նա աշխատում էր որսալ որևէ մեկի հայացքը:

— Դուք ինչո՞ւ չեք խոսում, — դիմեց իշխանադուստրը մի զառամ ծերունու, որ ձեռնափայտին հենած կանգնած էր իր առջև: — Ասա, եթե կարծում ես, թե էլի որևէ բան հար-

Էավոր է: Ես ամեն ինչ կանեմ, — ասավ նա, ծերունու հայացքը սրսալով:

Բայց ծերունին կարծես բարկանալով դրանից, գլուխը բոլորովին իջեցրեց և ասավ.

— Համաձայնելու ինչ կա, մեզ հաց հարկավոր չի:

— Ինչի՞ ենք ամեն ինչ թողնում որ: Համաձայն չենք: Համաձայն չենք... Մեր համաձայնությունը չենք տալիս: Մենք քեզ խղճում ենք, և համաձայն չենք... Ինքդ գնա, մենակ... — լավեց բազմություն միջից, ամեն կողմից:

Եվ նորից այդ բազմության դեմքերի վրա երևաց միևնույն արտահայտությունը, և այժմ դա արդեն հաստատապես հետաքրքրություն ու երախտագիտություն արտահայտություն չէր, այլ գազազած վճռականության արտահայտություն:

— Բայց դուք, չհասկացաք, երևի, — տխուր ժպիտով ասավ իշխանադուստր Մարիան: — Ինչո՞ւ չեք ուզում գնալ: Ես խոստանում եմ տեղավորել ձեզ, կերակրել: Իսկ այստեղ թշնամիները կքայքայեն ձեզ...

Բայց նրա ձայնը խլացրին բազմության ձայները:

— Համաձայն չենք, թող քայքայեն: Քո հացը չենք վերցնում, համաձայն չենք:

Իշխանադուստր Մարիան աշխատում էր կրկին որևէ մեկի հայացքը որսալ բազմության մեջ, բայց ոչ մի հայացք հառած չէր իր վրա. բոլոր աչքերն, ըստ երևույթին, խուսափում էին իրենից: Նա իրեն տարօրինակ և անհարմար զգաց:

— Տեսա՞ր, լավ խրատեց. նրա ետևից գնա ճորտ դարձիր: Տուն-տեղ քանդի՞ ստորուկ մտիր: Ո՞նց չի: Ես, ասում է, հաց կտա՞մ, — ձայներ լավեցին բազմության միջից:

Իշխանադուստր Մարիան, գլուխն իջեցնելով, դուրս եկավ շրջանից և գնաց տուն: Կրկնելով Գրոնին տված իր հրամանը այն մասին, որ վաղը ձիերը պատրաստ լինեն մեկնելու համար, նա գնաց իր սենյակը և մնաց իր մտքերի հետ մենակ:

XII

Այդ գիշեր իշխանադուստր Մարիան երկար նստած էր իր սենյակի բաց լուսամտի առաջ ու ականջ էր դնում գլուխից եկող գլուղացիների խոսակցության ձայներին, բայց նա չէր

մտածում նրանց մասին: Նա զգում էր, թե որքան էլ մտածեր նրանց մասին, չէր կարող նրանց հասկանալ: Նա շարունակ մի բանի մասին էր մտածում — իր վշտի մասին, որ այժմ, ներկայի հոգսերի առաջացրած ընդմիջումից հետո, արդեն անցյալ էր դարձել նրա համար: Նա այժմ արդեն կարող էր հիշել, կարող էր լաց լինել և կարող էր աղոթել: Արևը մտնելու հետ քամին դադարել էր: Գիշերը հանդարտ էր և զով: Ժամը 12-ին ձայներն սկսեցին լռել, աքլորը կանչեց. լորիների ետևից դուրս եկավ լիալուսինը. բարձրացավ զով սպիտակ մշուշ-ցողը, և գլուղի ու տան վրա տիրեց անդորրը:

Մեկը մյուսի ետևից ներկայանում էին նրան մոտիկ անցյալի պատկերները — հոր հիվանդությունը և նրա վերջին րոպեները: Եվ տրտում ուրախությամբ նա այժմ կանգ առավ այդ պատկերների վրա, սարսափով վանելով իրենից միայն մի վերջին պատկեր — հոր մահվան պատկերը, որը — նա զգում էր — ուժ չունեի նայելու անգամ երևակայության մեջ գիշերվա այս խաղաղ ու խորհրդավոր ժամին: Եվ այդ պատկերները նրան ներկայանում էին այնպիսի պայծառությունով ու այնպիսի մանրամասներով, որ դրանք նրան թվում էին մերթ իրականություն, մերթ անցյալ, մերթ ապագա:

Մերթ նրան կենդանի պատկերում էր այն րոպեն, երբ հայրը կաթված ստացավ և նրան կիսիկ Գորիի պարեգից քալ շտալով բերին թևատակերից բռնած, և նա քրթմնջում էր ինչ որ անզոր լեզվով, ցնցում էր ճերմակ հոնքերը և անհանգիստ ու երկչոտ նայում էր իրեն՝ իշխանադուստր:

«Նա այն ժամանակ էլ ինձ ուզում էր ասել այն, ինչ ասավ մեննելու օրը, — մտածում էր նա: — Նա միշտ մտածում էր այն, ինչ ասավ ինձ»: Եվ ահա նա ամենայն մանրամասնությամբ հիշեց այն գիշերը կիսիկ Գորիի, հոր կաթված ստանալու նախօրեին, երբ իշխանադուստր Մարիան, աղետը նախազգալով, հակառակ նրա կամքին, մնաց հոր մոտ: Նա շքնեց և գիշերը ոտի ծայրերի վրա իջավ ցած և մոտենալով ծաղկանոցի դռանը, ուր այդ գիշեր պառկել էր նրա հայրը, ականջ դրեց նրա ձայնին: Նա տանջված, հոգնած ձայնով խոսում էր Տիխոնի հետ: Նա ինչ-որ բան էր ասում Ղրիմի մասին, տաք գիշերներին մասին, կայսրուհու մասին: Նա, ըստ երևույթին, խոսակցել էր ուզում: «Եվ ինչո՞ւ նա ինձ չկանչեց: Ինչո՞ւ նա թույլ չը-

տրվեց ինձ այնտեղ՝ Տիխոնի փոխարեն լինել իր մոտ, — մրտաժողով էր այն ժամանակ և այժմ իշխանապետուր Մարիան: — Նա այժմ այլևս ոչ ոքի առաջ չի արտահայտի այն բոլորն, ինչ ունեւր իր սրտում: Այլևս երբեք նրա համար և ինձ համար չի վերադառնա այն բոլորն, երբ նա կասեր բոլորը, ինչ ցանկանում էր ասել, իսկ ես, այլ ոչ թե Տիխոնը, կլսեի ու կհասկանայի նրան: Ինչո՞ւ ես այն ժամանակ սենյակ չմտա, — մրտաժողով էր իշխանապետուրը: — Թերևս նա հենց այն ժամանակ ասեր այն, ինչ ասավ մահվան օրը: Նա այն ժամանակ էլ, Տիխոնի հետ խոսակցելիս, երկու անգամ հարցրեց իմ մասին: Նա ուզում էր ինձ տեսնել, իսկ ես կանգնել էի այդտեղ՝ դռան ետև: Նա տխրությամբ, դժվարությամբ էր խոսում Տիխոնի հետ, որը նրան չէր հասկանում: Հիշում եմ, թե ինչպես նա խոսեց կիզայի մասին, որպես ողջ մարդու մասին, — նա մոռացել էր, որ նա մեռած է, — և Տիխոնը հիշեցրեց նրան, որ նա այլևս չկա, և նա բողոք. «հիմա՛ր»: Նա իրեն ծանր էր զգում: Ես դռան ետևից լսեցի, թե ինչպես նա տնքալով պառկեց մահճակալին և բարձրաձայն կանչեց. «Աստված իմ»: Ինչո՞ւ ներս չմտա այն ժամանակ: Ի՞նչ պիտի աներ ինձ: Ի՞նչ կկորցնեի: Եվ թերևս, նա հենց այն ժամանակ կմխիթարվեր, կասեր ինձ այն խոսքերը»: Եվ իշխանապետուր Մարիան լսելի արտասանեց այն գգվալից բառը, որ հայրն ասել էր նրան մահվան օրը «Հո-գա-կը՛ս», կրկնեց իշխանապետուր Մարիան այդ բառը և հեկեկաց սիրտը թեթևացնող արցունքներով: Նա այժմ իր առջև տեսնում էր հոր դեմքը: Ոչ թե այն դեմքը, որ ճանաչում էր այն ժամանակից, երբ հիշում էր իրեն, և որը նա միշտ տեսնում էր հեռվից, այլ այն երկշտ ու թույլ դեմքը, որը նա, կուսանալով դեպի հոր բերանը՝ նրա ասածը լսելու համար, մոտիկից առաջին անգամ դիտեց իր բոլոր կնճիռներով ու մանրամասներով:

«Հոգյակս», կրկնեց իշխանապետուրը:

«Ի՞նչ էր մտածում նա, երբ ասավ այդ բառը: Ի՞նչ է մտածում նա այժմ», հանկարծ հարց տվեց նա, և դրան ի պատասխան իր առջև տեսավ հորը՝ դեմքի այն արտահայտությամբ, որ ունեւր դագաղում՝ սպիտակ թաշկինակով կապած դեմքին: Եվ այն սարսափը, որ համակեց նրան այն ժամանակ, երբ ինքը ջուրթիրը հպեց նրան ու համոզվեց, որ դա ոչ միայն ևա չէր, յ

այլ ինչ-որ խորհրդավոր ու վանող մի բան, ահա այդ սարսափը համակեց նրան և այժմ: Նա ուզում էր մտածել ուրիշ բանի վերաբերյալ, ուզում էր ազդեցել և ոչինչ չկարողացավ անել: Նա խոշոր բաց աչքերով նայում էր լուսնի լույսին ու սովորներին, յուրաքանչյուր վայրկյան սպասում էր տեսնել նրա մեռած դեմքը և զգում էր, որ տան գլխին և տան մեջ տիրող լուռութունը կաշկանդել է իրեն:

— Դուևյաշա՛, — շնչաց նա: — Դուևյաշա՛, — ճշաց նա — վայրենի ձայնով և, լուռութունից դուրս պրծնելով, վազեց դեպի աղջիկների սենյակը՝ դեպ իրեն վազող դայակին ու աղջիկներին ընդառաջ:

XIII

Օգոստոսի 17-ին Ռոստովն ու Իլինը, գերությունից հենց նոր վերադարձած կավրուշկայի և բանբեր հուսարի ուղեկցությամբ, իրենց Յանկովո կայանից, որ 15 վերստի վրա էր Բոգուշարովոյից, ձիերով գնացին զբոսնելու — փորձելու Իլինի նոր գնած ձին և իմանալու, թե խոտ չկա՞ արդյոք գյուղերում:

Բոգուշարովոն վերջին երեք օրը գտնվում էր երկու թշնամի բանակի արանքում, այնպես որ նույն հեշտությամբ այնտեղ կարող էր մտնել ուսական վերջապահը, ինչպես և Ֆրանսական առաջապահը. ուստի և Ռոստովը, որպես էսկադրոնի հոգածու հրամանատար, ուզեց Ֆրանսացիներից առաջ օգտագործել այն պարենամթերքը, որ մնացել էր Բոգուշարովոյում:

Ռոստովն ու Իլինն ամենաուրախ տրամադրության մեջ էին: Բոգուշարովոյի ճանապարհին, դեպի իշխանական կալվածի դաստակերար դնալիս, ուր նրանք հույս ունեին գտնել մեծ սպասակազմ և սիրունիկ աղջիկներ, նրանք մերթ հաբց ու փորձ էին անում կավրուշկային՝ նապոլեոնի մասին ու ժիծաղում նրա պատմածների վրա, մերթ քշում էին մեկը մյուսի առաջը կտրելու, փորձելով Իլինի ձին:

Ռոստովը ոչ գիտեր, ոչ էլ կարծում էր, թե այդ գյուղը, ուր ինքը մտել էր, կալվածն է այն իսկ Բալկոնակու, որն իր քրոջ փեսացուն էր:

Ռոստովն ու Իլինը վերջին անգամ ձիերի գլուխը բաց թողին միմյանց առաջ կտրելու հենց Բոգուշարովոյի մոտ, և

Ռոստովը Իլինի առաջը կտրելով, առաջինն ինքը մտավ Բոգուշարովո գյուղի փողոցը:

— Դու առաջ անցար, — ասավ կարմրած Իլինը:

— Այո, միշտ առաջ. մարգագետնում էլ, այստեղ էլ, — պատասխանեց Ռոստովը, ձեռով շփելով իր փրփրակալած դոնեցուն:

— Իսկ ես իմ ֆրանսականով, ձերդ պայծառափայլություն, — խոսեց կավրուշկան ետևից, ֆրանսական անվանելով իր լծկան յարուհին, — ձեր առաջը կկտրեի, բայց չուզեցի խայտառակել:

Նրանք ձիերի քայլքով մոտեցան ամբարին, որի մոտ կանգնած էր գյուղացիների մի մեծ բազմություն:

Մի քանի գյուղացի գլխարկները վերցրին, մի քանիսը, առանց գլխարկ վերցնելու, նայեցին եկողներին: Երկու ծեր երկարահասակ գյուղացի, կնճռապատ դեմքերով ու ցանցառ մորուքներով, դուրս եկան օղետնից և ժպտալով, օրորվելով ու ինչ-որ անկապ երգ երգելով, մոտեցան սպաներին:

— Կեցցե՞ք, — ծիծաղելով ասավ Ռոստովը: — Հը, խոտ ունե՞ք:

— Եվ ինչ էլ միատեսակ են... — ասավ Իլինը:

— Ուրախ-ա՞՞ա՞... ի՞... ի՞ի՞... — երգում էր գյուղացին երջանիկ ժպտով:

Մի գյուղացի դուրս եկավ բազմության միջից և մոտեցավ Ռոստովին:

— Դուք որոնցի՞ց եք, — հարցրեց նա:

— Ֆրանսացիներ, — պատասխանեց Իլինը ծիծաղելով: — Ահա և Նապոլեոնն ինքը, — ասավ նա, կավրուշկային ցույց տալով:

— Ուրեմն ուսանե՞ր եք, — նորից հարց տվեց գյուղացին:

— Իսկ դուք շա՞տ ուժեր ունեք էստեղ, — հարցրեց մի ուրիշ փոքրամարմին գյուղացի, նրանց մոտենալով:

— Շատ, շատ, — պատասխանեց Ռոստովը: — Բայց դուք ի՞նչու համար եք այստեղ հավաքվել, — ավելացրեց նա, — տո՞ն է, ի՞նչ է:

— Մերունիներն են հավաքվել, հասարակության գործով, — պատասխանեց գյուղացին, նրանից ետ քաշվելով:

Այդ ժամանակ կավրուշկական տան ճանապարհին երեկացին երկու կին և սպիտակ շլյապով մի մարդ, որ գալիս էին դեպի սպաները:

— Վարդագույն զգեստովն իմն է. էլ շխլեք, — ասավ Իլինը, նկատելով վճռական քայլերով դեպ ինքը վազող Դունյաշային:

— Մերն է, — Իլինին աչքով անելով՝ ասավ կավրուշկան:

— Ի՞նչ ես ուզում, գեղեցկուհիս, — ասավ Իլինը ժպտալով:

— Իշխանդուտորը հրամայեց հարցնել, թե ո՞ր գնդից եք դուք և ի՞նչպես է ձեր ազգանունը:

— Սա կոմս Ռոստովն է, էսկադրոնի հրամանատար, իսկ ես՝ ձեր խոնարհ ծառան:

— Սի... բա՞... խո... սի՞ր... — երգում էր հարբած գյուղացին, երջանիկ ժպտալով ու նայելով Իլինին, որ խոսում էր աղջկա հետ: Դունյաշայից հետո Ռոստովին մոտեցավ Ալպատիշը, դեռ հեռվից գլխարկը վերցնելով:

— Համարձակվում եմ անհանգստացնել, ձերդ բարեծնություն, — ասավ նա հարգանքով, բայց հարաբերական արհամարհանքով դեպի այդ սպայի ջահելությունը և ձեռը թևի տակ գրած: — Իմ տիրուհին, ամսիս 15-ին վախճանված գեյերալ-անշեֆ իշխան Նիկոլայ Անդրեևիչ Բալկոնսկու աղջիկը, այս մարդկանց տգիտության պատճառով գտնվելով դժվարության մեջ, — նա ցույց տվեց գյուղացիներին, — խնդրում է ձեզ շնորհ անել... Արդյոք լավ չէր լինի, — տխուր ժպտով ասավ Ալպատիշը, — մի փոքր դենը գնանք, թե չէ այնքան էլ հարմար չի սրանց ներկայությամբ... — Ալպատիշը ցույց տրվեց երկու գյուղացու, որ ետևից այնպես էին դառնում նրա շուրջը, ինչպես բուները ձիու շուրջը:

— Ա՛... Ալպատիշ... Ա՛, Յակով Ալպատիշ... կավ է... ներիր, ի սեր Քրիստոսի: կավ է, Հը՞... — ասում էին գյուղացիները, ուրախ-ուրախ ժպտալով նրան:

Ռոստովը նայեց հարբած գյուղացիներին և ժպտաց:

— Գուցե՞ այդ մխիթարում է ձերդ պայծառափայլությանը, — ասավ Յակով Ալպատիշը ծանրաբարո տեսքով, թևի տակ շրթած ձեռով ծերունիներին ցույց տալով:

— Ոչ, այստեղ մխիթարական քիչ բան կա, — ասավ Ռոստովը և ձին բռնեց մի կողմ: — Բանն ինչո՞ւմն է, — հարցրեց նա:

— Համարձակվում եմ հայտնել ձերդ պայծառափայլությանը, որ այստեղի կոպիտ ժողովուրդը չի ուզում մեր տիրուհուն բաց թողնել իր կալվածից և սպառնում է ձիերն արձակել, այնպես որ առավոտից ամեն ինչ կապած-դարսած է, բայց նորին պայծառափայլությունը չի կարողանում մեկնել:

— Զի կարող պատահել, — բացականչեց Ռոստովը:

— Պատիվ ունեմ հայտնելու ձեզ զուտ ճշմարտությունը, — կրկնեց Ալպատիչը:

Ռոստովն իջավ ձիուց և, հանձնելով այն բանքերին, Ալպատիչի հետ գնաց դեպի տուն, հարցուփորձելով նրան գործի մանրամասնության մասին: Իսկապես, իշխանադատեր՝ երեկվա գյուղացիներին հաց առաջարկելը, նրա բացատրվելը Դրոնի ու գյուղական ժողովի հետ այնպես փլացրին գործը, որ Դրոնը վերջնականապես բանալիները հանձնեց, միացավ գյուղացիներին և շներկայացավ Ալպատիչի պահանջով, ու առավոտյան, երբ իշխանադուստրը հրամայեց լծել՝ մեկնելու համար, գյուղացիները մեծ խմբով դուրս եկան ամբարի մոտ և մարդ ուղարկեցին հայտնելու, թե նրանք իշխանադուստրը չեն թողնի գյուղից դուրս գալու, թե հրաման կա, որ շտեղահանվեն, և նրանք կարձակեն նրա ձիերը: Ալպատիչը դուրս եկավ նրանց մոտ, խրատեց նրանց, բայց նրան պատասխանեցին (ամենից շատ խոսում էր Կարպը. Դրոնը չերևաց բազմություն միջից), թե իշխանադուստրը չի կարելի թողնել, թե հրաման կա այդ մասին, իսկ իշխանադուստրը թող մնա, և նրանք առաջվա պես կծառայեն նրան ու կհնազանդեն ամեն բանում:

Այն րոպեին, երբ Ռոստովն ու Իլինը սրարշավ անցան ճանապարհով, իշխանադուստր Մարիան, շնայած Ալպատիչը, դայակն ու աղջիկներն աշխատում էին ետ պահել նրան իր մտադրությունից, հրամայեց լծել և ուզում էր մեկնել. բայց, սրբնթաց անցնել հեծելակներին տեսնելով, նրանց ընդունեցին ֆրանսացիների տեղ, կառապանները փախան այս ու այն կողմ, և տանն սկսվեց կանանց լաց ու կոծ:

— Մեր հա՛յր, մեր հարազա՛տ: Աստված ուղարկեց քեզ, — ասին խանդաղատված ձայներն այն ժամանակ, երբ Ռոստովն անցնում էր միջանցքով:

Իշխանադուստր Մարիան, իրեն կորցրած ու անզոր, նրստեղ էր դահլիճում այն ժամանակ, երբ Ռոստովին տարան նը-

րա մոտ: Նա չէր հասկանում ո՛վ էր դա, և ինչո՛ւ համար է եկել, և ի՛նչ է չինելու իր վիճակը: Տեսնելով նրա ուսական դեմքը և նրա ներս մտնելուց ու ասած առաջին խոսքերից ճանաչելով նրան իր շրջանի մարդ, իշխանադուստրը նայեց նրան իր խոր ճառագայթող հայացքով և սկսեց խոսել հուզումից ընդհատվող ու զողացող ձայնով: Ռոստովն անմիջապես ինչ-որ ուժմանային մի բան տեսավ այդ հանդիպման մեջ: «Անպաշտպան, վշտահար աղջիկ, մենակ, թողնված կոպիտ, խոռվություն անող գյուղացիների քմահաճույթին: Եվ ինչ-որ մի տարօրինակ ճակատագիր ինձ մղեց այստեղ, — մտածում էր Ռոստովը, լսելով իշխանադուստր ու նայելով նրան: — Եվ ի՞նչ հեղուկություն, ինչ ազնվություն նրա դիմագծերում ու արտահայտություն մեջ», մտածում էր Ռոստովը, լսելով նրա երկշոտ պատմությունը:

Երբ նա խոսեց այն մասին, թե այդ բոլորը պատահեց հոր թաղման հետևյալ օրը, նրա ձայնը դողաց: Նա երեսը շրջեց և ապա, կարծես վախենալով, որ Ռոստովը կարող է իր խոսքերն ընդունել որպես նրա գուժը շարժելու ցանկություն, հարցականորեն-վախեցած նայեց Ռոստովին: Ռոստովի աչքերում արտասուք կար: Իշխանադուստր Մարիան նկատեց այդ և երախտապարտ նայեց Ռոստովին իր այն շողարձակ հայացքով, որն ստիպում էր մոռանալ նրա դեմքի տգեղությունը:

— Զեմ կարող արտահայտել, իշխանադուստր, թե որքան ես երջանիկ եմ, որ պատահաբար եկա այս կողմը և ի վիճակի կլինեմ ցույց տալ ձեզ իմ պատրաստակամությունը, — ասավ Ռոստովը վեր կենալով: — Հաճեցեք մեկնել, և պատասխանատու եմ ձեզ պատվովս, որ ոչ մի մարդ չի համարձակվի անախորժություն պատճառել ձեզ, եթե միայն դուք թույլ տաք ինձ ուղեկցել ձեզ, — և հարգալիք գլուխ խոնարհելով, ինչպես խոնարհում են արքայական ծագում ունեցող կանանց, նա դիմեց դեպի դուռը:

Իր տոնի հարգալիքությամբ Ռոստովը կարծես ցույց էր տալիս, թե շնայած այն բանին, որ ինքը երջանկություն կհասնամարեր իր ծանոթությունը նրա հետ, բայց շուզեց օգտվել նրա դժբախտության դեպքից՝ նրա հետ մոտենալու համար:

Իշխանադուստր Մարիան հասկացավ և գնահատեց այդ տոնը:

— Ես շատ, շատ շնորհակալ եմ ձեզինից, — ասավ նրան իշխանադուստրը ֆրանսերեն, — բայց հույս ունեմ, որ այս բոլորը միայն թյուրիմացութիւնն է, և որ ոչ ոք մեղավոր չի այս բանում: — Իշխանադուստրը հանկարծ լաց եղավ: — Ներեցեք ինձ, — ասավ նա:

Ռոստովը, հոնքերը կիտելով, մի անգամ էլ խորը գլուխ տվեց ու դուրս եկավ սենյակից:

XIV

— Հը', ինչպե՞ս է, լա՞վն է: Ձէ, ախպերս, վարդագույնն իմն է, — սքանչելի է, անունն էլ Դունյաշա է:

Բայց Ռոստովի դեմքին նայելով՝ Իլինը լռեց: Նա տեսավ, որ իր հերոսն ու հրամանատարը գտնվում է բոլորովին այլ տրամադրութեան մեջ:

Ռոստովը գայրացած նայեց Իլինին և, նրան շատախափանելով, արագ քայլերով գնաց դեպի գյուղ:

— Ես նրանց ցույց կտամ, ցույց կտամ այդ ավազակներին, — ասում էր նա ինքն իրեն:

Ալպատիչը սահուն քայլերով, որպեսզի միայն չվազի, սնգանգալով հագիվ հասավ Ռոստովին:

— Ի՞նչ որոշում հաճեցիք ընդունել, — ասավ Ալպատիչը նրան մոտենալով:

Ջոստովը կանգ առավ և, բուռնցքները սեղմած, հանկարծ ահարկու տեսքով շարժվեց դեպի Ալպատիչը:

— Որոշո՞ւմ: Ի՞նչ որոշում: Քոփա՛կ, — բուռաց նրա վրա: — Դու ի՞նչ էիր անում: Հը՞: Գյուղացիները խռովութիւն են անում, իսկ դու չես կարողանում նրանց հախիցը գալ: Դու ինքդ դավաճան ես: Ես ճանաչում եմ ձեզ, բոլորիդ կաշին կրքեր թեմ... — Եվ, կարծես վախենալով իզուր տեղը վատնել իր բարկութեան պաշարը, նա թողեց Ալպատիչին և արագ քայլերով գնաց առաջ:

Ալպատիչը, ճնշելով վիրավորանքի զգացումը, սահուն քայլերով հասավ Ռոստովի ետևից և շարունակեց հայտնել նրան իր նկատառումները: Նա ասում էր, որ գյուղացիները համառում են, որ այժմ անխոհեմ բան կլինիք ընդդիմանալ

նրանց, զինվորական ուժ չունենալով, թե ավելի լավ չէր լինի արդյոք նախ մարդ ուղարկվելը զորախումբ կանչելու:

— Ես նրանց զորախումբ ցույց կտամ... Ես նրանց ընդդիմութիւն ցույց կտամ, — անիմաստ կերպով հարակցում էր Նիկոլայը, շնչարգել լինելով կենդանական անխոհեմ կատաղութիւնից և այդ կատաղութիւնը թափելու պահանջից:

Չկշռադատելով, թե ինչ պիտի անի, անգիտակցաբար, արագ, վճռական քայլերով նա մոտենում էր բազմութեան: Եվ որքան նա մոտենում էր բազմութեանը, Ալպատիչն այնքան ավելի զգում էր, որ նրա անխոհեմ քայլը կարող է լավ հետևանքներ ունենալ: Նույնն զգում էին և գյուղացիները, նայելով նրա արագ ու հաստատուն քայլվածքին և վճռական խոժոռ դեմքին:

Նրանից հետո, երբ հուսարները գյուղ մտան և Ռոստովը գնաց իշխանադատեր մոտ, բազմութեան մեջ շփոթութիւն և երկպառակութիւն ընկավ: Մի քանի գյուղացի սկսեցին ասել, թե այդ եկողներն ոռւսներ են, և հանկարծ շնեղանան, որ օրիորդին բաց չեն թողնում: Դրոնը նույն կարծիքի էր. բայց հենց որ նա իր կարծիքը հայտնեց, Կարպն ու մյուս գյուղացիները հարձակվեցին նախկին տանուտերի վրա:

— Դու ժողովրդի արյունը ծծել ես այսքան տարի, — գոռում էր նրա վրա Կարպը, — քեզ համար միևնույն է: Դու գրպանդ կլցնես՝ կերթաս. քեզ ի՞նչ թե մեր տները կբանդվեն կամ չեն քանդվի:

— Ասած է, որ կարգ լինի. ոչ մեկը չգնա իր տնից. որ վառող դուրս շտանենք. էս է բոլորը, — բողոքում էր մի ուրիշը:

— Հերթը բու տղինն էր, իսկ դու, բու արջին խնայեցիր, — հանկարծ արագորեն խոսեց մի փոքրիկ ծերունի, հարձակվելով Դրոնի վրա, — իսկ իմ Վանկային տանել տվիր: Է՛, մեռնելու ենք:

— Հենց ա՛յդ է, մեռնելու ենք:

— Ես հասարակութիւնից չեմ հրաժարվում, — ասավ Դրոնը:

— Չես հրաժարվո՞ւմ, փորդ հաստացրել ե՛ս...

Երկու երկար գյուղացի ասում էին իրենցը: Հենց որ Ռո՛ստովը, Իլինի, Լավրուշայի և Ալպատիչի ուղեկցութեամբ մոտե-

քամ բազմությանը, Կարպը, մատենքը գոտին խրած, թեթևակի ժպտալով, դուրս եկավ առաջ: Դրոնն, ընդհակառակը, անցավ վերջին շարքերը, և բազմությունն ավելի սերտ մոտեցավ իրար:

— Է՛, ո՞վ է ձեր տանուտերն այստեղ, — կանչեց Ռոստովը արագ քայլերով բազմությանը մոտենալով:

— Տանուտե՞րը: Ձեր ի՞նչին է պետք, — հարցրեց Կարպը: Բայց խոսքը շարողացավ վերջացնել, երբ գլխարկը թրոսով, և ուժգին հարվածից գլուխը ծովեց մի կողմ:

— Գլխարկներդ վերցրեք, դավաճաններ, — բռնաց Ռոստովի լիարյուն ձայնը, — Ո՛ւր է տանուտերը, — կատաղի ձայնով բռռում էր նա:

— Տանուտերին, տանուտերին է կանչում... Դրոն Ջախարիչ, ձեզ է կանչում, — լավեցին այս ու այն կողմ հապճեպ-հրեշտակա՞նք ձայներ, և գլխարկներն սկսեցին վերցնել:

— Մենք խոտվություն չենք անում, մենք կարգ ենք պահում, — խոսեց Կարպը, և մի քանի ձայներ ետևից նույն վայրկյանին խոսեցին հանկարծ.

— Ինչպես ծերունիները որոշել են, դուք իշխանավորներդ շատ եք...

— Դեռ խոսո՞ւմ եք... Խոտվություն... Ավազակներ: Դավաճաններ, — անմտորեն, ոչ իր ձայնով գոռաց Ռոստովը, Կարպի օձիքը բռնելով: — Կապի՛ր սրան, կապի՛ր, — բռնաց նա, թեև նրան կապող չկար, բացի կավրուշկայից ու Ալպատիչից:

Կավրուշկան, սակայն վազեց դեպի Կարպը և նրա ձեռները բռնեց ետևից:

— Կհրամայեք ընդունե՞ք կանչներ սարի տակից, — գոռաց նա:

Ալպատիչը դիմեց գյուղացիներին, երկուսին կանչեց անունները տալով, որ Կարպին կապոտեն: Գյուղացիները հնարան-գործն դուրս եկան բազմության միջից և սկսեցին գոտիներն արձակել:

— Տանուտերն ո՞ւր է, — գոռաց Ռոստովը:

Դրոնը, խոժոռած ու գունատ դեմքով, դուրս եկավ բազմության միջից:

— Դո՛ւ ես տանուտերը: Կապոտել, կավրուշկա, — բուաց Ռոստովը, կարծես այդ հրամանն էլ չէր կարող արգելքի հանդիպել:

Նվ իսկապես, երկու գյուղացի էլ սկսեցին կապոտել Դրոնին, որը, կարծես նրանց օգնելու համար, գոտին արձակեց ու տվեց նրանց:

— Իսկ դուք բոլորդ լսեցե՛ք ինձ: — Ռոստովը դիմեց գյուղացիներին: — Անմիջապես գնացե՛ք ձեր տները, և ձեր ձայնն էլ չլսե՛մ:

— Ինչ է որ, մենք ոչ մի վիրավորական բան չենք արել: Մենք միայն, այսինքն անխելքությունից: Միայն հիմար բան արինք... Ես ասում էի չէ որ անկարգ բան է, — լավում էին իրար հանդիմանող ձայներ:

— Այ ես ձեզ ասում էի չէ, — ասավ Ալպատիչը, մտնելով իր իրավունքների մեջ: — Կավ չի, տղերք:

— Հիմարություն էր մեր կողմից, Յակով Ալպատիչ, — պատասխանեցին մի քանի ձայներ, և բազմությունն անմիջապես սկսեց հեռանալ ու ցրվել գյուղում:

Կապված երկու գյուղացուն տարան աղայի տունը: Երկուս հարբած գյուղացիները գնացին նրանց ետևից:

— Էիս, քեզ էլ կտեսնե՛մ, — ասում էր նրանցից մեկը, դիմելով Կարպին:

— Միթե կարելի՞ է աղաների հետ այդպես խոսել: Դու ի՞նչ էիր կարծում որ: Հիմար, — հաստատում էր մյուսը, — իսկապես, հիմար:

Երկու ժամ հետո սայլերը կազնած էին Բոգուշարովոյի տան բակում: Գյուղացիները եռանդով դուրս էին բերում և սայլերին էին բռնում տիրուների իրերը, և Դրոնը, որ իշխանադուս երջանկությամբ ազատ էր արձակվել փակված տեղից, բակում կանգնած կարգադրություններ էր անում գյուղացիներին:

— Դու էդ էդպես վատ մի դնի, — ասում էր գյուղացիներից մեկը, կլոր, ժպտացող դեմքով մի բարձրահասակ մարդ, սպասուհու ձեռից արկղիկն առնելով: Ձէ որ դա էլ փող արծիռ Ի՞նչի ես էդպես շարտում կամ թոկի սակ դնում, թոկը կհարի, կքերծի: Ես էդպես չեմ սիրում: Պետք է ամեն բան կարգին, օրենքով լինի: Այ էդպես՝ ճիլոպի տակ դիր, խոտով էլ ծածկի, հիմի լավ է:

— Տես, ինչքան գիրք կա, գիրք, — ասավ մի ուրիշ գյուղացի, որ դուրս էր բերում իշխան Անդրեյի գրադարանի պահարանները: — Դու մի կպչի: Այ ծանր է հա, տղերք: Գրքերը ծանր բան են:

— Հա՛, գրե՛լ են. պարապ ման շեն եկել, — նշանակալից կերպով աչքով անելով՝ ասավ բարձրահասակ կլորադեմ գյուղացին, ցույց տալով բառարանները, որ դրված էին բուրից վերևը:

Ռոստովը, չկամենալով իր ծանոթությունը փաթաթել իշխանադատեր վզին, շփույթ նրա մոտ, այլ մնաց գյուղում, սպասելով նրա մեկնումին: Սպասելով, որ իշխանադուստր Մարիայի կառքերը դուրս գան բակից, Ռոստովը հեծավ ձին և մինչև այն ճանապարհը, որ բռնել էին մեր զորքերը, Բոգուշարովոյից տասներկու վերստ դենը, ուղեկցեց նրան: Յանկուչում, իջնանում, հրաժեշտ տվեց նրան հարգալիր և առաջին անգամ թույլ տվեց իրեն համբուրել նրա ձեռք:

— Ինչպես շեք ամաչում, — կարմրելով պատասխանեց նա իշխանադուստր Մարիայի շնորհակալության արտահայտությանը՝ իրեն փրկելու համար (ինչպես անվանեց նա Ռոստովի վարմունքը), — յուրաքանչյուր զավառակապետ կաներ նույնը: Եթե մենք միայն ստիպված լինեինք կռվել գյուղացիների դեմ, մենք թշնամուն այսքան հեռու չէինք թողնի, — ասավ նա, ինչ-որ բանից ամաչելով, և աշխատելով խոսակցությունը փոխել: — Ես երջանիկ եմ միայն, որ առիթ ունեցա ձեզ ծանոթանալու: Գնաք բարով, իշխանադուստր, ցանկանում եմ ձեզ երջանկություն և մխիթարություն, և ցանկանում եմ ձեզ հանդիպել ավելի երջանիկ պայմաններում: Եթե շեք ցանկանում ստիպել ինձ կարմրել, խնդրում եմ, շնորհակալություն մի հայտնեք:

Բայց իշխանադուստրն այնուհետև, եթե խոսքերով շնորհակալություն չէր հայտնում, հայտնում էր իր՝ երախտագիտությունը ու քնքշությունը փայլող դեմքի արտահայտությունը: Իշխանադուստրը չէր կարող հավատալ, թե շնորհակալության արժանի բան չկա: Ընդհակառակը, նրա համար անկասկած էր, որ եթե Նա չլիներ, առաջինը հաստատապես զոհ կերթար կամ խուճա-

րարների, կամ ֆրանսացիների ձեռով, որ նա՝ իրեն փրկելու համար, ինքը իրեն ենթարկել է ակներև ու սարսափելի վտանգների. և դարձյալ անկասկած էր այն, որ բարձր ու ազնիվ հոգու տեր մարդ էր, որ կարողացավ հասկանալ իր գրությունն ու վիշտը: Նրա բարի, ազնիվ աչքերն իրենց մեջ երևցած արցունքներով, այն պահին, երբ իշխանադուստրը, ինքը լալով, խոսում էր նրա հետ իր կորուստի մասին, չէին հեռանում նրա երևակայությունից:

Երբ իշխանադուստրը հրաժեշտ տվեց նրան ու մնաց մենակ, նա հանկարծ արցունք զգաց աչքերում, և այստեղ արդեն առաջին անգամ նրան ներկայացավ մի տարօրինակ հարց, արդյո՞ք սիրո՞ւմ է ինքը նրան:

Ճանապարհին՝ Մոսկվային մոտենալիս, չնայած այն բանին, որ իշխանադուստր վիճակն ուրախ չէր, Դուռնյաշան, որ նստած էր նրա կառեթում, մեկից ավելի անգամ նկատել էր, որ իշխանադուստրը, գլուխը կառեթի լուսամուտից հանելով, ուրախությունը ու տխրությունը ժպտում էր ինչ-որ բանի:

«Է, ի՞նչ կա որ, թեկուզ և սիրել եմ նրան», մտածում էր իշխանադուստր Մարիան:

Որքան էլ նա ամաչում էր խոստովանել իրեն, թե ինքն առաջինն է սիրել մի մարդու, որը թերևս, երբեք չսիրի իրեն, նա մտովի մխիթարում էր իրեն, որ ոչ ոք երբեք այդ չի իմանա, և թե նա հանցավոր չի լինի, եթե մինչև կյանքի վերջը, այդ մասին ոչ ոքի շահելով, սիրի նրան, որին սիրել է առաջին և վերջին անգամ:

Երբեմն իշխանադուստրը հիշում էր նրա նայվածքները, նրա օգնությունը, նրա խոսքերը, և երջանկությունը նրան թվում էր ոչ անհնարին: Եվ այդ պահին ահա Դուռնյաշան նրկատում էր, որ իշխանադուստրը, ժպտալով, նայում է կառեթի լուսամուտից:

«Ու պետք է հենց Բոգուշարովո գար, և այն էլ այդ րոպեին, — մտածում էր իշխանադուստր Մարիան: — Ու պետք է որ նրա քույրը մերժեր իշխան Անդրեյին»: Եվ այդ բուրի մեջ իշխանադուստր Մարիան տեսնում էր նախախնամության կամքը:

Այն տպավորությունը, որ թողել էր իշխանադուստր Մարիան Ռոստովի վրա, շատ հաճելի էր: Երբ Ռոստովը հիշում էր նրան, ուրախություն էր գալիս վրան, և երբ ընկերները, իմանա-

լոյ Բօգոլչաբովոյում նրա հետ պատահած արկածի մասին, կատակում էին, թե, խոտի գնալով, ճանկել է Ռուսաստանի ամենահարուստ հարսնացուներից մեկին, Ռոստովը բարկանում էր: Նա բարկանում էր հենց այն պաճառով, որ իր համար զուրեկան, ահագին կարողութեան տեր, հեզ իշխանադուստր Մարիայի հետ ամուսնանալու միտքը մեկ անգամ չէր, որ հակառակ իր կամքի, ծագում էր նրա գլխում: Անձամբ իր համար Նիկոլայը չէր կարող իշխանադուստր Մարիայից ավելի լավ կին ցանկալ. իր ամուսնութիւնը նրա հետ կերչանկացներ կոմսուհուն, նրա մորը, և կշտկեր հոր գործերը, և անգամ, — Նիկոլայն զգում էր այդ, — կերչանկացներ իշխանադուստր Մարիային:

Բայց Սոնյա՞ն: Նրան տրված խոսքը: Եվ դրանից էլ Ռոստովը բարկանում էր, երբ կատակում էին իշխանադուստր Բալկոնսկայայի մասին:

XV

Բանակների հրամանատարութիւնն ընդունելով՝ Կուտուզովը հիշեց իշխան Անդրեյին և հրաման ուղարկեց նրան՝ գալ գլխավոր կայանը:

Իշխան Անդրեյը Յարևո-Ջայմիշն եկավ հենց այն օրը և հենց այն պահին օրվա, երբ Կուտուզովը կատարում էր առաջին զորատեսը: Իշխան Անդրեյը գլուղում իջևանեց քահանայի տանը, որի առաջ կանգնած էր գլխավոր հրամանատարի կառքը, ու նստեց դարբասի մոտ եղած նստարանին, սպասելով գերապայծառին, ինչպես բոլորն անվանում էին այժմ Կուտուզովին: Գլուղից դուրս դաշտում լավում էին մերթ զինվորական երաժշտախմբի հնչյունները, մերթ անթիվ-անհամար ձայների աղաղակը, որ «ուռա» էին կանչում գլխավոր հրամանատարին: Հենց այդտեղ դարբասի մոտ, իշխան Անդրեյից տասը քայլ հեռու, օգտվելով իշխանի բացակայութիւնից ու սքանչելի եղանակից, կանգնել էին երկու սպասյակ — սուրհանդակն ու սպասավորապետը: Թխագեմ, երկար բեղերով ու այտամորուսներով հուսարական մի փոքրամարմին փոխ-գնդապետ մտեցավ դարբասին և, նայելով իշխան Անդրեյին, հարցրեց, թե այտե՞ղ է արդո՞ք բնակչում գերապայծառը և արդո՞ք զո՞ւտ կգա:

Իշխան Անդրեյը պատասխանեց, թե ինքը գերապայծառի շտաբից չէ և նույնպես եկվոր է: Հուսարական փոխ-գնդապետը դիմեց զուգլած սպասյակին, և գլխավոր հրամանատարի սպասյակը պատասխանեց նրան այն առանձնահատուկ արհամարհանքով, որով գլխավոր հրամանատարների սպասյակները խոսում են սպանների հետ:

— Ի՞նչ: Գերապայծա՞ռը: Երևի, հիմա կգա: Դուք ի՞նչ էիք ուզում:

Հուսար փոխ-գնդապետը ժպտաց բեղերի մեջ սպասյակի տոնի վրա, իջավ ձիուց, հանձնեց այն բանբերին և մոտեցավ Բալկոնսկուն, թեթևակի զլուխ տալով նրան: Բալկոնսկին մի կողմ քաշվեց նստարանի վրա: Հուսար փոխ-գնդապետը նստեց նրա կողքին:

— Նույնպես գլխավոր հրամանատարի՞ն եք սպասում, — խոսեց հուսար փոխ-գնդապետը: — Ասում են՝ բոլոր՝ին մատչելի է, փաղ՝ք աստժո: Թե չէ եղ՞չիկամոլնեղ՞ի հետ գող՞ծ ունենալը պատիժ է: Իզուղ՞ չեղ՞ Եղ՞մոլովը գեղ՞մանացի դաղ՞նալ ուզում: Հիմա, թեղ՞ևս ղ՞ուանեղ՞ը կաղ՞ողանան խոսել: Թե չէ, սատանան գիտի, ինչեղ՞ էին անում: Շաղ՞ունակ նահանջում էին, շաղ՞ունակ նահանջում: Դուք աղ՞շավանք կատարե՞լ եք, — հարցրեց նա:

— Բավականութիւն ունեցել եմ, — պատասխանեց իշխան Անդրեյը, — մասնակցել ոչ միայն նահանջին, այլև այդ նահանջի մեջ կորցնել ամենը, ինչ ունեի թանկագին, շխոտելով կալվածներին և հայրենական տան մասին... հորս, որ մեռավ վշտից: Ես ամոլինցի եմ:

— Ա՞... Դուք իշխան Բալկոնսկի՞ն եք: Շա՞ ուղ՞ախ եմ ծանոթանալուս, փոխ-գնդապետ Դենիսով, ավելի հայտնի Վայսկա անունով, — ասավ Դենիսովը, սեղմելով իշխան Անդրեյի ձեռը և առանձին բարի ուշադրութեամբ նայելով Բալկոնսկու դեմքին: — Այո, լսել եմ, — ասավ նա ցավակցութեամբ և, մի փոքր լռելով, շարունակեց: — Ահա և սկյութական պատեղ՞ազմ: Այս բոլորը լավ է, բայց ոչ թե նղ՞անց համաղ՞, ովքեղ՞ իղ՞ենց կողեղ՞ն են դեմ տվել: Դուք իշխան Անդրեյ Բալկոնսկի՞ն եք: — Նա զլուխն օրորեց: — Շատ ուղ՞ախ եմ, իշխան, շատ ուղ՞ախ եմ ծանոթանալուս, — ավելացրեց նա կրկին տխուր ժպիտով, սեղմելով նրա ձեռը:

լով ճիղերից, դժվարութեամբ տարավ այն թամբի վրայով, հենվեց ծնկով, տնքաց և իջավ իրեն բռնող կազակների ու աղյուտանտների ձեռների վրա:

Նա իրեն հավաքեց, դիտեց կկոցող աչքերով և, նայելով իշխան Անդրեյին, ըստ երևույթին, շճանաչեց նրան, իր սուզվող քայլվածքով գնաց դեպի տան աստիճանները: Իշխան Անդրեյի դեմքի տպավորությունը միայն մի քանի վայրկյան հետո (ինչպես այդ հաճախ է պատահում ծերունիներին) կապվեց նրա անձի մասին ունեցած հիշողության հետ:

— Ա՛, բարև՛, իշխան, բարև՛, սիրելիս, գնա՛նք, — հոգնածորեն ասավ նա ետ նայելով, և ծանրորեն բարձրացավ իր ծանրության տակ ճունչացող պատշգամբը:

Նա կոճակներն արձակեց ու նստեց պատշգամբում դրված նստարանին:

— Հը, հայրդ ի՞նչպես է:

— Երեկ տեղեկություն ստացա նրա մահվան մասին, — կարճ ասավ իշխան Անդրեյը:

Կուտուզովը վախեցած բաց աչքերով նայեց իշխան Անդրեյին, ապա գլխարկը վերցրեց ու երեսը խաշակնքեց:

— Երկնային արքայություն նրան: Թող աւետու կամբը լինի մեզ բոլորիս վրա: — Նա ծանրորեն, ամբողջ կրծքով, հառաչեց ու լռեց: — Ես խորապես սիրում և հարգում էի նրան և ցավակցում եմ քեզ ամբողջ հոգով:

Նա գրկեց իշխան Անդրեյին, սեղմեց իր պարարտ կրծքին և երկար չէր թողնում նրան: Երբ բաց թողեց, իշխան Անդրեյը տեսավ, որ Կուտուզովի ետ գնացած շուրթերը դողում էին և նրա աչքերում արցունքներ կային: Նա հառաչեց և երկու ձեռով բռնեց նստարանից, որ վեր կենա:

— Գնանք, գնանք ինձ մոտ, խոսենք, — ասավ նա:

Բայց այդ ժամանակ Դենիսովը, որ նույնպես քիչ էր երկրնչում իշխանավորներից, ինչպես և թշնամու առաջ, չնայած այն բանին, որ աղյուտանտները բարկացած շշուշոյով կանգնեցնում էին նրան, համարձակ խթանակներն աստիճանների վրա չրխկացնելով, մտավ պատշգամբ: Կուտուզովը ձեռները նստարանին հենած, դժգոհ նայեց Դենիսովին: Դենիսովն, իր անունը տալով, հայտնից, թե հայրենիքի բարօրության համար մեծ կարևորություն ներկայացնող բան ունի հաղորդելու նո-

րին պայծառափայլության: Կուտուզովը հոգնած հայացքով սկսեց նայել Դենիսովին և սրտնեղած շարժումով ձեռները դրեց փորին ու կրկնեց. «Հայրենիքի բարօրության համար: Հը, ի՞նչ կա: Խոսիր»: Դենիսովը կարմրեց ալզկա պես (այնպես տարօրինակ էր շառագունած տեսնել այդ բեղավոր, տարիքոտ ու հարբած դեմքը), և համարձակորեն սկսեց բացատրել թըշնամու գործող բանակի գիծը՝ Սմոլենսկի և Վյազմայի միջև՝ կտրելու իր ծրագիրը: Դենիսովն ապրել էր այդ կողմերում և լավ ծանոթ էր տեղին: Նրա ծրագիրը անկասկած լավ էր թվում, մանավանդ այն ամրակուռ համոզումով, որ կար նրա խոսքերի մեջ: Կուտուզովը նայում էր իր ոտներին և երբեմն հայացքը գցում հարևան խրճիթի բակը, կարծես ինչ-որ անախորժ բան էր սպասում այնտեղից: Այդ խրճիթից, որին նայում էր նա, իսկապես, Դենիսովի զբույսի ժամանակ, երևաց մի գեներալ՝ պորտֆելը թևի տակ:

— Հը՛, — Դենիսովի բացատրության կեսին խոսեց Կուտուզովը, — արդեն պատրաստ է:

— Պատրաստ է, ձերդ պայծառափայլություն, — ասավ գեներալը:

Կուտուզովը գլուխն օրորեց, կարծես ասելիս լիներ. «մի մարդ այս բոլորն ինչպես հասցնի», և շարունակեց լսել Դենիսովին:

— Հուսաղ՝ սպայի ազնիվ խոսք եմ տալիս, — ասում էր Դենիսովը, — ող՛ ես կրկտղ՛եմ Նապոլեոնի հաղող՛դակցություննեղ՛ը:

— Գոխ համբարակ Կիրիլ Անդրեևիչ Դենիսովը ձեր ի՞նչն է, — ընդհատեց նրան Կուտուզովը:

— Հաղ՛ազատ հող՛եղբայր՛ս է, ձեզ՛դ պայծառափայլություն:

— Օ՛, բարեկամներ էինք, — ասավ Կուտուզովն ուրախ: — Լավ, լավ, սիրելիս, մնա այստեղ՝ շտաբում, վաղը կխոսենք Դենիսովին գլխով անելով՝ նա շրջվեց և ձեռք մեկնեց գեուրի Կոնովնիցինի բերած թղթերը:

— Հաճելի չէ՛ր լինի արդյոք ձերդ պայծառափայլությունը սենյակ հրամմել, — դժգոհ ձայնով ասավ հերթապահ գեներալը, — անհրաժեշտ է ծրագրերը քննել և մի քանի թուղթ ստորապրել:

Դունից դուրս եկող աղյուտանտը հայտնեց, թե բնակարանում ամեն ինչ պատրաստ է: Բայց Կուտուզովն ըստ երևույթին, ուզում էր սենյակ մտնել արդեն ազատված: Նա դեմքը կնճրոնեց...

— Ոչ, կարգադրիր: սիրելիս, մի փոքրիկ սեղան բերեն այստեղ. ես այստեղ կնայեմ, — ասավ նա: — Դու չգնաս, — ավելացրեց նա, դիմելով իշխան Անդրեյին:

Իշխան Անդրեյը մնաց պատշգամբում, լսելով հերթապահ գեներալին:

Ձեկուցման ժամանակ մուտքի դռան ետևից իշխան Անդրեյը լսեց կանացի շշուռի և կանացի մետաքսե զգեստների շրշուռ: Մի քանի անգամ այդ ուղղությամբ նայելով՝ նա դռան ետև նկատեց վարդագույն զգեստով, մանիշակագույն մետաքսե գլխաշորով, լեցուն, կարմրադեմ ու սիրուն մի կին՝ սկուտեղը ձեռին. նա, ըստ երևույթին, սպասում էր գլխավոր հրամանատարի ներս մտնելուն: Կուտուզովի աղյուտանտը շշուռով բացատրեց իշխան Անդրեյին, թե դա տանտիրուհին է, իրիցկինը, որ մտադիր է աղուհաց մատուցել նորին պայծառափայլությանը: Նրա մարդը գերապայծառին դիմավորել էր խաշը ձեռին՝ եկեղեցում, իսկ կինը տանը... «Շատ լավիկն է», ավելացրեց աղյուտանտը ժպտալով: Կուտուզովը ետ նայեց այդ խոսքերի վրա: Կուտուզովը հերթապահ գեներալի գեկուցումը (որի գլխավոր նյութը Յարևո-Ջայմիշչևի մոտ եղած դիրքերի քննադատությունն էր) լսում էր այնպես, ինչպես լսեց Դենիսովին, այնպես, ինչպես լսում էր յոթ տարի առաջ Աուստերլիցի ռազմական խորհուրդի վիճաբանությունները: Նա, ըստ երևույթին, լսում էր միայն այն պատճառով, որ ականջներ ուներ, որոնք, չնայած այն բանին, որ մեկի մեջ ծովային ճոպան կար, չէին կարող չլսել. բայց ակներև էր, որ ոչ մի բան այն բոլորից, ինչ կարող էր ասել հերթապահ գեներալը, չէր կարող ոչ միայն զարմացնել կամ հետաքրքրել նրան, այլ որ նա առաջուց գիտեր ամենը, ինչ ասելու էին իրեն, և այդ բոլորը լսում էր միայն նրա համար, որ պետք էր լսել, ինչպես պետք է լսել կատարվող մաղթանքը: Այն ամենը, ինչ ասում էր հերթապահ գեներալը, խելացի էր ու գործնական: Այն, ինչ ասում էր հերթապահ գեներալը, ավելի գործնական էր և ավելի խելացի, բայց ակներև էր, որ Կուտուզովն արհամարհում

էր թե՛ գիտությունը, թե՛ խելքը և գիտեր ուրիշ ինչ-որ մի բան, որ պետք է լուծեր հարցը, — մի ինչ-որ ուրիշ, խելքի: ու գիտությունից անկախ մի բան: Իշխան Անդրեյն ուշադիր հետևում էր գլխավոր հրամանատարի դեմքի արտահայտության, և միակ արտահայտությունը, որ նա կարող էր նկատել նրա դեմքին, դա ձանձրույթի արտահայտությունն էր և մի հետաքրքրություն դեպ այն, թե ի՞նչ էր նշանակում կանացի շշուռը դռան ետևում, նաև պատշաճավորություն պահպանելու ցանկություն: Պարզ էր, որ Կուտուզովն արհամարհում էր խելքն ու գիտությունը և անգամ հայրենասիրական զգացմունքը, որ արտահայտեց Դենիսովը, բայց արհամարհում էր ոչ խելքով, ոչ զգացմունքով, ոչ գիտությամբ (որովհետև նա չէր աշխատում արտահայտել դրանք), այլ նա այդ բոլորը արհամարհում էր ինչ-որ ուրիշ մի բանով: Նա դրանք արհամարհում էր իր ծերությամբ, կյանքի իր փորձառություններով: Միակ կարգադրությունը, որ իր կողմից արավ Կուտուզովն այդ գեկուցման առթիվ, վերաբերում էր ռուս զորքերի մարտադրության: Հերթապահ գեներալն իր գեկուցման վերջում ստորագրելու համար գերապայծառին ներկայացրեց մի գրություն, որով, ըստ մի կալվածատիրոջ խնդրագրի, զորապետերից պահանջվում էր հնձած կանաչ վարսակի արժեքը:

Կուտուզովն, այդ գործը լսելով, շուրթերը չպպացրեց ու գլուխն օրորեց:

— Վառարանը... կրակը գցիր: Եվ մի անգամ ընդամիշտ քեզ ասում եմ, սիրելիս, — ասավ նա, — այդ բոլոր գործերը կրակը նետիր: Թող ցորենը հնձեն, փայտը վառեն, բարի վայելում: Ես այդ ոչ հրամայում եմ, ոչ էլ թույլատրում, բայց տուգանք պահանջել էլ չեմ կարող: Առանց դրան չի լինի: Ծառ կտրելիս՝ տաշեղներ են թռչում: — Նա նորից նայեց թրջթին: — Օ՛, գերմանական ճշտապահություն, — ասավ նա, գրուխն օրորելով:

XVI

— է, այժմ վերջացավ, — ասավ Կուտուզովը, վերջին թուրթու ստորագրելով և, ծանրորեն վեր կենալով ու ճերմակ, փափ-

լիկ վզի ծալքերն ուղղելով, զվարթացած դեմքով գնաց գեպի դուռը:

Իրիցկիները, արյունն հրեսը տված, բռնեց սկուտեզը, որը, չնայած այն բանին, որ այնքան երկար պատրաստվել էր, նա այնուամենայնիվ չկարողացավ ժամանակին մատուցել: Նա խորը գլուխ տալով՝ սկուտեզը մոտեցրեց Կուտուզովին:

Կուտուզովի աչքերը կկոցվեցին. նա ժպտաց, ձեռով բռնեց իրիցկնոջ կզակը և ասավ.

— Եվ ի՞նչ սիրունն ես: Շնորհակալ եմ, աղավնյակս:

Նա շալվարի գրպանից մի քանի ոսկի հանեց և դրավ սկուտեզի վրա: «Հը, ի՞նչպես ես ապրում», ասավ Կուտուզովը, գնալով դեպի իր համար պատրաստած սենյակը: Իրիցկիները, կարմիր դեմքի փոսիկներով ժպտալով, նրա ետևից գնաց իր սենյակը: Աղյուտանտը դուրս եկավ պատշգամբ՝ իշխան Անդրեյի մոտ և նրան կանչեց նախաճաշի. կես ժամ հետո իշխան Անդրեյին նորից կանչեցին Կուտուզովի մոտ: Կուտուզովը պատկել էր բազկաթոռին նույն՝ կոճակներն արձակած սյուրթուկով: Նա ձեռին բռնել էր Ֆրանսերեն մի գիրք, որ իշխան Անդրեյի ներս մտնելուն պես, դանակը մեջը դնելով, ուրեց: Այդ madame de Genlis-ի «Les chevaliers du Cygne»¹ երկն էր, ինչպես նկատեց իշխան Անդրեյը շապկից:

— է, նստիր, նստիր այստեղ, խոսենք, — ասավ Կուտուզովը: — Տխուր է, շատ տխուր: Բայց իմացիր, բարեկամս, որ ես քեզ համար հայր եմ, ուրիշ հայր...

Իշխան Անդրեյը Կուտուզովին պատմեց այն բոլորը, ինչ լսել էր հոր մահվան մասին, և այն մասին, թե ինչ էր տեսել ինքը Լիսիե Գորիում, այնտեղից անցնելիս:

— Ո՛ւր... ո՛ւր հասցրին, — խոսեց հանկարծ Կուտուզովը հուզված ձայնով, ըստ երևույթին, իշխան Անդրեյի պատմածից պարզ պատկերացնելով այն դրուժյունը, որի մեջ գտնվում էր Ռուսաստանը:

— Ժամանակ տուր... ժամանակ տո՛ւր, — ավելացրեց նա դեմքի զայրագին արտահայտությամբ և, ըստ երևույթին, շքանկանալով շարունակել այդ իրեն հուզող զրույցը, ասավ. — Ես քեզ կանչել եմ, որ թողնեմ ինձ մոտ:

— Շնորհակալ եմ ձերդ պայծառափայլութունից: — պատասխանեց իշխան Անդրեյը, — բայց ես վախենում եմ, որ այլևս պիտանի չլինեմ շտաբների համար, — ասավ նա ժպիտով, որ Կուտուզովը նկատեց:

Կուտուզովը հարցականորեն նայեց նրան:

— Իսկ գլխավորը, — ավելացրեց իշխան Անդրեյը, — ես սովորել եմ իմ գնդին, սիրում եմ իմ գնդի սպաներին, և մարդիկ էլ կարծես, ինձ են սիրում: Ես շատ կափսոսայի գունդը թողնել: Եթե ես հրաժարվում եմ ձեզ մոտ լինելու պատվից, ապա հավատացեք...

Խելացի, բարի և դրա հետ միասին մի նուրբ հեգնական արտահայտություն լուսավորեց Կուտուզովի փափրիկ դեմքը: Նա ընդհատեց Բալկոնսկուն:

— Ցավում եմ, դու ինձ հարկավոր կլինեիր. բայց դու իրավացի ես, իրավացի ես: Մեզ այստեղ չէ, որ մարդիկ են պետք: Խորհրդատուներ միշտ շատ են լինում, իսկ մարդիկ չկան: Մեր գնդերն այդպիսին չէին լինի, եթե բոլոր խորհրդատուները ծառայեին այնտեղ, գնդերում, ինչպես դու: Ես քեզ Աուստերլիցից եմ հիշում: Հիշում եմ, հիշում, դրոշակով եմ հիշում, — ասավ Կուտուզովը, և այդ հիշողությունից ուրախ կարմրությունը ծածկեց իշխան Անդրեյի դեմքը:

Կուտուզովը քաշեց նրա ձեռից, այտը դեմ արավ նրան, և իշխան Անդրեյը նորից ծեղունու աչքերում արցունք տեսավ: Թեև իշխան Անդրեյը գիտեր, որ Կուտուզովը թույլ է արցունքի կողմից և որ նա հատկապես փաղաքշում է իրեն և իր կորստին վշտակցութուն հայտնելու ցանկություն հետևանքով խղճում, բայց իշխան Անդրեյի համար և ուրախալի, և շոյիչ էր այդ հիշողությունը Աուստերլիցի մասին:

— Գնա, աստված քեզ հետ: Ես գիտեմ, քո ճանապարհը, — դա պատվի ճանապարհն է: — Նա լռեց: — Ես քեզ խղճում էի Բուխարեստում. ես պետք է ուղարկեի: — Եվ խոսակցությունը փոխելով, Կուտուզովն սկսեց խոսել թուրքական պատերազմի և կնքված հաշտության մասին: — Այո, քիչ չճանդիմանեցին ինձ, — ասավ Կուտուզովը, — թե՛ պատերազմի համար, թե՛ հաշտության համար... իսկ բոլորը եղավ ժամանակին: Tout

¹ Մագամ դը-ժանելլա — Էյսրապի ասպետներ:

vient à point à celui qui sait attendre¹. Այնտեղ էլ խորհրդատուները քիչ չէին, քան այստեղ... — շարունակեց նա, վերագառնալով խորհրդատուներին, որոնք, ըստ երևույթին, զբաղեցնում էին նրան: — Օ՛հ, խորհրդատուները, խորհրդատուները, — ասավ նա, — եթե բոլորին լսեինք, մենք այնտեղ՝ Թուրքիայում ոչ հաշտություն կնքած կլինեինք, ոչ էլ պատերազմը կվերջացնեինք: Շտապելուց գործը միշտ էլ առաջ չի գնում: Եթե Կամենսկին շմեռներ, նա կկորչեր: Նա երեսուն հազարով գրոհում էր բերդը: Բերդ վերցնելը դժվար չէ, դժվարը պատերազմը շահելն է: Իսկ դրա համար հարկավոր չէ հարձակվել ու գրոհել, այլ հարկավոր է համբերություն և ժամանակ: Կամենսկին Ռուշուկի վրա զինվորներ ուղարկեց, իսկ ես միայն նրանց (համբերություն ու ժամանակ) ուղարկեցի և ավելի բերդեր վերցրի, քան Կամենսկին, և թուրքերին էլ ստիպեցի ձիու միս ուտել: — Նա գլուխն օրորեց: — Եվ Ֆրանսացիներին նույնպես, հավատա խոսքիս, — ոգևորվելով խոսեց Կուտուզովը, ձեռք կրծքին խփելով, — նույնպես կստիպեմ ձիու միս ուտել: — Եվ նրա աչքերը նորից լցվեցին արցունքով:

— Սակայն հարկ կլինի ճակատամարտը ընդունել, — ասավ իշխան Անդրեյը:

— Հարկ կլինի, եթե այդ բոլորը ցանկանան. ինչ արած... Բայց, հավատա, սիրելիս. ավելի ուժեղ ռազմիկներ չկան, քան այդ երկուսը՝ համբերությունը և ժամանակը. դրանք կանեն ամեն ինչ, բայց խորհրդատուները n'entendent pas de cette oreille, voilà le mal². Ոմանք ցանկանում են, մյուսները չեն ցանկանում: Ի՞նչ պետք է անել, — հարցրեց նա, ըստ երևույթին, պատասխանի սպասելով: — Այո, դու ի՞նչ ես հրամայում անել, — կրկնեց նա, և նրա աչքերը փայլատակեցին խորը խելացի՝ արտահայտություն: — Ես քեզ կասեմ ի՞նչ պիտի անել, — ասավ նա իշխան Անդրեյին, որովհետև իշխան Անդրեյը այնուամենայնիվ շպտապատասխանեց: — Ես քեզ կասեմ՝ ի՞նչ անել, և ես ի՞նչ եմ անում: Dans le doute, mon cher, —

¹ Ամեն ինչ լինում է ժամանակին նրա համար, ո՛վ կարողանում է սպասել:

² Այդ ականջով չեն լսում, — ալ, ինչու՞մ է ցավը:

նա լռեց, — abstiens toi¹. — արտասանեց նա ընդմիջումներով: — Դե, գնաս բարով, բարեկամս. հիշիր, որ ես ամբողջ հոգով քեզ հետ կրում եմ քո վիշտը և որ ես քեզ համար ոչ գերապայծառ եմ, ոչ իշխան և ոչ գլխավոր հրամանատար, այլ ես հայր եմ քեզ համար: Եթե մի բան հարկավոր լինի, դիմիր ուղիղ ինձ: Գնաս բարով, սիրելիս:

Կուտուզովը նորից գրկեց ու համբուրեց նրան: Իշխան Անդրեյը դեռ դուրս չէր եկել դռնից, երբ Կուտուզովը հանգրստացնող հոգոց քաշեց և նորից վերցրեց մազամ ժանլիսի «Les chevaliers du Cygne» չվերջացրած վեպը:

Ինչպես և ինչից եղավ այդ, իշխան Անդրեյը չէր կարող ոչ մի կերպ բացատրել, բայց Կուտուզովի հետ ունեցած այդ տեսակցությունից հետո նա իր գունդը վերադարձավ հանգրստացած գործերի ընդհանուր ընթացքի նկատմամբ և այն մարդու նկատմամբ, որին վստահված էր այդ գործը: Որքան նա շատ էր տեսնում ամեն տեսակ անձնակալների բացակայությունն այդ ծերունու մեջ, որի մեջ մնացել էին կարծես կրքի սովորություններ և խելքի (դեպքերը խմբավորող և եզրակացություններ անող) փոխարեն՝ դեպքերի ընթացքը հանգիստ դիտելու ընդունակություն, այնքան ավելի հանգիստ էր այն բանի համար, որ ամեն ինչ կլինի այնպես, ինչպես պետք է լինի: «Նա ինքնուրույն ոչինչ չի ունենալու: Նա ոչինչ չի խորհելու, ոչինչ չի նախաձեռնելու, — մտածում էր իշխան Անդրեյը, — բայց նա ամեն բան կլսի, ամեն բան կհիշի, ամեն բան կդնի իր տեղը, չի խանգարի ոչ մի օգտակար բանի և ոչ մի վնասակար բան էլ թույլ չի տա: Նա հասկանում է, որ կա իր կամքից ինչ-որ ավելի ուժեղ ու նշանակալից բան, — դա դեպքերի անխուսափելի ընթացքն է. և նա կարողանում է այդ դեպքերը տեսնել, կարողանում է հասկանալ նրանց նշանակությունը, և, նկատի առնելով այդ նշանակությունը, կարողանում է հրաժարվել այդ դեպքերին մասնակցելուց, իր անձնական կամքից, որն ուղղված է ուրիշ բանի: Իսկ գլխավորը, — մտածում էր իշխան Անդրեյը, — թե ինչո՞ւ ես հավատում նրան, այդ այն է, որ նա ուու է, չնայած ժանլիսի վեպին և Ֆրանսական առածներին. այդ այն է, որ նրա ձայնը դողաց, երբ ասավ.

¹ Տարրկուսելիս, բարեկամս. ձեռնապահ եղիր:

տ՛եր հասցրին», և որ նա արտասովեց, խոսելով այն մասին, թե նա «կատիպի նրանց ձիու միս ուտել»:

Ահա այդ զգացմունքի վրա էլ, մի զգացմունք, որ ավելի կամ պակաս ազոտ կերպով ապրում էին բոլորը, հիմնված էր այն համախոհությանն ու միակամությունը, որն ուղեկցում էր, պալատական նկատառումներին հակառակ, Կուտուզովի ժողովրդական ընտրությունը, որպես գլխավոր հրամանատար:

XVII

Թագավորի՝ Մոսկվայից մեկնելուց հետո, Մոսկվայի կյանքն ընթացավ իր նախկին սովորական կարգով, և այդ կյանքի ընթացքն այնքան սովորական էր, որ դժվար էր հիշել նախկին հայրենասիրական օրերի խանդավառությունն ու հափշտակությունը և դժվար էր հավատալ, թե Ռուսաստանն իսկապես վտանգի մեջ է, և թե Անգլիական ակումբի անդամները դրա հետ միասին և հայրենիքի զավակներ են, պատրաստ նրա համար ամեն զոհաբերության: Միակ բանը, որ հիշեցնում էր թագավորի՝ Մոսկվայում եղած ժամանակի նախկին ընդհանուր խանդավառ հայրենասիրական տրամադրությունը, դա մարդիկ և դրամ նվիրելու պահանջն էր, որոնք, որքան շուտ արվեցին, օրինական, պաշտոնական ձև ստացան և թվում էին անխուսափելի:

Թշնամու՝ Մոսկվային մոտենալու հետ մոսկվացիների հայացքն իրենց դրություն նկատմամբ ոչ միայն ավելի շրջացավ, այլ, ընդհակառակը, դարձավ ավելի թեթևամիտ, ինչպես այդ միշտ պատահում է այն մարդկանց, որոնք մոտալուտ մեծ վտանգ են տեսնում: Վտանգը մոտենալու պահին միշտ երկու հավասարապես ուժեղ ձայն է խոսում մարդու սրտում. մեկը միշտ խելացիորեն խոսում է այն մասին, որ մարդ կշաղափ վտանգի բուն էությունը և նրանից ազատվելու միջոցները: Երկուս ձայնն էլ ավելի խելացիորեն ասում է, թե անշափ ծանր ու տաժանելի է մտածել վտանգի մասին, այն ժամանակ, երբ բոլորը նախատեսել և պատերազմի ընդհանուր ընթացքից փրկվելը մարդուց չի կախված, ուստի և ավելի լավ է երես դարձնել այդ ծանր բանից մինչ այն ժամանակ, քանի դեռ նա չի եկել, և մտածել հաճելի մասին: Մենակության մեջ մարդ մեծ մա-

սամբ անձնատուր է լինում առաջին ձայնին, հասարակության մեջ, ընդհակառակը՝ երկրորդին: Այդպես պատահեց և Մոսկվայի բնակիչներին: Վաղուց այնպես չէին ուրախացել Մոսկվայում, ինչպես այդ տարի:

Ռաստոպչինի աֆիշները, որոնց վրա նկարված էր մի օղևտուն, օղեվաճառ և Մոսկվայի բաղբենի Կարպուշկա Չիգիրին, որը աշխարհագրորի ռազմիկ լինելով և մի բաժակ օղի ավելի կռնձած՝ լուր է, թե Նապոլեոնն արշավում է Մոսկվայի վրա. քարկանալով՝ ամենավատ խոսքերով հայնոյում է բալու ֆլուանացիներին, դուրս է գալիս օղետնից, արձիվ ներկայացնելով պետական գերբի ներխ խառում է հավաքված ժողովուրդին: Ահա այս աֆիշները կարդացվում և բննարկվում էին Վասիլի կվովիչ Պուշկինի վերջին բուրիմեին հավասար:

Ակումբում, անկյունի սենյակում, հավաքվում էին այդ աֆիշները կարդալու, և ոմանց դուր էր գալիս, թե ինչպես Կարպուշկան ծաղրում էր ֆրանսացիներին, ասելով, թե նրանք կաղամբից կփփվեն, կաշայից կտրափեն, շլիից շնչասպառ կլինեն, որ նրանք բոլորը բզուկներ են, և որ նրանց երեխանք կնիկ եղանով կշարտի: Ոմանք այդ տոնը չէին հավանում, և ասում էին, թե գոհհիկ է և տխմար: Պատմում էին, թե ֆրանսացիներին, անգամ օտարերկրացիներին Ռաստոպչինն արտաքսել է Մոսկվայից, թե նրանց մեջ են Նապոլեոնի լրտեսներն ու գործակալները. բայց դա պատմում էին առավելապես նրա համար, որ այդ առթիվ հայտնեն այն սրամիտ խոսքերը, որ ասել էր Ռաստոպչինը նրանց ճանապարհ դնելիս: Օտարերկրացիներին Նիժնի են ճամփում բեռնանավակով, և Ռաստոպչինն ասում է նրանց. «Rentrez en vous-même, entrez dans la barque et n'en faire pas une barque de Charon»: Պատմում էին թե արդեն Մոսկվայից տեղափոխել են պետական ատյանները, և այդտեղ էլ ավելացնում էին Շինշինի կատակը, որ միայն այդ բանի համար Մոսկվան պետք է շնորհակալ լինի Նապոլեոնից: Պատմում էին, թե Մամոնովին իր գունդը նստելու է 800 հազար, թե Քեզուխովն է՛լ ավելի է ծախսել իր աշխարհագրականների վրա. բայց Բեզուխովի վարմունքի

¹ Մտեք ինքներդ ձեր մեջ (այսինքն՝ եղիք ծածկամիտ), մտեք նավակը և ախտացեք, որ այս նավը կը ղդառնա ձեզ համար Խարոնի նավակը:

մեջ ամենից լավն այն է, որ նա ինքը մունդիր է հագնելու և ձիով գնալու է իր գնդի առջևից և տեղի համար ոչինչ չի վերցնելու նրանցից, ո՛վքեր նայելու են իրեն:

— Դուք ոչ ոքի չեք խղճում, խնայում, — ասավ ժյուլի Գրուբեցկայան, մատանիներով ծածկված իր նուրբ մատներով հավաքելով ու կույտ դարձնելով բզկտած ծվատը:

Ժյուլին պատրաստվում էր մյուս օրը Մոսկվայից մեկնելու և հրաժեշտի երեկո էր տալիս:

— Բեզուխովը est ridicule¹. Բայց այնպես բարի է, այնպես սիրալիր: Ի՞նչ հաճույք է լինել այդպես caustique (չաբալեզու):

— Տուգա՛նք, — ասավ աշխարհագրական մունդիրով Երիտասարդը, որին ժյուլին անվանում էր «mon chevalier»² և որը նրա հետ միասին մեկնում էր Նիժնի:

Ժյուլիի հասարակության մեջ, ինչպես և Մոսկվայի շատ շքեղաններում որոշված էր խոսել միայն ուղևորներին, և հրանք, ովքեր սխալվում էին, ֆրանսական բառեր ասելով, տուգանք էին վճարում հօգուտ նվիրատվություններ հավաքող կոմիտեի:

— Մի ուրիշ տուգանք գալիցիզմի համար, — ասավ հյուրասարհում գտնվող ոռու գրողը: — «УДОВОЛЬСТВІЕ БЫТЬ» ոռուներին չի:

— Դուք ոչ ոքի չեք խղճում, — շարունակեց ժյուլին, աշխարհագրականին դառնալով, ուշադրություն չդարձնելով հեղինակողի նկատողությանը, — caustique-ի համար մեղավոր եմ, — ասավ նա, — և կվճարեմ, բայց ճշմարտությունը ձեզ ասելու բավականության համար ես պատրաստ եմ դարձյալ վճարել. գալիցիզմի համար պատասխանատու չեմ, — դիմեց նա գրողին, — ես ոչ փող ունեմ, ոչ ժամանակ, ինչպես Գոլիցինը, որ ուսուցիչ վարձեմ և ոռուներին սովորեմ: Ահա և նա, — ասավ ժյուլին: — Quand on...³ Ոչ ոչ, — դարձավ նա աշխարհագրականին, — չեք բռնի: Երբ խոսեմ են արևի մասին — տեսնում են ճառագայթները, — ասավ տանտիրուհին, սիրալիր ժպտալով Պիեռին: — Հենց այժմ ձեր մասին էինք

խոսում, — աշխարհիկ կանանց հատուկ ազատ սրախոսությունը, ասավ ժյուլին: — Մենք ասում էինք, որ ձեր գունդը, երևի, Մամոնովի գնդից ավելի լավը պիտի լինի:

— Ախ, իմ գնդի մասին մի խոսեք ինձ հետ, — պատասխանեց Պիեռը, տանտիրուհու ձեռքը համբուրելով ու նրա կողքին նստելով: — Դա ինձ այնպես է զզվեցրել:

— Դուք, երևի, ինքներդ պետի հրամանատարություն անեք, չէ՞, — ասավ ժյուլին, խորամանկորեն ու հեզանքով հայացքներ փոխանակելով աշխարհագրականի հետ:

Աշխարհագրականը Պիեռի ներկայությամբ արդեն այնպես շարալեզու չէր, և նրա դեմքը տարակուսանք արտահայտեց այն առթիվ, թե ինչ էր նշանակում ժյուլիի ժպիտը: Չընայած իր ցրվածությունն ու բարեհոգությունը, Պիեռի անձնավորությունն իսկույն դադարեցնում էր հեզանքի ամեն մի փորձ իր ներկայությամբ:

— Ոչ, — ժիծաղելով պատասխանեց Պիեռը, նայելով իր մեծ, գեր մարմնին: — Ֆրանսացիները հեշտությամբ կարող են խփել ինձ, և վախենում էլ եմ, որ չկարողանամ ձի նստեմ:

Ժյուլիի հասարակությունը խոսակցության առարկա դարձնելու համար, անձնավորություններ ընտրելիս, կանգ առավ Ռոստովների վրա:

— Ասում են՝ նրանց գործերը շատ վատ են, — ասավ ժյուլին: — Եվ նա՛ կոմսն ինքը թեթևամիտ է: Ռազումովսկիներն ուզում էին նրանց տունն ու Մոսկվայի մոտի կալվածքը գնել, և այդ բոլորը ձգձգվում է: Նա ափսոսում է:

— Ոչ, կարծեմ, այս օրերս վաճառքը տեղի պիտի ունենա, — ասավ մեկը: — Թեև հիմա անմտություն է որևէ բան գնել Մոսկվայում:

— Ինչո՞ւ, — ասավ ժյուլին: — Մի՞թե դուք կարծում եք, որ Մոսկվային վտանգ է սպառնում,

— Իսկ ինչո՞ւ եք դուք հեռանում:

— Ե՛ս: Այ քեզ տարօրինակ բան: Ես հեռանում եմ այն պատճառով, դե, այն պատճառով, որ բոլորը հեռանում են. և հետո ես ժամանա դ՛Արկ չեմ և ոչ էլ ամազոնուհի:

— Ուրեմն, այո: Ինձ էլի քաթան տվեք:

¹ Միծաղելի է:

² Իմ ասպետ:

³ Երբ...

— Եթե նա կարողանա գործերը կանոնավոր վարել, կարող է իր բոլոր պարտքերը վճարել, — շարունակեց աշխարհագորականը Ռոստովի մասին:

— Բարի ծերուկ, նա շատ pauvre sire¹. Եվ ինչո՞ւ էին այսքան երկար ապրում այստեղ: Նրանք վաղուց էին ուզում գլուզ գնալ: Նատալին, կարծեմ հիմա առողջ է, — խորամանկորեն ժպտալով, հարցրեց ժյուլին Պիեռին:

— Նրանք սպասում են իրենց կրտսեր որդուն, — ասավ Պիեռը: — Նա մտավ Օբոլենսկու կազակների շարքը և գնաց Բելալա Ցերկով: Այնտեղ գունդ է կազմակերպվում: Իսկ հիմա նրանք նրան փոխադրել են իմ գունդը և սպասում են ամեն օր: Կոմսը վաղուց էր ուզում մեկնել, բայց կոմսուհին ոչ մի կերպ համաձայն չի հեռանալ Մոսկվայից, մինչև որդին չգա:

— Ես երեք օր առաջ տեսա նրանց Արխարովների տանը: Նատալին նորից լավացել, զվարթացել է: Նա մի ուռմանս էր երգում: Ինչպե՞ս ամեն բան հեշտությամբ են անցկացնում որոշ մարդիկ:

— Ի՞նչ են անցկացնում, — դժգոհությամբ հարցրեց Պիեռը ժյուլին ժպտաց:

— Դուք գիտեք, կոմս, որ այնպիսի ասպետներ, ինչպիսին գուրք եք, լինում են միայն madame Suza-յի վեպերում:

— Ի՞նչ ասպետ: Ինչո՞ւ, — կարմրելով հարցրեց Պիեռը:

— է, հերիք է, սիրելի կոմս, c'est la fable de tout Moscou.

Je vous admire, ma parole d'honneur².

— Տուգա՞նք: Տուգա՞նք, — ասավ աշխարհագորականը:

— Դե, լավ: Խոսել չի կարելի, ի՞նչ ձանձրալի է:

— Qu'est-ce qui est la fable de tout Moscou?³ — վեր կենալով, բարկացած ասավ Պիեռը:

— Բավական է, կոմս: Դուք գիտե՞ք:

— Ոչինչ չգիտեմ, — ասավ Պիեռը:

— Ես գիտեմ, դուք մտերիմ էիք Նատալիի հետ, և դրա համար... Ոչ, ես ավելի մտերիմ եմ վերայի հետ: Cette chère Véra⁴.

¹ Խղճալի մարդ:

² Այդ գիտի ամբողջ Մոսկվան: Ես դարձանում եմ ձեզ վրա, ազնիվ խոսք:

³ Ի՞նչ գիտի ամբողջ Մոսկվան:

⁴ Այդ սիրելի վերան:

— Non, madame, — շարունակեց Պիեռը դժգոհ եղանակով: — Ես Ռոստովայի ասպետի դերը ինձ վրա չեմ վերցրել բնավ, և գրեթե մի ամիս է նրանց մոտ չեմ եղել: Բայց ես չեմ հասկանում այն դաժանությունը...

— Qui s'excuse — s'accuse¹. — Ժպտալով և ծվատը թափահարելով ասավ ժյուլին և, որպեսզի վերջին խոսքը իրենը լինի, խոսակցությունն անմիջապես փոխեց: — Ի՞նչ դժբախտություն, ես նոր իմացա. խեղճ Մարի Բալկոնսկայան երեկ Լիլել է Մոսկվա: Դուք լսե՞լ եք, նրա հայրը մեռել է:

— Մի՞թե: Նա որտե՞ղ է: Ես շատ կուզեի նրան տեսնել, — ասավ Պիեռը:

— Ես էրեկ Էրեկոն անցրի նրա հետ: Նա այսօր կամ վաղը իր ազգականի հետ մեկնում է Մոսկվայի մոտի կալվածք:

— է, էա ինչպե՞ս է, — ասավ Պիեռը:

— Ոչինչ, տխուր է: Բայց գիտե՞ք նրան ո՞վ է փրկել: Դա մի ամբողջ վեպ է: Նիկոլայ Ռոստովը: Նրան շրջապատել են, ուզել են սպանել, վիրավորել են նրա մարդկանց: Նիկոլայը հարձակվում է և փրկում նրան...

— Նորից մի ուռման, — ասավ աշխարհագորականը: — Պարզապես այդ ընդհանուր փախուստն արված է նրա համար, որպեսզի բոլոր պատավ հարսնացուները մարդու գնան: Կատիչը — մեկ, իշխանադուստր Բալկոնսկայան — երկու:

— Գիտեք, ես իսկապես մտածում եմ, որ նա un petit peu amoureuse du jeune homme².

— Տուգա՞նք: Տուգա՞նք: Տուգա՞նք:

— Բայց այս բանն ուսերեն ինչպե՞ս ասեմ:

XVIII

Երբ Պիեռը տուն վերադարձավ, նրան տվին Ռաստոպչինի այդ օրը բերած երկու աֆիշը:

Մեկի մեջ ասվում էր, թե այն լուրը, որ կոմս Ռաստոպչինն իբր թե արգելել է Մոսկվայից դուրս գալ, — ճիշտ չէ և որ, ընդհակառակը, կոմս Ռաստոպչինն ուրախ է, որ Մոսկվա-

¹ Ով ներողություն է խնդրում, նա ինքն իրեն մեղադրում է:

² Մի փոքր սիրահարված է այդ երիտասարդի վրա:

յից հեռանում են ազնվականների ու վաճառականների կանայք՝ «Ավելի քիչ սարսափ, ավելի քիչ նորութուններ, — գրված էր աֆիշի մեջ, — բայց ես կյանքովս պատասխանատու եմ, որ շարագործը Մոսկվա չի մտնի»: Այդ խոսքերն առաջին անգամ պարզորեն ցույց տվին Պիեռին, որ Ֆրանսացիները մտնելու են Մոսկվա: Երկրորդ աֆիշի մեջ ասվում էր, թե մեր գլխավոր կայանը Վյազմայուսն է, թե կոմս Վիտհենշտեյնը հաղթել է ֆրանսացիներին, բայց թե որովհետև շատ բնակիչներ ցանկանում են գինվել, ապա նրանց համար գինանոցում պատրաստ զենք կա. — թրեր, փշտովներ, հրացաններ, որ բնակիչները կարող են ստանալ էժան գնով:

Աֆիշների տոնն այլևս այնպես կատակային չէր, ինչպես Էախկին չիգրիքիցյան գրույցները: Պիեռը մտածմունքի մեջ բռնվելով: Ըստ երևույթին, այն սարսափելի փոթորկաբեր ամպը, որին կանչում էր նա հոգու ամբողջ ուժով և որը դրա հետ միասին նրա մեջ ակամա սարսափ էր հարուցում, — այդ ամպն, ըստ երևույթին, մոտենում էր:

«Զինվորական ծառայության մտնել և գնալ բանակ, թե սրբաբան, հարյուրերորդ անգամ Պիեռը տալիս էր իրեն այս հարցը: Նա վերցրեց իր սեղանի վրա դրված խաղաթղթերի կապուկը և սկսեց պասյանս բաց անել:

— Եթե այս պասյանսը դուրս գա, — ասավ ինքնիրեն, թղթերը ձեռին բռնած խառնելով ու վերև նայելով, — եթե դուրս գա, նշանակում է... ի՞նչ է նշանակում...

Նա չկարողացավ որոշել, թե ինչ է նշանակում, երբ առանձնապես յակի դռան ետև լսվեց ավագ իշխանադատեր ձայնը, որ հարցնում էր, թե կարելի՞ է արդյոք ներս մտնել:

— Այն ժամանակ կնշանակի, որ ես պետք է բանակ գնամ, — լրացրեց Պիեռն ինքն իրեն: — Մտեք, մտեք, — ավելացրեց նա գիմելով իշխանադատեր:

(Մենակ երկարիրան ու քարացած դեմքով ավագ իշխանադատերն էր, որ շարունակում էր ապրել Պիեռի տանը. երկու կրտսերն ամուսնացել էին):

— Ներցեք, mon cousin, որ եկա ձեզ մոտ, — ասավ նա հանդիմանական-հուզված ձայնով: — Պե՞տք է, վերջապես, մի բան որոշել թե չէ: Սա ի՞նչ է լինելու: Բոլորը հեռացել են

Մոսկվայից. և ժողովուրդն ապստամբում է: Իսկ մենք ինչո՞ւ ենք մնում:

— Ընդհակառակը, ամեն ինչ, կարծես, բարեհաջող է, ma cousine, — ասավ Պիեռը կատակելու այն սովորութեամբ, որը նա ամաչկոտութեամբ տանելով բարեգործի իր դերը իշխանադատեր հանդեպ, յուրացրել էր նրա նկատմամբ:

— Այո, սա բարեհաջողություն է... լավ բարեհաջողություն է: Քիչ առաջ Վառվառա Իվանովնան պատմեց, թե մեր զորքերն ինչպես են աչքի ընկնում: Իսկապես որ պատիվ է բերում: Բայց ժողովուրդն էլ բոլորովին անկարգացել է, էլ չեն լսում: Իմ սպասուհին ինչ է, նա էլ սկսել է կուպուլություններ անել: Այդպիսով՝ շուտով մեզ էլ կսկսեն ծեծել: Փողոցներով անցնել չի կարելի: Իսկ գլխավորը՝ էսօր-էգուց ֆրանսացիները այստեղ կլինեն, էլ ի՞նչ ենք սպասում: Ես միայն մի բան եմ խնդրում, mon cousin, — ասավ իշխանադատերը, — կարգազրեք տանեն ինձ Պետերբուրգ. ինչ էլ լինեմ ես, Բոնապարտի իշխանության տակ ապրել չեմ ուզում:

— Ե, հերիք է, ma cousine, որտեղի՞ց եք քաղում դուք ձեր տեղեկությունները: Ընդհակառակը...

— Ես ձեր նապուլեոնին չեմ հնազանդի: Ուրիշները, ինչպես ուզում են... Եթե դուք այդ յեք ցանկանում անել...

— Ես կանեմ, հենց հիմա կհրամայեմ:

Իշխանադատերը, ըստ երևույթին, սրտնեղեց, որ հնարավորություն չունի մեկի վրա բարկանալ: Նա, ինչ-որ բան շշնջալով, նստեց աթոռին:

— Բայց ձեզ այդ ճիշտ չեն հայտնում, — ասավ Պի: որ: — Քաղաքում ամեն ինչ հանդիստ է, և ոչ մի վտանգ չկա: Այ, ես հիմա կարդացի... — Պիեռը աֆիշը ցույց տվեց իշխանադատեր: — Կոմսը գրում է, թե կյանքով պատասխանատու է, որ թշնամին Մոսկվա չի մտնի...

— Այս ձեր այդ կոմսը, — կատաղած խոսեց իշխանադատերը, — այդ կեղծավոր: շարագործը որ ինքը ժողովրդին խոսվության է տրամադրել: Միթե նա չէր այդ հիմար աֆիշների մեջ գրել, թե ով էլ լինի՝ մազերից բռնի քաշ տուր ոստիկանատուն (և ի՞նչ հիմարություն): Ով կանի, ասում է, փառք ու պատիվ նրան: Ահա ո՛ւր հասցրեց նրա քաղցր լեզուն: Վառ-

վառա Իվանովնան ասում էր, թե քիչ էր մնացել ժողովուրդն սպաներ իրեն նրա համար, որ Ֆրանսերեն է խոսել...

— Բայց չէ որ դա այնպես... Դուք ամեն բան ձեր սրտին շատ մոտ եք ընդունում, — ասավ Պիեռը և սկսեց պասյանս բանալ:

Չնայած այն բանին, որ պասյանսը դուրս եկավ, Պիեռը բանակ չգնաց, այլ մնաց դատարկված Մոսկվայում, շարունակ նույն տագնապի, անվճռականության, ահ ու երկյուղի մեջ և դրա հետ միասին ուրախության մեջ սպասելով ինչ-որ սարսափելի մի բանի:

Հետեյալ օրը իշխանագուստը երեկոյան դեմ մեկնեց, և Պիեռի մոտ եկավ նրա գլխավոր կսուսվարիչը, լուր բերելով, թե գ. ճղը զգեստավորելու համար պահանջված փողը չի ձարվում, և որ պետք է կալվածներից մեկը ծախել: Գլխավոր կսուսվարիչն ընդհանրապես բանը Պիեռին ներկայացնում էր այնպես, թե գնդի այդ ձեռնարկումը քայքայելու է նրան: Պիեռը կսուսվարիչի խոսքերը լսելով, դժվարությամբ էր թաքցնում իր ժպիտը:

— Է, ծախեցեք, — ասավ նա: — Ինչ արած. ես հիմա էլ չեմ կարող հրաժարվել:

Որքան վատթարանում էր գործերի գրությունը, և մանավանդ իր գործերի գրությունը, այնքան Պիեռի համար ավելի հաճելի էր լինում, այնքան ավելի ակներև էր, որ իր սպասած աղետը մոտենում է: Արգեն Պիեռի ծանոթներից ոչ ոք չկար բաղաբուծ: Ժյուլին մեկնել էր, իշխանագուստը Մարիան մեկնել էր: Մոտիկ ծանոթներից միայն Ռոստովներն էին մնացել, բայց Պիեռը նրանց յոտ չէր գնում:

Այդ օրը Պիեռը, ցրվելու համար, գնաց Վորոնցովո գյուղը՝ տեսնելու այն մեծ օդապարիկը, որ Լեպպիչը շինում էր թըր-նամուն խորտակելու համար, և փորձնական մի օդապարիկ, որ բաց էին թողնելու վաղը: Այդ օդապարիկը դեռ պատրաստ չէր, բայց, ինչպես Պիեռն իմացավ, նա շինվում էր թագավորի ցանկությունով: Թագավորը այդ օդապարիկի մասին կամ Ռաստոպչինին գրել էր հետեյալը.

«Aussitôt que Leppich sera prêt, composez lui un équipage pour sa nacelle d'hommes sûrs et intelligents et dé-

pêchez un courrier au général Koutousoff pour l'en prévenir. Ja l'ai instruit de la chose.

Recommandez, je vous prie, à Leppich d, être bien attentif sur l'endroit, où il descendra la première fois, pour ne pas se tromper et ne pas tomber dans les mains de l'ennemi. Il est indispensable qu'il combine ses mouvements avec le général-enchef»¹.

Վորոնցովոյից տուն վերադառնալիս և Բոլտոնոյ հրապարակ վանցնելիս, Պիեռը բազմություն տեսավ Լոբնոյի մոտ, եռանդակը կանգնեցրեց և իջավ: Պարզվեց, որ պատում էին մի ֆրանսացի խոհարարի, որը մեղադրվում էր լրտեսության մեջ: Գատիժը նոր միայն վերջացել և դահիճը տախտակից արձակում էր աղիողորմ հեծեծող շիկակարմիր այտամորուաներով հաստ մարդուն, որ կապույտ գուլպահեր ուներ հագին և կանաչ կամզոլ: Մյուս հանցապարտը, նիհար ու գունատ, կանգնած էր հենց այդտեղ: Երկուսն էլ, դեմքերից դատելով, ֆրանսացիներ էին: Վախեցած-հիվանդագին տեսքով, որպիսին ուներ նիհար ֆրանսացին, Պիեռը բազմության միջով առաջ գնաց:

— Ի՞նչ բան է: Ո՞վ է: Ինչո՞ւ համար, — հարցնում էր նա:

Բայց բազմության — շինովնիկների, մեղանների, վաճառականների, գյուղացիների և վերարկու ու կիսամուշտակ հողած կանանց ուղադրությունն այնպիսի ազահուլությամբ էր կենտրոնացած այն բանի վրա, Լոբնոյում կատարվող բանի վրա, որ ոչ ոք չպատասխանեց նրան: Հաստ մարդը վեր կացավ դեմքը խոժոռած, ուսերը թոթվեց և, ըստ երևույթին, ցանկանալով հաստատակամություն ցույց տալ, սկսեց, առանց շուրջը նայելու, կամզոլը հագնել: Բայց շուրթերը դողացին, և լաց եղավ (ինքը բարկանալով իր վրա), ինչպես լաց են լինում հասակավոր տաքարյուն մարդիկ: Բազմությունը խոսեց բարձ-

¹ «Հենց որ Լեպպիչը պատրաստ լինի, նրա օդանավի համար անձնակազմ պատրաստեցեք հուսալի և բանիմաց մարդկանցից, և սուրհանդակ ուղարկեք Կուտուսովի մոտ՝ նրան նախազգուշացնելու: Ես այդ մասին հազորդ եմ նրան: Ներշնչեք, խնդրում եմ, Լեպպիչին, որ նա լավ ուղադրություն դարձնի ան տեղի վրա, ուր իջնելու է առաջին անգամ, որպեսզի չըստիցվի: Թշնամու ձեռք չընկնի: Անհրաժեշտ է, որ նա իր շարժումները հարմարեցնի գլխավոր հրամանատարի շարժումներին»:

րաձայն, ինչպես Պիեռին թվաց նրա համար, որպեսզի իր մեջ խլացնի խղճահարուժյան զգացմունքը:

— Ինչ-որ իշխանի խոհարար է...

— Հը, մուսյո, ուսական սոուսը, երևի, թթու էր ֆրանսացու համար... ատամներն առան, — ասավ Պիեռի կողքին կանգնած կնճաղեմ մի գրագիր այն ժամանակ, երբ ֆրանսացին սկսեց լաց լինել:

Գրագիրը նայեց իր շուրջը, ըստ երևույթին, սպասելով իր կատակի գնահատուժյանը: Ոմանք ծիծաղեցին, ոմանք վախեցած շարունակեցին նայել դահճին, որ հանում էր մի ուրիշի զգեստները:

Պիեռը ֆսսացրեց քթով, դեմքը կնճոց, և արագ շուտ գալով, գնաց դեպի իր կառքը, շարունակելով ինչ-որ քրթմնջալ ինքն իրեն: Ծանապարհին նա մի քանի անգամ ցնցվեց ու ճչաց այնպես բարձր, որ կառապանը հարցրեց նրան.

— Ի՞նչ եք հրամայում:

— Դու այդ ո՞ւր ես քշում, — ձայն տվեց Պիեռը կառապանին, որ քշել-մտնում էր կուբյանկա:

— Գլխավոր հրամանատարի մոտ հրամայեցիք, — պատասխանեց կառապանը:

— Հիմա՛ր. անասո՛ւն, — բռնաց Պիեռը, ինչ որ նրա հետ հազվադեպ էր լինում, հայհոյելով իր կառապանին: — Տո՛ւն հրամայեցի. քշիր շուտով, հիմարի գլուխ: Այսօր էլ պետք է մեկնել, — ասավ Պիեռն ինքնիրեն:

Պիեռը, ի տես պատժված ֆրանսացու և կորնոյեն շրջապատող բազմության, վերջնականապես այնպես որոշեց, թե այլևս չի կարող մնալ Մոսկվայում և այսօր իսկ մեկնում է բանակ, որ նրան թվաց թե այդ մասին կա՛մ ասել է կառապանին, կա՛մ թե կառապանն ինքը պետք է իմանար այդ:

Տուն գալով՝ Պիեռը իր ամենագետ, ամենակարող, ողջ Մոսկվային հայտնի կառապան Եվստաֆեևիչին հրամայեց, թե գիշերը մեկնում է Մոժայսկ՝ գորքի մոտ, և որպեսզի այնտեղ ուղարկվեն իր նստելու ձիերը: Այդ բոլորը նույն օրը չէր կարող արվել, ուստի և, Եվստաֆեևիչի առաջարկով, Պիեռը իր մեկնումը պետք է հետաձգեր մյուս օրվան, այն հաշվով, որպեսզի ժամանակ տար փոխձիերը տեղ հասցնելու:

Ամսի 24-ին եղանակը պարզվեց և այդ օրը ճաշից հետո Պիեռը դուրս եկավ Մոսկվայից: Գիշերը, Պերխուշկովում ձիերը փոխելով, Պիեռն իմացավ, որ այդ երեկո մեծ ճակատամարտ է եղել: Պատմում էին, թե այստեղ՝ Պերխուշկովում, թնդանոթաձգությունից հողը գողում էր: Պիեռի այն հարցին, թե ո՞վ է հաղթել, ոչ ոք չկարողացավ պատասխան տալ: (Այդ 24-ի ճակատամարտն էր Շևարդինի մոտ): Լուսաբացին Պիեռը մտնե՛նում էր Մոժայսկին:

Մոժայսկի բոլոր տները բռնված էին զորքերով, և իջևանում, ուր Պիեռին հանդիպեցին նրա ծիապանն ու կառապանը, սենյակներում տեղ չկար. բոլորը լիքն էին սպաներով:

Մոժայսկում և Մոժայսկի այն կողմը՝ ամենուրեք կանգնած էին ու շարժվում էին զորքեր: Ամեն կողմ երևում էին կազակներ, հետևակներ, հեծյալ զինվորներ, սայլեր, վառողի արկղեր, թնդանոթներ: Պիեռն շտապում էր որքան կարելի է շուտ առաջ գնալ, և որքան նա հեռանում էր Մոսկվայից ու որքան խորն էր մտնում զորքերի այդ ծովը, այնքան նրան ավելի էր տիրում անհանգստության տագնապը և տակավին չապրած մի նոր ուրախ զգացում: Դա նման էր այն զգացումին, որ զգացել էր նա Սլաբոդայի պալատում՝ թագավորի գալու պահին, — ինչ-որ մի բան ձեռնարկելու անհրաժեշտության և մի բանով զոհաբերություն անելու զգացում: Նա այժմ այն հաճելի զգացումն էր ապրում, թե այն ամենը, ինչ կազմում է մարդկանց երջանկությունը, — կյանքի հարմարություններ, հարստություն, անգամ կյանքն ինքը, — դատարկ բան է, որը հաճելի կլինի մի կողմ նետել, համեմատած ինչ-որ բանի... Թե ինչ բանի՝ Պիեռը չկարողացավ պատասխանել իրեն, և շէր էլ աշխատում բացատրել իրեն, թե ո՞ւմ և ինչի՛ համար է նա ամեն ինչ զոհաբերելու մեջ առանձին քաղցրություն զգում: Նրան չէր զբաղեցնում այն, թե ինչի համար է ուզում զոհաբերություն անել, բայց զոհաբերությունն ինքնին նոր ուրախ զգացում էր նրա համար:

XIX

24-ին ճակատամարտը տեղի ունեցավ Շևարդինոյի ամրության մոտ, 25-ին ոչ մի զնդակ շարձակվեց ոչ այս և ոչ այն կողմից, 26-ին տեղի ունեցավ Բորոդինոյի ճակատամարտը:

Ինչու և ինչպե՞ս ճակատամարտեր տրվեցին և ընդունվեցին Շևարդինոյում և Բորոդինոյում: Ի՞նչի համար տրվեց Բորոդինոյի ճակատամարտը: Ոչ ֆրանսացիների, ոչ ռուսների համար այդ ճակատամարտը ոչ մի, անգամ անհշտան իմաստ չունի: Ամենամեծավոր արդյունքը եղավ և պետք է լիներ ռուսների համար այն, որ մենք մոտեցրինք Մոսկվայի կործանումը (որից մենք աշխարհում ամեն բանից շատ էինք վախենում), իսկ ֆրանսացիների համար՝ այն, որ նրանք մոտեցրին ամբողջ բանակի կործանումը (որից նրանք աշխարհում նույնպես ամեն բանից շատ էին վախենում): Այդ արդյունքը հենց այն ժամանակ միանգամայն ակներև էր, բայց Նապոլեոնը այնուամենայնիվ տվեց, իսկ Կուտուզովն ընդունեց այդ ճակատամարտը:

Եթե զորավարները խելացի նկատառումներով առաջնորդվեին, թվում է, թե Նապոլեոնի համար պետք է պարզ լիներ, որ երկու հազար վերստ երկրի խորքը մտնելով՝ ճակատամարտը ընդունելով բանակի 1/4-ի կորստյան հավանական պատահականությունով, նա դեպի անվիճելի կործանում էր դնում, նույնքան պարզ պետք է լիներ Կուտուզովի համար այն, որ ճակատամարտ ընդունելով և նմանապես բանակի քառորդը կորցնելու ռիսկի ենթարկելով իրեն, նա հաստատապես կորցնում է Մոսկվան: Կուտուզովի համար այդ մաթեմատիկորեն պարզ էր, ինչպես պարզ է այն, որ եթե տամախազում իմ մեկ տամայի քարը պակաս է և ես տամայաքարս փոխեմ, ես հաստատապես տանուլ կտամ, ուստի և չպետք է փոխեմ:

Եթե հակառակորդս 16 տամայաքար ունի, իսկ ես 14, ապա ես միայն մեկ ութերորդով եմ նրանից թույլ, իսկ եթե ես 13 քարս փոխեմ, ապա նա ինձնից եռապատիկ ուժեղ կլինի:

Մինչ Բորոդինոյի ճակատամարտը մեր և ֆրանսական ուժերի հարաբերությունը մոտավորապես հավասար էր 5:6-ի, իսկ ճակատամարտից հետո՝ 1:2-ի, այսինքն ճակատամարտից առաջ մեր 160 հազար զորքի դիմաց ֆրանսացիներն ունեին 120 հազար, իսկ ճակատամարտից հետո այդ հարաբերությունը դարձավ 50:100: Եվ չնայած դրան խելոք ու փորձված Կուտուզովն ընդունեց ճակատամարտը: Իսկ Նապոլեոնը, այդ հանձարեղ զորավարը, ինչպես անվանում են նրան, ճակատամարտը տվեց, կորցնելով բանակի քառորդը և էլ ավելի երկա-

րացնելով իր զորագիծը: Եթե ասեն, որ Մոսկվան գրավելով նա մտադրություն ուներ, ինչպես Վիեննան գրավելուց հետո, վերջացնել իր սկսած պատերազմը, ապա դրա դեմ շատ ապացույցներ կան: Իրենք՝ Նապոլեոնի պատմագիրները պատմում են, որ նա դեռ Սմոլենսկի մոտ մտադիր էր կանգ առնել, որ նա հասկանում էր իր երկարածից զորագծի վտանգավորությունը և գիտեր, որ Մոսկվայի գրավումով դեռ արշավանքը չի վերջանա, որովհետև դեռ Սմոլենսկից սկսած նա տեսնում էր, թե ինչ գրություններ են նրան թողնվում ռուսական քաղաքները, և ոչ մի պատասխան չէր ստանում իր բազմիցս արած այն հայտարարություններին, որ ցանկանում էր բանակցություններ վարել:

Տալով և ընդունելով Բորոդինոյի ճակատամարտը, Կուտուզովն ու Նապոլեոնը վարվեցին ակամայորեն և անմտորեն: Իսկ պատմագետները կատարված փաստերին հետազոտում հարմարեցնում են զորավարների նախատեսության ու հանձարեղության ճարպկորեն հերյուրած ապացույցներ, այն զորավարների, որոնք պատմական դեպքերի ակամա զործիչ հանդիսացող գործիչներից ամենաստրկամիտ և ամենից ավելի անգիտակցորեն գործող զեմքերն են եղել:

Հները մեզ թողել են հերոսական պոեմների օրինակներ, որոնց մեջ հերոսներն են կազմում պատմության ողջ հետաքրքրությունը, և մենք էլի դեռ չենք կարողանում ընտելանալ այն բանին, որ մեր ժամանակի համար այդպիսի պատմությունն իմաստ չունի:

Մյուս հարցի մասին, — թե ինչպես են տրվել Բորոդինոյի և նրան նախորդող Շևարդինոյի ճակատամարտերը — նմանապես շատ որոշ կարծիք կա, մի կարծիք, որը նույնքան սխալ է, որքան և հանրածանոթ: Բոլոր պատմագետները գործը ներկայացնում են հետևյալ կերպով.

Ռուս բանակն, իբր թե, նահանջելով Սմոլենսկից, լավագույն դիրքեր էր որոնում զլխավոր ճակատամարտը տալու համար, և այդպիսի դիրքերը իբր թե գտնվել են Բորոդինոյի մոտ:

Ռուսներն, իբր թե, նախօրոք ամրացրել են այդ դիրքերը Մոսկվայից դեպի Սմոլենսկ տանող ճանապարհից դեպի ձախ ուղղանկյունան ղեպի նախապահը՝ նրա՝ Բորոդինոյից դեպի

Ուտիցա տանող մասը, հենց այն տեղում, ուր տեղի ունեցավ ճակատամարտը:

Այդ դիրքերի առջևում, իբր թե, թշնամուն հետևելու համար Շևարդինոյի կուրգանի վրա ամրացած առաջավոր պոստ էին դրել: 24-ին իբր թե նապոլեոնը հարձակում է գործել առաջավոր պոստի վրա և գրավել է այն. իսկ 26-ին հարձակում է գործել ամբողջ ուսս բանակի վրա, որ դիրքեր էր բռնել Բորոդինոյի դաշտում:

Այսպես է ասված պատմական գրականության մեջ. և այդ բոլորը միանգամայն արդարացի է, և դրանում հեշտության մեջ կհամոզվի յուրաքանչյուր մարդ, եթե ցանկանա թափանցել գործի էություն մեջ:

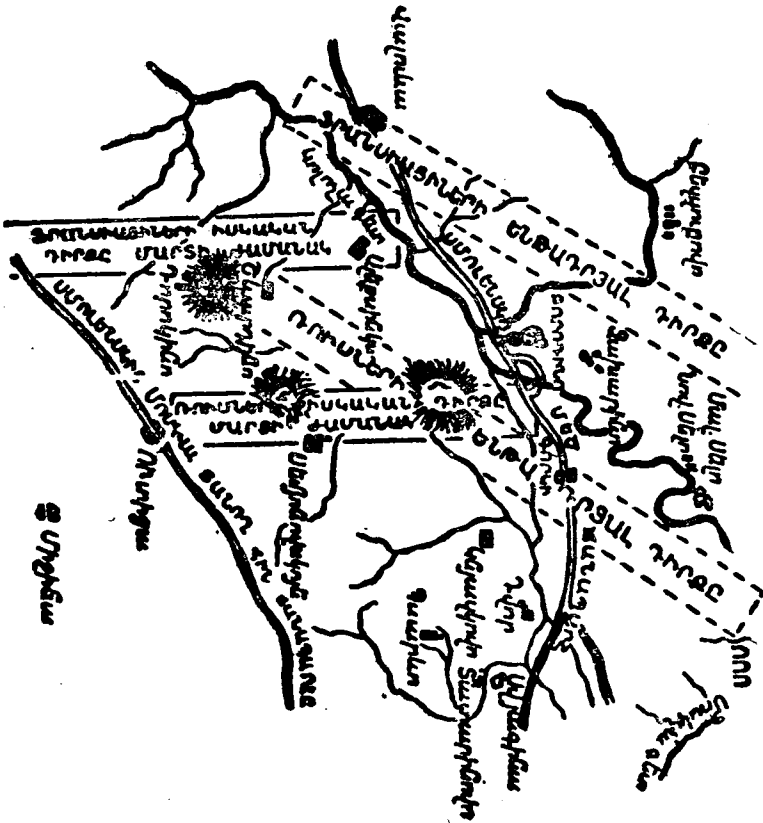
Ռուսները լավագույն դիրքեր չեն որոնել, այլ ընդհակառակը, իրենց նահանջի ճանապարհին շատ այնպիսի դիրքեր են անցել, որոնք Բորոդինոյի դիրքերից ավելի լավ էին: Նրանք կանգ չեն առել այդ դիրքերից և ոչ մեկում, և այն պատճառով, որ Կուտուզովը չէր ցանկացել ընդունել այն դիրքերը, որ ինքը չէր ընտրել, և այն պատճառով, որ ժողովրդական ճակատամարտ տալու պահանջը տակավին բավականաչափ որոշակի չէր արտահայտված, և այն պատճառով, որ դեռ չէր հասել Միլորադովին իր աշխարհագրորդ, և էլ ուրիշ պատճառներով, որոնք անթիվ, անհամար են: Փաստն այն է, որ առաջվա դիրքերն ավելի ամուր էին և որ Բորոդինոյի դիրքերը (այն դիրքերը, որտեղ ճակատամարտը տրվեց) ոչ միայն ամուր չեն, այլև որպես դիրքեր բնավ ավելի հարմար չեն, քան որևէ մի այլ վայր ուսական կայսրության մեջ, մի վայր, որը գուշակելով, կարելի լինի քարտեզի վրա քորոցով ցույց տալ:

Ռուսները ոչ միայն չէին ամրացրել Բորոդինոյի դաշտի դիրքերը՝ ճանապարհից ուղղանկյունաձև դեպի ձախ (այսինքն այն տեղը, որտեղ տեղի ունեցավ ճակատամարտը), այլև մինչև 1812 թվի օգոստոսի 25-ը երբեք չեն էլ մտածել այն մասին, որ ճակատամարտը կարող էր տեղի ունենալ այդ տեղում: Դրան ապացույց կարող է ծառայել նախ այն, որ 25-ին ոչ միայն այդտեղ ամրություն չկար, այլև ամրություն ստեղծելու աշխատանքները, որ սկսվել էին 25-ին, 26-ին, դեռ չէին վերջացել: Երկրորդ, Շևարդինոյի ամրությունների դիրքը — Շևարդինոյի ամրությունները, գտնվելով այն դիրքերի առջևում,

որտեղ տրվեց ճակատամարտը, ոչ մի իմաստ չունենում էին՝ համար էին այդ ամրություններն ավելի լավ ամրացվում, քան մնացած բոլոր ամրությունները: Եվ ինչի՞ համար ամսի 24-ին պաշտպանելով այդ ամրությունները մինչև ուշ գիշերը, սպանեցին բոլոր ջանքերը և կորցրին վեց հազար մարդ: Թշնամուն հետևելու համար բավական էր միայն կազակներից հեծելադես ուղարկել: Երրորդ, որպես ապացույց այն բանի, որ այն դիրքերը, որտեղ ճակատամարտը տեղի ունեցավ, նախատեսված չէին եղել և որ Շևարդինոյի ամրոցիկն այն դիրքերի առաջավոր կետը չէր, ծառայում է այն, որ Բարկլայ-դե-Տոլլին և Բագրատիոնը մինչև ամսի 25-ը այն համոզմունքին են եղել, որ Շեվարդինոյի ամրությունները այդ դիրքերի ձախ թևն են կազմել և որ ինքը Կուտուզովն իր զեկուցագրի մեջ, որը նա գրել էր բորոքված վիճակում ճակատամարտից հետո՝ Շևարդինոյի ամրությունները դիրքերի ձախ թև է անվանում: Արդեն բավական հետո, երբ ազատ պայմաններում զեկուցագրեր են գրվել Բորոդինոյի ճակատամարտի մասին, հնարել են (հավանորեն զլխավոր հրամանատարի սխալներն արգարացնելու համար, որը կարծես անսխալ պետք է լիներ) այն անարդարացի ու տարօրինակ վկայությունը, որ Շևարդինոյի ամրոցիկն իբր թե ծառայել է որպես առաջավոր պոստ (մինչդեռ այդ միայն ձախ թևի ամրացրած մի կետն է եղել) և իբր թե Բորոդինոյի ճակատամարտը մեր կողմից ընդունվել է ամրացրած ու նախապես ընտրած դիրքերում, մինչդեռ այն տեղի է ունեցել միանգամայն չնախատեսված ու գրեթե շամրացրած տեղում:

Իսկ գործն ըստ երևույթին այսպես է եղել. դիրքեր են ընտրել Կուտուզա գետի ուղղության մեջ, որը կտրում է մեծ ճանապարհ ոչ թե ուղղանկյունաձև, այլ սրանկյունաձև, այնպես, որ ձախ թևը եղել է Շևարդինոյում, աչք՝ նովոյն գյուղի մոտ և կենտրոնը՝ Բորոդինոյում, որտեղ միանում են Կուտուզա և Վոյնա գետերը: Այդ դիրքը, Կուտուզա գետի պաշտպանության ներքո, մի բանակի համար, որը պատակ ունի կանգնեցնել Սմոլենսկի ճանապարհով դեպի Մոսկվա շարժվող թշնամուն, միանգամայն ակներև է յուրաքանչյուրի համար, ով կնայի Բորոդինոյի դաշտին, մոռանալով այն մասին, թե ինչպես է տեղի ունեցել ճակատամարտը:

Նապոլեոնը, 24-ին գնալով Վալուևոյի ուղղութեամբ, չի տեսել ուսանների դիրքերը՝ (ինչպես ասված է պատմութեան գրքերում) Ուտիցայից դեպի Բորոդինո (նա չէր կարող տեսնել այդ դիրքերը, քանի որ այդպիսիք չեն եղել) և չի տեսել ուսաբանակի առաջավոր պոստը, այլ ուսա վերջապահ զորքերին հետապնդելիս դեմ է առել ուսանների դիրքերի ձախ թևին, Շևարդինոյի ամրութիւններին և ուսանների համար անսպասելի կերպով զորքերն անց է կացրել Կոլոշա գետով: Եւ ուսանները, ժամանակ չունենալով գլխավոր ճակատամարտի բռնվելու, իրենց ձախ թևում նահանջել են այն դիրքերից, որ նրանք մտադիր էին գրավել, և բռնել են նոր դիրքեր, որոնք նախատեսված և ամրացված չեն եղել: Անցնելով Կոլոշայի ձախ կողմը, ճանապարհից դեպի ձախ, Նապոլեոնն ամբողջ ապագա ճակատամարտը տեղափոխել է աջից դեպի ձախ (ուսանների կողմից) — այն դաշտը, որը գտնվում է Ուտիցայի, Սեմյոնովկոյի և Բորոդինոյի միջև (այդ դաշտը, որը դիրքերի համար բնավ ավելի հարմար չէր, քան որևէ մի այլ դաշտ Ռուսաստանում), և այդ դաշտում էլ տեղի է ունեցել ամսի 26-ի ողջ ճակատամարտը: Կուլիտ ձևով ծրագրվող ճակատամարտի և տեղի ունեցած ճակատամարտի պլանը կլինի (տե՛ս քարտեզը):

Եթե Նապոլեոնը ամսի 24-ի երեկոյան չզնար դեպի Կուլոշա և հրաման չտար հենց նույն այդ երեկոյան հարձակում գործել ամրութիւնների վրա. այլ հարձակում սկսեր միայն օրն առավոտյան, ապա ոչ ոք չէր կասկածի, որ Շևարդինոյի ամրոցիկը մեր դիրքերի ձախ թևն է եղել, և ճակատամարտը տեղի կունենար այնպես, ինչպես այդ մենք սպասում էինք: Այդ դեպքում մենք հավանաբար ավելի համառորեն կպաշտպանեինք Շևարդինոյի ամրոցիկը, մեր ձախ թևը, Նապոլեոնի վրա հարձակում կգործեինք կենսորոնից կամ աջից, և 24-ին գլխավոր ճակատամարտը տեղի կունենար այն դիրքերում, որ ամրացրած ու նախատեսված են եղել: Բայց քանի որ մեր ձախ թևի վրա հարձակում է եղել երեկոյան, մեր վերջապահ զորքերի նահանջելուց հետո, այսինքն՝ Գրիգորևայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտից անմիջապես հետո, և որովհետև ուսա զորապետները չէին ցանկացել կամ ժամանակ չէին ունեցել հենց այն ժամանակ 24-ի երեկոյան գլխավոր ճակատամարտն սկսել, ապա և Բորոդինոյի ճակատամարտի առաջին և գլխավոր գործողութիւնը տանուլ է տրվել դեռ ամսի 24-ին, որի հետևանքով, բնականաբար, տանուլ է տրվել և այն, ինչ տեղի էր ունեցել ամսի 26-ին:

Շևարդինոյի սեղանը կորցնելուց հետո ամսի 25-ի առավոտյան մենք ձախ թևում զրկված ենք եղել դիրքերից և ստիպված ենք եղել ընդարձակել մեր ձախ թևը և շտապ ամրացնել այն որտեղ պատահեր:

Բացի այն, որ օգոստոսի 26-ին ուսա զորքերը գտնվում էին թույլ, դեռ չվերջացրած ամրութիւնների պաշտպանութեան ներքո, այդ դրութեան անհարմարութիւնն ավելանում էր նաև նրանով, որ ուսա զորապետները, լիովին չընդունելով կատարված փաստը (ձախ թևում դիրքերը կորցնելը և ապագա ամբողջ մարտադաշտն աջից դեպի ձախ տեղափոխելը), շա-

բունակում էին մնալ իրենց երկարաձգված դիրքերում՝ սկսած Նովոյե գյուղից մինչև Ուտիցա, և այդ պատճառով էլ պետք է կռվի ժամանակ իրենց գորքերը տեղափոխելին աջից դեպի ձախ: Այսպիսով ճակատամարտի ամբողջ ընթացքում մեր ձախ թևի դեմ ուղղված ֆրանսական ամբողջ բանակի դիմաց ուսներն ունեին կրկնակի թույլ ուժեր: (Պոնյատովսկու գործողություններն Ուտիցայի դեմ և Ուվարովոյի դեմ՝ ձեռնարկված ֆրանսացիների աջ թևում, առանձին գործողություններ էին, որոնք կապ չունեին ճակատամարտի ընթացքի հետ):

Այսպիսով, Բորոդինոյի ճակատամարտը տեղի է ունեցել բոլորովին ոչ այնպես, ինչպես (աշխատելով քողարկել մեր գործակալների սխալները և դրանով իսկ նսեմացնելով ուս գորքի ու ժողովրդի փառքը) նկարագրում են այն: Բորոդինոյի ճակատամարտը տեղի չի ունեցել ընտրած և ամրացրած դիրքերում՝ քիչ ավելի թույլ ուսական ուժերով, այլ այդ ճակատամարտը, Շևարդինոյի ռեզոլուտ կորցնելու հետևանքով, ուսներն ընդունել են բաց, գրեթե շամրացրած վայրում, կրկնակի թույլ ուժերով՝ ֆրանսացիների համեմատությամբ, այսինքն այնպիսի պայմաններում, որոնցում ոչ միայն անհնարին էր տասը ժամ կռվել և ճակատամարտը ոչ վճռական դարձնել, այլև անհնարին էր երեք ժամվա ընթացքում գորքը հտ պահել ջախջախումից ու փախուստից:

XX

25-ի առավոտյան Պիեռը դուրս եկավ Մոժայսկից: Վիթխարի, ուղղածիզ ու ծուռ սարի վայրէջք ճանապարհին, որ քաղաքից գնում էր սարի աջ կողմը կանգնած տաճարի մոտով (ուր ժամերգություն կար և զանգահարություն), Պիեռն իջավ կառքից և գնաց ոտով: Նրա հետևից սարից իջավ մի ինչ-որ հեծյալ գունդ՝ երգողների խումբն առաջին: Նրա դիմաց գալիս, սարն էր բարձրանում սայլերի մի շարան՝ երեկվա կռվի վիրավորներով: Սայլապան գյուղացիները, ձիերի վրա գոռալով ու մտրակներով խփելով, մի կողմից անցնում էին մյուսը: Սայլերը, որոնց վրա պառկած ու նստած էին երեք-երեք ու չորս-չորս վիրավոր զինվորներ, ծուլ-ծուլ էին լինում դիք ճանապարհին սալահատակի նման թափած քարերի վրայով:

Վիրավորները, լաթերով փաթաթված, գունատ, սեղմած շուրթերով ու կիտած հոնքերով, ճաղերից բռնած, վեր էին թռչում ու իրար դիպչում սայլերի մեջ: Բոլորը գրեթե մանկական միամիտ հետաքրքրությամբ նայում էին Պիեռի սպիտակ շլյապային և կանաչ ֆրակին:

Պիեռի կառապանը բարկացած գոռում էր վիրավորների գումակի վրա, որ մի կողմ պահեն: Հեծգունդը երգելով, սարից իջնելով, եկավ դեմ առավ Պիեռի կառքին ու ճանապարհը նեղացրեց: Պիեռը կանգ առավ, կպշելով սարի մեջ փորված ճանապարհի եզրին: Սարի թեքություն պատճառով՝ ճանապարհի խոր ընկած մասն արև չէր տեսնում, այդտեղ ցուրտ էր, խոնավ: Պիեռի գլխավերև օգոստոսյան պայծառ առալուտն էր, և լավում էր ուրախ զանգահարություն: Վիրավորներ տանող սայլերից մեկը կանգ առավ ճանապարհի եզրին հենց իր՝ Պիեռի կողքին: Տրեխավոր սայլապանը, հևալով, վազեց իր սայլի մոտ, քարեր դրեց ետին անիվների ետև և սկսեց ուղղել կանգ առած ձիու լանջափողը:

Ձեռը կապած մի տարեց վիրավոր զինվոր, որ գալիս էր սայլի ետևից, առողջ ձեռով բռնեց վիրավոր ձեռը և նայեց Պիեռին:

— Հը, հայրենակից, մեզ այստեղ են պահելու՞, ինչ է: Թե՞ տանելու են մինչև Մոսկվա, — ասավ նա:

Պիեռն այնպես էր խորասուզվել իր մտքերի մեջ, որ այդ հարցումը չսեց: Նա նայում էր մերթ՝ այժմ վիրավորների սայլախմբին հանդիպած հեծգնդին, մերթ այն սայլին, որի մոտ կանգնած էր ինքը և որի վրա երկու վիրավոր նստած էին, մեկը պառկած, և նրան թվում էր, որ այստեղ, նրանց մեջ է իրեն զբաղեցնող հարցի լուծումը: Սայլում նստած զինվորներից մեկը, ըստ երևույթին, վիրավորված էր այտից: Նրա գլուխն ամբողջ փաթաթված էր լաթերով, և այտի մեկը ուտել էր երեխայի գլխի շափ: Բերանն ու քիթը գնացել էին մի կողմ: Այդ զինվորը նայում էր տաճարին ու խաչակնքում երեսը: Մյուսը, մի ջահել տղա, նորակույզի, խարտյաշ մազերով ու ճերմակ, կարծես բոլորովին անարյուն նուրբ դեմքով, սառած բարի ժպիտով նայում էր Պիեռին. երրորդը պառկած էր փորի վրա, և նրա երեսը չէր երևում: Նրգասաց հեծելակներն անցան սայլի վերևից:

— Ա՛խ, կորավ, կորավ... նրա գլուխը... Օտար երկրում
տպրելով... — երգում էին նրանք զինվորական պարեզանակը:

Կարծես նրանց արձագանք տալով, բայց մի այլ ուրախու-
թյամբ, բարձունքի վրա փշրվում-ջարդվում էին զանգահա-
բուժյան մետաղյա հնչյունները: Եվ դարձյալ մի այլ ուրախու-
թյան մեջ հակառակ զառիվայրի գագաթը ողողում էին արևի
առք ճառագայթները: Բայց զառիվայրի տակ, վիրավորների
սայլի մոտ, հեացող ձիու կողքին, ուր կանգնած էր Պիեռը,
խոնավ էր, մոայլ ու տխուր:

Ուռած այտով զինվորը բարկացած նայում էր երգասաց
հեծելակներին:

— Օ՛հ, զուգվածներ, — ասավ նա հանդիմանանքով:

— Հիմա ոչ թե զինվորներ, գեղացիներ էլ տեսա: Գեղա-
ցիներին էլ քշում են, — ասավ սայլի ետևը կանգնած զինվորը
տխուր ժպիտով և Պիեռին դիմելով: — Հիմի էլ շն՞ քոկում...
Ուզում են ամբողջ ժողովրդով հարձակվել. մի խոսք են ասում —
Մոսկվա: Ուզում են միանգամից:

Չնայած զինվորի խոսքերի անորոշության, Պիեռը հաս-
կացավ այն բոլորը, ինչ նա ուզում էր ասել, և գլխով հավանու-
թյուն տվեց:

Ճանապարհը մաքրվեց, և Պիեռն իջավ սարի ստորոտն ու
զնաց առաջ:

Պիեռը գնում էր, ճանապարհի երկու կողմը նայելով, որո-
նելով ծանոթ դեմքեր ու ամենուրեք հանդիպելով միայն գործի
տարբեր տեսակների անծանոթ զինվորական դեմքերի, որ
միատեսակ զարմանքով նայում էին նրա սպիտակ շլյապային
ու կանաչ ֆրակին:

Չորս վերստ գնալով՝ նա հանդիպեց առաջին ծանոթին և
ուրախ-ուրախ դիմեց նրան: Այդ ծանոթը՝ բանակում վարչա-
կան պաշտոն ունեցող բժիշկներից մեկն էր: Նա կառքով գալիս
էր Պիեռի դեմից, նստած մի երիտասարդ բժիշկի կողքին. Պիեռին
ճանաչելով՝ նա կանգնեցրեց իր կառուպանին փոխարինող
կազակին:

— Կո՛մս: Ձերդ պայծառափայլություն, դուք ի՞նչպես է
որ այստեղ եք, — հարցրեց բժիշկը:

— Այնպես, ցանկացա նայել...

— Այո, այո, նայելու բա՛: շատ կլինի...

Պիեռն իջավ կառքից և, կանգնելով, խոսեց բժիշկի հետ, բա-
ցատրելով նրան ճակատամարտին մասնակցելու իր մտադե-
թյունը:

Բժիշկը Բեզուխովին խորհուրդ տվեց դիմել ուղղակի գերա-
պայծառին:

— Եվ աստված գիտի, թե ճակատամարտի ժամանակ որ-
տեղ եք ընկնելու, անհայտության մեջ, — ասավ նա, հայացք
փոխանակելով իր ջահել ընկերոջ հետ, — իսկ գերապայծասը
այսուամենայնիվ գիտի ձեզ և սիրով կընդունի: Այդպես էլ
արեք, բարեկամս, — ասավ բժիշկը:

Բժիշկը թվում էր հոգնած է և շտապում էր:

— Այդպե՛ս եք կարծում... Իսկ ես դարձյալ ուզում էի
հարցնել ձեզ, թե որտե՞ղ են բուն գիրքերը, — ասավ Պիեռը:

— Գիրքե՛րը, — ասավ բժիշկը, — գա արդեն իմ գծից դուրս
է... կանցնեք Տատարինովոն, այնտեղ ինչ-որ շատ խն քանդում:
Այնտեղ բարձրացե՛ք կուրգանը. այդտեղից երևում է, — ասավ
բժիշկը:

— Այնտեղից էլ երևո՞ւմ է... Դուք եթե...

Բժիշկն ընդհատեց նրան ու մոտեցավ կառքին:

— Ես ձեզ կառաջնորդեի, բայց աստված վկա — ա՛յ
(բժիշկը ցույց տվեց կողորդը), շտապում եմ կորպուսի հրամա-
նատարի մոտ: Մեզ մոտ գիտեք ինչպե՛ս է... գիտե՞ք, կոմս,
վաղը ճակատամարտ է. հարյուր հազար զորքին ամենաքիչը
20 հազար վիրավոր պետք է հաշվել, իսկ մենք ոչ պատգա-
րակներ ունենք, ոչ մահճակալներ, ոչ բուժակներ, ոչ բժիշկ-
ներ անգամ 6 հազարի համար: Կա տասը հազար սայլ, բայց
հարկավոր է և ուրիշ բան: Ի՞նչպես կուզես, այնպես էլ արա:

Այն օտարոտի միտքը, թե այդ հազարավոր մարդկանցից
(ողջ, առողջ, ջահել ու տարիքոտ մարդիկ, որ ուրախ զար-
մանքով նայում էին նրա շլյապային) 20 հազարը հաստատապես
դատապարտված էին վիրավորվելու և մահվան (զուցե հենց
նրանք, որոնց ինքը տեսավ), — զարմացրեց Պիեռին:

Ճերանք, գուցե, վաղը մեռնեն. էլ ինչո՞ւ են մտածում որևէ
ուրիշ բանի մասին, քան մահվան: Եվ հանկարծ մտքերի
ինչ-որ գաղտնի կապակցությամբ կենդանի կերպով պատկե-
րացավ նրան Մոժայսկի սարի վարչը, վիրավորներով սայ-

լերը, գանգահարութիւնը, արևի շեղ ճառագայթները և հեծելակները երգը:

«Հեծելակները գնում են ճակատամարտ և հանդիպում են վիրավորների և ոչ մի բոլոր չեն մտածում այն մասին, թե ի՞նչ է սպասում իրենց, այլ անցնում են նրանց մոտով ու աչքով անում վիրավորներին: Իսկ դրանցից 20 հազարը դատապարտված է մահվան, և նրանք զարմանում են իմ շլյապայի վրա: Տարօրինակ է», — մտածում էր Պիեռը, գնալով առաջ, դեպի Տատարինովո:

Կալվածատիրական տան առաջ, ճանապարհի ձախ կողմը, կանգնած էին կառքեր, ֆուրգոններ, սպասյակների բազմութիւններ ու պահակներ: Գերապայծառն այդտեղ էր իջևանել: Բայց Պիեռի եկած ժամանակը չկար, և շտաբականներից էլ գրեթե ոչ ոք չկար: Բոլորը գնացել էին մաղթանքի: Պիեռը դնաց առաջ՝ դեպի Գորկի:

Սարը բարձրանալով և գյուղի մի փոքրիկ փողոց մտնելով, Պիեռն առաջին անգամ տեսավ գյուղացի-աշխարհազորականներին՝ խաչերը, փափախների վրա ու սպիտակ վերնաշապիկներով, որ բարձրաձայն խոսելով ու քրքիջով, աշխուժացած ու քրտնած, ինչ-որ աշխատանք էին կատարում ճանապարհի աջ կողմը, խոտակալած ահագին կուրգանի վրա:

Ոմանք հողը քանդում էին բահերով, ոմանք ձեռնասայլակներով կրում էին այդ հողը, մյուսները կանգնել, ոչինչ չէին անում:

Երկու սպա կանգնել էին կուրգանի վրա ու կարգադրութիւններ էին անում նրանց: Տեսնելով այդ գյուղացիներին, որ, ըստ երևույթին, դեռ զվարճանում էին իրենց նոր զինվորական վիճակով, Պիեռը նորից հիշեց Մոժայսկի վիրավոր զինվորներին և նրան հասկանալի դարձավ այն, ինչ ուզում էր արտահայտել այն զինվորը, որ ասավ թե՛ ուզում են ամբողջ ժողովրդով հառձակվել: Ծակատամարտի դաշտում աշխատող այդ մորուքավոր գյուղացիների տեսքը, նրանց տարօրինակ ու անճոռնի կոշիկներով, քրտնած վիզերով և ոմանց շապիկների կոճակարձակ օձիքներով, որոնց տակից երևում էին անրակների արևառ ոսկորները, — Պիեռի վրա ավելի խորն գրեց այն բուլորից, ինչ նա տեսել ու լսել էր մինչ այժմ՝ ներկա բոլորի հանդիսավորութեան ու կարևորութեան մասին:

Պիեռն իջավ կառքից և աշխատող աշխարհազորականների մոտով գնաց բարձրացավ այն կուրգանը, որից, ինչպես բրձիչկն էր ասում, երևում էր ճակատամարտի դաշտը:

Առավոտյան ժամը 11-ն էր: Արևը կանգնած էր Պիեռից մի փոքր ձախ ու ետևը և, մաքուր, չինչ օդի միջով սպայծառ լուսավորում էր ահագին, ամֆիթատրոնի ձևով իր առջև բացվող պանորաման:

Այդ ամֆիթատրոնով վեր ու դեպի ձախ, այն կտրելով, ձգվում էր Սմոլենսկի մեծ ճանապարհը, որ անցնում էր սպիտակ եկեղեցի ունեցող գյուղի միջով, որն ընկած էր կուրգանից 500 քայլ առաջ և նրանից ներքև (դա Բորոգինոն էր): Ծանապարհն անցնում էր գյուղի տակով, կամրջով և վայրէջքներով ու վերելքներով ձգվում-ոլորվում էր հետզհետե բարձր ու բարձր, դեպի վեց վերստի վրա երևացող Վալուևո գյուղը (այնտեղ էր գտնվում այժմ Նապոլեոնը): Վալուևոյից դեռ ճանապարհը թաքնվում էր հորիզոնի դեղնած անտառում: Կեչու և եղևնու այդ անտառում, ճանապարհի ուղղութիւնից դեպի ձախ, արևի տակ փայլում էր Կոլոչայի վանքի հեռավոր խաչն ու զանգակատունը: Այդ ամբողջ կապույտ հեռվում, անտառից ու ճանապարհից դեպի աջ ու ձախ, տարբեր տեղերում երևում էին ծխացող խարույկներ և մեր ու թշնամու գործերի անորոշ զանգվածները: Դեպի աջ՝ Կոլոչա և Մոսկվա գետերի հոսանքով կիրճեր ու սարեր էին: Կիրճերի արանքով հեռվում երևում էին Բեզզուբովո և Զախարինո գյուղերը: Դեպի ձախ՝ տեղը հարթ էր, կային հացահատիկի դաշտեր և երևում էր այրված ծխացող Սեմյոնովսկոյե գյուղը:

Այն ամենը, ինչ տեսավ Պիեռը աջ և ձախ կողմերում, այնքան անորոշ էր, որ դաշտի ոչ աջ, ոչ ձախ կողմը լիովին չբավարարեց նրա պատկերացումին: Ամեն տեղ ոչ թե ճակատամարտի դաշտ էր, ինչպես սպասում էր նա, այլ դաշտեր էին, բացատներ, գործեր, անտառներ, խարույկների ծուխ, գյուղեր, կուրգաններ, գետեր, և որքան էլ փնտրում-գննում էր Պիեռը, նա այդ կենդանի վայրերում չկարողացավ դիրքեր գտնել և չկարողացավ անդամ մեր գործերը տարբերել թշնամու գործերից:

«Պետք է իմացողից հարցնել», մտածեց նա և դիմեց սպային, որ հետաքրքրութամբ նայում էր նրա ոչ զինվորական վիթխարի կերպարանքին:

— Թույլ տվեք հարցնել, — դիմեց Պիեռը սպային, — սա ի՞նչ գյուղ է առջևում:

— Բո՛ւրդինո, թե ի՞նչ, — ասավ սպան, հարցումով դիմելով իր ընկերոջը:

— Բորդինո, — ուղղելով պատասխանեց մյուսը:

Սպանը, ըստ երևույթին, խոսելու առիթից գոհ, մոտեցավ Պիեռին:

— Այստեղ մերո՞նք են, — հարցրեց Պիեռը:

— Այո. իսկ հրե մի քիչ հեռու ֆրանսացիներն են, — ասավ սպան: — Հրե՛ նրանք, հրե՛ երևում են:

— Ո՞ւր է, ո՞ւր է, — հարցրեց Պիեռը:

— Հասարակ աչքով երևում է: Այ հրե՛:

Սպան ձևով ցույց տվեց այն ծխերը, որ երևում էին գետի մյուս կողմը, և նրա դեմքին երևաց այն խիստ ու լուրջ արտահայտությունը. որ Պիեռը տեսել էր իրեն հանդիպած շատ դեմքերի վրա:

— Ա՛, դրանք ֆրանսացիներն են: Իսկ այնտե՞ղ... — Պիեռը ցույց տվեց դեպի ձախ՝ կուրգանը, որի մոտ զորքեր էին երկվում:

— Այդ մերոնք են:

— Ա՛խ, մերոնք են: Իսկ այնտե՞ղ... — Պիեռը ցույց տվեց մի ուրիշ հեռու կուրգան, ուր մի մեծ ծառ կար գյուղի կողքին, որ երևում էր կիրճում, և որի մոտ նույնպես խարույկներ էին ծխում և ինչ-որ բան սևին էր տալիս:

— Այդ դարձյալ նա է, — ասավ սպան (դա Շևարդինոյի ռեզոտոն էր): — Երեկ մերն էր, իսկ այսօր նրանը:

— Ուրեմն ի՞նչպես են մեր դիրքերը:

— Դիրքե՞րը, — ասավ սպան բավականություն ժպտով, — ես այդ կարող եմ պատմել ձեզ պարզ, հասկանալի, որովհետև մեր բոլոր ամրությունները գրեթե ես եմ շինել: Այ, տեսնո՞ւմ եք, մեր կենտրոնը Բորդինոն է, ա՛յ այստեղ: — Նա ցույց տվեց սպիտակ եկեղեցի ունեցող գյուղը, որ առջևումն էր: — Այստեղ Կոլոչան անցնելու տեղն է: Ա՛յ այստեղ, տեսնում եք, ուր ցածրում փոխած են հնձած խոտի ծորերը,

ահա այդտեղ էլ կամուրջն է: Դա մեր կենտրոնն է: Մեր աջ թ՛ւը ա՛յ որտեղ է (նա ցույց տվեց ուղիղ դեպի աջ, կիրճի հեռուն), այնտեղ Մոսկվա գետն է. այնտեղ մենք շինել ենք երեք ռեզոտո (ամրոցիկ), շատ ամուր: Ձախ թևը... — սպան այստեղ կանգ առավ: — Գիտեք, դա շատ դժվար է բացատրել ձեզ... Երեկ մեր ձախ թևը հրե՛ այնտեղ էր՝ Շևարդինոյում. հրե՛ տեսնո՞ւմ եք կաղնի ծառը. իսկ հիմա ձախ թևը մենք ետ ենք քաշել. այժմ հրե, հրե տեսնո՞ւմ եք գյուղը և ծուխը — դա Սեմյոնովկոյեն է. այ այստեղ, — նա ցույց տվեց Ռակակու կուրգանը: — Միայն հազիվ թե այստեղ ճակատամարտ լինի: Որ նա զորքերը փոխադրել է այստեղ, դա խարեություն է. նա երևի, թիկնանց շարժում կանի Մոսկվա գետի աջ կողմից. է, ուր էլ լինի, վաղը շատերը չեն լինի, — ասավ սպան:

Տարիքոտ ենթասպան, որ մոտեցել էր սպային՝ նրա զրույցի միջոցին, անխոս սպասեց, որ իր պետը խոսքը վերջացնի. բայց այդտեղ նա, ըստ երևույթին, սպայի խոսքերից դժգոհ, ընդհատեց նրան:

— Պետք է հողակողովներ բերել տալ, — ասավ նա խստուքով:

Սպան կարծես շփոթվեց, կարծես հասկացավ, թե կարելի է մտածել, որ շատերը չեն լինի վաղը, բայց հարկավոր չի խոսել այդ մասին:

— է, լավ, երրորդ վաշտն ուղարկիր նորից, — շտապ-շտապ ասավ սպան:

— Իսկ դուք ո՞վ եք, բժիշկների՞ց եք:

— Ոչ, ես այնպես, — պատասխանեց Պիեռը:

Նվ Պիեռը նորից աշխարհագրականների մոտով իջավ սարի ստորոտը:

— Ախ, անիծյալներ, — ասավ նրան հետևող սպան, քիթը սեղմելով ու աշխատողների մոտով վազելով:

— Հրե՛ նրանք... բերում են, գալիս են... Հրե նրանք... Հիմա կմտնեն... — հանկարծ լավեցին ձայներ ու թե՛ սպաները, թե՛ զինվորները, թե՛ աշխարհագրականները ճանապարհով վազեցին առաջ:

Սարի տակից՝ Բորդինոյից բարձրանում էր եկեղեցական թափոր: Բոլորի առջևից փոշոտ ճանապարհով կանոնավոր շարքերով գալիս էր հետևակր գլխարկները վերցրած ու հրա-

ցանները ցած իջեցրած: Հետևակի ետևից լավում էր եկեղեցական երգեցողություն:

Պիեռից առաջ անցնելով, անգղակ՝ եկողներին ընդառաջ էին վազում զինվորներն ու աշխարհազորականները:

— Աստվածամորը բերո՞ւմ են... Հովանավորին: Իվերիայի աստվածամորը...

— Սմոլենսկի աստվածամորը, — ուղղեց մի ուրիշը:

Աշխարհաշորականները, թե՛ նրանք, որ գյուղումն էին, թե՛ նրանք, որ աշխատում էին մարտկոցում, թիբը շարտելով, վազեցին թափորին ընդառաջ: Փոշոտ ճանապարհով եկող գումարտակի ետևից գալիս էին շուրջառ ցցած քահանաները, — վեղարով մի ծերունի՝ տիրացուի ու երգիչների հետ: Նրանց ետևից զինվորներն ու սպաները բերում էին մի մեծ, սևադեմ, մետաղե շրջանակով սրբապատկեր: Դա Սմոլենսկից դուրս բերած սրբապատկերն էր և այն օրից տանում էին զորքի ետևից: Սրբապատկերի ետևից, կողքերից, առջևից, ամեն կողմից գնում, վազում ու երկրպագում էին զինվորականների գլխաց քաղց քաղմունքները:

Սարը բարձրանալով, թափորը կանգ առավ. սրբապատկերը սրբիչներով բռնած մարդիկ փոխվեցին, դպիրները նորից վառեցին բուրվառները, և մաղթանքն սկսվեց: Արևի տաք ճառագայթները շեղ ընկնում էին վերևից. թույլ, գուլ բամին խաղում էր բաց գլուխների մազերի ու սրբապատկերը զարդարող ժապավենների հետ. բաց երկնքի տակ հնչում էր մեղմ երգեցողությունը: Սպաների, զինվորների, աշխարհազորականների ահագին քաղմունքում գլխաբաց շրջապատել էր սրբապատկերը: Քահանայի ու տիրացուի ետևում, մարդկայինցից ազատված տեղում կանգնել էին աստիճանավոր մարդիկ: Մի ճաղատ գեներալ Գեորգիի խաչը վզին, կանգնել էր քահանայի ուղիղ թիկունքի ետևը ու, երեսն առանց խաչակնքելու (ըստ երևույթին, գերմանացի էր), համբերությամբ սպասում էր մաղթանքի վերջին, որը նա անհրաժեշտ էր համարում լսել, հավանորեն, ուս ժողովրդի հայրենասիրությունը գրգռելու համար: Մի ուրիշ գեներալ կանգնել էր ռազմական դիրքով և ձեռք թափահարում էր կրծքի առջև, շուրջը նայելով: Աստիճանավորների այդ խմբում Պիեռը, որ կանգնած էր գյուղացիների մեջ, ճանաչեց մի քանի ծանոթների.

բայց նա չէր նայում նրանց. նրա ուշադրությունն ամբողջ կլանված էր այդ քաղմունքյան մեջ եղած զինվորների և աշխարհազորականների դեմքերի լուրջ արտահայտությամբ, որ միակերպ ազահունքյամբ նայում էին սրբապատկերին: Հենց որ հոգնած տիրացուները (որ քսաներորդ մաղթանքն էին երգում) սկսեցին ծուլորեն ու սովորականի պես երգել. «ազատիր աղետներից ստրուկներին քո, աստվածամայր», և քահանան ու դպիրն էլ ձայնակեցին. բոլորի դեմքերին վառվում էր նույն՝ առաջիկա րուպի հանդիսավորությունը գիտակցելու արտահայտությունը, որ Պիեռը տեսել էր Մոսկյակում՝ սարի տակ և այդ առավոտ իրեն հանդիպած շառ: ու շատ դեմքերի վրա. և ավելի հաճախ խոնարհվում էին գլուխները՝ մազերի թափահարումով, ավելի հաճախ լավում էին հառաչանքներ ու խաչակնքվելու ձայներ:

Սրբապատկերը շրջապատող քաղմունքյունը հանկարծ էտ քաշվեց և սեղմեց Պիեռին: Մեկը, ըստ երևույթին, մի շատ կարևոր անձնավորություն, դատելով այն շտապողականությունից, որով ետ էին քաշվում նրա առաջ, մոտենում էր սրբապատկերին:

Դա Կուտուզովն էր, որ շրջում էր դիրքերը: Նա դեպի Տատարինովո վերադառնալով, մոտեցավ մաղթանքին: Պիեռն անմիջապես ճանաչեց Կուտուզովին՝ նրա առանձնահատուկ, բոլորից ջոկվող կերպարանքից:

Ահագին հաստ մարմնի վրա երկար սյուրթուկ հագած, փոքր-ինչ կոացած մեջքով, բաց սպիտակ գլխով, թափված սպիտակ աչքը ճարպակալած դեմքի վրա, Կուտուզովն իր օրորուն քայլվածքով մտավ շրջանը և կանգ առավ քահանայի ետևը: Նա խաչակնքեց սովորական շարժումով, ձեռք մինչև գետին հասցրեց և, ծանր հոգոց արձակելով, խոնարհեց իր արևադարձ գլուխը: Կուտուզովի ետևը կանգնած էին Բենիգսենն ու շքախումբը: Չնայած գլխավոր հրամանատարի ներկայություն, որ իր վրա էր դարձրել բոլոր բարձր աստիճանավորների ուշադրությունը, աշխարհազորականներն ու զինվորները, առանց նրան նայելու, շարունակում էին աղոթել:

Երբ մաղթանքը վերջացավ, Կուտուզովը մոտեցավ սրբապատկերին, ծանրությամբ ծունկի իջավ, երկրպագելով, և երկար փորձում ու չէր կարողանում ոտի կանգնել ծանրություն-

նայ ու թուլութիւնից: Նրա այնհեր գլուխը ցնցվում էր ճիգերից: Վերջապես նա վեր կացավ և պարզամիտ մանկան պես շարժերն առաջ տանելով համբուրեց սրբապատկերն ու խոնարհվեց, ձեռք մինչև գետնին դիպցնելով: Գեներալիտեալը հետեց նրա օրինակին. հետո սպաները, ու նրանց հետից, մի կյանց սեղմելով, հեռավոր ու իրար հրհրելով, հուզված դիմաքերով մոտեցան գինձորներն ու աշխարհագորականները:

XXII

Իրեն շրջապատողների սեղմելուց օրորվելով՝ Պիեռը նայեց իր շուրջը:

— Կոմս, Պյոտր Կի'րիլիչ: Դուք ի՞նչպես է որ այստեղ եք, — ասավ ինչ-որ մեկի ձայնը

Պիեռը ետ նայեց: Բորիս Դրուբեցկոյը, ձեռներով ծնկները մաքրելով, որ հողոտ էին (հավանորեն նույնպես համբուրել էր սրբապատկերը), ժպտալով մոտեցավ Պիեռին: Բորիսը հագնված էր էլեգանտ, արշավանքային ռազմականության երանգով: Հագել էր երկար սյուրթուկ և մտրակը գցել ուսով այնպես, ինչպես Կուտուզովը:

Կուտուզովը մինչ այդ մոտեցավ գյուղին և նստեց մոտիկ տան ստվերում՝ նստարանի վրա, որ վազելվազ բերեց մի կազակ, իսկ մի ուրիշը հապճեպ ծածկեց այն գորգով: Ահագին փայլուն շքախումբը շրջապատեց գլխավոր հրամանատարին:

Սրբապատկերը շարժվեց առաջ, բազմութիւնն ուղեկցութեամբ: Պիեռը Կուտուզովից երեսուն քայլ հեռու կանգ առավ, Բորիսի հետ խոսակցելով:

Պիեռը բացատրեց, որ ինքը մտադիր է մասնակցել ճակատամարտին և դիտել դիրքերը:

— Այ ինչպես կանեք, — ասավ Բորիսը: — Je vous ferai les honneurs du camp¹: Ամեն ինչ դուք ավելի լավ կտեսնեք այնտեղից, որ կոմս Բենիգսենն է լինում: Ես չէ որ նրա մոտ եմ լինում: Ես նրան կգեկուցեմ: Իսկ եթե կամենում եք դիրքերը շրջել, գնանք մեզ հետ. մենք հիմա գնում ենք ձախ թևը: Իսկ հետո կվերադառնանք և շնորհ կանեք ինձ մոտ գիշերելու,

ու պարտիա կկազմենք: Դուք Դիմիտրի Սերգեյիչին ծանօթ եք, չէ՞: Նա ա՛յ այստեղ է լինանել, — Բորիսը ցույց տվեց Գորկիի երրորդ տունը:

— Բայց ես կուզեի տեսնել այ թևը. ասում են շատ ուժեղ է, — ասավ Պիեռը: — Ես կուզեի Մոսկվա գետից սկսած անցնել դիտել բոլոր դիրքերը:

— Է՛, այդ հետո կարող եք, գլխավորը — ձախ թևն է...

— Այո, այո: Իսկ որտե՞ղ է իշխան Բալկոնսկու գունդը, չե՞ք կարող ցույց տալ ինձ, — հարցրեց Պիեռը:

— Անդրիյ Նիկոլաևիչ²: Մենք նրանց մոտով պիտի անցնենք, ես ձեզ կտանեմ նրա մոտ:

— Ի՞նչպես է ձախ թևը, — հարցրեց Պիեռը:

— Ճիշտն ասեմ ձեզ, entre nous¹, մեր ձախ թևը աստված գիտի ինչ դրութեան մեջ է, — ասավ Բորիսը վստահութեամբ ձայնը իջեցնելով, — Կոմս Բենիգսենը ամենևին այդ չէր ենթադրում: Նա ենթադրում էր ա՛յ այն կուրգանը ամրացնել բոլորովին ոչ այդպես... Բայց, Բորիսը ուներ թոթվեց, — գերապայծառը չցանկացա՞վ, թե՞ շարախոսել են նրան: Չէ որ... — Եվ Բորիսը խոսքը շփրջացրեց, որովհետև այդ ժամանակ Պիեռին մոտեցավ Կայսարովը, Կուտուզովի աղյուտանտը: — Ա՛: Պախի Սերգեյիչ, — ասավ Բորիսը, անբռնազբոս ժպտով դիմելով Կայսարովին: — Իսկ ես ա՛յ աշխատում եմ կոմսին բացատրել մեր դիրքերը: — Ջարմանալի է, թե գերապայծառը ինչպե՞ս կարող էր այդպես ճիշտ գուշակել Ֆրանսացիների դիտավորութիւնները:

— Դուք ձախ թևի մա՞սին եք ասում, — ասավ Կայսարովը:

— Այո, այո, հենց նրա մասին: Մեր ձախ թևը հիմա շատ շատ ուժեղ է:

Չնայած այն բանին, որ Կուտուզովը շտաբից բշել էր բոլոր ավելորդ մարդկանց, Բորիսը, Կուտուզովի կատարած փոփոխութիւններից հետո, կարողացավ մնալ գլխավոր կայանում: Բորիսը տեղավորվեց կոմս Բենիգսենի մոտ: Կոմս Բենիգսենը, ինչպես և բոլոր այն մտորդիկ, որոնց մոտ ծառայել էր Բորիսը, ջահել իշխան Դրուբեցկոյին համարում էր անզնահատելի մարդ:

¹ Մեր մեջ:

¹ Ես ձեզ ցույց կտամ լազերը:

Բանակի ղեկավարութեան մեջ կային երկու իրարից խստորեն տարբերվող պարտիաներ՝ Կուտուզովի պարտիան և շտաբի պետ Բենիկսենի պարտիան: Բորիսը պտնվում էր այս վերջին պարտիայի մեջ և ոչ ոք այնպես, ինչպես նա, չէր կարողանում ստիկամիտ հարգանք տալով Կուտուզովին, զգացնել տալ որ ծերունին վատ է և թե ամբողջ գործը վարում է Բենիկսենը: Հիմա հասել էր ճակատամարտի վճռական րոպեն, որը պետք է կամ ոչնչացնե՞ր Կուտուզովին և իշխանութունը հանձնե՞ր Բենիկսենին կա՛մ, եթե անգամ Կուտուզովը շահեր ճակատամարտը, զգացնել տար, թե ամեն ինչ արել է Բենիկսենը: Համենայն դեպս, վաղվան օրվա համար բաժանվելու էին մեծամեծ պարզներ և առաջ էին քաշվելու նոր մարզիկ: Եվ այդ պատճառով Բորիսն ամբողջ օրը հուզված վիճակի մեջ էր:

Կայսարովից հետո Պիեռին մտեցան դարձյալ ուրիշները՝ իր ծանոթներից, և նա չէր կարողանում պատասխանել Մոսկվայի մասին արված բազում հարցուփորձերին, և ժամանակ շուններ լսել այն պատմութունները, որ անում էին իրեն: Բոլոր դեմքերն աշխույժ է տազնապ էին արտահայտում: Բայց Պիեռին թվում էր, որ մի քանի դեմքերի վրա արտահայտված զրգովածութեան պատճառը թաքնված էր ավելի անձնական հաջողութեան վերաբերող հարցերի մեջ, և նրա մտքից չէր հեռանում զրգովածութեան այն մյուս արտահայտութունը, որ տեսավ նա ուրիշ դեմքերի վրա և որը խոսում էր ոչ թե անձնական խնդիրների մասին, այլ ընդհանուր, կրանքի և մահվան խնդիրների մասին: Կուտուզովը նկատեց Պիեռի կարգաբանքը և նրա շուրջը հավաքված խումբը:

— Դրան կանչեցե՞ք ինձ մոտ, — ասավ Կուտուզովը:

Այլուտանտը հայտնեց գերապաշտոնի ցանկութունը, և Պիեռը գնաց դեպի նստարանը: Բայց նրանից առաջ Կուտուզովին մոտեցավ մի շարքային աշխարհագրական: Դա Դուլոխովն էր:

— Սա ի՞նչ գործ ունի այստեղ, — հարցրեց Պիեռը:

— Դա մի այնպիսի՝ ծակամուտ արարած է, որ ամեն տեղ խցկվում է, — պատասխանեցին Պիեռին: — Նա չէ որ աստիճանագուրկ է արված: Հիմա հարկավոր է դուրս պրծնել: Ինչոր նախագծեր է ներկայացրել և գիշերը թշնամու զորաշղթան է սողոսկել... Բայց կտրիճ տղա է:

Պիեռը զլխարկը վերցնելով, հարգալիբ գլուխ խոնարհեց Կուտուզովի առաջ:

— Ես որոշեցի, որ եթե զեկուցեմ ձերդ պայծառափայլութեանը, դուք կարող եք քշել ինձ, կամ ասել, թե ձեզ հայտնի է այն՝ ինչ ես զեկուցում եմ, և այն ժամանակ ես չեմ լինի... — ասում էր Դուլոխովը:

— Այդպես, այդպես:

— Իսկ եթե ես իրավացի եմ, ապա օգուտ կբերեմ հայրենիքիս, որի համար պատրաստ եմ մեռնել:

— Այդպես... այդպես:

— Իսկ եթե ձերդ պայծառափայլութեանը հարկավորվի իր կյանքը լինայող մի մարդ, հաճեցե՞ք հիշել ինձ... Թուրևս, ես պետք գամ ձերդ պայծառափայլութեանը:

— Այդպես... այդպես... — կրկնեց Կուտուզովը, ծիծաղող ու կուշ եկող աչքով Պիեռին նայելով:

Այդ ժամանակ Բորիսը, իր պալատական ճարպիկութեամբ առաջ եկավ, կանգնեց Պիեռի կողքին՝ իշխանութեանը մոտիկ և ամենաբնական տեսքով ու ոչ բարձր ձայնով, կարծես շարունակելով սկսած զրույցը, ասավ Պիեռին.

— Աշխարհագրականները ուղղակի հագել են մաքուր, սպիտակ շապիկներ, որ պատրաստվեն մահվան: Ի՞նչպիսի հերոսութուն, կոմս:

Բորիսն այդ Պիեռին ասավ, ըստ երևույթին, նրա համար, որ գերապաշտուր լսի: Նա գիտեր, որ Կուտուզովն ուշադրութուն կդարձնի այդ խոսքերին, և իսկապես գերապաշտուր դարձավ նրան:

— Դու ի՞նչ ես ասում աշխարհագրի մասին, — ասավ նա Բորիսին:

— Նրանք, ձերդ պայծառափայլութուն, պատրաստվելով վաղը մեռնելու, հագել են սպիտակ շապիկներ:

— Ա՛... Սքանչելի, անմահ ժողովուրդ է, — ասավ Կուտուզովը և, աչքերը փակելով, գլուխն օրորեց: — Անմահ ժողովուրդ է: — կրկնեց նա, հոգով քաշելով:

— Ցանկանում եք վառողի հոտ առնել, — ասավ նա Պիեռին: — Այո, հաճելի հոտ ունի: Պատիվ ունեմ ձեր կնոջ երկրպագուն լինելու, առողջ է նա: Իմ ժամանակավոր օթևանը ձեր տրամադրութեան տակ է:

Եվ, ինչպես այդ հաճախ պատահում է ծեր մարդկանց, Կուտուզովը սկսեց ցրված շուրջը նայել, կարծես մոռանալով այն բոլորը, ինչ պետք է ասեր կամ աներ:

Ըստ երևույթին, հիշելով այն, ինչ փնտրում էր, նա ձեռով իր մոտ կանչեց իր աղյուտանտի եղբայր Անդրեյ Սերգեյիչ Կայսարովին:

— Ի՞նչպես էր Մարինի ոտանավորը. ի՞նչպես էր ոտանավորը, որ Գերակովի վրա գրել էր. «Կորպուսում կլինես ուսուցիչ...»: Ասա, ասա, — ասավ Կուտուզովը, ըստ երևույթին պատրաստվելով ծիծաղել:

Կայսարովը կարգաց... Կուտուզովը, ժպտալով, գլխով էր անում ոտանավորի տակտով:

Երբ Պիեռը հեռացավ Կուտուզովից, Դոլոխովը նրան մոտենալով, մտավ նրա թևը:

— Շատ ուրախ եմ ձեզ այստեղ հանդիպելուս, կոմս, — ասավ նա Պիեռին բարձրաձայն և, կողմնակի մարդկանց ներկայությունից շքարվելով, մի առանձին վճռականությամբ ու հանդիսավորությամբ: — Այսօր, երբ, աստված գիտե թե վաղը ո՞վ մեզնից կենդանի կմնա, ես ուրախ եմ առիթից՝ ձեզ ասելու, որ ես ցավում եմ այն թյուրիմացությունների համար, որ տեղի են ունեցել մեր մեջ, և կցանկանայի, որ դուք իմ դեմ ոչինչ չունենայիք: Խնդրում եմ ներքե ինձ:

Պիեռը, ժպտալով, նայում էր Դոլոխովին, չիմանալով ինչ ասել նրան: Դոլոխովն արցունքն աչքերին գրկեց և համբուրեց Պիեռին:

Բորիսն ինչ-որ բան ասավ իր գեներալին, և կոմս Բենիգսենը դարձավ Պիեռին և առաջարկեց իր հետ միասին անցնել զորագոտի:

— Դա ձեզ համար հետաքրքրական կլինի, — ասավ նա:

— Այո, շատ հետաքրքրական, — ասավ Պիեռը:

Կես ժամ հետո Կուտուզովը մեկնեց Տատարինովո, և Բենիգսենն իր շքախմբով, որոնց թվում էր և Պիեռը, գնաց զորագծի ուղղությամբ:

XXIII

Բենիգսենը Գորկիից մեծ ճանապարհով իջավ դեպի կամուրջը, որը կուրգանից Պիեռին ցույց տվեց սպան, որպես դիրքերի

կենտրոն, և որի ափին պակած էին հնձած խոտի բուրմունք արձակող կանաչ ծորերը: Կամուրջով գնացին Բորոդինո գյուղը, այդտեղից թեքվեցին դեպի ձախ և անթիվ-անհամար զորքի ու թնդանոթների մոտով գնացին դեպի մի բարձր կուրգան, որի վրա աշխարհագրականները հող էին փորում: Դա մի ուսուցչու էր (ամբողջիկ), որ տակավին անուն չունեցր, հետո ստացավ Թասակու ուսուցչու կամ կուրգանի մարտկոց անունը:

Պիեռն առանձին ուշադրություն չդարձրեց այդ ուսուցչու վրա: Նա չգիտեր, որ այդ վայրը Բորոդինոյի դաշտի բոլոր վայրերից ավելի հիշելի պետք է լիներ իր համար: Ապա նրանք ձորով գնացին Սեմյոնովսկոյե, ուր զինվորները քաշում տանում էին խրճիթների ու խրճանոցների վերջին գերանները: Այնուհետև սարի ստորոտն իջնելով ու սարը բարձրանալով նրանք առաջացան կարկտահար եղած հաճարի միջով ձգված և հրետանու կողմից՝ դաշտի միջով նոր բացած ճանապարհով ու գնացին Ֆլեշը (ամբողջյան տեսակ), որ նույնպես նոր էին փորում:

Բենիգսենը կանգ առավ Ֆլեշներում և սկսեց նայել առաջ (երեկ տակավին մեր ձեռին գտնվող)՝ Շևարդինոյի ուսուցչու, որի վրա երևում էին մի քանի ձիավորներ: Սպաններն ասում էին, որ այնտեղ է Նապոլեոնը կամ Մյուրատը: Եվ բոլորն ազահորեն նայում էին ձիավորների այդ խմբին: Պիեռը նույնպես նայում էր այն կողմը, աշխատելով գուշակել, թե այդ հազիվ երևացող մարդկանցից ո՞րն է Նապոլեոնը: Վերջպես ձիավորներն իջան կուրգանից և անհայտացան:

Բենիգսենը դարձավ իրեն մոտեցող գեներալին և սկսեց բացատրել մեր զորքերի տեղն ու դիրքը: Պիեռը լսում էր Բենիգսենի խոսքերը, լարելով իր բոլոր մտավոր ուժերը, որպեսզի հասկանա առաջիկա ճակատամարտի էությունը, բայց ցավելով զգում էր, որ իր մտավոր ընդունակությունները դրա համար անբավարար էին: Նա ոչինչ չէր հասկանում: Բենիգսենը դադարեց խոսել և, իրեն ունկնդրող Պիեռի կերպարանքը ներկատելով, հանկարծ դիմեց նրա՝

— Ձեզ համար, կարծում եմ, հետաքրքրական չի, — ասավ նա:

— Ա՛հ, ընդհակառակը, շատ հետաքրքրական է, — կրկնեց Պիեռը, ոչ բոլորովին ճիշտ:

Ֆլեշից նրանք գնացին դեպի է՛լ ավելի ձախ մի ճանապարհով, որ ձգվում էր նոսր, մանրածառ կեղու անտառի միջով: Անտառի կիսին նրանց առաջ ճանապարհի վրա ցատկեց շագանակագուլն ու ճերմակ ոտներով մի նապաստակ և, բազմաթիվ ձիերի ոտնատրոփից, վախեցած, այնպես շփոթվեց, որ երկար թռչկոտում էր ճանապարհին՝ նրանց առջև, հարուցանելով ընդհանուր ուշադրություն ու ծիծաղ, և միայն այն ժամանակ, երբ մի քանի ձայներ միասին բողբոջեցին նրա վրա, նա մի կողմ նետվեց և թաքնվեց թափուտում: Երկու վերստ անտառի միջով գնալով, նրանք դուրս եկան մի բացատ, ուր կանգնել էին Տուչկովի կորպուսի զորքերը, որ պետք է պաշտպանեին ձախ թևը:

Այստեղ, ծայրահեղ ձախ թևում, Բենիգսենը խոսեց երկար ու տաքացած և արավ, ինչպես Պիեռին թվաց, ուղիղապես տեսակետից կարևոր կարգադրություն: Տուչկովի զորքի բանակած վայրի առջև գտնվում էր մի բարձունք: Զորքերն այդ բարձունքը չէին բռնել: Բենիգսենը բարձրաձայն քննադատեց այդ սխալը, ասելով, թե խելագարություն էր չզրաված թողնել տեղին իշխող այդ բարձունքը և զորքը տեղավորել նրա տակ: Մի քանի գեներալներ նույն կարծիքը հայտնեցին: Մեկն առանձնապես զինվորականի տաքարյունությունը փոսեց այն մասին, թե իրենց այստեղ դրել են կոտորելու համար: Բենիգսենն իր անունից հրամայեց զորքերը տանել առաջ՝ տեղավորել բարձունքի վրա:

Ձախ թևում արված այդ կարգադրությունը է՛լ ավելի ստիպեց Պիեռին կասկածել ուղիղապես զորքը հասկանալու իր ընդունակությունների մեջ: Լսելով Բենիգսենին և գեներալներին, որ դատապարտում էին զորքի դիրքը սարի ստորոտում, Պիեռը լիովին հասկանում էր նրանց և համակարծիք էր, բայց հենց այդ պատճառով նա շկարողացավ հասկանալ, թե ինչպես նա, ով այդ զորքերը տեղավորել էր այդտեղ՝ սարի ստորոտում, կարող էր այդպիսի ակներև ու կոպիտ սխալ անել:

Պիեռը չդիտեր, որ այդ զորքերը տեղավորված էին այնտեղ ոչ թե դիրքեր պաշտպանելու համար, ինչպես Բենիգսենն էր կարծում, այլ ծածկված տեղում դրված էին դարանի համար, այսինքն նրա համար. որ աննկատելի մեան և հանկարծ խփեն առաջ շարժվող թշնամուն: Բենիգսենն այլ չդիտեր և զորքերը

շարժեց առաջ հատուկ նկատառումներով, շասելով այդ մասին Էլիսավոր հրամանատարին:

XXIV

Օգոստոսի 25-ի այդ պայծառ երեկոյան իշխան Անդրեյ Դեռին կոթնած՝ կանգնած էր Կնյազկով գյուղի մի քանդված սարայում, իր գնդի բանակած տեղի ծայրում: Քանդված պատի բացվածքից նայում էր նա ցանկապատի երկարությամբ ձգվող ներքին ճղները կտրտած, երեսնամյա կեղևների շերտին, վարելահողին, որի վրա շարված էին վարսակի բարդեր և թրփուտին, ուր երևում էին խարուկների ծխեր, — դրանք զինվորների խոհանոցներն էին:

Որքան էլ իշխան Անդրեյին իր կյանքը թվում էր անձուկ, ամենքի համար անպետք ու ծանր, նա նույնպես, ինչպես յոթ տարի առաջ Աուստերլիցում, ճակատամարտի նախօրեին իրեն զգում էր հուզված ու գրգռված:

Վաղվա ճակատամարտի հրամանները տրված էին և ինքն ստացել էր դրանք: Նա այլևս անելիք չունեց: Բայց մտքերը ամենահասարակ, պարզ և այդ պատճառով սարսափելի մտքերը նրան հանգիստ չէին թողնում: Նա դիտեր, որ վաղվա ճակատամարտը պետք է լինի ամենասարսափելին այն բոլոր ճակատամարտերից, որոնց մասնակցել էր ինքը, և մեռնելու հնարավորությունը առաջին անգամ նրա կյանքում, անկախ այն ամենից, ինչ կենսական է, անկախ այն նկատառումներից, թե ինչպես նա կազդի ուրիշների վրա, այլ միայն իր անձի, իր հոգու առնչությամբ կենդանի կերպով, գրեթե ստուգապես, պարզորեն ու սարսափելիորեն պատկերացավ նրան: Եվ այդ պատկերացման բարձունքից այն ամենը, ինչ առաջ տանջում ու զբաղեցնում էր նրան, հանկարծ լուսավորվեց սառը, սպիտակ մի լույսով, որ ոչ ստվեր ուներ, ոչ հեռանկար, ոչ գծերի տարբերություն: Ամբողջ կյանքը պատկերացավ նրան որպես մի մոգական լապտեր, որին նա երկառ նայել էր ապակու միջով և արհեստական լույսով: Այժմ նա՝ այդ վատ նկարած պատկերները տեսնում էր հանկարծ առանց ապակու, ցերեկվա պայծառ լույսով: «Այո, այո, ահա նրանք՝ ինձ հուզող, ինձ սքանչացնող ու տանջող կեղծ պատկերները», ասում էր նա ինքն

իրեն, իր երևակայութեան մեջ շոկզկիլով իր կախարդական լապտեր-կյանքի գլխավոր պատկերները, նայելով նրանց այժմ այդ սառը, ցերեկվա սպիտակ լույսով, — մահւման շուրջը դարձող պայծառ մտքով: «Ահա նրանք, այդ կոպիտ նկարված կերպարանքները, որ պատկերանում էին մի տեսակ գեղեցիկ ու խորհրդավոր: Փառքը, հասարակական բարօրութիւնը, սերը գեպի կինը, ինքը, հայրենիքը — որքան մե՞ծ էին թվում ինձ այս պատկերները, ի՞նչ խորագույն իմաստով սուգորված: Եվ այդ բոլորը այնպես հասարակ, գունատ ու կոպիտ է սառը, սպիտակ լույսովն այն առավոտի, որը, գգում եմ, բացվում է ինձ համար»: Նրա ուշադրութեան իրենց վրա պահում էին առանձնապես նրա կյանքի երեք գլխավոր վիշտը. — նրա սերը գեպի կինը, հոր մահը և Ֆրանսական արշավանքը, որ գրավել էր Ռուսաստանի կեսը: — «Սե՛ր... Այդ աղջիկը, որ ինձ թվում էր խորհրդավոր ուժերով լի: Ինչպե՞ս ես սիրում էի նրան, ես կազմում էի բանաստեղծական ծրագրերն՝ սիրո, նրա հետ երջանիկ ապրելու մասին: Օ՛, սիրելի տղաս, — բարկացած ու բարձրաձայն ասավ նա: — Ի՞նչպես չէ: Ես հավատում էի մի ինչ-որ իդեալական սիրո, որը նրա հավատարմութիւնը պետք է պահպաներ ինձ համար՝ իմ բացակայութեան ամբողջ տարվա ընթացքում: Ինչպես առակի քնքուշ աղաճներն՝ նա պետք է հյուժվեր մեր անջատումից: Իսկ այդ ամենը շատ ավելի պարզ է... Այդ բոլորը սարսափելիորեն պարզ է, նողկալի:

Հայրս նույնպես կաշուցում էր կիսիկ Գորիում և կարծում էր, թե այդ իր տեղն է, իր հողը, իր օդը, իր գլուղացիները: Բայց եկավ Նապոլեոնը և, չիմանալով նրա գոյութեան մասին, տաշեղի պես ճանապարհից մի կողմ հրեց նրան, և խորտակվեց նրա կիսիկ Գորին ու նրա ամբողջ կյանքը: Իսկ իշխանազուտոր Մարիան ասում է, թե դա փորձութիւնն է՝ վերուստ առաքված: Ինչո՞ւ համար է այդ փորձութիւնը, երբ նա այլևս չկա և չի լինելու. այլևս երբե՛ք չի լինելու: Նա չկա: Ուրեմն էլ ո՞ւմ է պետք այդ փորձութիւնը: Հայրենիք, Մոսկվայի կործանում: Իսկ վաղն ինձ կսպանի — և անգամ ոչ Ֆրանսացին, այլ յուրայինս, ինչպես երեկ գինվորը հրացանը պարպեց ականջիս մոտ. և Ֆրանսացիները կգան և ոտներիցս ու գլխիցս բռնելով՝ փոսք կնետեն ինձ, որ գարշահոտութիւն շարձակեմ նրանց

քթի տակ, և կղասավորվեն կյանքի նոր պայմաններ, որոնք նույնպես սովորական կլինեն ուրիշների համար, ես էլ չեմ իմանա նրանց մասին. ես էլ չեմ լինի»:

Նա նայեց կեչիների շարքին, որ իրենց անշարժ դեղնութեամբ կանաչով ու ճերմակ կեղևով փայլում էին արևի տակ: «Մեռնել... որպեսզի ինձ սպանեն, վաղը, որպեսզի ես չլինեմ... որպեսզի այս բոլորը լինեն, իսկ ես չլինեմ»: Նա կենդանի պատկերացրեց իր բացակայութեան այդ կյանքից: Եվ այդ կեչիներն իրենց լույսերով ու ստվերներով, և այդ գանգուր ամպերը, և խարույկների այդ ծուխը — այդ բոլորը փոխակերպվեց նրա համար ու թվաց մի ինչ-որ սարսափելի ու սպառնացող բան: Սարսուռ անցավ նրա մեջքով: Արագորեն վեր էլենալով, նա դուրս եկավ սարայից և սկսեց քայլել:

Սարայի ետևից ձայներ լսվեցին:

— Ո՞վ է այդտեղ, — ձայն տվեց իշխան Անդրեյը:

Կարմրաքիթ կապիտան Տիմոխինը, Դոլոխովի նախկին վաշտի հրամանատարը, այժմ, սպաների պակասութեան պատճառով, գումարտակի հրամանատար, վեհերոտ մտավ սարայը: Նրա ետևից ներս մտան զնդի աղյուտանտն ու գանձապահը:

Իշխան Անդրեյը հապճեպ վեր կացավ, լսեց այն, ինչ ծառայութեան գծով ասելու էին սպաներն իրեն, հաղորդեց նրանց մի քանի կարգադրութիւններ և ուզում էր արձակել նրանց, երբ սարայի ետևից լսվեց ծանոթ շշնջացող մի ձայն:

— Que diable!¹ — ասավ մեկը, որ դիպավ ինչ-որ բանի:

Իշխան Անդրեյը, սարայից դուրս նայելով, տեսավ իրեն մոտեցող Պիեռին, որ դիպավ ընկած ձողին և քիչ մնաց ընկներ: Իշխան Անդրեյին ընդհանրապես հաճելի չէր տեսնել իր շրջանի մարդկանց, մանավանդ Պիեռին, որ հիշեցնում էր իրեն այն բոլոր ծանր բողբոջները, որ ապրել էր ինքը վերջին անգամ Մոսկվա եղած ժամանակ:

— Ա՛, այ թե ինչ, — ասավ նա: — Այդ ինչպե՞ս պատահեց: Բոլորովին չէի սպասում:

Այն ժամանակ, երբ նա ասում էր այդ, նրա աչքերում և դեմքի ամբողջ արտահայտութեան մեջ կար մի բան, որ ավելի էր, քան շորութիւնը, — թշնամութիւն կար, որ Պիեռն

¹ Գրողը տանի:

խօսույն նկատեց: Նա սարային մոտենում էր ամենաուրախ, աշխույժ տրամադրութեամբ, բայց իշխան Անդրեյի դեմքի արտահայտութիւնը տեսնելով, նա իրեն ճնշված և անհարմար զգաց:

— Ես եկել եմ... այնպես... գիտեք... եկել եմ... ինձ համար հետաքրքրական է, — ասավ Պիեռը, որ այդ օրն այնքան արդեն կրկնել էր «հետաքրքրական» բառը: — Ուզեցի տեսնել ճակատամարտը:

— Այո, այո, իսկ եղբայր-մասուններն ի՞նչ են ասում պատերազմի մասին: Ինչպե՞ս խափանել այն, — ասավ իշխան Անդրեյը հեզանքով: — Հը Մոսկվան ինչպե՞ս է: Ինչպե՞ս են խօսնք: Եկա՞ն, վերջապես, Մոսկվա, — հարցրեց նա լրջութեամբ:

— Եկել են: Ինձ Ժյուլի Դրոբեցկայան ասավ: Գնացի նրանց մոտ, տանը շէին: Գնացել էին Մոսկվայի մոտի կալվածքը:

XV

Սպաներն ուզեցին մնաս բարև ասել, բայց իշխան Անդրեյը, կարծես չկամենալով մնալ իր բարեկամի հետ դեմադեմ, առաջարկեց նրանց նստել և թեյ խմել: Բերին նստարաններ և թեյ: Սպաները ոչ առանց զարմանքի դիտում էին Պիեռի գեր, ահագին կերպարանքը և լսում նրա պատմութիւնները Մոսկվայի մասին և մեր զորքերի դիրքի մասին, որ նա կարողացել էր տեսնել: Իշխան Անդրեյը լուռ էր և նրա դեմքն այնպես անախորժ էր, որ Պիեռը ավելի դիմում էր գումարտակի հրամանատար Տիմոխինին, քան Բալկոնսկուն:

— Ուրեմն չու հասկացա՞ր, թե մեր զորքերն ինչպես են տեղավորված, — ընդհատեց նրան իշխան Անդրեյը:

— Այո, այսինքն ի՞նչպես, — ասավ Պիեռը, — որպես ոչ զինվորական մարդ չեմ կարող ասել, թե լիովին, բայց և այնպես հասկացա ընդհանուր դիրքը:

— Eh bien, vous êtes plus avancé que qui cela soit¹, — ասավ իշխան Անդրեյը:

— Ա՛, — ասավ Պիեռը տարակուսանքով, ակնոցի միջից իշխան Անդրեյին նայելով: — է, դուք ի՞նչ կասեք Կուտուզովի նշանակման մասին, — ասավ նա:

— Այդ նշանակումն ինձ շատ ուրախացրեց. ահա բոլորը, ինչ գիտեմ, — ասավ իշխան Անդրեյը:

— Հապա ասացեք ի՞նչ է ձեր կարծիքը Բարկլայ-դե Տոլլիի մասին: Մոսկվայում աստված գիտե ինչեր էին խոսում նրա մասին: Դուք ի՞նչ եք կարծում:

— Հարցրու ա՛յ դրանց, — ասավ իշխան Անդրեյը, սպաներին ցույց տալով:

Պիեռը ներողամիտ հարցական ժպիտով, որով ակամա բոլորը դիմում էին Տիմոխինին, նայեց նրան:

— Օր ու արև տեսանք, ձերդ պայծառափայլութիւն, երբ գերապայծառն եկավ, — վեհերոտ, և անդադար իր գնդի հրամանատարին նայելով, ասավ Տիմոխինը:

— Ինչո՞ւ է այդպես, — հարցրեց Պիեռը:

— Այ թեկուզ վերցնենք, ասեմ ձեզ, փայտն ու կիրք: Մենք Սվենցյանից նահանջեցինք չէ, չհամարձակվեք, ասում են, մի փայտի կտորի կամ մի խոտի, կամ մի այլ բանի ձեռ տալ: Չէ որ մենք հեռանում ենք, նրան է մնալու, այնպես չի՞, ձերդ պայծառափայլութիւն, — դիմեց նա իր իշխանին, — իսկ դու՛ մի՛ համարձակվի: Մեր գնդում երկու սպայի դատի տվին այդպես բաների համար: է, հենց որ գերապայծառը գործի անցավ, այդ բաները հեշտացան: Օր ու արև տեսանք...

— Նա ինչո՞ւ էր արգելում որ:

Տիմոխինը շփոթված շուրջը նայեց, չհասկանալով ինչպես և ինչ պատասխանել այդ հարցին: Պիեռը նույն հարցով դիմեց իշխան Անդրեյին:

— Որպեսզի չբայքայենք այն երկիրը, որ թողնում էինք թշնամուն, — շարութեամբ-հեզանքով ասավ իշխան Անդրեյը: — Դա շատ հիմնավոր բան է. չի կարելի կողոպտել երկիրը և զորքերին սովորեցնել կողոպուտի: է, Սմոլենսկում էլ նա նույնպես ճիշտ դատեց, թե՛ Ֆրանսացիները կարող են անցնել մեր թիկունքը և թե նրանք ավելի ուժեր ունեն: Բայց նա չկարողացավ հասկանալ այն, — հանկարծ կարծես դուրս պրծած բարակ ձայնով ճշաց իշխան Անդրեյը, — բայց նա չըկարողացավ հասկանալ, որ մենք առաջին անգամն էինք

¹ է՛, ուրեմն դուք ավելին գիտեք, քան որեէ մեկը:

կովում այնտեղ ոուս երկրի համար, որ զորքերի մեջ այնպիսի ոգի կար, որպիսին ես երբեք չեմ տեսել, որ մենք երկու օր շարունակ ետ էինք մղում Ֆրանսացիներին և որ այդ հաջողութունը տասնապատկում էր մեր ուժը: Նա հրամայեց նահանջել, և բոլոր ջանքերն ու կորուստներն իզուր անցան: Նա գավաճանության մասին չէր մտածում, նա աշխատում էր ամեն ինչ անել որքան կարելի է ավելի լավ, նա ամեն ինչ կրճատդատեց. բայց հենց դրա համար էլ նա անպետք է: Նա անպետք է այժմ հենց այն պատճառով, որ ամեն ինչ կշռադատում է շատ հիմնավորապես ու մանրակրկիտ, ինչպես և վայել է ամեն մի գերմանացու: Ինչպես ասեմ քեզ... է, ասենք հայրդ գերմանացի լակեյ ունի, և նա հիանալի լակեյ է, և նա հորդ բոլոր կարիքները կբավարարի, ավելի լավ, քան դու, և թող ծառայի. բայց եթե հայրդ մահամերձ հիվանդ է՝ դու կվճռես լակեյին և քո անվարժ, անշնորհք ձեռներով կսկսես խնամել հորդ և ավելի լավ կհանգստացնես նրան, քան հմուտ, բայց օտար մարդը: Այդպես էլ վարվեցին Բարկլայի հետ: Քանի Ռուսաստանն առողջ էր, նրան կարող էր ծառայել օտարը, և հիանալի մինիստր էր. բայց երբ երկիրը վտանգի մեջ է, հարկավոր է իր, հարազատ մարդը: Իսկ ձեր ակումբում հնարել են թե նա գավաճան է: Այն, որ նրան զրպարտեցին դավաճան անվանելով, գրանով միայն այն կանեն, որ հետո ամաչելով իրենց սուտ մեղադրանքից, դավաճանից կգարձեն հանկարծ հերոս կամ հանճար, որ ավելի ևս անարդարացի կլինի: Նա ազնիվ և շատ ճշտապահ գերմանացի է...

— Սակայն, ասում են, նա հմուտ զորավար է, — ասավ Պիեռը:

— Ես չեմ հասկանում, թե ի՞նչ է նշանակում հմուտ զորավար, — հեգնանքով ասավ իշխան Անդրեյը:

— Հմուտ զորավար, — ասավ Պիեռը, — է, այն մարդը, որ նախատեսել է բոլոր պատահականությունները... է, ասենք գուշակել է թշնամու գիտավորությունները:

— Բայց դա անհնար է, — ասավ իշխան Անդրեյը, կարծես վաղուց փճոված հարցի մասին:

Պիեռը զարմանքով նայեց նրան:

— Սակայն, — ասավ նա, — չէ որ ասում են պատերազմը նման է շախմատի խաղի:

— Այո, — ասավ իշխան Անդրեյը, — միայն այն փոքրիկ տարբերություններ, որ շախմատում յուրաքանչյուր քայլի վրա դու կարող ես մտածել, որքան ուզում ես, որ դու այնտեղ ժամանակի պայմաններից դուրս ես, ինչպես նաև այն տարբերություններ, որ ձին միշտ ուժեղ է հետևակից և երկու հետևակը միշտ ավելի ուժեղ են մեկից, իսկ պատերազմում մի գումարտակն երբեմն ավելի ուժեղ է դիվիզիայից, իսկ երբեմն վաշտից ավելի թույլ: Զորքերի հարաբերական թիվը չի կարող ոչ ոքի հայտնի լինել: Հավատա ինձ, — ասավ նա, — որ եթե որևէ բան կախված լիներ շտաբների կարգադրություններից, ապա ես կլինեի այնտեղ և կարգադրություններ կանեի, բայց դրա փոխարեն ես պատիվ ունեմ ծառայել այնտեղ, զնդում, այ այս պարոնների հետ, և կարծում եմ, որ իսկապես մեզանից կախված կլինի վաղվան օրը, այլ ոչ թե նրանցից... հաջողությունը երբեք կախված չի եղել և չի լինի ո՛չ դիրքերից, ո՛չ սուպրազինումից, ո՛չ անգամ քանակից. իսկ ավելի քիչ արդեն դիրքերից:

— Բայց ինչի՞ց:

— Այն զգացումից, որ կա իմ մեջ, նրա մեջ, — նա ցույց տվեց Տիմոխինին, — յուրաքանչյուր գինվորի մեջ:

Իշխան Անդրեյը նայեց Տիմոխինին, որ վախեցած ու տարակուսելով նայում էր իր հրամանատարին: Հակառակ իր նախկին զսպված լուռության, իշխան Անդրեյն այժմ հուզված էր թվում: Նա, ըստ երևույթին, չկարողացավ պահել իրեն՝ արտահայտելու այն մտքերը, որ անսպասելի եկել էին նրա գրկում:

— Ծակատամարտը կչու՞հի նա՛, ո՛վ հաստատապես որոշել է շահել այն: Ինչո՞ւ Աուստերլիցի մոտ տանուլ տվինք ճակատամարտը: Մեր կորուստները գրեթե հավասար էին Ֆրանսացիներին, բայց մենք շատ վաղ ասացինք մեզ, որ մենք ճակատամարտը տանուլ ենք տվել, և տանուլ տվինք: Իսկ մենք այդ ասացինք այն պատճառով, որ մենք այնտեղ կովելու կարիք չունեինք, ուզում էինք որքան կարելի է շուտ հեռանալ ճակատամարտի դաշտից: «Ճանուլ ենք տվել — և ուրեմն փախչենք», մենք էլ փախանք: Եթե մինչև երեկո մենք այդ շասի ենք, աստված գիտե թե ինչ կլինեի: Իսկ վաղը մենք այդ չենք ասի: Իու ասում ես, մեր դիրքերը, ձախ թևը թույլ է,

այ թևը ձգված է, — շարունակեց նա, — այդ բոլորը դատարկ բան է, այդպիսի բան չկա: Իսկ վաղն Ի՞նչ է սպասում մեզ. հարյուր միլիոն ամենաբազմապիսի պատահականություններ, որոնք մի ակնթարթում լուծում կստանան նրանով. որ կամ մենք կփախչենք, կամ նրանք, որ կսպանեն սրան, մյուսին. իսկ այն ինչ արվում է հիմա — այդ բոլորը խաղ է: Բանն այն է, որ ոչ միայն նրանք, որոնց հետ դու գնացել ես դիրքերը, ոչ միայն չեն աշակցում գործերի ընդհանուր ընթացքին, այլ խանգարում են: Նրանք զբաղված են միայն իրենց մանրիկ շահերով:

— Այսպիսի բոպեի՞, — կշտամբանքով ասավ Պիեռը:

— Այսպիսի բոպեի, — կրկնեց իշխան Անդրեյը, — նրանց համար սա այնպիսի բոպե է միայն, երբ կարելի է քանդել թըշնամու ոտի տակի հողը և ստանալ մի ավելորդ խաչիկ կամ ժպավենիկ: Ինձ համար վաղն ա՛յ ինչ է. հարյուր հազարանոց ոռոսական և հարյուր հազարանոց ֆրանսական զորքերը հանդիպում են կովելու, և փաստն այն է, որ այդ 200 հազարը կովում են, և ո՛վ ավելի կատաղությամբ կովի ու իրեն քիչ խնայի, նա՛ կհաղթի: Եվ կուզես ես քեզ ասեմ, որ ինչ էլ լինի այնտեղ, Ի՞նչ էլ խճճեն այնտեղ՝ վերևում մենք ճակատամարտը շահում ենք վաղը: Վաղը, ինչ էլ լինի, մենք կշահենք ճակատամարտը:

— Ա՛յ, ձերդ պայծառափայլություն, ճիշտ է. իսկական ճշմարտություն, — խոսեց Տիմոխինը, — էլ հիմա ինչու՞ խընայենք մեզ: Իմ գումարտակի զինվորները, կհավատա՞ք արդյոք, էլ օղի չիմեցին. էնպես օր չի, ասում են:

Բոլորը լռեցին: Սպաները վեր կացան: Իշխան Անդրեյը նրանց հետ միասին դուրս եկավ սարայի ետևը, տալով վերջին հրամանները ազյուտանտին: Երբ սպաները գնացին, Պիեռը մտեցավ իշխան Անդրեյին և հենց այն է ուզում էր զրույց սկսել, երբ սարայից ոչ հեռու՝ ճանապարհին տրոփեցին երեք ձիու սմբակներ և այդ ուղղությամբ նայելով, իշխան Անդրեյը ճանաչեց Վոլցոգենին Կլաուզկիցի հետ, որոնց ուղեկցում էր մի կազակ: Նրանք անցան մոտիկից, շարունակելով զրուցել, և Պիեռն ու Անդրեյն ակամա լսեցին հետևյալ խոսքերը.

— Der Krieg muss im Raum verlegt werden. Der Ansicht kann ich nicht genug Preis geben¹, — ասում էր մեկը:

— O, ja, — ասավ մյուս ձայնը, — der Zweck ist nur den Feind zu schwächen, so kann man gewiss nicht den Verlust der Privat-Personen in Achtung nehmen².

— O, ja³, — հաստատեց առաջին ձայնը:

— Այո, im Raum verlegen⁴, — կրկնեց, քթովը շարությամբ փնջացնելով, իշխան Անդրեյը, երբ նրանք անցան գրենացին: — im Raum⁵ մնացին հայրս ու որդիս, և քույրս Լիսիե Գորիում: Այդ նրա համար միևնույն է: Ահավասիկ այն, ինչ քեզ ասում էի, — այդ գերմանացի պարոնները վաղը ճակատամարտ չեն շահի, այլ միայն կփչացնեն, որքան ուժ ունենան. որովհետև նրա գերմանական զխում միայն դատողություններ կան, որ կորեկի արժեք չունեն, իսկ սրտներում չ՛յա այն, ինչ միայն և պետք է վաղվան համար, — ա՛յն, ինչ կա Տիմոխինի մեջ: Դրանք ամբողջ Եվրոպան տվել են ճրան և էկել են մեզ սովորեցնելու — հիանալի՞ ուսուցիչներ, — նորից ճղճաց նրա ձայնը:

— Ուրեմն դուք կարծում եք, որ վաղը ճակատամարտը կշահե՞նք, — ասավ Պիեռը:

— Այո, այո, — ցրված ասավ իշխան Անդրեյը: — Մի բան, որ ես կանեի, եթե իշխանություն ունենայի, — սկսեց նա կրկին, — այդ այն է, ես գերի չէի վերցնի: Ի՞նչ է նշանակում գերիներ: Դա ասպետություն է: Ֆրանսացիները ավերել են իմ տունը և գնում են ավերելու Մոսկվան. վիրավորել ու վիրավորում են ինձ ամեն վայրկյան: Նրանք իմ թշնամիներն են, նրանք բոլորը ոճրագործներ են, իմ հասկացողությամբ: Այսպես է մտածում թե՛ Տիմոխինը, թե՛ ամբողջ բանակը: Նրանց պետք է պատժել: Եթե նրանք իմ թշնամիներն են,

¹ Պատերազմը պետք է փոխադրվի բաց տարածության վրա: Ես չեմ կարող պարծենալ այդպիսի կարծիքով:

² O, այո, որովհետև նպատակը միայն այն է, որ թուլացնեն թշնամուն, ապա, իհարկե, չի կարելի ուշադրություն առնել մասնավոր անձերի կորուստը:

³ O, այո:

⁴ Այո, փոխադրել բաց տարածության վրա:

⁵ Տարածության մեջ:

չեն կարող բարեկամ լինել, որքան էլ նրանք խոսեն այնտեղ Տիլզիտում:

— Այո, այո, — խոսեց Պիեռը, փայլող աչքերով նայելով իշխան Անդրեյին, — ես միանգամայն համաձայն եմ ձեզ:

Այն հարցը, որ Մոծայակի սարից սկսած և ամբողջ այդ օրն անհանգստացնում էր Պիեռին, այժմ նրան պատկերացավ բուրրովին պարզ ու լիովին լուծված: Նա հիմա ըմբռնեց այս պատերազմի և առաջիկա ճակատամարտի բովանդակ իմաստն ու ամբողջ նշանակությունը: Այն ամենը, ինչ նա տեսել էր այդ օրը, դեմքերի այն նշանակալի, խիստ արտահայտությունները, որ նա տեսել էր անցողակի, լուսավորչեցին նրա համար նոր լույսով: Նա հասկացավ հայրենասիրության այն թաքուն (latente), ինչպես ասվում է Ֆիզիկայում, ջերմությունը, որ կար բոլոր այն մարդկանց մեջ, որոնց տեսել էր, և որը բացատրեց նրան այն, թե ինչո՞ւ այդ մարդիկ հանգիստ և կարծես թեթևամտորեն պատրաստվում էին մահվան:

— Գերիներ չվերցնել, — շարունակեց իշխան Անդրեյը: — Միայն այդ կփոխեր պատերազմի ողջ բնույթը և կդարձներ այն ավելի քիչ դաժան: Թե չէ մենք պատերազմ էինք խաղում — այ ի՞նչն է վատ, մենք մեծահոգություն ենք անում և այլն: Այդ մեծահոգություն անելն ու զգայնությունը նման է այն տիրուհու մեծահոգության ու զգայնության, որ ուշաթափվում է, երբ մորթվող հորթ է տեսնում. նա այնքան բարի է, որ չի կարող արյուն տեսնել, բայց ախորժակով ուտում է այդ հորթը սոուսի հետ: Մեզ ասում-խոսում են պատերազմի իրավունքների մասին, ասպետության մասին, բանազնացության մասին, թշվառներին խնայելու և այլն: Այդ բոլորը դատարկ բան է: 1805 թվին ես տեսել եմ ասպետություն, բանազնացություն, նրանք մեզ էին խաբում, մենք նրանց: Կողոպտում են ուրիշի տները, տպում-տարածում են կեղծ թղթադրամներ, և ամենից վատթարը — սպանում են երեխաներիս, հորս և խոսում են պատերազմի կանոնների և դեպի թշնամին մեծահոգի լինելու մասին: Գերիներ չվերցնել, այլ սպանել և գնալ մեռնելու: Ով սրան հասել է այնպես, ինչպես ե՛ս, նույն տառապանքներով...

Իշխան Անդրեյը, որ կարծում էր, թե իր համար միևնույն է — կվերցնե՞ն արդյոք թե չեն վերցնի Մոսկվան այնպես,

ինչպես վերցրին Սմոլենսկը, հանկարծ իր ճառի կիսին կանգ առավ անսպասելի ջղաձգությունից, որ բռնել էր նրա կողորդը: Նա մի քանի անգամ գնաց-եկավ անխոս, բայց աչքերը փայլում էին տենդագին, և շուրթը դողում էր, երբ նորից սկսեց խոսել:

— Եթե մեծահոգություն անելը շլիններ պատերազմում, ապա մենք կո՞րիվ կերթայինք միայն այն ժամանակ, երբ արժի գնալ ու մեռնել, ինչպես այժմ: Այն ժամանակ էլ պատերազմ չէր լինի այն բանի համար, թե Պավել Իվանիչը վիրավորել է Միխայիլ Իվանիչին: Իսկ եթե պատերազմ է, ինչպես այժմ, ուրեմն և պատերազմ է: Այն ժամանակ էլ զորքերի տրամադրությունն ու եռանդն այն չէին լինի, ինչպես այժմ: Այն ժամանակ այդ բոլոր վեսաֆալցիներն ու հեսսենցիները, որոնց բերում է նապոլեոնը, նրա ետևից Ռուսաստան չէին գա, և մենք էլ չէինք գնա Ավստրիա ու Պրուսիա կովելու, ինքներս էլ չիմանալով ինչի համար: Պատերազմը սիրալիրություն չի, այլ ամենազաղիր գործն է կյանքում. և պետք է հասկանալ այս, ու պատերազմ չխաղալ: Պետք է խստություն դնողունել այս ահավոր անհրաժեշտությունը: Ամբողջ խնդիրը հետևյալն է. դեն նետել կեղծիքը, և ասել՝ պատերազմը պատերազմ է, այլ ոչ թե խաղալիք: Թե չէ պատերազմը — պարապ ու թեթևամիտ մարդկանց սիրած խաղն է: Զինվորական դասը — ամենապատվավորն է:

— Իսկ ի՞նչ բան է պատերազմը, ի՞նչ է հարկավոր ուղղակի գործում հաջողելու համար, ի՞նչ բարքերի տեր է զինվորականների հասարակությունը: Պատերազմի նպատակը՝ սպանությունն է, պատերազմի գործիքը՝ լրտեսությունը, դավաճանությունը և դրա խրախուսումը, բնակիչներին տվերելը, կողոպտելը կամ բանակի պարենավորման համար գողանալն ու հափշտակելը. խաբեբայությունն ու կեղծիքը, որ կոչվում են ուղղակի խորամանկություններ. զինվորական դասի բարքերը — ազատութեան բացակայության, այսինքն՝ դիսցիպլինա, պարապություն, տգիտություն, դաժանություն, անառակություն, հարբեցողություն: Եվ չնայած այս բոլորին, դա — բարձրագույն դաս է, բոլորից հարգված: Բոլոր թագավորները, բացի շինական թագավորից,

գինվորական մունդիր են հագնում, և նրա՛ն, ո՛վ ավելի շատ ժողովուրդ է սպանել, տալիս են ամենամեծ պարգևը:

... Կգան կհանդիպեն, ինչպես վաղը, միմյանց սպանելու համար. կկոտորեն, խեղանդամ կանեն տասնյակ հազարավոր մարդիկ, իսկ հետո գոհաբանական մաղթանք կկատարեն նրա՛ համար, որ շատ մարդ են կոտորել (որոնց թիվը դեռ ավելացնում են), և հաղթութուն են հռչակում, կարծելով, թե որքան մարդ շա՛տ է սպանված, ծառայութունն այնքան ավելի մեծ է: Ինչպե՞ս է աստված այնտեղից նայում ու լսում դրանց, — բարակ, ծվծվան ձայնով ճշաց իշխան Անդրեյը: — Ախ, հոգիս, վերջերս կյանքը ծանրացել է ինձ համար: Տեսնում եմ, որ սկսել եմ շատ բան հասկանալ: Բայց շարժի, որ մարդ ճաշակի շարի և բարու իմացության ծառից... է՛, երկար չի տևի, — ավելացրեց նա: — Բայց դու քնատ ես, իմ էլ ժամանակն է, գնա Գորկի, — հանկարծ ասավ իշխան Անդրեյը:

— Օ, ո՛չ, — պատասխանեց Պիեռը վախեցած-ցավակից աչքերով նայելով իշխան Անդրեյին:

— Գնա, գնա, ճակատամարտից առաջ պետք է կուշտ քնել, — կրկնեց իշխան Անդրեյը:

Նա արագ մոտեցավ Պիեռին, գրկեց նրան և համբուրեց:

— Գնաս բարով, գնա՛, — ճշաց նա: — Կտեսնվե՞նք արդյոք, ոչ... — և նա, հապճեպ շուտ գալով, գնաց սարայը:

Մուլթն էր արդեն, և Պիեռը չկարողացավ տեսնել իշխան Անդրեյի դեմքի արտահայտությունը — շա՛ր էր այն արդյոք, թե՞ քնքուշ:

Պիեռը մի քանի րոպե կանգնեց անխոս, մտածելով գնա՛լ արդյոք նրա ետևից, թե մեկնել տուն: — «Ոչ, նրան հարկավոր չէ, — որոշեց Պիեռն ինքն իրեն, — և ես գիտեմ, որ սա մեր վերջին տեսակցությունն է»: Նա ծանր հառաչեց և գնաց ետ Գորկի:

Իշխան Անդրեյը, սարայ վերադառնալով, պառկեց գորգի վրա, բայց չկարողացավ քնել:

Նա աչքերը փակեց: Մտապատկերները հաջորդում էին մեկը մյուսին: Մեկի վրա նա երկար, ուրախությամբ կանգ առավ: Նա կենդանի կերպով հիշեց մի երեկո Պետերբուրգում: Նատաշան աշխույժ, հուզված դեմքով պատմում էր նրան, թե ինչպես

ինքը անցած ամառ, սունկի գնացած ժամանակ, մորթեց էր անտառում: Նա անկապ նկարագրում էր իշխան Անդրեյին և՛ անտառի խորքը, և՛ իր զգացումները, և՛ իր խոսակցությունը մեղվապահի հետ, որին հանդիպել էր, և, ամեն րոպե իր պատմությունն ընդհատելով, ասում էր. «Ոչ, չեմ կարող, ես այնպես չեմ պատմում, ոչ, դուք չեք հասկանում», չնայած որ իշխան Անդրեյը հանգստացնում էր նրան, ասելով, թե հասկանում է, և իսկապես հասկանում էր այն բոլորը, ինչ նա ուզում էր ասել: Նատաշան դժգոհ էր իր խոսքերից, — նա զգում էր, որ չի ըստացվում այն բուն բանաստեղծական զգացումը, որ ապրել էր նա այդ օրը և որը նա ուզում էր դրսևորել: «Դա մի այնպիսի սքանչելիք էր այդ ծերունին, և անտառում այնպես մուլթ էր... ու այնպես բարի էին նրա... ոչ, ես չեմ կարողանում պատմել»: ասում էր նա, կարմրելով ու հուզվելով: — Իշխան Անդրեյն այժմ ժպտաց նույն այն խնդագին ժպտով, որով ժպտացել էր այն ժամանակ, նրա աչքերին նայելով: «Ես հասկանում էի նրան, — մտածում էր իշխան Անդրեյը: — Ոչ միայն հասկանում, այլ հենց այդ հոգեկան կորովը, այդ անկեղծությունը, այդ սրտաբացությունը հենց նրա այդ հոգին, որին կարծես կաշկանդում էր մարմինը, հենց այդ հոգին սիրեցի նրա մեջ... այնպես ուժգին, այնպես երջանկորեն սիրեցի — Ու հանկարծ նա հիշեց, թե ինչով վերջացավ իր սերը: — Նրան ոչ մի այդպիսի բան հարկավոր չէր: Նա բնավ այդպիսի բան չէր տեսել ու չէր հասկանում: Նա նրա մեջ տեսնում էր լավիկ ու քա՛ր մի աղջիկ, որի հետ արժանի չէր համարում կապել իր բախտը: Իսկ ե՛ս... Ու մինչև այսօր նա կենդանի է և ուրախ»:

Իշխան Անդրեյը, կարծես մեկը դադեց նրան, վեր թռավ ու սկսեց նորից գնալ-գալ սարայի առջև:

XXVI

Օգոստոսի 25-ին, Բորոգինոյի ճակատամարտի նախօրեին, Ֆրանսացիների կայսեր պալատի պրեֆեկտ m-r de Beausset-ն և գնդապետ Fabvier-ն եկան, առաջինը Փարիզից, երկրորդը Մադրիդից, նապոլեոն կայսեր մոտ՝ նրա կալանը, որ գտնվում էր Վալուևոյի մոտ:

Ջգեստները փոխելով ու պալատական մունդիր հագնելով m-r de Beausset-ը կարգադրեց իր առջևից տանել կայսեր համար բերած ծանրոցը և մտավ Նապոլեոնի վրանի առաջին բաժինը, ուր խոսակցելով իրեն շրջապատող՝ Նապոլեոնի աղյուտանտների հետ, զբաղվեց արկղը բանալով:

Fabvier-ը, վրան շմտնելով, կանգ առավ մուտքի առջև, գեներալների հետ զրուցելով:

Նապոլեոն կայսրը դեռ դուրս չէր եկել իր ննջարանից և վերջացնում էր իր սուռակները: Նա, փնջացնելով ու տնքալուծ, մերթ հաստ մեջքով, մերթ մազակալած ու ճարպոտ կրծքով գառնում էր խոզանակի տակ, որով կամերդիները շփում էր նրա մարմինը: Մյուս կամերդիները, սրվակի բերանը մատով պահած, օդեկոլոն էր սրսկում կայսեր լավ խնամված մարմնին մի այնպիսի արտահայտություններով, որն ասում էր, թե միայն նա կարող է իմանալ, թե որտեղ և ինչքան պետք է օդեկոլոն ցանկել: Նապոլեոնի կարծ մազերը թաց էին և խոնված ճակատի վրա: Բայց նրա դեմքը, թեև ուռած ու դեղնած, արտահայտում էր Ֆիզիկական գոհունակություն: «Allez ferme, allez toujours...»¹, կուշ գալով ու տնքալով ասում էր նա շփող կամերդիներին: Աղյուտանտը, որ մտավ ննջարանը՝ կայսեր զեկուցելու, թե երեկվա կովում որքան գերիններ են վերցրել, ու հայտնելով այն, ինչ հարկավոր էր, կանգնեց դռան մոտ, գնալու թույլտվության սպասելով: Նապոլեոնը, դեմքը կնճռոտելով, հոնքերի տակից նայեց աղյուտանտին:

— Point de prisonniers, — կրկնեց նա աղյուտանտի խոսքերը: — Il se font démolir. Tant pis pour l'armée russe, — ասավ նա: — Allez toujours allez ferme², — ավելացրեց նա կռանալով ու ճարպոտ ուսերը դեմ անելով:

— C'est bien! Faites entrer m-r de Beausset, ainsi que Fabvier³, — ասավ նա աղյուտանտին, զլխով անելով:

— Oui, Sire⁴, — և աղյուտանտը շքացավ վրանի դռան մեջ: Երկու կամերդիներները արագ-արագ հագցրին նորին մե-

ծությանը, և նա գվարդիական կապույտ մունդիրով, հաստատուն արագ քայլերով դուրս եկավ ընդունարանը:

Բոսսեն այդ ժամանակ ձեռներով շտապում էր կայսրուհուց բերած նվերը տեղավորել երկու աթոռի վրա, ուղղակի թագավորի ներս մտնելուց առաջ: Բայց կայսրն այնպես անսպասելի շուտ հագնվեց ու դուրս եկավ, որ նա շխարհացավ սյուրպրիզը լիովին պատրաստել:

Նապոլեոնն անմիջապես նկատեց այն, ինչ անում էին նրանք, և կռահեց, որ նրանք տակավին պատրաստ չէին: Նա շուգեց նրանց զրկել իրեն սյուրպրիզ անելու բավականությունից: Նա ձևացրեց, թե սլարոն Բոսսենին չի տեսնում, ու իր մոտ կանչեց Ֆարբիեն: Նապոլեոնը, խիստ խոժոռած ու անխոս, լսում էր այն, ինչ ասում էր Ֆարբիեն նրա գորքերի քաջություն ու անձնվիրություն մասին, որոնք կովում էին Սալամանկայում, Եվրոպայի մյուս ժայռում, և որոնք միայն մի մտածում ունեին — արժանի լինել իրենց կայսեր, և մի վախ — հանկարծ չզոհացնեն նրան: Ճակատամարտի արդյունքը տրխուր էր: Նապոլեոնը հեղնական դիտողություններ էր անում Ֆարբիեի պատմելու ժամանակ, կարծես թե նա չէր էլ կարծում, թե կոխվր կարող էր այլ կերպ ընթանալ իր բացակայությունը:

— Ես պետք է շտկեմ այդ Մոսկվայում, — ասավ Նապոլեոնը: — A tantôt (ցտեսություն), — ավելացրեց նա և մոտ կանչեց դե-Բոսսենին, որն այդ ժամանակ կարողացել էր արդեն սյուրպրիզը պատրաստել, դնելով ինչ-որ մի բան աթոռների վրա և ինչ-որ բան ծածկոցով ծածկելով:

Դե-Բոսսեն խոնարհ գլուխ տվեց Ֆրանսական պալատական այն խոնարհումով, որով կարողանում էին գլուխ տալ միայն Բուրբոնների հին սպասավորները, և մոտեցավ, ծրարը մատուցելով:

Նապոլեոնն ուրախ դարձավ նրան և ականջը քաշեց:

— Դուք շտապել եք, շատ ուրախ եմ: Է, Փարիզն ի՞նչ է ասում, — ասավ նա, հանկարծ իր առաջվա խիստ արտահայտությունը դարձնելով սիրալիր:

— Sire, tout Paris regrette votre absence¹, — ինչպես հարկն է, պատասխանեց դե-Բոսսենին:

¹ Եփիր. լավ շփիր:

² Գերիներ չկան: Նրանք մեղ ստիպում են ոչնչացնել նրանց: Ավելի վատ առա բանակի համար: Քսիր, սինդ բսիր:

³ Լա՛վ: Ներս թոչեք պ. դե-Բոսսենին և Ֆարբիեն նույնպես:

⁴ Լսում եմ, ձերզ մեծություն:

¹ Տեր, ամբողջ Փարիզը ցավում է ձեր բաց կայություն համար:

Բայց թեև Նապոլեոնը գիտեր, որ Բոսսեն պետք է ասեր այդ կամ դրա նման մի բան, թեև նա իր պայծառության բուսե- ներին գիտեր, որ դա ճիշտ չէ, նրան հաճելի էր լսել այդ դե- Բ ոսսեից: Նա նորից արժանացրեց նրան՝ ականջը քաշելու:

— Je suis fâché de vous avoir fait faire tant de che- min¹, — ասավ նա:

— Sire! Je ne m'attendais pas à moins qu'à vous trou- ver aux portes de Moscou², — ասավ Բոսսեն:

Նապոլեոնը ժպտաց և, ցրված՝ գլուխը բարձրացնելով, նայեց դեպի աջ: Ադյուտանտը սահուն քայլով մոտեցավ քը- թախտոի ոսկե տուփը ձեռին և մոտեցրեց նրան: Նապոլեոնը վերցրեց այն:

— Այո, լավ եղավ ձեզ համար, — ասավ նա, քթախոտի քաց արած տուփը քթին մոտեցնելով, — դուք ճամփորդել սի- քում եք, երեք օրից հետո դուք կտեսնեք Մոսկվան: Դուք երևի, չէիք սպասում ասիական մայրաքաղաք տեսնել: Դուք հաճելի ճանապարհորդություն կկատարեք:

Բոսսեն շնորհակալությամբ գլուխ խոնարհեց այդ՝ դեպի իր (մինչ այժմ իրեն անհայտ) ճանապարհորդելու հակումը ցույց տված ուշադրության համար:

— Ա՛, սա ի՞նչ է, — ասավ Նապոլեոնը, նկատելով, որ բո- լոր պալատականները նայում են ինչ-որ բանի, որ ծածկոցի տակ էր:

Բոսսեն պալատականի ճարպկությամբ, առանց մեջքը ցույց տալու, կիսաշրջան երկու քայլ արավ դեպի ետ և միև- նույն ժամանակ ծածկոցը քաշելով՝ ասավ:

— Ձերդ մեծությունը նվեր կայսրուհուց:

Դա վառ գույներով ժերարի կողմից նկարված պատկերն էր Նապոլեոնից և ավստրիական կայսրուհու աղջկանից ծնված տղայի, որին չգիտես ինչո՞ւ բոլորը Հռոմի թագավոր էին կո- չում:

Հստ ամենայնի գեղեցիկ, գանգրահեր այդ փոքրիկ տղան, որի նայվածքը նման էր Սիքստինյան մատրոնայի Քրիստոսի

նայվածքին, նկարված էր բիլբոկե խաղալիս: Գնդակը ներկա- յացնում էր երկրագունդը, իսկ մյուս ձեռի ձողիկը՝ գայի- սունը:

Թեև բոլորովին էլ պարզ չէր, թե հատկապես ի՞նչ է ցան- կացել արտահայտել նկարիչը, ներկայացնելով այսպես ան- վանված Հռոմի թագավորին ձողիկով երկրագունդը ծակելիս, բայց այս այլաբանությունը նույնպես, ինչպես Փարիզում այդ պատկերը տեսողներին, այնպես էլ Նապոլեոնին, ըստ երևույթին, թվաց պարզ և շատ դուր եկավ:

— Roi de Rome¹ — ասավ նա, ձեռի գեղեցիկ շարժումով պատկերը ցույց տալով: — Admirable!²

Իտալացիներին հատուկ դեմքի արտահայտությունը քը- մահաճորեն փոխելու ընդունակությամբ նա մոտեցավ պատ- կերին և խոհուն քնքշանքի տեսք ընդունեց: Նա զգում էր, թե այն, ինչ անելու է այժմ — պատմություն է: Եվ նրան թվում էր, թե լավագույնը, ինչ նա կարող է անել այժմ, — դա այն է, որ նա իր վեհությունը, որի հետևանքով որդին բիլբոկե էր խաղում երկրագունդով, որ նա այդ վեհությունը հակառակ ամենապարզ հայրական քնքշանքը ցույց տա: Նրա աչքերը մշուշվեցին, նա շարժվեց, ետ նայեց աթոռին (աթոռը թռավ նրա տակ) և նա նստեց նրա վրա՝ պատկերի դիմաց: Նա մի շարժում արավ — և բոլորը ոտների ծայրերի վրա դուրս գնացին, թողնելով նրան՝ մեծ մարդուն՝ իր զգացումների հետ:

Մի որոշ ժամանակ նստելով և, ինքն էլ չիմանալով ինչի համար, ձեռը դիպցնելով պատկերի շողուն ներկերի անհարթու- թյան, նա վեր կացավ և նորից կանչեց Բոսսեին ու հերթա- պահին: Նա հրամայեց պատկերը դուրս տանել և դնել վրանի առջև, որպեսզի վրանի մոտ կանգնած հին գվարդիան չըրկվի Հռոմի թագավորին, իր պաշտելի թագավորի որդուն ու գա- հաժառանգին տեսնելու երջանկությունից:

Ինչպե՞ս և նա սպասում էր, այն ժամանակ, երբ ինքը նա- խաճաշում էր պարոն Բոսսեի հետ, որն արժանացել էր այդ պատվին, վրանի առաջ լսվում էին պատկերի մոտ հավաքված

¹ Ցավում եմ, որ ստիպեցի ձեզ այդքան հեռու ճանապարհ կտրել:

² Ես սպասում էի գտնել ձեզ, թագավոր, առնվազն Մոսկվայի դռների մոտ:

¹ Հռոմի թագավորը:

² Սքանչելի է:

հին գլխարգիայի սպանների ու զինվորների խանդավառ բացական շուրջ յուրենները:

— Vive l'Empereur! Vive le Roi de Rome! Vive l'Empereur!¹

Նախաճաշից հետո նապոլեոնը, Բոսսեի ներկայութեամբ թեղորեց իր հրամանը բանակին:

— Courte et énergique², — ասավ նապոլեոնը, երբ նա ինքը կարգաց միանգամից, առանց ուղղումների գրված թրուուցիկը: Հրամանում ասված էր:

«Ռազմիկներ՝, ահա մի ճակատամարտ, որ դուք այնպես ցանկանում էիք: Հաղթութունը ձեզնից է կախված: Այդ հաղթութունն անհրաժեշտ է մեզ. նա մեզ կտա այն ամենը, ինչ հարկավոր է մեզ, հարմար բնակարաններ և շուտ վերադարձ դեպի հայրենիք: Կովեցեք այնպես, ինչպես կովեցիք Աուստերլիցի, Ֆրիդլանդի, Վիտերբուխի և Սմոլենսկի մոտ: Թող հետագա սերունդները պարծանքով հիշեն ձեր այսօրվա սխրագործութունները: Եվ ասեն յուրաքանչյուրիդ մասին. նա եղել է մեծ կովում՝ Մոսկվայի տակ»:

— De la Moskowa, — կրկնեց նապոլեոնը և, ճանապարհորդել սիրող պարոն Բոսսեին հրավիրելով իր գրոսանքին, նա վրանից դուրս եկավ՝ դեպի թամբած ձիերը:

— Votre Majesté a trop de bonté³, — ասավ Բոսսեն՝ թագավորին ուղեկցելու հրավերի առթիվ. նա ցանկանում էր քնել, և չէր կարողանում ու վախենում էր ձի նստել:

Բայց նապոլեոնը գլխով արավ ճանապարհորդին, և Բոսսեն ստիպված էր ձի նստել: Երբ նապոլեոնը դուրս եկավ վրանից, գվարդիականների բացականչութունները նրա որդու պատկերի առջև էլ ավելի սասուկացան: Նապոլեոնը հոնքերը կիտեց:

— Վերցրեք դրան, — ասավ նա, գեղեցիկ վեճ շարժումով պատկերը ցույց տալով: — Նրա համար դեռ վաղաժամ է տեսնել ճակատամարտի դաշտը:

Բոսսեն, աչքերը փակելով ու գլուխը խոնարհելով, խոր հոգոց արձակեց, դրանով ցույց տալով, թե ինչպես նա կարողանում է գնահատել և հասկանալ կայսեր խոսքերը:

XXVII

Օգոստոսի 25-ի այդ ամբողջ օրը, ինչպես ասում են նրա պատմագիրները, նապոլեոնն անց է կացրել ձիու վրա, դիտելով վայրը, քննելով մարշալների ներկայացրած ծրագրերը և անձամբ կարողադրութուններ անելով իր գեներալներին:

Ռուս զորքերի տեղավորման նախնական գիծը Կոլոշա գետի ուղղութեամբ բեկվել էր և այդ զորագծի մի մասը, այն է՝ ուսանների ձախ թևը, Շևարդինոյի ուղղությամբ ամսի 24-ին զբաղվելու պատճառով, ետ էր քաշվել: Զորագծի այդ մասն ամբողջ չէր, գետով այլևս պաշտպանված չէր, և միայն նրա առաջ կար ավելի բաց ու հարթ տեղ: Յուրաքանչյուր զինվորականի և ոչ զինվորականի համար ակներև էր, որ Ֆրանսուզիները պետք է հարձակում գործեն զորագծի հենց այդ մասի վրա: Թվում էր, թե դրա համար պետք չէր երկար ու բարակ կշռագատել, պետք չէր այնքան հոգացողութուն ու ջանք, որ հանդես էին բերում կայսրն ու իր մարշալները, և բնավ պետք չէ այն հատուկ բարձր ընդունակութունը, որը հանճարեղութուն են անվանում և որն այնպես սիրում են վերագրել նապոլեոնին: Բայց այն պատմագիրները, որոնք հետազայում նկարագրել են այդ դեպքը, և այն մարդիկ, որոնք շրջապատում էին նապոլեոնին, և նա ինքն այլ կերպ են մտածել:

Նապոլեոնը ձիով շրջում էր դաշտում, խոհուն հայացքով դիտում էր վայրը ինքն իրեն՝ մերթ հավանութեամբ, մերթ անվստահութեամբ եղանակով օրորում էր գլուխը և առանց իրեն շրջապատող գեներալներին հաղորդակից անելու այն խորախորհուրդ մտքերին, որոնք ղեկավարում էին նրա որոշումները, նա միայն կարգադրության ձևով նրանց հայտնում էր իր վերջնական եզրակացութունները: Նստելով էկամուլի դուրս կոչող Դավուի այն առաջարկը, թե պետք է անցնել ուսանների ձախ թևի թիկունքը, նապոլեոնն ասավ, որ այդ շախտք է անել, առանց բացատրելու, թե ինչու շախտք է այդ անել: Իսկ գեներալ Կոմպանի (որ պետք է հարձակում գործեր ֆր-

¹ Կեցցե՛ կայսրը: Կեցցե՛ Հոմի թագավորը: Կեցցե՛ կայսրը:

² Կարճ և կտրուկ:

³ Դուք շատ բարի եք, ձերը մեծութուն:

լեշների վրա) այն առաջարկին, թե նա նպատակահարմար է գտնում իր դիվիզան անտառով տանել, Նապոլեոնը տվեց իր համաձայնությունը, շնայած նրան, որ այսպես անվանյալ էլհինգների դուքսը, այն է՝ Նեյը, թույլ տվեց իրեն նկատել, որ զորքն անտառով անցկացնելը վտանգավոր է և կարող է կազմալուծել դիվիզիան:

Շևարդինոյի ռեգուտի դիմացի վայրը դիտելուց հետո Նապոլեոնը որոշ ժամանակ լուռ մտածեց և ցույց տվեց այն տեղերը, որտեղ պետք է հետևյալ օրվա համար երկու մարտկոց տեղավորվեին՝ ռուսական ամրությունների դեմ գործելու նպատակով, ինչպես և այն տեղերը, որտեղ նրանց կողքին պետք է տեղավորվեր դաշտային հրետանին:

Այս և այլ կարգադրություններ անելուց հետո Նապոլեոնը վերադարձավ իր կայանը, և նրա թեղադրությամբ գրվեց ճակատամարտի դիսպոզիցիան:

Այդ դիսպոզիցիան, որի մասին հիացմունքով են խոսում Ֆրանսական պատմագիրները և խորին հարգանքով՝ մյուս պատմագիրները, հետևյալն է.

«Լուսաբացին երկու նոր մարտկոց, որ զիշերը տեղավորված էին էկմյուլի իշխանի գրաված դաշտում, կրակ կբանան թշնամու երկու հանդիպակաց մարտկոցների վրա:

Այդ նույն ժամանակ 1-ին կորպուսի հրետանու պետ գեներալ Պերնետին՝ Կոմպանի դիվիզիայի 30 հրանոթով և Դեսսեի ու Ֆրիանի դիվիզիաների բոլոր հաուբիցներով առաջ կըշարժվի, կրակ կբանա և նոնակներով կլցնի թշնամու մարտկոցը, որի դեմ կգործեն՝

24 հրանոթ՝ գվարդիական հրետանուց,

30 հրանոթ՝ Կոմպանի դիվիզիայից

և 8 հրանոթ՝ Ֆրիանի և Դեսսեի դիվիզիայից:

Ընդամենը... 62 հրանոթ

3-րդ կորպուսի հրետանու պետ գեներալ Ֆուշեն պետք է 3-րդ և 8-րդ կորպուսների բոլոր հաուբիցները, ընդամենը 16 հատ, տեղավորի այն մարտկոցի երկու թևերում, որը պետք է գնդակոծի ձախակողմյան ամրությունը, որի դեմ այսպիսով դրված կլինի ընդամենը 40 հրանոթ:

Գեներալ Սորբլեն պետք է պատրաստ լինի առաջին իսկ հրամանով գվարդիական հրետանու բոլոր հաուբիցներով դուքս գալու այս կամ այն ամրության դեմ:

Հրետակոծության ընթացքում իշխան Պոնյատովսկին կըշարժվի դեպի գյուղը, դեպի անտառը և կանցնի թշնամու դիրքերի ետևը:

Գեներալ Կոմպանը կշարժվի անտառով՝ առաջին ամրությանը տիրելու համար:

Այսպիսով կովի բռնվելով՝ կարգադրություններ կարձեն թշնամու գործողությունների համեմատ:

Չախ թևում հրետակոծություն կսկսվի այն ժամանակ, հենց որ հրետակոծություն լավի աջ թևից: Մորանի դիվիզիայի և փոխարքայի դիվիզիաների հրաձիգները ուժեղ կրակ կբանան, երբ տեսնեն, որ հարձակում է սկսել աջ թևը:

Փոխարքան կգրավի գյուղը՝ և կանցնի նրա երեք կամուրջներով, հավասար բարձրություն պահպանելով Մորանի և ժերարի դիվիզիաների հետ, որոնք նրա առաջնորդությամբ կշարժվեն դեպի ամրությունները և բանակի մյուս զորքերի հետ միասին կմտնեն մարտագիծը:

Այդ բոլորը պետք է կատարվի կարգով (le tout se fera avec ordre et methode), ըստ հնարավորության պահեստում զորքեր պահելով:

Կայսերական ճամբար, Մոժայսկի մոտ, 6-ն սեպտեմբերի 1812 թվի»:

Այս դիսպոզիցիան, որ գրված է շատ խառն ու անորոշ, և թե թույլ տանք մեզ առանց կրոնական երկյուղածության վերաբերվելու հանձարեղ Նապոլեոնի կարգադրություններին, պարունակում է չորս կետ — չորս կարգադրություն: Այդ կարգադրություններից և ոչ մեկը չէր կարող ի կատար ածվել և ի կատար չի ածվել:

Դիսպոզիցիայում ասված է, առաջինը, որ Նապոլեոնի ընտրած տեղում տեղավորած մարտկոցները՝ վերջիններիս հետ իրենց գործողությունները համաձայնեցնող Պերնետիի և Ֆուշեի հրամանների հետ միասին, ընդամենը թվով 102 հրանոթ, կրակ բանա և արկերով լցնեն ռուսական ֆլեշներն ու մյուս

¹ Բորսդինոն:

ամուսնությունները: Այդ չէր կարող արվել, քանի որ Նապոլեոնի նշանակած տեղերից արկերը չէին հասնում ուսանական դիրքերին, և այդ 102 հրանոթը իզուր կրակեցին այնքան ժամանակ, մինչև որ ամենամերձավոր զորապետը, հակառակ Նապոլեոնի կարգադրության, հրանոթները առաջ քաշեց:

Երկրորդ կարգադրությունն այն էր, որ Պոնյատովսկին, անտառով շարժվելով դեպի գյուղը, անցնի ուսանների ձախ քեի քիկունքը: Այդ չէր կարող արվել և չի արվել այն պատճառով, որ Պոնյատովսկին անտառով դեպի գյուղ շարժվելիս հանդիպել է նրա ճանապարհը փակող Տուշկովին և չէր կարող ու չի կարողացել անցնել ուսանների թիկունքը:

Երրորդ կարգադրությունը, գեներալ Կոմպանը կշարժվի դեպի անտառ՝ առաջին ամուսնությունը տիրելու համար: Կոմպանի դիվիզիան չէր տիրել ամրությունը, այլ ետ էր մղվել, որովհետև անտառից դուրս գալով, նա պետք է շարք կանգնեք կարտեշի կրակի տակ, մի բան որ Նապոլեոնը չգիտեր:

Չորրորդը, փոխ-արքան կգրավի գյուղը (Բորոդինոն) և կանցնի նրա երեք կամուրջներով, հավասար բարձրություն պահպանելով Մորանի և Ֆրիանի դիվիզիաների հետ, որոնց մասին չի ասված, թե ո՞ւր և ե՞րբ պետք է շարժվեն նրանք, որոնք նրա առաջնորդությամբ կշարժվեն դեպի ամուսնությունները և մյուս զորքերի հետ կմտնեն մարտագիծը: Որքան կարելի է հասկանալ, եթե ոչ այս անհեթեթ պարբերությունից, ապա այն փորձերից, որ արել էր փոխ-արքան իրեն արված կարգադրությունները կատարելու համար, նա պետք է Բորոդինոյի միջով ձախից իր ուժերը շարժեր դեպի ռեզուտը, իսկ Մորանի և Ֆրիանի դիվիզիաները միաժամանակ պետք է շարժվեին ճակատից:

Այդ բոլորը, ինչպես և դիսպոզիցիայի մյուս կետերը չեն կատարվել և չէին էլ կարող կատարվել: Բորոդինոն անցնելուց հետո, փոխ-արքան ետ էր մղվել Կոլոչայի մոտ և այլևս չէր կարողացել առաջ անցնել: Իսկ Մորանի և Ֆրիանի դիվիզիաները ռեզուտը չէին գրավել, այլ ետ էին մղվել, և ռեզուտը ճակատամարտի վերջին գրավվել էր հեծելազորի կողմից (հավանորեն Նապոլեոնի համար չնախատեսված ու չսված մի բան): Այսպիսով, դիսպոզիցիայի ոչ մի կարգադրություն չէր կատարվել և չէր կարող կատարվել: Բայց դիսպոզիցիայում

ասված է, որ այսպիսով կովի բռնվելուն պես կարգադրություններ կարվեն քջամուտ գործողությունների համեմատ, ուստի և կարող էր թվալ, որ ճակատամարտի ժամանակ Նապոլեոնը բոլոր անհրաժեշտ կարգադրությունները կանի: Բայց այդ չէր եղել և չէր կարող լինել, որովհետև ճակատամարտի ամբողջ ժամանակ Նապոլեոնը նրանից այնքան հեռու է գտնվել, որ (ինչպես և հետագայում պարզվեց այդ) ճակատամարտի ընթացքը նրան չէր կարող հայտնի լինել, և նրա ոչ մի կարգադրությունը ճակատամարտի ժամանակ չէր կարող կատարվել:

XXVIII

Շատ պատմագիրներ ասում են, թե Ֆրանսացիները Բորոդինոյի ճակատամարտում չհաղթեցին այն պատճառով, որ Նապոլեոնը հարբուխ է ունեցել. որ եթե նա հարբուխ չունենար, ապա այն կարգադրությունները, որ նա արել էր թե ճակատամարտից առաջ և թե ճակատամարտի ժամանակ, ավելի հանճարեղ կլինեին, և Ռուսաստանը կկործանվեր, et la face du monde eut été changée¹: Այն պատմագիրների համար, որոնք ընդունում են այն, որ Ռուսաստանը կազմվել է մի մարդու՝ Պետրոս Մեծի կամքով, և որ Ֆրանսիան հանրապետությունից միապետություն դարձավ և Ֆրանսական զորքերը Ռուսաստանի վրա արշավեցին մի մարդու՝ Նապոլեոնի կամքով, այն դատողությունը, թե Ռուսաստանը հզոր մնաց այն պատճառով, որ ամսի 26-ին Նապոլեոնը սաստիկ հարբուխ ուներ, — այդպիսի դատողությունը այդպիսի պատմագիրների համար անխուսափելիորեն հետևողական է:

Եթե Նապոլեոնի կամքից կախված լիներ՝ Բորոդինոյի ճակատամարտը տալը կամ չտալը և նրա կամքից կախված լիներ այս կամ այն կարգադրությունն անելը, ապա պարզ է, որ հարբուխը, որ ազդել է նրա կամքի արտահայտման վրա, կարող էր Ռուսաստանի փրկության պատճառ լինել, և որ ուստի՝ այն կամերդիները, որը ամսի 21-ին մոռացել էր Նապոլեոնին մատուցել իր անջրանցիկ կոշիկները, Ռուսաստանի փրկիչն է եղել: Այդպիսի մտածելակերպից անխուսափելիորեն այդ եզրակացությունն է բխում. այդ եզրակացությունը

¹ Եվ աշխարհի զեմքը կփոխվեր:

նուրբան անվիճելի է, որքան այն Լզրակացութունը, որը կատակով (ինքն էլ չիմանալով, թե ինչն է իր կատակի առարկան) արել էր Վոլտերը, ասելով, թե Բարդուղիմեոսյան գիշերը տեղի է ունեցել Կարլոս IX-ի ստամոքսի խանգարման պատճառով: Բայց այն մարդկանց համար, որոնք չեն ընդունում, որ Ռուսաստանը կարող էր կազմվել մի մարդու՝ Պերտուս Լ-ի կամքով, և որ Ֆրանսական կայսրութունը կարող էր կազմվել և Ռուսաստանի հետ կարող էր պատերազմը սկսել մի մարդու՝ Նապոլեոնի կամքով, այդ դատողությունը ոչ միայն ճշմարիտ ու խելացի դատողություն չէ, այլև հակառակ է մարդու բովանդակ էությունը: Այն հարցին, թե ի՞նչն է պատմական դեպքերի պատճառը, տրվում է մի այլ պատասխան, որը կայանում է նրանում, թե համաշխարհային դեպքերի ընթացքը կանխորոշված է վերից, կախված է այն բոլոր մարդկանց կամայականությունների զուգադիպումից, մարդիկ, որոնք մասնակցում են այդ դեպքերին, և թե Նապոլեոնի ազդեցությունն այդ դեպքերի ընթացքի վրա միայն երևութական ու կարծեցյալ է:

Որքան և տարօրինակ է թվում առաջին հայացքից այն ենթադրությունը, թե Բարդուղիմեոսյան գիշերը; որի վերաբերյալ հրաման էր տվել Կարլոս IX-ը, տեղի է ունեցել ոչ թե նրա կամքով, այլ որ նրան միայն թվացել էր, թե ինքն է կարգադրել այդ անել, և որ Բորդոնոյի՝ 80 հազար մարդկանց ջարդը տեղի է ունեցել ոչ թե Նապոլեոնի կամքով (չնայած նրան, որ Նապոլեոնը կարգադրություններ էր արել ճակատամարտը սկսելու, ինչպես նաև ճակատամարտի ընթացքի մասին), այլ որ նրան միայն թվացել է, թե ինքն է այդ կարգադրել — որքան և տարօրինակ է թվում այդ ենթադրությունը, բայց մարդկային այն ալժանապատվությունը, որն ինձ ասում է, թե մեզնից յուրաքանչյուրը, եթե ոչ ավելի, համենայն դեպս ոչ պակաս մարդ է, քան յուրաքանչյուր Նապոլեոն, թելադրում է ընդունել հարցի այս լուծումը և պատմական ուսումնասիրությունները միանգամայն հաստատում են այդ ենթադրությունը:

Բորդոնոյի ճակատամարտում Նապոլեոնը ոչ ոքի վրա չի կրակել, ոչ ոքի չի սպանել: Այդ ամենն անում էին զինվորները: Հետևաբար, նա մարդ չի սպանել:

Ֆրանսական բանակի զինվորները գնում էին՝ Բորդոնոյի ճակատամարտում միմյանց սպանելու ոչ Նապոլեոնի կարգադրության պատճառով, այլ իրենց ցանկություններ: Ամբողջ բանակը՝ Ֆրանսացիները, իտալացիները, գերմանացիները, լեհերը՝ քաղցած, պատառոտված, կոիվներում հոգնած ու տանջված, տեսնելով իր առաջ մի բանակ, որը փակել էր նրա ճանապարհը դեպի Մոսկվա, զգում էր, որ le vin est tiré et qu'il faut le boire¹: Եթե Նապոլեոնն այդ ժամանակ արգելեր ներանց կովել ուսաների հետ, նրանք նրան կսպանեին և կզնային կովելու սուսների դեմ, որովհետև այդ նրանց համար անհրաժեշտ էր:

Երբ նրանք լսում էին Նապոլեոնի հրամանը, որտեղ կայսրը նրանց՝ հաշմանդամ դառնալու և մեռնելու համար իբրև մըխիթարանք ներկայացնում էր գալիք սերունդների այն խոսքերը, թե նրանք էլ, այդ զինվորներն էլ մասնակցել են Մոսկվայի տակ տեղի ունեցած կոիվներին, նրանք գոչում էին. «Vive l'Empereur!» — ճիշտ այնպես ինչպես նրանք «Vive l'Empereur» էին գոչում այն ժամանակ, երբ տեսնում էին այն պատկերը, որտեղ մի տղա բիրբկի ձողիկով ծակում է էրկրագունդը, ճիշտ այնպես, ինչպես նրանք «Vive l'Empereur» կգոչին ամեն մի անհեթեթություն լսելիս: Նրանց այլևս ոչինչ չէր մնում անել, բայց եթե «Vive l'Empereur» գոչել և զնալ կովելու, որպեսզի հաղթելով՝ Մոսկվայում ուտելիք ու հանգիստ գտնեն: Հետևապես, Նապոլեոնի կարգադրություն պատճառով չէին նրանք սպանում իրենց նմաններին:

Եվ Նապոլեոնը չէր տնօրինում ճակատամարտի ընթացքը, որովհետև նրա դիսպոզիցիայից ոչինչ ի կատար չածվեց, և ճակատամարտի ժամանակ նա չգիտեր այն, ինչ կատարվում էր նրա առջևում: Հետևաբար և այն, թե ինչպես այդ մարդիկ սպանում էին միմյանց, կատարվում էր ոչ թե Նապոլեոնի կամքով, այլ տեղի էր ունենում նրանից անկախ, այն հարյուր հազարավոր մարդկանց կամքով, որոնք մասնակցում էին ընդհանուր գործին: Նապոլեոնին միայն թվում էր, որ ամեն ինչ նրա կամքով է կատարվում: Ուստի և այն հարցը, թե Նապոլեոնն արդյոք հարբուխ ունեցել է, թե ոչ, պատմություն

¹ Գինու ամանը բաց է, գինին պետք է խմել:

համար ավելի հետաքրքրութիւն չի ներկայացնում, քան գումակի վերջին գինվորը հարբուխ ունենալու հարցը:

Նապոլեոնի հարբուխը առավել ևս օգոստոսի 26-ին նըշանակութիւն չի ունեցել, և գրողների վկայութիւններն այն մասին, որ իբր թե Նապոլեոնի դիսպոզիցիայի (ոչ այնպես լավ կազմված, ինչպես նախորդները) և ճակատամարտի ժամանակ նրա արած կարգադրութիւնների (ոչ այնքան լավ, ինչպես նախորդները) պատճառը նրա հարբուխն է եղել, միանգամայն անարդարացի են: Այստեղ մեջբերված դիսպոզիցիան բնավ չ'ատ չէ, այլ նույնիսկ լավ է այն բոլոր նախորդ դիսպոզիցիաներից, որոնցով նրանք ճակատամարտերը շահում էին: Ծակ ստամարտի ժամանակ արված կարծեցյալ կարգադրութիւնները նույնպես վատ չէին նախորդներից, այլ եղել են ճիշտ այնպիսին, ինչպիսին և մի'շտ: Բայց դիսպոզիցիան և այդ կարգադրութիւնները նախորդներից չ'ատ են թվում միայն այն պատճառով, որ Բորոգինոյի ճակատամարտը առաջինն էր, որտեղ Նապոլեոնը հաղթութիւն չտարաւ: Բոլոր ամենահիանալի ու խորամիտ դիսպոզիցիաներն ու կարգադրութիւնները շատ վատ են թվում, և յուրաքանչյուր գիտուն գինվորական լուրջ արտահայտութեամբ է քննադատում այն, երբ այդ դիսպոզիցիաների ու կարգադրութիւնների համաձայն տրված ճակատամարտը հաղթութեամբ չի վերջացել: Եվ, ընդհակառակը, ամենավատ դիսպոզիցիաներն ու կարգադրութիւնները շատ լավ են թվում, և լուրջ մարդիկ մեծահատոր գրքերում ապացուցում են վատ կարգադրութիւնների արժանիքները, եթե դրանց համաձայն տրված ճակատամարտը հաղթութեամբ է վերջացել:

Այն դիսպոզիցիան, որը կազմել էր Վեյրտները Աուստերլիցի ճակատամարտի համար, այդ կարգի գրվածքների մեջ կատարելութեան օրինակ է եղել, և շնայած դրան այնուամենայնիվ այդ դիսպոզիցիան դատել ու դատապարտել են, դատապարտել են նրա կատարելութեան համար, չափազանց մանրամասն լինելու համար:

Նապոլեոնը Բորոգինոյի ճակատամարտում որպես իշխանութեան ներկայացուցչի իր գործը կատարում էր նույնպես լավ և դեռ էլ ավելի լավ, քան մյուս ճակատամարտերում: Նա չի արել ոչ մի այնպիսի բան, որը վնասակար լիներ ճակատա-

մարտի ընթացքի համար, նա լսում էր այն խորհուրդները, որոնք ավելի բարեմիտ ու խելացի էին, նա չէր խառնում խճճում, չէր հակասում իրեն, նա չվախեցավ և կովի դաշտից, չփախավ, այլ իրեն հատուկ մեծ տակտով ու ռազմական փորձով, հանգիստ և արժանավայել կերպով կատարում էր կարծեցյալ զորավարի իր դերը:

XXIX

Վերադառնալով դեպի զորագիծը կատարած իր երկրորդ մտահոգ ուղևորութիւնից, Նապոլեոնն ասաց.

— Շախմատը պատրաստ է, վաղը կսկսվի խաղը:

Կարգադրելով իրեն փունջ մատուցել և իր մատ կանչելով Բոսսեին, նա վերջինիս հետ խոսակցութիւն սկսեց Փարիզի մասին, այն որոշ փոփոխութիւնների մասին, որ նա մտադիր էր մտցնել maison de l'impératrice¹-ում, զարմացնելով պրեֆեկտին նրանով, որ ինքը բնավ չի մոռանում արքունիքում տիրող հարաբերութիւնների անգամ աննշան մանրամասնութիւնները:

Նա հետաքրքրվում էր աննշան բաներով, կատակի էր առնում Բոսսեի սերը դեպի ճանապարհորդութիւնը և անհոգ կերպով շաղակրատում էր այնպես. ինչպես այդ անում է հրշակավոր, իր ուժերի վրա վստահ, իր գործն իմացող օպերատորը այն պահին, երբ նա ձեռքերը ծալում, գոգնոցը հագնում է, իսկ հիվանդին կապում են մահճակալին: «Գործն ամբողջովին իմ ձեռքումն է և միտքս պայծառ է ու որոշ: Երբ հարկավոր լինի գործի անցնել, ես գործը կանեմ այնպես, ինչպես չի կարող անել ոչ ոք, իսկ հիմա կարող եմ կատակել. և որքան ես ավելի շատ եմ կատակում, որքան ավելի հանգիստ եմ, այնքան դուք ավելի պետք է վստահ ու հանգիստ լինեք, այնքան ավելի պետք է զարմանաք իմ հանճարի վրա»:

Փնջի էրկրորդ բաժակը խմելուց հետո Նապոլեոնը գնաց հանգստանալու, որպեսզի հետևյալ օրը, ինչպես նրան թվում էր, զբաղվի իր լուրջ գործով:

¹ Կայսրուհու արքունական հաստիքը:

Նա այնքան էր հետաքրքրվում իրեն սպասող այդ գործով, որ չէր կարողանում քնել, և չնայած հարբուխին, որը իրիկվա խոնավութեան պատճառով սաստկացել էր, գիշերվա ժամը երեքին, բարձրաձայն խնչելով, անցավ վրանի մեծ բաժանմունքը: Նա հարցրեց, թե չե՞ն հեռացել արդյոք ուսաները: Նրան պատասխանեցին, որ թշնամու լուսերը երևում են նույն տեղերում: Նա գլխով հավանութեան նշան արավ:

Հերթապահ աղյուտանտը ներս մտավ վրանը:

— Eh Bien, Rapp, croyez vous, que nous ferons de bonnes affaires aujourd'hui? — գիմեց նա նրան:

— Sans aucun doute, Sire², — պատասխանեց Ռապպը: Նապոլեոնը նրան նայեց:

— Vous rappelez-vous, Sire, ce que vous m'avez fait l'honneur de dire à Smolensk, — ասավ Ռապպը. — le vin est tiré, il faut le boire³.

Նապոլեոնը հոնքերը կիտեց և երկար ժամանակ լուռ նըստած էր, գլուխը կախ՝ ձեռքին հենած:

— Cette pauvre armée, — ասավ նա հանկարծ, — elle a bien diminué depuis Smolensk. La fortune est une franche courtisane, Rapp; je le disais toujours, et je commence à l'éprouver. Mais la garde, Rapp, la garde est intacte?⁴ — հարցական եղանակով ասավ նա:

— Oui, Sire², — պատասխանեց Ռապպը:

Նապոլեոնը վերցրեց պատտեղը, դրեց բերանը և նայեց ժամացույցին: Նա քնել չէր ուզում, բայց մինչև առավոտ դեռ շատ ժամանակ կար. իսկ ժամանակն սպանելու համար այլևս ոչ մի կարգադրություն չէր կարելի անել, որովհետև բոլոր կարգադրություններն արված էին և այժմ միայն ի կատար

— A-t-on distribué les biscuits et le riz aux régiments de la garde?¹ — խիստ շեշտով հարցրեց Նապոլեոնը:

— Oui, Sire².

— Mais le riz?³

Ռապպը պատասխանեց, որ ինքը հայտնել է թագավորի կարգադրությունը բրնձի մասին. բայց Նապոլեոնը դժգոհությամբ օրորեց գլուխը, կարծես թե չհավատալով, որ իր կարգադրությունը կատարված է: Մտան ներս մտավ փունջը ձեռքին: Նապոլեոնը կարգադրեց մի բաժակ էլ մատուցել Ռապպին, իսկ իր բաժակն սկսեց լուռ կում-կում խմել:

— Ես ոչ ճաշակելիք և ոչ հոտառություն ունեմ, — ասավ նա բաժակից հոտ քաշելով: — Այս հարբուխը ձանձրացրել է ինձ: Նրանք բժշկականության մասին դատողություններ են տալիս: Ինչ բժշկականություն, որ հարբուխը չեն կարողանում բուժել: Կորվիզարն ինձ տվեց այդ պատտեղները, բայց դրանք չեն օգնում: Նրանք ի՞նչ կարող են բուժել: Բուժել չի կարելի: Notre corps est une machine à vivre. Il est organisé pour cela, c'est de nature; laissez-y la vie à son aise, qu'elle s'y défende elle-même: elle fera plus que si vous la paralysez en l'encombrant de remèdes. Notre corps est comme une montre parfaite que doit aller un certain temps; l'horloger n'a pas la faculté de l'ouvrir, il ne peut la manier qu'a tâtons et les yeux bandés. Notre corps est une machine à vivre, voilà tout⁴.

Եվ կարծես թե բռնելով բնորոշումների, définitions-ների ճանապարհը, որը Նապոլեոնը սիրում էր, նա հանկարծ անսպասելի կերպով նոր բնորոշում արավ:

¹ Պաքսիմատն ու բրինձը բաժանված են գվարդիական զնդերին:

² Այո՛, ձեռք մեծություն:

³ — Իսկ բրինձը:

⁴ Մեր մարմինը — կյանքի մեքենա է: Նա այդպես էլ կառուցված է, դրանում է նրա իությունը. հանգիստ թողեք կյանքը մարմնի մեջ, և թող նա ինքը պաշտպանվի: Ինքը կյանքն ավելին կանի, քան եթե դուք սկսեք մարմնի մեջ անվերջ զեղեր լցնել: Մեր մարմինը նման է ժամացույցի, որը պետք է որոշ ժամանակ բանի: Ժամագործը չի կարող բանալ այն. նա կարող է կատարել այն միայն շոշափելով և կապած: չեքրով: Այո՛, մեր մարմինը — կյանք: մեքենան է, և միայն այդ:

¹ Ռապպ, ի՞նչ եք կարծում, լավ կլինեն մեր գործերն այսօր:

² Անկասկած, ձեռք մեծություն:

³ Հիշեցե՛ք, ձեռք մեծություն, թե ինչ հաճեցիք ասել ինձ Սմոլենսկում՝ գինու ամանը բաց է, գինին պետք է խմել:

⁴ Այդ խեղճ բանակը, ճանապարհին, Սմոլենսկից այս կողմ թվով խիստ պակասեց: Ճակատագիրը պարզապես անառակ է, Ռապպ: Ես այդ միշտ ասել եմ և այժմ սկսում եմ վզալ այդ: Իսկ գվարդիան, Ռապպ, գվարդիան որը, անվնաս է:

⁵ Այո՛, ձեռք մեծություն:

— Դուք գիտե՞ք արդյոք, Ռասպլ, թե ի՞նչ է ուղղակի արվեստը, — հարցրեց նա: — որոշ մոմենտների՝ թշնամուց ու՝ ծեղ լինելու արվեստ: Voilà tout:

Ռասպլը ոչինչ չպատասխանեց:

— Demain nous allons avoir affaire à Koutouzoff! — ասավ Նապոլեոնը: — Տեսնե՛նք: Հիշե՛ք, որ Բրաունաույում նա բանակի հրամանատար էր և երեք շաբաթվա ընթացքում ոչ մի անգամ ձի չնստեց՝ ամբուստները դիտելու համար: Տեսնե՛նք:

Նա նայեց ժամացույցին: Ժամը 4-ն էր միայն: Քունը չէր տանում, փունջը խմել, վերջացրել էր և դարձյալ անելու բան չունեիր: Նա վեր կացավ, ետ ու առաջ անցավ, հագավ տաք սերթուկն ու գլխարկը և վրանից դուրս եկավ: Մուժ ու խոնավ գիշեր էր. հագիվ զգացվող խոնավություն էր թափվում վերևից: Մոտակա ֆրանսական գվարդիայում խաբույկները թույլ էին վառվում, իսկ հեռվում, ուսական գորագծում ծխի միջից լույսերը փայլում էին: Ամեն տեղ լուռ էր, և պարզ խշշոց ու դոփյուն էր լսվում, որից կարելի էր ենթադրել, թե ֆրանսական զորքերն արդեն պատրաստվում են գրավել իրենց դիրքերը:

Նապոլեոնն անցավ վրանի առջևով, նայեց լույսերին, ականջ գրեց դոփյունին և, անցնելով մազոտ գրակ դրած բարձրահասակ գվարդիականի կողքով, որը պահակ էր կանգնած նրա վրանի մոտ և որը կայսեր երևալուն պես ձգվեց, ինչպես մի սև սյուն, կանգ առավ նրա դիմաց:

— Ո՞ր թվից ես ծառայություն մեջ, — հարցրեց նա կուպիտու քնքուշ այն սովորական ուղղակի ասֆեկտացիայով, որով նա միշտ դիմում էր զինվորներին:

Ձինվորը պատասխանեց նրան:

— Ah! un des vieux². Գունդը բրինձ ստացա՞վ:

— Ստացա՞նք, ձե՛րդ մեծություն:

Նապոլեոնը գլխով արավ և հեռացավ նրանից:

Հինգ և կեսին Նապոլեոնը ձիով գնում էր Շևարդինո գյուղի ուղղությամբ:

Լույսը բացվում էր, երկինքը ջինջ էր, և միայն մի ամպ էր մնացել արևելքում: Թողնված խարույկները մարում էին վաղորդյան թույլ լույսի տակ:

Աչ կողմից լսվեց թնդանոթային մի բամբ կրակոց, որն անցավ ու մարեց ընդհանուր լուռության մեջ: Անցավ մի քանի րոպե: Լսվեց երկրորդ, երրորդ կրակոցը. օդը տատանվեց. չորրորդ, հինգերորդ կրակոցները լսվեցին մոտերքում և հանդիսավորապես՝ ինչ-որ տեղից, աչից:

Դեռ չէին խլացել առաջին կրակոցների արձագանքները, երբ լսվեցին նոր կրակոցներ, էլի նոր ու նոր կրակոցներ, որոնք մերթ ձուլվում, մերթ ընդմիջում էին մեկը մյուսին:

Նապոլեոնն իր շքախմբով մոտեցավ Շևարդինոյի սեղանին և ձիուց իջավ: Խաղն սկսվեց:

XXX

Իշխան Անդրեյի մոտից Գորկի վերադառնալով, Պիեռը ձիապանին հրամայեց ձիերը պատրաստել և առավոտյան վաղ արթնացնել իրեն, և ինքն իսկույն քնեց միջնորմի ետևում, այն անկյունում, որը նրան գիշեց Բորիսը:

Հետևյալ անգամ, երբ Պիեռն արթնացավ, խրճիթում արդեն ոչ ոք չկար: Փոքրիկ պատուհանների ապակիները դռում էին: Զիապանը կանգնած՝ նրան հրհրում էր:

— Ձե՛րդ պայծառափայլություն, ձե՛րդ պայծառափայլություն, ձե՛րդ պայծառափայլություն... — համառորեն, առանց Պիեռին նայելու և, ըստ երևույթի, նրան արթնացնելու հույսը կորցրած, ուսից բռնած օրորելով, կրկնում էր ձիապանը:

— Ի՞նչ է: Սկսվե՞լ է: Ժամանա՞կն է, — ասավ Պիեռն արթնացած:

— Կհաճե՞ք հրաձգությունը լսել, — ասավ ձիապանը, որ նախկին զինվոր էր, — բոլոր պարսններն արդեն դուրս են եկել, ինքը գերապայծառը վաղուց եկել-անցել է:

Պիեռը հապճեպ հագնվեց և դուրս վազեց դեպի պատշգամբ: Դուրսը պայծառ էր, զով, ցողավետ և ուրախ: Արևը, որ

¹ Վաղը գործ կունենանք Կուտո զովի հետ:

² Հա՛, հե՛րից:

հենց նոր էր դուրս պրծել իրեն ծածկող ամպի ետևից, ամպից մինչև կեսը բեկված իր ճառագայթները հանդիպակաց փողոցի տանիքների վրայով շաղ էր տվել ճանապարհի ցողապատ փոշու վրա, տների պատերի վրա, ցանկապատի, պատուհանների վրա և Պիեռի ձիերի վրա, որոնք կանգնած էին խրճիթի մոտ: Թնդանոթների որոտն ավելի պարզ լսվում էր բակում: Փողոցով վարգելով անցավ աղյուտանտը մի կազակի ձեռք:

— Ժամանակն է, կո՛մս, ժամանակն է, — ձայն տվեց աղյուտանտը:

Հրամայելով ձին տանել իր ետևից, Պիեռը փողոցով գնաց դեպի այն կուրգանը, որտեղից երեկ նա դիտում էր կովի դաշտը: Այդ կուրգանի վրա կանգնած էին մի խումբ գինյվորականներ, և լսվում էր շտաբականների ֆրանսերեն խոսակցությունը, և երևում էր Կուտուզովի ալեգարդ գլուխը նրա՝ կարմիր բուրք ունեցող սպիտակ գլխարկով և ուսերի մեջ թաղված ալեհեր ծոծրակով: Կուտուզովը դիտափողով դիտում էր առջև՝ մեծ ճանապարհի ուղղությունը:

Մուտքի աստիճաններով բարձրանալով կուրգանը, Պիեռը նայեց իր առջև և զմայլվեց հիասքանչ տեսարանով: Այդ այն պանորաման էր, որով նա երեկ հիանում էր նույն այդ կուրգանի վրայից. բայց այժմ այդ ամբողջ վայրը ծածկված էր զորքերով և կրակոցների ծխով, և ետևից, Պիեռից դեպի ձախ, լարձրացող պայծառ արևի թեք ճառագայթները վաղբորդյան ջինջ օդի միջով ոսկեփայլ ու վարդագույն երանգով թափանցող լույս ու երկար սև ստվերներ էին նետում այդտեղ:

Պանորաման եզերող հեռակա անտառները, որոնք կարծես ինչ-որ դեղնա-կանաչ թանկագին քարից լինեին կտրած, իրենց կատարների կորացած գծով երևում էին հորիզոնի վրա, և նրանց միջև Վալուևոյի ետևում նշմարվում էր Սմոլենսկի մեծ ճանապարհը՝ ամբողջովին զորքերով բռնված: Ավելի մոտ փայլում էին ոսկեգույն դաշտերն ու ջահել անտառակները: Ամեն տեղ — առջևից, աջից և ձախից — զորքեր էին երևում: Այդ բոլորը կենդանացած, վսեմ և անսպասելի էր: Բայց այն, ինչ ամենից ավելի զարմացրեց Պիեռին, — դա իրեն՝ մարտադաշտի տեսքն էր, Բորոդինոյի և Կոլոշայի վերևում, գետի երկու կողմը տարածվող հովտի տեսքը:

Կոլոշայից վերև, Բորոդինոյում և նրա երկու կողմից, մանավանդ ձախ կողմում, այնտեղ որտեղ վոյնան իր ճահճոտ ամբերի միջով գնում-թափվում է Կոլոշան, կանգնել էր մի մառախուղ, որը հավիում, ցրվում է և լուսաշողում պայծառ արևի երևալուն պես ու կախարդական գույներով գունավորում և ուրվագծում այն ամենը, ինչ երևում է նրա միջով: Այդ մառախուղին միացավ կրակոցների ծուխը, և այդ մառախուղի ու ծխի մեջ ամենուրեք փայլին էին տալիս վաղորդյան լույսի ցնցուղները մերթ ջրի, մերթ ցողի երեսին, մերթ գետի ափերին ու Բորոդինոյում խռնվող զորքերի սվինների վրա: Այդ մառախուղի միջով երևում էր սպիտակափայլ եկեղեցին, տեղ-տեղ Բորոդինոյի խրճիթների տանիքները, տեղ-տեղ գինյվորների ամբողջական զանգվածները, տեղ-տեղ կանաչ արկղեր, թնդանոթներ: Եվ այդ բոլորը շարժվում էր, կամ թվում էր, թե շարժվում է, որովհետև մառախուղն ու ծուխը բռնել էին այդ ամբողջ տարածությունը: Թե Բորոդինոյի մոտ գրտնրվող այդ ցածր տեղերում, որ մառախուղով էին պատած, և թե նրանցից դուրս, ավելի բարձր տեղերում և մանավանդ դեպի ձախ, ամբողջ գծով, անտառներում, դաշտերում, ցածուտներում, բարձրությունների գագաթներին, ինքնաբերաբար, հենց դատարկությունից անդադար առաջանում էին թնդանոթային ծխի մերթ միայնակ, մերթ երամային, մերթ հատ-հատ, մերթ հաճախակի քուլաներ, որոնք ուռչելով, տարածվելով, քուլա-քուլա վեր բարձրանալով, ձուլվելով, երեվում էին այդ ամբողջ տարածությունը:

Կրակոցների այդ ծուխը և, որքան էլ տարօրինակ է ասել, նրանց ձայներն էին կազմում տեսարանի գեղեցկությունը:

Փո՛ւն — հանկարծ երևում էր բոլորակ, թանձր և բաց մանուշակագույն, գորշ ու կաթնագույն-սպիտակ գույներով խաղացող մի ծուխ, և բո՛ւմ — մի վայրկյան անց լսվում էր այդ ծխի ձայնը:

Փո՛ւհ, փո՛ւհ. — երկու ծուխ էր բարձրանում, իրար հրեղով ու ձուլվելով, և բո՛ւմ, բո՛ւմ, — ձայները հաստատում էին այն, ինչ տեսնում էր աչքը: Պիեռը շուտ էր գալիս, նայում առաջին ծխին, որն առաջ կլոր, պինդ գնդակի էր նման, և նրա տեղն արդեն մի կողմ ձգվող ծխի գնդեր էին առաջացրել. և «փո՛ւհ... (ընդհատումով) փո՛ւհ, փո՛ւհ» — լսվում էին էլի

երեքը, էլի շորսը, և յուրաքանչյուրից հետո նույն ընդմիջում-ներով «բո՛ւմ, բո՛ւմ, բո՛ւմ» — պատասխանում էին գեղեցիկ, հաստատուն, ստույգ ձայներ: Մերթ թվում էր, թե այդ ծխերը վազում էին, մերթ թվում էր, որ նրանք կանգնած էին, և նրանց մոտով վազում էին անտառներ, դաշտեր և շողշողուն սվիխներ: Չախ կողմից դաշտերում ու թփերի մեջ շարունակ այգալիսի մեծ ծխեր էին երևում, որոնք հանդիսավոր արծագանք էին տալիս, իսկ ավելի մոտ ցածուտներում և անտառներում հրացանների փոքրիկ, արագորեն ցրվելու պատճառով չկտրացվող ծխեր էին բռնկվում, որոնք նույնպես իրենց փոքր արծագանքն էին տալիս: «Թրա՛խկ, թրը՛խկ, չրա՛խկ, չրը՛խկ», շաշում էին հրացանները, թեև հաճախակի, բայց անկանոն և թույլ՝ համեմատած հրանոթային կրակոցների հետ:

Պիեռի մեջ ցանկություն անաջացավ լինել այնտեղ, որտեղ այդ ծխերն էին, այդ շողշողուն սվիխները, այդ շարժումը, այդ ձայները: Նա շուռ եկավ, նայեց Կուտուզովին ու նրա շքախմբին, որպեսզի ճշտի իր տպավորությունը, մյուսների հետ համեմատելով: Բոլորն էլ ճիշտ այնպես, ինչպես նա է, ինչպես նրան թվում էր, նույն զգացումով նայում էին առաջ, դեպի կովի դաշտը: Բոլորի դեմքին այժմ փայլում էր այն զգացմունքի թաքուն շերմությունը (chaleur latente), որը Պիեռը նկատել էր երեկ և որը նա ամբողջովին հասկացավ իշխան Անդրեյի հետ ունեցած խոսակցությունից հետո:

— Գնա՛, սիրելի՛ս, գնա՛, Քրիստոսը քեզ հետ, — ասում էր Կուտուզովն իր մոտ կանգնած գեներալին, առանց հեռացնելու աչքը կովի դաշտից:

Կարգադրություն ստանալուց հետո այդ գեներալը Պիեռի կողքով անցավ դեպի կուրգանի վայրէջքը:

— Դեպի՛ գետանց, — սառն ու խիստ շեշտով ասավ գեներալը ի պատասխան շտարականներից մեկի այն հարցին, թե նա ո՛ւր է գնում: «Ծ՛ս էլ, Ե՛ս էլ», մտածեց Պիեռը և գնաց գեներալի ետևից՝ նույն ուղղությամբ:

Գեներալը նստեց այն ձին, որ բերեց նրա համար կազակը: Պիեռը մոտեցավ իր ձիապանին, որը բռնել էր ձիերը: Հարցնելով, թե ո՛րն է ավելի հանգիստ, Պիեռը բարձրացավ ձիու վրա, բռնեց բաշից, կրունկները սեղմեց ձիու փորին և, զգալով, որ

ակնոցն ընկնում է և որ ինքն անզոր է բաց թողնել ձիու բաշն ու սանձը, ձի՛ւ քշեց գեներալի ետևից, ժպիտ հարուցանելով այն շտարականների մեջ, որոնք կուրգանի վրայից նայում էին նրան:

XXXI

Գեներալը, որի ետևից իր ձին քշեց Պիեռը, իջավ սարի ստորոտը, միանգամից ծռեց դեպի ձախ, և Պիեռը, նրան աչքից կորցնելով, քշեց մտավ իր առջևից գնացող հետևակ զինվորների շարքերը: Նա փորձեց այդ շարքերից դուրս գալ մերթ դեպ առաջ քշելով, մերթ դեպ ձախ, մերթ դեպ աջ. բայց ամեն կողմ զինվորներ էին, միատեսակ մտահոգ դեմքերով, զբաղված ինչ-որ անտես, բայց, ըստ երևույթին, կարևոր գործով: Բոլորը միատեսակ դժգոհ-հարցական հայացքով նայում էին այդ սպիտակ շլյապով գեր մարդուն, որ հայտնի չէր ինչո՞ւ համար է իրենց տրորում իր ձիով:

— Ինչո՞ւ է քշում գումարտակի միջով, — բողաց մեկը նրա վրա:

Մյուսը հրացանի կոթով բռնեց նրա ձին, և Պիեռը, թամբի կեսին սեղմված և խրտնած ձիուն հազիվ պահելով, քշեց դուրս եկավ զինվորների առաջ, ուր ազատ էր:

Նրա առջևը կամուրջ կար, և այդ կամուրջի մոտ կանգնած կրակում էին ուրիշ զինվորներ: Պիեռը ձին քշեց նրանց մոտ: Ինքն էլ այդ չիմանալով, Պիեռը ձին քշեց դեպի Կոլոչայի վրա ընկած կամուրջը, որը գտնվում էր Գորկիի և Բորոգինոյի միջև, և որը ճակատամարտի առաջին գործողությունը (Բորոգինոն բարավելով) ոմբակոծեցին ֆրանսացիները: Պիեռը տեսավ, որ իր առջևը կամուրջ կա և որ կամուրջի երկու կողմը և այն մարտագետնում, չհավաքված խոտի ծորերի մեջ, որ երեկ չէր նրկատել ծխի մեջ, զինվորներն ինչ-որ բան էին անում. բայց, չնայած լղաղարող կրակոցներին, որ արձակվում էին այդտեղից, նա երբեք չէր մտածում, թե ճակատամարտի դաշտը հենց այդ էր: Նա չէր լսում գնչակների ձայնը, որ վժժում էին ամեն կողմից, և ուղեբերի շաշունը, որ թռչում էին իր գլխի վրայից. չէր տեսնում թշնամուն, որը գտնվում էր գետի այն կողմը, և երկար չէր նկատում սպանվածներին ու վիրա-

վորներին, շնայած շատերն ընկնում էին նրանից ոչ հեռու նա, դեմքից շեռացող ժպիտով, նայում էր շուրջը:

— Ի՞նչի է սա ձին քշում դիրքերի առաջ, — նորից բռնաց մեկը նրա վրա:

— Քշիր ձախ կամ աջ, — ձայն էին տալիս նրան:

Պիեռը քշեց դեպի աջ և անսպասելի հանդիպեց իր դեմն եկող գեներալ Ռակակու ծանոթ աղյուտանտին: Այդ աղյուտանտը բարկացած նայեց Պիեռին, ըստ երևույթին, պատրաստվելով նույնպես բռնալ նրա վրա, բայց, նրան ճանաչելով, գլխով արավ:

— Դուք ի՞նչ ունեք այստեղ, — ասավ նա և արշավեց առաջ:

Պիեռը, զգալով որ ինքն իր տեղում չէ և անգործ է, վախենալով նորից խանգարել որևէ մեկին, ձին քշեց աղյուտանտի ետևից:

— Այստեղ, այս ի՞նչ է որ: Կարո՞ղ եմ ձեզ հետ գալ, — հարցրեց նա:

— Իսկույն, իսկույն, — պատասխանեց աղյուտանտը, և ձին քշելով դեպի մարզագետնում կանգնած հաստ գնդապետը, ինչ-որ բան հայտնեց նրան և այն ժամանակ արդեն դարձավ Պիեռին:

— Դուք ինչո՞ւ եք ընկել այստեղ, կոմս, — ասավ նա Պիեռին, ժպտալով, — Շարունակում եք հետաքրքրվե՞լ:

— Այո, այո, — ասավ Պիեռը:

Բայց աղյուտանտը, ձիու գլուխը թեքելով, գնաց առաջ:

— Այստեղ դեռ փառք աստծու, — ասավ աղյուտանտը, — բայց ձախ թևի վրա՝ Բագրատիոնի մոտ սարսափելի արյուն, թրաշողում է:

— Մի՞թե, — հարցրեց Պիեռը: — Իսկ այդ որտե՞ղ է:

— Այ եկեք ի՛նչ հետ գնանք կուրգանի վրա, այնտեղից երևում է: Իսկ մեզ մոտ մարտկոցում դեռ տանելի է, — ասավ աղյուտանտը:

— Այո, գալիս եմ ձեզ հետ, — ասավ Պիեռը. շուրջը նայելով ու աչքերով իր ձիապանին փնտրելով:

Այստեղ միայն առաջին անգամ Պիեռը տեսավ վիրավորներ, որ քարշ էին գալիս ոտքով կամ տանում էին պատգաբակներով: Հենց այն բուրավետ խոտի ծորերով մարզագետ

նում, որով նա անցավ երեկ. շարքերի լայնությամբ, գլուխն անհարմար ծռած, անշարժ պառկած էր մի գինվոր՝ կիվերն ընկած:

— Իսկ սրան ինչո՞ւ շեն վերցրել, — սկսեց Պիեռը, բայց տեսնելով այդ կողմը նայող աղյուտանտի լուրջ դեմքը՝ կանգ առավ:

Պիեռը շատավ իր ձիապանին և աղյուտանտի հետ միասին ձորակով գնաց դեպի Ռակակու կուրգանը: Պիեռի ձին ետ էր մնում աղյուտանտից և համաշափ թափահարում էր նրան:

— Դուք, ինչպես երևում է, սովո՞ր չեք ձիով ման գալու, կոմս, — ասավ աղյուտանտը:

— Ոչ, ոչինչ. բայց սա մի տեսակ ցատկում է շատ, — տարակուսանքով ասավ Պիեռը:

— Էէ՛... բայց դա վիրավորված է, — ասավ աղյուտանտը, — առաջին աջ ոտը, ծնկից վերև: Գնդակ է դիպել, երևի: Շնորհավորում եմ, կոմս, — ասավ նա, — le bartême de feu¹.

Միսի միջով անցնելով վեցերորդ կորպուսով, հրետանու ետևից, որ առաջ քաշված կրակում էր, խլացնելով ամեն ինչ իր կրակոցներով, նրանք հասան մի փոքրիկ անտառ: Անտառում գով խաղաղություն էր և շշնան հոտ էր գալիս: Պիեռն ու աղյուտանտն իջան ձիերից և ոտով սարը բարձրացան:

— Գեներալն այստե՞ղ է, — հարցրեց աղյուտանտը, կուրգանին մոտենալով:

— Քիչ առաջ այստեղ էին, գնացին այս կողմը, — դեպ աջ ցույց տալով, պատասխանեցին նրան:

Աղյուտանտը նայեց Պիեռին, կարծես շիմանալով, թե հիմա ի՞նչ անի նրան:

— Մի անհանգստանաք, — ասավ Պիեռը: — Ես կբարձրանամ կուրգանը, կարելի՞ է:

— Այո, գնացեք, այնտեղից ամեն ինչ երևում է և այնքան էլ վտանգավոր չէ: Իսկ ես կգամ ձեր ետևից:

Պիեռը գնաց մարտկոց, իսկ աղյուտանտը քշեց-հեռացավ: Նրանք այլևս չտեսնվեցին, և շատ հետո արդեն Պիեռն իմացավ, որ այդ օրը ուղիքը տարել էր աղյուտանտի ձեռք:

¹ Կրակի մկրտությունը:

Կուրգանը, ուր բարձրացավ Պիեռը, այն նշանավոր (հետագայում ուուաների մոտ հայտնի եղավ կուրգանի մարտկոց կամ Ռանսկու մարտկոց անունով, իսկ Ֆրանսացիների մոտ la grande redoute, la fatale redoute, la redoute du centre՝ անունով) վայրն էր, որի շուրջն ընկան տասնյակ հազարավոր մարդիկ և որը Ֆրանսացիները համարում էին դիրքերի կարևորագույն կետ:

Այդ ուղուտը կազմված էր մի կուրգանից, որի վրա երեք կողմից էլ փոսեր էին փորված: Փոսերով խրամատված տեղում դրված էին տասը կրակող թնդանոթ, որոնց բերանները դուրս էին հանված պատնեշաթմբերի անցքերից:

Կուրգանի գծով — երկու կողմն էլ դրված էին թնդանոթներ, որոնք նույնպես կրակում էին անդադար: Թնդանոթներից մի քիչ ետ կանգնած էին հետևակ զորքերը: Այդ կուրգանը բարձրանալով՝ Պիեռը բնավ չէր կարծում, թե այդ՝ փոքրիկ խրավանդներով խրամատված վայրը, ուր դրված էին ու կրակում էին մի քանի թնդանոթներ, ճակատամարտի ամենակարևոր տեղն էր:

Պիեռին, ընդհակառակը, թվում էր, որ այդ տեղը (հենց այն պատճառով, որ ինքը գտնվում էր այնտեղ) ճակատամարտի ամենաաննշան տեղերից մեկն էր:

Կուրգանը բարձրանալով՝ Պիեռը նստեց մարտկոցը շրջապատող խրավանդի ծայրին և անգիտակից-ուրախ ժպտով նայում էր թե ի՛նչ էր կատարվում շուրջը: Երբեմն Պիեռը նույն այդ ժպտը դեմքին վեր էր կենում և, աշխատելով չըխանգարել թնդանոթը լցնող ու առաջ մղող, անդադար իր մոտով՝ պայուսակներն ու ուղմբերը ձեռներին վազող զինվորներին, ման էր գալիս մարտկոցում: Թնդանոթներն այդ մարտկոցից անդադար կրակում էին մեկը մյուսի ետևից, իրենց ձայներով ամբողջ շրջապատը խլացնելով ու սքողելով վառողի ծխով:

Հակառակ այն սարսափին, որ զգացվում էր պաշտպանող հետևակ զինվորների միջև, այստեղ՝ մարտկոցում, ուր փոքրաթիվ մարդիկ՝ գործով զբաղված, սահմանափակված էին և

խրավանդով մյուսներից բաժանված, այստեղ զգացվում էր բոլորի համար միատեսակ ու ընդհանուր, կարծես, ընտանեկան եռուզեռ:

Սպիտակ շլլապով Պիեռի ոչ զինվորական կերպարանքի երևումը սկզբում տհաճ զարմանք պատճառեց այդ մարդկանց: Զինվորները, նրա մոտից անցնելիս, զարմացած և անզամ վախեցած խեթ նայում էին նրան: Հրետանու ավագ սպան բարձրահասակ, երկար ոտներով, ծաղկատար դեմքով մի մարդ, կարծես նրա համար, որպեսզի նայի ծայրի թնդանոթի գործողությունը, մոտեցավ Պիեռին և հետաքրքրված նայեց նրան:

Ձահեկ կլորադեմ մի փոքրիկ սպա, դեռ բոլորովին երեխա, ըստ երևույթին հենց նոր էր ավարտել զինվորական դպրոցը, վերին աստիճանի ջանասիրություն հետևելով իրեն հանձնված երկու թնդանոթին, խստույթյամբ դիմեց Պիեռին:

— Պարոն, թույլ տվեք խնդրել ձեզ՝ ճանապարհից հեռանալ, — ասավ նա, — այստեղ չի կարելի կանգնել:

Զինվորները հավանություն չտալով գլուխներն օրորում էին, նայելով Պիեռին: Բայց երբ բոլորը համոզվեցին, որ սպիտակ շլլապով այդ մարդը ոչ միայն ոչ մի վատ բան չէր անում, այլ կա՛մ հանգիստ նստում էր պատնեշաթմբի լանջին, կա՛մ երկչոտ ժպտով, զինվորների առաջ քաղաքավարություն մի կողմ քաշվելով, մարտկոցով՝ կրակոցների տակ գնում-գալիս էր նույնպես հանգիստ, ինչպես բուլվարում, այն ժամանակ նրա նկատմամբ եղած անբարյացակամ տարակուսանքի զգացմունքը կամաց-կամաց փոխվեց սիրակատակ վերաբերմունքի, նման այն վերաբերմունքին, որ զինվորներն ունեն դեպի իրենց կենդանիները — շները, աքլորները, այծերը և ընդհանրապես զինվորական մասերում ապրող կենդանիները: Այդ զինվորներն անմիջապես մտովի Պիեռին ընդունեցին իրենց ընտանիքը, յուրացրին նրան և մականուն կայցրին: Նրան կոչեցին «մեր աղան» և իրար մեջ սիրալիք ծիծաղում էին նրա վրա:

Մի ուղմբ եկավ, հողը փորեց Պիեռից երկու քայլ հեռու: Նա, հագուստի վրայից սրբելով ուղմբի շարտած հողը, ժպտալով նայեց իր շուրջը:

— Էդ ոնց ա, որ դուք չեք վախենում, աղա, — դիմեց Պիեռին մի կարմրադեմ լայնաթիկունք զինվոր, պինդ ճերմակ ատամները բանալով:

1 Մեծ ուղուտ, ճակատագրական ուղուտ, կենտրոնական ուղուտ:

— Իսկ դու մի՞թե վախենում ես, — հարցրեց Պիեռը։
— Բա ո՞նց, — պատասխանեց զինվորը։ — Չէ՞ որ նա չի
խնայի։ Էնպես կխփի՝ աղիքներդ դուրս կթռչեն։ Ոնց կարելի է
չվախենալ, — ասավ նա, ծիծաղելով։

Մի քանի զինվոր ուրախ սիրալիք դեմքերով, եկան կանգ-
նեցին Պիեռի կողքին։ Նրանք չէին սպասում, թե նա կխոսի,
ինչպես բոլորը և այդ հայտնությունը ուրախացրեց նրանց։

— Դե՛ մենք զինվոր մարդիկ ենք։ Իսկ աղան՝ զարմանա-
լի է։ Ա՛յ քեզ աղա։

— Տեղնե՛րդ, — գոռաց ջահել սպան, Պիեռի շուրջը հա-
վաքված զինվորների վրա։

Այդ ջահել սպան, ըստ երևույթին, իր պաշտոնը կատարում
էր առաջին կամ երկրորդ անգամը, ուստի և առանձին որո-
շակիություններ ու ձևով էր դիմում թե՛ զինվորներին և թե՛ իր
պետին։

Թնդանոթների և հրացանների որոտընդոտ բոմբյունը
սաստկանում էր ամբողջ դաշտում, առանձնապես ձախ կող-
մում, այնտեղ, ուր Բագրատիոնի ֆլեշներն էին. բայց կրակոց-
ների ծխի պատճառով, այնտեղից, ուր Պիեռն էր գտնվում, չէր
կարելի գրեթե ոչինչ տեսնել։ Բացի դրանից՝ Պիեռի ուշադրու-
թյունը կլանում էր այն, որ շարունակ դիտում էր մարտկոցում
գտնվող այդ, կարծես թե մի ընտանիք կազմած (բոլոր մյուս-
ներից առանձնացած) մարդկանց խումբը։ Նրա առաջին ան-
գիտակից-ուրախ հուզումը, որ առաջացել էր ճակատամարտի
դաշտի տեսքից ու կրակոցներից, այժմ տեղի էր տվել, մանա-
վանդ մարզագետնում մենակ ընկած զինվորին տեսնելուց հետո,
մի ուրիշ զգացումի։ Այժմ խրամատի թեք լանջին նստած՝
նա դիտում էր իրեն շրջապատող դեմքերը։

Ժամը 10-ի մոտ արդեն քսան վիրավոր տարան մարտ-
կոցից։ Նրկու թնդանոթ շարդվեցին, և հետզհետե ավելի ու
ավելի գալիս մարտկոցի վրա ընկնում էին ուղիքներ, վժժալով
ու սուլելով թռչում էին հեռավոր գնդակները։ Եվ մարտկոցում
գտնված մարդիկ կարծես չէին նկատում այդ. ամեն կողմից
լսվում էին ուրախ զրույցներ ու կատակներ։

— Թումբը՞, — բոռաց մի զինվոր մոտեցող ու շաշյունով
թռչող նոնակի վրա։

— Էստեղ չի՛ գալիս։ Հետևակի կողմն է գնում, — քրքի-

ջով ավելացրեց մյուսը, նկատելով, որ նոնակը թռավ և ընկավ
պաշտպանող զորամասի շարքերը։

— Հը՞, ծանոթ է, — ծիծաղեց մի ուրիշ զինվոր գյուղացու
վրա, որ կուսցավ թռչող ուղիքի տակ։

Մի քանի զինվոր հավաքվել էին հողապատենշի մոտ ու
դիտում էին, թե ի՛նչ է կատարվում առջևում։

— Զորաշղթան էլ վերցրին, տեսար. ետ գնացին, — ասում
էին նրանք, հողապատենշի վրայից ցույց տալով։

— Քո գործին նայիր, — բոռաց նրանց վրա ենթասպան։ —
Ետ գնացին՝ նշանակում է ետևում գործ կա։

Եվ ենթասպան, մի զինվորի ուսից բռնելով, խփեց նրան
ծնկով։ Քրքիչ բարձրացավ։

— Դեպի հինգերորդ թնդանոթը, գնացեք քաշեք, — բոռում
էին մի կողմից։

— Միանգամից, միասին, բուռնակավարի՛, — լսվում էին
թնդանոթը փոխողների ուրախ կանչերը։

— Այ, քիչ մնաց մեր աղայի շլյապան թոցներ, — ատամ-
ները ցույց տալով Պիեռի վրա ծիծաղեց կարմրադեմ կատա-
կաբանը։ — է, անշնորհք, — կշտամբանքով ավելացրեց նա
ուղիքին դիմելով, որ դիպավ անիվին ու մի զինվորի ոտի։

— է, դուք, աղվեսներ, — ծիծաղեց մյուսը կուսցող աշ-
խարհագորականների վրա, որ մտել էին մարտկոցը՝ վիրա-
վորներ վերցնելու։

— Հը՛, կաշան համով չի՞։ Ա՛խ, ազոավներ, ի՛նչ եք շմեկ
մնացել, — բոռում էին աշխարհագորականների վրա, որ շը-
փոթված կանգնել էին ոտը կտրված զինվորի առաջ։

— Նա ի՛նչ տղա է որ, — ծաղրում էին գյուղացիներին։ —
Հեչ չի սիրում։

Պիեռը նկատում էր, որ յուրաքանչյուր ընկած ուղիքից
հետո, յուրաքանչյուր կորստից հետո ընդհանուր կենդանու-
թյունն ավելի ու ավելի տաքանում էր։

Ինչպես մոտեցող փոթորկաբեր ամպից, ավելի ու ավելի
հաճախ, այդ բոլոր մարդկանց դեմքերին հետզհետե ավելի

¹ Բուռնակներ կոչվում են նաև թոկերով փի քաշող բանվորները (վու-
դա գետի վրա)։

այսօժառ էին բռնկում (կարծես կատարվածին հակառակ) թաք-
նըված, բոցավառվող կրակի կայծակները:

Պիեռը չէր նայում առաջ՝ ճակատամարտի դաշտին և չէր
հետաքրքրվում իմանալ, թե ի՛նչ է կատարվում այնտեղ. նա
ամբողջովին կլանված էր այդ հետզհետե ավելի բռնկվող կր-
ակով, որը նույն կերպ (նա զգում էր) բռնկվել էր և իր հոգում:

Ժամը տասին հետևակ զինվորները, որ գտնվում էին մարտ-
կոցից առաջ՝ թփերի մեջ և Կամենկա գետի երկարությամբ,
եահանջեցին: Մարտկոցից երևում էր, թե ինչպես էին նրանք
ևս վազում մարտկոցի կողքով, տանելով վիրավորներին՝
հրացանների վրա դրած: Մի ինչ-որ գեներալ իր շքախմբով
բարձրացավ կուրգանը և, գնդապետի հետ խոսելով, բարկա-
ցած նայեց Պիեռին, նորից իջավ ցած, հրամայելով մարտկոցի
ետեը գտնվող պաշտպան հետևակին՝ պառկել, որպեսզի
ավելի քիչ ենթարկվեն կրակոցների: Դրանից անմիջապես
հետո հետևակի շարքերում, մարտկոցից դեպի աջ, լավեց թըմ-
բուկի ձայն, հրամանի կանչեր և մարտկոցից երևում էր թե
ինչպես հետևակի շարքերը շարժվեցին առաջ:

Պիեռը նայեց հողապատնեշին: Մի դեմք առանձնապես
նրա աչքովն ընկավ: Դա մի սպա էր, որ գունատ շահել դեմքով
ևտ-ևտ էր գալիս՝ իջեցրած թուրը ձեռին, ու անհանգիստ շուրջն
էր նայում:

Հետևակ զինվորների շարքերն աներևութացան ծխի մեջ,
լավեց նրանց ձիգ կանչը և հաճախակի հրացանաձգությունը:
Մի քանի րոպե անց վիրավորների բազմությունն ու պատգա-
րակներ եկան այնտեղից: Ավելի ևս հաճախացան մարտկոցի
վրա ընկնող ուռմբերը: Մի քանի մարդ մնացել էին պառկած-
ընկած: Թնդանոթների շուրջը զինվորները շարժվում էին էլ
ավելի փութկոտ ու աշխուժացած: Ոչ ոք այլևս ուշադրություն
չէր դարձնում Պիեռի վրա: Մի երկու անգամ բարկացած բո-
ռացին նրա վրա, որ կանգնել էր ճանապարհին: Ավագ սպան,
խոժոռած դեմքով, մեծ արագ քայլերով անցնում էր մի թնդա-
նոթից դեպի մյուսը: Փոքրիկ սպան, էլ ավելի կարմրած, էլ
ավելի շանասիրությամբ կարգադրություններ էր անում զին-
վորներին: Զինվորները ուռմբեր էին տալիս, շուռ էին գալիս,
թնդանոթները լցնում ու իրենց գործը կատարում էին լարված

ցուցամուրթյամբ: Նրանք քայլելիս ծուլ-ծուլ էին լինում,
կարծես զսպանակների վրա:

Փոթորկաբեր ամպը մոտեցավ, և բոլորի դեմքերին պայ-
ծառորեն վառվեց այն կրակը, որի բռնկումին հետևում էր
Պիեռը: Նա կանգնել էր ավագ սպայի կողքին: Փոքրիկ սպան
վազեցավագ, ձեռը կիվերին դրած, եկավ ավագի մոտ:

— Պատիվ ունեմ հայտնելու, պարոն գնդապետ, մնացել է
միայն ութ ուռմբ. կհրամայեք արդյո՞ք շարունակել, — հարց-
րեց նա:

— Կարտե՛՛չ, — առանց պատասխանելու, ճշաց ավագ ըս-
պան, նայելով հողապատնեշից:

Հանկարծ ինչ-որ բան պատահեց. փոքրիկ սպան ա՛խ արավ
ու, կուչ գալով, նստեց գետնին, որպես թռիչքի միջոցին խրփ-
ված թռչուն: Ամեն ինչ տարօրինակ, անորոշ ու մոռյալ երևաց
Պիեռի աչքերին:

Մեկը մյուսի ետևից շաշում էին ուռմբերը և դիպչում մարտ-
կոցի պատվարին, զինվորներին, թնդանոթներին: Պիեռը,
որ առաջ չէր լսել այդ ձայները, այժմ միմիայն այդ ձայներն
էր լսում: Մարտկոցի աջ կողքով, «ուռա» կանչելով վազում
էին զինվորները ոչ թե առաջ, այլ ետ, ինչպես թվաց Պիեռին:

Ռուսներ դիպավ հողապատնեշի ծայրին, որի առջև կանգնած
էր Պիեռը, հողը թափեց, և նրա աչքին երևաց մի սև գնդակ, և
նույն ակնթարթին դիպավ ինչ-որ բանի: Աշխարհագրական-
ները, որ ուզում էին մտնել մարտկոցը, ետ վազեցին:

— Շարունակ կարտեղով, — բոռաց սպան:

Ենթասպան վազեց ավագ սպայի մոտ և վախեցած շշուռ-
շով (ինչպես ճաշի ժամանակ սպասավորապետը զեկուցի
տիրոջը, թե չկա այլևս պահանջվող զինուց) ասավ, թե ուռմ-
բեր չկան այլևս:

— Ավագակներ, ի՞նչ են անում, — ճշաց սպան, Պիեռին
դառնալով:

Ավագ սպայի դեմքը կարմրած էր ու քրտնած, աչքերը
փայլում էին կիտած հոնքերի տակ:

— Գնա՛ դեպի պահեստները, արկղեր բեր, — ճշաց նա,
բարկացած հայացքով զանց առնելով Պիեռին և դառնալով
դեպ իր զինվորը:

— Ես կերթամ, — ասավ Պիեռը:

Սպան չպատասխանեց նրան, մեծ-մեծ քայլերով գնաց մյուս կողմը:

— Չկրակել... Սպասի՛ր, — բուռաց նա:

Զինվորը, որին հրամայվեց գնալ ուղմբերի ետևից, դիպավ Պիեռին:

— է, աղա, սա քու տեղը չի, — ասավ նա ու վազեց ցած:

Պիեռը վազեց զինվորի ետևից, հետո անցնելով այն տեղից, ուր նստած էր փոքրիկ սպան:

Մեկ, երկու, երեք ուղմբեր թռան նրանց գլխի վրայից, դիպան առջևից, կողքերից, ետևից: Պիեռը վազեց ցած: «Ո՛ր եմ գնում», հանկարծ հիշեց նա. արդեն կանաչ արկղներին մոտենալով: Նա կանգ առավ անվճռականության մեջ, առաջ գնա թե ետ: Հանկարծ մի սարսափելի հարված ետ շարտեց նրան՝ գետին: Նույն ակնթարթին մի մեծ կրակի փայլ լուսավորեց նրան, և նույն ակնթարթին էլ հնչեց խլացուցիչ, ականջներում զրնգացող որոտ, շաչուն ու սուլոց:

Պիեռն, սթափվելով, նստել էր ետքի վրա, ձեռներով գետնին հենված. այն արկղը, որի մոտ էր ինքը, շկար. ընկած էին կանաչ, այրված տախտակներ ու փալասներ՝ խանձված խոտերի վրա, և ձին՝ լծափայտերի կտորները թափ տալով, վազում-հեռանում էր նրանից, իսկ մի ուրիշ նույնպիսի ձի, ինչպես և Պիեռը, պառկած էր գետնին և ճղճղում էր երկար ու սուր ձայնով:

XXXII

Պիեռը, վախից իրեն մոռացած, վեր թռավ տեղից ու ետ վազեց դեպի մարտկոցը, որը նրա համար միակ ապաստանն էր այն բոլոր սարսափներից, որոնցով նա շրջապատված էր:

Այն ժամանակ, երբ Պիեռը մտնում էր խրամատը, նա նկատեց, որ մարտկոցից կրակոցներ չէին լսվում, բայց այնտեղ ինչ-որ մարդիկ ինչ-որ բան էին անում: Պիեռը շկարողացավ իմանալ այն, թե ինչ մարդիկ էին դրանք: Նա տեսավ ավագ գնդապետին, որը պառկած էր հողապատնեշի վրա՝ ետևը դարձրած դեպի Պիեռը և որը կարծես ինչ-որ բան դիտում էր ցածում, և տեսավ իր նկատած մի զինվորի, որը ձգտելով ազատվել իր ձեռքը բռնած մարդկանցից, «եղբայրնե՛ր» էր գոռում, և տեսավ էլի ինչ-որ տարօրինակ բան:

Բայց նա դեռ շկարողացավ կռահել այն, որ գնդապետն սպանված էր, որ «եղբայրներ» գոռացողը գերի էր, որ իր աչքի առաջ ավինով մեջքից խոցոտվեց մի այլ զինվոր: Հազիվ նա վազեց մտավ խրամատը, նիհար, դեղին, քրտնած դեմքով մեկը, կապույտ մունդիքով, թուրը ձեռին վազեց Պիեռի վրա, ինչ-որ բան գոռալով: Պիեռը, բնազդաբար պաշտպանվելով հարվածից, — որովհետև նրանք իրար շտեննելով վազեցին իրար դեմ, — ձեռքերն առաջ բերեց և մի ձեռքով բռնեց այդ մարդու (դա Ֆրանսական սպա էր) ուսից, մյուսով՝ կոկորդից: Սպան թուրը բաց թողնելով, բռնեց Պիեռի ձեռքից:

Մի քանի վայրկյան նրանք երկուսով էլ վախեցած աչքերով նայում էին միմյանց, մեկը մյուսի խորթ դեմքին, և երկուսն էլ տարակուսում էին, թե իրենք ինչ արին և ինչ պետք է անեն: «Ե՛ս եմ արդյոք գերի վերցված, թե՞ նա է գերի ընկել իմ ձեռքը» մտածում էր նրանցից յուրաքանչյուրը: Բայց, ըստ երևույթին, Ֆրանսական սպան ավելի էր հակամետ կարծելու, որ ինքն է գերի վերցված, որովհետև Պիեռի ուժեղ ձեռքը, որը գործում էր ակամա ահից, հետզհետե ավելի ու ավելի ամուր էր սեղմում սպայի կոկորդը: Ֆրանսացին ուզում էր ինչ-որ բան ասել, երբ հանկարծ՝ հենց նրանց գլխի վերևում, բավական ցած ու սոսկալի սուլեց մի ուղմբ, և Պիեռին թվաց, որ Ֆրանսական սպայի գլուխը պոկված է. այնպես արագ կոացրեց նա իր գլուխը: Պիեռը նույնպես կոացրեց գլուխը և ձեռքերը թողեց: Այլևս շմտածելով, թե ո՛վ է ո՛ւմ գերի վերցրել, Ֆրանսացին ետ վազեց դեպի մարտկոցը, իսկ Պիեռը՝ սարն ի վայր, դիպչելով սպանվածներին ու վիրավորներին, որոնք, ինչպես թվում էր նրան, բռնում են նրա ոտքերից: Բայց նա դեռ ցած չէր հասել, երբ նրա դեմուկեմ երևացին փախչող ոռու զինվորների հոծ խմբեր, որոնք ընկնելով, սայթաքելով և գոռալով, ուրախ և թափով վազում էին դեպի մարտկոցը: (Այդ այն հարձակումն էր, որը Երմոլովն իրեն էր վերագրում, ասելով, որ միայն ինքը կարող էր իր քաջությամբ ու բախտով այդպիսի քաջագործություն կատարել, և այն հարձակումը, որի ժամանակ նա իբր թե գեորգյան խաչեր է նետել կուրգանի վրա, խաչեր, որ եղել են նրա գրպանում):

Մարտկոցը գրաված ֆրանսացիները փախուստի դիմեցին: Մեր զորքերը «ուռա» գոչելով մարտկոցից այնքան հեռու քշեցին ֆրանսացիներին, որ դժվար էր նրանց կանգնեցնել:

Մարտկոցից գերիներին տեղափոխեցին. նրանց թվում էր մի վիրավոր ֆրանսական գեներալ, որին սպաները շրջապատեցին: Վիրավորների հոծ խմբերը, որոնց մեջ կային և Պիեռի ծանոթներից և ոչ ծանոթներից, ուռա և ֆրանսացիներ, տանջանքից ալլանդակված դեմքերով գնում էին ոտքով, սողում էին և պատգարակներով տեղափոխվում էին մարտկոցից: Պիեռը բարձրացավ կուրգանը, որտեղ նա անցկացրեց մեկ ժամից ավելի, բայց այն ընտանեկան շրջանից, որը նրան իր մոտ էր ընդունել, նա ոչ ոքի չգտավ: Այդտեղ շատ մեռածներ կային, որոնք նրան անծանոթ էին: Բայց մի քանիսին նա ճանաչեց: Երիտասարդ սպան, դարձյալ կուչ եկած, նստել էր հողապատնեշի եզրին, արյան լճակի մեջ: Կարմրադեմ գինվորը դեռ ցնցվում էր, բայց նրան չէին տարել:

Պիեռը վազեց ցած:

«Ո՛չ, այժմ նրանք կհրաժարվեն դրանից. այժմ նրանք կսոսկան այն բանից, ինչ արել են», մտածում էր Պիեռը, աննպատակ հետևելով այն բազմաթիվ պատգարակներին, որ տանում էին կովի դաշտից:

Բայց արևը, որի երեսը ծածկել էր ծուխը, դեռ բարձր էր, և առջևում, և մանավանդ դեպի ձախ, Սեմյոնովսկոյեի մոտ, ինչոր բան ետում էր ծխի մեջ, և հրացանածգության բոմբյունն ու հրետակոծությունը ոչ միայն չէին թուլանում, այլ սաստկանում էին հուսահատության շափ, այնպես, ինչպես գոռում է գերլարվող մարդը, հավաքելով իր վերջին ուժերը:

XXXIII

Բորոգինոյի ճակատամարտի գլխավոր գործողությունը տեղի ունեցավ 1000 սածեն տարածության վրա՝ Բորոգինոյի և Բագրատիոնի Ֆլեշների միջև (Այդ տարածությունից դուրս՝ Երվա կեսին, մի կողմից ուսաները Ուվարովի հեծելազորով պորացույց արին, մյուս կողմից Ուտիցայի մոտերքում ընդհարում եղավ Պոնյատովսկու և Տուչկովի միջև: Բայց դրանք երկու առանձին ու թույլ գործողություններ էին՝ համեմա-

տած այն բանի հետ, ինչ կատարվում էր կովի դաշտի կենտրոնում): Բորոգինոյի և Ֆլեշների միջև գտնվող դաշտում, անտառի մոտ երկու կողմից բաց ու տեսանելի տարածություն վրա, տեղի ունեցավ ճակատամարտի գլխավոր գործողությունն ամենապարզ ձևով:

Ճակատամարտն սկսվեց հրետակոծությամբ, որը տեղի էր ունենում երկու կողմից՝ մի քանի հարյուր հրանոթներից:

Հետո, երբ ծուխը ծածկեց ամբողջ դաշտը, այդ ծխի մեջ աչից (ֆրանսացիների կողմից) Դեսսեի և Կոմպանի երկու դիվիզիաները շարժվեցին հարձակում գործելու Ֆլեշների վրա և ձախից փոխարքայի գնդերը՝ Բորոգինոյի վրա:

Շևարդինոյի ռեզուտից, որտեղ կանգնած էր Նապոլեոնը, Ֆլեշները գտնվում էին մեկ վերստ հեռավորության վրա, իսկ Բորոգինոն ավելի քան երկու վերստ հեռավորության վրա՝ ուղիղ գծով, ուստի և Նապոլեոնը չէր կարող տեսնել այն, ինչ կատարվում էր այնտեղ, մանավանդ որ ծուխը՝ խառնվելով մառախուղին ծածկում էր ամբողջ դաշտը: Դեսսեի դիվիզիայի զինվորները, որոնք պետք է հարձակվեին Ֆլեշների վրա, երևում էին միայն այնքան ժամանակ, քանի դեռ չէին իջել այն ձորակը, որ նրանց բաժանում էր Ֆլեշից: Հենց որ նրանք իջան ձորակը, հրանոթային և հրացանային կրակի ծուխը Ֆլեշների վրա այնքան թանձրացավ, որ ծածկեց ձորակի այն կողմի ամբողջ զառիվերը: Այնտեղ ծխի միջով հազիվ ինչոր բան սևին էր տալիս, հավանորեն մարդիկ էին, և երբեմն երևում էր սվինների փայլ: Բայց շարժվում էին արդյոք նրանք, թե՞ կանգնած էին, ֆրանսացիներ էին, թե՞ ուսաներ, այդ չէր երևում Շևարդինոյի ռեզուտից:

Արևը պայծառորեն ծագեց և թեք ճառագայթներով խփում էր ուղիղ Նապոլեոնի երեսին, որը ձեռքը ճակատին դրած նայում էր Ֆլեշներին, ծուխը փովում էր Ֆլեշների առջև, և մերթ թվում էր, թե ծուխն է շարժվում, մերթ թվում էր, թե զորքերն էին շարժվում: Կրակոցների միջից երբեմն մարդկանց ճիչեր էին լսվում, բայց անհնարին էր իմանալ, թե նրանք ինչ էին անում այնտեղ:

Նապոլեոնը կուրգանի վրա կանգնած դիտափողով նայում էր, և դիտափողի փոքրիկ բուրակի մեջ ծուխ ու մարդիկ էր տեսնում, երբեմն յուրայիններին, երբեմն ուսաներին. բայց

թե որտեղ է այն, ինչ նա տեսնում էր, չէր կարողանում իմանալ, երբ նորից հասարակ աչքով էր նայում:

Նա կուրգանից իջավ և սկսեց նրա առջև երթեկեկել:

Մերթ ընդ մերթ նա կանգ էր առնում, ականջ էր դնում կրակոցներին և ուշադրութեամբ նայում դեպի կովի դաշտը:

Ոչ միայն ցածում, այն տեղից, որտեղ նա կանգնած էր, ոչ միայն կուրգանի վրայից, որտեղ այժմ կանգնած էին նրա գեներալները, այլև հենց Ֆլեշներից, որտեղ այժմ գտնվում էին միասին և փոխեփոխ մերթ ուս, մերթ ֆրանսացի — մեռած, վիրավոր և կենդանի, սարսափահար կամ խելագարված — զինվորներ, չէր կարելի հասկանալ, թե ինչ էր կատարվում այդ տեղում: Մի քանի ժամ շարունակ այդտեղ, հրացանային և թնդանոթային անլուծի հրաձգութեան մեջ մերթ երևում էին միայն ուս, մերթ միայն ֆրանսացի, մերթ հետևակ, մերթ հեծելակ զինվորներ. երևում էին, ընկնում, կրակում, ընդհարվում, շիմանալով, թե ինչ անեն իրար, գոռում էին ու ետ վազում:

Կովի դաշտից շարունակ Նապոլեոնի մոտ էին գալիս նրա ուղարկած աղյուտանտները և նրա մարշալների պատվերատարները, որոնք զեկույցներ էին բերում ռազմական գործողությունների ընթացքի մասին: Բայց այդ բոլոր զեկույցներն էլ ստահող էին և այն պատճառով, որ կովի տաք ժամանակ անհնարին է ասել, թե ինչ է կատարվում տվյալ պահին. և այն պատճառով, որ աղյուտանտներից շատերը չէին հասնում ճակատամարտի իսկական վայրը, այլ հաղորդում էին այն, ինչ լսել էին ուրիշներից. և մեկ էլ այն պատճառով, որ մինչև աղյուտանտն անցնում էր այն երկու-երեք վերստը, որը բաժանում էր նրան Նապոլեոնից, հանգամանքերը փոխվում էին, և այն լուրը, որ նա տանում էր, արդեն անստույգ էր դառնում: Օրինակ՝ փոխարքայի մոտից եկած մի աղյուտանտ լուր էր բերել, թե Բորոդինոն գրավված է և Կոլոշայի կամուրջը ֆրանսացիների ձեռքին է: Աղյուտանտը Նապոլեոնին հարցրել էր, թե կհրամայի՞ նա արդյոք զորքերին անցնել գետի մյուս կողմը: Նապոլեոնը հրամայել էր, որ զորքերը շարք կանգնեն գետի այն կողմում և սպասեն: Բայց ոչ միայն այն ժամանակ, երբ Նապոլեոնը անում էր այդ կարգադրությունը, այլ հենց այն ժամանակ, երբ աղյուտանտը դեռ նոր էր հեռացել Բորո-

զինոյից, կամուրջն արդեն ուռաները ետ էին վերցրել և այրել հենց այն ճակատամարտում, որին մասնակցել էր Պիեռը կռիվը նոր սկսվելիս:

Ֆլեշներից սրարշավ եկած գունատ, վախեցած դեմքով աղյուտանտը հայտնեց Նապոլեոնին, թե հարձակումը ետ է մղված, Կոմպանը վիրավորված, է իսկ Դավուն սպանված. մինչդեռ Ֆլեշները գրավել էր մի այլ զորամաս, և այն ժամանակ, երբ աղյուտանտին հայտնում էին, որ ֆրանսացիների հարձակումը ետ է մղված, և երբ Դավուն դեռ կենդանի էր ու միայն թեթև կոնտուզիա էր ստացել: Նկատի առնելով այդպիսի անխուսափելիորեն սուտ տեղեկությունները, Նապոլեոնը կարգադրություններ էր անում, որոնք կամ արդեն ավելի առաջ էին կատարված, քան նա էր անում, կամ չէին կարող կատարվել և չէին կատարվում:

Այն մարշալներն ու զենքավորները, որոնք կովի դաշտից ավելի փոքր հեռավորության վրա էին գտնվում, բայց որոնք նույնպես, ինչպես և Նապոլեոնը անմիջականորեն չէին մասնակցում կռիվներին և միայն հազվագյուտ դեպքերում էին մտնում զնդակների կրակի տակ, առանց Նապոլեոնին հարցնելու, իրենց կարգադրություններն էին անում և հրամաններ արձակում այն մասին, թե ո՞ր կողմը և ո՞րտեղից պետք է կրակել, ո՞ր կողմը պետք է քշեն հեծելակները և՛ ու՞ր վազեն հետևակները: Բայց անգամ նրանց կարգադրությունները, ճիշտ այնպես, ինչպես Նապոլեոնի կարգադրությունները, շատ աննշան չափով և հազվագյուտ դեպքերում էին ի կատար ածվում: Մեծ մասամբ կատարվում էր հակառակն այն բանի, ինչ նրանք էին կարգադրել: Այն զինվորները, որոնց կարգադրված էր առաջ գնալ, ընկնելով կարտեշի կրակի տակ, ետ էին գնում. իսկ այն զինվորները, որոնց կարգադրված էր մընալ իրենց տեղում, հանկարծ իրենց առջև տեսնելով անսպասելի կերպով երևացող ուռաներին, երբեմն առաջ էին նետվում, և հեծելազորը արշավում էր առանց փախչող ուռաներին ռոնելու հրաման ունենալու: Այսպես հեծելազորի երկու գունդ քշեցին-անցան Սեմյոնովսկոյի ձորակը, և հենց որ բարձրացան սարը, իւկուլյն ետ դարձրին ձիերի զլուխները և ամբողջ թափով քշեցին դեպի ետ: Այդպես էին շարժվում հետևակ զինվորները, երբեմն առաջ վազելով բոլորովին ոչ այն ուղ-

դուժյամբ, ուր նրանց կարգադրել էին: Բոլոր կարգադրութիւնները այն մասին, թե ուր և երբ շարժել թնդանութիւնը, երբ հետևակ զինվորներին ուղարկել կրակելու, երբ հեծելակներին — ոուս հետևակներին ոտնակոխ անելու, — այդ բոլոր կարգադրութիւնները անում էին զորամասերի ամենամերձավոր պետերը, որոնք շարքերում էին, և այդ անում էին նրանք առանց հարցնելու ոչ միայն նապոլեոնին, այլ նույնիսկ նեյին, Դավուին և Մյուրատին: Նրանք չէին վախենում տուժանքի ենթարկվելուց՝ նրա համար, որ կարգադրութիւնը չեն կատարել կամ ինքնագլուխ կարգադրութիւն են արել, որովհետև կովի մեջ հարցը վերաբերում է մարդու համար ամենաթանկագին բանին — սեփական կյանքին: Եվ երբեմն թվում է, որ փրկութիւնը ետ փախչելն է, երբեմն՝ առաջ վազելը, և բոսփի տրամադրութեան համեմատ էլ վարվում էին այդ մարդիկ կովի ամենատաք ժամանակ: Էսպես այդ բոլոր առաջխաղացումներն ու ընկրկումները չէին թեթևացնում և չէին փոխում զորքերի դրութիւնը: Հետևակ և հեծելակ զորքերի միմյանց դեմ գործած հարձակումները ոչ մի վնաս չէին հասցնում նրանց. վնաս, մահ և հաշմութիւն պատճառում էին ուղիներն ու զնդակները, որոնք թռչում էին այն ամբողջ տարածութեան մեջ, ուր այդ մարդիկ այս ու այն կողմն էին նետվում: Հենց որ այդ մարդիկ դուրս էին գալիս այն տարածութիւնից, ուր ուղիներն ու զնդակներ էին թռչում, ապա նրանց ետևում գտնվող զորապետները նրանց հավաքում, կազմակերպում էին, կարգապահութեան էին ենթարկում և այդ կարգապահութեան ազդեցութեամբ նորից տանում էին նրանց կրակի շրջանը, որտեղ նրանք նորից (մահվան երկյուղի ազդեցութեան տակ) կորցնում էին կարգապահութիւնը և այս ու այն կողմ էին նետվում ամբողջ պատահական տրամադրութեամբ:

XXXIV

Նապոլեոնի գեներալները — Դավուն, Նեյը և Մյուրատը, որոնք գտնվում էին կրակի գծին բավական մոտ և երբեմն նույնիսկ մտնում էին այդ գիծը — մի քանի անգամ այդտեղ, կրակի այդ գիծը հսկայական թվով կանոնավոր շարքեր կազ-

մած զորքեր են մտցրել: Բայց հակառակ այն բանի, ինչ անփոփոխ կերպով կատարվում էր բոլոր նախկին ճակատամարտերում, թշնամու փախուստի վերաբերյալ սպասվող լուրի փոխարեն կանոնավոր շարքերով ուղարկված զորքերն այդտեղից վերադառնում էին կազմալուծված, սարսափահար, խմբերով: Նրանք նորից վերակազմում էին նրանց, բայց մարդկանց թիվը հետզհետե ավելի և ավելի պակասում էր: Օրվա կեսին Մյուրատն իր աղյուտանտին նապոլեոնի մոտ ուղարկեց՝ օժանդակ ուժեր ուղարկելու պահանջով:

Նապոլեոնը նստած էր կուրգանի տակ և փունջ էր խմում, երբ նրա մոտ եկավ Մյուրատի աղյուտանտն այն հավաստիացումներով, թե ուսներին կջարդեն, եթե նորին մեծութիւնը ևս մեկ դիվիզիա տա:

— Օժանդակ զորք, — ասավ նապոլեոնը խիստ զարմանքով, կարծես չհասկանալով նրա խոսքերը և նայելով գեղեցիկ աղյուտանտ տղային, որը երկար, գանգուր սև մազեր ուներ (այնպես, ինչպես Մյուրատի մազերն էին):

«Օժանդակ զորք» մտածեց նապոլեոնը: «Էլ ի՞նչ օժանդակ զորք են խնդրում նրանք, երբ նրանց ձեռքին է բանակի կեսը ուղղված ուսների թույլ, շամբացրած զորաթևի դեմ»:

— Dites au roi de Naples, — խիստ շեշտով ասավ նապոլեոնը, — qu'il n'est pas midi et que je ne vois pas encore clair sur mon échiquier. Allez...¹

Երկար մազերով գեղեցիկ աղյուտանտ տղան, առանց ձեռքը գլխարկից հեռացնելու, ծանր հառաչելով, նորից ձին քշեց այնտեղ, ուր մարդիկ էին սպանում:

Նապոլեոնը վեր կացավ և իր մոտ կանչելով Կոլինկոտրին և Բերտյեին, սկսեց խոսել նրանց հետ՝ ճակատամարտին ընկերաբերող գործերի մասին:

Նոսակցութեան կեսին, մի խոսակցութիւն, որն սկսել էր նապոլեոնին զբաղեցնել, Բերտյեի հայացքը դարձավ զեպի այն գեներալը, ոյր շքախմբով քրտնած ձին քշում էր զեպի կուրգանը: Դա Բելլարն էր: Նա, իջնելով ձիուց, արագ քայլերով մոտեցավ կայսրին և համարձակորեն, բարձր ձայնով սկսեց

¹ Ասացեք նեապոլի թագավորին, որ այժմ զեռ կեսօր չէ և ես զեռ պարզ չեմ տեսնում իմ շախմատի տախտակը: Գեացեք...

ապացուցել օժանդակ զորք ուղարկելու անհրաժեշտութիւնը: Նա պատվով էր երդվում, որ ուսաները կկործանվեն, եթե կայսրը ևս մեկ դիվիզիա տա:

Նապոլեոնը ուսները վեր քաշեց և, ոչինչ չպատասխանելով, շարունակեց իր զբոսանքը: Բեւլյարն սկսեց բարձրաձայն և աշխուժորեն խոսել շքախմբի գեներալների հետ, որոնք շրջապատել էին նրան:

— Դուք շատ դուրբորբոք եք, Բեւլյա՛ր, — ասավ Նապոլեոնը, նորից մոտենալով եկած գեներալին: — Բորբոքված վիճակում հեշտութեամբ կարելի է սխալվել: Գնացե՛ք և տեսե՛ք, և այն ժամանակ եկե՛ք ինձ մոտ:

Բեւլյարը դեռ աչքից չէր հեռացել, երբ մյուս կողմից եկավ կովի դաշտից ուղարկված մի նոր ձիավոր սուրհանդակ:

— Eh bien qu'est-ce qu'il y a? — ասավ Նապոլեոնը մի շեշտով, որ հատուկ է աւն մարդուն, որը բորբոքված է իրեն անվերջ խանգարելուց:

— Sire, le Prince...² — սկսեց աղյուտանտը:

— Օժանդակ զո՞րք է խնդրում, — ցասկոտ շարժումով արտասանեց Նապոլեոնը:

Աղյուտանտը հաստատողաբար թեքեց գլուխը և սկսեց գեկուցել, բայց կայսրը երեսը դարձրեց նրանից, երկու քայլ արավ, կանգ առավ, ետ եկավ և Բերտյեին իր մոտ կանչեց:

— Պետք է օժանդակ ուժեր տալ, — ասավ նա ձեռքը թեթևակի տարածելով: — Ո՞ւմ ուղարկել այնտեղ, ի՞նչպես եք կարծում, — դիմեց նա Բերտյեին, այդ oison que j'ai fait aigle³, ինչպես նա հետագայում անվանում էր նրան:

— Թագավո՛ր, պետք է Կլապարեդի դիվիզան ուղարկել, — ասավ Բերտյեն, որը անգիր գիտեր բոլոր դիվիզիաները, գընգերը և գումարտակները:

Նապոլեոնը գլխով դրական նշան արավ:

Աղյուտանտը ձին քշեց դեպի Կլապարեդի դիվիզիան: Եվ լի քանի ընդհանր հետո կուրգանի ետևում գտնվող երիտասարդ գվարդիան շարժվեց իր տեղից: Նապոլեոնը լուռ նայում էր այդ ուղղութեամբ:

— Ո՛չ, — հանկարծ դիմեց նա Բերտյեին, — չեմ կարող Կլապարեդին ուղարկել: Ֆրիսնի դիվիզիան ուղարկե՛ք, — ասավ նա:

Թեև ոչ մի առավելություն չկար այն բանում, որ Կլապարեդի դիվիզիայի փոխարեն Ֆրիանինն ուղարկեն, և նույնիսկ ակնհայտորեն պարզ էր, որ Կլապարեդին պահելով և Ֆրիանինն ուղարկելով անհարմարություն ու հապաղում կառաջանա, այնուամենայնիվ կարգադրությունը ճշտութեամբ կատարվեց: Նապոլեոնը չէր տեսնում, որ ինքն իր զորքերի վերաբերմամբ կատարում էր այն բժշկի դերը, որն իր դեղերով միայն խանգարում է, — մի դեր, որը նա այնպես ճիշտ հասկանում ու դատապարտում էր:

Ֆրիանի դիվիզիան նույնպես, ինչպես և մյուսները, աներեվութեամբ մարտադաշտի ծխի մեջ: Զանազան կողմերից դեռ աղյուտանտներ էին գալիս և բոլորը, կարծես թե նախապես համաձայնութեան եկած՝ միևնույն բանն էին ասում: Բոլորն էլ օժանդակ զորք էին խնդրում, բոլորն էլ ասում էին, թե ուսաներն իրենց դիրքերը պահպանում են և un feu d'enfer¹ են բաց անում, որից ֆրանսական զորքը հալվում է:

Նապոլեոնը մտախոհ նստած էր ծալովի աթոռի վրա:

Առավոտից դեռ քաղցած M. de Beausset-ն, որը սիրում էր ճանապարհորդել, մոտեցավ կայսրին և համարձակվեց հարգալիր կերպով առաջարկել նորին մեծութեանը՝ նախաճաշել:

— Հույս ունեմ, որ այժմ կարող եմ ձեր մեծութեանը հաղթութեամբ շնորհավորել, — ասավ նա:

Նապոլեոնը լուռ բացասաբար օրորեց գլուխը: Ենթադրելով, որ բացասումը հաղթությանն է վերաբերում, և ոչ նախաճաշին, M. de Beausset-ն թույլ տվեց իրեն աշխուժորեն ու հարգալիր կերպով նկատել, որ աշխարհում չկան չնայիսի պատճառներ, որոնք խանգարեին նախաճաշել, երբ այդ կարելի է անել:

— Allez vous...² — հանկարծ մռայլաբար ասավ Նապոլեոնը և երեսը շուռ տվեց:

¹ Է. ինչ կք ուղում:

² Չեղ մեծութուն, իշխանը...

³ Սադի ճուտ, որին ես արծիվ եմ դարձրել:

¹ Գծխային կրակ:

² Գնացե՛ք...

Կարեկցութեան, զղշումի ու հիացումի երանելի ժպիտ փայլեց պարոն Բոսսեի դեմքին, և նա սահուն քայլերով հեռանալով՝ մոտեցավ մյուս գեներալներին:

Նապոլեոնը ծանր զգացում էր ապրում, նման այն զգացումին, որը միշտ ապրում է բախտավոր խաղորդը, որը խելահեղորեն նետել է իր դրամը, միշտ տարել է և հանկարծ, հենց այն ժամանակ, երբ նա հաշվի էր առել խաղի բոլոր պատահականությունները, և որն զգում է, որ որքան ավելի է մտածված իր խաղը, այնքան նա ավելի որոշակի է տարվում:

Չորքերը նույնն էին, գեներալները նույնը, նույն պատրաստությունները, նույն դիսպոզիցիան, նույն proclamation courte et énergique¹, նա ինքը նույնն էր, նա այդ գիտեր: Նա գիտեր, որ ինքն այժմ նույնիսկ անհամեմատ ավելի փորձված ու հմուտ էր, քան առաջ: Նույնիսկ թշնամին նույնն էր, ինչ Առևտերլիցի ու Ֆրիդլանդի տակ, բայց շնայած այդ բոլորին, նրա ձեռքի ահալոր թափը ինչ-որ կախարդական ուժի ազդեցությունից թուլանում, ընկնում էր: Նույն բոլոր նախկին ձևերը, որոնք միշտ էլ հաջողությամբ էին պսակվում. և մարտկոցների կենտրոնացումը մի կետում, և պահեստադրի հարձակումը՝ գիծը ճեղքելու համար, և des hommes de fer² և հեծելազորի հարձակումը, — այդ բոլոր ձևերն ու հնարներն արդեն գործադրված էին, և ոչ թե միայն հաղթություն չկար, այլև ամեն կողմից ստացվում էին միևնույն լուրերը՝ սպանված ու վիրավոր գեներալների մասին, օժանդակ ուժեր ուղարկելու անհրաժեշտության մասին, ռուսներին ջարդելու անհնարինության և զորքերի կազմալուծվելու մասին:

Առաջ, երկու-երեք կարգադրությունից, երկու-երեք խոսքից հետո՝ շնորհավորանքներով և ուրախ դեմքերով նրա մոտ էին շտապում մարշալներն ու աղյուսատնտները հայտարարելով հաղթանիշները — գերիների կորպուսներ, des faisceaux de drapeaux et d'aigles ennemis³, և թնդանոթներ, և գումակներ, — և Մյուրատը խնդրում էր միայն թույլ տալ, որ նա հեծելազորը բաց թողնի գումակները վերցնելու համար:

Այդպես էր Լոդիի, Մարենգոյի, Արկոլի, Ենայի, Առևտերլիցի, Վագրամի տակ, և այլ ու այլ տեղերում: Իսկ այժմ ինչ-որ տարօրինակ բան էր կատարվում նրա զորքերի հետ:

Չնայած որ Ֆիելինը գրավելու վերաբերյալ տեղեկություն էր ստացված, այնուամենայնիվ Նապոլեոնը տեսնում էր, որ այդ այն չէր, բոլորովին այն չէր, ինչ եղել էր նախկին բոլոր կռիվներում: Նա տեսնում էր, որ նույն այն զգացումը, որ ապրում էր ինքը, ապրում էին և բոլոր նրան շրջապատող մարդիկ, որոնք փորձվել էին կռիվներում: Բոլորի դեմքերը տխուր էին, բոլորը խուսափում էին միմյանց երեսի նայելուց: Միմիայն Բոսսեի կարող էր չհասկանալ այն բանի նշանակությունը, ինչ կատարվում էր: Իսկ Նապոլեոնը իր ռազմական երկարատև փորձից լավ գիտեր, թե ինչ ասել է 8 ժամ տևող այն ճակատամարտը, որտեղ հարձակվողը չի հաղթել նույնիսկ բոլոր ջանքերը գործ դնելուց հետո: Նա գիտեր, որ դա գրեթե տանուլ տված ճակատամարտ էր, և որ ամենայնիվ պատահականությունը կարող էր այժմ, — երբ ճակատամարտը տատանման ամենալարված կետում էր գտնվում, — կործանել և իրեն, և իր բանակը:

Երբ նա խորհում էր այդ ամբողջ տարօրինակ ռուսական պատերազմի մասին, որտեղ նա ոչ մի կողմում հաղթող չելավ, որտեղ երկու ամսվա ընթացքում չէին վերցրել ոչ դրոշակներ, ոչ թնդանոթներ, ոչ էլ կորպուսներով զորքեր. երբ նայում էր իրեն շրջապատողների թաքուն տխրություն արտահայտող դեմքերին և տեղեկություններ էր ստանում, թե ռուսները գեռ դիմադրում են, — նրան տիրում էր մի ահալոր զգացում, նման այն զգացումին, որ մարդիկ ապրում են երազատեսություն միջոցին, և նրա մտքով անցնում էին այն բոլոր դժբախտ պատահականությունները, որոնք կարող էին կործանել նրան: Ռուսները կարող էին հարձակվել նրա ձախ թևի վրա, կարող էին ճեղքել նրա բանակի կենտրոնը, պատահական մի զբոսայգի կարող էր վերջ դնել իր իսկ կյանքին: Այդ բոլորը հնարավոր էր: Նախորդ կռիվներում նրա միտքը զբաղեցնում էին միայն հաջողության պատահականությունները. մինչդեռ այժմ նրան ներկայանում էին անթիվ ու անհամար դժբախտ պատահականություններ, որոնց բոլորին էլ նա սպասում էր: Այո, այդ բոլորը կարծես երազ լինի, մի երազ, երբ մարդ իրեն վա-

¹ Կարճ է վճռական հայտարարությունը:

² Երկաթե մարդկանց:

³ Թշնամու դրոշակների և արծիվների խրճեր:

հարձակվող շարադորժ է տեսնում, և մարդ երազի մեջ ձեռ-
ները բարձրացնում ու հարվածում է իր շարագործին այնպիսի
ահալոր ճիգ գործ դնելով, որը, նա գիտի, որ պետք է ոչնչացնի
նրան, և միաժամանակ զգում է, որ իր ձեռքը թույլ ու անզոր
ընկնում է որպես մի լաթ, և անխուսափելի կործանման
սարսափն է տիրում անզոր մարդուն:

Այն լուրը, թե ուռաները հարձակվել են Ֆրանսական բա-
նակի ձախ թևի վրա, Նապոլեոնի մեջ այդ սարսափն առա-
ջացրեց: Նա լուռ նստած էր կուրգանի տակ ծալովի աթոռի
վրա, գլուխը կախ և արմունկները ծնկներին դրած: Բերտյեն
մոտեցավ նրան և առաջարկեց գնալ՝ դիտելու զորագիծը,
որպեսզի Նապոլեոնը համոզվի, թե ինչ դրուժյան մեջ է կը-
ռիվը:

— Ի՞նչ. ի՞նչ եք ասում, — ասավ Նապոլեոնը: — Այո՛,
կարգադրեցե՛ք ձիս բերեն:

Նա հեծավ ձին և քշեց դեպի Սեմյոնովսկոյեն:

Դանդաղորեն ցրվող վառողի ծխի մեջ այն ամբողջ տարա-
ծությամբ, որով ձիով անցնում էր Նապոլեոնը, արյան լճակ-
ների մեջ ընկած էին ձիեր ու մարդիկ՝ մեկ-մեկ ու կույտերով:
Նման սարսափ, այդքան սպանվածներ այդպիսի փոքր տա-
րածուժյան վրա դեռ երբեք չէին տեսել ոչ Նապոլեոնը և ոչ էլ
նրա գեներալներից որևէ մեկը: Թնդանոթների թնդունը, որ
10 ժամ շարունակ չէր դադարում և տանջագին հոգնեցրել էր
բոլորի ականջը, առանձին լրջություն էր տալիս տեսարանին
(ինչպես երաժշտությունը կենդանի պատկերների ժամանակ):
Նապոլեոնը ձին քշեց Սեմյոնովսկոյեի բարձունքը և ծխի մի-
ջով տեսավ մարդկանց շարքեր, որոնք հագել էին իր աչքին
անսովոր գույնի մուռղիրներ: Դրանք ուռաներ էին:

Ռուսները խիտ շարքերով կանգնած էին Սեմյոնովսկոյեի և
կուրգանի ետևում, և նրանց հրանոթներն անդադար թնդում
ու ծուխ էին արձակում նրանց գծի ուղղությամբ: Կռիվ արդեն
չկար: Կար շարունակվող մարդասպանություն, որը ոչ մի
արդյունք չէր տալու ոչ ուռաներին և ոչ Ֆրանսացիներին: Նա-
պոլեոնը ձին կանգնեցրեց և նորից ընկավ այն մտախոհու-
թյան մեջ, որից նրան դուրս էր բերել Բերտյեն: Նա չէր կարո-
ղանում դադարեցնել այն գործը, որը կատարվում էր նրա
առաջ և նրա շուրջը և որը համարվում էր նրա ղեկավարած և

նրանից կախված մի գործ, և այդ գործը, առաջին անգամ՝
անհաջողության պատճառով, նրան անպետք ու սարսափելի
էր թվում:

Նապոլեոնին մոտեցած գեներալներից մեկը, իրեն թույլ
տվեց առաջարկել նրան՝ կովի դուրս բերել հին գվարդիան: Նեյն
ու Բերտյեն, որ կանգնած էին Նապոլեոնի կողքին, իրար նա-
յեցին և արհամարհանքով ժպտացին այդ գեներալի անմիտ
առաջարկի վրա:

Նապոլեոնը գլուխը կախեց և երկար ժամանակ լուռ էր:

— A huit cent lieux de France je ne ferai pas démolir
ma garde!¹ — ասավ նա և ձիու գլուխը թեքելով ետ գնաց
դեպի Շևարդինո:

XXXV

Կուտուզովն՝ ալեհեր գլուխն իջեցրած՝ իր ծանր մարմնով
նստել էր գորգով ծածկված նստարանին, հենց այն տեղը, ուր
առավոտը տեսել էր նրան Պիեռը: Նա ոչ մի կարգադրուժյուն
չէր անում, այլ համաձայնում էր միայն կամ շէր համաձայ-
նում այն բանին, ինչ առաջարկում էին իրեն:

«Այո, այո, արեք այդ», պատասխանում էր նա տարբեր
առաջարկների առթիվ: «Այո, այո, գնա, սիրելիս, նայիր»,
դիմում էր նա մերթ սրան, մերթ մյուսին իր մերձավորներից.
կամ՝ «ոչ, հարկավոր չի, ավելի լավ է սպասենք», ասում էր
նա: Նա լսում էր բերված զեկուցումները, տալիս էր հրաման-
ներ, երբ այդ հարկավոր էր լինում ստորադրյալներին. բայց՝
զեկույցները լսելով, նա, թվում էր, չի հետաքրքրվում իրեն
ասվող խոսքերի իմաստով, այլ նրան հետաքրքրում է ինչ-որ
մի ուրիշ բան զեկուցողի դեմքի արտահայտության մեջ, նրա
խոսելու տոնի մեջ: Բազմամյա ռազմական փորձով նա գիտեր
և ծերունական խելքով հասկանում էր, որ մի մարդ չի կարող
ղեկավարել մահվան դեմ պայքարող հարյուր հազարավոր
մարդկանց, և գիտեր, որ ճակատամարտի բախտը վճռում են
ոչ թե գլխավոր հրամանատարի կարգադրությունները, ոչ թե

¹ Ֆրանսիայից 3500 վերստ հեռու՝ ես թույլ չեմ տա, որ իմ զվարդիան
շարդվի:

այն տեղը, ուր բռնում են զորքերը, ոչ թե թնդանոթների ու սպանված մարդկանց քանակը, այլ այն անըմբռնելի ուժը, որ կոչվում է զորքի ոգի, և նա հետևում էր այդ ուժին ու դեկավարում նրան, որքան նա ի վիճակի էր այդ անելու:

Կուսուղուժի դեմքն արտահայտում էր կենտրոնացում, հանդարտ ուշադրություն և թույլ ու զառամ մարմնի հոգնությունը հազիվ հաղթահարող լարում:

Ժամը 11-ին նրան լուր բերին, թե ֆրանսացիների գրաված ֆլեշները նորից ետ են խլել, բայց թե իշխան Բագրատիոնը վիրավորված է: Կուսուղուժը հառաչեց և գլուխն օրորեց:

— Գնա իշխան Պյոտր Իվանովիչի մոտ և մանրամասն իմացիր՝ ի՞նչ է և ինչպես, — ասավ նա աղյուստանտներից մեկին և ապա դարձավ իշխան Վիրտեմբերգսկուն, որ կանգնած էր նրա ետև:

— Ձերդ բարձրությունը չէ՞ր հաճի արդյոք վերցնել 1-ին բանակի հրամանատարությունը:

Շուտով իշխանի մեկնելուց հետո, այնքան շուտ, որ նա դեռ չէր հասել մինչև Սեմյոնովսկոյե, իշխանի աղյուստանտը վերադարձավ նրա մոտից և զեկուցեց գերապայծառին, թե իշխանը զորք է խնդրում:

Կուսուղուժը դեմքը կնճոցեց և հրաման ուղարկեց Գոխտուրովին՝ վերցնել 1-ին բանակի հրամանատարությունը, իսկ իշխանին, առանց որի, ինչպես ասավ, նա չէր կարող գործ տեսնել այս կարևոր ռուսներին, խնդրեց վերադառնալ իր մոտ: Երբ լուր բերին Մյուրատին գերի վերցնելու մասին և շտաբականները շնորհավորեցին Կուսուղուժին, նա ժպտաց:

— Սպասեցեք, պարոնայք, — ասավ նա: — Ճակատամարտը շահել ենք, և Մյուրատին գերելը արտասովոր բան չէ: Բայց ա՛վելի լավ է շտապենք ուրախանալ:

Սակայն նա աղյուստանտին ուղարկեց այդ լուրը զորքերին հայտնելու:

Երբ ձախ թևից սրարշավ եկող Շչերբինյներ լուր էր բերում ֆրանսացիների կողմից ֆլեշները և Սեմյոնովսկոյե գրավելու մասին, Կուսուղուժը, ճակատամարտի գաշտի ձայններից և Շչերբինյների դեմքից գուշակեց, որ լուրերը լավ չեն, վեր կացավ, կարծես ոտները բացելու համար, և Շչերբինյներին թևանցուկ անելով, տարավ նրան մի կողմ:

— Գնա, սիրելիս, — ասավ նա Երմոլովին, — տես չի՞ կարելի մի բան անել:

Կուսուղուժը Գորկիում էր, ուսական զորքերի դիրքերի կենտրոնում: Նապոլեոնի՝ մեր ձախ թևի դեմ ուղղված հարձակումը ետ մղվեց մի քանի անգամ: Կենտրոնում ֆրանսացիները Բորոգինոյից առաջ շարժվեցին: Ձախ թևից Ուվարովի հեծելազորը հարկադրեց ֆրանսացիներին փախչել:

Ժամը երեքին ֆրանսացիների հարձակումները դադարեցին: Այն բոլոր մարդկանց դեմքերին, որ գալիս էին ճակատամարտի դաշտից և իրեն շրջապատողների դեմքին, Կուսուղուժը կարդում էր ծայր աստիճանի հասած լարվածության արտահայտություն: Կուսուղուժը գոհ էր օրվա սպասածից վեր եղած հաջողությունից: Բայց ֆիզիկական ուժերը դավաճանում էին ծերունուն: Նրա գլուխը մի քանի անգամ ցած խոնարհվեց, կարծես ընկնում էր և նա ննջում էր: Նրան ճաշ մատուցեցին:

Ֆլիգել-աղյուստանտ Վոլցոգենը, նա, որը, իշխան Անդրեյի մոտով անցնելիս, ասավ, թե պատերազմը պետք է im Raum verlegen¹, և որին այնպես ատում էր Բագրատիոնը, ճաշի ժամանակ եկավ Կուսուղուժի մոտ: Վոլցոգենը եկել էր Բարկլայի կողմից տեղեկացնելու, թե ի՞նչ ընթացքի մեջ է կռիվը ձախ թևում: Խոհեմ Բարկլայ-դե-Տոլլին, տեսնելով փախչող վիրավորների բազմությունը և բանակի վերջին մասերի քայքայումը, կշռադատելով գործի բոլոր հանգամանքները, որոշեց, որ ճակատամարտը տանուլ է տրված: և այդ տեղեկությամբ իր սիրեցյալին ուղարկեց գլխավոր հրամանատարի մոտ:

Կուսուղուժը դժվարությամբ ծամում էր տապակած հավը և կուշ եկած ժպտուն աչքերով նայեց Վոլցոգենին:

Վոլցոգենը, թմրած ոտները անփուլթ քայլերով բաց անելով, կիսաարհամարհական ժպիտը շուրթերին, մոտեցավ Կուսուղուժին, թեթևակի ձեռք բռնեցին մոտեցնելով:

Վոլցոգենը գերապայծառին վերաբերվում էր որոշ բռնազրոպիկ անփութությամբ, որ նպատակ ուներ ցույց տալ, թե նա որպես բարձր կրթություն ստացած զինվորական ուսանողին է թողնում կուռք դարձնել այդ ծեր, անօգուտ մարդուն, իսկ

¹ Տարածության մեջ տեղափոխել:

ինքը գիտի, թե ո՛ւմ հետ գործ ունի: «Der alte Herr» (ինչպես անավանում էին Կուտուզովին գերմանացիներն իրենց շրջանում) macht sich ganz bequem¹, մտածեց Վոլցոգենը և խստությամբ նայելով Կուտուզովի առջև եղած ափսեներին, սկսեց զեկուցել ժեր պարոնին ձախ թևի գործերի գրությունն այնպես, ինչպես հրամայել էր նրան Բարկլայը և ինչպես նա ինքն էր տեսել ու հասկացել:

— Մեր դիրքերի բոլոր կետերը թշնամու ձեռին են և ետ խլելու հնար չկա, որովհետև զորք չկա: Զորքերը փախչում են և հնարավորություն չկա նրանց կանգնեցնելու, — զեկուցեց նա:

Կուտուզովը ծամելը դադարեցնելով, զարմացած, կարծես չհասկանալով այն, ինչ ասում են իրեն, աչքը հռոտեց Վոլցոգենի երեսը: Վոլցոգենը նկատելով des alten Herrn² հուզմունքը, ժպտալով ասավ.

— Ես ինձ իրավունք չհամարեցի ձեր դ պայծառափայլությունից թաքցնել այն, ինչ ես տեսել եմ: Զորքերը կատարյալ քայքայման մեջ են...

— Դուք տեսա՞ք: Դուք տեսե՞լ եք... — դեմքը խոժոռելով ճշաց Կուտուզովը արագորեն վեր կենալով ու դեպի Վոլցոգենը գնալով: — Դուք ի՞նչպես... ի՞նչպես եք համարձակվում... — դողացող ձեռներով սպառնալից շարժումներ անելով և շնչասպառ լինելով՝ բռնաց նա: — Դուք ինչպես եք համարձակվում, ողորմած պարոն, ինձ ասել այդ: Դուք ոչինչ չգիտեք: Իմ կողմից հայտնեցեք գեներալ Բարկլային, որ նրա տեղեկությունները ճիշտ չեն և ճակատամարտի ներկա ընթացքը հայտնի է ինձ՝ գլխավոր հրամանատարիս, ավելի՛ լավ, քան նրան:

Վոլցոգենը ուզեց առարկել ինչ-որ, բայց Կուտուզովը ընդհատեց նրան:

— Թշնամին ետ է մղված ձախ թևում և պարտություն է կրել աջ թևի վրա: Եթե դուք վատ եք տեսել, ողորմած պարոն, ապա ձեզ թույլ մի տաք ասել այն, ինչ չեք իմանում: Հաճեցեք գնալ գեներալ Բարկլայի մոտ և հայտնել նրան իմ անխախտ

մտադրությունը՝ վաղն հարձակվել թշնամու վրա, — խստությամբ ասավ Կուտուզովը:

Բոլորը լուռ էին, և լավում էր միայն հեռապառ ձեր գեներալի ծանր շնչառությունը:

— Ետ են մղված ամենուրեք, որի համար ես շնորհակալ եմ աստծուց և մեր քաջարի զորքից: Թշնամին հաղթված է և վաղը մենք նրան կքշենք ռուսական սրբազան հողից, — ասավ Կուտուզովը, երեսը խաշակնքելով, և հանկարծ հեկեկաց իրեն ճնշող արցունքներից:

Վոլցոգենը, ուսերը թոթվելով և շուրթերը ծոմոնելով, անխոս զնաց մի կողմ, զարմանալով über diese Eingenommenheit des alten Herrn¹.

— Այո, ահա նա, իմ հերոսը, — ասավ Կուտուզովը լեցուն, գեղեցիկ, սևահեր գեներալին, որ այդ ժամանակ բարձրանում էր կուրգանը:

Դա Ռակսկին էր, որ ամբողջ օրն անցրել էր Բորոգինոյի դաշտի գլխավոր ռազմակետում:

Ռակսկին զեկուցեց, թե զորքերն ամուր կանգնած են իրենց տեղերում և թե Ֆրանսացիները չեն համարձակվի այլևս հարձակում գործել:

Նրան լսելով՝ Կուտուզովն ասավ Ֆրանսերեն.

— Vous ne pensez donc pas comme les autres que nous sommes obligés de nous retirer?

— Au contraire, votre altesse, dans les affaires indé- cises, c'est toujours le plus opiniâtre qui reste victorieux, — պատասխանեց Ռակսկին. — et mon opinion...²

— Կայսա՛րով, — կանչեց Կուտուզովն իր աղյուտանտին: — Նստի՛ր, հրաման գրի՛ր վաղվան համար: Իսկ դու, — դիմեց նա մյուսին, — գնա զորագծով և հայտարարի՛ր, որ վաղը մենք հարձակում ենք գործում:

¹ Մեր պարոնի այդ խենթ կամակորոթյան վրա:

² Դուք, ուրեմն, մյուսների նման չե՞ք կարծում, թե մենք պետք է նահանջենք:

— Ընդհակառակը, ձեր դ պայծառափայլություն, անվճռականություն, դեպքերում միշտ ամենահամար մնում է հաղթող, և իմ կարծիքն է...

¹ Մեր պարոնը հանդիստ տեղավորվում է:

² Մեր պարոնի:

Մինչ Կուսուղովը գրուցում էր Ռեակտու հետ և թելադրում էր հրամանը, Վոլցոգենը վերադարձավ Բարկլայի մոտից և հայտնեց, թե գեներալ Բարկլայ-դե-Տոլլին կցանկանար ունենալ գրավոր հաստատումն այն հրամանի, որ տվել է Ֆելդ-մարշալը:

Կուսուղովը, առանց նայելու Վոլցոգենին, հրամայեց գրել այդ հրամանը, որը ըստ ամենայնի հիմնավոր կերպով, անձնական պատասխանատվությունից խուսափելու համար, քանկանում էր ունենալ նախկին գլխավոր հրամանատարը:

Նվ այն անորոշելի խորհրդավոր կապը, որ ամբողջ բանակի մեջ պահպանում էր միևնույն տրամադրությունը, որ կոչվում է բանակի ոգի և կազմում է պատերազմի գլխավոր ներվը, Կուսուղովի խոսքերը, նրա հրամանը՝ վաղը ճակատամարտ տալու շուրջը, — հաղորդվել էր զորքի բոլոր մասերին, զորաշրջ-թայի բոլոր ծայրերին:

Բնավ էլ հենց նույն խոսքերը, հենց նույն հրամանը շէք, որ հայտնվում էր այդ կապի վերջին շղթային: Անգամ բանակի տարբեր ծայրերում միմյանց հաղորդվող պատմածների մեջ օչինչ նման չէր այն բանին, ինչ ասել էր Կուսուղովը. բայց, նրա խոսքերի իմաստը հաղորդվեց ամեն կողմ, որովհետև այն, ինչ ասավ Կուսուղովը, բխում էր ոչ թե խորամանկ, նրկատառումներից, այլ զգացմունքից, որ կար ինչպես գլխավոր հրամանատարի սրտում, նույնպես և յուրաքանչյուր ուս մարդու սրտում:

Սվ, իմանալով, որ վաղը մենք հարձակվելու ենք թշնամու վրա, բանակի բարձր շրջաններից լսելով հաստատումն այն բանի, ինչի նրանք ուզում էին հավատալ, տանջված, տատանվող մարդիկ մխիթարվում ու սրտապնդվում էին:

XXXVI

Իշխան Անդրեյի գունդը պահեստի զորքերի մեջ էր, որոնք մինչև ժամը 2-ը կանգնած էին Սեմյոնովսկոյե գյուղի ետևը՝ անգործության մեջ, հրետանու ուժեղ կրակի տակ: Ժամը 2-ին գունդը, կորցնելով 200-ից ավելի մարդ, առաջ շարժվեց վարսակի արորված դաշտը, Սեմյոնովսկոյե գյուղի և կուրգանի մարտկոցի միջև բնկած այն տարածությունը, ուր այդ օրը հազա-

րավոր մարդիկ էին սպանվել և ուր ցերեկվա ժամը երկուսին ուղղվեց թշնամու մի քանի հարյուր թնդանոթների խիւսկենտրոնացրած կրակը:

Այդտեղից չհեռանալով և ոչ մի ուսմբ շարձակելով, գունդը դեռ այստեղ կորցրեց իր մարդկանց մի երրորդ մասը: Առջևից և մանաւանդ աչ կողմից՝ շքրւող ծխի մեջ թնդում էին թնդանոթները, և առջևի տարածությունը ծածկող ծխի խորհրդավոր շրջանից անդադար շաշուն արագ սուււցով՝ դուրս էին թռչում ուսմբերն ու դանդաղորեն սուււղ արկերը: Երբեմն, կարծես հանգիստ տալով, անցնում էր քառորդ ժամ, որի միջոցին թռչում էին բոլոր ուսմբերն ու հրետագնդերը, բայց երբեմն՝ մի րոպեի ընթացքում մի քանի մարդ էր ընկնում գնդից, և անդադար մի կողմ էին քաշում սպանվածների ու տանում վիրավորներին:

Յուրաքանչյուր նոր հարվածի հետ հետզհետե կյանքի ավելի քիչ պատահականություններ էին մնում նրանց համար, ովքեր դեռ չէին սպանվել: Գունդը կանգնած էր գումարտակային զորասյուներով՝ 300 քայլ տարածության վրա, բայց չնայած գրան, բոլոր մարդիկ գտնվում էին միշտ միևնույն տրամագրությունից անդադարության ներքո: Գնդի բոլոր մարդիկ միտեսույլ լուս էին ու մոայլ: Շարքերի միջև խոսակցություն հազվադեպ էր լսվում, բայց այդ խոսակցությունը լուս էր ամեն անգամ, երբ լսվում էր դիպչող ուսմբի հարվածը և «պատգարակ» կանչը: Գնդի մարդիկ ժամանակի մեծ մասը, դեկավարության հրամանով, նստած էին գետնին: Ո՛րը կիվերը վերցրած, խնամքով բանում և կրկին հավաքում էր փոթեքը. ո՛րը շոր կապը ավերի մեջ փշրելով՝ դրանով մաքրում էր սվինը. ո՛րը սրորում էր կաշեփոկը և կապը ձգում. ո՛րը խնամքով ուղղում հարթում էր ոտի փաթաթանները և նորից հագնում: Ոմանք վարած հողի կաշտերից տնակներ էին շինում և ծղնոտից հյուսում էին կողովներ: Բոլորը, թվում էր, ամբողջովին տարված էին այդ գրալմունքներով: Երբ գնդակը վիրավորում ու սպանում էր մարդկանց, երբ պատգարակներ էին տանում, երբ մերոնք ետ էին դառնում, երբ ծխի միջով երևում էին թշնամու բազմությունները, ոչ ոք ոչ մի ուշադրություն չէր դարձնում այդ հանգամանքների վրա: Իսկ երբ առաջ էր անցնում հրետանին, հեծելագործը, էրբ երևում էին մեր հետևակի առաջխաղացումները, —

ամեն կողմից լսվում էին հավանության խոսքեր: Բայց ամենամեծ ուշադրության արժանանում էին բոլորովին կողմնակի շեպքեր, որոնք ոչ մի կապ չունեին ճակատամարտի հետ: Կարծես բարոյապես տանջված այդ մարդկանց ուշադրությունը հանգստանում էր կենցաղային այդ սովորական անցքերի վրա: Հրետանու մարտկոցն անցավ գնդի ճակատի առջևից: Հրետարկղները տանող ձիերից մեկը՝ կողքից լծվածը, ոտքը դրավ լծափոկի վրա:— «է՛յ, կողքի ձին... Դրստի՛ր, կընկնի... է, չեն տեսնում», միատեսակ կանչում էին շարքերից ամբողջ գնդովը մեկ: Մի ուրիշ անգամ ընդհանուր ուշադրություն գրավեց մի փոքրիկ դարչնագույն շնիկ՝ պոչը պինդ ցցած, որը աստված գիտի, թե ո՞րտեղից հայտնվելով, հոգատար յայլերով դուրս վազեց շարքերի առաջ և հանկարծ մոտիկ դիպած ուղմբից կլանչ-կլանչեց և, պոչը ոտներին սեղմած, նետվեց մի կողմ: Գնդովը մեկ քրքիջ ու ծիծաղ բարձրացավ: Բայց նման ուրախությունները տեսնում էին բոլորները, իսկ մարդիկ ութ ժամից ավելի առանց ուտելու և առանց գործի կանգնած էին մահվան անանց սարսափի տակ, և նրանց գուռատ ու խոժոռ դեմքերը ավելի ևս գունատվում էին ու մռայլվում:

Իշխան Անդրեյը նույնպես, ինչպես և գնդի բոլոր մարդիկ, խոժուռադեմ ու գունատ, մարգագետնում, վարսակի դաշտի կողքով ետ ու առաջ էր քայլում մի միջնակից մինչև մյուսը, շեղները ետևը դրած և գլուխը կախ: Նրան էլ անելու և հրաժայելու բան չէր մնում: Ամեն ինչ արվում էր ինքն իրեն: Մականվածներին քաշում-տանում էին ճակատից հեռու, վիրավորներին վերցնում էին, տանում, շարքերը միանում էին: Եթե զինվորները գնում-վազում էին մի կողմ, ապա իսկույն ևեթ շտապ վերադառնում էին: Սկզբում իշխան Անդրեյը, իր պարտականությունը համարելով գրգռել զինվորների արիությունը և օրինակ ցույց տալ, անցնում էր շարքերի երկարությամբ. բայց հետո համոզվեց, որ ինքը նրանց սովորեցնելու բան չունի: Նրա հոգու ամբողջ կորույրը ճիշտ այնպես, ինչպես և յուրաքանչյուր զինվորինը, անգիտակցաբար ուղղված էր այն բանին, որ շտարվեն միայն իրենց դրության սարսափը ներհայելով: Նա ոտները քարշ տալով քայլում էր մարգագետնում, խոտերը տրորելով ու նայելով այն փոշուն, որով ծածկված

էին իր կոշիկները. մերթ նա մեծ-մեծ քայլեր էր անում, աշխատելով ոտը դնել այն հետքերի վրա, որ թողել էին հնձվորները մարգագետնում. մերթ նա, իր քայլերը համրելով հաշիվներ էր անում, թե քանի անգամ պիտի անցնի միջնակից միջնակ, որպեսզի մի վերստ արած լինի. մերթ փետում էր միջնակներում բուսած բարձվենյակները, և այդ ծաղիկները ավերի մեջ տրորելով հոտոտում էր նրանց բուրավետ-դառր սուր հոտը: Մտքի երեկվա ամբողջ աշխատանքից ոչինչ չէր մնացել: Նա ոչնչի մասին չէր մտածում: Նա հոգնած լսողությամբ ականջ էր դնում շարունակ նույն ձայներին, տարբերելով թույլ ուժեղների սուլոցը կրակոցների որոտից, նայում էր 1-ին գումարտակի զինվորների իրեն ձանձրացրած դեմքերին և սպասում: «Ահա նա... դարձյալ դեպի մեզ է գալիս», մտածում էր նա, ականջ դնելով ծխի փակ շրջապատից ինչ-որ մոտեցող բանի սուլոցին: «Մե՛կը, մյո՛ւսը: Դա՛րձյալ: Դիպավ...»: Նա կանգ առավ ու նայեց շարքերին: «Ո՛չ, անցավ: Ա՛յ սա դիպավ»: Եվ նա նորից սկսում էր քայլել, աշխատելով անել մեծ-մեծ քայլեր, որ 16 քայլի վրա հասնի միջնակին: Սուլոց և զարկ. նրանից հինգ քայլի վրա ուղմբը քանդեց չոր հողը և թափնվեց: Ակամա սարսուռ անցավ նրա մեջքով, նա նորից նայեց շարքերին: Հա՛ւանորեն շատերին տարավ. մեծ բազմություն էր հավաքվել 2-րդ գումարտակի մոտ:

— Պարոն աղյուտանտ, — ձայն տվեց նա, — հրամայեցե՞ք, որ չխմբվեն:

Աղյուտանտը, հրամանը կատարելով, մոտեցավ իշխան Անդրեյին: Մյուս կողմից ձիով մոտեցավ գումարտակի հրամանատարը:

«Զգո՛ւյշ», լսվեց զինվորի վախեցած բացականչությունը, և ինչպես արագ թռիչքի ժամանակ սուլող, գետնին իջնող թռչուն, իշխան Անդրեյից երկու քայլ հեռու, գումարտակի հրամանատարի ձիու կողքին կամացուկ գետնովը դիպավ նրանակը: Առաջինը ձին, շարքնելով, թե սարսափ ցույց տալը լավ է կամ վատ, փնջացրեց, ծառու եղավ, բիշ մնաց վայր զրցեր մայրին, և վազեց մի կողմ: Ձիու սարսափն անցավ մարդկանց:

— Պառկի՛ր, — ճշաց գետնին պառկող աղյուտանտի ձայնը:

Իշխան Անդրեյը կանգնել էր անվճռակաճառութեան մեջ: Նրոնակը, հողի պես, ծխալուով պտտվում էր նրա և պառկած աղյուտանտի միջև, վարած հողի և մարգագետնի ծայրին, բարձրվենյակի թփի կողքին:

«Մի՞թե սա մահս է», մտածում էր իշխան Անդրեյը, բուրոսվին նոր, նախանձոտ հայացքով նայելով կանաչին, բարձրվենյակին և այն բարակ ծխին, որ բարձրանում էր պտտվող սև գնդակից: «Ես չեմ կարող, ես չեմ ուզում մեռնել, ես սիրում եմ կյանքը, սիրում եմ այս խոտը, հողը, օդը...»: Նա մտածում էր այս և, դրա հետ միասին հիշում այն, որ իրեն նայում են:

— Ամո՞թ է, պարոն սպա, — ասավ նա աղյուտանտին, — ինչ...

Նա խոսքը չվերջացրեց: Միաժամանակ լավեց պայթյուն, կարծես ջարդված շրջանակի կտորտանքների շաշյուն, վառողի հեղձուցիչ հոտ, և իշխան Անդրեյը տեղից պոկվելով նետվեց մի կողմ և ձեռք վեր բարձրացնելով, ընկավ կրծքի վրա:

Մի քանի սպաններ վազեցին դեպի նա: Փորի աջ կողմից կանաչի վրա գոյանում էր արյան մի մեծ բիծ:

Կանչված աշխարհագորականները պատգարակը ձեռներին կանգ առան սպանների ետև: Իշխան Անդրեյը պառկել էր կրծքի վրա երեսը մինչև կանաչը հասցրած, և ծանրորեն խոխոացնելով շնչում էր:

— Է, ինչի կանգնեցիք, մոտեցե՛ք:

Գյուղացիները մոտեցան և վերցրին նրան՝ ուսերից ու ոտներից բռնելով, բայց նա աղիոզորմ հեծեծաց, և գյուղացիները իրար նայելով, նորից ցած դրին նրան:

— Վերցրեք, դրեք, միևնույն է, — բուռաց ինչ-որ մեկի ձայնը:

Նրան երկրորդ անգամ վերցրին ուսերից բռնած ու դրին պատգարակի վրա:

— Ախ, աստված իմ, աստված իմ: Սա ինչ բան է... Փորին է դիպել: Դա մահ է: Ախ, աստված իմ, — ասում էին սպանները:

— Վժժաց ականջիցս մազաչափ հեռու, — ասում էր աղյուտանտը:

Գյուղացիները պատգարակը հարմարեցնելով իրենց «ւսերի»

վրա, հասցնեալ շարժվեցին դեպի վիրակապուսթյան կայանը՝ իրենց տրորած ճանապարհով:

— Համաչափ քայլեցեք... Է՛, ուղմիկներ, — բուռաց սպան ուս՝ ըրից բռնելով ու կանգնեցնելով անհավասար քայլող և պատգարակը ցնցող գյուղացիներին:

— Հարմարվիր, խվեղոր, այ խվեղոր, — ասավ առջևի գյուղացին:

— Այ, էսպես լավ է, — ասավ ետևինն ուրախացած, քայլերը հարմարեցնելով:

— Զերդ պայծառափայլութիւն, ա՛յ, իշխա՛ն, — դողդոջուն ձայնով ասավ վազեվազ մոտեցած Տիմոխինը, նայելով պատգարակի մեջ:

Իշխան Անդրեյը աչքերը բացեց և պատգարակից (որի մեջ խոր պառկել էր նրա գլուխը) նայեց այդ խոսքերն ասողին, և աչքերը նորից փակեց:

Աշխարհագորականները իշխան Անդրեյին բերին անտառի մոտ, ուր կանգնած էին ուղմասայլերը և ուր գտնվում էր վիրակապուսթյան կայանը: Վիրակապուսթյան կայանը կազմված էր երեք բացված, փեշերը ետ ծալած վրաններից, որ գրունդում էին կեչուտի պոնկին: Կեչուտում կանգնած էին ուղմասայլերն ու ձիերը: Զիերը տոպրակներից վարսակ էին ուտում, և ծտերը թռչում գալիս էին նրանց մոտ՝ թափված հատիկները հավաքում: Ագրավները, արյան հոտ առնելով, անհամբեր կոնչալով, ծառից ծառ էին թռչում կեչիների վրա: Վրանների շուրջը, ավելի քան երկու դեսյատին տարածութեան վրա պառկել, նստոտել ու կանգնել էին արյունոտված մարդիկ՝ տարբեր հագուստներով: Վիրավորների շուրջը վճատ և ուշադիր դեմքերով կանգնել էին պատգարակակիր-գինվորների խմբերը, որոնց այդտեղից իզուր էին քշում կարգը վերահսկող սպանները: Սպաններին շսելով՝ գինվորները կանգնել էին պատգարակներին հենած և սեեոուն հայացքով, կարծես աշխատելով հասկանալ ետարանի դժվարին նշանակութունը, նայում էին, թե Դ՛նչ է կատարվում իրենց առջև: Վրաններից լսվում էին մերթ բարձրաձայն շարագույժ ողբազին կանչեր, մերթ աղիոզում հեծեծանքներ: Երբեմն այդ վրաններից դուրս էին վա-

գում բուժակները՝ շուր բերելու և մատնացույց էին անում ա՛յն վիրավորներին, որոնց պետք էր ներս տանել: Վիրավորները, վրանի մոտ իրենց հերթին սպասելով, խոռացնում էին, տըն-քում, լաց լինում, ճշում, հայհոյում, օղի խնդրում: Ոմանք գառանցում էին: Իշխան Անդրեյին, որպես գնդի հրամանատարի, լոք տալով վերքերը չկապած վիրավորների վրայից, բերին վրաններից մեկի մոտ և կանգ առան, կարգադրության սպասելով: Իշխան Անդրեյը աչքերը բաց արավ և երկար չէր կարողանում հասկանալ, թե ի՛նչ է կատարվում իր շուրջը: Նա հիշեց մարգագետինը, բարձրլենյակը, պտավող սև գնդակը և իր բուռն սերը դեպի կյանքը: Նրանից երկու քայլ հեռու, բարձրաձայն խոսելով և ընդհանուրի ուշադրությունն իր վրա գարձնելով, կանգնած էր մի փայտի հենած և գլուխը կապած, բարձրահասակ, գեղեցիկ, սեահեր ենթասպա: Նա գլխից ու ոտից վիրավորված էր գնդակներով: Նրա շուրջը, ագահությամբ նրա ճառն ունկնդրելով, հավաքվել էր վիրավորների և պատգարակակիրների բազմությունը:

— Մենք նրան էնտեղից հենց որ խփեցինք տեղահան արինք, նա ամեն ինչ թողեց, հենց իրան իրան թագավորին բռնեցինք, — սև, տենդագին աչքերը փայլեցնելով և իր շուրջը նայելով, ճշում էր մի զինվոր: — Էդ ժամանակ որ մեր սահաստի զորքը գար, էլ, ախպերս դու ես, նրա բանը պրծած էր, քանի, որ ճիշտ եմ ասում...

Իշխան Անդրեյը նույնպես, ինչպես և պատմողին շրջապատող բոլոր զինվորները, բոցավառ հայացքով նայեց նրան և մխիթարական զգացում ունեցավ: «Բայց մի՞թե հիմա բոլորը միևնույն չէ, — մտածեց նա: — Իսկ ի՞նչ է լինելու այնտեղ և ի՞նչ կար այստեղ: Ինչո՞ւ ես այնպես ափսոսում էի բաժանվել կյանքից: Ինչ-որ մի բան կար այս կյանքում, որ ես չէի հասկանում և չեմ հասկանում»:

XXXVII

Բժիշկներից մեկն արյունոտված գոգնոցով և արնաթաթախ ոչ մեծ ձեռներով, որոնցից մեկով՝ ճկույթի և մեծ մատի միջև (որպեսզի չկեղտոտի այն) բռնել էր սիգարը, դուրս եկավ վրանից: Այդ բժիշկը գլուխը բարձրացրեց ու նայեց շուրջը,

բայց՝ վիրավորներից վեր: Նա ըստ երևույթին, ցանկանում էր մի փոքր հանգստանալ: Մի որոշ ժամանակ գլուխն աչ ու ձախ դարձնելով, նա հատաչեց ու աչքերը խոնարհեց:

— Լավ, իսկույն, — ասավ նա բուժակին, որ մատնացույց արավ իշխան Անդրեյին, և հրամայեց տանել նրան վրանը: Սպասող վիրավորների բազմության մեջ տրտունջ բարձրացավ:

— Ինչպես երևում է, էն աշխարհում էլ միայն պարոնները պիտի ապրեն, — խոսեց մեկը:

Իշխան Անդրեյին ներս տարան և դրին նոր մաքրած սեղանի վրա, որից բուժակը ջրով հեռացնում էր ինչ-որ բան: Իշխան Անդրեյը չկարողացավ առանձին-առանձին տեսնել, թե ինչ կար վրանում: Տարբեր կողմերից լավող ադիողորմ տնքոցները, ազդրի, փորի և մեջքի տանջազին ցավերն անուշադիր էին դարձնում նրան: Բոլորը ինչ տեսավ իր շուրջը, միաձուլվեց նրա համար մի ընդհանուր՝ մարդկային մերկ արյունոտված մարմնի տպավորության մեջ, մարմին, որ թըվում էր ամբողջապես լցնում էր ցածրիկ վրանը, ինչպե՛ս մի քանի շաբաթ առաջ այն շոգ օգոստոսյան օրը նույն այդ մարմինը լցրել էր Սմոլենսկի ճանապարհի վրա գտնվող կեղտոտ լճակը: Դա հենց նույն մարմինն էր, նույն chair à canon¹, որի տեսքը դեռ այն ժամանակ, կարծես նախագուշակելով այս օրը, սարսափ հարուցեց նրա մեջ:

Վրանում երեք սեղան կար: Երկուսը բռնված էին, երրորդի վրա պառկեցրին իշխան Անդրեյին: Որոշ ժամանակ նրան մենակ թողին, և նա ակամա տեսավ այն, ինչ անում էին մյուս երկու սեղանի վրա: Մոտիկ սեղանի վրա նստած էր մի թաթար, հավանորեն, կազակ, ինչպես երևում էր կողքին ընկած մունդիրից: Չորս զինվոր բռնել էին նրան: Ակնոցավոր բժիշկը ինչ-որ բան էր կտրում նրա դարչնագույն, մկանուտ մեջքի վրա:

— Ուխ, ուխ, ո՛ւխ... — կարծես խոխոցանում էր թաթարը և հանկարծ իր ցից այտոսկրներով, սև, կարճթանի դեմքը վեր բարձրացնելով, ճերմակ ատամները բանալով, սկսեց դուրս պրծնելու փորձեր ունել, ձիգ տալ և ճղճղալ մի սուր-

¹ Թնդանոթի միս

ծղրաւուն, երկարատե վնգստոցով: Մյուս սեղանի վրա, որի մոտ շատ ժողովուրդ էր հավաքված, մեջքի վրա պսակած էր մ'ի լեցուն մարդ՝ գլուխը ետ ձգած (նրա գանգուր մազերը, դրանց գույնը և գլխի ձևը տարօրինակորին ծանոթ թվացին իշխան Անդրեյին): Մի քանի բուժակներ ընկել էին այդ մարդու կրծքին և բռնել նրան: Նրա սպիտակ մեծ, լեցուն ոտը արագ ու հաճախակի անդադար ցնցվում էր տենդագին դողով: Այդ մարդը ջղաձգաբար հեկեկում էր ու շնչասպառ լինում: Երկու բժիշկ աշխոս — մեկը դունատ էր և դողում էր — ինչ-որ բան էին աշուժում այդ մարդու մյուս, կարմրած ոտի վրա: Վերջացնելով գործը թաթարի հետ, որին ծածկեցին շինելով, ակնոցավոր բժիշկը, ձեռները սրբելով, մոտեցավ իշխան Անդրեյին:

Նա նայեց իշխան Անդրեյի դեմքին և արագ շուռ եկավ:

— Հանեցե՛ք հագուստը: Ի՞նչ եք կանգնել, — բարկացած բոտաց նա բուժակների վրա:

Իր հեռավոր վաղ մանկութունը հիշեց իշխան Անդրեյը, երբ բուժակը վեր քշած շտապող ձեռներով արձակում էր նրա կոճակները և հանում զգեստը: Բժիշկը ցած կուացավ վերքի վրա, շուշափեց այն և ծանր հոգոց արձակեց: Ապա նա նշան արավ ինչ-որ մեկին: Փորի ներսի տանջազին ցավից իշխան Անդրեյը գիտակցութունը կորցրեց: Եթե նա ուշքի եկավ, ազդրի փշրված ոսկորները հանված էին, մսի կտորները կտտրած և վերքը կապված էր: Նրա դեմքին ջուր ցանեցին: Հենց որ իշխան Անդրեյը աչքերը բաց արավ, բժիշկը կուացավ նրա վրա, անխոս համբուրեց նրա շուրթերը և արագորեն հետացավ:

Կրած տանջանքներից հետո իշխան Անդրեյը զգաց մի երանութուն, որ վաղուց չէր զգացել: Նրա կյանքի լավագույն, ամենաերջանիկ բույսները, մանավանդ սմենավաղ մառնկութունը, երբ նրա հագուստները հանում ու պահեցնում էին փոքրիկ մահճակալում, երբ դայակը, օրորելով, երգում էր նրա գլխավերև, երբ ինքը գլուխը բարձի մեջ խրած՝ իրեն երջանիկ էր զգում լուկ կյանքի գիտակցութեամբ, — նրա երեւակայությանը ներկայանում էին անգամ ոչ որպես անցալ, այլ որպես իրականություն: Այն վիրավորի շուրջը, որի գլխի ձևը իշխան Անդրեյին ծանոթ թվաց, բժիշկները իրար էին անցել: Նրան բարձրացնում և հանգստացնում էին:

— Ցույց տվեք ինձ... Օոոո՞ ո՞... Օոոո՞ ո՞... — լսվում էր նրա հեկեկանքներից ընդհատվող, վախեցած ու տանջանքին հնազանդած հեծեծանքը:

Այդ հեծեծանքները լսելով՝ իշխան Անդրեյն ուզում էր լաց լինել: Նրանի՞ց արդյոք, որ մեռնում էր առանց փառքի, նըրանի՞ց արդյոք, որ ափսոսում էր բաժանվել կյանքից, արդո՞ք այդ մանկական անվերադարձ հիշողութուններից թե այն պատճառով, որ նա տանջվում էր նրա համար, որ ուրիշներն էին տանջվում և այդ մարդն այնպես խղճալի հեծեծում էր իր առջև, — բայց նա ուզում էր լալ մանկական, բարի, գրեթե ուրախ արցունքներով:

Վիշավորին ցույց տվին նրա կտրած լերգացած արյունով ոտը կոշիկի մեջ:

— Օ՛: Օոո՞ ո՞, — հեկեկաց նա կնոջ պես:

Բժիշկը, որ կանգնած էր վիրավորի առջև ու իրենով ծածկում էր նրա դեմքը, հեռացավ:

«Աստված՝ իմ: Այս ի՞նչ բան է: Սա ինչու՞ է այստեղ», ստավ իշխան Անդրեյն ինքն իրեն:

Եվ նա ճանաչեց այդ դժբախտ, հեկեկող, ուժասպառ մարդուն, որի ոտը հենց նոր կտրել էին. — դա Անատոլ Կուրագինն էր: Անատոլին բռնել էին ձեռներով և ջուր էին առաջարկում բաժակով, որի պռունկը նա չէր կարողանում բռնել իր դողացող ուռած շուրթերով: Անատոլը ծանորրեն հեծկտում էր: «Այո, սա նա՛ է, այո, այս մարդը ինչ-որ մի բանով մոտ է և ծանրապես կապված ինձ հետ», մտածում էր իշխան Անդրեյը, տակավին պարզ չհասկանալով այն, ինչ կար իր առջև: «Ո՞րն է այս մարդու կապը իմ մանկության, իմ կյանքի հետ», հարցրեց նա ինքն իրեն, պատասխան չգտնելով: Եվ հանկարծ մանկական, անարատ ու սիրո աշխարհից մի նոր, անսպասելի հիշողութուն ներկայացավ իշխան Անդրեյին: Նա հիշեց Նատաշային այնպես, ինչպես տեսել էր նրան առաջին անգամ՝ 1810 թվին՝ պարահանդեսին, նուրբ պարանոցով ու նուրբ ձեռներով, խանդավառվելու պատրաստ, վախեցած, երջանիկ դեմքով, և նրա սրտում սեր ու քնքշութուն զարթնեցին դեպի Նատաշան՝ էլ ավելի կենդանի և բուռն, քան երբեք: Նա այժմ հիշեց այն կապը, որ գոյութուն էր ունեցել իր և այս մարդու միջև, որը, ուռած աչքերը լցված արցունքների միջեց, պղտոր

նալում էր իրեն: Իշխան Անդրեը հիշեց բոլորը, և նրա երգանիկ սիրտը լցվեց խնդագին մի խղճահարուխյամբ ու սիրով՝ դեպի այդ մարդը:

Իշխան Անդրեյն այլևս չկարողացավ զսպել իրեն և քնքշագին, կաթոգին արցունքներով լաց եղավ մարդկանց վրա, իր վրա և նրա՛նց ու իր մոլորությունների վրա:

«Կարեկցություն, սեր դեպի եղբայրները, դեպի սիրողները. սեր դեպի մեզ ատողները, սեր դեպի թշնամին. այո, այն սերը, որ քարոզում էր աստված երկրի վրա, որ ուսուցանում էր ինձ իշխանադուատր Մարիան և որին ես չէի հասկանում. ահա ինչու համար էի փսոսում կյանքը, ահավասիկ սա՛ է, որ դեռ մնացել է ինձ, եթե ես կենդանի մնամ: Բայց այժմ արդեն ուշ է: Ես այդ գիտե՛մ»:

XXXVIII

Դիակներով ու վիրավորներով ծածկված մարտադաշտի սարսափելի տեսքը, որին միացել էին ծանր, ճնշող մտքերը և քսան սպանված ու վիրավոր ծանոթ գեներալների մասին ստացված լուրերը և իր երբեմն ուժեղ ձեռքի ներկա անզորության գիտակցությունը, — այդ բոլորը միասին անսպասելի տպավորություն գործեցին Նապոլեոնի վրա, որը սովորաբար սիրում էր ուշադիր դիտել սպանվածներին ու վիրավորներին և դրանով փորձել իր հոգեկան կորովը (ինչպես նա էր կարծում): Այդ օրը մարտադաշտի սոսկալի տեսքը հաղթահարեց հոգեկան այն կորովը, որը նրա կարծիքով կազմում էր իր արժանիքն ու մեծությունը: Նա շտապ հեռացավ կովի դաշտից և վերադարձավ դեպի Շևարդինոյի կուրգանը: Դեղնած, ուռած, ծանրաշունչ, պղտոր աչքերով, կարմիր քթով և խապտ ձայնով նա նստած էր ծալովի աթոռի վրա, ակամա ունկնդրելով հրաձգության ձայներին և բնավ չբարձրացնելով աչքերը դեպի վեր: Նա հիվանդագին և թախիծով սպասում էր այն գործի վախճանին, որին նա իրեն մասնակից էր համարում, բայց որը նա անկարող էր դադարեցնել: Կյանքի արհեստական տեսիլը, որին նա այնքան երկար ծառայել էր, պահ մի տեղի տվեց մարդկային անհատական զգացումին: Նա մտքում իր վրա էր առնում այն տանջանքներն ու այն մահը, որը տեսել էր

կովի դաշտում: Նրա գլխի և կրծքի ծանր վիճակը նրան հիշեցնում էին, որ տանջանքներն ու մահը հնարավոր են և՛ իր համար: Այդ րոպեին նա իր համար ո՛չ Մոսկվա էր ուզում, ո՛չ հաղթություն, ո՛չ փառք (էլ ինչ փառք էր հարկավոր նրան): Միակ բանը, որ նա ցանկանում էր այժմ, — այդ հանգստությունն էր, անդորրությունը և ազատությունը: Բայց երբ նա գտնվում էր Սեմյոնովսկոյեի բարձունքի վրա, հրետանու պետը նրան առաջարկեց մի քանի մարտկոց դնել այդ բարձրության վրա նրա համար, որ կրակն ուժեղացվի Կնյազկովի առաջ խոնված ուս զորքերի վրա: Նապոլեոնը համաձայնեց և հրամայեց տեղեկություն բերել իրեն, թե ինչ տպավորություն կգործեն այդ մարտկոցները:

Աղյուտանտր եկավ հայտնելու, որ կայսեր հրամանով 200 հրանոթ է ուղղված ուսաների դեմ, բայց ուսաներն այնուամենայնիվ դիմադրում են:

— Մեր կրակը շարքերով է ջարդում նրանց, բայց նրանք կանգուն են, — ասավ աղյուտանտր:

— Ils en veulent encore!..¹ — ասավ Նապոլեոնը խապտաած ձայնով:

— Sire², — ասավ կայսեր խոսքերը լավ չլսած աղյուտանտր:

— Ils en veulent encore, — հոնքերը կիտելով ասավ Նապոլեոնը կերկերուն ձայնով, — donnez leur-en³:

Եվ առանց նրա կարգադրության արվում էր այն, ինչ նա չէր ցանկանում, և նա կարգադրություն արավ միայն այն պատճառով, որ կարծում էր, թե իրենից կարգադրություն են սպասում: Եվ նա նորից մտքով տեղափոխվեց իր ինչ-որ մեծության ցնորքների նախկին արհեստական աշխարհը, և կրկին (ինչպես այն ձին, որը փոկով պատում է սնիվը և երևակայում, որ ինքն ինչ-որ բան անում է իր համար) նա սկսեց հնազանդորեն կատարել այն դաժան, տխուր ու ծանր, ոչ մարդկային դերը, որը նրան վիճակված էր:

¹ Դրանք էլի են ուզում...

² Տեր իմ...

³ Դրանք էլի են ուզում... դե՛, ուրեմն տվե՛ք դրանց:

Եվ ոչ միայն մեկ ժամ ու մեկ օր մթապնել էին այդ մարդու միտքը և խիղճը, որն ավելի ծանր կերպով, քան այդ պատերազմի մնացած բոլոր մասնակիցները կրում էր իր վրա կատարվածի աճող ծանրությունը, բայց և երբեք, մինչև իր կյանքի վերջը, նա չկարողացավ հասկանալ ո՛չ բարին, ո՛չ գեղեցկությունը, ո՛չ ճշմարտությունը, ո՛չ իր արարքների նշանակությունը, — արարքներ, որոնք չափազանց հակառակ էին բարվոյն ու ճշմարտությանը, շատ հեռու էին ամեն մարդկայինից, որպեսզի նա կարողանար հասկանալ նրանց նշանակությունը: Նա չէր կարողանում հրաժարվել իր արարքներից, որոնք գովաբանվում էին աշխարհի կեսի կողմից, ուստի և նա պետք է հրաժարվեր ճշմարտությունից ու բարուց և այն ամենից, ինչ մարդկային է:

Ոչ միայն այդ օրը, ձիով շրջելով կովի դաշտը, որ ծածկված էր մեռած ու հաշմացած մարդկանցով (ինչպես նա էր կարծում՝ իր կամքով), նա, նայելով այդ մարդկանց, հաշվում էր, թե քանի ոռւս է ընկնում յուրաքանչյուր ֆրանսացուն, և, իրեն խաբելով, ուրախանալու պատճառներ էր գտնում, որ յուրաքանչյուր մեկ ֆրանսացուն հինգ ոռւս էր ընկնում: Բն միայն այդ օրը Փարիզ ուղարկած մի նամակում էր նա գրել որ «le champ de bataille a été superbe»¹, որովհետև այդտեղ 50 հազար դիակ կար, այլև Ս. Հեղինեի կղզում, լուռ մենություն մեջ, որտեղ նա ասում էր, թե ժողովրդ է իր ազատ ժամանակը նվիրել իր կատարած մեծ գործերի պատմությունը շարադրելուն, նա գրել է.

«La guerre de Russie a dû être la plus populaire des temps modernes: c'était celle du bon sens et des vrais intérêts, celle du repos et de la sécurité de tous; elle était purement pacifique et conservatrice».

«C'était pour la grande cause, la fin des hasards et le commencement de la sécurité. Un nouvel horizon, de nouveaux travaux allaient se dérouler, tout plein du bien-être et de la prospérité de tous. Le système européen se trouvait fondé: il n'était plus question que de l'organiser».

¹ Կովի դաշտը հոյակապ էր:

«Satisfait sur ces grands points et tranquille partout, j'aurais eu aussi mon congrès et ma sainte-al-liance. Ce sont des idées qu'on m'a volées. Dans cette réunion de grands souverains, nous eussions traités de nos intérêts en famille et compté de clerc à maître avec les peuples».

«L'Europe n'eût bientôt fait de la sorte véritablement qu'un même peuple, et chacun, en voyageant partout, se fût trouvé toujours dans la patrie commune. J'eus demandé toutes les rivières navigables pour tous, la communauté des mers, et que les grandes armées permanentes fussent réduites désormais à la seule garde des souverains».

«De retour en France, au sein de la patrie, grande, forte, magnifique, tranquille, glorieuse, j'eusse proclamé ses limites immuables; toute guerre future, purement défensive: tout agrandissement nouveau antinational. J'eusse associé mon fils à l'empire; ma dictature eût fini, et son règne constitutionnel eût commencé...»

«Paris eût été la capitale du monde, et les français l'envie des nations!..»

«Mes loisirs ensuite et mes vieux jours eussent été consacrés, en compagnie de l'imperatrice et durant l'apprentissage royal de mon fils, à visiter lentement et en vrai couple campagnard, avec nos propres chevaux, tous les recoins de l'Empire, recevant les plaintes, redressant les torts, semant de toutes parts et partout les monuments et les bienfaits»¹.

¹ Մեռական պատերազմը պետք է որ լիներ ամենածողովրդական պատերազմը նորագույն ժամանակներում: Դա առողջ բանականության և խակական շահերի պատերազմ էր, բոլորի անդորրության և անվտանգության պատերազմ: Այդ պատերազմը զոտ խաղաղասիրական և պահպանողական պատերազմ էր:

«Դա մի մեծ նպատակի համար էր, պատահականություններին վերջ տալու և անդորրության սկիզբ մեղու համար: Նոր հորիզոն կբացվեր, նոր աշխատանքների կսկսվեին, որոնք քարեկեցություն ու բարբոսություն երբեք բոլորին: Եվրոպական սիստեմի հիմքը դրված էր, հարցը միայն այդ սիստեմը կազմակերպելուն էր վերաբերվելու:

մանակ բերք են հավաքել և իրենց անասուններին արածացրել Բորոզինո, Գորկի, Շևարդինո և Սեմյոնովսկոյե գյուղերի գյուղացիները: Վիրակապային կայաններում մի դեպյատին առաժուժյամբ խոտն ու հողը արյունով էին ծծված: Վիրավոր և ոչ վիրավոր զանազան զորամասերի պատկանող մարդկանց խմբերը սարսափահար դեմքերով, մի կողմից քարը գալով ետ էին գնում դեպի Մոժայսկ, մյուս կողմից ետ էին գնում դեպի Վալուկո: Մարդկանց այլ խմբերը, հոգնատանջ ու քաղցած, իրենց պետերի առաջնորդությամբ առաջ էին գնում: Երրորդները կանգնած էին իրենց տեղերում և շարունակում էին կրակել:

Ամբողջ դաշտի վրա, որն առաջ այնքան զվարթագին գեղեցիկ էր, որտեղ շողշողում էին սվինները և ծխեր էին երևում վաղորդյան արևի լույսի մեջ, այժմ խոնավության և ծխի մշուշ էր կանգնել և բորակի ու արյան տարօրինակ թթվի հոտ էր փչում: Ամպերը հավաքվեցին և սկսեց անձրև կաթկթել սպանվածների վրա, վիրավորների վրա, վախեցածների վրա, ուժասպառ եղածների վրա և տարակուսող մարդկանց վրա: Կարծես անձրևն ասելիս լիներ. «Բավակա՛ն է, բավակա՛ն է, մարդի՛կ: Վերջ տվե՛ք... ուշքի եկե՛ք: Ի՛նչ եք անում»:

Առանց սննդի և առանց հանգստի, տանջված երկու կողմի մարդկանց մեջ էլ սկսել էր տարակուսանք առաջանալ, թե պետք է արդյոք ոչնչացնել միմյանց, և բոլորի դեմքին էլ տատանում էր նկատվում, և յուրաքանչյուրի հոգում միատեսակ հարց էր առաջանում՝ «Ինչո՞ւ, ո՞ւմ համար ես մարդիկ սպանեմ և ինքս սպանվեմ: Սպանեցե՛ք, ում ուզում եք, արե՛ք, ինչ ուզում եք, իսկ ես այլևս չեմ ցանկանում»: Այդ միտքը իրիկվա դեմ հասունացավ յուրաքանչյուրի հոգում: Ամեն բոպե այդ մարդիկ կարող էին սարսափել այն բանից, ինչ իրենք անում էին, թողնել ամեն ինչ ու փախչել ամեն կողմ:

Բայց թեև ճակատամարտը վերջանալու պահին մարդիկ զգում էին իրենց արարքի ամբողջ սոսկումը, թեև նրանք ուրախ կլինեին դադարեցնել այն, էլի ինչ-որ անհասկանալի, խորհրդավոր ուժ դեռ շարունակում էր ղեկավարել նրանց և քրտնած, վառողի ու արջան մեջ, յուրաքանչյուր երեքից մեկական մնացած հրետանավորները, հոգնածութունից սայթաքելով ու

չնշասպառ լինելով հրանոթները լցնում էին, նշան բռնում, պատրույզը դնում. և ուժերը նույնպես արագ ու դաժանորեն թռչում անցնում էին երկու կողմից և տափակացնում մարդկային մարմինը, և շարունակվում էր կատարվել այն սոսկալի գործը, որ կատարվում է ոչ թե մարդկանց կամքով, այլ նրա կամքով, ով ղեկավարում է մարդկանց և աշխարհները:

Ով էլ նայեր ուսու բանակի կազմալուծված վերջապահին, կասեր, որ բավական է Ֆրանսացիները ևս մի փոքր ճիգ գործ դնեն, և ուսու բանակը կկորչի: Եվ նույնպես, ով նայեր Ֆրանսական բանակի վերջապահին, կասեր, որ բավական է ուսուները ևս մի փոքր ճիգ գործ դնեն, և Ֆրանսացիները կկործանվեն: Բայց ոչ Ֆրանսացիները, ոչ ուսուները այդ ճիգը չէին գործ դրնում, և ճակատամարտի կրակը դանդաղորեն մարում էր: Ինուսներն այդպիսի ճիգ չէին գործ դնում, որովհետև նրանք չէին Ֆրանսացիների վրա հարձակվողը: Ծակատամարտի սկզբին նրանք միայն պաշտպանում էին Մոսկվա տանող ճանապարհը, փակելով այն Ֆրանսացիների առաջ, և ճիշտ նույնպես շարունակում էին մնալ այդտեղ նաև ճակատամարտի վերջին պահին: Բայց եթե անգամ ուսուները նպատակ ունենային վերջնական ջարդ տալ Ֆրանսացիներին, նրանք դարձյալ չէին կարող այդ վերջին ճիգը գործ դնել, որովհետև ուսուների բոլոր գործերը ջարդ էին կրել և չկար ոչ մի գործմաս, որը տուժած յրիներ կոխներում. և ուսուները, մնալով իրենց տեղերում, կողորին իրենց գործի կեսը:

Ֆրանսացիները, որոնց մեջ վառ էր 15 տարվա հաղթությունների հիշողությունը, որոնք հավատացած էին Նասյուլենտի անպարտելիության մեջ, ունեին այն գիտակցությունը, որ իրենք գրավել են մարտադաշտի մի մասը և կորցրել են իրենց մարդկանց միայն մեկ քառորդը և բացի դրանից ունեն դեռ 20-հազարանոց մի զվարդիա, որը բնավ կոխների չի մասնակցել, հեշտությամբ կարող էին այդ վերջին ճիգը գործ դնել: Ֆրանսացիները, որոնք հարձակվում էին ուսու բանակի վրա, նպատակ ունենալով քշել ուսուներին իրենց դիրքերից, պետք է որ այդ ճիգը գործ դնեին, որովհետև մինչ այն, քանի դեռ ուսուները ճիշտ այնպե՛ս, ինչպես ճակատամարտից առաջ պաշտպանում էին Մոսկվայի ճանապարհը, Ֆրանսացիներն իրենց նպատակին չհասան, և նրանց բոլոր ջանքերն ու կորուստ-

եւրն իզուր անցան: Բայց Ֆրանսացիներն այդ ճիգը գործ չդրին: Որոշ պատմագիրներ ասում են, որ բավական էր Նապոլեոնը տար իր անձեռնամուխ հին գվարդիան, որ Ֆրանսացիները հաղթեին այդ ճակատամարտում: Խոսել այն մասին, թե ինչ կլինեիր, եթե Նապոլեոնը տար իր գվարդիան, այդ միևնույն է, ինչ ասել, թե ինչ կլինեիր, եթե աշանը գարուն լիներ: Այդ չէր կարող լինել: Բայց Նապոլեոնն իր գվարդիան չուկեց, որովհետև նա այդ շուգեց, բայց այդ չէր կարելի անել: Ֆրանսական բանակի բոլոր գեներալները, սպաներն ու զինվորները գիտեին, որ այդ չէր կարելի անել, որովհետև այդ թույլ չէր տալիս զորքի ընկած տրամադրությունը:

Միայն Նապոլեոնը չէր, որ ապրում էր երազատեսուլթյան նմանող այն զգացումը, որ ձեռքի ահավոր թափն անզոր ընկնում է. բոլոր գեներալները, Ֆրանսական բանակի բոլոր կրթիվների մասնակցած և շմասնակցած զինվորները՝ նախկին կռիվների բոլոր փորձերից հետո (կռիվներ, որտեղ տասնապատիկ ավելի քիչ ջանքեր գործ դնելուց հետո թշնամին փախչում էր) սոսկումի նույն զգացումն էին ապրում այն թըշնամու հանդեպ, որը կորցնելով իր զորքի կեսը, ճակատամարտի վերջին շարունակում էր նույնքան ահեղորեն դիմադրել, ինչպես դիմադրում էր ճակատամարտի սկզբին: Ֆրանսական հարձակվող բանակի բարոյական ուժն սպառված էր: Բորոդինոյի տակ ուռաները տարան ոչ այն հաղթությունը, որը որոշվում է թշնամուց խլված այն շորի կտորներով, որ ամրացվում են փայտի գլխին և դրոշակ են կոչվում, և այն տարածությունը, որտեղ գտնվել են և գտնվում են զորքերը, այլ բարոյական հաղթություն, այն հաղթությունը, որ հակառակորդին համոզում է, թե իր թշնամին՝ իր անզորությամբ հանդերձ, բարոյապես գերազանցում է իրեն: Ֆրանսական արշավանքը, որպես մի մոլեգնած գազան, որը մահացու վերք էր ստացել իր վազքի ժամանակ, զգում էր իր կործանումը, բայց այդ արշավանքը չէր կարող կանգ առնել ճիշտ այնպես, ինչպես չէր կարող ետ շքաշվել կրկնակի թույլ ուռև բանակը: Տրված մղումից հետո Ֆրանսական զորքը դեռ կարող էր մինչև Մոսկվա հասնել, բայց այնտեղ, առանց նոր ջանքերի ուռև զորքի կողմից՝ նա պետք է կործանվեր, արյունաքամ լինելով այն մահացու վերքից, որ ստացել էր նա Բորոդինոյում: Բորոդինոյի ճակատա-

մարտի ուղղակի հետևանքն այն եղավ, որ Նապոլեոնն առանց պատճառի փախավ Մոսկվայից, վերադարձի ճանապարհ ընտրելով Սմոլենսկի հին ճանապարհը, որ կործանվեց 500-հազարանոց բանակը, կործանվեց նապոլեոնյան Ֆրանսիան, որի վրա առաջին անգամ Բորոդինոյի տակ իր ձեռքը զրեցողով ամենահզոր հակառակորդը:

ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

I

Մարդկային մտքի համար անհասկանալի է շարժման բացարձակ անընդհատությունը: Ամեն մի շարժման օրենքները հասկանալի են դառնում մարդու համար միայն այն ժամանակ, երբ նա քննության է առնում այդ շարժման կամայաբար վերագրած միավորները: Բայց դրա հետ միասին անընդհատ շարժումը կամայաբար ընդհատ միավորների բաժանելու հետևանքով էլ առաջանում է մարդկային մոլորությունների մեծ մասը: Հայտնի է այսպես կոչված հների մի սոֆիզմը, որը կայանում է նրանում, թե Աքիլլեսը երբեք չի հասնի իր առջևից զենացող կրիային, շնայած նրան, որ Աքիլլեսը կրիայից տասն անգամ ավելի արագ է գնում: Հենց որ Աքիլլեսն անցնի այն տարածությունը, որը նրան բաժանում է կրիայից, կրիան կանցնի այդ տարածության մեկ տասներորդը: Աքիլլեսը կանցնի այդ մեկ տասներորդը, կրիան կանցնի մեկ հարյուրերորդը և այդպես անվերջ: Այդ խնդիրը հներին անլուծելի էր թվում: Լուծման անմտությունը (որ Աքիլլեսը երբեք չի հասնի կրիային) բխում էր միայն նրանից, որ մարդիկ կամայաբար ընդունել էին շարժման ընդհատ միավորներ, մինչդեռ՝ թե Աքիլլեսի և թե կրիայի շարժումը կատարվում է անընդհատորեն:

Ընդունելով շարժման հետզհետե ավելի ու ավելի մանր միավորներ, մենք միայն մոտենում ենք հարցի լուծմանը, բայց երբեք չենք հասնում նրան: Միայն ընդունելով անվերջ փոքր մեծություն և վերընթաց պրոգրեսիա այդ մեծությունից մինչև մեկ տասներորդական և վերցնելով այդ երկրաչափական պրոգրեսիայի գումարը, մենք հասնում ենք հարցի

լուծմանը: Մաթեմատիկայի մի նոր ճյուղ, որը հասել է անվերջ փոքր մեծությունների հետ վարվելու արվեստին և այնուհետև շարժմանը վերաբերող մյուս ավելի բարդ խնդիրներում այժմ պատասխան է տալիս այն հարցերին, որոնք անլուծելի էին թվում: Մաթեմատիկայի այդ նոր, հներին անհայտ ճյուղը, շարժման հարցերը քննելիս ընդունում է անվերջ փոքր մեծություններ, այսինքն այնպիսի մեծություններ, որոնց առկայությունը վերահանգնվում է շարժման զլխավոր պայմանը (բացարձակ անընդհատությունը) և հենց դրանով էլ ուղղում է այն անխուսափելի սխալը, որը չի կարողանում շանել մարդկային միտքը՝ անընդհատ շարժման փոխարեն քննության առնելով շարժման առանձին միավորները:

Բոլորովին նույնն է կատարվում պատմական շարժման օրենքները գանձելու վերաբերմամբ:

Մարդկության շարժումը, բխելով անթիվ-անհամար մարդկային կամայականություններից, կատարվում է անընդհատորեն:

Այդ շարժման օրենքների հայտաբերումը պատմության նպատակն է կազմում: Բայց մարդկանց բոլոր կամայականությունների գումարի անընդհատ շարժման օրենքները հայտաբերելու համար, մարդկային միտքն ընդունում է ինքնաբերական, ընդհատ միավորներ: Պատմության առաջին պրիմըր կայանում է նրանում, որ վերցնելով անընդհատ դեպքերի ինքնաբերական մի շարք, վերջինս քննության մեջ առնում դեպքերի մյուս շարքերից առանձին, մինչդեռ՝ չկա և չի կարող լինել որևէ դեպքի սկիզբ, այլ միշտ մի դեպքը անընդհատորեն բխում է մյուսից: Երկրորդ պրիման այն է, որ մի մարդու, թագավորի կամ գորավարի գործողությունները քննության են առնում որպես մարդկանց կամայականությունների մի գումար, մինչդեռ մարդկային կամայականությունների գումարը ե՛րբեք չի արտահայտվում որևէ մեկ պատմական առանձնավորության գործունեությունը:

Պատմական գիտությունն իր զարգացման րնթացքում միշտ ավելի ու ավելի փոքր միավորներ է ընդունում ու քննության առնում և այդ ճանաչարհով ձգտում է մոտենալ ճշմարտությունը: Բայց որքան էլ որ մանր են միավորները, որ պատմությունն է ընդունում, այնուամենայնիվ մենք զգում ենք,

որ մեկ միավորը մյուսից զատելը, որևէ երևույթի սկիզբ ընդունել, ինչպես նաև այն ընդունելը, որ բոլոր մարդկանց կամայականություններն արտահայտվում են որևէ մեկ պատմական անձնավորության գործողություններով, ինքնըստինքյան սխալ է:

Պատմության ամեն եզրակացություն, առանց քննադատության կողմից որևէ, անգամ աննշան ջանք գործ դրվելու, Կարդ ու փշուր է լինում և անհետ կորչում միայն այն պատճառով, որ քննադատությունը որպես դիտողության առարկա ընտրում է ավելի մեծ կամ ավելի փոքր ընդհատ միավոր, մի բան, որը նա միշտ էլ իրավունք ունի անել, քանի որ յուրաքանչյուր առանձին վերցրած պատմական միավոր ինքնաբերական է լինում:

Միայն անվերջ փոքր միավոր ընդունելով դիտողության համար — պատմության դիֆերենցիալը, այն է՝ մարդկանց միատեսակ մղումները — և ինտեգրելու (այդ անվերջ փոքր մեծությունների գումարները վերցնելու) արվեստին հասու լինելով մենք կարող ենք հուսալ, որ կգտնենք պատմության օրենքները:

XIX դարի առաջին 15 տարին նվրոպայում ներկայանում է որպես միլիոնավոր մարդկանց արտասովոր շարժման մի ժամանակաշրջան: Մարդիկ թողնում են իրենց սովորական զբաղմունքը, նվրոպայի մեկ կողմից ձգտում են մյուս կողմը, կողոպտում, սպանում են միմյանց, հաղթանակ են տանում և հուսահատվում: Նվ կյանքի ողջ ընթացքը մի քանի տարի շարունակ փոխվում է և ներկայացնում մի ուժեղացրած շարժում, որն սկզբում գնալով աճում է, իսկ հետո թուլանում: Ո՞րն է այդ շարժման պատճառը և ի՞նչ օրենքներով է կատարվել այն, — հարցնում է մարդկային միտքը:

Պատմագիրները, այդ հարցին պատասխանելով, շարադրում են մի քանի տասնյակ մարդու գործեր ու ճառեր, որ նրանք կատարել ու արտասանել են Փարիզ քաղաքի շենքերից մեկում և այդ գործերին ու ճառերին ռուլյուցիա անունն են տալիս: Այնուհետև պատմագիրները տալիս են Նապոլեոնի և նրան համակրող ու թշնամի որոշ անձանց մանրամասն կեն-

սագրությունը, պատմում են այն ազդեցության մասին, որ այդ անձանցից ոմանք ունեցել են մյուսների վրա և ասում են. ահա թե ինչո՞ւ առաջացավ այդ շարժումը, և ահա՛ նրա օրենքները:

Սակայն, մարդկային միտքը ոչ միայն հրաժարվում է այդ բացատրությանը հավատալուց, այլև ուղղակի ասում է, որ բացատրության ձևը սխալ է, որովհետև այս բացատրության մեջ ամենաթույլ երևույթն ընդունվում է որպես ամենահզոր երևույթի պատճառ: Մարդկային քմահաճույքների գումարն առաջացրեց և՛ ռուլյուցիա, և՛ Նապոլեոնին, և միայն այդ քմահաճույքների գումարը հանդուրժեց նրանց և ոչնչացրեց նրանց:

«Բայց ամեն անգամ, երբ նվաճումներ են եղել, եղել են և նվաճողներ. ամեն անգամ, երբ հեղաշրջումներ են կատարվել պետության մեջ, եղել են և մեծ մարդիկ» — ասում է պատմությունը: Հարկավ, ամեն անգամ, երբ նվաճողներ են հանդես եկել, եղել են և պատերազմներ — պատասխանում է մարդկային միտքը. բայց այդ չի պացուցում, թե նվաճողներն են եղել պատերազմների պատճառը և թե կարելի է պատերազմի օրենքները գտնել մեկ մարդու գործունեության մեջ: Ամեն անգամ երբ ես, նայելով իմ ժամացույցին, տեսնում եմ, որ սլաքը մոտեցել է 10-ին, ես լսում եմ, որ հարևան եկեղեցում զանգահարություն է սկսվում, բայց այն, որ ամեն անգամ սլաքը ժամը 10-ի վրա է գալիս այն ժամանակ, երբ զանգահարություն է սկսվում, ինձ իրավունք չի տալիս եզրակացնել, թե սլաքի դիրքը զանգերի շարժման պատճառն է հանդիսանում:

Ամեն անգամ, երբ ես տեսնում եմ շոգեշարժի շարժումը, ես սուլոցի ձայն եմ լսում, տեսնում եմ կափուլրի բացվելը և անիվների շարժումը. բայց ես իրավունք չունեմ դրանից եզրակացնել, թե սուլոցն ու անիվների շարժումը շոգեշարժի շարժման պատճառներ են հանդիսանում:

Գյուղացիներն ասում են, թե ուշ գարնանը սառը քամի է փչում այն պատճառով, որ կաղնու բողբոջներն են բացվում. և իսկապես ամեն գարնան սառ քամի է փչում, երբ կաղնին սկսում է բացվել: Բայց չնայած որ կաղնու բացվելու ժամանակ փչող սառը քամու պատճառն ինձ անհայտ է, այնուամենայնիվ ես չեմ կարող համաձայնել գյուղացիների հետ այն

բանում, թե սառը քամու պատճառը կաղնու բողբոջի բացվելն է, որովհետև քամու ուժը բողբոջի ազդեցությունից դուրս է գտնվում: Ես տեսնում եմ միայն այն պայմանների շուգադիպումը, որոնք լինում են ամեն մի կենսական երևույթի մեջ, և տեսնում եմ, թե ինչպես էլ և որքան մանրամասնորեն էլ դիտեմ ժամացույցի սլաքը, կափույրը և շոգեշարժի անիվները՝ և կաղնու բողբոջը, ես չեմ իմանա ո՛չ զանգահարության, ո՛չ շոգեշարժի շարժման և ո՛չ էլ զարնանային քամու պատճառը: Դրա համար ես պետք է բոլորովին փոխեմ իմ դիտողության կետը և ուսումնասիրեմ շոգու, զանգի և քամու շարժման օրենքները: Նույնը պետք է անի պատմությունը: Եվ այդպիսի փորձեր արդեն արված են:

Պատմության օրենքներն ուսումնասիրելու համար մենք պետք է բոլորովին փոխենք դիտողության առարկան, հանգիստ թողնենք թագավորներին, մինիստրներին և գեներալներին և ուսումնասիրենք այն միատեսակ, անվերջ փոքր տարրերը, որոնք մասսաներին ղեկավարում են: Ոչ ոք չի կարող ասել, թե որչափ կարող կլինի մարդն այդ ճանապարհով հասնել լինել պատմության օրենքներին. բայց ակնհայտ է, որ միայն այդ ճանապարհով հեարավար է ըմբռնել պատմական օրենքները՝ և որ այդ ուղղությամբ մարդկային միտքը դեռ չի գործ գրել մեկ միլիոններորդն այն շահքերի, որ գործ են գրել պատմագետները զանազան թագավորների, զորավարների և մինիստրների գործերը նկարագրելու և այդ գործերի առթիվիրենց նըկատառումները շարադրելու համար:

II

Ինքրապայի տառնեղիու ազգի մադդիկ ներխուժեցին Ռուսաստան: Ռուս զորքը և բնակչութունը ընդհարումից խուսափելով նահանջում են մինչև Սմոլենսկ և Յմոլենսկից ժինչև Բորոգինո: Յրանսական զորքը հեռոճեռե ափելի և ավելի արագորեն արշավում էր դեպի Մոսկվա, դեպի իր առաջնադաս մասնապետալը: Նրա արագորն թացության ուժը, մոտենալով նպատակին, ավելանում է ճիշտ այնպես, ինչպես ավելանում է վայր թեկնող մարմնի արագությունը, երբ հա սխում է մոտենալ ներկին: Եսևում՝ բողբոջած ու թշնամի երկր,

հազարավոր վերստ տարածությամբ. առջևում՝ մի քանի տասնյակ վերստ, որ բաժանում է նպատակից: Այդ զգում է նապոլեոնյան բանակի յուրաքանչյուր զինվոր, և արշավանքը շարունակվում-առաջանում է ինքնին, հենց միայն արագության ուժի շնորհիվ:

Որքան ավելի է նահանջում ոռու զորքը, այնքան նրա մեջ ավելի և ավելի է խորանում զայրույթի ոգին ընդդեմ թշնամու. ետ նահանջելով՝ այդ տրամագրությունը կենտրոնանում և աճում է: Բորոգինոյի տակ ընդհարում է տեղի ունենում: Ո՛չ այս և ո՛չ մյուս զորքը չեն քայքայվում, չեն կազմալուծվում, բայց ոռու զորքը ընդհարումից անմիջապես հետո նահանջում է նույնպես անխուսափելիորեն, ինչպես անխուսափելիորեն ևս է գլորվում այն գունդը, որը ընդհարվել է մի այլ, ավելի արագորեն գլորվող գնդի հետ, և նույնպիսի անխուսափելիությամբ (թեև ընդհարման մեջ իր ամբողջ ուժը կորցրած) արշավանքի արագորեն գլորվող գունդը շարունակում է գլորվել ևս որոշ տարածություն:

Ռուսները նահանջում են 120 վերստ Մոսկվայից այս կողմ, իսկ Ֆրանսացիները հասնում են մինչև Մոսկվա և այնտեղ կանգ առնում: Հինգ շաբաթ դրանից հետո ոչ մի ճակատամարտ չի լինում: Ֆրանսացիները չեն շարժվում: Մահացու կերպով վիրավորված գազանի պես, որ արյունաքամ լինելով իր վերքերն է լիզում, նրանք հինգ շաբաթ մնում են Մոսկվայում, ոչինչ չձեռնարկելով և հանկարծ, առանց որևէ պատճառի, ետ են փախչում: Խուճապով նետվում են Կալուզայի ճանապարհը (և հաղթությունից հետո, որովհետև կովի դաշտը Մալիյա-րոսյավեցի մոտ նորից մնաց նրանց ձեռքին), առանց որևէ լուրջ կովի բռնվելու, ավելի արագ ետ են փախչում դեպի Սմոլենսկ, Սմոլենսկից այն կողմ, անցնում են Վիլնոն, Բերեզի-նան և այլն:

Օգոստոսի 26-ի երեկոյան թե Կուտուզովը, թե ամբողջ ոռու բանակը հավատացած էին, թե Բորոգինոյի ճակատամարտը հաղթությամբ է վերջացել: Կուտուզովն այդպես էլ գրել էր թագավորին: Կուտուզովը հրամայեց պատրաստվել նոր ճակատամարտի, որպեսզի այդպիսով վերջնականապես ջախջախեն թշնամուն. և նա այդ արավ ոչ թե նրա համար, որ ուզում էր որևէ մեկին խաբել, այլ այն պատճառով, որ նա

գիտեր, որ թշնամին հաղթված է. ճիշտ այնպես, ինչպես այդ գիտեր ճակատամարտի յուրաքանչյուր մասնակից:

Բայց նույն երեկո և հետևյալ օրը սկսեցին մեկը մյուսի հետևից լուրեր գալ շտեմնված կորուստի մասին, այն մասին, որ իրենք կորցրել են բանակի կեսը: Եվ նոր ճակատամարտը Ֆիզիկայես անհնարին դարձավ:

Զէր կարելի ճակատամարտ տալ, երբ դեռ տեղեկություններ չէին հավաքել, երբ դեռ վիրավորներին չէին հավաքել, չէին լրացվել ուղիների պակասը, նոր զորապետներ չէին նշանակված սպանվածների տեղ, մարդիկ դեռ չէին հասնում իրենց քաղցր, դեռ չէին քնել-հանգստացել: Դրա հետ միասին ճակատամարտից անմիջապես հետո, հետևյալ առավոտ Վերանսական զորքը (նույն արագըթնաց շարժման ուժի զորությունամբ, մի շարժում, որ կարծես ավելացել էր տարածություն քառակուսու հակադարձ հարաբերությունամբ) արդեն ինքնաբերաբար արշավում էր ոռու զորքի վրա: Կուտուզովն ուզում էր մյուս օրը հարձակում գործել. այդպես էր տրամադրված ամբողջ բանակը: Բայց հարձակում գործելու համար բավական չէ միայն ցանկանալ այդ. հարկավոր է, որ այդ անելու հնարավորություն էլ լինի, իսկ այդպիսի հնարավորություն չկար: Զէր կարելի մի անցում չնահանջել, հետո ճիշտ նույնպես չէր կարելի երկրորդ, երրորդ անգամ չնահանջել, և, վերջապես, սեպտեմբերի 1-ին, երբ բանակը մոտեցավ Մոսկվային, չընայած զորքի շարքերում առաջացած բարձր տրամադրությունը, իրերի դրությունն այն են պահանջում, որ զորքերը նահանջեն Մոսկվայից այս կողմ: Եվ զորքերը ևս մի վերջին անցում նահանջեցին ու Մոսկվան հանձնեցին թշնամուն:

Այն մարդիկ, որոնք սովորաբար կարծում են, թե պատերազմների և ճակատամարտերի ծրագրերը զորավարները կազմում են նույն ձևով, ինչպես մեզինց յուրաքանչյուրը իր առանձնասենյակում քարտեզի սուաջ նստած խորհում ու կշռադատում է այն մասին, թե ինքն ինչպիսի կարգադրություններ կաներ այս կամ այն ճակատամարտում, այսպիսի հարցեր են առաջանում. ինչո՞ւ Կուտուզովը նահանջի ժամանակ չվարվեց այսպես կամ այնպես, ինչո՞ւ նա դիրքեր չգրավեց մինչև Ֆիլի հասնելը, ինչո՞ւ նա միանգամից չնահանջեց զեպի Կալուգայի ճանապարհը, թողնելով Մոսկվան և այլն: Այն մարդիկ, որոնք

սովոր են այդպես մտածել, մոռանում են կամ չգիտեն այն անխուսափելի պայմանները, որոնք միշտ էլ ընթացակցում են յուրաքանչյուր գլխավոր հրամանատարի գործունեությանը: Զորավարի գործունեությունը ամենևին նման չէ այն գործունեությանը, որը մենք երևակայում ենք ազատ պայմաններում, առանձնասենյակում նստած՝ քարտեզի վրա քննելով ու վերլուծելով որևէ պատերազմ, որոշ թվով զորքերով այս և այն կողմից և որոշ վայրում, և սկսելով մեր կշռադատումներն որևէ որոշ մոմենտից: Գլխավոր հրամանատարը երբեք չի լինում որևէ դեպքի սկզբնավորության այն պայմաններում, որոնց հետ դեպքը կապակցելով մենք այն քննության ենք առնում: Գլխավոր հրամանատարը միշտ գտնվում է դեպքերի շարժվող շարքի կենտրոնում և այնպես, որ նա երբեք, ոչ մի ընդհանրացում կշռադատել կատարվող դեպքի ամբողջ նշանակությունը: Դեպքն աննկատելի կերպով, վայրկյան առ վայրկյան կերտում է իր նշանակությունը, և այդօրինակ հետևողական, անընդհատ կերտման յուրաքանչյուր պահին գլխավոր հրամանատարը գտնվում է ինտրիգների, հոգսերի, կախման, իշխանության, նախագծերի, խորհուրդների, սպառնալիքների, խաբեբայությունների բարդագույն խաղի կենտրոնում, շարունակ ստիպված է լինում պատասխանել իրեն առաջադրվող անթիվ-անհամար, միշտ իրար հակասող հարցերին:

Գիտուն զինվորականներն ամենալուրջ կերպով մեզ ասում են, թե Կուտուզովը Ֆիլի հասնելուց շատ առաջ պետք է շարժեր իր զորքերը զեպի Կալուգայի ճանապարհը, որ նույնիսկ մեկն այդպիսի ծրագիր առաջարկել է նրան: Բայց գլխավոր հրամանատարի առաջ, մանավանդ դժվար ընդհանրացում, մի ծրագիր չի լինում, այլ միշտ էլ տասնյակ ծրագրեր միաժամանակ: Եվ այդ ծրագրերից յուրաքանչյուրը, որը հիմնված է լինում ուղիմագիտության ու տակտիկայի վրա, հակասում է մյուսին: Գլխավոր հրամանատարի գործը, թվում է, թե կայանում է միայն նրանում, որ ընտրի եղած ծրագրերից մեկնումեկը: Բայց նա այդ էլ չի կարող անել: Դեպքի ժամանակը չեն սպասում: Ենթադրենք, թե նրան առաջարկում են՝ զորքերն ամսի 28-ին տեղափոխել Կալուգայի ճանապարհը. բայց ահա այդ ժամանակ գալիս է Միլորադովի չի աղյուստանտը և հարցնում, կոխվ

սկսե՞լ հենց այժմ ֆրանսացիների հետ, թե նահանջել: Գլխավոր հրամանատարը պետք է նույն ռուպին կարգադրութուն անի: Իսկ նահանջելու կարգադրութուն անելով նա իր բանակը գրկելու էր դեպի Կալուզայի ճանապարհը թեքելու հնարավորութունից: Ադյուտանտից անմիջապես հետո համբարա՛յը հարցնում է, թե ո՛ւր տեղափոխել մթերապաշարը, իսկ հիվանդանոցների պետք՝ թե ո՛ւր տեղափոխել վիրավորներին: Իսկ Պետերբուրգից եկած սուրհանգակը նամակ է բերում թագաւորից, որով հրահանգվում է ամեն կերպ պահել Մոսկվան: Իսկ գլխավոր հրամանատարի ախոջանը, նա, ով նրա տակը փորում է (այդպիսիներ միշտ կան, և ոչ թե մեկը, այլ մի բանիսը), նոր ծրագիր է առաջարկում, մի ծրագիր, որը տրամադծորեն հակառակ է Կալուզայի ճանապարհը դուրս գալու ծրագրին. իսկ իր՝ գլխավոր հրամանատարի ֆիզիկական վիճակը բուն և հանգիստ են պահանջում. իսկ պարզև շտապած հարգելի գեներալը գալիս է գանգատի, իսկ բնակիչներն պաշտպանութուն են ազդարսում: Հարկավոր վայրը նայելու ու զըննելու համար ուղարկված սպան վերադառնում է և զեկուցում միանգամայն հակառակն այն բանի, ինչ առել է նրանից առաջ ուղարկված սպան. իսկ չրտեսը, գերի վեցքած և հետախուզութուն կատարած գեներալը — բոլորը տարբեր կերպով են նկարագրում թշնամու բանակի դրութունը: Այն մարդիկ, որոնք սովոր են շհասկանալ կամ մոռանալ ամեն մի գլխավոր հրամանատարի գործունեության այդ անհրաժեշտ պայմանները, կարծիք են հայտնում, օրինակ, Ֆիլիում եղած զորքերի գրության մասին և այն ենթադրութունն ածում, թե գլխաւոր հրամանատարը սեպտեմբերի 1-ին կարող էր միանգամայն աչատորեն լուծել Մոսկվան թողնելու կամ պաշտպանելու հարցը, մինչդեռ ո՞րս բանակի պայմաններում Մոսկվայից 5 վերստ հեռավորության վրա այդպիսի հարց չէր կարող լինել: Իսկ ե՞րբ լուծվեց այդ հարցը: Ե՛վ Գրիսսայի մոտ, և՛ Սմոլենսկի տակ, և ավելի Նոշափելի կերպով ամսի 24-ին Շևարդինոյի մոտ, և 26-ին Բորոգինոյի մոտ, և Բորոգինոյից մինչև Ֆիլի կատարած նահանջի յուրաքանչյուր օրը, յուրաքանչյուր ժամին և յուրաքանչյուր ռուպին:

Երբ Երմոլովը, որը Կուտուզովի կողմից ուղարկված էր դիրքերը դիտելու, ասավ Ֆելդմարշալին, թե Մուսկլայի տակ այդ դիրքերում չի կարելի կռվել և պետք է նահանջել, Կուտուզովը լուռ նայեց նրան:

— Ապա մի ձեռք տո՛ւր, — ասավ նա, և նրա ձեռը շուռ տալով այնպես, որ զարկերակը շոշափի, ավելացրեց. — Դու աուրջ չե՛ս, սիրելի՛ս: Ապա մտածի՛ր, թե ի՛նչ ես ասում:

Կուտուզովը դեռ չէր կարողանում հասկանալ այն, թե հնարավոր էր առանց կռվի նահանջել Մոսկվայից այս կողմ:

Կուտուզովը Գոկլոննայա սարի վրա, Դորոգոմիլովյան ուղեկալից վեց վերստ հեռավորության վրա դուրս եկավ կառքից և նստեց ճանապարհի եզրին գտնվող նստարանի վրա: Գեներալների մի ահագին բազմութուն հավաքվեց նրա շուրջը: Կոմս Ռաստոպչինը, Մոսկվայից ժամանելով, միացավ նրանց: Այգ ամբողջ փայլուն հասարակութունը, բաժանվելով մի քանի խմբակների, խոսում էր դիրքերի հարմարության և անհարմարության մասին, զորքերի դրության մասին, ենթադրելի ծրագրերի մասին, Մոսկվայի վիճակի մասին և առհասարակ ռազմական հարցերի մասին: Բոլորն զգում էին, որ թեև իրենք չեն կանչված դրա համար, որ թեև դրան այդպիսի անուն չեն տվել, բայց որ դա ռազմական խորհրդակցութուն էր: Խոսակցութունը պատվում էր ընդհանուր հարցերի շուրջը: Եթե որևէ մեկը հայտնում կամ իմանում էր անձնական նորութունները, ապա այդ մասին շշուկով էին խոսում և նորից իսկույն անցնում էին ընդհանուր հարցերին: Ոչ կատակ, ոչ ծիծաղ և ոչ ժպիտ չէր նկատվում նրանց մեջ: Բոլորն ըստ երևույթին լրջորեն աշխատում էին դրության բարձրության վրա մնալ: Եվ բոլոր խմբերը, խոսելով իրար մեջ, աշխատում էին մոտ լինել գլխավոր հրամանատարին (որի նստարանը այդ խմբակների կենտրոնումն էր) և այնպես խոսել, որ նա լսի: Գլխավոր հրամանատարը լսում էր և երբեմն կրկին հարցնում էր այն, ինչ ասում էին նրա շուրջը, բայց ինքը խոսակցության չէր բռնվում և ոչ մի կարծիք չէր հայտնում: Մեծ մասամբ, որևէ խմբակի խոսակցութունը լսելուց հետո, նա հիասթափվածի ալտահայտությամբ, — կարծես նրանք բոլորովին այն

մասին չեն խոսել, ինչ նա ցանկանում էր իմանալ, — երեսը շուտ էր տալիս: Ոմանք խոսում են ընտրած դիրքերի մասին, քննադատելով ոչ այնքան դիրքերը, որքան այն մարդկանց մտավոր ընդունակությունները, որոնք այդ դիրքերն ընտրել էին. մյուսներն ապացուցում էին, թե սխալն առաջ է եղել, թե պետք էր ճակատամարտ ընդունել դեռ նախանշյալ օրը. երրորդ խումբը խոսում էր Սալամանկայի մոտ տեղի ունեցող ճակատամարտի վերաբերյալ, որի մասին պատմում էր հենց նոր եկած ֆրանսացի կրոսարը, որ պայական մուսուլման էր հագած: (Այդ ֆրանսացին ուսական բանակում ծառայած գերմանական իշխաններից մեկի հետ քննում էր Սարագոսայի պաշարումը, նախատեսելով այն, որ նույն ձևով պաշտպանելու են նաև Մոսկվան): Զորքերը խմբակում կոմս Ռաստոպչինը խոսում էր այն մասին, թե Մոսկվայի գուգազի (գրուժինա) հետ պատրաստ է զոհվել մայրաքաղաքի պատերի տակ, բայց որ այնուամենայնիվ նա չէր կարող շափոտսալ, որ իրեն անգիտություն մեջ են պահել, և որ եթե նա այդ առաջ իմանար, այլ բան կլիներ... Հինգերորդները, իրենց ռազմագիտական նկատառումների խորությունը դրսևորելով, խոսում էին այն ուղղության մասին, որ պետք է ընդունեն զորքերը: Վեցերորդները կատարյալ անհեթեթություն էին ասում: Կուտուզովի դեմքը հետզհետե ավելի մտահոգ ու տխուր էր դառնում: Այդ բոլոր խոսակցություններից Կուտուզովը մի բան էր տեսնում. Մոսկվան պաշտպանելու ոչ մի ֆիզիկական հնարավորություն չկար՝ այդ բառերի լիակատար նշանակությամբ, այսինքն՝ այդ այն աստիճան անհնարին էր, որ եթե որևէ խելացնոր գլխավոր հրամանատար կարգադրեր ճակատամարտ տալ, ապա խառնաշփոթություն կառաջանար և ճակատամարտը այնուամենայնիվ չէր լինի. չէր լինի այն պատճառով, որ բոլոր գերագույն զորապետները ոչ միայն այդ դիրքերն անհնարին էին համարում, այլև իրենց խոսակցությունների մեջ քննության էին առնում միայն այն, ինչ որ կատարվելու է այդ դիրքերն անտարակուսաբար թողնելուց հետո: Էլ ի՞նչպես կարող էին զորապետներն իրենց զորքերին կովի դաշտ առաջնորդել, երբ այդ կովի դաշտը նրանք միանգամայն անընդունելի էին համարում: Ստորին պետերը, նույնիսկ գինյուրներն (որոնք նույնպես դատում-տրամաբանում են) ընտրած դիրք-

քերը նույնպես անընդունելի էին համարում, ուստի և չէին կարող կռիվ գնալ, երբ հավատացած էին, որ պարտվելու են: Եթե Բենիգսենը շարունակում էր պաշտպանել այդ դիրքերի հարմար լինելը և եթե ուրիշներն էլ դեռ քննարկում էին այն, ապա այդ հարցն ինքնըստինքյան արդեն նշանակությունը կորցրել էր, և նշանակություն ուներ միայն որպես վեճի և ինտրիգի պատրվակ: Կուտուզովը հասկանում էր այդ:

Բենիգսենը, դիրքեր ընտրելով և ջերմորեն ցուցադրելով իր ուսական հայրենասիրությունը (որին Կուտուզովը չէր կարողանում լսել առանց կնճռոտվելու), պնդում էր Մոսկվան պաշտպանելու վրա: Կուտուզովը լույսի պես պարզ տեսնում էր Բենիգսենի նպատակը. այն դեպքում, եթե չհաջողվի Մոսկվան պաշտպանելը, ամբողջ հանցանքը բարդել Կուտուզովի վրա, որը զորքն առանց կովի հասցրել էր մինչև Վորոբևի Գորի. իսկ հաջողության դեպքում, հաջողությունն իրեն վերագրել. իսկ մերժում ստանալու դեպքում — իրենից հեռացնել Մոսկվան թողնելու հանցանքը: Բայց ինտրիգի այդ հարցն այժմ չէր զբաղեցնում ծերունուն: Մի սարսափելի հարց էր նրան զբաղեցնում: Եվ այդ հարցին նա ոչ ոքից պատասխան չէր լսել: Այժմ նրա համար հարցը կայանում էր միայն հետևյալում: «Մի՞թե ես եմ նապոլեոնին մինչև Մոսկվա հասցրել, և ե՞րբ արի այդ: Ե՞րբ որոշվեց այդ: Մի՞թե երեկ, երբ ես Պլատովին նահանջելու հրաման տվի, թե՞ նախանշյալ օրը երեկոյան, երբ ես նիհճեցի և Բենիգսենին հրամայեցի կարգադրություն անել: Թե՞ ավելի առաջ... բայց ե՞րբ, ե՞րբ կատարվեց այդ սոսկալի գործը: Մենք պետք է Մոսկվան թողնենք... Զորքերը պետք է նահանջեն, և պետք է այդպիսի հրաման տալ»: Այդպիսի սոսկալի հրաման տալը նրան թվում էր նույնը, ինչ բանակի հրամանատարությունից հրամարվելը: Բայց բարձրական չէր, որ նա իշխանություն էր սիրում, որ ընտելացել էր դրան (այն մեծարանքը, որ ցույց էր տրվում իշխան Պրոզորովսկուն, որի մոտ նա ծառայում էր Թուրքիայում, ջղայնացնում էր նրան), այլև համոզված էր, որ իրեն է վիճակված Թուսասանի փրկությունը, և դրա համար էլ թագավորի կամքին հակառակ և ժողովրդի կամքով նա գլխավոր հրամանատար էր ընտրված: Նա համոզված էր, որ այդ դժվարին պայմաններում միայն ինքը կարող էր բանակի գլուխ լինել, որ ամբողջ

աշխարհում միայն ինքն էր ի վիճակի առանց սարսափի իրեն հակառակորդ ճանաչել անպարտելի Նապոլեոնին, և նա սուսկում էր մտածելով այն հրամանի մասին, որը նա պետք է արձակեր: Բայց պետք էր մի բան որոշել, պետք էր վերջ տալ իր շուրջը տեղի ունեցող խոսակցություններին, որոնք սկսում էին շարժանք ազատ բնույթ ստանալ:

Նա իր մոտ կանչեց ավագ գեներալներին:

— Ma tête, fut-elle bonne ou mauvaise, n'a qu'a s'aidér d'elle même!, — ասավ նա, վեր կենալով նստարանի վրայից, և ձին հեծավ ու գնաց Տիլի, որտեղ գտնվում էին իր կառքերը:

IV

Գյուղացի Անդրեյ Սավոստյանովի ընդարձակ, լավագույն խրճիթում ժամը երկուսին խորհուրդը հավաքվեց: Գյուղական մեծ ընտանիքի տղամարդիկ, կանայք ու երեխաները հավաքվել-սեղմվել էին խրճիթի փոքր սենյակում, որը մեծից բաժանված էր նախասենյակով: Միայն Անդրեյի թոռնիկը, Մալաշան, վեց տարեկան մի աղջիկ, որին գերապայծառը փաշաքշելով թեյի ժամանակ մի կտոր շաքար տվեց, մնացել էր խրճիթի մեծ սենյակի վառարանի վրա: Մալաշան վառարանի վրայից երկչոտությամբ և ուրախ նայում էր գեներալների չեմքերին, մունդիրներին ու խաչերին, որ իրար ետևից մըսնում էին խրճիթը և նստոտում կարմիր անկյունում դրած նստաթանների վրա՝ սրբապատկերների տակ: Ինքը, պապիկը, ինչպես Մալաշան մտքում անվանում էր Կուտուզովին, նստած էր կրանցից առանձին, մուրթ անկյունում՝ վառարանի ետևում: Նա խորը նստած էր ծալովի բազմոցի վրա և շարունակ հառաչում ու կարգի էր բերում սերթուկի օձիքը, որը թեև կոճկված էր, բայց կարծես շարունակ սեղմում էր նրա պարանոցը: Ներս մտնողները մեկը մյուսի ետևից մոտենում էին Ֆելդմարշալին. ոմանց ձեռն էր սեղմում նա, ոմանց գլխով էր ողջունում: Աղյուտանտ Կայսարովն ուղեց Կուտուզովի դիմացի

պատուհանի վարագույրը ետ բաշել, բայց Կուտուզովը բարկացած ձեռք թափահարեց, և Կայսարովը հասկացավ, որ գերապայծառը չի ցանկանում, որ իր դեմքը տեսնեն:

Գյուղական եղևնյա փայտից շինած սեղանի շուրջը, որի վրա դրված էին քարտեզներ, ծրագրեր, մատիտներ, թղթեր, այնքան շատ մարդ հավաքվեց, որ սպասյակները մի նստարան էլ բերին և դրին սեղանի մոտ: Այդ նստարանի վրա նըստեցին նոր եկածները՝ Երմոլովը, Կայսարովը և Տոլը: Սրբապատկերների տակ առաջին տեղում, Գեորգին վզին՝ նստած էր Բարկլայ-դե-Տոլլին իր գունատ, հիվանդագին դեմքով և բարձր ճակատով, որը միախառնվում, ձուլվում էր մերկ գլխի հետ: Սրդեն երկրորդ օրն էր, ինչ տեղը նրան տանջում էր, և հենց այդ ժամանակ էլ նա դողում էր, նրա մարմինը շարժվում էր: Նրա կողքին նստած էր Ուվարովը, որը ցածր ձայնով (ինչպես խոսում էին բոլորը), արագ շարժումներ անելով ինչոր բան էր հայտնում Բարկլային: Փոքրամարմին ու կլորիկ Դոխտուրովը, հոնքերը վեր բարձրացրած և ձեռքերը փոթի վրա դրած, ուշադրությամբ ունկնդրում էր: Մյուս կողմից նստած էր կոմս Օստերման-Տոլստոյը, որը իր համարձակ դիմագծերով և փայլուն աչքերով լայն գլուխը հենել էր ամունկին և այն տպավորությունն էր թողնում, թե խորասուշվել է իր մտքերի մեջ: Ռուսական շարժումով քունքերի սև մազերը դեպի առաջ զանգուրելով, մերթ նայում էր Կուտուզովին, մերթ մուտքի դռան: Կոնտինիցիների վճռական, գեղեցիկ ու բարի դեմքը փայլում էր քնքուշ ու խորամանկ ժպիտով: Նրա հայացքը հանդիպեց Մալաշայի հայացքին և նա սկսեց աղջկան աչքով նշաններ անել, որոնք նրան ստիպում էին ժպտալ:

Բոլորն սպասում էին Բենիգսենին, որը դիրքերը կրկին դիտելու պատրվակով դեռ շարունակում էր իր համեղ ճաշը: Նրան սպասում էին ժամը չորսից մինչև վեցը և այդ ամբողջ ժամանակ խորհրդակցությունը չէին սկսում և ցածր ձայնով կողմնակի գրույց էին անում:

Միայն այն ժամանակ, երբ խրճիթ մտավ Բենիգսենը, Կուտուզովն իր անկյունից առաջ եկավ և մոտ նստեց սեղանին, բայց այնքան, որ նրա դեմքը չէր լուսավորվում սեղանի վրա դրված մոմից:

¹ Լավ է, թե վատ իմ գլուխը, բայց ուրիշ բանի վրա չենք կարող հույս գծել, բացի իմ գլխից:

Բենիգսենը խորհրդակցութիւնը բաց արավ այն հարցով, թե «պե՞տք է արդո՞ք առանց կովի թողնել Ռուսաստանի սրբ-բազան ու հին մայրաքաղաքը, թե պետք է պաշտպանել այն»։ Տիրեց երկարատև և ընդհանուր լուսթյուն։ Բոլորի դեմքերը խոժոռովեցին, և լուսթյան մեջ լսվում էր Կուտուզովի բարկաց-կոտ տնքոցն ու հազըր։ Բոլորի հայացքներն ուղղված էին նրան, Մալաշան նուշնպես պապիկին էր նայում։ Մալաշան բոլորից աւելի մոտ էր նրան և տեսավ, թե ինչպես կնճռոտվեց նրա դեմքը. կարծես թե նա ուզում էր լաց լինել։ Բայց այդ երկար շտենց։

— Ռուսաստանի սրբազան, հին մայրաքաղաքը, — հան-կարծ սկսեց նա, բարկացկոտ ձայնով կրկնելով Բենիգսենի խոսքերը և դրանով իսկ նշելով այդ խոսքերի կեղծ շեշտը։ — Թո՛ւյլ տվեք ձեզ ասել, ձերդ պայծառափայլութիւն, որ այդ հարցն իմաստ չունի ուս մարդու համար։ (Նա նստած տեղն առաջ ընկավ իր ծանր մարմնով)։ Այդպիսի հարց չի կարելի դնել, և այդպիսի հարցն իմաստ չունի։ Այն հարցը, որի համար խնդրել եմ այս պարտներին հավաքվել, ուղմական հարց է։ Այդ հարցը հետևյալն է. «Ռուսաստանի փրկութիւնը բանա-կըն է։ Արդո՞ք ավելի ձեռնտու է, ճակատամարտ ընդունե-լով, ենթարկենք մեզ, բանակն ու Մոսկվան կորցնելու վտան-գին, թե՞ Մոսկվան հանձնենք առանց կովի»։ Ահա թե որ հարցի մասին եմ ուզում իմանալ ձեր կարծիքը։ (Նա ետ ընկավ ու մեջքը դեմ արավ բազկաթոռի թիկնակին)։

Վիճաբանութիւններն սկսվեցին։ Բենիգսենը դեռ խաղը տանուլ տված չէր համարում։ Չառարկելով Բարկալայի և ուրիշ-ների այն կարծիքի դեմ, թե անհնարին է պաշտպանողական ճակատամարտը ընդունել Ֆրիլի տակ, նա, ուսական հայրե-նասիրութեամբ և, դեպի Մոսկվան սիրով տողորմելով՝ առա-ջարկում էր զորքերը գիշերով աջ թևից տեղափոխել ձախ թևը և հետևյալ օրը հարվածել Ֆրանսացիների աջ թևին։ Կարծիք-ները բաժանվեցին. վնձեր եղան հօգուտ և ընդդեմ այդ կարծիքի։ Երմոլովը, Գոխտուրովը և Ռակսկին համաձայնեցին Բենիգսենի կարծիքին։ Արդո՞ք առաջնորդվելով մայրաքաղաքը թողնե-լուց առաջ զոհեր տալու անհրաժեշտութեան զգացումով, թե ալ անձնական նկատառումներով, բայց այդ գեներալները, կարծես թե չէին հասկանում այն, որ այդ խորհրդակցութիւնը

չէր կարող փոխել իրերի անխուսափելի ընթացքը և որ Մոսկ-վան այժմ իսկ արդեն թողնված է։ Մյուս գեներալները հաս-կանում էին այդ և, մի կողմ թողնելով Մոսկվայի հարցը, խո-սում էին այն ուղղութեան մասին, որը նահանջի ժամանակ պետք է ընդունի զորքը։ Մալաշան, որը անթարթ աչքերով շարունակ նայում էր, թե ի՛նչ է կատարվում իր առջև, այդ խորհրդակցութեան նշանակութիւնն այլ կերպ էր հասկանում։ Նրան թվում էր, թե գործի էութիւնն այլ բան չէ, բայց եթե մի անձնական պայքար, որ տեղի ունի «պապիկի» և «երկարափե-շի» միջև, ինչպես նա անվանում էր Բենիգսենին։ Նա տես-նում էր, թե ինչպես նրանք զայրանում էին, երբ խոսում էին միմյանց հետ, և իր սրտում նա պապիկի կողմն էր պաշտ-պանում։ Խոսակցութեան մեջուղում նա նկատեց, որ պապիկը փութկոտ ու խորամանկ հայացք գցեց Բենիգսենի վրա, և դրանից հետո ուրախութեամբ նկատեց, որ պապիկն ինչ-որ բան ասելով երկարափեշին, լուցրեց նրան, Բենիգսենը հան-կարծ կարմրատակեց և զայրացած սկսեց երթնելիլ խրճիթում։ Բենիգսենի վրա այդպես ազդած խոսքերը Կուտուզովի այն կարծիքն էր, որը նա հանգիստ ու հանդարտ ձայնով արտահայ-տեց Բենիգսենի առաջարկի օգտակար և ոչ օգտակար լինելու մասին, այն առաջարկի, որը վերաբերում էր զորքերը գիշերով աջ թևից ձախ թևը տեղափոխելուն և Ֆրանսացիների աջ թևի վրա հարձակվելուն։

— Ես, պարոնայք, — ասավ Կուտուզովը, — չեմ կարող հաւանութիւն տալ կոմսի ծրագրին։ Զորքերի տեղաշարժում-ները թշնամուն մոտ տարածութեան վրա՝ միշտ էլ վտանգա-վոր են լինում, և ուղմական պատմութիւնը հաստատում է այդ միտքը։ Այսպէս, օրինակ... (Կուտուզովը կարծես մտած-մունքի մեջ ընկավ, օրինակ փնտրելով և պայծառ, նախկին հա-յացքով Բենիգսենին նայելով)։ Այլ թեկուզ Ֆրիդլանդի ճակա-տամարտը, որը, կարծում եմ, կոմսը լավ է հիշում, այնքան էլ հաջող... չէր միայն այն պատճառով, որ մեր զորքերը վերա-կազմում էին իրենց շարքերը թշնամուն բավական մոտ տա-րածութեան վրա...

Այնուհետև բոլորին երկարատև թվացող վայրկենական լը-ուսութիւն տիրեց։

Վիճարանությունները վերսկսեցին, բայց հաճախ ընդմիջումներ էին տեղի ունենում, և զգացվում էր, որ այլևս խոսելու բան չկա:

Մի այդպիսի ընդմիջումի ժամանակ Կուտուզովը ծանր հառաչեց և կարծես պատրաստվում էր խոսել: Բոլորը նրան նայեցին:

— Eh bien, messieurs! Je vois que c'est moi qui paierai les pots cassés¹, — ասավ նա: Եվ դանդաղորեն վեր կենալով մոտեցավ սեղանին: — Պարոնա՛յք, ես լսեցի ձեր կարծիքները: Ոմանք համաձայն չեն լինի ինձ հետ: Բայց ես (նա կանգ առավ) իմ թագավորի և հայրենիքիս կողմից ինձ հանձնել՝ ած իշխանությամբ հրամայում եմ նահանջել:

Դրանից հետո գեներալներն սկսեցին ցրվել նույն հանդիսավոր և անխոս զգուշավորությամբ, որով ցրվում են թաղուամից հետո:

Գեներալներից ոմանք կամացուկ ձայնով, բոլորովին այլ դիպակով, քան այն ժամանակ, երբ նրանք խոսում էին խորհրդակցությանը, ինչ-որ բան հայտնեցին զխավոր հրամանատարին:

Մալաշան, որին վաղուց ընթրիքի էին սպասում, զգուշությամբ ետևը պատին քսելով իջավ վառարանից, բորիկ ոտիկներով կառչելով վառարանի ելուստներին, և գեներալների ոտերի արանքով լիտավ դեպի դուռը:

Գեներալներին ճանապարհ դնելուց հետո Կուտուզովը երկար ժամանակ նստած էր, սեղանին կոթնած, և շարունակ մտածում էր նույն սարսափելի հարցի մասին.

«Ապա ե՞րբ, ե՞րբ վերջապես որոշվեց այն, որ Մոսկվան թողնված է: Ե՞րբ արվեց այն, ինչը որ լուծեց հարցը, և ո՞վ է մեղավոր դրանում»:

— Այդ, այդ ես չեի սպասում, — ասավ նա արդեն ուշ գիշերը ներս մտած աղյուտանտ Շնեյդերին, — այդ ես չեի ըստ սպասում: Այդ ես չեի կարծում:

— Դուք պետք է հանգստանա՛ք, ձե՛րդ պայծառափայլություն, — ասավ Շնեյդերը:

— Ո՛չ, ո՛չ: Նրանք էլ թուրքերի պես ձիու միս են լափելու, — առանց պատաշխանելու գոչեց Կուտուզովը, փափրիկ բուռնցքով խվելով սեղանին, — նրանք է՛լ են լափելու, միայն թե...

V

Հակառակ Կուտուզովի գործելակերպի, նույն ժամանակ, մի ավելի կարևորագույն դեպքի մեջ, քան բանակի նահանջն էր առանց կռվի, այն է՝ Մոսկվան թողնելու և այրելու մեջ, Ռաստոպչինը, որ մեզ ներկայանում է որպես այդ դեպքի ղեկավար, զործում էր միանգամայն այլ եղանակով:

Այդ դեպքը — Մոսկվան թողնելը և այրելը — նույնքան անխուսափելի էր, ինչպես և այն, որ Բորոդինոյի ճակատամարտից հետո զորքերն առանց կռվի նահանջեցին Մոսկվայից այս կողմ:

Յուրաքանչյուր ուսումնասիրող, ոչ թե կշռագատումների ու եզրակացությունների հիման վրա, այլ այն զգացումի հիման վրա, որը կա մեր մեջ և եղել է մեր հայրերի մեջ, կարող էր գուշակել այն, ինչ կատարվեց:

Մոլոնսկից սկսած, ուսու երկրի բոլոր քաղաքներում ու դյուղերում, առանց կոմս Ռաստոպչինի և նրա աֆիշների մասնակցության՝ տեղի է ունեցել նույնը, ինչ տեղի ունեցավ Մոսկվայում: Ժողովուրդն անհողությամբ սպասում էր թշնամուն, խուճուճյան շէր դիմում, շէր հուզվում, ոչ ոքի չէր պատահոտում, այլ հանգիստ սպասում էր իր ճակատագրին, զգալով որ իր մեջ կա այն ուժը, որը կօգնի նրան ամենադժվար ընդհանր դրությունում, ինչ պետք էր անել: Եվ հենց որ թշնամին մոտենում էր, բնակչության ամենահարուստ տարրերը հեռանում էին, թողնելով իրենց գույքը. ամենաչքավորները մընում էին և այրում ու ոչնչացնում այն, ինչ մնացել էր:

Այն գիտակցությունը, թե այդ այդպես կլինի և միշտ այդպես կլինի, կար և կա յուրաքանչյուր ուսումնասիրող հոգում: Եվ այդ գիտակցությունը, և մանավանդ այն նախազգացումը, թե Մոսկվան կգրավվի, կար 12 թվի Մոսկվայի ուսումնասիրողների մեջ: Նրանք, ովքեր սկսեցին Մոսկվայից հեռանալ դեռ հուլիսին և օդոստոսի սկզբին, ցույց տվին, որ իրենք սպասում

¹ Ուրեմն, պարոնայք, նշանակում է պատասխանատվությունն ընկնում է ինձ վրա:

էին դրան: Նրանք, ովքեր հեռանում էին իրենց հետ վերցնելու այն, ինչ կարող էին, թողնելով իրենց տունն ու գույքի կեսը, այդպես էին վարվում այն քողարկված (latent) հայրենասիրության թեւադրանքով, որն արտահայտվում է ոչ թե ֆրագնեերով, ոչ թե երեխաներին սպանելով՝ հայրենիքի փրկության համար և ոչ թե այլ անբնական գործողություններով, այլ որն արտահայտվում է աննկատելիորեն, պարզ կերպով, օրգանապես, ուստի և միշտ ամենազգալի արդյունքներն է առկա:

«Անո՛թ է փախչել վտանգից, միայն վախկոտներն են փախչում Մոսկվայից», ասում էին նրանց: Ռաստոպչինն իր աֆիշներում այն միտքն էր ներշնչում նրանց, թե Մոսկվայից հեռանալը խայտառակություն է: Նրանք ամաչում էին վախկոտի հորջորջում ստանալ, ամաչում էին զնալ, բայց նրանք այնուամենայնիվ գնում էին, գիտենալով, որ այդպես էր պետք: Ինչո՞ւ էին նրանք գնում: Չի կարելի ենթադրել, որ Ռաստոպչինը վախեցրել էր նրանց այն սարսափներով, որ Նապոլեոնը գործում էր իր նվաճած երկրներում: Հեռանում էին և առաջինը հեռանում էին հարուստները, կրթված մարդիկ, սրտնք շատ լավ գիտեին, որ Վիեննան ու Բեռլինը ողջ էին մնացել և որ այնտեղ, այդ քաղաքները Նապոլեոնի կողմից գրավելուց հետո, բնակիչները շատ ուրախ ժամանակ էին անցկացրել հրամայիչ ֆրանսացիների հետ, որոնց այնպես սիրում էին այն ժամանակ ոուս տղամարդիկ և մանավանդ կանայք:

Նրանք գնում էին այն պատճառով, որ ոուս մարդկանց համար շէր կարող լինել այնպիսի հարց, թե արդյոք լավ կլինի թե՛ վատ ֆրանսացիների տիրապետության տակ Մոսկվայում: Ֆրանսացիների տիրապետության տակ շէր կարելի լինել, այդ ամենից վատթարն էր: Նրանք Մոսկվայից հեռանում էին և Բորոդինոյի ճակատամարտից առաջ, և ավելի արագ՝ այդ ճակատամարտից հետո, շնայած նրան, որ պաշտպանները կոչ էր արվում, շնայած նրան, որ Մոսկվայի գլխավոր հրամանատարը հայտարարում էր, թե ինքը մտադիր է վերցնել Իվերսկի աստվածամոր պատկերը և կովի դուրս գալ, շնայած նրան, որ հայտարարվում էր օգապարիկների մասին, որոնք պետք է կործանեին ֆրանսացիներին և շնայած այն բոլոր դատարկաբանություններին, որ գրվում էին Ռաստոպչինի

աֆիշներում: Նրանք գիտեին, որ գորքը պետք է կովի, և եթե գորքը չի կարող կովել, ապա օրիորդների ու սպասավորների հետ չի կարելի Տրի Գորի գնալ՝ Նապոլեոնի դեմ կովելու, ուստի և պետք է հեռանալ, որքան էլ որ ցավալի է ավարի մատնել իր գույքը: Նրանք հեռանում էին և չէին մտածում այդ վիթխարի, հարուստ մայրաքաղաքի վսեմ նշանակության մասին, մի մայրաքաղաք, որ բնակիչները լքել, և, հավանաբար, այրել էին (ոուս ժողովուրդը չի կարող շայրել, չավերել դատարկ տները): Նրանք հեռանում էին՝ յուրաքանչյուրն իր համար, իսկ դրա հետ միասին միայն այն բանի շնորհիվ, որ նրանք հեռացան, կատարվեց այն վսեմ ու մեծ դեպքը, որն առմիշտ կազմելու է ոուս ժողովրդի մեծագույն փառքը: Այն ազնվական տիրուհի է, որ դեռ հունիս ամսին իր արապների ու ծաղրածուհիների հետ Մոսկվայից տեղափոխվում էր Սարատովի գյուղերը այն աղոտ գիտակցությամբ, թե ինքը Բոնապարտի սպասուհին չէ և այն երկյուղով, որ իրեն չկանգնեցնեն կոմս Ռաստոպչինի հրամանով, պարզորեն ու ճշմարտապես կատարեց այն մեծ գործը, որը փրկեց Ռուսաստանը: Իսկ կոմս Ռաստոպչինը, որը մերթ ամաչեցնում էր նրանց, ովքեր հեռանում էին, մերթ պաշտոնատնիքը քաղաքից հանելու կարգադրություններ էր անում, մերթ միանգամայն անպետք զենք էր բաժանում հարբած խուժանին, մերթ սրբապատկերներ էր մանածել տալիս, մերթ Ալեքսանդրին արգելում էր մասունքներն ու սրբապատկերները հեռացնել քաղաքից, մերթ բռնագրավում էր Մոսկվայում եղած բոլոր մասնավոր սալերը, մերթ 136 սալով տեղափոխում էր Լեպպիխի պատրաստած օդապարիկը, մերթ ակնարկ էր անում, թե Մոսկվան այրելու է. մերթ սլատմում էր, թե ինչպես ինքն այրել է իր տունը և ֆրանսացիներին ուղղված կոչ է գրել, որսեղ նբանց կշտամբել է նրա համար, որ նրանք ավերել էին իր հայրենական տունը, մերթ իր վրա էր վերցնում Մոսկվան այրելու փառքը, մերթ հրաժարվում էր դրանից, մերթ հրամայում էր ժողովրդին՝ բռնել բոլոր լրտեսներին և իր մոտ շքերել, մերթ դրա համար ժողովրդին կշտամբում էր, մերթ բոլոր ֆրանսացիներին արտաքսում էր Մոսկվայից, մերթ քաղաքում էր թողնում տիկին Օբեր-Շալմեհին, որը Մոսկվայի ֆրանսացի ողջ բնակչության կենտրոնն էր կազմում, իսկ առանց որևէ լուրջ

հանցանքի հրամայում էր բռնել և արտուրել փոստի տեսուչ պատվարժան ծերունի Կլյուշարևին. մերթ ժողովրդին հավաքում էր Տրի Գորի, որպեսզի ֆրանսացիների դեմ կռվեն, մերթ այդ ժողովրդից ազատվելու նպատակով մի մարդ էր գտնում և հանձնում ժողովրդին՝ նրան սպանելու համար և ինքը ետևի դռնով թողնում հեռանում էր. մերթ ասում էր, թե չի կարող տանել Մոսկվայի գլխին դալիք դժբախտությունը, մերթ ալբոմներում ֆրանսերեն լեզվով ոտանավորներ էր գրում այդ պատերազմում ունեցած իր մասնակցություն մասին¹, — ահա այդ մարդը չէր հասկանում կատարվող դեպքի նշանակությունը, և միայն ցանկանում էր, որ ինքը մի բան անի, մեկին զարմացնի, որևէ հայրենասիրական-հերոսական գործ կատարի, և երեսայի պես խաղում-զվարճանում էր Մոսկվան թողնելու և այրելու վեհ և անխուսափելի դեպքի հանդեպ և աշխատում էր իր փոքրիկ ձեռքով մերթ քաջալերել, մերթ կասեցնել ժողովրդական հեղեղի վիթխարի, նրան էլ իր հետ տանող հոսանքը:

VI

էլենն, արքունիքի հետ Վիլնոյից Պետերբուրգ վերադառնալով, գտնվում էր դժվարին կացություն մեջ:

Պետերբուրգում էլենն օգտվում էր հատուկ հովանավորություն մի ավագանու, որ գրավում էր բարձրագույն պաշտոններից մեկը պետություն մեջ: Իսկ Վիլնոյում նա մտերմացավ օտարերկրյա մի ջահել իշխանի: Երբ էլենը Պետերբուրգ վերադարձավ, իշխանն ու ավագանին՝ երկուսով Պետերբուրգումն էին, երկուսն էլ հայտնեցին իրենց իրավունքները, և էլենին ներկայացավ իր կարիերայի մեջ նրա համար մի նոր խնդիր. հարաբերությունների իր մոտիվությունը պահպանել երկուսի հետ էլ, չվիրավորելով ոչ մեկին:

Այն, ինչ դժվար և անգամ անհնարին կթվար մի ուրիշ կնոջ համար, կոմսուհի Բեզուխովային շատիպեց մի անգամ

¹ Je suis né Tartare. Je voulus être Romain. Les Français m'appelèrent barbare. Les Russes — George Dandin. Այսինքն՝ ես թաթար եմ ծնվել: Ես ուզում էի հռովմայեցի լինել: Ֆրանսացիներն ինձ բարբարոս էին անվանում, իսկ ռուսները՝ Ժորժ Գանդին:

իսկ մտածելու. ըստ երևույթին, իզուր չէր, որ նա վայելում էր շատ խելացի կնոջ հուշակ: Եթե նա սկսեր թաքցնել իր արարքները, խորամանկությունը դուրս գար անհարմար դրույթունից, նա դրանով իսկ կփչացներ իր գործը, իրեն մեղավոր ճանաչելով. բայց էլենն, ընդհակառակը, իսկույն ինչպես իսկական մեծ մարդ, որ կարող է անել ամեն բան, ի՛նչ ցանկանում է, իրեն դրեց արդար վիճակում (որի արդարությունը նա անկեղծորեն հավատում էր), իսկ բոլոր մյուսներին՝ մեղավոր վիճակում:

Առաջին անգամ, երբ ջահել օտարերկրացին թույլ տվեց իրեն հանդիմանություններ ուղղել նրան, էլենը, հպարտորեն բարձրացնելով իր գեղեցիկ գլուխը, կլսով շափ շուռ գալով դեպի նա, ասավ հաստատուն ձայնով.

— Voilà l'égoïsme et la cruauté des hommes! Je ne m'attendais pas à autre chose. La femme se sacrifie pour vous, elle souffre, et voilà sa récompense. Quel droit avez vous, Monseigneur, de me demander compte de mes amitiés, de mes affections? C'est un homme qui a été plus qu'un père pour moi¹.

Ջահել օտարերկրացին ուզեց ինչ-որ բան ասել: էլենն ընդհատեց նրան:

— Eh bien, oui, — ասավ նա, — peut-être qu'il a pour moi d'autres sentiments que ceux d'un père, mais ce n'est pas une raison pour que je lui ferme ma porte. Je ne suis pas un homme pour être ingrate. Sachez, Monseigneur, pour tout ce qui à rapport à mes sentiments intimes, je ne rends compte qu'à Dieu et à ma conscience², — ավար-

¹ Ահա աղամարդկանց եսասիրությունն ու դաժանությունը: Ես ուրիշ բան էլ չէի սպասում: Կինն իրեն զոհարեւում է, և ահա նրա պարգևը: Չեղբ բարձրություն դուրս ինչ իրավունք ունե՞ք ինձից հաշիվ պահանջելու իմ պսակի և բարեկամական զգացումների մասին: Դա մի մարդ է, որն ինձ համար եղել է ավելի քան հայր:

² Է, լավ, թերևս, այն զգացումները, որ նա տածում է դեպի ինձ, այնքան էլ հայրական չեն. բայց չէ, որ դրա համար պետք չէ, որ ես նրա առաջ փակեմ իմ տունը: Ես տղամարդ չեմ, որ և պարախտություն հատուցեմ թող հայտնի լինի ձեր բարձրության, որ իմ քրտագի՛ զգացումների մասին ես հաշիվ եմ տալիս միայն աստծուն և իմ խղճին:

տեց նա, ձեռք դիպցնելով վեր բարձրացրած գեղեցիկ կրծքին և նայելով երկնքին:

— Mais écoutez-moi, au nom de Dieu.

— Epousez-moi, et je serai votre esclave.

— Mais c'est impossible.

— Vous ne daignez pas descendre jusqu'a' moi, vous...¹

լալով ասավ էլենը:

Ջահել օտարերկրացին սկսեց մխիթարել նրան, իսկ էլենն արցունքի միջից ասում էր (կարծես ինքամոռացության մեջ), թե ոչինչ չի կարող խանգարել իրեն ամուսնանալու, թե կան օրինակներ (այն ժամանակ դեռ քիչ օրինակներ կային, բայց նա տվեց Նապոլեոնի և ուրիշ բարձր անձերի անուններ), թե նա երբեք իր ամուսնու կինը չի եղել, թե նրան զոհաբերել են:

— Բայց օրենքները, կրոնը... — արդեն անձնատուր լինելով, ասում էր օտարերկրացին:

— Օրենքները, կրոնը... Ինչի համար էին դրանք հնարված, եթե չէին կարող անել այդ բանը, — ասավ էլենը:

Կարևոր անձնավորությունը զարմացավ, որ մի այդպիսի հասարակ դատողություն կարող էր իր մտքում շծագել և խորհուրդ ստանալու համար՝ դիմեց Հիսուսի միաբանության սուրբ եղբայրներին, որոնց հետ նա գտնվում էր մոտիկ հարբերության մեջ:

Դրանից մի քանի օր հետո՝ շքեղ հանդեսներից մեկին, որ տալիս էր էլենը՝ Կամեննի Օստրովի վրա գտնվող իր ամառանոցում, նրան ներկայացրին ոչ ջահել, ձյունի պես ճերմակ մազերով ու սև փայլուն աչքերով հմայիչ M-r de Jobert, un jésuite à robe courte², որը երկար ժամանակ այգում, հրավառության լույսերի մեջ և երաժշտության հնչյունների տակ, զրուցում էր էլենի հետ առ աստվածը, առ Քրիստոսը, առ աստվածամոր սիրտը տածվող սիրո մասին և այն մխիթարությունների մասին, որ այս և այլազա կյանքում տալիս է

միակ և ճշմարիտ կաթոլիկ կրոնը: էլենը հուզված էր, և նրա ու M-r Jobert-ի աչքերում մի քանի անգամ արցունք երևացին, ու նրա ձայնը դողաց: Պարը, որին հրավիրելու եկավ կավալերը էլենին, խանգարեց նրա զրույցը իր ապագա directeur de conscience-ի՝ հետ, բայց մյուս օրը M-r de Jobert-ը երեկոյան մենակ եկավ էլենի մոտ և այդ օրվանից սկսեց հաճախ լինել նրա տանը:

Մի օր նա կոմսուհուն տարավ կաթոլիկական տաճարը, ուր էլենը ծունկ շոքեց սեղանի առաջ, որին մոտեցրել էին նրան: Տարիքոտ, հմայիչ Փրանսացին իր ձեռքը դրեց նրա գլխին, և, ինչպես նա ինքն էր հետո պատմում, նա զգաց զով քամու շնչի նման մի բան, որ Սափանցեց իր սիրտը: Նրան բացատրեցին, որ դա la grâce-ն³ է:

Ապա նրա մոտ բերին à robe longue³ արբային: Նա խոստովանեցրեց էլենին և թողութուն սուգեց նրա մեղքերին: Մյուս օրը բերին նրան մի արկղ, որի մեջ կար հաղորդություն, և թողին տանը նրա գործածության համար: Մի քանի օր հետո էլենը, ուրախություն իր, իմացավ, որ ինքն այժմ մտել է ճշմարիտ, կաթոլիկական եկեղեցու հովանու տակ և որ այս օրերս պայան ինքը կիմանա նրա մասին և ինչ-որ մի թուղթ կուղարկի նրան:

Ամենը, ինչ այդ ժամանակամիջոցում արվում էր նրա շուրջն ու նրա հետ, այդ ամբողջ ուշադրությունը, որ դարձնում էին նրա վրա այդքան խելացի մարդիկ և որ արտահայտվում էր այնքան հաճելի, նուրբ ձևերով, և աղավանակերպ մաքրությունը, որի մեջ գտնվում էր նա այժմ (նա այդ ժամանակ հարցնում էր ճերմակ զգեստ՝ ճերմակ ճապավեններով), — այս ամենը էլենին բավականություն էր պատճառում. բայց այդ բավականության համար նա ոչ մի բոսի աչքաթող չէր անուս իր նպատակը: Եվ ինչպես միշտ լինում է, որ խորամանկության գործում հիմար մարդը խաբում է ավելի խելոքներին, էլենը, հասկանալով, որ բոլոր այդ խոսքերի ու հոգացողության նպատակը կայանում էր առավելապես նրանում, որպեսզի,

¹ Բայց լսեցեք ինձ, ի սեր աստծու: — Ամուսնացեք ինձ հետ, և ես ձեր ստրուկսին կլինեմ: — Բայց դա անհնարին է: — Դուք արժանի չեք համարում նվաստանալ... ամուսնանալ ինձ հետ, դուք...

² Պարոն Ժորիերին, կարճաբղանցք ճիզվտին:

¹ Խղճի պառավարիչը:

² Շնորհ է:

³ Երկարաբղանցք:

իրեն կաթուղիկ դարձնելով դրամ վերցնեն իրենից հօգուտ ճիւղ վիտական հաստատութիւններին (ինչի մասին և ակնարկել էին նրան), — էլենը, նախքան դրամ կտար, պնդում էր, որ իր նկատմամբ կատարեն այն զանազան գործողութիւնները, որոնք իրեն կազատեին ամուսնուց: Նրա հասկացողութեամբ ամեն մի կրոնի նշանակութիւնն կայանում էր միայն նրանում, որ մարդկային ցանկութիւնները բաւարարելիս պահպանվեն որոշ պատշաճավորութիւններ: Եվ այդ նպատակով խոստովանահոր հետ ունեցած զրույցներից մեկի ժամանակ թախանձագին պահանջեց պատասխան տալ այն հարցին, թե ո՞ր լատիով իր ամուսնութիւնը կաշկանդում է իրեն:

Նրանք նստած էին Նյուրասրահի լուսամտի մոտ: Երեկոյան միջնադ էր: Լուսամտից ծաղիկների բուրմունք էր գալիս: Էլենը հագել էր սպիտակ զգեստ, որը թափանցիկ էր կրծքի և ուսերի վրա: Աբբան, լավ կերած-խմած, փափրիկ, հարթ ածիւված երեսով մի մարդ, դուրեկան, պինդ բերանով և սպիտակ ձեռներով, որ հեզութեամբ դրել էր ծնկներին, նստել էր էլենի մոտ և, նուրբ ժպտը շուրթերին, նրա գեղեցկութեամբ խաղաղորեն հիացած հայացքով երբեմն նայում էր էլենի դեմքին ու բացատրում իր կարծիքը՝ իրենց զբաղեցնող խնդրի մասին: Էլենը, անհանգիստ, ժպտալով, նայում էր նրա գանգուր մագերին, հարթ ածիւված, սևին տվող, լեցուն այտերին և ամեն բոպե սպասում էր, թե զրույցը նոր ընթացք կստանա: Բայց աբբան, թեև, ըստ երևույթին, իր զրույցներուն հետ գեղեցկութիւնը վայելելով, տարված էր իր գործի վարպետութեամբ:

Խղճի դեկավարի դատողութիւնների ընթացքը հետևյալն էր: Չիմանալով նշանակութիւնն այն բանի, որ ձեռնարկել էր, դուք ամուսնական հավատարմութեան խոստում եք տվել մի մարդու, որը, իր կողմից, ամուսնանալով և ամուսնութեան կրոնական նշանակութեամբ չհավատալով, սրբապղծութիւն է կատարել: Այդ ամուսնութիւնը չի ունեցել կրկնակի նշանակութիւն, որ պետք է ունենա: Բայց, չնայած դրան, ձեր խոստումը կաշկանդել է ձեզ: Դուք դրժել եք այն: Դրանով ի՞նչ եք կատարել դուք: Pêché veniel թե péché mortel? Pêché veniel, որովհետև դուք առանց վատ

դիտավորութեան մի քայլ եք արել: Եթե դուք այժմ, երեխաներ ունենալու նպատակով, նորից ամուսնանալիք, ապա ձեր մեղքը կարող էր ներվել: Բայց խնդիրը նորից բաժանվում է երկու մասի: Առաջինը...

— Բայց ես կարծում եմ. — ասավ հանկարծ ձանձրացած էլենը իր հմայիչ ժպտով, — որ ես, ճշմարիտ կրոն ընդունելով, շեմ կարող կաշկանդված լինել նրանով, ինչ դրել է ինձ վրա կեղծ կրոնը:

Խղճի դեկավարը զարմացավ, որ հարցը Կոլումբոսի ձվի պարզութեամբ դրվեց իր առաջ: Նա հիացած էր իր աշակերտունու անսպասելի արագ առաջադիմութեամբ, բայց չէր կարող հրաժարվել իր մտքի, դժվարութեամբ կառուցած, պատճառաբանութիւնների շենքից:

— Entendons-nous, comtesse², — ասավ նա ժպտալով և սխեց հերքել իր հոգևոր դատեր դատողութիւնները:

VII

Էլենը հասկանում էր, որ գործը շատ պարզ ու հեշտ էր հոգևոր տեսակետից, բայց նրա դեկավարները դժվարացնում էին միայն նրա համար, որովհետև վախենում էին, թե աշխարհիկ իշխանութիւնն ինչպես կնայի այդ գործին:

Ու դրա հետևանքով՝ էլենը որոշեց, թե այդ գործը պետք է նախապատրաստել հասարակութեան մեջ: Նա հարուցեց ծերունի-ավագանու խնդր և նրան էլ նույնն ասավ, ինչ-որ առաջին որոնողին, այսինքն հարցը դրեց այնպես, թե միակ միջոցը՝ նրա վրա իրավունք ձեռք բերելու համար, կայանում է այն բանում, որ ամուսնանան իր հետ: Ծերունի կարևոր անձնավորութիւնը առաջին վաշիկյանին նույնպես զարմացավ կենդանի մարդ ունեցող կնոջ ամուսնանալու այդ առաջարկութեամբ, ինչպես և զարմացել էր առաջինը, ջահել անձնավորութիւնը. բայց էլենի աներեր վատահոլութիւնը, թե դա նույնիքան հեշտ է և բնական, ինչպես և աղջկա ամուսնութիւնը, աղջեց և նրա վրա: Եթե իր՝ էլենի մեջ նկատվին տատանման, ամոթի և ծածկամտութեան գեթ ինչին նշաններ, ապա նրա գործն,

¹ Ներքին մեղք, թե մահացու մեղք:

² Հասկանանք իրար, կոմսուէ:

անկասկած, տանուկ կտրվեիր. բայց ոչ միայն ծածկամտության ու ամոթի այդ նշանները չկային, այլ, ընդհակառակը, նա պարզ ու բարեհոգի նախվումբյամբ պատմում էր իր մոտիկ բարեկամներին (իսկ դա ամբողջ Պետերբուրգն էր), որ իրեն առաջարկություն են արել թե իշխանը, թե՛ ավագանին, և թե ինքը սիրում է երկուսին էլ ու վախենում է վշտացնել մեկին և մյուսին:

Մի ակնթարթում Պետերբուրգում լուր տարածվեց ոչ թե այն մասին, թե էլենն ուզում էր ամուսնուց բաժանվել (եթե այդպիսի լուր տարածվեր, շատ շատերը կըմբոստանային այդ տեսակ ապօրինի մտադրության դեմ), բայց ուղղակի լուր էր տարածվում, թե դժբախտ, հետաքրքրական էլենը գտնվում է տարակուսանքի մեջ, թե երկուսից ո՛րի հետ ամուսնանաւ: Հարցն արդեն այն չէր, թե ո՛ր աստիճան դա հնարավոր է, այլ միայն այն, թե նրանցից ո՛րն ավելի շահավետ է և թե արքունիքն ինչպես կնայի դրան: Կային իսկապես նախապաշարումների մեջ քարացած որոշ մարդիկ, որ չկարողանալով ըմբռնել հարցի բուն էությունը, այդ մտահղացումի մեջ տեսնում էին ամուսնության խորհրդի անարգում. բայց այդպիսիները քիչ էին, և նրանք լուր էին, իսկ մեծամասնությունը հետաքրքրվում էր էլենին վիճակված բախտով և թե ո՛ր ընտրությունն է ավելի լավ: Իսկ այն մասին, թե լա՞վ էր արդյոք կամ վատ՝ կենդանի մարդ ունենալով՝ ամուսնանալ, — չէին խոսում, որովհետև այդ խնդիրն, ըստ երևույթին, վճռված էր մեզնից ու ձեզնից (ինչպես ասում էին) ավելի խելոք մարդկանց համար և կասկածել հարցի ճիշտ լուծման մեջ, — նշանակում էր ցուցաբերել իր հիմարությունը, աշխարհում ապրելու անշնորհքությունը:

Միայն Մարիա Դմիտրիենա Ախրոսիմովան, որ այդ ամառ եկել էր Պետերբուրգ իր որդիներից մեկին տեսնելու համար, թույլ տվեց իրեն արտահայտել իր, հասարակությանը հակառակ, կարծիքը: Հանդիպելով էլենին պարահանդեսում, Մարիա Դմիտրիենան կանգնեցրեց նրան ըահլիճի մեջտեղը, և, ընդհանուր լուրջան մեջ իր կոպիտ ձայնով ասավ նրան. «Այստեղ ձեզ մոտ կենդանի մարդ ունեցողներն սկսել են ամուսնանալ: Դու, գուցե, կարծում ես, թե դո՞ւ ես հնարել այդ նորությունը: Դա վաղուց է հնարված, սիրելիս: Ամեն մի... տեղ

հենց այդպես են անում»: Եվ այս խոսքերով Մարիա Դմիտրիենան իրեն հատուկ, սպառնալից շարժումով, լայն թևքերը ետ քշտելով և խստությամբ շուրջը նայելով, անցավ սենյակի միջով:

Մարիա Դմիտրիենային (թեև վախենում էին նրանից) Պետերբուրգում նայում էին որպես կատակաբանի վրա, ուստի և նրա ասած խոսքերի մեջ նկատեցին միայն կոպիտ խոսքը և շշուկով կրկնեցին միմյանց, ենթադրելով, թե այդ բառի մեջ էր ասածի ամբողջ աղբ:

Իշխան Վասիլին, որ վերջերս առանձնապես հաճախ էր մոռանում այն, ինչ ասել էր, և հարյուր անգամ կրկնում էր միևնույնը, — երբ առիթ էր ունենում իր աղջկանը տեսնելու, — ասում էր.

— Hélène, j'ai un mot à vous dire, — ասում էր նա դստեր, տանելով նրան մի կողմ ու նրա թևը դեպի ցած քաշելով: — J'ai eu vent de certains projets relatifs à... Vous savez. Eh bien, ma chère enfant, vous savez que mon coeur de père se réjouit de vous savoir... Vous avez tant souffert... Mais, chère enfant... ne consultez que votre coeur. C'est tout ce que je vous dis¹.

Եվ, թաքցնելով իր միշտ միևնույն հուզումը, նա իր այտը դեմ էր անում աղջկա այտին ու հեռանում:

Բիլիբինը, որ չէր կորցրել խելացի մարդու հոշակը և լինելով էլենի անշահախնդիր բարեկամը, մեկն այն բարեկամներից, որոնք լինում են միշտ փայլուն կանանց մոտ, բարեկամտողամարդկանցից մեկը, որ երբեք չեն կարողանում սիրահան ընդունելու, հայտնեց իր բարեկամ էլենին իր կարծիքն այդ ամբողջ գործի մասին:

— Ecoutez, Bilibine (էլենն այնպիսի բարեկամների, ինչպիսին Բիլիբինն էր, միշտ կոչում էր իրենց ազգանունով) —

¹ էլեն, ես պետք է քեզ մի բան ասեմ: Ես մի քանի որոշ բան եմ տեսել... դու գիտես: Դե, սիրելի զավակս, դու գիտես, որ հորդ սիրտն ուրախանում է, որ դու... Դու այնքան տանջվել ես... Բայց, սիրելի զավակս... Արա այնպես, ինչպես սիրող է հրամայում: Ահավասիկ իմ ամբողջ խորհուրդը:

և նա մատանիներով զարդարված իր սպիտակ ձեռք դիպցրեց նրա ֆրակի թևքին: — Dites-moi comme vous diriez à une soeur, que dois-je faire? Lequel des deux?¹.

Բիլիբինը դեմքի մաշկը հավաքեց հոնքերից վերև և ժպտող շուրթերին մտածմունքի մեջ ընկավ:

— Vous ne me prenez pas en հանկարծակի, vous savez. — ասավ նա: — Comme véritable ami j'ai pensé et repensé à votre affaire. Voyez-vous, si vous épousez le prince (դա մի երիտասարդ էր), — նա մատը ծալեց, — vous perdez pour toujours la chance d'épouser l'autre, et puis vous mecontentez la Cour (comme vous savez, il y a une espèce de parenté). Mais si vous épousez le vieux comte, vous faites le bonheur de ses derniers jours, et puis comme veuve du grand... le prince ne fait plus de mésalliance en vous épousant², — և Բիլիբինը բաց թող: ց հավաքած մաշկը:

— Voilà un véritable ami! — ասավ պայծառացած էլենը, մի անգամ ևս ձեռք դիպցնելով Բիլիբինի թևքին: — Mais c'est que j'aime l'un et l'autre, je ne voudrais pas leur faire de chagrin. Je donnerais ma vie pour leur bonheur à tous deux³, — ասավ էլենը:

Բիլիբինն ուսերը թոթվեց, արտահայտելով թե մի այդպիսի վիշտ ինքն անգամ արդեն ամոքել չի կարող:

«Une maîtresse-femme! Voilà ce qui s'appelle poser

carrément la question. Elle voudrait épouser tous les trois à la fois»¹, մտածեց Բիլիբինը:

— Բայց ասացեք, ի՞նչպես կնայի ձեր ամուսինն այդ բանին, — ասավ նա, իր ամուր հուշակի հետևանքով չվախենալով վարկաբեկել իրեն այդ միամիտ հարցումով: — Նա կհամաձայնի՞ արդյոք:

— Ah il m'aime tant! — ասավ էլենը, որին, չգիտես ինչու, թվում էր, թե Պիեռն էլ է սիրում իրեն: — Il fera tout pour moi².

Բիլիբինն իր մաշկը հավաքեց, որ ասի պատրաստվող մոտեն:

— Même le divorce³, — ասավ նա:

էլենը ծիծաղեց:

Նախաձեռնվող ամուսնության օրինականության մեջ կասկածողների թվումն էր և էլենի մայրը՝ իշխանուհի Կուրագինը: Նա շարունակ տանջվում էր դեպի աղջիկն ունեցած նախանձից և այժմ, երբ այդ նախանձի առարկան իշխանուհու սրտին ամենամոտ էական էր, նա չէր կարող հաշտվել այդ մտքի հետ: Նա խորհրդակցեց ռուս քահանայի հետ, թե ո՞ր շափով հրնարավոր է ապահարզանը և կենդանի մարդ ունեցողի ամուսնությունը. քահանան ասավ, որ այդ անհնարին է և, ուրախություն նրա, ցույց տվեց ավետարանի խոսքերը, որ ուղղակի մերժում են կենդանի ամուսին ունեցողի նորից ամուսնանալու հնարավորությունը:

Ձինված այս պատճառարանություններով, որոնք նրան թվում էին անհերքելի, իշխանուհին վաղ առավոտյան, որպեսզի աղջիկը մենակ լինի, գնաց էլենի մոտ:

Լսելով մոր առարկությունները՝ էլենը հեզությամբ ու հեզմանքով ժպտաց:

— Բայց պարզ ասված է, թե ո՞վ կամուսնանա ապահարզանված կնոջ հետ... — ասավ պառավ կոմսուհին:

¹ Կեցցես, կին: Ահա՛ ինչ է նշանակում հարցը սուր դնել: Նա կուզեր բոլոր երեքի կիսը լինել միաժամանակ:

² Ախ, նա ինձ այնպես է սիրում: Ինձ համար նա պատրաստ է ամեն ինչի:

³ Անկամ ապահարզանի:

¹ Լսեցե՛ք, Բիլիբին. ասացե՛ք ինձ՝ ինչպես կասեիք ձեր քրոջը, ես ի՞նչ ասեմ: Երկուսից ո՞րին:

² Դուք գիտեք, դուք ինձ հանկարծակիի չեք բերում: Որպես իսկական բարեկամ՝ ես երկար կըստգատեմ եմ ձեր գործը: Այ տեսե՛՛ւ՛մ եք. եթե իշխանին ասենք, դուք ընդմիշտ գրկվում եք այն մուսի կինը լինելու հնարավորությունից, և բացի դրանից, արբունիքը դժգոհ: Կլինի (դուք գիտեք, չէ որ այդուհի խառնված է նաև ազգակցություն): Իսկ եթե ամուսնանաք ձեր կոմսի հետ, ապա դուք կկազմեք նրա վերջին օրերի երջանկությունը և այնուհետև, որպես ավագանու այրի... իշխանն այլևս անհավասար ամուսնություն արած չի լինի, ամուսնանալով ձեզ հետ:

³ Այ իսկական բարեկամ: Բայց չէ՞ որ ես սիրում եմ թե՛ մեկին, թե՛ մյուսին և չէի ցանկալի առ ոքի մշտացնել: Երկուսի՛ երջանկություն համար էլ ես պատրաստ եմ կյանքս զոհարելի:

— Ah, maman, ne dites pas de bêtises. Vous ne comprenez rien. Dans ma position j'ai des devoirs¹, — ասավ էլենը, գրույցը սուսերենից փոխելով Ֆրանսերենի, որովհետև նրան միշտ թվում էր, թե սուսերենում ինչ-որ անորոշութուն կա իր գործում:

— Բայց, բարեկամս...

— Ah, maman, comment est-ce que vous ne comprenez pas que le Saint Père qui a le droit de donner des dispenses...²

Այդ ժամանակ էլենի մտտ ապրող կոմպանյոնուհի-տիկինը ներս մտավ էլենի սենյակը և հայտնեց, թե նորիկն բարձրութունը դահլիճումն է և ուզում է նրան տեսնել:

— Non, dites-lui que je ne veux pas le voir, que je suis furieuse contre lui, parce qu'il m'a manqué parole³.

— Comtesse, à tout péché miséricorde⁴, — ասավ, ներս մտնելով, երկարադեմ ու երկարաքիթ խարտյաշ երիտասարդը:

Պառավ կոմսուհին հարգալիր վեր կացավ և ծունկը խոնարհեց: Ներս մտնող երիտասարդը ուշ չդարձրեց նրա վրա: Իշխանուհին զլխով արավ աղջկան ու սահեց դեպի դուռը:

«Ոչ, էլենն իրավացի է, — մտածում էր պառավ իշխանուհին, որի բոլոր համոզումները փլվեցին նորին բարձրության երևումով: — Նա իրավացի է, բայց ինչպե՞ս մենք մեր անվերաշարժ երիտասարդության օրերին չգիտեինք այդ բանը: Իսկ դա այնպես պարզ է եղել», մտածում էր պառավ իշխանուհին, կառեթ նստելիս:

Օգոստոսի սկզբին էլենի գործը բոլորովին որոշվեց և նա ամուսնուն (որը նրան շատ էր սիրում, ինչպես էլենն էր կարծում) գրեց մի նամակ, որի մեջ հայտնում էր նրան, թե ինքը մտադիր էր ամուսնանալ N. N.-ի հետ, և թե ընդունել է միակ

¹ Այս, մայրիկ, հիմարություններ մի ասեք: Դուք ոչինչ չեք հասկանում: Իմ դրության մեջ կան պարտավորություններ:

² Ա՛խ, մայրիկ, դուք չեք հասկանում, որ հայր սուրբը, որ իշխանութուն ունի թողութուն տալու...

³ Ոչ, նրան ասացեք, որ ես չեմ կամենում տեսնել նրան, նա ինձ կատաղեցրել է, որովհետև իր խոսքը չկատարեց:

⁴ Կոմսուհի, ամեն մի մեղքի իողութուն կա:

ճշմարիտ կրոնը ու խնդրում է նրան՝ կատարել ապահարգանի համար այն բոլոր անհրաժեշտ ձևականությունները, որոնց մասին կհայտնի սույն նամակը բերողը:

«Sur ce je prie Dieu, mon ami, de vous avoir sous sa sainte et puissante garde. Votre amie Héléne»¹.

Այս նամակը Պիեռի տունը բերին այն ժամանակ, երբ նա գտնվում էր Բորոդինոյի դաշտում:

VIII

Երկրորդ անգամ, արդեն Բորոդինոյի ճակատամարտի վերջում, Թաևսկու մարտկոցից փախչելով՝ Պիեռը զինվորների բազմության հետ ձորով գնաց դեպի Կնյազկովո, հասավ վերակապության կայանը և, արյուն տեսնելով և ճիշեր ու հեծածանքների լսելով, հապճեպ գնաց առաջ, զինվորների բազմությանը խառնված:

Միակ բանը, որ այժմ ցանկանում էր Պիեռը հոգու ամբողջ կարողությամբ, ա՛յն էր, որ շուտ ազատվի այն սարսափելի տպավորություններից, որ նա ունեցել էր այդ օրը, վերադառնա կյանքի սովորական պայմաններին և հանգիստ քնի սենյակում՝ իր անկողնում: Նա զգում էր, որ կյանքի սովորական պայմաններում կարող է հասկանալ ինքն իրեն և այն ամենը, ինչ տեսել էր և ապրել: Բայց կյանքի այդ սովորական պայմանները չկային:

Թեև ուռմբերն ու գնդակները չէին սուլում այստեղ՝ ճանապարհին, որով նա գնում էր, բայց ամեն կողմ նույնն էր, ինչ որ այնտեղ՝ ճակատամարտի դաշտում: Նույն տառապող, տանջված և երբեմն տարօրինակորեն անտարբեր դեմքերը, նույն արյունը, նույն զինվորական շինելները, հրաձգության նույն ձայները, թեև հեռավոր, բայց տակավին սարսափ ազդող. բացի դրանից՝ տոթ էր և փոշի:

Անցնելով երեք վերստ Մոժայսկի մեծ ճանապարհով, Պիեռը նստեց նրա եզրին:

¹ Այնուհետև աղոթում եմ աստծուն, որ դուք, բարեկամս, լինեք նրա սուրբ և հզոր հովանու ներքո: Ձեր բարեկամուհի էլեն:

Մթնշաղն իջավ երկրի վրա, և թնդանոթների որոտը լուեց: Պիեռը, ձեռին հենված, պառկեց և այդպես երկար մնաց, նայելով իր մոտից մթուժյան մեջ անցնող ստվերներին: Նրան շարունակ թվում էր, թե սարսափելի սուլոցով իր վրա ուռմբ էր գալիս. նա ցնցվում էր ու տեղից բարձրանում: Նա չէր հիշում, թե որքան ժամանակ մնաց այդտեղ: Գիշերվա կեսին երեք զինվոր, ծառի ճղներ քարշ տալով, եկան տեղավորվեցին նրա կողքին և սկսեցին կրակ անել:

Զինվորները, Պիեռի վրա խեթելով, կրակ վառեցին, փոքրիկ դուլը դրին վրան, պաքսիմատ մանրեցին՝ լցրին մեջը և յուղ դրին: Ուտելիքի և յուղոտ կերակրի հաճելի բույրը խառնվեց ծխի հոտին: Պիեռ տեղից վեր կացավ ու հոգոց արձակեց: Զինվորները (նրանք երեք հոգի էին) ուտում էին, առանց Պիեռի վրա ուշ դարձնելու, և խոսակցում միմյանց հետ:

— Իսկ դու որոնցի՞ց կլնես, — հանկարծ դիմեց Պիեռին զինվորներից մեկը, ըստ երևույթին, այդ հարցի տակ հասկանալով այն, ինչ և Պիեռն էր կարծում, այն է. եթե ուռել ես ուզում, կտանք, միայն թե ասա, դու ազնիվ մարդ ես արդյոք:

— Ե՛ս: Ե՛ս... — ասավ Պիեռը, անհրաժեշտություն զգալով, որքան կարելի է նսեմացնել իր հասարակական դիրքը, որպեսզի ավելի մոտ և ավելի հասկանալի լինի զինվորների համար: — Նա ճիշտը աշխարհազորական սպա եմ, բայց իմ խումբն այստեղ չի. ես եկա ճակատամարտին մասնակցելու և կրքրի իմոնց:

— Տեսնո՞ւմ ես, — ասավ զինվորներից մեկը:

Մյուս զինվորը գլուխն օրորեց:

— Եթե ուզում ես՝ կեր էս խառնապուրից, — ասավ առաջին զինվորը և, լիզելով, Պիեռին տվեց իր փայտե գդալը:

Պիեռը նստեց կրակի մոտ և սկսեց ուտել շիոթը, այն կերակուրը, որ կար փոքրիկ կաթսայի մեջ և որը նրան թվաց ամենահամեղը այն բոլոր կերակուրներից, որ երբևիցե կերել էր ինքը: Այն ժամանակ, երբ նա ազահուժյամբ, կաթսայի վրա կոացած, մեծ գզալներով վերցնում և ծամում էր, և նրա դեմքն երևում էր կրակի լույսով, զինվորներն անխոս նայում էին նրան:

— Դու ո՞ւր պիտի գնաս: Ասա տեսնենք, — հարցրեց նրանից մեկը:

— Նա՛ Մոժայսկի:

— Դու, ուրեմն, աղա՞ ես:

— Այո:

— Իսկ ինչպես է քո անունը:

— Պյոտր Կիրիլովիչ:

— Դեհ, Պյոտր Կիրիլովիչ, գնանք. մենք քեզ կտանենք: Բոլորովին մթնով զինվորները Պիեռի հետ միասին գնացին դեպի Մոժայսկի:

Աքլորները կանչում էին արդեն, երբ նրանք հասան Մոժայսկի և սկսեցին բարձրանալ քաղաքի դիք սարը. Պիեռը գրնում էր զինվորների հետ միասին, բոլորովին մոռացած, որ իր իջևանը գտնվում էր ներքև՝ սարի տակ, և որ ինքն արդեն անցել է այն: Նա այդ մասին չէր էլ հիշի (այնպիսի ցրված վիճակի մեջ էր նա), եթե ճանապարհի կեսին, սարի վրա՝ չհանդիպեր նրան իր ձիապանը, որ գնացել էր քաղաքում նրան որոնելու և վերադառնում էր ետ՝ իր իջևանը: Զիապանը Պիեռին ճանաչեց նրա շլյապայից, որ սպիտակին էր տալիս մթան մեջ:

— Զերդ պայծառափայլություն, — խոսեց նա, — իսկ մենք հույսներս կտրել էինք արդեն: Ինչո՞ւ եք ոտով: Իսկ ո՞ւր եք բարեհաճում:

— Ախ, այո, — ասավ Պիեռը:

Զինվորները կանգ առան:

— Հը, գտա՞ր քո մարդկանց, — ասավ նրանցից մեկը:

— Էյ, գնա՛ս բարով: Պյոտր Կիրիլովիչ, կարծեմ՝ այդպես է, չէ՞:

— Գնաք բարով, — ասավ Պիեռը և իր ձիապանի հետ ուղղվեց դեպի իջևանը:

«Պետք է սրանց մի բան տալ», մտածեց Պիեռը՝ ձեռը գրպանը տանելով: — «Ո՛չ, հարկավոր չի», ասավ նրան ինչ-որ մի ձայն:

Իջևանի սենյակներում տեղ չկար. բոլորը բռնված էին: Պիեռը գնաց բաժը և, գլխից հետ ծածկվելով, պառկեց իր կառքում:

IX

Հագիվ Պիեռը գլուխը դրեց բարձին, զգաց, որ քնում է. բայց հանկարծ՝ գրեթե իրականության պայծառությունը լրա-

վեցին կրակոցներ — բո՛ւմ, բո՛ւմ, բո՛ւմ. լսվեցին տնքոցներ, ճիշեր, ոււմբերի շրպպոցներ. նա արշան և վառուղի հոտ առավ, և սարսափի զգացումը, մահվան երկյուզը համակեց նրան: Նա աչքերը բացեց վախեցած և գուխը բարձրացրեց շինելի տակից: Ամեն ինչ խաղաղ էր բակում: Միայն դարբասի մեջ, դռնապանի հետ խոսակցելով ու ցեխերի մեջ ընկնելով, քայլում էր ինչ-որ մի սպասյակ: Պիեռի դիխավերն, ծածկի մուժ առաստաղի տակ՝ աղավնիները թառժած եղան այն շարժումից, որ արավ նա, տեղից բարձրանալով: Ամբողջ բակով մեկ տարածված էր այն անդորր, այդ վայրկյանին Պիեռի համար ուրախալի, իջևանի սուր հոտը. խոտի, գոմաղբի և կուպրի հոտը: Երկու սև ծածկերի արանքում երևում էր պարզ, աստղալից երկինքը:

«Փառք աստծո, որ այն չկա այլևս, — մտածեց Պիեռը, նորից զլխիցը հետ ծածկվելով: — Օ՛, որքան սարսափելի է երկյուզը և ի՛նչ խայտառակությամբ ես անձնատուր եղա նրան: Իսկ նրանք... Նրանք շարունակ մինչև վերջը կայուն էին, հանգիստ...», մտածեց նա:

Նրանք, Պիեռի հասկացողությամբ, գինվորներն էին, նրանք, որ մարտկոցումն էին, և նրանք, որ կերակրեցին իրեն, և նրանք, որ աղոթում էին սրբապատկերի առաջ: Նրանք՝ այդ տարօրինակ, մինչ այժմ իրեն անծանոթ, նրանք — պարզ ու որոշ ջոկվում էին նրա մտքում բոլոր մյուս մարդկանցից:

«Լինել գինվոր, հասարակ գինվոր, — մտածեց Պիեռը, քնելով: — Ամբողջ էությամբ մտնել այդ ընդհանուր կյանքի մեջ, տողորվել այն բանով, ի՛նչը նրանց դարձնում է այդպիսին: Բայց ինչպե՞ս նետեմ վրայիցս այս բոլոր ավելորդը, սատանայականը, արտաքին մարդու այս ամբողջ բեռը: Մի ժամանակ ես կարող էի լինել այդպես: Ես կարող էի փախչել հորիցս, ինչպես ցանկանում էի: Ես կարող էի դեռ Դոլոխովի հետ ունեցած մենամարտից՝ հետո ուղարկվել գինվոր»: — Եվ Պիեռի երևակայությանը երևաց ակումբի ճաշը, որի ժամանակ նա մենամարտի հրավիրեց Դոլոխովին, և բարերարը Տորժուկում: Եվ ահա Պիեռին պատկերանում է մասոնական ժողովարանի հանդիսավոր սեղանատունը: Այդ ժողովը տեղի է ունենում Անգլիական ակումբում: Եվ ինչ-որ ծանոթ, մոտ, թանկազին մարդ, նստած է սեղանի ծայրին: Դա նա է: Դա բարե-

րարն է: «Բայց չէ՞ որ նա մեռել է, — մտածեց Պիեռը: — Այո, մեռել է. բայց ես չգիտեի, որ նա կենդանի է: Եվ որքան ափսոսում եմ, որ նա մեռել է, և որքա՞ն ուրախ եմ, որ նա կենդանի է նորից»: Սեղանի մի կողմը նստած էին Անատոլը, Դոլոխովը, Նեպոլիցին, Դենիսովը և ուրիշները (այդ մարդկանց կատեգորիան պարզ որոշվեց երազում Պիեռի հոգում նույնպես, ինչպես և կատեգորիան այն մարդկանց, որոնց նա անվանում էր Նրանք), և այդ մարդիկ, Անատոլը, Դոլոխովը, բարձրաձայն աղաղակում էին, երգում. բայց նրանց աղաղակների միջից լսվում էր բարերարի ձայնը, որ խոսում էր անդադար, և նրա խոսքերի հնչյունը նույնպես նշանակալից էր և անընդհատ, ինչպես ճակատամարտի դաշտի դղրոցները, բայց նա դուրեկան էր և սփոփիչ: Պիեռը չէր հասկանում այն, ինչ ասում էր բարերարը, բայց նա գիտեր (մտքերի կատեգորիան նույնպես պարզ էր երազում, որ բարերարը խոսում էր բարության մասին և այն մասին, թե հնարավոր է դառնալ այն, ինչ Նրանք են: Եվ Նրանք ամեն կողմից իրենց պարզ, բարի վճռական դեմքերով շրջապատել էին բարերարին: Բայց նրանք թեև բարի էին, նրանք Պիեռին չէին նայում, նրան չէին ճանաչում: Պիեռն ուզեց իր վրա դարձնել նրանց ուշադրությունը և մի բան ասել-խոսել: Նա կիսով չափ բարձրացավ, բայց նույն ակնթարթի նրսոտները սառան ու բացվեցին:

Նա ամաչեց, և ձեռով ծածկեց իր ոտները, որոնցից շինելն իսկապես ընկել էր: Մի ակնթարթում Պիեռը, շինելն ուղղեց, աչքերը բաց արավ և տեսավ նույն ծածկերը, սյուները, բակը, բայց այդ բոլորն այժմ կապտավուն էր, պայծառ և ցուրի թե սառնամանիքի փայլուն կետերով ծածկված:

«Լուսանում է, — մտածեց Պիեռը: — Բայց սա այն չի: Ես պետք է լսեմ և հասկանամ բարերարի խոսքերը»: Նա նորից ծածկվեց շինելով, բայց ոչ ժողովարանի սեղանատունը կարարեհն, ոչ էլ բարերարը: Կային միայն մտքեր, բառերով արտահայտված պարզ մտքեր, որ ասել էր ինչ-որ մեկը կամ Պիեռը ինքն էր մտածել:

Պիեռը, հետո այդ մտքերը հիշելով, շնայած այն բանին, որ դրանք առաջ էին եկել այդ օրվա տպավորություններից, համոզված էր, թե ինչ-որ մեկը դրանք ասել էր իրեն: Երբեք,

ինչպես նրան թվում էր, ինքը արթուն ի վիճակի չէր այդպես մառնել ու իր մտքերն արտահայտել:

«Ամենադժգոյարդուն բանը՝ մարդու ազատութիւնը աստ-
ծո օրհնքներին ենթարկելն է», ասում էր ձայնը: Պարզութիւնը՝
հնազանդութիւնն է աստծուն. նրանից հեռանալ շատ կարող:
Եվ նրանք պարզ են: Նրանք չեն խոսում, բայց գործում են:
Ասված խոսքը — արծաթ է, իսկ շատվածը — ոսկի: Մարդ ոչ
մի բանի չի կտրուլ տիրանալ, քանի վախենում է մահից: Իսկ
ո՛վ մահից չի վախենում, նրան է պատկանում ամեն ինչ: Եթե
տանջանքներ չլինեին, մարդս սահման չէր ճանաչի իրեն, չէր
ճանաչի ինքն իրեն: Ամենադժգոյարն (շարունակեց երազում մը-
տածել, թե լսել, Պիեռը) այն է, որ մարդ կարողանա իր հո-
գում միացնել ամենի նշանակութիւնը: Բոլորը միացնե՛լ»,
ասավ Պիեռն իրեն: — «Ոչ, չմիացնել: Չի կարելի միացնել մըտ-
քերը, այլ միավորել բոլոր այդ մտքերը, ահա ի՞նչ է հարկա-
վոր: Այո, միավորել է ետեկալու, միավորել է ետեկալու»,
ներքին խանդավառութեամբ կրկնում էր Պիեռն ինքն իրեն,
զգալով, թե հենց այդ, միայն այդ խոսքերով է արտահայտվում
այն, ինչնա կամենում է արտահայտել, և լուծվում է նրան տան-
ջող ամբողջ հարցը:

— Այո, միավորել է հարկավոր, ժամանակ է միավորել:

— Լծել է հարկավոր, ժամանակն է լծել, ձերդ պայծառա-
փայլութիւն: Ձերդ պայծառափայլութիւն, — կրկնեց մի ինչ-
որ ձայն, — լծել է հարկավոր, ժամանակ է լծել...

Դա ձիապանի ձայնն էր, որ արթնացնում էր Պիեռին: Արևն
ողիղ խփում էր Պիեռի երեսին: Նա նայեց իջևանի կեղտոտ
բակին, որի մեջտեղը՝ ջրհորի մոտ զինվորները ջրում էին
նիհար ձիերին, և որի զարբասից դուրս էին գնում սայլերը:
Պիեռը երեսը զզվանքով շուտ տվեց, և աչքերը փակելով, հապ-
ճեպ փովեց նորից կառքի նստատեղում: «Ոչ, ես այդ չեմ ու-
զում, ես այդ չեմ ուզում տեսնել և հասկանալ. ես ուզում եմ
հասկանալ այն, ինչ հայտնվեց ինձ երազում: Եվ մի վայր-
կյան, և ես բոլորը կհասկանայի: Ի՞նչ անեմ ես հապա: Միա-
վորել, բայց ի՞նչպես միավորել բոլորը»: — Եվ Պիեռը սարսա-
փով զգաց, որ բովանդակ նշանակութիւնն այն բանի, ինչ
ինքը տեսել և խորհել էր երազում, խորտակված էր:

Ձիապանը, կառապանը և դռնապանը Պիեռին պատմեցին,
թե նոր եկած մի սպա լուր է բերել, թե ֆրանսացիները մո-
տենում են Մոծայսկին և թե մերոնք հեռանում են:

Պիեռը վեր կացավ և, հրամայելով լծել ու հասնել իր ետևից,
ստով գնաց քաղաքի միջով:

Չորքերը քաղաքից դուրս էին գալիս և թողնում էին մոտ
10 հազար վիրավոր: Այդ վիրավորները երևում էին բակերում
և տների լուսամուտներում, խմբվել էին փողոցներում: Փո-
ղոցներում՝ սայլերի մոտ, որոնք պետք է տանեին վիրավոր-
ներին, լսվում էին աղաղակներ, հայհոյանքներ ու հարված-
ներ: Պիեռն իր ետևից հասած կառքը տվեց ծանոթ վիրավոր
զեներալին և նրա հետ միասին գնաց Մոսկվա: Ճանապարհին
Պիեռն իմացավ իր աներծագի մահը և իշխան Անդրեյի մահը:

X

Ամսի 30-ին Պիեռը վերադարձավ Մոսկվա: Գրեթե ուղեկալի
մոտ հանդիպեց նրան կոմս Ռաստոպչինի ազյուտանտը:

— Իսկ մենք ձեզ որոնում ենք ամեն տեղ, — ասավ ազյու-
տանտը: — Կոմսն ուզում է ձեզ տեսնել անսլաքաբար: Նա ձեզ
խնդրում է՝ անմիջապես անցնել իր մոտ՝ մի շատ կարևոր
գործի համար:

Պիեռն, առանց տուն գնալու, կառք վերցրեց և գնաց գըլ-
խավոր հրամանատարի մոտ:

Կոմս Ռաստոպչինը հենց այդ առավոտ էր եկել քաղաք՝ իր
քաղաքամերձ ամառանոցից, որ գտնվում էր Սոկոլնիկիում:
Կոմսի տան նախասենյակն ու ընդունարանը լիքն էին աստի-
ճանավորներով, որ եկել էին նրա պահանջով կամ հրամաններ
ստանալու: Վասիլչիկովն ու Պլատովն արդեն տեսնվել էին
կոմսի հետ և նրան բացատրել, թե Մոսկվան պաշտպանել
անկարելի է և թե նա հանձնվելու է թշնամուն: Այս լուրերը
թեև թաքցնում էին ընկալութիւնից, բայց աստիճանավոր-
ները, զանազան վարչութիւնից պետերը գիտեին, որ Մոսկվան
ընկնելու է թշնամու ձեռք, այնպես, ինչպես գիտեք այդ կոմս
Ռաստոպչինը, և նրանք բոլորը, որպեսզի պատասխանատու-
վութիւնը զգեն իրենցից, եկել էին գլխավոր հրամանատարի

մոտ իմանալու, թե ինչպես վարվել իրենց վստահված հիմնարկների հետ:

Այն ժամանակ, երբ Պիեռը մտնում էր ընդունարան, բանակից եկած սուրհանդակը դուրս էր գալիս կոմսի սենյակից:

Սուրհանդակը անհույս կերպով ձեռք թափ տվեց իրեն արվող հարցումների վրա և անցավ-գնաց դահլիճի միջով:

Ընդունարանում սպասելով՝ Պիեռը հոգնած աչքերով նայում էր սենյակում գտնվող ծերերին ու երիտասարդներին, զինվորականներին ու քաղաքացիներին և կարևոր ու անկարևոր աստիճանավորներին: Բոլորը թվում էին դժգոհ ու անհանգիստ: Պիեռը մտաեցավ մի խումբ աստիճանավորների, որոնցից մեկը նրա ծանոթն էր: Պիեռին բարեկեցիկ, նրանք շարունակեցին իրենց զրույցը:

— Արտաքսել և նորից վերադարձնել — վնաս չի լինի. իսկ այս դրուժյամբ ոչ մի բանի համար չի կարելի պատասխանատու լինել:

— Բայց չէ որ ահա նա գրում է, — ասում էր մյուսը ցույց տալով տպագրված թուղթը, որ բռնել էր ձեռին:

— Այդ ուրիշ բան է: Ժողովրդի համար դա հարկավոր է, — ասավ առաջինը:

— Այդ ի՞նչ բան է, — հարցրեց Պիեռը:

— Մի նոր հայտարարություն:

Պիեռը վերցրեց այն և սկսեց կարդալ:

«Գերապայծառ իշխանը, որպեսզի շուտով միանա դեպի իրեն եկող զորքերին, անցել է Մոծայակը և բռնել ամուր մի տեղ, ուր թշնամին հանկարծորեն չի կարող գնալ նրա վրա: Այստեղից նրան ուղարկված է 48 թնդանոթ իրենց ուժերով, և գերապայծառն ասում է, թե Մոսկվան պաշտպանելու է մինչև արյան վերջին կաթիլը և պատրաստ է թեկուզ փողոցներում կռվել: Դուք, եղբայրներ, մի նայեք այն բանին, որ պաշտոնատները դադարեցրել են իրենց աշխատանքը. հարկավոր է կարգի բերել. իսկ մենք մեր դատաստանը կտեսնենք շարագործի հետ: Երբ մի բան լինի՝ ինձ հարկավոր կլինեն թե քաղաքացի, թե գյուղացի կտրիճներ: Ես կոչ կանեմ երկու օր առաջ, իսկ հիմա հարկավոր չէ, և ես լուռ եմ: Լավ է կացնով, վատ չի լինի և տեղով, իսկ ամենից լավը եռաժանի եղանակն են. ֆրանսացին հաճարի խուրձից ավելի ծանր չի: Վաղը,

ճաշից հետո, ես Իվերիայի աստվածամորը տանում եմ Եկատերինյան հիվանդանոցը՝ վիրավորների մոտ: Այնտեղ ջուր կօրհնենք՝ նրանք շատ շուտով կառողջանան. ես էլ այժմ առողջ եմ. աչքս ցավում էր, իսկ հիմա նայում եմ երկուսով էլ»:

— Իսկ զինվորական մարդիկ ինձ ասել են, — ասավ Պիեռը, — որ քաղաքում ոչ մի կերպ չի կարելի կռվել և որ դիրքերը...

— Այո, մենք հենց այդ մասին էլ խոսում ենք, — ասավ առաջին աստիճանավորը:

— Իսկ այդ ի՞նչ է նշանակում՝ աչքս ցավում էր, հիմա զույգով էլ նայում եմ, — ասավ Պիեռը:

— Կոմսի աչքի վրա գարիկ կար, — ասավ աղյուտանտը ժպտալով, — և նա շատ անհանգստացավ, երբ ես նրան ասի, որ ժողովուրդն եկել է հարցնելու, թե ի՞նչ է պատահել նրան: Այդ ի՞նչ բան է, կոմս, — ասավ հանկարծ աղյուտանտը, ժրպտալով դիմելով Պիեռին. — լսեցինք, որ ձեր ընտանիքում անհանգստություն կա, որ իբր թե կոմսուհին, ձեր կինը...

— Ես ոչինչ չեմ լսել, — անտարբեր ասավ Պիեռը: — Իսկ դուք ի՞նչ եք լսել:

— Ոչ, գիտեք, չէ որ հաճախ հնարում են: Ես ասում եմ, որ լսել եմ:

— Իսկ ի՞նչ եք լսել:

— Ասում են, — նորից նույն ժպիտով ասավ աղյուտանտը, — որ կոմսուհին, ձեր կինը, պատրաստվում է արտասահման գնալ: Հավանորեն դատարկ բան է:

— Թերևս, — ասավ Պիեռը, ցրված նայելով իր շուրջը: — Իսկ դա ո՞վ է, — հարցրեց նա, ցույց տալով մի ոչ բարձրահասակ, մաքուր կապույտ կապա հագած ծեր մարդու, որը ձյունի պես ճերմակ խոշոր մորուք ուներ, նույնպիսի հոնքեր և կարմիր դեմք:

— Սա՞: Վաճառական է, այսինքն՝ ճաշարանատեր, Վերեջագինը: Դուք, երևի, լսել եք այդ թուրքիկի պատմությունը:

— Ա՛խ, դա ուրեմն Վերեջագինն է, — ասավ Պիեռը, դիտելով ծեր վաճառականի պիղո ու հանգիստ դեմքը և այնտեղ դավաճանություն արտահայտություն որոնելով:

— Սա նա ինքը չի: Սա թուուցիկ գրողի հայրն է, — ասավ աղյուտանտը: Նա՝ շահելը բանտում նստած է, և նրա բանը, թշնամ է, վատ կլինի:

Մի ծերունի՝ աստղը կրծքին, և մի ուրիշ աստիճանավոր Կերմանացի՝ խաշը վզին, մոտեցան խոսողներին:

— Գիտե՞ք, — պատմում էր աղյուտանտը, — դա մի խճճված սրատմություն է: Երկու ամիս առաջ հայտնվեց այդ թուուցիկը: Կոմսին հայտնեցին: Նա հրամայեց հետաքննել: Այ, Գալ-բիլո Իվանիչը հետախուզեց. այդ թուուցիկը ուղիղ 63 մարշալ ձևով է անցել: Գալիս ենք մեկի մոտ՝ դուք ո՞ւմից եք ստացել: Այսինչ այնինչից: Նա զնում է այդինչի մոտ՝ դո՞ւք ումից... և այլն: Հասանք մինչև Վերեջագինը... Թերուս վաճառականիկ, մի փոքրիկ սիրուն վաճառական, — ժպտալով ասավ աղյուտանտը: — Նրան հարցնում են՝ ո՞վ է տվել քեզ: Եվ գըլ-խավորն այն է, որ մենք գիտենք թե նա ո՞ւմից է ստացել: Նա ուրիշ ոչ ոքից չէր կարող ստանալ, քան փոստապետից: Բայց արդեն երևում է, նրանց միջև գաղտնի համաձայնություն է եղել: Ասում է՝ ոչ ոքից, ես ինքս եմ հորինել-գրել: Թե՛ ըս-պառնացինք, թե՛ խնդրեցինք՝ մնաց իր ասածին՝ ես եմ հորինել: Այդպես էլ գեկուցեցինք կոմսին: Կոմսը հրամայեց կանչել դրան: «Ո՞ւմից ես ստացել այս թուուցիկը» — «Ինքս եմ հորինել»: — Դե, դուք գիտե՞ք կոմսին, — հպարտ և ուրախ ժպտալով ասավ աղյուտանտը: — Նա սարսափելի կատաղեց և, երևակայեցեք, այդպիսի լրբություն, սուտ և համառություն:

— Ա՛... կոմսին հարկավոր էր, որ նա մատնացույց ան՝ Կլյուշարյովին, հասկանո՞ւմ եմ, — ասավ Պիեռը:

— Բոլորովին էլ հարկավոր չէր, — վախեցած ասավ աղյուտանտը, — առանց այդ էլ Կլյուշարյովը մեղքեր ունի, որոնց համար և աքսորված է: Բայց բանն այն է, որ կոմսը շատ գայ-րացած էր: «Դու ինչպե՞ս կարող էիր հորինել-գրել, — ասում էր կոմսը: Սեզանի վրայից վերցրեց Համբուրգի լրագիրը: — Ահավասիկ: Դու չես հորինել, այլ թարգմանել ես, և թարգ-մանել ես վատ, որովհետև դու ֆրանսերեն էլ, հիմար, չգի-տես»: — Եվ ի՞նչ եք կարծում: «Ոչ, ասում է, ոչ մի լրագիր չեմ կարդացել, ես եմ հեղինակել»: — «Եթե այդպես է, ապա դու գավաճան ես, և ես քեզ դատի կտամ, ու քեզ կկախեն: Ասա, ո՞ւմից ես ստացել»: — «Ես ոչ մի լրագիր չեմ տեսել, այլ հե-

ղինակել եմ»: Այդպես էլ մնաց: Կոմսը հորն էլ կանչեց. դուր-ձյալ մնաց իր ասածին: Եվ դատի տվին ու դատապարտեցին, կարծեմ, տաժանակիր աշխատանքների: Հիմա հայրն եկել է նրա համար խնդրելու: Բայց անպիտան տղա է: Գիտե՞ք, վաճառականի այդպիսի մի տղա, ֆրանս-մրանտ, գայթակղիչ, ինչ-որ մի տեղ դասախոսություններ է լսել և արդեն կարծում է, թե ինքն իմաստուն է: Գիտե՞ք ի՞նչ փուշն է: Հայրն այս-տեղ՝ Կամեննի մոստի մոտ ճաշարան ունի: Այդտեղ կախված է ամենակալ աստծու մեծադիր պատկերը, և ներկայացված է այսպես — մի ձեռքում գայիտներ՝ մյուսում՝ թագավորու-թյունը, ահա այս պատկերը մի քանի օրով տանում է տուն և ի՞նչ է անում: Գտնում է մի սրիկա նկարիչ...

XI

Այս նոր պատմության կեսին Պիեռին կանչեցին գլխավոր հրամանատարի մոտ:

Պիեռը մտավ կոմս Ռաստոպչինի առանձնասենյակը: Ռաս-տոպչինը, դեմքը կնճած, ձեռքով տրորում էր ճակատն ու աչքերն այն ժամանակ, երբ ներս մտավ Պիեռը: Ոչ բարձրա-հասակ մարդն ինչ-որ բան էր ասում և, հենց որ Պիեռը ներս մտավ, նա լռեց ու դուրս եկավ:

— Ա, բարե ձեզ, մեծ ուղմիկ, — ասավ Ռաստոպչինը, հենց որ այն մարդը դուրս եկավ: — Լսեցինք ձեր prouesses!¹ Բայց բանն այդ չի: Mon cher, entre nous², դուք մասո՞ն եք, — հարցրեց կոմս Ռաստոպչինը խիստ տոնով, կարծես ինչ-որ վատ բան կար դրա մեջ, բայց որը նա մտադիր էր ներել: Պիեռը լուռ էր: — Mon cher, je suis bien informé³, բայց ես գիտեմ, որ կան մասոններ և մասոններ և, հույս ունեմ, որ դուք չեք պատկանում նրանց թվին, որոնք մարդկային ցեղը փրո-կելու անվան տակ ուզում են Ռուսաստանը կործանել:

— Այո, ես մասոն եմ, — պատասխանեց Պիեռը:

¹ Քաջագործության մասին:

² Սիրելիս, խոսքը մեր մեջ:

³ Սիրելիս, ինձ լավ հայտնի է:

— Այ, տեսնում եք, սիրելիս: Ձեզ, կարծում եմ, հայտնի է, որ պարոնայք Սպերանսկին ու Մագնիցկին ուղարկված են, ո՛ւր հարկն է. նույն կերպ վարվել են պ. Կլյուչարյովի հետ. նույնը և մյուսների նկատմամբ, որոնք Սողոմոնի տաճար կառուցելու անվան տակ աշխատում էին քանդել իրենց հայրենիքի տաճարը: Դուք կարող եք հասկանալ, որ դրա համար պատճառներ կան, և որ ես չէի կարող քստրել այստեղի փոստի դիրեկտորին, եթե նա վնասակար մարդ չլիներ: Այժմ ինձ հայտնի է, որ դուք ձեր կառքն ուղարկել եք նրան քաղաքից հեռանալու համար և անգամ նրանից թղթեր եք ընդունել՝ պահելու: Ես ձեզ սիրում եմ և վատ բան չէի ցանկանում ձեզ. և որովհետև դուք երկու անգամ փոքր եք ինձնից, ուստի ես, որպես հայր, խորհուրդ եմ տալիս ձեզ՝ խզել ամեն մի հարաբերություն այդ տեսակ մարդկանց հետ և ինքներդ էլ մեկնեցեք այստեղից, որքան կարելի է շուտ:

— Բայց ի՞նչումն է, կոմս, Կլյուչարյովի մեղքը, — հարցրեց Պիեռը:

— Դա իմ բանն է, բայց ոչ ձեր հարցնելու, — գոչեց Ռաստոպչինը:

— Եթե նրան մեղադրում են այն բանում, որ նա տարածել է Նապոլեոնի թուղթերը, բայց չէ որ դա ապացուցված չէ, — ասավ Պիեռը (չնայելով Ռաստոպչինին), — և Վերշապինին...

— Nous y voilà!¹, — հանկարծ դեմքը խոժոռելով, Պիեռին ընդհատելով, առաջվանից ավելի բարձր գոռաց Ռաստոպչինը: — Վերշապինը դավաճան է և մատնիչ, որը կստանա իր արժանի պատիժը, — ասավ Ռաստոպչինը մի բորբոքված կատաղությամբ, որով խոսում են վիրավորանքը հիշող մարդիկ: — Բայց ես ձեզ չեմ կանչել նրա՝ համար, որ իմ գործերը քննադատեք, այլ նրա՝ համար, որ ձեզ խորհուրդ տամ, կամ թե հրաման, եթե դուք այդ եք ցանկանում: Խնդրում եմ ձեզ՝ խզել ձեր հարաբերությունները այնպիսի պարոնների հետ, ինչպիսին Կլյուչարյովն է, և հեռանալ քաղաքից: Իսկ ես՝ ո՛վ հիմարություն անի խելքի կբերեմ: — Եվ, հավանորեն, գլխի ընկնելով, որ իբր թե գոռացել է Բեզուխովի վրա, որը դեռ ոչ մի բանում մեղավոր չէր, նա ավելացրեց, բարեկամաբար

Պիեռի ձեռք բռնելով. — «Nous sommes à la veille d'un désastre public, et je n'ai pas le temps de dire des gentilles- ses à tous ceux qui ont affaire à moi. Գլուխս երբեմն շժմում է: Eh bien, mon cher, qu'est-ce que vous faites, vous personnellement?»¹.

— Mais rien², — պատասխանեց Պիեռը, շարունակելով աչքերը չբարձրացնել և մտախոհ դեմքի արտահայտությունը չփոխել:

Կոմսը հոնքերը կիտեց:

— Un conseil d'ami, mon cher. Decampes et au plutôt, c'est tout ce que je vous dis. A bon entendeur salut!³: Գնա՛ք բարով, սիրելիս: Ա՛խ, այո, — ձայն տվեց Պիեռին դուան միջից, — ճի՛շտ է արդյոք, որ կոմսուհին ընկել է des sainte pères de la Société de Jésus⁴ ճանկը?

Պիեռը ոչինչ չպատասխանեց և, խոժոռած ու բարկացած, ինչպես նրան երբեք չէին տեսել, դուրս եկավ Ռաստոպչինի առանձնասենյակից:

Երբ նա տուն եկավ, օրը մթնում էր արդեն: Այդ երեկո ութը տարբեր մարդիկ եղան նրա մոտ: Կոմիտեի քարտուղարը, նրա գումարտակի գնդապետը, կալվածների կառավարիչը, ըսպասավորապետը և ամեն տեսակ խնդրատուներ: Բոլորն էլ Պիեռի հետ գործեր ունեին, որոնց նա պետք է լուծում տար: Պիեռը ոչինչ չէր հասկանում, չէր հետաքրքրվում այդ գործերով և բոլոր հարցումներին տալիս էր միայն այնպիսի պատասխաններ, որոնք նրան ազատեին այդ մարդկանցից: Վերջապես, մենակ մնալով, նա բացեց ու կարդաց կնոջ նամակը:

«ՆՐԱՆՔ — զինվորները մարտկոցի վրա են, իշխան Անդրեյն սպանված է... ծերունին... Պարզությունը հնազանդություն է աստժուն: Տանջվել է հարկավոր... բոլորի նշանակությունը...»

¹ Մենք գտնվում ենք հասարակական աղետի նախօրեին, և ես ժամանակ չունեմ սիրալիր լինել այն բոլորի հետ, ովքեր գործ ունեն ինձ հետ: — Ուրեմն, սիրելիս, ինչ եք ձեռնարկում դուք, դուք անձամբ:

² Ոչինչ:

³ Ես ձեզ բարեկամ կան խորհուրդ կտամ: Քաղաքից հեռացեք, և շուտ, ինչքան կարող եք. այ, ինչ կասեմ եւ ձեզ, Երանի նրան, ով էարդանում է լսել:

⁴ Հիսուսի Ընկերության սուրբ հայրերի ճանկը:

¹ Բանն էլ հենց այդ է:

միավորել է հարկավոր... Կինս ամուսնանում է... Մոռանալ և հասկանալ է հարկավոր...»։ Եվ նա, անկողնին մոտենալով, առանց հանվելու, ընկավ նրա վրա ու անմիջապես քնեց։

Երբ նա մյուս օրն առավոտյան զարթնեց, սպասավորացետն եկավ հայտնելու, թե կոմս Ռաստոպչինի կողմից դիտմամբ ուղարկված ոստիկանական մի աստիճանավոր էր եկել իմանալու՝ մեկնե՞լ է արդյոք, թե մեկնում է կոմս Բեզուխովը։

Տասը տարբեր տեսակի մարդիկ, որ գործ ունեին Պիեռի մոտ, սպասում էին նրան հյուրասրահում։ Պիեռն շտապ-շտապ հագնվեց և, փոխանակ իրեն սպասողների մոտ գնալու, նա գնաց դեպի տան ետևի դուռը և այնտեղից դարբասով դուրս եկավ։

Այդ օրվանից և մինչև Մոսկվայի ավերման վերջը Բեզուխովների տնեցիներից ոչ մեկը, չնայած բոլոր որոնումներին, այլևս չտեսավ Պիեռին և չգիտեր, թե նա որտե՞ղ է գտնվում։

XII

Ռոստոֆները մինչև սեպտեմբերի 1-ը, այսինքն մինչև թշնամու Մոսկվա մտնելը, մնացին քաղաքում։

Այն բանից հետո, երբ Պետյան մտավ Օբոլենսկու կազակների գունդը և մեկնեց Բելայա Ցերկով, ուր կազմակերպվում էր գունդը, կոմսուհին ահ ու սարսափի մեջ ընկավ։ Այն միտքը, թե երկու որդին էլ գտնվում են պատերազմում, թե նրանք երկուսն էլ գնացել-հեռացել են իր թևի տակից, թե այսօր կամ վաղը նրանցից յուրաքանչյուրը, թերևս և երկուսը միասին, ինչպես իր մի ծանոթուհու երեք որդին, կարող են սպանվել, — այդ միտքը առաջին անգամ այս ամառ դաժան պայծառութեամբ պառկեց նրա ուղեղում։ Նա փորձում էր պահանջել, որ Նիկոլայը գա իր մոտ, ուզում էր ինքը գնալ Պետյայի մոտ, Պետերբուրգում տեղավորել նրան որևէ պաշտոնում, բայց թե մեկը և թե մյուսն անհնարին եղավ։ Պետյան այլ կերպ չէր կարող վերադառնալ, բայց եթե գնդի հետ կամ որևէ այլ գործող գունդ տեղափոխվելու միջոցով։ Նիկոլայը գտնվում էր ինչ-որ տեղ բանակում և իր վերջին նամակից հետո, որտեղ նա մանրամասնորեն նկարագրել էր իր հանդիպումը իշխանազուտտր Մարիայի հետ, իր մասին լուր չէր ապրիս։ Կամուսին գիշեր-

ները չէր քնում և, երբ քունը տանում էր, երազում որդիներին սպանված էր տեսնում։ Երկար խորհուրդներից ու հորդորներից հետո կոմսը վերջապես միջոց խորհեց կոմսուհուն հանգրստացնելու համար։ Նա Պետյային Օբոլենսկու գնդից տեղափոխեց Բեզուխովի գունդը, որը կազմակերպվում էր Մոսկվայի մոտերքում։ Թեև Պետյան մնում էր զինվորական ծառայության մեջ, բայց նրա տեղափոխվելով կոմսուհին այն մխիթարությունն էր ունենում, որ գոնե իր մի որդուն կտեսներ իր թևի տակ և հույս ուներ, թե կկարողանա որդուն այնպես սեղավորել, որ նա որտեղ էլ ծառայելիս լինի, կովի մեջ չընկնի։ Քանի դեռ միայն Nicolas-ն էր վտանգի մեջ, կոմսուհուն թրվում էր (նա նույնիսկ գղջում էր դրա համար), որ նա մեծ որդուն ավելի է սիրում, քան մնացած բոլորին։ Բայց երբ փոքրը, շարաճճին, վատ սովորողը, տանն ամեն ինչ կտորող-փշացնող և բոլորին ձանձրացրած Պետյան, այդ կարճթամի Պետյան, իր ուրախ սև աչքերով, թարմ կարմրություն ունեցող և այտերին նոր դուրս եկող աղվամազով Պետյան ընկավ այնտեղ, այդ մեծ, սարսափելի, դաժան մարդկանց մոտ, որոնք ինչ-որ կովում են և ինչ-որ ուրախ բան են գտնում դրա մեջ, — այն ժամանակ մորը թվաց, թե նա հենց դրան է ավելի սիրում, անհամեմատ ավելի, քան իր բոլոր մնացած որդիներին։ Որքան ավելի էր մոտենում այն ժամանակը, երբ պետք է Մոսկվա վերադառնար սպասվող Պետյան, այնքան ավելանում էր կոմսուհու անհանգստությունը։ Նա արդեն կարծում էր, թե երբեք չի արժանանա այդ բախտին։ Ոչ միայն Մոնյայի, այլև սիրեցյալ Նատաշայի, նույնիսկ ամուսնու ներկայությունը չղափարանում էր կոմսուհուն։ Ընթանք ինձ ի՛նչ, ինձ ոչ ոք պետք չէ՛, բացի Պետյայից», մտածում էր նա։

Յգուտուսի վերջերին Ռոստոֆները Նիկոլայից ստացան երկրորդ նամակը։ Նա գրում էր՝ Կորոնեժի նահանգից, ուր նա ուղարկված էր ձիեր ձնոք բերելու համար։ Այդ նամակը չհանգրստացրեց կոմսուհուն։ Գիտենալով, որ մի որդին վտանգից ազատ է, նա ավելի ևս սկսեց անհանգստանալ Պետյայի համար։

Չնայած նրան, որ դեռ օգոստոսի 20-ից սկսած Ռոստոֆները գրեթե բոլոր ծանոթներն արդեն հեռացել էին Մոսկվայից, չնայած նրան, որ բոլորը կոմսուհուն համոզում էին որքան կարծիք է շուտ հեռանալ, նա բնավ չէր ցանկանում լսել հեռա-

Էալու մասին այնքան ժամանակ, մինչև որ կվերադառնա իր գանձը, պաշտելի Պետյան: Օգոստոսի 28-ին Պետյան եկավ: Այն հիվանդագին ջերմ քնքշությունը, որով մայրն ընդունեց նրան, դուր չեկավ 16 տարեկան սպային: Չնայած նրան, որ մայրը որդուց թաքցրեց իր այն մտադրությունը, թե նրան այլևս բաց չի թողնելու իր թևի տակից, Պետյան հասկացավ լոր նպատակը և, բնագրաբար վախենալով այն բանից, որ կարող է մոր քնքուշ վերաբերմունքից ազդվել ու մեղմանալ և կնաբարո դառնալ (այդպես մտածում էր նա ինքն իրեն), նա սառը վերաբերմունք ցույց տվեց դեպի մայրը, խուսափում էր նրանից և իր Մոսկվա եղած ժամանակ բացառապես կապ էր պաշտպանում Նատաշայի շրջանի հետ, դեպի որը (Նատաշան) նա միշտ էլ առանձին, սիրահարության հասնող եղբայրական քնքուշ զգացում էր տածում:

Կոմսի սովորական անհոգությամբ՝ օգոստոսի 28-ին նը-բանք դեռ ոչ մի պատրաստություն չէին տեսել՝ մեկնելու հա-մար, և Ռյազանի ու Մոսկվայի գյուղերից սպասվող այն սայ-լերը, որոնցով պետք է փոխադրեին իրենց տնային գույքը, եկան միայն 30-ին:

Օգոստոսի 28-ից մինչև 31-ը ամբողջ Մոսկվան հոգսերի ու շարժման մեջ էր: Ամեն օր Գորոգոմիլովյան ուղեկալ էին բերում և այդտեղից քաղաքի զանազան մասերը տանում հա-զարավոր վիրավորներ, որոնք վիրավորվել էին Բորոգինոյի ճակատամարտում, և հազարավոր սայլեր՝ բնակիչներով ու գույքով, մեկնում էին մյուս ուղեկալները: Չնայած Ռաստոպ-չինի աֆիշներին, կամ նրանցից անկախ, կամ նրանց շնորհիվ ամենահակասական ու տարօրինակ լուրեր էին հաղորդվում քաղաքում: Ոմանք խոսում էին, թե ոչ ոքի չի թույլ տրվում քաղաքից մեկնել. ոմանք ընդհակառակը, ասում էին, թե եկե-ղեցիներից վերցրել են բոլոր սրբապատկերները և թե բոլորին հարկադրաբար արտաքսում են քաղաքից. ոմանք ասում էին, թե Բորոգինոյի ճակատամարտից հետո էլի ճակատամարտ է տեղի ունեցել, որտեղ ֆրանսացիները ջարդվել են. ուրիշ-ներն էլ ասում էին, թե ընդհակառակը, ուսու գորքն ամբողջովին ոչնչացված է. ոմանք խոսում էին Մոսկվայի աշխարհագրի մասին, որը հոգևորականության առաջնորդությամբ գնալու է Տրի Գորի. ոմանք էլ ծածուկ պատմում էին, թե Ավզուստինին

արգելված է հեռանալ, թե դավաճաններ են բռնված, գյուղա-ցիները խռովություն են սարքում և կողոպտում հեռացողնե-րին և այլն, և այլն: Բայց այդպես միայն խոսում էին, իսկ էապես և՛ նրանք, ովքեր հեռանում էին, և՛ նրանք, ովքեր մնում էին (չնայած որ դեռ խորհրդակցություն չէր եղել Ֆի-լիում, որտեղ որոշվեց Մոսկվան թողնել), բոլորն էլ զգում էին, թե և այդ չէին արտահայտում, որ Մոսկվան անպայման պետք է հանձնվի և որ պետք է որքան կարելի է շուտ հեռանալ և իրենց գույքը փրկել: Զգացվում էր, թե հանկարծ ամեն ինչ կանգ է առնելու և փոխվելու է. բայց մինչև ամսի 1-ը դեռ ոչինչ չէր փոխվում: Ինչպես ոճրագործը, որին տանում են մահապատժի ենթարկելու, գիտե, որ ահա շուտով ինքը մեռնելու է, բայց էլի դեռ շարունակում է նայել իր շուրջը և ուղղում է իր վատ դրած գլխարկը, աչքպես էլ Մոսկվան՝ ակամա շարունակում էր իր սո-վորական կյանքը, թեև գիտեր, որ մոտ է կործանման այն ժա-մը, երբ կիզվեն կյանքի այն բոլոր պայմանական հարաբե-րու թյունները, որոնց մարդիկ սովորել են հնազանդվել:

Մոսկվան հանձնելուն նախորդող այդ երեք օրվա ընթաց-քում մոտստովների ամբողջ ընտանիքը գտնվում էր զանազան կենսական հոգսերի մեջ: Ընտանիքի պետը՝ կոմս Իլյա Անդրեևիչը, կառքով անդադար շրջում էր քաղաքում, ամեն կողմից լուրեր հավաքելով, և տանն ընդհանուր մակերեսային ու հապճեպ կարգադրություններ էր անում մեկնելու պատրաստություն-ներ տեսնելու վերաբերյալ:

Կոմսուհին հետևում էր իրերը հավաքելուն, ամեն բանից դժգոհ էր և անդադար հետևում էր իրենից փախչող Պետյային, խանդելով նրան դեպի Նատաշան, որի հետ Պետյան անց էր կացնում իր ամբողջ ժամանակը: Գործի պրակտիկ կողմը — իրերը դարսելը ու կապկպելը տնօրինում էր Սոնյան մեն-մենակ: Բայց Սոնյան առանձնապես տխուր էր ու լուռ վերջին ժամանակները: Nicolas-ի նամակի առթիվ, որտեղ նա հիշում էր իշխանադուստր Մարիայի մասին, կոմսուհին Սոնյայի ներ-կայությամբ գոհունակ և ուրախ սրտով այն կարծիքն էր հայտ-նել, թե իշխանադուստր Մարիայի և Nicolas-ի հանդիպումի մեջ նա ասովածային նախախնամություն է տեսել:

— Ես այն ժամանակ երբեք չէի ուրախանում, — ասավ կոմսուհին, — երբ Բալկոնսկին Նատաշայի փեսացուն էր, և

ես միշտ ցանկացել եմ և այժմ էլ այն նախագագացումն ունեմ, թե նիկոլեյնկան կամուսնանա իշխանադատեր հետ: Եվ այդ ինչ-քան լա՛վ կլիներ:

Սոնյան զգում էր, որ այդ ճիշտ էր, որ Ռոստովների գործերը Լարգի բերելու միակ հնարավորութունը հարուստ հարսնացուի հետ ամուսնանալն է և որ իշխանադատերը լավ զույգ էր: Բայց Սոնյային մեծ վիշտ էր պատճառում այդ: Չնայած իր վշտին, կամ՝ գուցե հենց այդ վշտի պատճառով, նա իր վրա վերցրեց իրերը հավաքելու և դարսելու վերաբերյալ կարգադրութուններ անելու բոլոր դժվարին հոգսերը, և ամբողջ օրերով զբաղված էր: Կոմսն ու կոմսուհին նրան էին դիմում, երբ նրանց հարկավոր էր որևէ կարգադրութուն անել: Պետյանն ու Նատաշան, ընդհակառակը, ոչ միայն չէին օգնում ծնողներին, այլև մեծ մասամբ տանը բոլորին ձանձրացնում ու խանգարում էին: Եվ գրեթե ամբողջ օրը տանը լսելի էր նրանց վազվզոցը, գոռում-գոչունը, անառիթ քրքիչը: Նրանք ծիծաղում և ուրախանում էին ոչ թե նրա համար, որ նրանց ծիծաղը որևէ պատճառ ուներ, այլ նրանց սիրտն էր ուրախ ու զվարթ, ուստի և ինչ էլ որ պատահում էր, նրանց համար ուրախությանն ու ծիծաղի պատճառ էր լինում: Պետյանն ուրախ էր այն պատճառով, որ տնից երեխա հեռանալով, նա տուն վերադարձավ (ինչպես ասում էին բոլորը) քաջ տղամարդ, ուրախ էր այն պատճառով, որ տանն է. այն պատճառով, որ նա Բելայա Ցերկովից, ուր շուտ կույի մասնակցելու հույս չկար, Մասկվա ընկավ, որտեղ մոտ օրերը պետք է կույի լիներ, և գլխավորը, ուրախ էր այն պատճառով, որ Նատաշան, որի տրամադրությունը նա միշտ ենթարկվում էր, ուրախ էր: Իսկ Նատաշան ուրախ էր այն պատճառով, որ նա շափազանց երկար ժամանակ տխուր էր եղել, և այժմ ոչ մի բան չէր հիշեցնում նրա տրեթյունի պատճառը, և նա առողջ էր: Նա ուրախ էր նաև այն պատճառով, որ կար մի մարդ, որ նրանով հիանում էր (մյուսների հիացումն այն անվայուղն էր, որն անհրաժեշտ էր նրա համար, որ Նատաշայի մեքենան միանգամայն ազատ շարժվի), և Պետյան հիանում էր նրանով: Իսկ գլխավորը, նրանք ուրախ էին այն պատճառով, որ կռիվը Մոսկվայի տակ էր, որ կռիվում են ուղեկալի մոտ, որ զենք են բաժանում, որ բոլորը փախչում, գնում են ինչ-որ տեղ, որ ընդհանրապես կատարվում է

ինչ-որ արտասովոր բան, որը միշտ ուրախալի է լինում մարդու համար, մանավանդ ջահել մարդու:

XIII

Օգոստոսի 31-ին, շաբաթ օրը, Ռոստովների տանն ամեն ինչ թվում էր տակն ու վրա եղած: Բոլոր դստերը բաց էին, ամբողջ կահ-կարասին դուրս հանված կամ տեղափոխված, հայելիներն ու նկարները վերցված: Սենյակներում սնդուկներ էին երևում, թափթփված խոտ, փաթաթելու թուղթ և պարաններ: Գյուղացիներն ու ճորտ սպասավորները, որոնք իրերն էին դուրս տանում, ծանր քայլերով անց ու դարձ էին անում պարկետի վրայով: Բակում խիտ կանգնած էին գյուղացիները՝ օայլերը, որոնց մի մասն արդեն բարձրված ու կապկպված էր, մյուս մասը դեռ դատարկ:

Բակում և տանը լսվում էին միմյանց ձայնող հսկայաթիվ սպասակազմի և սայլերով եկած գյուղացիների ձայներն ու քայլերը: Առավոտից կոմսն ինչ-որ տեղ էր մեկնել: Կոմսուհին, որի գլուխը սաստիկ ցավում էր իրարանցումից և աղմուկից, պտուղից էր նոր բազմոցարանում՝ գլուխը քացախի փաթաթանով կապած: Պետյան տանը չէր (նա գնացել էր իր այն ընկերոջ մոտ, որի հետ մտադիր էր աշխարհագրից անցնել գործող բանակը): Սոնյան դահլիճում հետևում էր բյուրեղապակեղենի և ձենապակեղենի դարսելուն: Նատաշան նստած էր իր ավերված սենյակում հատակի վրա ցրիվ տված զգեստների, ժապավենների, շարձերի միջև և, անշարժ նայելով հատակին, ձեռքն բռնել էր հին պարահանդեսային զգեստը, հենց այն (արդեն մոգայից ընկած) զգեստը, որով նա առաջին անգամ եղել էր Պետերբուրգի պարահանդեսին:

Նատաշան ամաչում էր այն բանից, որ մինչ բոլորը խիստ զբաղված էին, իսկ ինքը ոչինչ չէր անում տանը, և նա հեռու առավոտից մի բանի անգամ փորձեց գործի անցնել, բայց նրա սիրտը չէր կաշուս այդ գործին. և նա չէր կարողանում որևէ բան անել՝ առանց ամբողջ սրտով, բոլոր ուժերով գործին նվիրվելու: Ըննապակին դարսելիս նա կանգնեց Սոնյայի գլխին և ուզեց նրան օգնել, բայց իսկույն թողեց՝ հեռացավ և գնաց իր իրերը դարսելու: Սկզբում նրան ուրախացնում էր այն, որ նա

իո զգեստներն ու ժապավենները բաժանում էր աղախիններին, բայց հետո, երբ այնուամենայնիվ մնացածը պետք էր դարսել, այդ նրան ձանձրալի թվաց: — Դունյաշա՛, դու կրողարսե՛ս, սիրելի՛ս: Այո՛: Այո: — Եվ երբ Դունյաշան սիրով խոստացավ այդ ամենն անել նրա համար, Նատաշան նստեց հատակին, վերցրեց հին պարահանդեսային զգեստը և մտքերի մեջ ընկավ, մտածելով բոլորովին ոչ այն մասին, ինչ պետք է աշխատե՞ր զբաղվե՞ն նրան: Նատաշային մտածմունքից դուրս բերեց հարևան նաժշտասենյակից լսվող խոսակցութունը և նաժշտասենյակից դեպի ետևի դուռը գնացող աղջիկների փութկոտ քայլերի ձայնը: Նատաշան վեր կացավ և նայեց լուսամուտից: Փողոցում կանգ առավ վիրավորների մի հսկայական սայլախումբ:

Աղջիկները, լակեյները, մառանապետուհին, դայակը, կառապանները, ֆորեյտորները, խոհարարներն ու նրանց աշակերտները կանգնած էին դարբասի մոտ և նայում էին վիրավորներին:

Նատաշան, ձեռքի սպիտակ թաշկինակը մագերինն զցած և երկու ձեռքով ծայրերից բռնած, դուրս եկավ փողոց:

Նախկին մառանապետուհի, պառավ Մավրա Կուզմինիչնան բաժանվեց դարբասի մոտ կանգնած բազմութունից և, ուսողով ծածկույթով սայլին մոտենալով, սկսեց խոսել այդ սայլի վրա պառկած երիտասարդ, գունատ սպայի հետ: Նատաշան մի քանի քայլ առաջ շարժվեց և երկշտությամբ կանգ առավ, շարունակելով ձեռներով պահել մագերինն զցած թաշկինակը և լսելով այն, ինչ ասում էր մառանապետուհին:

— Է՛հ, ուրեմն ձեզնից ոչ ոք չկա՞ Մոսկվայում, — ասում էր Մավրա Կուզմինիչնան: — Ձեզ համար ավելի հանգիստ կլինի բնակարանում...: Թեկուզ և մեր տանը: Մեր աղաները գնում են:

— Չգիտեմ, թույլ կտա՞ն արդյոք, — թույլ ձայնով ասավ սպան:

— Ահա՛ պետք... հարցրե՛ք, — և նա ցույց տվեց մի հաստ մալորի, որը վերադառնում էր սայլերի շարքի մոտով:

Նատաշան վախեցած դեմքով նայեց վիրավոր սպայի դեմքին և իսկույն գնաց մալորին ընդառաջ:

— Կարո՞ղ են վիրավորները մեր տանն իջևանել, — հարցրեց Նատաշան:

Մայրը ժպտաց և ձեռը մոտեցրեց գլխարկին:

— Ո՞ւմն եք ուզում, մամզե՛լ, — ասավ նա, աչքերը նեղացնելով ու ժպտալով:

Նատաշան հանգիստ կրկնեց իր հարցը, և նրա դեմքն ու ամբողջ շարժումները, շնայած նրան, որ նա շարունակում էր երկու ձեռքով բռնել թաշկինակի ծայրերից, այնքան լուրջ էին, որ մայրը դադարեց ժպտալ և մի պահ մտածմունքի մեջ ընկնելով, կարծես նա հարց էր տալիս իրեն, թե որչափ հնարավոր է այդ, դրական պատասխան տվեց Նատաշային:

— Օ՛, այո՛, ինչու չէ, կարելի՛ է, — ասավ նա:

Նատաշան թեթևակի խոնարհեց գլուխը և արագ քայլերով վերադարձավ Մավրա Կուզմինիչնայի մոտ, որը կանգնած էր սպայի գլխավերևը և կարեկցորեն զրուցում էր նրա հետ:

— Կարելի՛ է, նա ասավ՝ կարելի՛ է, — շնջալով ասավ Նատաշան:

Սպայի ծածկույթավոր սայլը ծովեց դեպի Ռոստովների բակը, և մի քանի տասնյակ սայլեր վիրավորներով սկսեցին քաղաքի բնակիչների հրավերով քշել դեպի բակերը և մոտենալ Պովարսկայա փողոցի տների շքամուտքերին: Նատաշային, բատ երևույթին, դուր եկան այդ, կյանքի սովորական սյամաններից դուրս եղած հարաբերութունները նոր մարդկանց հետ: Նա և Մավրա Կուզմինիչնան աշխատում էին որքան կարելի է շատ վիրավորների տանել իրենց տուն:

— Այնուամենայնիվ պետք է հայրիկին հայտնել, — ասավ Մավրա Կուզմինիչնան:

— Ոչի՛նչ, ոչի՛նչ, մի թե միևնույն չէ: Մի օրով մենք կտեղափոխվենք հյուրասենյակը: Մեր ամբողջ հարկաբաժինը կարելի է նրանց տրամադրել:

— Ա՛յդ էր պահաս, դուք էլ բան կհնարեք, թեկու՛զ հենց՝ թեկուները, դատարկ սենյակները, դայակի մոտ — էլի՛ պետք է հարցնել:

— Կա՛վ, ես կհարցնեմ:

Նատաշան տուն վազեց և ոտների մատների վրա քայլելով կիսաբաց դռնով ներս մտավ բազմոցարանը, որտեղից քայախի և հոֆմանյան կաթիլների հոտ էր փչում:

— Դուք քնած եք, մայրի՛կ:

— Է՛հ ի՛նչ քուն, — զարթնելով ասավ հենց նոր հիրհած կոմսուհին:

— Մայրի՛կ, սիրելի՛ս, — ասավ Նատաշան շոքելով մոր առաջ և դեմքը մոտեցնելով նրա դեմքին: — Մեղավո՛ր եմ, ներե՛ք, էլ երբեք չե՛մ անի. ես արթնացրի ձեզ: Ինձ ուղարկել է Մավրա Կուզմինիշան. այստեղ վիրավորներ են բերել, սպաներ: Թույլ կտա՞ք: Նրանք տեղ չունեն. գիտեմ, որ թույլ կըտաք... — ասում էր նա արագ, առանց շունչ քաշելու:

— Ի՞նչ սպաներ: Ո՛ւմ են բերել: Ոչինչ չեմ հասկանում, — ասավ կոմսուհին:

Նատաշան ծիծաղեց. կոմսուհին նույնպես թույլ ժպտաց:

— Ես գիտեի, որ դուք թույլ կտաք... Լա՛վ, ես այդպես էլ կասեմ:

Սվ Նատաշան, մորն համբուրելով, վեր կացավ և գնաց դեպի դուռը:

Դահլիճում նա հանդիպեց հորը, որը տուն էր վերադարձել վատ լուրերով:

— Մա՛նր նստեցի՛նք, — ակամա դժգոհությամբ ասավ կոճոր. — և ակումբն է փակ, և ոստիկանությունը դուրս է դաշին:

— Հայրի՛կ, ոչի՛նչ, որ ես վիրավորներ եմ հրավիրել մեր տուն, — ասավ նրան Նատաշան:

— Հասկանալի է, որ ոչինչ, — ցրվածորեն ասավ կոմսուհին: — Բանն այդ չէ. իսկ այժմ խնդրում եմ գատարկ բաներով չղբաղվել, այլ օգնել, որ իրերը շուտ գարտեն, որպեսզի զենա՛նք, հենց վաղը մեկնենք...

Սվ հոմսը նույն կարգադրությունն արավ սպասավորապետին և սպասավորներին: Ընալի ժամանակ տուն վերադարձած Պետյան պատմեց իր նորությունները:

Ես ասավ, որ այժմ ժողովուրդը Կրեմլում գնեք է ստանում, որ Քաստուպչինի աֆիշում թեև ասված է, թե նա երկու օր առաջ կազդարարի, բայց արդեն կարգադրություն է արված, որ վաղն ամբողջ ժողովուրդը զենքով գնա Տրի Գորի, և որ այնտեղ մեծ ճակատամարտ է լինելու:

Կոմսուհին երկշտուռությամբ ու սարսափով էր նայում իր որդու ուրախ ու տաքացած փեմքին այն ժամանակ, երբ նա

պատմում էր այդ: Կոմսուհին գիտեր, որ եթե ինքը մի խոսք ասի, թե Պետյային խնդրում է չգնալ այդ կովին (ժայրը դիտեր, որ որդին ուրախանում է այդ առաջիկա ճակատամարտի համար), ապա Պետյան կսկսի խոսել տղամարդության, պատվի, հայրենիքի մասին, որևէ անմիտ, տղամարդուն հատուկ, համառ մի բան կասի, որի դեմ չի կարելի առարկել, և ամբողջ դործը կփշանա, ուստի և հույս ունենալով գործն այնպես կազմակերպել, որ կարողանան մեկնել մինչ այդ և Պետյային իրենց հետ տանեն որպես պաշտպան ու հովանավորի, նա ոչինչ չասավ Պետյային, իսկ ճաշից հետո կանչեց կոմսին և արտասու՛նալից շաքերով խնդրում-աղաչում էր նրան որքան կարելի է շուտ հեռացնել իրեն քաղաքից, հենց այդ գիշեր, եթե հնարավոր է: Կնոջը հատուկ սիրո ակամա խորամանկությամբ կոմսուհին, որը մի՛նչ այդ կատարյալ անվեհերություն էր ցույց տալիս, այժմ ասում էր, թե անից կմեռնի, եթե այսօր գիշերը չմեկնեն: Կոմսուհին այժմ, առանց կեղծելու, վախենում էր ամեն բանից:

XIV

M-me Schoss-ը, որը գնացել էր աղջկա մոտ, ավելի ևս մեծացրեց կոմսուհու սարսափը՝ պատմելով թե ի՛նչ էր տեսել ինքը Մյասնիցկայա փողոցում՝ օղետանը: Փողոցով վերադանալիս՝ նա շէր կարողացել տուն անցնել՝ հարբած ամբոխի պատճառով, որ աղմկում էր օղետան առաջ: Նա կոտք էր վեղցրել և, նրբափողոցով պտույտ տալով գնացել էր տուն. և կանապանը նրան պատմել էր, թե ժողովուրդը ջարդում է օղետան տակառները, թե այդպես է հրամայված:

Ճաշից հետո Ռոստովների բոլոր տնեցիները խանդավառ շտապողականությամբ սկսեցին իրերը զստավորել և մեկնելու պատրաստություն տեսնել: Մեր կոմսը, հանկաք զործի ձեռնարկելով, ճաշից հետո անդադար գնում-գալիս էր բակից տուն ու ետ, անմտորեն գոռում շտապող մարդկանց վրա և էլ ավելի շտապեցնում նրանց: Պետյան կարգադրություններ էր անում բակում: Սոնյան չգիտեր, թե ի՛նչ անի կոմսի հալախական կարգադրությունների ազդեցության տակ, ու բոլորովին իրեն կորցրել էր: Մարդիկ, գոռալով, վիճելով ու աղմկելով,

զազգզում էին սենյակներում ու բակում: Նատաշան, իրեն ամեն բանում հատուկ եռանդով, հանկարծ նույնպես գործի ձեռնարկեց: Սկզբում նրա միջամտությունը իրերը դարսելու գործին՝ ընդունվեց անվստահությամբ: Բոլորը նրանից հանաքներ էին սպասում և չէին ուզում նրան լսել, բայց նա համառորեն ու կրքոտությամբ պահանջում էր, որ մարդիկ ենթարկվեն իրեն, բարկանում էր, քիչ էր մնում լաց լինի, որ իրեն չեն լսում և, վերջապես, այնպես արավ, որ նրան հավատացին: Նրա առաջին քաջագործությունը, որ մեծ ջանքեր խլեց նրանից և իշխանություն տվեց նրան, գորգերի դասավորումն էր: Կոմսի տանը կային թանկագին գործելիքներ և պարսկական գորգեր: Երբ Նատաշան սկսեց աշխատանքը, դահլիճում կային երկու բաց արկղ.— մեկը մինչև բերանը դարսված լցված էր ճենապակով, մյուսը՝ գորգերով: Ճենապակի դեռ շատ կար սեղանների վրա դարսված, ու մի կողմից դեռ բերում էին մառանից: Պետք էր սկսել երրորդ արկղը լցնելու աշխատանքը, և սպասավորները գնացին այդ արկղը բերելու:

— Սոնյա, սպասիր. մենք բոլորն այսպես կդասավորենք, — ասավ Նատաշան:

— Զի կարելի, օրիորդ, արդեն փորձել ենք, — ասավ բուֆետայանը:

— Ոչ, կա՛ց, խնդրեմ:

Եվ Նատաշան սկսեց արագորեն արկղից հանել թղթում փաթաթած սկուտեղներն ու ափսեները:

— Սկուտեղները պետք է դնել այստեղ՝ գորգերի մեջ, — ասավ նա:

— Բայց գորգերը դեռ աստված տա երեք արկղ կլցնեն, — ասավ բուֆետայանը:

— Դու կա՛ց խնդրեմ: — Եվ Նատաշան արագորեն, ճարակությամբ սկսեց ջոկջոկել: — Սրանք հարկավոր չեն, — ասավ նա կիևյան ափսեների մասին: — Սրանք՝ այո, — պետք է դնել գորգերի մեջ, — ասավ նա սաքսոնական սկուտեղների մասին:

— Թող, Նատաշա, հե՛րիք է. մենք կդասավորենք, — հանդիմանանքով ասավ Սոնյան:

— Է՛հ, օրիորդ, — ասավ սպասավորայետը:

Բայց Նատաշան անձնատուր չեղավ. նա բոլոր իրերը դուրս

թափեց արկղներից և սկսեց նորից արագորեն դասավորել, վճռելով, որ տնային վատ գորգերը և ավելորդ ամանեղենը չպետք է վերցնել: Երբ բոլորը դուրս հանվեց, սկսեցին նորից դասավորել: Եվ, իրոք դուրս թափելով գրեթե բոլոր էժանագինը, ա՛յն, ինչ շարժեր վերցնել-տանել, բոլոր արժեքավոր դասավորեցին երկու արկղում: Զէր փակվում միայն գորգերի արկղի կափարիչը: Կարելի էր մի քանի իրեր հանել, բայց Նատաշան պնդեց իրենը: Նա դասավորում էր, վերադասավորում, սեղմում, ստիպում էր բուֆետայանին ու Պետրյային (որին նա հրապուրել-մասնակից էր դարձրել դասավորման գործին) սեղմել կափարիչը և ինքը հուսահատական ճիգեր էր գործադրում:

— Դե, հերիք է, Նատաշա, — ասում էր նրան Սոնյան: — Տեսնում եմ, դու իրավացի ես, բայց վերևից մեկը վերցրու:

— Զեմ ուզում, — գոռում էր Նատաշան, մեկ ձեռով պահելով քրտնած դեմքին իջած մագերը, մյուսով սեղմելով գորգերը: — Դե, սեղմիր է՛, Պետկա, սեղմիր: Վասիլիչ, հո՛ւպ տուր, — բոռում կր նա:

Դորգերը սեղմվեցին, և կափարիչը փակվեց: Նատաշան, ծափ զարկելով, ճշաց ուրախությունից, և արցունքները ցայտեցին նրա աչքերից: Բայց դա մի վայրկյան տևեց: Նա անմիջապես ձեռնարկեց մի ուրիշ գործի, և նրան արդեն լիովին հավատում էին, և կոմսն էլ չբարկացավ, երբ նրան ասին, թե Նատաշա Իլինիչնան փոխել է նրա կարգադրությունը, և սպասավորները գալիս էին Նատաշային հարցնելու՝ կապկպե՞ն իրերը սայլի վրա թե ոչ, և արդյոք լա՞վ են դրված: Նատաշայի կարգադրությունների շնորհիվ գործը հաջողվում էր. մնացել էին անպետք իրերը և ամենասեղմ կերպով դասավորվել էին ամենաարժեքավորները:

Բայց որքան էլ աշխատում էին բոլոր սպասավորները, մինչև ուշ գիշեր դեռ բոլորը չէին կարողացել դասավորել: Կոմսուհին քնեց, և կոմսը, մեկնումը հետաձգելով մինչև առավոտ, գնաց քնելու:

Սոնյան, Նատաշան, առանց հանվելու, քնեցին բազմոցարանում:

Այդ գիշեր էլի նոր վիրավոր էին տանում Պովարսկայա փողոցով և Մավրա Կուզմինիչնան, դարբասի մոտ կանգնած

լինելով, նրան բերել տվեց Ռոստովների մոտ: Այդ վիրավորը, Մավրա Կուզմինիչնայի ենթադրութեամբ, շատ նշանավոր մարդ էր: Նրան տանում էին մի կառքով, որ բոլորովին ծածկված էր ծածկոցով և կառքի գլուխն էլ վրա էր բերված: Կառապանի կողքին նստած էր մի ծերունի՝ մի պատկառելի սենեկապահ: Նստեց՝ սայլակով գնում էին բժիշկն ու երկու զինվոր:

— Համեցեք մեզ մոտ, համեցեք: Աղան ընտանիքով գրնում է, ամբողջ տունը դատարկ է, — ասաց պառավը, դիմելով ծերունի սպասավորին:

— է, — պատասխանեց սենեկապահը, հոգոց արձակելով, — տեղ հասցնելու հույս չունենք: Մենք էլ տուն ունենք Մոսկվայում, բայց հեռու է, և մարդ էլ չի ապրում:

— Համեցեք մեզ մոտ, մեր աղան ամեն ինչ ունի, համեցեք, — ասում էր Մավրա Կուզմինիչնան: — Ի՛նչ է, շա՛տ է տկար, — ավելացրեց նա:

Սենեկապահը ձեռք թափ տվեց:

— Հույս չունենք տեղ հասցնելու: Պետք է բժշկին հարցնել:

Եվ սենեկապահն իջավ կառապանի կողքից ու մոտեցավ սայլակին:

— Լավ, — ասավ բժիշկը:

Սենեկապահը նորից մոտեցավ կառքին, նայեց նրա ներքո, գլուխն օրորեց, կառապանին կարգադրեց կառքը քշել բավել և ինքը կանգնեց Մավրա Կուզմինիչնայի կողքին:

— Տե՛ր Հիսուս Քրիստոս, — ասավ Մավրա Կուզմինիչնան, և առաջարկեց վիրավորին տանել տուն:

— Աղաները ոչինչ չեն ասի... — ասավ նա:

Բայց պետք էր սանդուղքով բարձրացնելուց խուտափել, և այդ պատճառով վիրավորին տարան տան կից շենքը և պառկեցրին m-me Schoss-ի նախնին սենյակում: Այդ վիրավորը իշխան Անդրեյ Բալչոնսկին էր:

XV

Հասավ Մոսկվայի վերջին օրը: Աշնանային պարզ, ուրախ եղանակ էր: Օրը կիրակի էր: Ինչպես և սովորական կիրակի օրերը, բոլոր եկեղեցիներում պատարագի զանգահարություն

էր: Ոչ ոք, թվում էր, դեռ չէր կարողանում հասկանալ, թե ի՛նչ է սպասում Մոսկվային:

Միայն հասարակութեան վիճակի երկու ցուցանիշ էին արտահայտում այն դրությունը, որն ապրում էր Մոսկվան. — ամբոխը, այսինքն՝ աղքատ մարդկանց դասը, և միջերեսների գները: Գործավորները, տան ու ճորտ սպասավորները և գյուղացիները մեծ բազմութեամբ, որին խառնվել էին աստիճանավորներ, սեմինարիստներ, ազնվականներ, այդ օրը՝ վաղ առաւոտ դուրս եկան գնացին Տրի Գորի: Կանգնելով այնտեղ և տեսնելով, որ երկար սպասելուց հետո Ռաստոպչինը չեկավ ու համոզվելով, որ Մոսկվան հանձնվելու է թշնամուն, այդ բազմությունը ցրվեց Մոսկվայում՝ օդեսներն ու ճաշարանները: Այդ օրվա գները նույնպես ցույց էին տալիս իրերի դրությունը: Զենքի, ոսկու, սայլերի ու ձիերի գները քանի գնում ավելանում էին, իսկ թղթերի — թղթադրամների և քաղաքային իրերի գները քանի գնում իջնում էին, այնպես որ կեսօրին եղան դեպքեր, որ թանկագին ապրանքները, ինչպես մահուդը, կառապանները կիսու կրում էին դուրս, իսկ գյուղացու մի ձիու համար վճարում էին 500 ռուբլի. կարասիները, հայելիները, բրոնզե իրերը տալիս էին ձրի:

Ռոստովների հանգիստ և հին տան մեջ կյանքի նախկին պայմանների քայքայումն արտահայտվում էր շատ թույլ: Մարդկանց նկատմամբ միայն այն եղավ, որ մեծ թվով սպասավորներից գիշերը երեք մարդ կորավ, բայց ոչինչ չէր գողացվել, և իրերի գների նկատմամբ պարզվեց այն, որ գյուղերից եկած 30 սայլը՝ ահագին հարստութուն էր, որին շատերն էին նախանձում և որոնց համար Ռոստովներին ստաջարկում էին հսկայական գումարներ: Բացի այն, որ այդ սայլերի համար հսկայական գումարներ էին առաջարկում, Երեկոյան և սեպտեմբերի 1-ին, վաղ առավոտյան Ռոստովների բակն էին զառփս վիրավոր սպանների կողմից ուղարկված սպասյակներն ու ժառանգները և գալիս էին իրենք՝ Ռոստովների և հարեան տներում գտնվող վիրավորներ ու խնդրում Ռոստովների մարդկանց հոգ տանել, որ իրենց սալ տան՝ Մոսկվայից դուրս գալու: Սպասավորապեսը, որին դիմում էին նման խնդրանքներով, թեև խզնում էր վիրավորներին, վճռապես մերժում էր, ասելով թե՛ անգամ չի համարձակվում աջ մասին հայտնել կոմ-

այն: Որքան էլ խղճալի լինեին մնացող վիրավորները, ակներև էր, որ եթե մի սայլ տայիր, պատճառ չկար մի ուրիշ սայլ և բոլոր սայլերը շտալու, — տալ և իրենց կառքերը: Երեսուն սայլը չէին կարող բոլոր վիրավորներին փրկել, իսկ ընդհանուր աղետի մեջ չէր կարելի շմտածել իր և իր ընտանիքի մասին: Այսպես էր մտածում սպասավորապետը իր աղայի փոխարեն:

Սեպտեմբերի 1-ի առավոտյան զարթնելով, կոմս Իլյա Անդրեյիչը կամացուկ դուրս եկավ ննջարանից, որ շգարթեցնի առավոտյան դեմ միայն քնած կոմսուհուն, և իր մանիշակագույն մետաքսե խալաթը հագին դուրս եկավ պատշգամբ: Սայլերը բեռնաբարձ, կապկաված-պատրաստ կանգնած էին բակում: Մուտքի առաջ կանգնած էին կառքերը: Սպասավորապետը շքամուտքի առջև կանգնած խոսակցում էր մի ծեր ըսպասյակի և մի ջահել գունատ, թեք կապած սպայի հետ: Ըսպասավորապետը, կոմսին տեսնելով, սպային ու սպասյակին նշանակալից ու խիստ նշան արավ, որ նրանք հեռանան:

— Հը, ամեն ինչ պատրամատ է, Վասիլիչ, — ասավ կոմսը, ճակատը շփելով և բարեհոգությամբ նայելով սպային ու սպասյակին և նրանց զլխով անելով: (Կոմսը սիրում էր նոր դեմքեր):

— Թեկուզ հիմա կարող ենք լծել, ձերդ պայծառափայլություն:

— Դե, շատ լավ է, հիմա կոմսուհին էլ կզարթնի, աստուծով ճանապարհ կընկնենք: Դուք ի՞նչ էիք ցանկանում, պարոնայք, — դիմեց նա սպային: — Դուք իմ տա՞նն եք:

Սպան ավելի մոտեցավ: Նրա գունատ դեմքը հանկարծ շառագունեց:

— Կոմս, բարի եղեք, թույլ տալ ինձ... ի սեր աստծո... մի կերպ տեղավորվել ձեր սայլերից մեկի վրա: Ես հետս ոչինչ չունեմ... Ես սայլի վրա կնստեմ, միևնույն է...

Սպան դեռ չէր վերջացրել, երբ սպասյակը նույն խնդրանքով՝ իր պարոնի համար դիմեց կոմսին:

— Ախ, այո, այո, այո, — արագ-արագ խոսեց կոմսը: — Ես շատ, շատ ուրախ եմ: Վասիլիչ, կարգադրիր, որ այնտեղ մի կամ երկու սայլ դատարկեն, այնտեղ... ինչ-որ... ինչ հարկավոր է... — Ինչ-որ անորոշ արտահայտություններով, ինչ-որ հրամայելով, ասավ կոմսը:

Բայց նույն վայրկյանին սպայի արտահայտած ջերմ շրտահակալությունն արդեն հաստատեց այն, ինչ հրամայեց նա: Կոմսը նայեց իր շուրջը, բակում, դարբասում, կից շենքի լուսամուտում երևում էին վիրավորներ ու սպասյակներ: Նրանք բոլորը նայում էին կոմսին և շարժվում էին դեպի պատշգամբը: — Համեցեք, ձերդ պայծառափայլություն, գալլերեյան. այնտեղ ինչպե՞ս կհրամայեք պատկերների մասին, — ասավ սպասավորապետը:

Եվ կոմսը նրա հետ միասին մտավ տուն, կրկնելով իր կարգադրությունը, թե մեկնել խնդրող վիրավորներին շմբժի:

— Է, ինչ կա որ, կարելի է որոշ բան իջեցնել, — ավելացրեց նա կամացուկ, խորհրդավոր ձայնով, կարծես վախենալով, որ որևէ մեկը իր խոսքերը կլսի հանկարծ:

Ժամը 9-ին կոմսուհին զարթնեց, և Մատրյոնա Տիմոֆեևնան, նրա նախկին սպասուհին, որ կոմսուհու նկատմամբ կատարում էր ժանդարմների շեֆի պաշտոն, եկավ իր նախկին օրիորդին հայտնելու, թե Մարիա Կառլովնան շատ վիրավորված է, և թե օրիորդների ամառային զգեստները չի կարելի այստեղ թողնել: Կոմսուհու հարց ու փորձից հետո թե m-me Schoss ինչո՞ւ է վիրավորված, պարզվեց, որ նրա սրնդուկն իջեցրել էին սայլից, և բոլոր սայլերի բեռները արձակում էին իջեցնում են և տանում են վիրավորներ, որ կոմսը, իրեն հատուկ բարեհոգությամբ, կարգադրել է վերցնեն տանեն իրենց հետ: Կոմսուհին կարգադրեց ամուսնուն կանչել իր մոտ:

— Այս ի՞նչ եմ լսում, բարեկամս, իրերը նորից իջեցրե՞ն՞ում են:

— Գիտես, ma chère¹, ես ա՛յ ինչ էի ուզում ասել քեզ... ma chère կոմսուհիս... մի սպա էր եկել մոտս, խնդրում էր, որ մի քանի սայլ տամ վիրավորների համար: Զէ որ դա հոգեշահ գործ է, իսկ ի՞նչ կլինի, եթե նրանք մնան, մտածիր... իսկապես, մեր բակում, մենք ինքներս ենք նրանց կանչել, սպաներ կան... Գիտես, կարծում եմ, իսկապես, ma chère... թող նրանց տանեն... ինչո՞ւ ենք շտապում...

Կոմսը վեհերոտ ասավ այդ, ինչպես խոսում էր միշտ, երբ բանը վերաբերում էր փողին: Իսկ կոմսուհին ընտելացել էր այդ

¹ Սիրելիս:

տանին, որը միշտ նախորդում էր մի գործի, որ պիտի քայքայեր երեսաներին, մի որևէ գալլերեայի, ջերմոցի կառուցում, տը-
նային թատրոնի կամ երաժշտախմբի կազմակերպում, և ընտե-
լացել էր և իր պարտքն էր համարում միշտ հակառակել այն
բանին, ինչ արտահայտում էր ամուսնու այդ վեհերոտ տոնը:
Կոմսուհին ընդունեց իր հնազանդ-արտասովազին տեսքը և
ասավ ամուսնուն.

— Լսիր, կոմս, դու բանը հասցրիր այնտեղ, որ տան հա-
մար էլ ոչինչ չեն տալիս, իսկ հիմա էլ մեր ամբողջ — Երեխա-
ճերի — կարողությունը ուզում ես փչացնել: Չէ որ դու ինքդ
ես ասում, թե տանը 100 հազարի բարիք կա: Ես, բարեկամս,
համաձայն չեմ և համաձայն չեմ: Կամքը քոնն է: Վերավորներին
օղնելու համար կառավարություն կա: Նրա՛նք գիտեն: Տես.
հրե՛ մեր դիմացը՝ Լոպուխինները գեռ երեք օր առաջ ամեն փնչ
մաքուր կրել-տարել են: Այ ինչպես են գործ անում մարդիկ:
Հիմարը մենակ մենք ենք: Եթե ինձ չես խզում, գոնե երե-
խաներիդ խոճա:

Կոմսը ձեռները թափահարեց, և առանց մի բառ ասելու,
դուրս եկավ սենյակից:

— Հայրիկ, այդ ինչի՞ մասին եք խոսում, — ասավ Նա-
տաշան, որ ծնողների ետևից մտել էր մտք սենյակը:

— Ո՛չ մի բանի մասին: Քո ի՞նչ բանն է, — բարկացած
ասավ կոմսը:

— Ոչ, ես լսեցի, — ասավ Նատաշան: — Իսկ ինչո՞ւ մայ-
րիկը չի ուզում:

— Քո ի՞նչ բանն է, — բռնաց կոմսը:

Նատաշան մոտեցավ լուսամուտին և մտածմունքի մեջ
ընկավ:

— Հայրիկ, Բերգն եկավ մեզ տուն, — ասավ նա, լուսամու-
տից դուրս նայելով:

XVI

Բերգը, Ռոստովների փեսան, արգեն գնդապետ էր՝ Վլադի-
միրն ու Աննան վախճելու և էլի նույն՝ երկրորդ կորպուսի ջտարի:
պետի առաջին բաժանմունքի օգնականի հանգիստ ու հաճելի
պաշտոնն էր վարում:

Սեպտեմբերի 1-ին նա բանակից եկավ Մոսկվա:

Նա Մոսկվայում անելիք չունեի, բայց նկատելով, որ բո-
լորը բանակից խնդրում են Մոսկվա գնալ և այնտեղ ինչ-որ բան
են ասում, ինքն էլ թույլտվություն խնդրեց տան և ընտանիքի
գործերով մեկնելու:

Բերգն իր կուշտ, զույգ ձիերով լծած եռանդակով, ճի:տ
այնպիսին, ինչպիսին ուներ մի իշխան, մոտեցավ իր աներոջ
տանը: Նա ուշադիր նայեց բակում գտնվող սայլերին և, սան-
դուղքները բարձրանալով, գրպանից հանեց մաքուր թաշկի-
նակն ու հանգուց կապեց:

Նախասենյակից Բերգը սահուն, անհամբեր քայլերով ներս
ընկավ հյուրասրահը և գրկեց կոմսին, համբուրեց Նատաշայի ու
Սոնյայի ձեռքը և հապճեպ հարցրեց մայրիկի առողջությունը:

— Հիմա ի՞նչ առողջություն: Դե, պատմիր տեանենք, —
ասավ կոմսը, — զորքերն ի՞նչ են անում: Ծահանջո՞ւմ են,
թե դարձյալ կոխվ է լինելու:

— Մենակ նախահավիտենական աստվածը, հայրիկ, —
ասավ Բերգը, — կարող է վճռել հայրենիքի բախտը: Բանակը
բռնկված է հերոսություն ոգով, և հիմա ղեկավարներն, այս-
պես ասած, հավաքվել են խորհրդակցության: Ի՛նչ է լինելու,
հայտնի չէ: Բայց ես ձեզ կասեմ առհասարակ, հայրիկ, այդ-
պիսի հերոսական ոգի, ռուս զորքի իսկական-հինավուրց արիու-
թյունը, որ նրանք ցույց տվին կամ ի հայտ բերին Չե-ի այդ
կռիվում, չկա ոչ մի արժանի խոսք, որպեսզի նկարագրես նը-
րանց... Ես ձեզ կասեմ, հայրիկ (նա իր կրծքին խփեց ճիշտ
այնպես, ինչպես խփել էր իր ներկայությունը պատմություն
անող մի զենեքալ, թեև փոքր-ինչ ուշ, որովհետև նա կրծքին
պիտի խփեր «ռուս զորքը» խոսքերի վրա), — ես ձեզ կասեմ
անկեղծորեն, որ մենք՝ պետերս ոչ միայն ստիպված չէինք
զինվորներին առաջ քշել կամ նման բան, այլև մենք զոռով
էինք կարողանում զսպել այդ, այդ... այո, արքի և հինավուրց
բաշագործությունը, — ասավ նա արագախոսությամբ: — Գե-
ներալ Բարկլայ-դե-Տոլլին իր կյանքը գահաբերում էր ամեն
տեղ զորքի սուաջ, կասեմ ես ձեզ: Իսկ մեր կորպուսը տեղա-
վորված էր լեռան լանջին: Կարո՞ղ եք երևակայել:

Սվ այստեղ Բերգը պատմեց այն բոլորը, ինչ հիշում էր այդ
ժամանակաշրջանի թագրում լսած տարբեր պատմումներից: Նա-

տաշան առանց հայացքը խոնարհելու, որը շփոթում էր Բերգին, կարծես նրա դեմքին ինչ-որ մի հարցի լուծում որոնելով, նայում էր նրան:

— Այդպիսի հերոսությունն առհասարակ, որ ցույց տվին առև մարտիկները, դժվար է պատկերացնել և ըստ արժանվուն գովել, — ասավ Բերգը, նայելով Նատաշային և, ցանկանալով կարծես նրա սիրտը շահել, ժպտաց ի պատասխան նրա համառ նայվածքի... — Ռուսաստանը Մոսկվայում չի, այլ նրա քրդիների սրտերում: Այդպե՞ս է հայրիկ, — ասավ Բերգը:

Այդ ժամանակ բազմոցարանից հոգնած ու դժգոհ տեսքով դուրս եկավ կոմսուհին: Բերգն արագորեն ցատկեց, համբուրեց կոմսուհու ձեռքը, հարցրեց նրա առողջությունը և, գլխի շարժումով իր կարեկցանքը հայտնելով, կանգնեց նրա կողքին:

— Այո, մայրիկ, ես ճշմարիտը կասեմ ձեզ. ծանր և տխուր ժամանակներ են ամեն մի ուղևոր համար: Բայց ինչո՞ւ անհանգրստանալ այդպես: Դուք դեռ կարող եք մեկնել:

— Ես չեմ հասկանում՝ մարդիկ ինչ են անում, — ասավ կոմսուհին, դիմելով ամուսնուն, — ինձ հենց նոր հայտնեցին, թե դեռ ոչինչ պատրաստ չէ: Իսկ որևէ մեկը չէ որ պետք է կարգադրություն անի: Այ և կցավես Միտենկայի համար: Սրա վերջը չկա՞:

Կոմսն ուզեց ինչ-որ ասել, բայց, ըստ երևույթին, հրաժարվեց այդ մտքից: Նա ելավ աթոռից ու գնաց դեպի դուռը:

Բերգն այդ ժամանակ, կարծես նրա համար, որ քիթը մաքրի, թաշկինակը հանեց գրպանից և, հանգուցյին նայելով, մտածեց, տխուր ու նշանակալից գլուխն օրորելով:

— Իսկ ես, հայրիկ, ձեզ մի մեծ խնդիրք եմ անելու, — ասավ նա:

— Հր՞մ... — ասավ կոմսը, կանգ առնելով:

— Հիմա անցնում էի Յուսուպովի տան մոտով, — ծիծաղելով ասավ Բերգը: — Կառավարիչը, որ իմ ծանոթն է, դուրս վազեց և խնդրում է, թե որևէ բան չե՞ք գնի արդյոք: Ես ներս մտա, գիտեք, հետաքրքրությունից, և մի փոքրիկ շիֆոնեակա ու տուալետ տեսա: Դուք գիտեք, թե Վերան ինչպես էր ցանկանում այդ և ինչպես մենք վիճում էինք այդ մասին: (Բերգն ակամա անցավ իր բարեկեցությունը վերաբերող ուրախ տոնի, երբ սկսեց խոսել շիֆոնեակայի և տուալետի

մասին): — Եվ ի՞նչ հիանալի բան է. առաջ է քաշվում և փակի գաղտնիք ունի, գիտե՞ք: Իսկ Վերոչկան վաղուց էր փափագում: Ուզում եմ նրան այսպես մի սյուրպրիզ անել: Ես տեսա այնտեղ ձեր բակում շատ գյուղացիներ կան: Մեկին, խնդրեմ, տրվեք ինձ, ես նրան լավ կվարձատրեմ և...

Կոմսը դեմքը կնճռեց և հազաց:

— Խնդրեցեք կոմսուհուց, ես դրանով չեմ զբաղվում: — Եթե դժվար է, խնդրեմ, հարկավոր չէ. — ասավ Բերգը: — Ես Վերայի համար միայն շատ կցանկանայի:

— Ա՛խ, կորե՛ք գրողի ծոցը, գրողի ծոցը, գրողի ծոցը, գրողի ծոցը... — գոռաց ձեր կոմսը: — Ես գլուխս կորցրել եմ: Եվ նա դուրս եկավ սենյակից:

Կոմսուհին լաց եղավ:

— Այո, այո, մայրիկ, շատ ծանր ժամանակներ են, — ասավ Բերգը:

Նատաշան դուրս եկավ հոր հետ միասին և, կարծես ինչ-որ բան դժվարություններ կշռադատելով, սկզբում գնաց նրա հետևից, իսկ հետո վազեց ներքև:

Մուտքի առաջ կանգնած էր Պետյան, որ զբաղված էր Մոսկվայից հեռացող մարդկանց զինումով: Բակում առաջվա պես կանգնած էին բեռնաբարձ սայլերը: Նրանցից երկուսի կապերն արձակված էին, և նրանցից մեկի վրա էր բարձրանում մի սպա՝ իր սպասյակի օգնությունով:

— Դու գիտե՞ս ինչի համար, — հարցրեց Պետյան Նատաշայից:

(Նատաշան հասկացավ, որ Պետյան նկատի ուներ այն, թե ինչի համար է հայրը կովի մոր հետ): Նատաշան չպատասխանեց:

— Նրա համար, որ հայրիկն ուզում էր բոլոր սայլերը տալ վիրավորներին, — ասավ Պետյան: — Ինձ Վասիլիչն ասավ: Ըստ իս...

— Ըստ իս, — հանկարծ գրեթե գոռաց Նատաշան, չարացած դեմքը դեպի Պետյան դարձնելով, — ըստ իս, այդ մի այնպիսի զգվելի, մի այնպիսի գարշելի բան է, այնպիսի... ես չգիտեմ: Մի՞թե մենք ինչ-որ գերմանացիներ ենք...

Նրա կոկորդը դողաց չղաձգական հեկեկանքներից, և նա, վախենալով թուլանալ և իզուր վատնել կատաղության իր

հուզմունքը, շուտ եկավ և արագութեամբ բարձրացավ սանդուղքով:

Բերզը նստել էր կոմսուհու կողքին և հարազատի հարգանքով մխիթարում էր նրան: Կոմսը ծխամորճը ձեռին զնուցողաբար էր սենյակում, երբ Նատաշան կատաղությունից այլանդակված դեմքով, փոթորկի պես, ներս ընկավ սենյակը և արագ բայլերով մոտեցավ մորը:

— Սա գարշելի՞ բան է: Սա զզվելի է, — գոռաց նա: — Չի կարող պատահել, որ դուք հրամայած լինեք:

Բերզն ու կոմսուհին տարակուսած ու վախեցած նայեցին նրան: Կոմսը կանգ առավ լուսամուտի մոտ, ականջ դնելով:

— Մայրիկ, այդ չի կարելի. տեսեք, թե բակում ի՞նչ է կատարվում, — գոռաց նա: — Նրանք մնում են...

— Ի՞նչ է պատահել քեզ: Ո՞վքեր են նրանք: Ի՞նչ ես ուզում:

— Վիրավորները, ա՛յ ուղքեր: Դա չի կարելի, մայրիկ. դա ոչ մի բանի նման չի... Ոչ, մայրիկ, սիրելիս, դա այն չի, ներեցեք, խնդրեմ, սիրելիս... Մայրիկ, է, մեզ ինչ, մենք ի՞նչ ենք տանելու, մի տեսեք, թե բակում ի՞նչ է կատարվում... Մայրիկ... Այդ չի՛ կարող պատահել...

Կոմսը կանգնել էր լուսամուտի մոտ և, դեմքն առանց շրջելու, լսում էր Նատաշայի խոսքերը: Հանկարծ նա քթով ֆրսուսացրեց և երեսը մոտեցրեց լուսամուտին:

Կոմսուհին նայեց աղջկան, տեսավ նրա՝ մոր փոխարեն ամաչած դեմքը, տեսավ նրա հուզումը, հասկացավ, թե ինչո՞ւ մարդն այժմ չէր նայում իրեն, և շփոթված տեսքով շուրջը նայեց:

— Ա՛խ, արեք ինչպես կուզեք: Մի՛ թե ես որևէ մեկին խանգարում եմ, — ասավ նա, դեռ միանգամից անձնատուր չըլինելով:

— Մայրիկ, սիրելիս, ներեցեք ինձ...

Բայց կոմսուհին հրեց աղջկան և մոտեցավ կոմսին:

— Mon cher, դու կարգադրիր ինչպես պետք է... Չէ որ ես չգիտեմ այդ, — ասավ նա, մեղավորի պես աչքերը խոնարհելով:

— Չվերը... ձվերը հավին սովորեցնում են... — երջանիկ արցունքների միջից ասավ կոմսը և գրկեց կնոջը, որն ուրախ էր նրա կրճճի վրա թաքցնել իր ամոթխած դեմքը:

— Հայրի՛կ, մայրի՛կ: Կարելի՞ է կարգադրել: Կարելի՞ է... — հարցրեց Նատաշան: — Մենք այնուամենայնիվ ամենահարկավոր բաները կվերցնենք, — ասավ Նատաշան:

Կոմսը դրակամապես գլխով արավ նրան, և Նատաշան այն արագ վազքով, որով նա վազում էր բռնելախաղի ժամանակ, վտղեց դահլիճով նախասենյակ և սանդուղքով բակը:

Մարդիկ հավաքվել էին Նատաշայի մոտ և չէին կարողանում հավատալ նրա բերած տարօրինակ կարգադրութեանը: մինչև որ ինքը կոմսը կնոջ անունից շհաստատեց այդ կարգադրութունը, թե բոլոր սայլերը պետք է տալ վիրավորներին, իսկ սնդուկները տանել խորզանոցները: Կարգադրութունը հասկանալով՝ սպասավորներն ուրախութեամբ ու հոգածութեամբ ձեռնարկեցին այդ նոր գործին: Սպասավորներին այժմ այդ ոչ միայն տարօրինակ չէր թվում, այլ, ընդհակառակը, թվում էր, թե այլ կերպ էլ չէր կարող լինել, ճիշտ այնպե՛ս, ինչպես քառորդ ժամ դրանից առաջ ոչ ոքի ոչ միայն տարօրինակ չէր թվում, որ վիրավորներին թողնում են, իրերը վերցնում, այլ թվում էր, որ այլ կերպ չէր էլ կարող լինել:

Բոլոր տնեցիները, կարծես հատուցանելով այն բանի համար, որ առաջ չէին արել այդ հոգածութեամբ ձեռնարկեցին այդ նոր աշխատանքին, — վիրավորներին տեղավորելու: օտրծին: Վիրավորները դուրս էին սողում իրենց սենյակներից և ուրախ գոնատ դեմքերով շրջապատում սայլերը: Հարևան տներում նույնպես լուր տարածվեց, թե սայլեր կան, և մյուս տներից սկսեցին վիրավորներ գալ Ռոստոմների բակը: Շատ վիրավորներ խնդրում էին՝ իրերը չիջեցնել և իրենց նստեցնել միայն նրանց վրա: Բայց իրերը թափելու մի անգամ արգեն սկզբած աշխատանքն այլևս չէր կարող կանգ առնել: Միևնույն էր՝ բոլորը թողնել թե կեսը: Բակում ընկած էին շվերցրած սնդուկներ, որ լիքն էին ամանեղենով, բրոնզե իրերով, նկարներով, հայելիներով, որ այնպես խնամքով դասավորել էին անցյալ գիշեր, և բոլորը փնտրում ու հնարավոր էին համարում թողնել այս և այն և էլի ու էլի սայլեր տալ:

— Գեո չորս հոգու կարելի է վերցնել, — ասում էր կառավարիչը, — ես տալիս եմ իմ սայլակը, թե չէ ո՛ւր թողնես այս մարդկանց:

— Իմ հագուստեղենի սայլակն էլ տվեք, — ասում էր կոմսուհին: Գունյաշան ինձ հետ կնստի իմ կառնթը:

Տվին նաև հագուստեղենի սայլակը և ուղարկեցին այն երկու տուն հեռու ապրող վիրավորների ետևից: Բոլոր տնեցիներն ու սպասավորները ուրախ աշխույժ տրամադրությամբ մեջ էին: Նատաշան գտնվում էր խանդավառ-երջանիկ ուրախությամբ մեջ, որ վաղուց չէր ապրել:

— Իսկ այս որտե՞ղ կապենք, — ասում էին սպասավորները, մի սնդուկ դնելով կառնթի նեղ ետակողմը: — Գոնե մի սայլ պիտի թողնել:

— Դրա մեջ ի՞նչ կա, — հարցրեց Նատաշան:

— Կոմսի գրքերն են:

— Թողեք, Վասիլիչը կվերցնի՝ կպահի: Դա հարկավոր չէ: Կառքը լիքն էր մարդկանցով. կասկածում էին, թե Պյոտր Իլյիչը որտեղ պիտի նստի:

— Կառապանի կողքին: Կառապանի կողքին չէ՞, Պետյա, — գոռում էր Նատաշան:

Սոնյան նույնպես աշխատում էր անդադար. բայց նրա հոգածության նպատակը հակադիր էր Նատաշայի նպատակին. նա հավաքում էր այն իրերը, որոնք պետք է մնային, ցուցակագրում էր դրանք կոմսուհու ցանկությանմբ և աշխատում էր որքան կարելի է շատ բան վերցնել հետը:

XVII

Փամը 2-ին Ռոստովների դարսած ու բարձած շորս կառքը կանգնած էր մուտքի առաջ: Վիրավորների սայլերը մեկը մյուսի ետևից դուրս էին գալիս բակից:

Այն կառքը, որով տանում էին իշխան Անդրեյին, մուտքի առջևից անցնելիս՝ գրավեց Սոնյայի ուշադրությունը, որ մի աղջկա հետ նստելու տեղ էր պատրաստում կոմսուհու համար նրա ահագին բարձր կառնթում, որը կանգնած էր մուտքի առաջ:

— Այդ ո՞ւմ կառքն է, — հարցրեց Սոնյան, գլուխը կառնթի լուսամուտից հանելով:

— Իսկ դուք մի՞թե չգիտեք, օրիորդ, — պատասխանեց սպասուհին: — Վիրավոր իշխանն է. նա գիշերել է մեզ մոտ և մեզ հետ էլ գնում է:

— Բայց դա ո՞վ է, ազգանունն ինչպե՞ս է:

— Հենց մեր նախկին փեսացուն: Իշխա՛ն Բալկոնսկին, — հոգոց քաշելով պատասխանեց սպասուհին: — Ասում են՝ մահամեծ է:

Սոնյան դուրս ցատկեց կառնթից և վազեց կոմսուհու մոտ: Կոմսուհին արդեն ճանապարհորդական հագուստով, շալը վրան ու շլյապան գլխին, հոգնած գնում-գալիս էր հյուրասրահում, տնեցիներին սպասելով, որ միասին նստեն փակ դռներով սենյակում և մեկնելուց առաջ աղոթեն: Նատաշան սենյակում չէր:

— Maman, — ասավ Սոնյան, — իշխան Անդրեյն այտեղ է վիրավոր է, մահամեծ: Նա էլ է գալիս մեզ հետ:

Կոմսուհին աչքերը բաց արավ վախեցած և, Սոնյայի ձեռք բռնելով, ետ նայեց:

— Նատաշա՛ն, — խոսեց նա:

Թե՛ Սոնյայի, թե՛ կոմսուհու համար այդ լուրն առաջին րոպեին միայն մի նշանակություն ուներ: Նրանք գիտեին իրենց Նատաշային, և այն սարսափը, թե ի՞նչ կպատահի Նատաշային այդ լուրն առնելիս, խլացնում էր ամեն մի կարեկցություն դեպի այն մարդը, որին երկուսով էլ սիրում էին:

— Նատաշան դեռ ոչինչ չգիտի. բայց իշխանը գալիս է մեզ հետ, — ասավ Սոնյան:

— Ասում ես՝ մահամեծ է:

Սոնյան գլխով արավ:

Կոմսուհին գրկեց Սոնյային և լաց եղավ:

«Աստծո ճանապարհներն անքննելի՛ են», մտածեց նա, զգալով, որ ամեն բանում, ինչ արվում էր այժմ, սկսում էր երևան գալ մարդկանց հայացքից թաքնված ամենակարող ձեռքը:

— Դե, մամա, ամեն ինչ պատրաստ է: Դուք այդ ինչի՞ մասին եք, — հարցրեց Նատաշան աշխույժ դեմքով, վազեվազ սենյակ մտնելով:

— Ոչ մի բանի, — ասավ կոմսուհին: — Պատրաստ է, գնանք: Եվ կոմսուհին կոացավ դեպի իր սիրելի կյուլը, որ հուզված դեմքը թաքցնի. Սոնյան գրկեց Նատաշային և համբուրեց նրան:

Նատաշան հարցական նայեց նրան:

— Այս ի՞նչ է: Ի՞նչ է պատահել:

— Ոչինչ.... ոչ...

— Վա՛տ բան է ինձ համար: Ի՞նչ է, — հարցրեց զգայուն Նատաշան:

Սոնյան հոգոց քաշեց և ուշինչ շպատասխանեց: Կոմսը, Պետյան, m-me Schoss-ը, Մավրա Կուզմիխինան, Վասիլիչը մտան հյուրասրահ և դռները դնելով, բոլորը նստոտեցին և անխոս, առանց մեկը մյուսին նայելու, մնացին մի քանի վայրկյան:

Կոմսն առաջինը վեր կացավ և, բարձրաձայն հոգոց արձակելով, սկսեց երեսը խաչակնքել սրբապատկերի դիմաց: Բոլորը նույնն արին: Ապա կոմսն սկսեց գրկել Մավրա Կուզմիխինային և Վասիլիչին, որոնք մնում էին Մոսկվայում, և այն ժամանակ, երբ նրանք որսում էին նրա ձեռքը և համբուրում նրա ուսը, կոմսը ձեռը թեթևակի խփում էր նրանց մեջքին, ինչ-որ անորոշ, շոյող-հանգստացնող խոսքեր ասելով: Կոմսուհին գնաց սրբապատկերների սենյակը, և Սոնյան նրան գտավ այնտեղ պատերի վրա հատ ու կենտ մնացած սրբապատկերների առաջ ծնկաչոք (ընտանիքում ավանդաբար շատ թանկագին համարվող սրբապատկերները տանում էին իրենց հետ):

Յոան առաջ և բախում մեկնող սպասավորները՝ դաշույն ու թուր կապած ծառաները, որոնց գինեկ էր Պետյան, վարտիքի ծայրերը ճտկավոր կոշիկների մեջ խրած և պինդ գոտեպնդված, հրաժեշտ էին տալիս նրանց, որոնք մնում էին:

Ինչպես և միշտ մեկնումների ժամանակ, շատ բան մոռացվել էր և այնպես չէր դրվել, և երկու հալոուկ՝ ըկար ժամանակ կանգնել էին կառեթի բաց դռան ու աստիճանների երկու կողմը, պատրաստվելով նստեցնել կոմսուհուն, այն ժամանակ, երբ աղջիկները բարձերով ու կապոցներով տնից վազում էին դեպի կառեթն ու կառքը, դեպի եռանդակը, և ետ:

— Իրենց կյանքում ամեն ինչ կմոռանան, — ասում էր կոմսուհին, — Դու գիտես չէ՛, որ ես այսպես չեմ՝ կարող նրստել:

Նմ Պունյաշան, ատամներն իրար սեղմած ու առանց պատասխանելու, հանդիմանության արտահայտությունը դեմքին, նետվեց դեպի կառեթ՝ նստատեղը կարգի բերելու:

— Ա՛խ, այս մարդիկ, — խոսեց կոմսը, գլուխն օրորելով: Մեր կառապան Եֆիմը, որի հետ միայն կոմսուհին սիրաէր անում տեղ գնալ, իր բարձր տեղում նստած, անգամ զբլուխը չէր դարձնում նայելու, թե ի՞նչ է կատարվում իր ետևը: Երեսնամյա իր փորձով նա գիտեր, որ դեռ շուտ չեն ասի «սասծով», և երբ ասեն, ապա մի երկու անգամ պիտի կանգնեցնեն իրեն և ուղարկեն մոռացված իրերի ետևից, և դրանից հետո արդեն մի անգամ էլ կկանգնեցնեն, և կոմսուհին գլուխը կհանի լուսամուտից և Հիսուս-ասածու անունով կխնդրի զգուշ բշել գառիվայր տեղերում: Նա այդ գիտեր և այդ պատճառով իր ձիերից (մանավանդ շիկակարմիր Սուկոյից, որ ոտը խփում էր գետին և, որոճալով, սանձը կրծում) ավելի համբերատարությամբ սպասում էր, թե ի՞նչ է լինելու: Վերջապես, բոլորը նստեցին, աստիճանները հավաքեցին և դրին կառեթի մեջ, դուռը փակվեց, մարդ ուղարկեցին արկղիկը բերելու, կոմսուհին գլուխը հանեց լուսամուտից և ասավ, ինչ հարկավոր էր: Այդ ժամանակ Եֆիմը դանդաղորեն գլխարկը վերցրեց և ըսկրակեց երեսը խաչակնքել: Տորեյտորը՝ և բոլոր ծառաները նույնն արին: — Աստուծով, — ասավ Եֆիմը, գլխարկը գնելով, — քի՛ր: Տորեյտորը ձիերը շարժեց: Լծափայտի աջ կողքին լծված ձին վիզը ձգեց անուրի մեջ, բարձր ղեկավարները ճողջացին, և կառքի թափքը երերաց: Լակեյը գնալու ժամանակ թռավ նստեց կառապանի կողքին: Բակից դուրս գալիս կառեթը ցնցվեց անհարթ սալահատակի վրա, նույնպես ցնցվեցին և մյուս կառքերը, և կառքերի խումբը շարժվեց փողոցովն ի վեր: Կառեթում, կառքերում և եռանդակում նստածները երեսները խաչակնքեցին՝ նայելով եկեղեցուն, որ դիմացն էր: Մոսկվայում մնացող ծառաները գնում էին կառքերի երկու կողմից, ճանապարհ դնելով նրանց:

Նստաշան շատ քիչ էր զգացել այդքան ուրախություն, ինչ զգում էր այժմ, կառեթում մոր կողքին նստած և դանդաղորեն իրենց կողքով անցնող լքվող, տաղնապած Մոսկվայի պարթևականերին նայելով: Նա երբեմն գլուխը հանում էր կառեթի լուսամուտից և նայում ետ ու առաջ՝ վիրավորների երկար սայլախումբին, որ գնում էր նրանց առջևից: Գրեթե բոլորից:

1 Կառեթի ձիերի ասալին զուգոր քողը:

առաջ երևում էր նրան իշխան Անդրեյի՝ գլուխը վրա բերած կառքը: Նատաշան չգիտեր ո՞վ էր նրա մեջ, և ամեն անգամ, իրենց գումակի բռնած տարածությունը հասկանալու համար, աչքերով որոնում էր այդ կառքը: Նա գիտեր, որ այդ կառքը գտնվում էր բոլորից առաջ:

Կուզրինում՝ Նիկիտսկայից, Պրեսնայից, Պոդնովինսկայից հավաքվել էին մի քանի նույնպիսի կառախմբեր, ինչպիսին Ռոստովների կառախումբն էր, իսկ Սադովայա փողոցով արդեն երկշարք կառքեր ու սայլեր էին գնում:

Անցնելով Սուխարևի աշտարակը, Նատաշան, որ հետաքրքրություններով դիտում էր անց ու դարձող ժողովրդին, հանկարծ ուրախացած ու զարմացած բացականչեց.

— Վա՛յ: Մամա, Սոնյա, նայեցեք, նա՛ է:

— Ո՞վ, ո՞վ:

— Նայեցե՛ք, աստված վկա՝ Բեզուխովն է, — ասավ Նատաշան, գլուխը հանելով կառեթի լուսամուտից և նայելով բարձրահասակ, կառապանի կաֆտան հագած մի գեր մարդու, որը, դատելով նրա քայլվածքից ու կեցվածքից, ըստ երևույթին, զգեստափոխված աղա էր, որ մի դեղնած, անմորուս, ֆրիզե շինել հագած ծերուկի հետ մտավ Սուխարևի աշտարակի կամարի տակ:

— Աստված վկա, Բեզուխովն է, կաֆտան հագած, ինչ-որ մի ծեղ մարդու հետ: Աստված վկա, — ասում էր Նատաշան, — տեսե՛ք, տեսե՛ք:

— Չէ, դա նա չի: Կարելի՞ է այդպիսի հիմարություն:

— Մամա, — ճշաց Նատաշան, — գլուխս կտրել կտամ, որ դա նա է: Ես ձեզ հավատացնում եմ: Կա՛ց, կանգնիր, — ձայն տվեց նա կառապանին:

Բայց կառապանը չկարողացավ կառքը կանգնեցնել, որովհետև Մեղանսկայա փողոցից դուրս եկան դարձյալ սայլեր ու կառքեր, և գոռացին Ռոստովների վրա, որ շարժվեն և ուրիշների ճանապարհը չկտրեն:

Իսկապես, թեև շատ ուշ արդեն, բոլոր Ռոստովները տեսան Պրեսնին կամ մի մարդու, որ շատ նման էր Պրեսնին՝ կառապանի կաֆտան հագած, որ գլուխը կախ ու լուրջ դեմքով գնում էր փողոցով, հետը մի փոքրիկ անմորուս ծերուկ, որ լակեյի տեսք ուներ: Այդ ծերուկը նկատեց կառքերի լուսամուտից դուրս

հանված, իրեն նայող դեմքը և, ձեռք հարգալիք դիպցնելով Պրեսնի արմունկին, ինչ-որ բան ասավ նրան, կառեթը ցույց տալով: Պրեսնը երկար ժամանակ չէր հասկանում, թե ի՞նչ է ասում նա, — այնպես էր ինքը, ըստ երևույթին, խորասուզված իր մտքերի մեջ: Վերջապես, երբ հասկացավ ծերուկին, նայեց նրա ցույց տված ուղղությունը և, Նատաշային ճանաչելով, նույն վայրկյանին, առաջին տպավորություններով տարվելով, արագ մոտեցավ կառեթին: Բայց, մի տասը քայլ անելով, ըստ երևույթին հիշեց ինչ-որ, ու կանգ առավ:

Նատաշայի՝ կառեթից դուրս եկած դեմքը փայլում էր հեղնական զգվանքով:

— Պյոտր Կիրիլիչ, դե մոտեցեք: Մենք ճանաչեցինք: Այդ զարմանալի է, — գոչում էր Նատաշան, ձեռք նրան մեկնելով: — Այդ դուք ինչպե՛ս: Ինչո՞ւ եք այդպես:

Պրեսնը բռնեց մեկնած ձեռքը և քայլելով (որովհետև կառեթը շարունակում էր շարժվել) անհարմար համբուրեց այն:

— Ի՞նչ է պատահել ձեզ, կոմս, — հարցրեց կոմսուհին զարմացած ու կարեկից ձայնով:

— Ի՞նչ: Ի՞նչ: Ինչո՞ւ համար: Մի հարցնեք ինձ, — ասավ Պրեսնը և նայեց Նատաշային, որի շողուն, զվարթ հայացքը (Պրեսնը զգում էր այդ, առանց նրան նայելու) ողողում էր նրան իր հրապուրանքով:

— Ի՞նչ եք անում, թե՞ մնալու եք Մոսկվայում:

Պրեսնը լուռ էր:

— Մոսկվայո՞ւմ, — ասավ նա հարցականորեն: — Այո, Մոսկվայում: Գնաք բարով:

— Ախ, կուզեի ես էլ տղամարդ լինել և անպայման մնալ ձեզ հետ: Ախ, որքան այդ լավ է, — ասաց Նատաշան: — Մայրիկ, թույլ տուր, ես մնում եմ:

Պրեսնը ցրված նայեց Նատաշային և ուզեց ինչ-որ բան ասել, բայց կոմսուհին ընդհատեց նրան.

— Դուք եղե՞լ եք կովում, մենք լսեցինք:

— Այո, եղել եմ, — պատասխանեց Պրեսնը: — Վաղը նորից կրի՞լ է լինելու... — սկսեց նա, բայց Նատաշան ընդհատեց նրան:

— Այդ ի՞նչ է պատահել, կոմս: Դուք ձեզ նման չեք...

— Ախ, մի հարցնեք, մի հարցնեք ինձ. ես ինքս ոչինչ

չգիտեմ: Վաղը... ո՛ր: Գնաք բարով, գեաք բարով, — ասավ նա, — սարսափելի՛ ժամանակ է:

Եվ, կառեթից ետ մնալով, անցավ մայթը:

Նստաշան դեռ երկար գլուխը հանում էր լուսամուտից, լուսավորելով նրան իր գպվալից և փոքր-ինչ հեզնական, զըվարթ ժպիտով:

XVIII

Պիեռը՝ տնից անհայտանալու օրից՝ երկրորդ օրն էր արդեն սպրտւմ էր հանգուցյալ Բազդեկի դատարկ բնակարանում: Ահա թե այդ ինչպես պատահեց:

Մոսկվա վերադառնալու և կոմս Ռաստոպլյինի հետ տեսակցելու հետևյալ օրը զարթնելով՝ Պիեռը երկար ժամանակ չէր կարողանում հասկանալ ո՛ւր է գտնվում և ի՛նչ են ուզում իրենից: Երբ նրան հայտնեցին, թե ընդունարանում իրեն սպասող մարդկանց հետ միասին իրեն սպասում է և մի ֆրանսացի, որը նամակ է բերել կոմսուհի Ելենա Վասիլենայից, հանկարծ նրան տիրեց շփոթմունքի ու անհուսովյան այն զգացումը, որին նա ընդունակ էր ենթարկվել: Նրան հանկարծ թվաց, թե այժմ ամեն ինչ վերջացած է, ամեն ինչ խառնվել է, քայքայվել, որ էլ ոչ արդար կա, ոչ մեղավոր, որ առջևում ոչինչ չի լինելու և որ այս դրությունից ոչ մի ելք չկա: Նա անբնականորեն ժպտալով ու ինչ-որ քրթմնջալով, մերթ անզնական դիրքով նստում էր բազմոցի վրա, մերթ վեր կենում, մոտենում դռանը և ճեղքից նայում դեպ ընդունարանը. մերթ, ձեռները թափահարելով, ետ էր դառնում և գիրքը ձեռն առնում: Սպասավորապետը երկրորդ անգամ եկավ հայտնելու, թե կոմսուհուց նամակ բերող ֆրանսացին շա՛տ է ցանկանում գոնե մի րոպե տեսնել նրան, և որ Ի. Ա. Բազդեկի այրու կողմից մարդ է ձեկել, խնդրում է գրքեր ընդունել: Որովհետև ինքը՝ տիկին Բազդեկան մեկնել է գյուղ:

— Ախ, այո, իսկույն, սպասիր... Կամ ոչ, ոչ, գնա ասա, որ իսկույն կգամ, — ասավ Պիեռը սպասավորապետին:

Բայց հենց որ սպասավորապետը դուրս գնաց, Պիեռը վերցրեց սեղանի վրա դրված շյապան և առանձնասենյակից դուրս

եկավ ետին դռնով: Միջանցքում ոչ ոք չկար: Պիեռն անցավ միջանցքի ամբողջ երկարությամբ մինչև սանդուղքը և, դեմքը կնճռելով ու երկու ձեռով ճակատը շփելով, իջավ մինչև առաջին հարթակը: Բարապանը կանգնած էր շքամուտքի մոտ: Այն հարթակից, ուր իջավ Պիեռը, մի ուրիշ սանդուղք տանում էր դեպի ետին մուտքը, Պիեռն իջավ այդ սանդուղքով և դուրս եկավ բակը: Նրան ոչ ոք չտեսավ: Բայց փողոցում, հենց որ նա դուրս եկավ դարբասից, իրենց կառքերի հետ այդտեղ կանգնած կառապանները և դոնապանը տեսան աղային և գլխարկները, վերցրին նրա առաջ: Զգալով իր վրա սևեռած հայացքները, Պիեռը վարվեց ջայլամի նման, որը գլուխը թաքցնում է թո՛ւի մեջ, որ իրեն շտեմենն. նա գլուխն իջեցրեց և, քայլերն արագացնելով, գնաց փողոցով:

Բոլոր գործերից (որ պետք է աներ Պիեռն այդ առավոտ) Իոսիֆ Ալեքսեևիչի գրքերն ու թղթերը կարգի բերելու գործը նրան ամենից կարևոր թվաց:

Նա նստեց առաջին պատահած կառքը և հրամայեց գնալ Պատրիարչի պրուդի, ուր գտնվում էր Բազդեկի այրու տունը:

Անդադար նայելով ամեն կողմից շարժվող, Մոսկվայից, մեկնող սայլախմբերին և իր գեր մարմինը պահելով, որ չընկնի դղրդացող հին եռանդակից, Պիեռն ուրախության զգացումով համակված, ինչպիսի զգացում ունենում է դպրոցից փախած տղան, խոսակցում էր կառապանի հետ:

Կառապանը պատմեց նրան, թե այսօր զենք են բաժանում Կրեմլում, և թե վաղը ամբողջ ժողովրդին բռնելու են Տրի Գորիի ուղեկալը, և թե այնտեղ մեծ կոխի է լինելու:

Հասնելով Պատրիարչի պրուդի, Պիեռը գտավ Բազդեկի տունը, ուր վաղուց չէր եղել: Նա մոտեցավ դռնակին: Գերասիմը, նույն այն դեղնադեմ անմորուս ծերուկը, որին Պիեռը տեսել էր հինգ տարի առաջ Տորժոկում՝ Իոսիֆ Ալեքսեևիչի հետ, դուրս եկավ թխուցի վրա:

— Տա՛նն է, — հարցրեց Պիեռը:

— Ներկա հանգամանքների պատճառով Սոֆիա Գանիլովնան՝ երեխաներով մեկնեց Տորժոկի գյուղը, ձերդ պայծառափայլություն:

— Ես այնուամենայնիվ ներս մտնեմ, պետք է գրքերը կարգի բերեմ, — ասավ Պիեռը:

— Համեցեք, շնորհ արեք. հանգուցյալի — աստծու արքայությունն իրեն — եղբայրը՝ Մակար Ալեքսեևիչն է մնացել, նա էլ, ինչպես գիտեք, տկար է, — ասավ ծեր սպասավորը: Մակար Ալեքսեևիչը, ինչպես Պիեռը գիտեր, Իոսիֆ Ալեքսեևիչի կիսախենթ, խիստ հարեցող եղբայրն էր:

— Այո, այո, գիտեմ: Գնանք, գնանք... — ասավ Պիեռը և մտավ տուն:

Մի բարձրահասակ, ճաղատ ծեր մարդ՝ խալաթը հագին, կ'որմրած քթով, կրկնակողիկները բոբիկ ոտներին, կանգնած էր նստասենյակում. Պիեռին տեսնելով՝ նա բարկացած մրթմրթաց ինչ-որ և գնաց միջանցքը:

— Մեծ խելքի տեր մարդ էր, իսկ հիմա, ինչպես կհաճեք տեսնել, տկարացել է, — ասավ Գերասիմը: — Կհաճեք կաբի-նետը: — Պիեռը գլխով արավ: — Կաբինետն ինչպես կնքված էր, այնպես էլ մնացել է: Սոֆիա Դանիլովնան հրամայեց, եթե ձեզանից մարդ գա, գրքեր տամ:

Պիեռը մտավ հենց այն մուռլ կաբինետը, ուր դեռ իր բարեբարի կենդանության օրով մտել էր այնպիսի ահ ու գողով: Այդ առանձնասենյակը, որ փողոտված էր այժմ և Իոսիֆ Ալեքսեևիչի մահվան օրից անձեռնմխելի մնացած, էլ ավելի մուռլ էր:

Գերասիմը բացեց լուսամուտի մի փակոցափեղկը և ոտների ծայրերի վրա դուրս եկավ սենյակից: Պիեռը պտույտ արավ առանձնասենյակում, մոտեցավ պահարանին, ուր դրված էին ձեռագիրները, և վերցրեց միաբանության երբեմնի կարևորագույն սրբություններից մեկը: Դրանք շոտլանդական իսկական ակտերն էին՝ բարեբարի ծանոթագրություններով ու բացատրություններով: Նա նստեց փողոտված գրասեղանի առաջ և ձեռագիրն առջև դնելով՝ բացեց, ծալեց այն և, վերջապես, մի կողմ հրելով, գլուխը հենեց ձեռներին ու մտածմունքի մեջ ընկավ:

Մի քանի անգամ Գերասիմն զգուշությամբ նայեց առանձնասենյակը և տեսավ, որ Պիեռը նստած էր նույն դիրքով: Անցավ երկու ժամից ավելի: Գերասիմն իրեն թույլ տվեց աղմկել դռան մեջ, որ Պիեռի ուշադրութունը հրավիրի: Պիեռը շտեղծ նրան:

— Կհրամայե՞ք կառքը ճամփեի:

— Ախ, այո, — սթափվելով ասավ Պիեռը, աճապարանքով վեր կենալով:

— Լսիր, — ասավ նա, բռնելով Գերասիմի սերթուկի կոճակը և իր փայլող, խոնավ, խանդավառ աչքերով վերից վար ծերուկին նայելով: — Լսիր, դու գիտե՞ս, որ վաղը կը-ռիվ է լինելու:

— Ասացին, — պատասխանեց Գերասիմը:

— Ես քեզ խնդրում եմ ոչ ոքի շասես թե ո՛վ եմ ես: Եվ արա, ինչ կասեմ...

— Լսում եմ, — ասավ Գերասիմը: — Կհրամայե՞ք ուտե-լիք բերեմ:

— Ոչ, բայց ինձ ուրիշ բան է հարկավոր: Ինձ հարկավոր է գյուղացու հագուստ և մի փշտով, — ասավ Պիեռը, անսպասելի կարմրելով:

— Լսում եմ, — մտածելով՝ ասավ Գերասիմը:

Օրվա մնացած մասը Պիեռը մենակ անցրեց բարերարի առանձնասենյակում, անհանգիստ՝ մի անկյունից մյուսը քայլե-լով, ինչպես լսում էր Գերասիմը, և ինքն իր հետ ինչ-որ խոսե-լով, ու զիջեղեց հենց այդտեղ պատրաստած անկողնում:

Գերասիմը սպասավորի սովորությամբ, որ շատ տարօրի-նակ բաներ էր տեսել իր կյանքում, Պիեռի տեղափոխությունն ընդունեց առանց զարմանքի և, խվում էր, գոհ է, որ կարող է մեկին ծառայել: Նա հենց նույն երեկո, անգամ ինքն իրեն չհարցնելով, թե ինչո՞ւ համար է դա պետք, Պիեռի համար կաֆտան ու գզակ ճարեց և խոստացավ մյուս օրը ձեռք բերել պահանջված փշտովը: Մակար Ալեքսեևիչն այդ երեկո, երկու անգամ, կրկնակողիկները ծլպպացնելով, մոտեցավ դռանը և կանգ առավ, քծնանքով նայելով Պիեռին: Բայց հենց որ Պիեռը երեսը շրջում էր դեպի նա, նա՝ ամոթխած ու բարկացած՝ խա-լաթի փեշերը վրա էր բերում իրար ու աճապարանքով հեռա-նում: Այն ժամանակ, երբ Պիեռը կառապանի կաֆտան հագած (որ նրա համար գտել ու կարը քանդելով կարգի էր բերել Գե-րասիմը) գնում էր նրա հետ Սուխարևի աշտարակի մոտ փշտով գնելու, նա հանդիպեց Ռոստովներին:

Սեպտեմբերի 1-ի գիշերը Կոստուզովը հրաման տվեց գորբերին՝ նահանջել Մոսկվայի վրայով դեպի Ռյազանի ճանապարհը:

Առաջին զորագնդերը շարժվեցին գիշերը: Գիշերը ճանապարհ ընկած գորբերը չէին շտապում և շարժվում էին ծանր ու դանդաղ: Բայց լուսաբացին շարժվող գորբերը, մոտենալով Գորոգոմիրովյան կամուրջին, տեսան իրենց առջև, մյուս կողմում խոնավող և կամրջով շտապ անցնող գորբերի հսկայական զանգվածներ, որոնց ետևի շարքերը բարձրանալով և ամբողջովին բռնելով փողոցներն ու նրբափողոցները՝ սեղմում էին առաջի շարքերին: Եվ անառիթ փութկոտուկներն ու տազնապարհ տիրեցին գորբերին: Բոլորն առաջ նետվեցին դեպի կամուրջը, ոմանք կամուրջով էին անցնում գետը, ոմանք մտան ջուրը՝ ոտով անցնելու համար, ոմանք էլ նավակներ նստեցին: Կոստուզովը պատվիրեց, որ իրեն տեղափոխեն գետի մյուս ափը՝ ետևի փողոցներով:

Սեպտեմբերի 2-ին՝ առավոտյան ժամը 10-ին Գորոգոմիրովյան արվարձանում մնում էին միայն վերջապահ զորամասերը: Իսկ բանակն արդեն Մոսկվա գետի մյուս ափին էր և գետից այն կողմ:

Սույն այդ ժամանակ, սեպտեմբերի 2-ի առավոտյան ժամը 10-ին Նապոլեոնը կանգնած էր իր զորքերի մեջ Պոկլոննայա Գորայի վրա և նայում էր իր առջև բացվող տեսարանին: Սկրած օգոստոսի 26-ից և մինչև սեպտեմբերի 2-ի, Բորոգինոյի ճակատամարտից մինչև թշնամու Մոսկվա մտնելը, այդ տազնապարհ, այդ անմոռանալի շարաթվա բոլոր օրերն էլ աշնանային այն արտասովոր, մարդկանց միշտ զարմացնող եղանակն էր տիրում, երբ ցածր արևն ավելի բարկ է լինում, քան գարնանը. երբ նոսր, ջինջ օդում ամեն ինչ այնպես է փայլում, որ աչք է ծակում. երբ մարդու կուրծքն ամրանում ու թարմանում է, ներշնչելով աշնանային բուրավետ օդը. երբ գիշերները նույնիսկ տաք են լինում, և երբ այդ մութ, տաք գիշերներին երկրորդ անգամ, վախեցնելով և ուրախացնելով, թափվում են ուկե աստղերը:

Սեպտեմբերի 2-ին՝ առավոտյան ժամը 10-ին այդպիսի եղանակ էր:

Վաղորդյան լուսափայլը կախարդական էր: Մոսկվան Պոկլոննայա Գորայից լայնարձակ փոփած էր իր գետով, իր պարտեզներով ու եկեղեցիներով և թվում էր, թե ապրում էր իր կյանքով, և նրա գմբեթներն աստղերի նման թրթռում էին արևի շողերի մեջ:

Այդ տարօրինակ քաղաքի տեսքն իր արտասովոր ճարտարապետության շտեմնված ձևերով Նապոլեոնի մեջ այն որոշ շափով նախանձազին և անհանգիստ հետաքրքրություն էր առաջացրել, որպիսին մարդիկ ապրում են իրենց համար խորթ և օտարոտի կյանքի անծանոթ ձևեր տեսնելիս: Ակներև էր, որ այդ քաղաքն ապրում էր իր կյանքի բոլոր ուժերով: Այն անորոշելի նշաններով, որոնցով հեռվից անսխալ կերպով կենդանի մարմինը ջոկվում է մեռյալից, Նապոլեոնը Պոկլոննայա Գորայից տեսնում էր կյանքի թրթռումն այդ քաղաքում և կարծես զգում էր այդ մեծ ու գեղեցիկ մարմնի շունչը:

Յուրաքանչյուր ոռու մարդ, նայելով Մոսկվային, զգում է, որ նա մայր է. յուրաքանչյուր օտարերկրացի, նայելով Մոսկվային և շիմանալով նրա մայրական նշանակությունը, պետք է զգա այդ քաղաքի կանացի բնույթը. և Նապոլեոնն զգում էր այդ:

— Cette ville asiatique aux innombrables églises, Moscou la sainte. La voilà donc enfin, cette fameuse ville! Il était temps¹, — ասավ Նապոլեոնը և, իջնելով ձիուց, կարգադրեց փոել իր առաջ այդ Moscou-յի հատակագիծը և իր մոտ կանչեց թարգման Lelorme d'Iderville. «Une ville occupée par l'ennemi ressemble à une fille qui a perdu son honneur»², մտածում էր նա (ինչպես և նա այդ ասում էր Տուչկովին՝ Մոսկվայի մասին): Եվ այդ տեսակետից էր նա նայում իր առջև փոփած, դեռ երբեք չտեսած արևելյան գեղեցիկուհուն: Հենց իրեն համար տարօրինակ էր, որ, վերջապես, կատարվեց իր վաղեմի,

¹ Ահա և, վերջապես, այդ հուշակալոր ասիական քաղաքը իր անթիվ եկեղեցիներով, սրբազան Մոսկվան: Վաղուց ժամանակն է:

² Թշնամու կողմից զրավված քաղաքը նման է կուսակցության կորցրած աղջկա:

անիրագործելի թվացող ցանկութիւնը: Վարդգէսյան պայծառ
լույսի մեջ նա մերթ էայում էր քաղաքին, մերթ հատակագը-
ծին, ստուգելով այդ քաղաքի մանրամասնութիւնները և քա-
ղաքին տիրելու վստահութիւնը հուզում ու սարսափեցնում
էր նրան:

«Բայց մի՞թե կարող էր այլ կերպ լինել», մտածեց նա: «Ահա
և նա — այդ մայրաքաղաքը ծունկի է իջել իմ առաջ՝ սպասե-
լով իր ճակատագրին: Ո՞րտեղ է այժմ Ալեքսանդրը, և ի՞նչ է
մտածում նա: Տարօրինակ, գեղեցիկ, վեհասքա՛նչ մի քա-
ղաք: Եվ տարօրինակ ու վսե՛մ է այդ բոսպէն: Ինչպէս եմ ես
ներկայանում նրան, — մտածում էր նա իր գորբերի մասին: —
Ահա և պարզե այդ բոլոր թերահավատների համար, — մտածում
էր նա, նայելով իր մերձավորներին և մոտեցող ու շարքեր
կազմող գորբերին: — Բավական է իմ մի խոսքը, իմ մի ձեռի
շարժումը, որպէսզի կործանվի ցարերի հինալուրց մայրա-
քաղաքը: Mais ma clémence est toujours prompte à descendre
sur les vaincus¹. Ես պետք է լինեմ մեծահոգի և իսկապէս մեծ...
Բայց ո՛չ, այդ ճիշտ չէ, որ ես Մոսկվայում եմ (հանկարծ ծա-
ղում էր նրա մտքում): Սակայն, ահավասիկ նա ծունկի է իջել
իմ առաջ, իր արեւափայլ գմբեթներով ու խաչերով: Բայց ես
կիննայեմ նրան: Բարբարոսութեան ու բռնակալութեան հինա-
վուրց հուշարձանների վրա ես կգրեմ արդարութեան ու ողոր-
մածութեան մեծ խոսքերը... Ալեքսանդրին ամենից ավելի շատ
ցավ կպատճառի հենց այդ, ես ճանաչում եմ նրան: (Նապո-
լեոնին թվում էր, որ կատարվող դեպքերի գլխավոր նշանա-
կութիւնը կազմում էր հենց իր և Ալեքսանդրի անձնական
պայքարը): Կրեմլի բարձունքներից — այո՛, դա Կրեմլն է,
այո՛ — ես արդարութեան օրէնքները կտամ նրանց, ես նը-
րանց ցույց կտամ իսկական քաղաքակրթութեան նշանակու-
թիւնը, ես կստիպեմ բոյարների սերունդներին սիրով հիշել
իրենց նվաճողի անունը: Ես պատգամավորութեանը կասեմ, որ
ես պատերազմ չէի ցանկանում և չեմ ցանկանում, որ ես պա-
տերազմ եմ մղել միայն իրենց արքունիքի կեղծ քաղաքակա-
նութեան դեմ, որ ես սիրում ու հարգում եմ Ալեքսանդրին, և

որ հաշտութիւն կկնքեմ Մոսկվայում, ինձ և իմ ժողովուրդներին
արժանավայել հաշտութիւն: Ես չեմ ցանկանում օգտվել պա-
տերազմի տված բախտից՝ իմ կողմից հարգված թագավորին
ստորացնելու համար: Բոյարնե՛ր, կասեմ նրանց, ես պա-
տերազմ չեմ ցանկանում, ես խաղաղութիւն և բարօրութիւն
եմ ցանկանում իմ բոլոր հպատակներին: Սակայն, ես գիտեմ,
որ նրանց ներկայութիւնը ինձ կողերի, և ես նրանց կասեմ,
ինչպէս ես միշտ ասում եմ՝ պարզ, հանդիսավոր ու նշանակա-
լից: Բայց մի՞թե ճիշտ է այն, որ ես Մոսկվայում եմ: Այո՛,
ահավասի՛կ Մոսկվան»:

— Qu'on m'amène les boyards¹, — դարձավ նա իր շը-
քախմբին:

Մի գններալ՝ փայլուն շքախումբը ետևից՝ ձին քշեց-գնաց՝
բոյարներին կանչելու:

Անցավ երկու ժամ: Նապոլեոնը նախաճաշեց և կրկին կանգ-
նեց նույն տեղում Պոկլոննայա Գորայի վրա, պատգամավորու-
թեան սպասելով: Բոյարներին ասելիք ճառը պարզորոշ
կազմվեց նրա երեւակայութեան մեջ: Այդ ճառը համակված էր
արժանապատվութեամբ և այն վեհութեամբ, որպիսին Նապո-
լեոնն էր հասկանում:

Մեծա՛ոգութեան սփռեցնակը, որով Նապոլեոնը մտա-
դիր էր գործել Մոսկվայում, հափշտակել էր նրան: Նա իր երե-
վակայութեան մեջ նշանակում էր այն օրերը, երբ dans le
palais des Czars²-ում պետք է ժողովներ տեղի ունենային,
որտեղ պետք է ուսու ազնվատոհմ իշխանները հանդիպէին ֆը-
րանսական կայսեր մեծամեծներին: Նա իր մտքում նահան-
գապետ էր նշանակում, և այնպիսին, որը կարողանար նվաճել
բնակչութեան համակրանքը: Իմանալով, որ Մոսկվայում շատ
աստվածահաճո հաստատութիւններ կան, նա իր երեւակա-
յութեան մեջ որոշեց, որ այդ բոլոր հաստատութիւնները
պետք է առատորեն օգտվեն իր ողորմածութիւնից: Նա կար-
ծում էր, որ ինչպէս Աֆրիկայում պետք էր մղկիթում բուռնուս
հագած նստել, այնպէս էլ Մոսկվայում պետք էր ցարերի պես
ողորմած լինել: Եվ որպէսզի վերջնականապէս ազդեր ուսուներ

¹ Բայց ես միշտ պատրաստ եմ ողորմածութիւն շնորհել հաղթված-
ներին:

¹ Թող բոյարներին բերեն ինձ մոտ:

² Յարերի պալատում:

զգացմունքի վրա, նա, ինչպես և ամեն Ֆրանսացի, որը չի կարողանում ոչ մի զգայուն բան երևակայել առանց *ma chère, ma tendre, ma pauvre mère*¹-ի մասին հիշելու՝ որոշեց, որ այդ բոլոր հաստատութիւնների վրա կկարգադրի խոշոր տառերով գրել. «Etablissement dédié à ma chère Mère»: Ո՛ր, պարզապէս՝ «Maison de ma Mère»², որոշեց նա ինքն իրեն: «Բայց մի՞թե ես Մոսկվայում եմ: Այո՛, անավասի՛կ նա իմ առաջն է. բայց ինչո՞ւ է այսքան ուշանում քաղաքի պատգամավորութիւնը», մտածում էր նա:

Մինչդեռ կայսեր շքախմբի ետևի շարքերում նրա գեներալներն ու մարշալները փսփսալով ու հուզված խորհրդակցում էին: Պատգամավորութիւն ետևից գնացածները վերադարձան՝ լուր բերելով, թե Մոսկվան դատարկ է, թե բոլորը հեռացել են քաղաքից: Խորհրդակցողների դեմքերը գունատ ու հուզված էին: Նրանց վախեցնում էր ոչ այն, որ Մոսկվան բնակիչները թողել են (որքան և այդ դեպքը կարևոր էր թվում), այլ այն, թե ինչպես պետք է այդ մասին նրանք հայտնեն կայսեր, ինչպես, առանց նորին մեծութիւնը սարսափելի, Ֆրանսացիների ասած *ridicule*³ դրութիւն մեջ դնելու՝ հայտնեն նրան, թե նա իզուր էր այդքան երկար սպասում բոյարներին, թե Մոսկվայում հարբած մարդկանց խմբերից բացի այլևս ոչ ոք չկու: Ոմանք ասում էին, թե մի կերպ պետք էր որևէ պատգամավորութիւն հավաքել. մյուսներն առարկում էին դրան և պնդում, թե պետք է զգուշաբար և խճապիւրեն կայսեր նախապատրաստել և ճշմարտութիւնը հայտնել նրան:

— Il faudra le lui dire tout de même...⁴ — ասում էին խմբի պարոնները: — Mais, messieurs...⁵

Դրութիւնն ալելի ծանր էր նրանով, որ կայսրը, խորհելով մեծահոգութիւն իր ծրագրերը, համբերութեամբ ետ ու առաջ էր գնում հատակագծի առաջ, երբեմն-երբեմն ձեռը շահատին դրած նայելով Մոսկվայի ճանապարհին և ուրախ ու հպարտ ժպտում:

¹ Իմ սիրելի, իմ քնքուշ, իմ խեղճ մոր:

² Իմ սիրեցյալ մորը նվիրված հաստատութիւն: Իմ մոր տունը:

³ Միծաղելի:

⁴ Այնուամենայնիվ պետք է նրան հայտնել:

⁵ Բայց, պարոններ...

— Mais c'est impossible...¹ — ուսերը թոթվելով, ասում էին շքախմբի պարոնները, չհամարձակվելով արտասանել ենթադրելի սարսափելի խոսքը՝ *le ridicule*...

Մինչդեռ կայսրը, հոգնելով իզուր սպասելուց և իր դերասանական հոտառութեամբ զգալով, որ շափազանց երկար տևող վեճ բոլորն է վերջիվերջո սկսում է կորցնել իր վեհութիւնը, ձեռով նշան արած: Լսվեց ազդանշան տվող թնդանոթի մի կըրակոց, և Մոսկվան գանազան կողմից շրջապատած զորքերը շարժվեցին դեպի Մոսկվա, դեպի Տվերսկայա, Կալուժսկայա և Դորոգոմիլովսկայա ուղեկալները: Հետզհետե ալելի և ալելի՛ արագ, միմյանց ատաղ տալով, վազուն քայլով ու վարդելով շարժվում էին զորքերը, ծածկվելով իրենց բարձրացրած փոշու ամպերի մեջ և իրենց աղաղակների ձուլվող զղրղյուններով թնդացնելով օդը:

Զորքերի շարժման հոսանքով տարված նապոլեոնը զորքերի հետ միասին հասավ մինչև Դորոգոմիլովյան ուղեկալը, բայց այնտեղ կրկին կանգ առավ և, ձիուց իջնելով, երկաթ ժամանակ ման եկավ Կամեր-Կալեժսկի հողապատնեշի մոտ, սպասելով պատգամավորութիւնը:

XX

Մինչդեռ Մոսկվան դատարկ էր: Այնտեղ դեռ մարդիկ կային, այնտեղ մնացել էին նախկին բնակիչների մեկ հիսուններորդական մասը, բայց քաղաքը դատարկ էր: Նա դատարկ էր, ինչպես դատարկ է լինում պարսմորից զրկված, մեռնող մեղվափեթակը:

Պարսմորից զրկված մեղվափեթակում այլևս կյանք չի լինում, շնայած որ մակերեսային հայացքից այդ փեթակը նույնպես կենդանի է թվում, ինչպես մյուս փեթակները:

Նույնպես ուրախ ու զվարթ, միջօրեի բարկ արևի շողերի մեջ մեղունները բոլորվում են պարսմորից զրկված փեթակը շուրջը, ինչպես նրանք բոլորվում են մյուս կենդանի փեթակների շուրջը, այդպիսի փեթակից էլ հեռվից մեղրի հոտ է գալիս. նրա միջից նույնպես մեղուններ են դուրս թռչում: Բայց

¹ Բայց դա անկարելի է:

բավական է ուշադրութեամբ դիտել այդ փեթակը, որպէսզի նկատվի, որ այդտեղ այլևս կշանք չկա: Մեղուները թռչում են ոչ այնպես, ինչպես կենդանի փեթակներում, մեղվապահը այլևս այն հոտը չի առնում, այն ձայնը չի լսում: Եթե մեղվապահը բախում է հիվանդ փեթակի պատը, ապա նա նախկին վայրկեանական, համերաշխ ու միասնական պատասխանի փոխարեն, տասնյակ հազարավոր մեղուների տփփոցի փոխարեն, մեղուներ, որոնք սպառնագին քաշում-թեքում են իրենց կտքը և իրենց թևերի արագաբախ զարկերով այդպիսի օդային կենսական ձայնք են առաջացնում, նա լսում է անշատ բզզ-զոցներ, որոնք աղմկալից լսվում են դառարկ փեթակի զանազան տեղերում: Փեթակի անցքից առաջվա պես մեղրի ու թույնի սպիրտային անուշ բուրմունք չի զգացվում, այնտեղից լեցունության ջերմութիւն չի փչում, այլ մեղրի հոտին միախառնվում է դատարկութեան ու նեխի հոտը: Անցքի մոտ այլևս չեն երևում զոհվելու պատրաստակամութեամբ փեթակը պաշտպանող պահակներ, որոնք ետքերնին վեր բարձրացրած տազնապ են շեփորում: Չկա այլևս այն միակերպ ու մեղմ հնչյունը, աշխատանքի թրթռումը, որ նման է եռման հնչյունին, այլ լսվում է անկարգութեան անհարթ ու տարածայն աղմուկ: Երկշտութեամբ ու խորամանկորեն փեթակի մեջ են մտնում և այնտեղից դուրս են գալիս սև, երկարավուն, մեղրով պատած ավարառու մեղուներ. նրանք չեն խայթում, այլ վրտանգից խուսափում են: Առաջ միայն բեռով էին մտնում փեթակը, և դուրս էին գալիս այնտեղից դատարկ մեղուներ: Այժմ փեթակից դուրս են թռչում բեռնված մեղուներ: Մեղվապահը բաց է անում ստորին կափարիչը և ուշադրութեամբ դիտում է փեթակի ստորին մասը: Մինչև ստորին հատակը կան ընկած նախկին սև, աշխատանքից հնազանդ և իրար ստից կախված և աշխատանքի անդադար շնչելուով մոմաթերթ պատրաստող հյութավոր մեղուների փոխարեն, քնած և հյութաբամ մեղուները փեթակի հատակով ու պատիկներով ցրվածորեն քարշ են գալիս զանազան կողմեր: Սոսնձով պատած և թևերի հովհարներով ավլած հատակի փոխարեն, հատակին ընկած են լինում մոմաթերթի կտորներ, մեղվի կղկղանք, հազիվ ոտները շարժող, կիսամեռ և արդեն մեռած և չհավաքված մեղուներ:

Մեղվապահը բաց է անում վերին կափարիչը և դիտում է փեթակի վերին մասը: Մեղրահացի բոլոր արանքները բռնած և ձագերին տաքացնող մեղուների շարքերի փոխարեն նա տեսնում է մեղրահացի վրա կատարվող բարդ ու հմուտ աշխատանքը, բայց արդեն ոչ այն կուսական վիճակում, ինչպես եղել է առաջ: Ամեն ինչ բարձիթով արած, ապականված է: Այլարառու սև մեղուները արագ ու գողտուկ վզղում-վխտում են, իրենց գործը տեսնելով. յուրայինները՝ հյութաբամ, կարճրիկ, ուժասպառ, կարծես ծերացած, դանդաղորեն քարշ են գալիս, առանց որևէ մեկին խանգարելու, ոչինչ շցանկանալով և կլանքի գիտակցութիւնը կորցրած: Բուները, մոզերը, թիթենիկները, թռած ժամանակ անմտորեն բախվում են փեթակի պատերին: Տեղ-տեղ մոմաթերթերի (մեռած ձագերով և մեղրոտ) միջև զանազան կողմերից զայրագին քրքրմընջյուն է լսվում: Որևէ տեղում երկու մեղու, հին սովորութեամբ ու հիշողութեամբ, մաքրելով փեթակի բույնը, գերագույն ճիգեր գործ դնելով դուրս են քաշում մեռած մեղվին կամ բոսին, իրենք էլ շիմանալով, թե ինչի համար են նրանք այդ անում: Մյուս անկյունում երկու այլ պատավ մեղուներ ծուլորեն կովում են, կամ մաքրվում, կամ միմյանց են կերակրում, իրենք էլ շիմանալով, թշնամաբար թե բարեկամաբար են նրանք այդ անում: Երրորդ տեղում մեղուների մի խումբ իրար սեղմելով, հարձակվում է որևէ զոհի վրա ծեծում ու խեղդում է նրան: Եվ թուլացած կամ սպանված մեղուն դանդաղորեն ու նրբափետրի պես թեթև, վերևից ընկնում է դիակների կույտերի մեջ: Մեղվապահը քանդում, բաց է անում երկու միջին մոմաթերթը, որպեսզի տեսնի բույնը: Նախկին հազարավոր, մեջք-մեջքի դեմ տված ու նստած և իրենց հարադատ գործի գերագույն զաղտնիքները պահող մեղուների միապադաղ սև շարքերի փոխարեն նա տեսնում է մեղուների հաջորդաբար վճատ, կիսակենդան ու քնած կմախքներ: Նրանք զրթնթե բոլորը մեռել են, իրենք այդ շիմանալով, նստած այն սրբութեան վրա, որն իրենք պահպանել են և որն այլևս չկա: Նրանցից նեխի ու մահվան հոտ է փչում: Նրանցից միայն մի քանիսն են շարժվում, բարձրանում, ալարկոտ թռչում ու նստում թշնամու ձեռին, ուժ չունենալով մեռնել, նրան խայթելով, մնացածները, մեռածները ձկնաթեփուկի նման հեշ-

տուժյամբ ցած են թափվում: Մեղվապահը կափարիչն իր տեղն է դնում, կազիճով նշում է անում փեթակի վրա և հարմար ժամանակ ընտրելով, կոտրատում և այրում է այն:

Այդպես դատարկ էր Մոսկվան, երբ Նապոլեոնը, հոգնած, անհանգիստ ու խոժոռադեմ երթևեկում էր Կամեր-Կոլեժսկի հողապատնեղի մոտ, սպասելով, որ թեև արտաքին, բայց նրա հասկացողությամբ անհրաժեշտ պատշաճությունը պահպանվի. պատգամավորությունն զա:

Մոսկվայի զանազան անկյուններում միայն մարդիկ դեռ անմտորեն շարժվում էին, պահպանելով հին օտվորությունները և չհասկանալով այն, ինչ անում էին:

Երբ Նապոլեոնին պատշաճ զգուշությամբ հայտնեցին, թե Մոսկվան դատարկ է, նա բարկացկոտ նայեց այդ լուրը հայտնողին և երեսը շրջելով շարունակեց լուռ երթևեկել:

— Կառքը բերե՛ք, — ասավ նա:

Նա նստեց կառեթը՝ հերթապահ ադյուտանտի հետ և զբնաց բաղաբի արվարձանը: «Moscou deserté! Quel événement invraisemblable¹», ասում էր նա ինքն իրեն:

Նա բաղաբ շփնաց, այլ կանգ առավ Գորոգոմիլովյան արվարձանի մի իջևանում:

Le coup de théâtre avait raté².

XXI

Չորքերը գիշերվա ժամը երկուսից մինչև ցերեկվա ժամը երկուսը անցան Մոսկվայի միջով և իրենց հետ տարան վերջին մեկնող բնակիչներին ու վիրավորներին:

Չորքի շարժման ժամանակ ամենամեծ խռնումը առելի ունեցավ Կամեննի, Մոսկվորեցկի և Յաուզսկի կամուրջների վրա:

Այն ժամանակ, երբ, Կրեմլի շուրջը երկու մասի բաժանված, զորքերը ճնշում էին իրար Մոսկվորեցկի և Կամեննի կամուրջների վրա, մեծ թվով զինվորներ, օգտվելով կանգ առնելուց և ննդավածքությունից, կամուրջներից հտ էին դառնում և գաղտա-

զողի ու անխոս՝ Բարսեղ Երոնեյի տաճարի մոտով ու Բորովիցկի դարբասների տակով վազում էին ետ՝ դեպի բարձր, դեպի Կարմիր հրապարակը, ուր նրանք ինչ-որ մի հոտաուությամբ զգում էին, որ կարելի է առանց դժվարության ուրիշի ապրանք վերցնել: Մարդկանց նույնպիսի մի բազմություն, ինչպես հավաքվում են էժանագին ապրանքների շուրջը: Եղվել էր Գոստինի դվորը, նրա բոլոր անցքերն ու միջանցքները: Բայց չկային առևտրականների սիրալիր-ձևացող, կանչող ձայները, չկային փերեզակները և գնորդ կանանց խայտաբղետ բազմությունները, — երևում էին միայն մուսուլմաններն ու շինեղներն անհրացան զինվորների, որոնք անխոս բեռնավորված դուրս էին գալիս կամ դատարկ մտնում էին խանութները: Առևտրականներն ու զործակատարները (սրանք քիչ էին) մոլորվածների պես, շրջում էին զինվորների արանքում, բացում ու փակում էին իրենց խանութները, և իրենք էլ այդ քաջերի հետ իրենց ապրանքները տանում էին ինչ-որ տեղ: Հրապարակում Գոստինի դվորի մոտ կանգնել էին թմբկահարները և հավաքի ազդանշան էին տալիս: Բայց թմբուկի ձայնը կողոպտիչ զինվորներին չէր ստիպում առաջվա պես գալ այդ կանչին, այլ, ընդհակառակը, ստիպում էր նրանց թմբուկից հեռու փախչել: Զինվորների միջև, խանութներում ու միջանցքներում երևում էին մոխրագույն: կաֆտան հագած և ածիլած գլխով մարդիկ: Երկու սպա, մեկը մուսուլմանի վրայից զցած շարժով, նիհար մուգ մոխրագույն ձի նստած, մյուսը շինելով ու առանց ձի, կանգնել էին Իլլինկայի անկյունում և խոսում էին ինչ-որ բանի մասին: Երրորդ սպան ձին քշած եկավ նրանց մոտ:

— Գնե՛րալը հրամայեց ի՛նչ գնով էլ լինի, անմիջապես դուրս քշել բոլորին: Սա մի բանի նման չի: Մարդկանց կեսը փախել է դեսուդեն:

— Դու այդ ո՞ւր ես գնում... Դուք ո՞ւր... — բռնաց նա երեք հետևակ զինվորների վրա, որ առանց հրացանի, շինեղների փեշերը բարձրացրած, նրա կողքով անցան խանութներից: — Կանգնեցնե՛ք, անպիտաննե՛ր:

— Այ, համեցեք հավաքեցեք դրանց, — պատասխանեց մյուս սպան: — Դրանց հավաքել չես կարող. պետք է շուտ զննել որ վերջինները չհեռանան, ահա բոլորը:

¹ Մոսկվան դատարկ է: Ռուսերի՝ անհավանական դեպք:

² Քաղաքի անկյուններից մեծ մասը ձախողվեց:

— Ինչպես գնալ, այնտեղ կանգնել սեղմվել են կամուրջի վրա և շեն շարժվում, թե՛ զորաշղթա պետք է դնել, որ վերջինների շփախշեն:

— Գնացե՛ք ուղղակի այնտեղ: Դրանց դուրս քշեցեք, — բոռաց ավազ սպան:

Շարժով սպան իջավ ձիուց, ձայն տվեց թմրկահարներին և նրանց հետ միասին մտավ կամարի տակ: Մի քանի զինվոր փախան խմբով: Կարմիր բ տիկները քթի երկո՛ կողմը՝ այտերի վրա, մի վաճառական, հաշվի հա՛ գիտտ անողոզող: արտահայտությունը կուշտ դեմքին, շտապ-շտապ ու ցուցամուրաբար, ձեռները թափահարելով, մոտեցավ սպային:

— Ձերդ բարեծնություն, — ասավ նա, — բարի եղեք պաշտպանեցեք: Մեզ համար հաշիվ չի մի որևէ շնչին բան մենք մեծ ուրախությունամբ համեցեք, հենց հիմա մահուգ դուրս բերեմ, ազնիվ մարդու համար թեկուզ երկու կտոր. ուրախությունամբ, որովհետև մենք զգում ենք, իսկ սա ուղղակի՛ ավազակություն է: Համեցե՛ք: Պահակ պետք է դնել, ինչ է. գոնե թողնեն փակենք...

Մի քանի վաճառական խմբվեցին սպայի շուրջը:

— Է՛, խոսելն ավելորդ է, — ասավ նրանցից մեկը, մի նիհար, խիստ դեմքով մարդ: — Գլուխ կորցնողը մազերի համար լաց չի լինի: Թո՛ղ վերցնեն՝ ո՛վ ինչ սիրում է: — Եվ նա ձեռը թափ տվեց եռանդուն շարժումով և կողքը դարձրեց գեպի սպան:

— Քեզ համար, Իվան Սիդորիչ, հեշտ է ասել, — բարկացած խոսեց առաջին վաճառականը: — Դուք համեցեք, ձերդ բարեծնություն:

— Ի՛նչ ասել, — գոռաց նիհարը, — ես էստեղ իմ երեք խանութում հարյուր հազարի ապրանք ունեմ: Էլ կարող ես պահել, երբ զորքը գնացել է: Է, աստծու բանն է:

— Համեցեք, ձերդ բարեծնություն, — ասավ առաջին վաճառականը, գլուխ տալով:

Սպան տարակուսանքի մեջ էր, և նրա դեմքին անվճռականություն էր երևում:

— Բայց իմ ի՛նչ բանն է, — բոռաց նա հանկարծ և արագ քայլերով գնաց առաջ, խանութների մոտով:

Մի բաց խանութից ծեծի և հայհոյանքի ձայներ էին գալիս, և այն ժամանակ, երբ սպան մոտենում էր այդ խանութին, նրա դռան միջից հրումով դուրս ընկավ մոխրագույն վերնազգեստով ու ամիլած զլխով մի մարդ:

Այդ մարդը, կուսակալ, փախավ վաճառականների ու սպայի կողքով: Սպան հարձակվեց խանութում եղած զինվորներին վրա: Բայց այդ ժամանակ լավեց Սոսկվորեցկի կամուրջի վրա կուտակված ահադին բազմությունն սարսափելի աղաղակը, և սպան դուրս վազեց հրապարակ:

— Ի՛նչ է պատահել: Ի՛նչ է պատահել, — հարցնում էր նա, բայց նրա ընկերն արդեն Բարսեղ Երանելիի տաճարի կողքով ձին քշում էր դեպի այդ աղաղակները:

Սպան հեծավ ձին ու քշեց նրա ետևից: Երբ նա մոտեցավ կամրջին, տեսավ քարշակներից վերցրած երկու թնդանոթ, հետևակ զորք, որ անցնում էր կամրջով, մի քանի շրջված սայլեր, մի քանի վախեցած դեմքեր և զինվորների ժպտածիծաղ երեսներ: Թնդանոթների մոտ կանգնած էր զույգ ձի լծած մի սայլ: Սայլի ետևը անիվներին կալած կուշ էին եկել շորս բարակ-շներ՝ վզակապները վզներին: Սայլի վրա դեզի շափ իրեր էին բարձել, և ամենաբարձր տեղը, երեսայի՛ ոտները դեպի վեր դրած աթոռի կողքին նստել էր մի կին, որ ճշում, ծղրտում էր հուսահատորեն: Ընկերները պատմեցին սպային, թե բազմությունն աղաղակն ու կնոջ ծղրտոցն առաջացան նրանից, որ ձին բազմության վրա քշած գնեցրալ Երմուլովը, իմանալով, որ զինվորները ցրվում են խանութները, իսկ բնակիչների բազմությունը բռնել-կտրել է կամուրջը, հրամայեց թնդանոթները վերցնել քարշակներից և ձեռքնել, թե նա կրակելու է կամուրջի վրա: Բազմությունը, սայլերը շրջելով, միմյանց ճնշելով, հուսահատորեն աղաղակելով ու սեղմվելով, ազատեց կամուրջը, և զորքն առաջ շարժվեց:

XXII

Մինչդեռ քաղաքն ինքը դատարկ էր: Փողոցներում համարյա մարդ չկար: Բոլոր զարբաններն ու խանութները փակ էին. մի երկու տեղ՝ օղեսների մոտ լսվում էին մենակ մարդկանց կանչի կամ հարբածների երգ: Ոչ մի ձիավոր, ոչ մի կառք չէր

երևում փողոցներում, և հազվադեպ էր լսվում հետիոտն անցնողի քայլերը: Պովարսկայա փողոցը բոլորովին խաղաղ էր ու ամայի: Ռոստովների տան հսկայական բակում թափված էին խոտի կրճոնքներ, մեկնած սայլի փթիլը ու շէր երևում և ոչ մի մարդ: Ռոստովների ամբողջ բարիքով թողած տան մեծ հյուրասրահում կային երկու մարդ: Դրանք էին դեռնապան Իգնատը և կազակ Միշկան, Վասիլիչի թոռը, որ պապի հետ մնացել էր Մոսկվայում: Միշան կլավիկորդը (դաշնամուր) բացած՝ մի մատով նվագում էր նրա վրա: Դռնապանը, ձեռները կանթած և ուրախ ժպտալով, կանգնել էր մեծ հայելու առաջ:

— Այ, լավ է չէ, քեռի՛ Իգնատ, — ասավ տղան, հանկարծ սկսելով երկու ձեռով ստեղծներին խփել:

— Սրա՛ն տես, — պատասխանեց Իգնատը, զարմանալով, թե ինչպես է հետզհետե ավելի ու ավելի ժպտում իր դեմքը հայելու մեջ:

— Անամոթնե՛ր: Իսկպպես, անամոթնե՛ր, — ասավ նրանց ետևից կամացուկ ներս մտնող Մավրա Կուզմինիշնայի ձայնը: — Հաստառեխն ինչպես է ատամները ցցել: Էլ բան ու գործ չունեք: Այնտեղ դեռ ամեն բան թափած-թափթփված է: Վասիլիչի հոգին դուրս եկավ: Սպասե՛ք:

Իգնատը, գոտին ուղղելով, այլևս չժպտալով ու աչքերը խոնարհած դուրս եկավ սենյակից:

— Մորաքույր, ես կամաց էի խփում, — ասավ տղան:

— Ես քեզ կամաց ցո՛ւյց կտամ: Զարաճճի՛, — բոռաց Մավրա Կուզմինիշնան, ձեռը նրա վրա թափ տալով: — Գնա՛, ինքնաեռ դիր պապիդ համար:

Մալրա Կուզմինիշնան, փոշին սրբելով, կլավիկորդը ծածկեց և՛, ծանր հոգոց քաշելով, դուրս եկավ հյուրասրահից և մուտքի դուռը փակեց:

Բակը դուրս գալով՝ Մավրա Կուզմինիշնան մտածեց, թե հիմա ո՛ւր գնա. կից շե՛նքը Վասիլիչի մոտ թեյելու, թե՛ խորզանոցը — հավաքելու այն, ինչ մնացել է անհավաք:

Խաղաղ փողոցում արագ քայլերի ձայն լսվեց: Քայլերը կանգ առան բակի դռան մոտ. լեզվակն սկսեց շիկշիկալ մեկի ձեռի տակ, որ աշխատում էր բանալ այն:

Մավրա Կուզմինիշնան մոտեցավ դռնակին:

— Ո՛ւմ եք ուղում:

— Կոմսին: Կոմս Իլյա Անդրեյիչ Ռոստովին:

— Բայց գու՞ր ո՞վ եք:

— Ես սպա եմ: Ուզում եմ նրան տեսնել, — ասավ ուսական մի դուրեկան ու աղայական ձայն:

Մավրա Կուզմինիշնան դռնակը բաց արավ: Եվ բակը մըտավ մի 18 տարեկան կլորագեմ սպա, արտաքինով Ռոստովների նման:

— Մեկնել են, աղաս: Երեկ մեկնեցին, — սիրալիրությամբ ասավ Մավրա Կուզմինիշնան:

Ջահել սպան, դռան մեջ կանգնած, կարծես անվճռակալեռության մեջ՝ մտնի ներս թե շմտնի, լեզուն ճտացրեց:

— Ա՛խ, ափսոս, — ասավ նա: — Երեկ պիտի գայի... Ա՛խ, ափսոս...

Մինչ այդ Մավրա Կուզմինիշնան ուշադիր ու կարեկցանքով նայում էր երիտասարդի՝ Ռոստովների ցեղի ծանոթ դիմագծերին, հագի պատառոտված շինելին ու մաշված կոշիկներին:

— Դուք կոմսին ինչո՞ւ համար էիք ուզում, — հարցրեց նա:

— Դե... ի՛նչ արած, — վշտացած ասավ սպան և բռնեց դռնակը, կարծես ցանկանալով գնալ:

Նա նո՛ր կանգ առավ անվճռակալության մեջ:

— Գիտե՛ք ինչ, — հանկարծ ասավ նա: — Ես կոմսի ազգականն եմ, և նա միշտ շատ բարի է եղել զ՛լ պի ինձ: Այ, տեսնում եք (նա մի բարի և ուրախ ժպտով նայեց իր վերարկուն ու կոշիկներին), և մաշվել են և փող բան չունեմ. ուզում էի կոմսին խնդրել...

Մավրա Կուզմինիշնան թույլ շտվեց, որ նա իր խոսքը վերջացնի:

— Մի բոպե սպասեցեք, աղաս: Մի բոպե, — ասավ նա:

Եվ հենց որ սպան ձեռը վերցրեց դռնակից, Մավրա Կուզմինիշնան շուտ եկավ ու արագ, պառավական քայլերով գնաց տան ետին բակը՝ իր թևաշենքը:

Այն ժամանակ, երբ Մավրա Կուզմինիշնան վազում էր իր սենյակը, սպան, գլուխն իջեցրած ու իր պատառոտված կոշիկներին նայելով, թեթեակի ժպտալով, սկսեց գնալ-գալ բակում: Ձեռքան ցավալի է, որ քեռին այստեղ չի: Բայց ի՛նչ

հիանալի պառաւ է: Ո՞ւր գնաց: Ինչպե՞ս իմանամ, թե որ փողոցներով ավելի շուտ կհասնեմ գնդին, որը հիմա պիտի անցնի դեպի Ռագոժսկայա», մտածում էր այդ ժամանակ երիտասարդ սպան: — Մավրա Կուզմինիչնան՝ վախեցած և դրա հետ միասին վճռական դեմքով, ձեռին ծալած գծավոր մի թաշկիտակ բռնած, դուրս եկավ անկյունից: Դեռ սպային չհասած, մի քանի քայլի վրա նա թաշկիտակը բաց արավ, հանեց այնտեղից սպիտակ 25 ուրլիանոց մի թղթադրամ և աճապարանքով տվեց սպային:

— Եթե նորին պայծառափայլութիւնը տանը լիներ, հայտնի բան է, նա, իհարկե, որպես ազգական... բայց հրես, գուցե... հիմա...

Մավրա Կուզմինիչնան ամառեց և շփոթվեց: Բայց սպան, չհրաժարվեց և շտապելով, վերցրեց թղթադրամը և շնորհակալութուն հայտնեց Մավրա Կուզմինիչնային:

— Եթե կոմսը տանը լիներ, — ներողութուն խնդրելով՝ շարունակում էր Մավրա Կուզմինիչնան: — Քրիստոսը ձեզ հետ, աղաս: Աստված փրկի ձեզ, — ասում էր Մավրա Կուզմինիչնան, սպային գլուխ տալով ու ճանապարհ դնելով:

Սպան, կարծես ինքն իր վրա ծիծաղելով, ժպտալով ու գլուխն օրորելով, գրեթե սուրալով վազեց դատարկ փողոցով՝ իր գնդին հասնելու՝ Յուլզակի կամուրջի մոտ:

Իսկ Մավրա Կուզմինիչնան թաց աչքերով դեռ երկար կանգնած էր փակ դռան առաջ, գլուխը մտահոգ օրորելով ու զգալով մայրական անսպասելի քնքշանք ու խղճահարուժիւն դեպի իրեն անծանոթ այդ փոքրիկ սպան:

XXIII

Վարվառկայում գտնվող անավարտ տնից, որի ներքեր օղեստուն էր, հարբած կանչեր ու երգեր էին լսվում: Փոքրիկ, կեղտոտ սենյակում, սեղանի շուրջը դրված նստարաններին նստած էին տասը գործարանայիններ: Նրանք բոլորն էլ հարբած, քրտնած, պղտորած աչքերով, իրենց լարելով ու բերանները լայն բանալով, ինչ-որ երգ էին երգում: Նրանք երգում էին իրարից ջոկ, դժվարութամբ, ճիզով, ըստ երևույթին, ոչ թե նրա համար, որ ցանկանում էին երգել, այլ միայն նրա

համար, որ ցույց տան, թե իրենք հարբած են և ուրախանում են, քեֆ անում: Նրանցից մեկը, մի բարձրահասակ խարտյաշ երիտասարդ՝ մաքուր կապույտ կապան հագին, կանգնել էր նրանց վերև: Բարակ ուղիղ քթով նրա դեմքը գեղեցիկ կլիներ, եթե չլիներ նրա նուրբ, սեղմված, անդադար շարժվող շուրթերը, և պղտոր կիտած հոնքերով անշարժ աչքերը: Նա կանգնել էր երգողների վերևը և, ըստ երևույթին, իրեն ինչ-որ բան երևակայելով, հանդիսավոր ու կոպտորեն թափահարում էր նրանց գլխավերև մինչև արմուկներ քշտած սպիտակ ձեռք, որի կեղտոտ մատներն անբնական կերպով աշխատում էր շեղել: Նրա կապայի թևերն անդադար կախ էր ընկնում, և երիտասարդն ամենայն խնամքով ձախ ձեռով քշտում էր նորից, կարծես առանձնապես կարևոր էր, որ այդ սպիտակ, ջղուտ թափահարվող ձեռք լինի անպայման մերկ: Երգի կեսին, նախասենյակում, մուտքի առաջ լավեցին կովի ու հարվածների ձայներ:

Բարձրահասակ երիտասարդը ձեռք թափ տվեց:

— Շաբա՛շ, — գոչեց նա հրամայաբար: — Կոխվ է, տղերք, — և նա, շարունակելով թևքը քշտել, դուրս եկավ դուռը:

Գործարանայինները գնացին նրա հետևից: Գործարանայինները, որ այդ առավոտ բարձրահասակ երիտասարդի ղեկավարութամբ խմում էին օղեստանը, օղեվաճառի համար կաշի էին բերել գործարանից, և դրա փոխարեն նրանց օղի էր սուրվել: Հարևան դարբնացի դարբինները, լսելով օղեստան քեֆը և կարծելով, թե օղեստունը ջարդել են, զոռով ուզում էին ներս խուժել: Ու դռան առաջ կոխվ էր սկավել:

Օղեվաճառը դռան մեջ կոխում էր դարբնի հետ, ու այն ժամանակ, երբ գործարանայինները դուրս էին գալիս, դարբինն օղեվաճառից պոկվելով, երեսնիվայր ընկավ սալահատակին: Մյուս դարբինը խուժում էր դեպի դուռը, կրծքով սեղմելով օղեվաճառին:

Թևքերը քշտած երիտասարդը դեռ քայլելիս խփեց ներս խուժող դարբնի երեսին և ճչաց վայրենաբար.

— Տղե՛րք, մերոնց խփո՛ւմ են:

Այդ ժամանակ առաջին դարբինը վեր կացավ գետնից և, ջարդված դեմքի արյունը ճանկատելով, գոռաց լալկան ձայնով.

— Հավա՛ր: Սպանեցի՛ն... Մարդ սպանեցի՛ն: Եղբայրե՛նե՛ր...

— Օ, ամա՛ն, սպանեցին, սպանեցին մարդուն, — ծղրու-
ւոց հարեան դարբասից դուրս եկած մի կին:

Բազմութիւնը հավաքվեց արշունաթաթախ դարբնի շուրջը:

— Քիչ մարդ ես թալանել, տկորացրել, — ասավ ինչ-որ
մեկի ձայնը, օղեվաճառին դիմելով. — ինչո՞ւ ես մարդուն
սպանել: Ավազա՛կ:

Բարձրահասակ երիտասարդը, դուռն անաչ կանգնած, պըղ-
տոր աչքերը մեկ դարձնում էր օղեվաճառի վրա, մերթ դարբնի
վրա, կարծես կշռադատելով, թե հիմա ո՞ւմ հետ է կովելու:

— Մարդասպա՛ն, — հանկարծ բղավեց նա օղեվաճառի
վրա: — Կապեցեք սրան, տղերք:

— Ո՞նց չէ, ինձ նման մեկին կապել ես, — գոչեց օղեվա-
ճառը, պաշտպանվելով իր վրա հարձակվող մարդկանցից, և
գլխարկը վերցնելով՝ նետեց գետին: Այդ գործողութիւնը
կարծես ինչ-որ խորհրդավոր ու սպառնալից նշանակութիւն
ունեցավ. գործարանայինները, որ շրջապատել էին օղեվա-
ճառին, կանգ առան անվճռականութեան մեջ:

— Կարգը, ախպեր ջան, ես շատ լավ գիտեմ: Թաղապետի
մոտ կերթամ: Կարծո՞ւմ ես, չեմ գնա: Հիմա ավազակութիւն
անել ոչ ոքի թույլ չեն տալիս, — գոռաց օղեվաճառը, գլխարկը
վերցնելով:

— Գնա՛նք, ում ես վախեցնում: Գնա՛նք... սրա՛ն տես, —
կրկնեցին մեկը մյուսի ետևից օղեվաճառն ու բարձրահասակ
երիտասարդը, և երկուսը միասին փողոցով շարժվեցին առաջ:

Արնաթաթախ դարբինը գնում էր նրանց հետ միասին:
Գործարանայիններն ու կողմնակի մարդիկ խոսելով ու աղա-
ղակելով գնացին նրանց ետևից:

Մարտեցիկի անկյունում, փակափեղկերը դրած մի մեծ տան
առաջ, որի վրա կոշկակարի ցուցանակ կար, կանգնած էին քսան
կոշկակար՝ վճատ դեմքով, նիհար, հյուժված մարդիկ՝ խալաթ-
ներ ու պատառոտված կապաններ հագած:

— Նա թող ժողովրդի հաշիվը փակի, ինչպես հարկն է, —
ասում էր մի նիհար, ցանցառ մորուքով և հոնքերը կիտած վար-
պետ: — Թե չէ, ի՞նչ, նա մեր արշունը ծծեց ու պրծավ: Նա մեզ
խաբեց, մի ամբողջ շաբաթ խաբեց: Հիմի էլ էտեղ հասցրեց
ու ինքը թողեց-գնաց:

Ժողովրդին և արնաթաթախ մարդուն տեսնելով՝ խոսող
վարպետը լսեց, և բոլոր կոշկակարները հապշտապ հետաքր-
քըրութեամբ միացան շարժվող բազմութեան:

— Էս ժողովուրդն ո՞ւր է գնում:

— Պարզ է ո՛ւր, իշխանութեան մոտ:

— Հը, ճի՛շտ է, որ մերոնք չեն հաղթել:

— Բա դու ի՛նչ էիր կարծում: Տես հիա ժողովուրդն ի՛նչ
է ասում:

Լսվեցին հարցումներ ու պատասխաններ: Օղեվաճառը
օգտվելով բազմութեան ավելանալուց, ետ մնաց ժողովրդից և
վերադարձավ իր օգետները:

Բարձրահասակ երիտասարդ գործարանայինը, շնկատե-
լով իր հակառակորդ օղեվաճառի անհայտանալը, մերկ ձեռը
թափահարելով, խոսում էր անդադար, դրանով բոլորի ուշա-
դրութեանը հրավիրելով իր վրա: Եվ ժողովուրդն էլ գլխա-
վորապես մոտենում էր նրան, կարծելով թե նրանից կստանա
խրեն գրադեցնող բոլոր հարցերի լուծումը:

— Նա ուղում էր կարգ ցույց տալ, օրենք ցույց տալ, դրա
համար իշխանութիւն կա: Ծի՛շտ եմ ասում, ուղղափառներ, —
ասում էր բարձրահասակ երիտասարդը, հազիվ նկատելի ժղպ-
տալով:

— Նա կարծում է, որ իշխանութիւն չկա՞: Մի՞թե առանց
իշխանութեան կարելի է: Թե չէ նրանց կողոպտող շատ կլինի:

— Դատարկ խոսելու ինչ կա, — ասին բազմութեան մեջ, —
էդպես ուրեմն թողնո՞ւմ են Մոսկվան: Քեզ հանաքով են
տանել, իսկ դու հավատացել ես: Ի՞նչ անենք, որ մեր զորքը
գնում է: Էնպես թողել են՞ գնա: Դրա համար իշխանութիւն
կա: Հրե լսիր, ժողովուրդն ի՛նչ է ասում, — ասում էին բարձ-
րահասակ երիտասարդին ցույց տալով:

Կիտայ-գորոզի պարսպի մոտ մարդկանց մի ուրիշ փոքրա-
թիվ խումբ շրջապատել էր Ֆրիգե շինել հագած մի մարդու,
որ ձեռին բռնել էր մի թուղթ:

— Հրամա՛ն, հրամա՛ն են կարգում, — լսվեց բազմութեան մեջ, և ժողովուրդը խուժեց դեպի
կարդացողը:

Ֆրիգե շինել հագած մարդը կարդում էր օգոստոսի 31-ի
աֆիշը: Երբ բազմութիւնը շրջապատեց նրան, նա կարծես

շփոթվեց, բայց բարձրահասակ երիտասարդի պահանջով, որ խցկվել էր նրա կողքը, նա ձայնի թեթև դողոցով սկսեց աֆիշը կարգալ սկզբից:

«Ես առավոտը վաղ գնում եմ գերապայծառ իշխանի մոտ, — կարդում էր նա (գերապայծառ, — հանդիսավորապես, բերանով ժպտալով ու հոնքերը կիտելով կրկնեց բարձրահասակ երիտասարդը), — որպեսզի նրա հետ բանակցեմ, գործեմ և գործերին օգնեմ շարագործներին ոչնչացնելու. մենք էլ կրսկրանք նրանց հոգին... — շարունակեց կարդացողը և կանգ առավ... (Տեսա՞ր, — հաղթական բացականչեց երիտասարդը: — Նա բու ամբողջ դիտտանցիան կխորտակի...) հանել և այդ հյուրերին սատանայի ծոցն ուղարկել. ես ճաշին ետ կգամ և գործի կանցնենք. կանենք, կավարտենք և շարագործների կաշին կբերթենք»:

Վերջին խոսքերը կարդացողն ընթերցեց լիակատար լր՝ ության մեջ: Բարձրահասակ երիտասարդը տխրություն բռնարհեց գլուխը: Ակներև էր, որ վերջին այդ բառերը ոչ ոք չէր հասկացել: Մանավանդ «ես վաղը ճաշին կգամ» խոսքերը, ըստ երևույթին, վշտացրին անգամ թե կարդացողին, թե ունկնդիրներին: Ժողովուրդը տրամադրված էր բարձր հանգի, իսկ դա չափազանց պարզ էր և ավելորդորեն-հասկանալի. դա հենց այն էր, որ նրանցից յուրաքանչյուրը կարող էր ասել և որ այդ իսկ պատճառով չէր կարող ասել բարձրագույն իշխանությունից եկած հրամանը:

Բոլորը կանգնել էին վհատ լուծյան մեջ: Բարձրահասակ երիտասարդը շուրթները շարժում էր և երերվում:

— Նրան չհարցնե՞նք... Ի՞նչ էր կա... Ո՞նց չէ, կհարցնե՞ս... Ի՞նչ կա որ... Նա կասի... — հանկարծ լավեց բազմությունն և հարցնեց, և բոլորի ուշադրությունը դարձավ մի կողքի վրա, որի մեջ նստել էր ոստիկանապետը. նրան ուղեկցում էին երկու հեծյալ դրագուններ:

Ոստիկանապետը, որ այդ առավոտ, կոմսի հրամանով, գնացել էր բարաքները այրելու և այդ հանձնարարությունը շարժելով շահել էր մեծ գումար, որն այդ րոպեին գտնվում էր մոտը՝ գրպանում, տեսնելով դեպ իրեն շարժվող մարդկանց բազմությունը, կառապանին հրամայեց կանգ առնել:

— Ի՞նչ մարդիկ եք, — գոռաց նա բազմության վրա, որ ցրված ու երկչուտ մոտենում էր նրա կողքին:

— Ի՞նչ մարդիկ եք: Ձե՛զ եմ հարցնում, — կրկնեց ոստիկանապետը, պատասխան չստանալով:

— Սրանք, ձերդ ազնվություն, — ասավ Ֆրիզե շինելով գրագիրը: — Սրանք, ձերդ ազնվություն, պայծառափայլ կոմսի հրամանով, իրենց կյանքը շինալելով, ցանկանում են ծառայել, օգտակար լինել, և ոչ թե բունտ սարքել, ինչպես ասված է պայծառափայլ կոմսի...:

— Կոմսը չի մեկնել, նա այստեղ է, և ձեր մասին կարգադրություն կլինի, — ասավ ոստիկանապետը: — Քշի՛ր, — ասավ նա կառապանին:

Բազմությունը կանգ առավ, խմբվելով նրանց շուրջը, ո՛վքեր լսել էին այն, ինչ ասել էր իշխանությունը, և նայելով հեռացող կառքի ետևից:

Ոստիկանապետն այդ ժամանակ վախեցած ետ նայեց, ինչոր բան ասավ կառապանին, և ձիերը գնացին ավելի արագ:

— Խա՛բեց, տղերք: Գնանք իրա մոտ, — գոռաց բարձրահասակ երիտասարդը: — Մի՛ թողնեք, տղերք: Թող հաշիվ տա մեզ: Բռնեցե՛ք, — բացականչեցին մի քանի ձայներ, և ժողովուրդը վազեց կառքի ետևից:

Բազմությունը ոստիկանապետի ետևից, բարձրաձայն խոսելով գնաց դե՛ռի Լուրյանկա:

— Ինչ է, աղաներն ու վաճառականները՝ բոլորը քաղաքից գնացել են, իսկ մենք դրա համար կորչելու ենք: Մենք շուն ենք, ի՞նչ է, — լավում էր հաճախ բազմության միջից:

XXIV

Սեպտեմբերի 1-ի երեկոյան, Կուտուզովի հետ ունեցած տեսակցությունից հետո, կոմս Ռաստոպչինը, վշտացած ու վիրավորված այն բանից, որ իրեն ռազմական խորհրդակցություն չէին հրավիրել, որ Կուտուզովը ոչ մի ուշադրություն չէր դարձրել նրա այն առաջարկի վրա, որ ինքը մասնակցություն ունենա մայրաքաղաքի պաշտպանությանը, և զարմացած այն նոր, ճամբարում իրեն համար պարզված կարծիքից, որի համաձայն մայրաքաղաքի անդորրության և նրա հայրե-

նասիրական տրամադրութեան հարցը ոչ միայն երկրորդական, այլև ավելորդ ու չնչին հարց էր դառնում, — վշտացած, վիրավորված ու զարմացած այդ բոլորից՝ կոմս Ռաստոպչինը Մոսկվա վերադարձավ, Ընթրելուց հետո, կոմսն. առանց հանվելու պատկեց բազմոցի վրա. ժամը 1-ին նրան արթնացրեց բանբերը, որը Կուսուզովից նամակ էր բերել: Նամակում ասված էր, թե քանի որ զորքերը նահանջում են Մոսկվայից այս կողմ դեպի Ռյազանի ճանապարհը, ապա չի՞ հաճի արդյոք կոմսը ոստիկանական պաշտոնյաներ ուղարկել՝ գորբը քաղաքից անցկացնելու համար: Այդ լուրը նորութուն չէր Ռաստոպչինի համար: Ոչ միայն երեկ Պոկլոննայա գորայի վրա Կուսուզովի հետ ունեցած տեսակցութունից, այլև հենց Բորոգինոյի ճակատամարտից հետո, երբ Մոսկվա եկող բոլոր գեներալները միաբերան ասում էին, թե չի կարելի ճակատամարտ տալ, և երբ կոմսի թուլյալութամբ ամեն գիշեր քաղաքից արդեն դուրս էին տանում պետական գույքը և բնակիչների կեսը հեռացել էր, կոմս Ռաստոպչինը գիտեք, որ Մոսկվան թողնելու է, բայց՝ այնուամենայնիվ, այդ լուրը, որը հայտնված էր հասարակ գրութեան ձևով, որի հետ միասին կար Կուսուզովի կարգադրութունը և որն ստացվել էր գիշերը, առաջին քնի միջոցին, զարմացրեց ու շղայնացրեց կոմսին:

Հետագայում, բացատրելով իր այդ ժամանակաշրջանի գոյ ժուճնութունը, կոմս Ռաստոպչինն իր հուշերում մի բան անգամ նշել է, թե ինքն այն ժամանակ երկու կարևոր նպատակ է ունեցել. De maintenir la tranquillité à Moscou et d'en faire partir les habitants¹: Եթե ընդունենք այդ կրկնակի նպատակը, ապա Ռաստոպչինի բոլոր գործողութունները կլինեն անբասիր: Ինչո՞ւ դուրս չէին բերել Մոսկվայի սրբութունները, զենքը, փամփուշտը, վառոդը, հացի պաշարը. ինչո՞ւ հազարավոր բնակիչների խաբել էին, թե Մոսկվան չեն հանձնի թշնամուն, և նրանց քայքայման պատճառ դարձել: — Նրա համար, որ մայրաքաղաքում անդորրութուն պահպանվի, պատասխանում է կոմս Ռաստոպչինի բացատրութունը: Ինչո՞ւ էին պաշտոնատեններից դուրս տարվում անպետք թղթերի

¹ Հանդատութուն պահպանել Մոսկվայում և բնակիչներին դուրս բերել քաղաքից:

կապերը և լեպպիխի օդապարիկն ու այլ առարկաներ: — Նրա համար որ քաղաքը դատարկ մնար, պատասխանում է կոմս Ռաստոպչինի բացատրութունը: Բավական է միայն ընդունել, որ որևէ բան սպանում էր ժողովրդի անդորրութեանը, և ամեն մի գործողութուն արդարացած կլինի:

Տեղորի բոլոր սարսափները հիմնվել են միայն ժողովրդի անդորրութեան նկատմամբ ունեցած հոգատարութեան վրա՞ Իսկ ի՞նչի վրա էր հիմնված կոմս Ռաստոպչինի՞ ժողովրդի անդորրութեան նկատմամբ ունեցած վախը 1812 թ. Մոսկվայում: Ի՞նչ հիմք կար ենթադրելու, որ քաղաքում խռովութուն սարքելու տրամադրութուն է եղել: Բնակիչները հեռանում էին. զորքերը, նահանջելով, լցվում էին Մոսկվայ ինչո՞ւ պետք է դրա պատճառով ժողովուրդը խռովութուն սարքեր:

Ոչ միայն Մոսկվայում, այլև ամբողջ Ռուսաստանում՝ թըշնամու ներս մտնելու ժամանակ խռովութեան նման ոչ մի բան չպատահեց: Սեպտեմբերի 1-ին և 2-ին տասը հազար մարդուց ավելի էր մնացել Մոսկվայում, և գլխավոր հրամանատարի տան առաջ հավաքված ամբոխից (որին ինքը. գլխավոր հրամանատարն էր կանչել) բացի ոչինչ չի եղել: Ակներև է, որ ավելի ևս քիչ պետք էր սպասել, որ ժողովրդի մեջ հուզում կառաջանա, եթե Բորոգինոյի ճակատամարտից հետո, երբ Մոսկվայի պարպումն ակներև կամ գոնե հավանական դարձավ, կոմս Ռաստոպչինը զենք բաժանելով և աֆիշներով ժողովրդին հուզելու փոխարեն միջոցներ ձեռք առնել՝ բոլոր սրբութունները, վառոդը, արկերը և դրամը դուրս բերելու համար և ուղղակի հայտարարեք ժողովրդին, որ Մոսկվան թողնվում է:

Ռաստոպչինը, այդ դուրսբերոքը, տաքարյուն մարդը, որը միշտ շփում ուներ վարչական բարձր շրջանների հետ, թեև հայրենասիրական զգացմունքի տեր, բայց ոչ մի գաղափար չուներ այն ժողովրդի մասին, որին նա մտադիր էր կառավարել թշնամու Սմոլենսկ մտնելու հենց առաջին պահից Ռաստոպչինն իր երևակայութեան մեջ իրեն հատկացրել էր «Ռուսաստանի սրտի» ժողովրդական զգացումների ղեկավարի գերբ: Նրան ոչ միայն թվում էր (ինչպես այդ թվում է յուրաքանչյուր վարչագետի), թե ինքն էր ղեկավարում Մոսկվայի բնակիչներին արտաքին գործողութունները, այլև թվում էր, թե ի՞նչ

դեկավարում էր նրանց տրամադրութիւնը իր այն կոչերի և աֆիշների միջոցով, որոնք գրվում էին ցինիկ լեզվով, որը ժողովուրդին իր շրջանում արհամարհում է և որը նա չի հասկանում, երբ լսում է այն վերից: Ժողովրդական զգացումների բեկավարի գեղեցիկ դերն այնքան զուր եկավ Ռաստոպչինին, նա այնպես ընտելացավ դրան, որ այդ դերից զուրս գալու անհրաժեշտութիւնը, առանց որևէ հերոսական էֆեկտի Մոսկվան թողնելու անհրաժեշտութիւնը՝ անսպասելի կերպով ծառայեց նրա առաջ, և նա հանկարծ կորցրեց իր ոտքերի տակի այն հողը, որի վրա նա կանգնած էր, և բնավ չգիտեր, թե ինչ անի: Նա թեև գիտեր, բայց մինչև վերջին րոպեն ամբողջ հոգով չէր հավատում, որ Մոսկվան կթողնվի, և ոչինչ չէր անում այդ նպատակով: Բնակիչները հեռանում էին՝ հակառակ նրա կամքի: Եթե տեղափոխում էին պաշտոնատները, ապա միայն պաշտոնյաների պահանջմամբ, որոնց հետ դժվարութեամբ էր համաձայնում կոմսը: Իսկ ինքն զբաղված էր միայն այն դերով, որ ինքն իր համար ստեղծել էր: Ինչպես այդ հաճախ պատահում է վառ երևակայութիւն ունեցող մարդկանց, նա վաղուց արդեն գիտեր, որ Մոսկվան կթողնեն, բայց զիջե՞ր միայն դատողութեամբ, մինչդեռ ամբողջ հոգով չէր հավատում դրան, չէր երևակայում այդ նոր դրութիւնը:

Նրա ամբողջ գործունեութիւնը, փութաջան ու եռանդուն (թե այդ գործունեութիւնը որքան օգտակար էր և ինչպես էր անդրադառնում ժողովրդի վրա, այդ այլ հարց է), նրա ամբողջ գործունեութիւնն ուղղված էր այն բանին, որ բնակիչների մեջ հարուցի այն զգացումը, ինչ ինքն ուներ — հայրենասիրական ատելութիւն դեպի Ֆրանսացիները և վատահուծիւն իր անձի նկատմամբ:

Բայց երբ դեպքն սկսեց իր իսկական պատմական շափերն ընդունել, երբ պարզվեց, որ բավական չէ միայն խոսքերով արտահայտել իր ատելութիւնը դեպի Ֆրանսացիները, երբ անհնարին էր անգամ ճակատամարտով արտահայտել այդ ատելութիւնը, երբ իր անձի նկատմամբ ունեցած վատահուծիւնն անօգտակար գտնվեց միայն Մոսկվայի խնդրի վերադերմամբ, երբ ամբողջ բնակչութիւնը, մի մարդու պես, թողնելով իր կայքը, հեռացավ Մոսկվայից, այդ բացասական գործողութեամբ ցույց տալով իր ժողովրդական զգացումը

բովանդակ ուժը, — այդ ժամանակ Ռաստոպչինի ընտրած դերը հանկարծ անիմաստ դարձավ: Նա հանկարծ իրեն զգաց մենակ, թույլ ու ծիծաղելի, ոտքերի տակի հողը կորցրած:

Երբ Ռաստոպչինը՝ բնից արթնանալով, ստացավ Կուտուզովի ստոն ու հրամայական գրութիւնը, նա իրեն այնքան ավելի ջղայնացած զգաց, որքան ավելի հանցավոր էր զգում իրեն: Մոսկվայում մնում էր այն ամենը, ինչ հենց նրան իր հանձնված, այն ամբողջ պետական զույքը, որը նա պետք է զուրս բերեր քաղաքից: Իսկ այդ ամենը զուրս բերելն անհնարին էր:

«Իսկ ո՞վ է հանցավոր դրա համար, ո՞վ հասցրեց այստեղ», մտածում էր նա: «Հասկանալի է, ո՞չես: Ես ամեն ինչ պատրաստել էի, ես Մոսկվան պահում էի, ա՛յ, ինչպես: Եվ ահա թե նրանք բանն ուր հասցրին: Սրիկանե՛ր, դավաճանե՛ր», մտածում էր նա, առանց պարզորեն որոշելու այն, թե ո՞վքեր էին այդ սրիկաներն ու դավաճանները, բայց անհրաժեշտութիւն զգալով՝ ատել այդ ինչ-որ դավաճաններին, որոնք հանցավոր էին այդ կեղծ ու ծիծաղելի դրութեան համար, որի մեջ նա գտնվում էր:

Այդ ամբողջ գիշերը կոմս Ռաստոպչինը կարգադրութիւններ էր անում, որպիսիք ստանալու համար նրա մոտ էին գալիս Մոսկվայի բոլոր կողմերից: Մերձավորները երբեք կոմսին այդքան մոտջլ ու ջղայնացած չէին տեսել:

«Ձե՛րդ պայծառափայլութիւն, ժառանգական կալուածների Դեպարտամենտից, վերատեսչի կողմից եկել են կարգադրութիւններ ստանալու... Կոնսիստորիայից, Սենատից, Համալսարանից, Դաստիարակչական տնից¹, սրբազան փոխանորդն է ուղարկել... հարցնում է... ի՞նչ կհրամայեք հրշեջ խմբի մասին: Բանտի տեսուչը... դեղին տան տեսուչը...», — ամբողջ գիշերն անդադար զեկուցում էին կոմսին:

Այդ բոլոր հարցումներին կոմսը տալիս էր կարճ ու բարկացկոտ պատասխաններ, որոնք ցույց էին տալիս, որ նրա կարգադրութիւններն այժմ պետք չեն, որ իր փութաջանութեն նախապատրաստած ամբողջ գործը այժմ մեկը փշացրել

¹ Ապօրինի երեխաների դաստիարակութեան տուն:

է և որ այդ մեկը պատասխանատու կլինի այն ամենի համար, ինչ այժմ կատարվելու է:

— Է՛հ, ասա՛ այդ հիմարի գլխին, — պատասխանում էր նա ժառանգական կալվածների Դեպարտամենտից եկածին, — որ մնա իր թղթերին հսկելու է՛հ, ի՞նչ դատարկ բան ես հարցնում հրեջջ խմբի վերաբերյալ: Ձիեր կան, թող ճանապարհվեն Վլադիմիր: Հո չե՛նք թողնելու Ֆրանսացիներին:

— Ձե՛րդ պայծառափայլություն, եկել է գժանոցի վերակացուն, ի՞նչ կհրամայեք:

— Ի՞նչ կհրամայեմ: Թող ամենքն էլ գնա՛ն, ահա բոլորը... Իսկ գժերին բաց թողել քաղաքը: Երբ մեզ մոտ գժերը բանակներ են ղեկավարում, ապա դրանց աստված ինքն է պատվիրել: Բանտում նստած կալանավորների վերաբերող հարցումին կոմսը զայրացած բոռաց տեսչի վրա.

— Ի՞նչ է, քեզ երկու գումարտակ ուղեկցող պահակախում, տանք, որ չունենք: Արձակե՛լ նրանց, և ուրիշ ո՛չ չինչ:

— Ձերդ պայծառափայլություն, կան քաղաքականներ Մեշկովը, Վերեշչագինը:

— Վերեշչագինը: Նա դեռ չի՛ կախված, — բոռաց Ռաստոպչինը: — Բերե՛ք նրան ինձ մոտ:

XXV

Առավոտյան ժամը 9-ին, երբ գործերն արդեն սկսեցին շարժվել Մոսկվայի միջով, այլևս ոչ ոք չէր գալիս կոմսից կարգադրություն խնդրելու Բոլորը, ո՛վքեր կարող էին հեռունալ, հեռանում էին իրենք իրենց: Նրանք, ովքեր մնում էին, իրենք իրենց որոշում էին, թե ի՞նչ պետք է անեն:

Կոմսը պատվիրեց ձիերը բերել՝ Սոկոլնիկի գնալու համար, և հոնքերը կիտած, ղեղնած ու լուռ, ձեռները խաշած նստել էլ իր առանձնասենյակում:

Յուրաքանչյուր վարչագետի՝ հանգիստ և անխռով ժամանակ թվում է, թե միայն նրա ջանքերով է շարժվում իր իրավասության ներքո գտնվող ամբողջ ազգայնակալությունը և իր անհրաժեշտության այդ գիտակցությունն է համարում իր աշխատանքի ու իր ջանքերի գլխավոր պարգևը: Հասկանալի է, որ այնքան ժամանակ, որքան տակավին հանգիստ ու խաղաղ է

պատմական ծովը, այն վարչագետ-կառավարչին, որն իր հին, փտած մահուչկով ձողի օգնությամբ հենվել է ժողովրդի նավին և ինքն էլ շարժվում է, պետք է թվա, թե ինքն է շարժում այն նավը, որին ինքը հենված է: Բայց բավական է, որ փոթորիկ բարձրանա, ծովն ալեկոծվի և ինքը նավը շարժվի, սրբեզդի մոլորությունն այլևս անհնարին լինի: Նավն առաջ է գնում հրակայական, անկախ ընթացքով, ձողը չի հասնում շարժվող նավին և վարչագետը, որը մինչ այդ ուժի աղբյուր էր համարում իրեն, հանկարծ իշխողի դրությունից անցնում է շնչին, անօգտակար ու թույլ մարդու դրություն:

Ռաստոպչինն այդ զգում էր, և հենց այդ էլ նրան ջղայնացնում էր:

Ոստիկանապետը, որին ամբոխը կանգնեցրեց, աղյուտանտի հետ միասին, որը եկել էր հայտնելու, թե ձիերը պատրաստ են, մտան կոմսի առանձնասենյակը: Նրանք երկուսով էլ գունատ էին, և ոստիկանապետը, զեկուցելով որ իրեն տրված հանձնարարությունը կատարված է, միաժամանակ հայտնեց, որ կոմսի բակում հսկայական բազմություն է հավաքվել, որը ցանկանում է նրան տեսնել:

Ռաստոպչինը, ոչ մի պատասխան չտալով, վեր կացավ և արագ քայլերով գնաց իր շքեղ, լուսավոր հյուրասրահը, մոտեցավ պատշգամբի դռան, ձեռը գցեց բռնակին, հետո թողեց և մոտեցավ այն պատուհանին, որից ավելի լույս էր երևում ամբողջ բազմությունը: Բարձրահասակ երիտասարդը կանգնած էր առաջին շարքերում և լուրջ ղեմքով, ձեռը թափահարելով, ինչ-որ բան էր ասում: Արյունաշաղախ մի դարբին մոռյլ ղեմքով կանգնած էր երիտասարդի կողքին: Փակ պատուհաններից լսվում էր ձայների որոտ:

— Կառքը պատրաստ է, — հարցրեց Ռաստոպչինը, հեռանալով պատուհանից:

— Պատրաստ է, ձե՛րդ պայծառափայլություն, — ասավ աղյուտանտը:

Ռաստոպչինը կրկին մոտեցավ պատշգամբի դռան:

— Այդ ի՞նչ են ուզում նրանք, — հարցրեց նա ոստիկանապետին:

— Ձե՛րդ պայծառափայլություն, նրանք ասում են, որ հավաքվել են ձեր կարգադրությամբ գնալու Ֆրանսացիներին:

դեմ, և ինչ-որ քաղաքացիական մասին են գոռում-գողում: Բայց անզուսպ ու մոլեգնած են դրանք, ձեռք պայծառափայլություն: Ես հազիվ պրծա ձեռքերից: Ձե՛րդ պայծառափայլություն, համարձակություն ունեմ առաջարկելու...

— Հաճեցե՛ք գնալ, ես առանց ձեզ գիտեմ, թե ինչ պետք է անեմ, — բարկացկոտ բռնաց Ռաստոպչինը:

Նա կանգնած էր պատշգամբի դռան մոտ և նայում էր բազմությանը: «Ահա՛ թե ի՛նչ արին նրանք Ռուսաստանին: Ահա՛ թե ինչ արին նրանք ինձ», մտածում էր Ռաստոպչինը, զգալով, որ իր սրտում անզուսպ գայրույթ է գարթնում ինչ-որ մեկի դեմ, որին կարելի էր վերագրել ամբողջ կատարվածի պատճառը: Ինչպես այդ հաճախ պատահում է տաքարյուն մարդկանց, գայրույթն արդեն տիրում էր նրան, բայց նա դեռ գայրույթի առարկա էր փնտրում: «La voilà la populace, la lie du peuple», մտածում էր նա, նայելով բազմությանը. «la plèbe qui'ils ont soulevée par leur sottise. Il leur faut une victime»¹ ծագեց նրա գլխում այն ժամանակ, երբ նա նայում էր ձեռք թափահարող բարձրահասակ երիտասարդին: Եվ այդ միտքը ծագեց նրա գլխում այն պատճառով, որ հենց իրեն էր հարկավոր այդ զոհը, իր գայրույթի համար անհրաժեշտ այդ առարկան:

— Կառքը պատրաստ է, — կրկին հարցրեց նա:

— Պատրաստ է, ձե՛րդ պայծառափայլություն: Ի՛նչ կը հրամայեք վերեշարքինի վերաբերյալ: Նա դռան մոտ սպասում է, — պատասխանեց աղյուտանտը:

— Հա՛, — գոչեց Ռաստոպչինը, ինչպես մի անսպասելի հիշ դեպքից շանթահար եղած մարդ:

Եվ, արագորեն բանալով դուռը, նա վճռական քայլերով դուրս եկավ պատշգամբը: Խոտոցը հանկարծ դադարեց, գրխարկներն ու կարտուզները հանվեցին, և բոլորի հայացքներն ուղղվեցին դեպի պատշգամբ դուրս եկած կոմսը:

— Բա՛րե, տղե՛րք, — ասավ կոմսն արագ ու բարձրաձայն: — Ծնորհակալ եմ, որ եկել եք: Ես հիմա կգամ ձեզ մոտ, բայց ամենից առաջ պետք է շարագործի հախիցը գալ: Մենք պետք է

սլատվենք այն շարագործին, որը Մոսկվայի կործանման պատճառ եղավ: Սպասեցե՛ք ինձ: Եվ կոմսը նույնպես արագ վերադարձավ իր հարկաբաժինը, դուռն ամուր շրխկացնելով:

Գոհունակության ու հավանության մամուռը լավեց բազմության մեջ: «Նա, ուրե՛մն, բոլոր շարագործների դատն ու դատաստանը կանի՛: Իսկ դու ասում ես, թե Ֆրանսուայի է... Նա քեզ բոլոր կարգ ու կանոնը ցույց կտա՛», ասում էին բազմության մեջ, կարծես միմյանց կշտամբելով իրենց թերահավատության համար:

Մի քանի րոպեից հետո շքամուտքից շտապով դուրս եկավ մի սպա, ինչ-որ բան կարգադրեց, և դրագունները ձգվեցին: Բազմությունը պատշգամբի մոտից ադահորեն շարժվեց դեպի մուտքը: Ռաստոպչինը ցատկոտ և արագ քայլերով դուրս եկավ աստիճանների գլուխը և շտապով նայեց իր շուրջը, կարծես մեկին որոնելով:

— Ո՛ւր է նա, — ասավ կոմսը:

Եվ հենց նույն րոպեին, երբ նա ասավ այդ, տեսավ երկու դրագունի միջև տան անկյունից դուրս եկող մի երիտասարդի. երկար, բարակ վզով և կիսով շափ ածիլված ու մազերն արդեն եկած գլխով: Այդ երիտասարդը հագած էր աղվեսի մորթուց կարած, երբեմնի, սլճնամուլին վայել, կրեմլ մահուդ քաշած, տրորված մի քուրք և կեղտոտ, կանեփի թելերից գործված կալանավորի շավար, որը նա դրել էր իր չմաքրած, ծամված բարակ կոշիկների մեջ: Բարակ, թույլ ոտքերից ծանրաքաշ կախ էին ընկած շղթաները, որոնք դժվարացնում էին երիտասարդի անվճռական քայլվածքը:

— Հա՛, — ասավ Ռաստոպչինը, փութկոտությամբ հեռացնելով իր հայացքը աղվեսի մորթուց քուրք հագած երիտասարդից և ցույց տալով մուտքի ստորին աստիճանը. — դրան կանգնեցրե՛ք այստեղ:

Երիտասարդը, շղթաները զրնգացնելով ծանրաքաշ բարձրացավ ցույց տրված աստիճանը, մատով պահելով քուրքի սեղմող օձիքը, երկու անգամ թեքեց իր երկար վիզը և, հառաչանք արձակելով, խոնարհ շարժումով իր բարակ, ոչ բանվորական ձեռքերը դրեց փորի վրա:

Մի քանի րոպե, մինչ երիտասարդը տեղավորվում էր աստիճանի վրա, լուսթյուն տիրեց: Միայն բազմության մեջ,

¹ Ահա նա՛ ժողովրդական ամբոխը. բնակչության այս տակնաբե, որին նրանք ոտքի են հանել լրենց հիմարությամբ: Դրանց զոհ է հարկավոր:

դեպի մի կետ ձգտող և իրար սեղմող մարդկանց ետևի շարքերում լսվում էր տնքոց, հեծեծանք, հրհրոց և տեղափոխվող ոտների ձայներ:

Ռաստոպչինը, սպասելով որ նա կանգ առնի ցույց տրված տեղում, հոնքերը կիտած, ձեռով տրորում էր երեսը:

— Տղերք, — ասավ Ռաստոպչինը մետաղի պեռ հնչուն ձայնով, — այս մարդը, Վերեշչագինը, — այն սրիկան է, որ կործանեց Մոսկվան:

Աղվեսի մորթուց քուրք հագած երիտասարդը կանգնած էր խոնարհ դիրքով, ձեռների թաթերը փորի առաջ իրար վրա դրած և քիչ կոացած: Նրա անհուսալի արտահայտություն ունեցող նիհար, ածիլված գլխի պատճառով այլանդակված շահել դեմքը խոնարհած էր ցած: Կոմսի առաջին խոսքերը լսելով, նա դանդաղորեն բարձրացրեց գլուխը և վարից նայեց կոմսին, կարծես թե ցանկանալով ինչ-որ բան ասել նրան կամ գոնե հայացքը նրա հայացքին ուղղել: Բայց Ռաստոպչինը չէր նայում նրան: Երիտասարդի երկար, բարակ վզի մի երակը ափանջի ետևում պարանի նման լցվեց ու կապտեց, և նրա դեմքը հանկարծ շառագունեց:

Բոլորի հայացքները նրան էին ուղղված: Նա նայեց բազմություն և, կարծես հուսադրված այն արտահայտությունից, որը նա կարդաց մարդկանց դեմքերին, տխուր ու երկչուտ ժրպտաց և, կրկին խոնարհելով գլուխը, ոտքերն ուղղեց-տեղավորեց աստիճանի վրա:

— Սա դավաճանն'ց իր թագավորին ու հայրենիքին, սա հանձնվել է Բոնապարտին, բոլոր ուսաներից միայն սա խայտառակեց ուսի անունը, և սա է կործանում Մոսկվան, — ասում էր Ռաստոպչինը միապաղաղ, սուր ձայնով. բայց հանկարծ՝ շտապով նայեց դեպի ցած՝ Վերեշչագինին, որը շարունակում էր կանգնած մնալ նույն խոնարհ դիրքով: Կարծես այդ հայացքից նա պայթեց և, ձեռքը բարձրացնելով, գրեթե գոռաց դիմելով ժողովրդին.

— Չեք դատաստանը տեսե՛ք սրա հեա: Սրան հանձնում եմ ձե՛զ:

Ժողովուրդը լուռ էր և միայն ավելի ու ավելի էին սեղմում իրար: Հետզհետե անհանդուրժելի էր դառնում այն դրությունը, երբ մարդիկ իրար բռնած տակավին շարունակում էին շփել

այդ վարակված հեղձուկ օդում և, անգամ շարժվելու ուժ չունենալով, սպասում էին ինչ-որ անհայտ, անհասկանալի ու սարսափելի մի բանի: Առջևի շարքերում կանգնած մարդիկ, որոնք տեսնում ու լսում էին այն ամենը, ինչ կատարվում էր նրանց առաջ, բոլորը վախից լայն բացած աչքերով, բաց բերաններով, իրենց բոլոր ուժերը լարելով, իրենց մեջքերով պահում էին ետևի շարքերի ճնշումը:

— Տվե՛ք դրան... Թող մե՛ռնի դավաճանը և շխայտառակի ուսուի անունը, — գոռաց Ռաստոպչինը: — Կտոր-կտոր արե՛ք դրան: Հրամայում եմ:

Լսելով Ռաստոպչինի ոչ արդեն խոսքերը, այլ նրա ձայնի ցասկոտ հնչյունները, ամբոխը հառաչեց ու վրա հասավ, բայց նորից կանգ առավ:

— Կո՛մս... — լավեց վերստին տիրած վայրկենական լռություն մեջ Վերեշչագինի երկչուտ ու միաժամանակ բեմական ձայնը: — Կո՛մս, վերև աստված կա՛... — ասավ Վերեշչագինը, գլուխը բարձրացնելով, և նրա բարակ պարանոցի հաստ երակը կրկին արյունով լցվեց, և նրա դեմքին արագորեն կարմրություն երևաց, որը և իսկույն չփացավ:

Նա չվերջացրեց այն, ինչ ուզում էր ասել:

— Կտոր-կտոր արե՛ք դրան: Ես հրամայում եմ... — գոչեց Ռաստոպչինը, հանկարծ գունատվելով նույնպես. ինչպես և Վերեշչագինը:

— Թրե՛րը հանե՛ք, — հրամայեց սպան դրագուններին, ինքը թուրը հանելով:

Մի այլ ալեխի հզորագույն ալիք բարձրացավ ժողովրդի մեջ և, հասնելով առջևի շարքերին, այդ ալիքը տեղից շարժեց առջևում կանգնածներին և տատանելով քրեց-տարավ մինչև մուտքի աստիճանները: Բարձրահասակ երիտասարդը դեմքի քարացած արտահայտությամբ և անշարժ բարձրացրած ձեռքով կանգնած էր Վերեշչագինի կողքին:

— Խփի՛ր, — հազիվ շշնջաց սպան, դառնալով դրագուններին: Եվ հանկարծ գայլույթից աղճատված դեմքով մի դին՝ վոր բուժ պալաշով խփեց Վերեշչագինի գլխին:

«Վա՛յ», կարճ ու զարմացած գոռաց Վերեշչագինը, վախեցած շուրջը նայելով և կարծես չհասկանալով, թե ինչո՛ւ այդպես

վարովեցին իր հետ: Զարմանքի ու սոսկումի նույնպիսի հեծե-
ծանք լսվեց նաև բազմութիւն մեջ: «Օ՛, տե՛ր աստված»,
լսվեց մեկի տխուր բացականչուիլունը:

Բայց զարմանքի այն բացականչութիւնից հետո, որը
դուրս պրծավ Վերեշազիի կրծքից, նա ցավից աղիողորմ ճիշ
արձակեց, և այդ ճիշը կործանեց նրան: Մարդկային զգացումի
այն վերին աստիճանի լարված արգելասահմանը, որը դեռ
զսպում էր ամբոխին, մի ակնթարթում խորտակվեց: Ոճրա-
գործութիւնն սկսված էր, հարկավոր էր հասցնել այն մինչև
վերջ: Ամբոխի ահեղ ու զայրագին գոռում-գոչուներ խլացրեց
կշտամբանքի աղիողորմ հեծեծանքը: Ինչպես նավերը ջարդ
ու շփուր անող վերջին յոթերորդ վիթխարի մի ալիք, բազմու-
թյան վերջին շարքերից բարձրացավ այդ վերջին անզուսպ
ալիքը, շարժվեց ու հասավ առջևում կանգնածներին, ցնցեց՝
տեղահան արավ նրանց ու կլանեց ամեն ինչ: Հարվածող
դրագունն ուզեց կրկնել իր հարվածը: Վերեշազիսը սոսկումի
ճիշ արձակելով և ձեռներով պաշտպանվելով, նետվեց դեպի
ժողովուրդը: Բարձրահասակ երիտասարդը, որին նա դեմ
առավ, երկու ձեռքով բռնեց Վերեշազիի բարակ վզից և վայ-
րենի գոչուներով նրա հետ միասին ընկավ իրար սեղմած ու թա-
փով առաջ շարժվող ժողովրդի ոտքերի տակ:

Ոմանք ծեծում ու պատառոտում էին Վերեշազիին, ոմանք՝
բարձրահասակ երիտասարդին: Եվ սեղմված ու տրորված մարդ-
կանց ճիշերը, ինչպես և այն մարդկանց աղաղակները, որոնք
աշխատում էին փրկել բարձրահասակ երիտասարդին, միայն
հրահրում էին ամբոխի կատաղութիւնը: Երկար ժամանակ
դրագունները չէին կարողանում ազատել արյունաշաղախ,
գրեթե մահացու կերպով խոշտանգված գործարանայինին: Եվ
երկար ժամանակ, չնայած այն տենդագին փութկոտութիւնը,
որով ամբոխն աշխատում էր իր վախճանին հասցնել արդեն
սկսված գործը, այն մարդիկ, որոնք ծեծում, խեղդում ու պա-
տառոտում էին Վերեշազիին, չկարողացան սպանել նրան.
բայց ամբոխը նրանց սեղմում էր ամեն կողմից, նրանց հետ
միասին կենտրոնում, ինչպես մի զանգված, օրորվում-ալե-
կոծվում էր մի կողմից մյուս կողմ և նրանց հնարավորութիւն
չէր տալիս ոչ սպանել-վերջացնել նրան, և ոչ էլ թողնել:

«Կացնով խփի՛ր, կացնո՛վ... ջարդեցին... Դավաճա՛ն, Հի-
սուսի՛ն ծախել է... Կենդանի է... դեռ պինդ է... Գողն արժանի
է այդ տանջանքին: Կացնով, կացնո՛վ... Թե կենդանի է»:

Միայն այն ժամանակ, երբ զոհը դադարեց պայքարել և
երբ նրա ճիշերին հաջորդեց համաշափ երկարածիք խոխոց,
ամբոխն սկսեց փութկոտութեամբ տեղաշարժել արյունաշա-
ղախ դիակի շուրջը: Ամեն մեկը մոտենում էր, նայում, թե ի՛նչ
կատարվեց, և սոսկումով, կշտամբանքով ու զարմանքով,
բազմութեան միջով սեղմվելով ետ էր գնում:

«Օ՛, տե՛ր աստված, ժողովուրդ չէ, այլ գազա՛ն. էլ ի՛նչ-
պես կենդանի մնար», լսվում էր բազմութեան միջից: «Եվ ջա-
հել է... երևի, վաճառականներից է: Ա՛յ քեզ ժողովուրդ...
Ասում են, նա չի... Ինչպես թե նա չի... Օ՛, տե՛ր աստված...
Մի ուրիշին էլ են ծեծել-ջարդել. ասում են, հազիվ շնչում է...
Վա՛յ, ժողովո՛ւրդ... որ մեղքից չի վախենում...», ասում էին
այժմ նույն մարդիկ, հիվանդագին-խղճահար արտահայտու-
թեամբ նայելով դիակի արյունով ու փոշով կեղտոտած դեմքին
և կտրատված երկար, բարակ վզին:

Ոստիկանական մի փութաջան պաշտոնյա, անպատշաճ
համարելով դիակի ներկայութիւնը նորին պայծառափայլու-
թյան բակում, դրագուններին հրամայեց մարմինը դուրս տա-
նել փողոց: Երկու դրագուն բռնեցին դիակի այլանդակված
ոտքերից և մարմինը քարշ տվին: Արյունլվա, փոշով կեղտոտ-
ված, ածիլած գլուխը երկար վզի վրա՝ դեռ ու դեռ ընկնելով
քարշ էր գալիս գետնի վրայով: Ժողովուրդը սեղմվում, հեռա-
նում էր դիակից:

Այն ժամանակ, երբ Վերեշազիին ընկավ և ամբոխը վայրենի
մոնչոցով սկսեց հավաքվել և տարուբերվել նրա գլխին, Ռաս-
տոպչինը հանկարծ գունատվեց և փոխանակ դեպի ետևի մուտ-
քի դուռը գնալու, ուր նրան սպասում էր կառքը, նա, ինքն էլ
չիմաստլով թե ո՛ւր և ինչո՛ւ, գլուխը խոնարհած արագ քայ-
լերով անցավ այն միջանցքով, որը տանում է դեպի ստորին
հարկի սենյակները: Կոմսի դեմքը գունատ էր, և նա չէր կա-
րողանում կանգնեցնել կարծես տենդից դողացող իր ներքևի
ծնոտը:

— Չե՛րդ պայծառափայլութիւն, այստեղ... ո՛ւր կհա-

ձեք... Այստեղ համեցե՛ք, — ասավ նրա ետևից մի դողողուն, վախեցած ձայն:

Կոմս Ռաստոպչինն ի վիճակի չէր ոչինչ պատասխանել և, հնազանդորեն թեքվելով, գնաց այնտեղ, ուր մատնացույց արին: Նուրի մուտքի մոտ կանգնած էր կառքը: Մոլեգնած ամբոխի հեռավոր աղաղակները լսվում էին և այստեղ: Կոմս Ռաստոպչինը հապճեպ նստեց կառքը և պատվիրեց քշել իր՝ քաղաքից դուրս, Սոկոլնիկիում գտնվող տունը:

Հասնելով Մյասնիցկայա փողոցը և այլևս չլսելով բազմության աղաղակները, կոմսն սկսեց զղջալ: Նա այժմ տհաճությամբ հիշեց այն հուզմունքն ու վախը, որ նա արտահայտեց իր ստորադրյալների առաջ: «La populace est terrible, elle est hideuse», մտածում էր նա ֆրանսերեն: «Ils sont comme les loups qu'on ne peut apaiser qu'avec de la chair»¹: «Կո՛մս, վերև աստված կա՛», հանկարծ հիշեց նա Վերեշչագինի խոսքերը, և տհաճ զգացումի սարսուռ անցավ կոմս Ռաստոպչինի մեջքով: Բայց այդ զգացումը վայրկենական էր, և կոմս Ռաստոպչինն արհամարհանքով ժպտաց ինքն իր վրա: «J'avais d'autres devoirs», մտածեց նա: «Il fallait apaiser le peuple. Bien d'autres victimes ont péri et périssent pour le bien publique»² և նա սկսեց մտածել այն ընդհանուր պարտականությունների մասին, որ նա ուներ իր ընտանիքի, իր (իրեն հանձնված) մայրաքաղաքի նկատմամբ և իր իսկ նկատմամբ, — ոչ որպես Ֆեոդոր Վասիլևիչ Ռաստոպչինի (նա կարծում էր, որ Ֆեոդոր Վասիլևիչ Ռաստոպչինը իրեն զոհաբերում է bien publique-ի համար), այլ իր նկատմամբ՝ որպես գլխավոր հրամանատարի, իշխանության ներկայացուցչի և թագավորի լիազորի: «Եթե ես միայն Ֆեոդոր Վասիլևիչ լինեի, ma ligne de conduite aurait été tout autrement tracée»³, բայց ես պետք է պահպանեի գլխավոր հրամանատարի և՛ կյանքը, և՛ արժանապատվությունը»:

Թեթևակի օրորվելով կառքի փափուկ զսպանակներով և այլևս չլսելով ամբոխի սարսափելի ձայները, Ռաստոպչինը ֆիզիկապես հանգստացավ, և, ինչպես այդ միշտ լինում է, ֆիզիկական հանգստություն հետ միաժամանակ նրա միտքը նրա համար հարմարեցրեց նաև բարոյական հանգստություն պատճառներ: Ռաստոպչինին հանգստացնող այդ միտքը նոր չէր: Այն ժամանակից ի վեր, ինչ գոյություն ունի աշխարհը և ինչ մարդիկ սպանում են միմյանց, դեռ երբեք ոչ մի մարդ իր նմանի վերաբերմամբ հանցանք չի գործել, առանց այդ իսկ մտքով իրեն հանգստացնելու: Այդ միտքը — le bien publique-ն է, այսինքն՝ այլ մարդկանց ենթադրական բարօրությունը: Մոլությամբ շտարված մարդուն այդ բարօրությունը երբեք հայտնի չի եղել: Բայց հանցանք գործող մարդը միշտ էլ հաստատապես գիտի, թե ինչումն է կայանում այդ բարօրությունը: Եվ Ռաստոպչինն այժմ այդ գիտեր:

Իր դատողությունների մեջ նա ոչ միայն իրեն չէր կշտամբում իր արարքի համար, այլև ինքնագոհության պատճառներ էր գտնում այն բանում, որ նա այդպիսի հաջողությամբ կարողացավ օգտագործել այդ à propos-ն² — պատժել հանցագործին և դրա հետ միասին հանգստացնել ամբոխին:

«Վերեշչագինը դատված ու մահապատժի էր դատապարտված», մտածում էր Ռաստոպչինը (թեև Վերեշչագինը սենատիկոզմից դատապարտված էր միայն տաժանակիր աշխատանքների): «Նա մատնիչ էր ու դավաճան. ես չէի կարող նրան անպատիժ թողնել, և հետո je faisais d'une pierre deux coups»³. Ժողովրդին հանգստացնելու համար ես նրան զոհ ընձեռեցի և միաժամանակ մահապատժի ենթարկեցի շարագործին»:

Գալով իր անդրքաղաքային տունը և տնային կարգադրություններով զբաղվելով, կոմսը բոլորովին հանգստացավ:

Կես ժամ անց՝ կոմսն իր արագընթաց ձիերը լծած կառքով՝ անցնում էր Սոկոլնիկիի դաշտով, այլևս չհիշելով այն մասին, ինչ եղա՛վ, և մտածելով ու խորհելով միայն այն մասին, ինչ

¹ Ժողովրդական ամբոխը սարսափելի է. նա զզվելի է: Նրանք գայլերի են նման. նրանց ոչնչով չես բավարարի, բացի մսից:

² Ես այլ պարտականություններ ունեի — հարկավոր էր ժողովրդին բավարարել: Հանրային բարօրության համար շատ այլ զոհեր են եղել և լինում են:

³ Իմ կյանքի ուղին բոլորովին այլ կերպ կգծվեր:

¹ Հանրային բարօրություն:

² Հարմար առիթ:

³ Մի քարով երկու հարված հասցրի:

չինելու է: Նա այժմ ուղևորվում էր դեպի Յառուզակի կամուրջը, որտեղ, ինչպես նրան ասել էին, գտնվում է Կուտուզովը:

Կոմս Ռաստոպչինն իր մտքում պատրաստում էր այն ցասկոտ ու կծու կշտամբանքները, որը նա կհայտնի Կուտուզովին՝ իրեն խաբելու համար: Նա զգացնել կտա այդ պալատական ծեր աղվեսին, որ այն բոլոր դժբախտությունների պատասխանատվությունը, որոնք կարող են առաջանալ մայրաքաղաքը թողնելուց, Ռուսաստանի կործանումից (ինչպես կարծում էր Ռաստոպչինը), ընկնելու է միայն իր՝ խելացնոր ծերուկի վրա: Առաջուց կշռադատելով այն, ինչ նա կասի իրեն, Ռաստոպչինը կառքի մեջ զայրացկոտ այս և այն կողմ էր դառնում և բարկացած նայում շուրջը:

Սովորյալի դաշտը ամայի էր: Միայն նրա ծայրին, անկեյանոցի և դեպին տան մոտ սպիտակ հագուստով մարդկանց խմբեր էին երևում և մի քանի էլ հատ-հատ նույնպիսի մարդիկ, որոնք գնում էին դաշտով, ինչ-որ բան գոչելով և ձեռքերը թափահարելով:

Նրանցից մեկը վազում էր դեպի Ռաստոպչինի կառքը: Եվ ինքը կոմս Ռաստոպչինը, և նրա կառապանը, և դրագունները, քոլորը սարսափի ու հետաքրքրության մի շփոթ զգացումով էին նայում այդ արձակված խելագարներին և մանավանդ այն մեկին, որը վազեվազ մոտեցավ նրանց:

Իր երկար, նիհար ոտների վրա երերալով, ծածանվող խալաթով այդ խելագարը սրբնթաց վազում էր, առանց հայացքը Ռաստոպչինից հեռացնելու, խուպոտ ձայնով բղավելով, ինչ-որ բան էր ասում նրան և նշաններ անում, որ նա կանգ առնի: Խելագարի անհավասար փնջիկներով մորուքը ծածկել էր նրա մոռյալ ու հանդիսավոր դեմքը, որը շատ նիհար ու դեղնած էր: Նրա սև, ագաթե բիբերն անհանգիստ վազում էին զաֆրանագեղնագույն սպիտակուցների վրայով:

— Կանգնի՛ր: Կա՛նգ առ: Ե՛ս եմ ասում, — ճշում էր նա գիլ ձայնով և կրկին ինչ-որ բան, հեկալով, ասում ազդու շեշտավորումով ու շարժումներով:

Նա հավասարվեց կառքին և սկսեց վազել նրա կողքով:

— Երե՛ք անգամ սպանե՛լ են ինձ, երե՛ք անգամ հարուստություն եմ առել: Նրանք քարկոծեցին, խաչեցի՛ն ինձ... Ես հարուստություն կառնեմ... հարուստություն կառնեմ... հարուստություն կառ-

նեմ: Իմ մարմինը հողոտեցին: Աստծո թագա՛որությունը կխորտակվի՛... Երեք անգամ կբանդե՛մ այն և երեք անգամ էլ կշինե՛մ, — գոռում էր նա, հետզհետե ավելի և ավելի բարձրացնելով իր ձայնը:

Կոմս Ռաստոպչինը հանկարծ այնպես գունատվեց, ինչպես նա գունատվեց այն ժամանակ, երբ ամբոխը հարձակվեց Վերեշագինի վրա: Նա երեսը շրջեց: — Ար... արագ բշի՛ր, — բուռաց նա կառապանի վրա դողդոջուն ձայնով: Կառքը սրլացավ ձիերի քայլերի ամբողջ արագությունը. բայց իր ետևից դեռ երկար ժամանակ կոմս Ռաստոպչինը լսում էր խելագարի հեռացող հուսահատական ճիչը, իսկ աչքի առաջ տեսնում էր միայն մորթե քուրք հագած դավաճանի զարմացած, վախեցած և արյունաշաղախ դեմքը:

Որքան և թարմ էր այդ հիշողությունը, բայց Ռաստոպչինն այժմ զգում էր, որ դա խորը տպավորվեց իր հոգում: Նա այժմ պարզ զգում էր, որ այդ հիշողության արյունոտ հետքը երբեք չի անցնի, այլ ընդհակառակը, հետզհետե ավելի և ավելի ծանր ու տանջազին կդառնա այդ սարսափելի հիշողությունը, որ կապրի իր հոգում մինչև իր կյանքի վերջը: Նրան այժմ թվում էր, թե ինքը լսում էր իր այս խոսքերի հնչյունները. «Նսփե՛ք, կտոր-կտոր արեք դրան. դուք ձեր գլխո՛վ պատասխանատու եք»: «Ի՛նչու ես այդ խոսքերն ասացի: Մի տեսակ՝ հանկարծ ասի: Ես կարող էի այդ խոսքերը շասել», — մտածում էր նա, «այն ժամանակ ոչինչ չէր լինի»: Նա տեսնում էր Վերեշագինին խփող դրագունի վախեցած և հետո հանկարծ դաժանացած դեմքը և անխոս-երկշուտ կշտամբանք արտահայտող այն հայացքը, որ նետեց նրա վրա այդ աղվեսի մորթուց քուրք հագած տղան: «Բայց ես ի՛նձ համար շարի այդ: Ես պետք է այդպես վարվեի: La plèbe, le traître... le bien publique»¹, մտածում էր նա:

Յառուզակի կամուրջի մոտ դեռ զորքեր էր հավաքվում: Շոգ էր: Կուտուզովը, հոնքերը կիտած, տրտում նստած էր կամուրջի մոտ նստարանի վրա և մտրակով խաղում էր ավազի հետ, երբ մի կառք աղմուկով մոտեցավ նրան: Գեներալի մունդիր հագած, ցցունքավոր գլխարկով, հարաշարժ, ոչ այնքան ցաւկուտ

¹ Խուժան, զավաճան... հանրային բարօրության:

և ոչ այնքան վախեցած աչքերով մի մարդ մոտեցավ Կուտուզովին և սկսեց ֆրանսերեն ինչ-որ բան ասել նրան: Դա կոմս Ռաստոպչինն էր: Նա Կուտուզովին ասում էր, թե ինքն այստեղ եկել է այն պատճառով, որ Մոսկվան ու մայրաքաղաքն այլևս չկան և կա միայն բանակը:

— Այլ բան կլինե՞ր, եթե ձեր պայծառափայլությունը չափեր ինձ, թե Մոսկվան չե՞ք հանձնի, առանց նոր ճակատամարտ տալու. այս բոլորը չե՛ր լինի, — ասավ նա:

Կուտուզովը նայում էր Ռաստոպչինին և, կարծես չհասկանալով իրեն ուղղված խոսքերի նշանակությունը, լարվածորեն աշխատում էր կարդալ այն ինչ-որ հատուկ բանը, որ գրված էր այդ պահին իր հետ խոսող մարդու դեմքին: Ռաստոպչինը, շփոթվելով, լռեց: Կուտուզովը թեթևակի օրորեց գլուխը և, առանց հեռացնելու իր գննող հայացքը Ռաստոպչինի դեմքից՝ կամացուկ ասավ.

— Այո՛, ես Մոսկվան չե՛մ տա, առանց ճակատամարտ տալու:

Արդյո՞ք բոլորովին այլ բանի մասին էր մտածում Կուտուզովը, երբ ասավ այդ խոսքերը, թե՞ դիտմամբ, իմանալով այդ խոսքերի անմտությունը, ասավ այն, բայց կոմս Ռաստոպչինը ոչինչ չպատասխանեց և շտապով հեռացավ Կուտուզովից: Եվ — տարօրինակ մի բա՛ն — Մոսկվայի գլխավոր հրամանատարը, հպարտ կոմս Ռաստոպչինը, նագայկան (մտրակ) ձեռն առնելով, մոտեցավ կամուրջին և գոռում-գոչյունով սկսեց ցըրել հավաքված սայլերը:

XXVI

Յերեկվա ժամը 4-ին Մյուրատի զորքերը մտան Մոսկվա: Առջևից գնում էր Վիրտեմբերգյան հուսարների ջոկատը, ետևից ձիով ու մեծ շքախմբով գնում էր ինքը Նեպոլի թագավորը: Մոտավորապես Արբատի մեջտեղում, Նիկոլա Յավլեննիի մոտ, Մյուրատը կանգ առավ, առաջավոր ջոկատից տեղեկություն սպասելով, թե ինչ գրություն մեջ է գտնվում քաղաքային ամրոց «le Kremlin»-ը:

Մյուրատի շուրջը հավաքվեց փոքրաթիվ մարդկանց մի խումբ՝ Մոսկվայում մնացած բնակիչներից: Բոլորը երկչուտ

տարակուսանքով էին նայում տարօրինակ, փետուրներով ոսկով զարդարված երկարամազ զորապետին:

— Հը՞, այդ ի՞նքն է, չէ՞, նրանց թագավո՞րը: Ո՛չինչ, — լավում էին կամացուկ ձայներ:

Թարգմանը ձին քշեց, մոտեցավ խմբված մարդկանց:

— Գլխարկդ հանիր... գլխա՛րկդ, — ասացին բազմություն մեջ, դիմելով միմյանց:

Թարգմանը դիմեց մի ծեր դոնապանի և հարցրեց, հեռո՞ւ է արդյոք Կրեմլը: Դոնապանը տարակուսանքով ականջ դնելով իրեն օտար լեհական առողանություն և թարգմանի խոսակցության հնչյունները շքեղունեղով ուսերենի տեղ, չէր հասկանում, թե ի՛նչ են ասում իրեն, և թաքնվում էր ուրիշների հետևում:

Մյուրատն առաջ եկավ դեպի թարգմանը և պատվիրեց հարցնել, թե ո՞րտեղ են ուսա զորքերը: Ռուս մարդկանցից մեկը հասկացավ, թե ի՛նչ են հարցնում իրենից, և մի բանի ձայն հանկարծ սկսեցին պատասխանել թարգմանին: Առաջավոր ջոկատից մի ֆրանսական սպա մոտեցավ Մյուրատին և հայտնեց, որ ամրոցի դռները փակ են և որ այնտեղ, հավանորեն, դարան են մտած: «Լա՛վ», ասավ Մյուրատը և, դիմելով իր շքախմբի պարոններից մեկին, հրամայեց առաջ քաշել շորս թեթև հրանոթ և ուժբակոծել դռները:

Հրետանին վարզելով դուրս եկավ Մյուրատի հետևից շարժվող զորասյունի թիկունքից և առաջ սլացավ Արբատով: Հասնելով Վոզդվիժենկայի ծայրը, հրետանին կանգ առավ և շարք կանգնեց հրապարակում: Մի բանի ֆրանսական սպաներ զբաղված էին թնդանոթների տեղադրումով և դիտափողով նայում էին Կրեմլին:

Կրեմլում երեկոյան ժամերգության զանգահարություն էր լսվում, և զանգերի այդ ղողանջյունը շփոթեցնում էր ֆրանսացիներին: Նրանք ենթադրում էին, թե դա զենք վերցնելու կոչ էր: Մի բանի հետևակ զինվոր վազում էին դեպի Կուտաֆևյան դռները: Դուռն մեջ գրված էին գերաններ և տախտակ նրբատաշ վահաններ: Հենց որ սպան իր զորախմբով սկսեց վազեվազ մոտենալ դռներին, նրանց տակից լսվեց երկու հրացանային կրակոց: Թնդանոթների մոտ կանգնած գեներալը

սպային բարձրաձայն հրաման տվեց, և սպան զինվորի հետ միասին ետ վազեց:

Գոներից լավեց ևս երեք կրակոց:

Մի կրակոցից վիրավորվեց Ֆրանսական մի զինվորի ոտք, և վահանների ետևից լավեց սակավաթիվ ձայների տարօրինակ աղաղակ: Ֆրանսական զենեակալի, սպաների ու զինվորների գեմքերին միաժամանակ, կարծես ազդարարված հրամանով, ուրախութեան և հանգստութեան նախկին արտահայտությունը փոխարինվեց պայքարի ու տառապանքի պատրաստակամության համառ ու կենտրոնացած արտահայտություն: Նրանց բոլորի համար, սկսած մարշալից մինչև վերջին զինվորը, այդ տեղը ոչ թե Վոզդվիժենկա, Մոխովայա, Կուտաֆիա և Տրոիցկի վորտա էր, այլ մի նոր, հավանորեն, արյունահեղ ճակատամարտի նոր դաշտի մի նոր վայր էր: Եվ բոլորը պատրաստվեցին այդ ճակատամարտին: Գոների ետևից լավող ձայները լռեցին: Հրանոթներն առաջ քաշվեցին: Հրետավորները փչեցին թոցրին այրված պատրուզամորճերը: Սպան հրաման տվեց՝ feu¹, և լավեց թիթեղի երկու սուլոցի ձայն՝ մեկը մյուսի ետևովից: Կարտեչի գնդակները ճթթացին, դիպչելով դռան քարին, գերաններին ու վահաններին, և ծխի երկու ամպ երերացտատանվեց հրապարակի վերև:

Մի քանի ակնթարթ դրանից հետո, երբ լռեց քարաշեն Կրեմլին ուղղված կրակոցների դրոզյունը, Ֆրանսացիների զրոխավերևում տարօրինակ ձայն լավեց: Գորշ ազդավների մի հսկայական երամ բարձրացավ պարիսպներից վեր և, կոնչալով ու հազարավոր թևերով աղմկելով, սկսեց պտույտ գալ օդում: Այդ ձայների հետ միասին դռան մեջ լավեց մարդկային մենավոր ճիչ և ծխի ետևից երևաց մի մարդու կերպարանք, որն առանց գրակի էր և կաֆան հագած: Հրացանը ձեռքին նա նշան էր բռնել Ֆրանսացիներին: «Feu!» կրկնեց հրետավոր սպան, և միևնույն ժամանակ լավեցին մի հրացանային և երկու հրանոթային կրակոցներ: Մուխը նորից ծածկեց դարբասը:

Վահանների ետևում այլևս ոչինչ չէր շարժվում, և Ֆրանսական հետևակ զինվորները սպաների հետ միասին գնացին դեպի դուրը: Դռան մեջ պառկած էին երեք վիրավոր և շորս

սպանված մարդ: Երկու մարդ՝ կաֆտանով, պարիսպների տակով փախչում էին դեպի Զնամենկա:

— Enlevez-moi ça¹, — ասավ սպան, ցույց տալով գերաններն ու դիակները և, Ֆրանսացիները սպանելով վիրավորներին, դիակները նետեցին ցած, պարսպի ետև:

Թե ովքեր էին այդ մարդիկ, ոչ ոք չգիտեր: «Enlevez-moi ça»-ն միայն նրանց մասին էր ասված, և նրանց դուրս նետեցին և հետո հավաքեցին, որ գարշահատություն շառաջանա: Միայն թիեռը նրանց հիշատակին մի քանի պերճախոս տողեր նշվիրեց. «Ces misérables avaient envahi la citadelle sacrée, s'étaient emparés des fusils de l'arsenal, et tiraient (ces misérables) sur les français. On en sabra quelques' uns et purgea le Kremlin de leur présence»².

Մյուրատին հայտնեցին, թե ճանապարհը բացված է: Ֆրանսացիներն անցան դարբասը և բանակեցին Սենատի հրապարակում: Զինվորները Սենատի պատուհաններից աթոռները դուրս էին նետում հրապարակը և խարույկ վառում:

Մյուս ջոկատներն անցան Կրեմլով և տեղավորվեցին Մարտեյկայում, Լուբյանկայում, Պոկրովկայում: Երրորդները դեռ տեղավորվում էին Վոզդվիժենկայում, Զնամենկայում, Նիկոլայայ և Տվերսկայա փողոցներում: Ամեն տեղ, տեղ չգրտնելով, Ֆրանսացիները տեղավորվում էին ոչ որպես քաղաքային բնակարաններում, այլ որպես ճամբարում, որ տեղավորված է քաղաքում:

Թեև, պատառոտված, քաղցած, տանջված և առաջվա համեմատությամբ կիսով չափ թվով պակասած, Ֆրանսական զինվորները Մոսկվա մտան դեռ կանոնավոր շարքերով: Պահանջած ու տանջված, հյուծված ու նվազած, բայց տակավին մարտունակ և ահեղ մի զորաբանակ էր: Բայց դա զորք էր միայն մինչ այն րոպեն, քանի դեռ այդ զորաբանակի զինվորները չէին ցրվել տները: Հենց որ գնդերից զինվորներն սկսեցին ցրուհել՝ դատարկ ու հարուստ տները, ապա առմիշտ ոչնչացավ

¹ Կերցրե՛ք սրանք:

² Այդ թշուառականները գրավել էին սրբազան ամրոցը, որի ել էին զինարանի լենքերը և կրակում էին Ֆրանսացիների վրա: Նրանցից մի քանիսին թրեղով կտրատեցին և Կրեմլն ազատեցին նրանց ներկայությունից:

զորքը, և առաջ եկան ոչ բնակիչներ և ոչ զինվորներ, այլ ինչ-որ միջին բան, որ հինահար (մարողյոր) է կոչվում: Երբ, հինգ շաբաթ անց, նույն մարդիկ դուրս եկան Մոսկվայից, նրանք արդեն զորք չէին կազմում: Դա մարողյորների մի բազմութունն էր, մարողյորներ, որոնցից յուրաքանչյուրն իր հետ տանում էր մի կուլտ իրեր, որոնք նրան արժեքավոր ու հարկավոր էին թվում: Այդ մարդկանցից յուրաքանչյուրի նպատակը՝ Մոսկվայից դուրս գալիս, առաջվա պես այն չէր, որ նվաճի, այլ այն, որ պահպանի ձեռք բերածը: Նման այն կապիկին, որ ձեռքը կոխելով կճուճի նեղ բուկը և այնտեղից մի բուռ ընկույզ վերցնելով, բուռնցքը բաց չի անում, որ խլածը չկորցնի, և դրանով կործանում է իրեն: Ֆրանսացիները Մոսկվայից դուրս գալիս, ըստ երևույթին պետք է կործանվեին այն պատճառով, որ նրանք իրենց հետ ավար էին տանում, և իրենց կողոպտած թողնելը նրանց համար նույնքան անհնարին էր, որքան կապկի համար անհնարին է ընկույզով բուռը բաց անելը: Երբ ֆրանսական յուրաքանչյուր գունդ մտնում էր Մոսկվայի որևէ թաղամասը, ապա տասը բուլից հետո այդ գնդում ոչ մի զինվոր ու սպա չէր մնում: Տների պատուհաններում երևում էին շինելով ու կիսակոշիկներով մարդիկ, որոնք ծիծաղելով անցուղարձ էին անում սենյակներում. նկուղիներում ու մառաններում նույնպիսի մարդիկ մթերքներով էին զբաղված. բակերում նույնպիսի մարդիկ բաց էին անում կամ կոտրում էին սառչներն ու գոմերի դռները. խոհանոցներում կրակ էին անում, քշտած թևքերով թխում, հուկցում և եփում էին, վախեցնում, ծիծաղեցնում ու փաղաքշում էին կանանց ու երեխաներին: Եվ այդ մարդիկ ամեն տեղ, թե՛ խանութներում և թե՛ տներում շատ էին. բայց զորք արդեն չկար:

Նույն օրը ֆրանսական զորապետները հրաման հրամանի ետևից էին արձակում, որ արգելեն զորքերին ցրվել քաղաքը, խստիվ արգելեն մարողյորութունը և բնակիչների վերաբերմամբ բռնություն գործ դնելը, և որ հենց այսօր երեկոյան ընդհանուր անվանակոչ անեն: Բայց չնայած ձեռք առնված բոլոր միջոցներին, այն մարդիկ, որոնք առաջ զորք էին կազմում, այժմ ցրվում էին հարուստ, հարմարություններով ու պաշարներով առատ, դատարկ քաղաքը: Ինչպես քաղցած հոտը խումբ-խումբ է անցնում մերկ դաշտով, բայց խսկույն ևեթ

անզսպորեն ցրիվ է գալիս, հենց որ հասնում է հարուստ արուտատեղի, այնպես էլ անզսպորեն ցրիվ էր գալիս զորքը հարուստ քաղաքում:

Մոսկվայում բնակիչներ չկային, և զինվորները, ինչպես ջուրն ավազի մեջ, ծծվում էին այնտեղ և կրեմլից, ուր նրանք ամենից առաջ ոտք դրին, անզսպորեն աստղաձև ցրվում էին զանազան կողմեր: Հեծելակ զինվորները, մտնելով որևէ վաճառականի տուն, ուր թողնված էր ամեն բարիք, և այնտեղ ախոռ գտնելով ոչ միայն իրենց ձիերի համար, այլև շատ ավելորդ մսուրներ, այնուամենայնիվ մտնում էին և կողքի տները, որն ավելի լավ էր թվում: Շատերը մի բանի տուն էին գրավում և կավիճով մակագրում էին, թե ո՛վ է զբաղեցրել այն, և վիճում ու նույնիսկ կոլում էին մյուս գորախմբերի հետ: Դեռ շտեղավորված, զինվորները փողոց էին վազում քաղաքը դիտելու, և լսելով, որ բնակիչներն ամեն ինչ թողել-հեռացել են, գնում էին այնտեղ, որտեղ կարելի էր ձրիաբար արժեքավոր իրեր վերցնել: Զորապետները գնում էին կանգնեցնելու զինվորներին և իրենք էլ տկամա մասնակից էին դառնում նույն գործողութուններին: Կարեանի ոչյազում խանութներ կային, որտեղ կառքեր էին մնացել, և գնեբարանները խմբված էին այնտեղ, սայլակներ ու կառեթներ ընտրելով: Քաղաքում մնացած բնակիչներն իրենց մոտ էին հրավիրում զորապետներին, որպեսզի այդպիսով իրենց ապահովեն կողոպուտից: Հարստությունը ծով էր, նրան վերջ չկար. ամենուրեք՝ այն տեղի շուրջը, որը գրավել էին ֆրանսացիները, կային դեռ անժանոթ, չփորձած ու չզբաղեցրած տեղեր, որտեղ, ինչպես ֆրանսացիներին թվում էր, էլ ավելի շատ հարստություն կար: Եվ Մոսկվան հետզհետե ավելի և ավելի խորը ծծում, ներս էր քաշում նրանց իր մեջ: Ծիչոտ, այնպես, ինչպես օտար ջուրը շոր հողի վրա թափվելիս՝ անհայտանում է և՛ ջուրը, և՛ շոր հողը, ճիշտ այդպես լողցած զորքը լցվեց առատ, բայց դատարկ քաղաքը, և ոչընչացավ թե՛ զորք և թե՛ առատ քաղաքը. և ցեխ գոյացավ, հրդեհներ առաջացան և մարողյորություն եղավ:

Ֆրանսացիները Մոսկվայի հրդեհումը վերագրում էին au patriotisme féroce de Rostopchine¹, ուսանեք՝ ֆրանսացի-

¹ Թատողչիի վայրենի հայրենասիրությանը:

ների մուկուսանդուլթյանը: Իսկ էպպես Մոսկվայի հրդեհման պատճառները՝ այն մտքով, որ հրդեհման պատասխանատուությունն ընկնի մեկ կամ մի քանի անձնավորության վրա, չկային և չէին կարող լինել: Մոսկվան այրվեց այն պատճառով, որ քաղաքը դրվեց այնպիսի պայմանների մեջ, երբ ամեն մի փայտաշեն քաղաք պետք է այրվի, անկախ նրանից, կա թե չկա այդ քաղաքում 130 վատ հրշեջ խողովակ: Մոսկվան պետք է այրվեր այն պատճառով, որ բնակիչները դուրս էին եկել քաղաքից, և այնպիսի անխուսափելիությամբ, ինչպես պետք է բոցավառվի այն տաշեղակույտը, որի վրա մի քանի օր շարունակ կրակի կայծեր են թափվում: Մի փայտաշեն քաղաք, որտեղ տնատեր բնակիչների և ոստիկանության առկայությամբ գրեթե ամեն օր հրդեհներ են լինում, չի կարող չայրվել, երբ այնտեղ բնակիչներ չկան, այլ ապրում են զորքեր, որոնք ծխում են, որոնք խարույկներ են վառում Սենատի հրապարակում Սենատի իսկ աթոռներից՝ և որոնք օրական երկու անգամ կերակուր են եփում: Բավական է, որ խաղաղ ժամանակ գյուղերում զորք տեղավորվի բնակարաններում, որպեսզի հրդեհների թիվն այդ վայրում իսկույն ավելանա: Իսկ որչա՞փ պետք է ավելանա հրդեհների հավանականությունը մի դատարկ փայտաշեն քաղաքում, եթե այդտեղ օտար զորք բանակի: Le patriotisme féroce de Rastopchine և Ֆրանսացիների մուկուսանդուլթյունը բնավ այստեղ մեղք չունեն: Մոսկվան վառվեց ծխամորձերից, խոհանոցներից, խարույկներից, թշնամու գին՝ վորների, տների ոչ-տեր բնակիչների փնթիությունից: Եթե և եղել են հրկիզումներ (մի բան, որ խիստ կասկածելի է, որովհետև հրկիզելու ոչ մի առիթ չկար, և համենայն դեպս դա գրեխացավանք էր պատճառելու և վտանգավոր էր), ապա հրկիզումները չի կարելի պատճառ համարել, քանի որ առանց հրկիզումների էլ նույնը կլիներ:

Որքան և ձեռնտու էր Ֆրանսացիների համար մեղադրել Ռաստոպչինին գազանության մեջ, իսկ ուսանների համար՝ մեղադրել շարագործ Բոնապարտին կամ հետո հերոսական ջահ տալ իր ժողովրդի ձեռքը, չի կարելի շտեմանել, որ հրդեհի այդպիսի անմիջական պատճառ չէր կարող լինել, որովհետև Մոսկվան պետք է այրվեր, ինչպես պետք է այրվի յուրաքանչյուր գյուղ, գործարան, ամեն մի տուն, որտեղից դուրս կգան

տերերը և ուր կթողնեն օտար մարդկանց՝ տեր ու տնօրէն լինելու և իրենց համար շիլա եփելու: Մոսկվան այրել են բնակիչները, այդ ճիշտ է. բայց ոչ այն բնակիչները, որոնք մրնացել էին այնտեղ, այլ այն բնակիչները, որոնք հեռացան քաղաքից: Մոսկվան թշնամու կողմից գրավվելուց հետո ողջ և անվնաս չմնաց, ինչպես Բեռլինը, Վիեննան և մյուս քաղաքները, միա՛յն այն պատճառով, որ նրա բնակիչները աղ ու հաց և բանալիներ չմատուցեցին Ֆրանսացիներին, այլ հեռացան քաղաքից:

XXVII

Մոսկվայում աստղաձև ցրվող, ներծծվող Ֆրանսացիների հոսանքը սեպտեմբերի 2-ի միայն երեկոյան հասավ այն թաղամասը, ուր այժմ ապրում էր Պիեռը:

Առանձնության մեջ և արտասովոր կերպով անցկացրած երկու վերջին օրերից հետո Պիեռը գտնվում էր մի վիճակում, որը մոտ էր խելագարության: Նրա ողջ էությանը տիրել էր դադար չտվող մի միտք: Նա ինքը չգիտեր, թե ինչպես և երբ, բայց այդ միտքն այժմ նրան այնպես է տիրել, որ նա ոչինչ չէր հիշում անցյալից, ոչինչ չէր հասկանում ներկայից, և այն ամենը, ինչ նա տեսնում ու լսում էր, նրա առաջ կատարվում էր ինչպես երազում:

Պիեռն իր տնից հեռացավ միայն նրա համար, որ ազատվի կյանքի պահանջների այն բարդ խճճանքից, որի մեջ նա ընկել էր և որը նա այն ժամանակվա վիճակում անզոր էր արձակել: Նա գնաց Իոսիֆ Ալեքսեևիչի բնակարանը՝ հանգուցլալի գրքերն ու թղթերը կարգի բերելու պատրվակով՝ միայն այն պատճառով, որ նա ուզում էր հանգստանալ կյանքի տագնապից, իսկ Իոսիֆ Ալեքսեևիչի մասին ունեցած հիշողության հետ նրա հոգում կապվում էր մշտնջենական, անզոր ու հանդիսավոր մտքերի մի աշխարհ, որը միանգամայն հակառակ էր այն խոռվահույզ խճճանքին, որի մեջ նա իրեն ընկած էր գտնում: Նա խաղաղ հանգրվան էր որոնում և այդպիսին իրոք գտավ Իոսիֆ Ալեքսեևիչի առանձնասենյակում: Երբ նա, առանձնասենյակի գերեզմանային լուսթյան մեջ նստեց, կրթնած հանդուցյալի՝ փոշով պատած գրասեղանին, նրա երևա-

կայութեան մեջ հանգիստ ու նշանակալից, մեկը մյուսի ետեկից, սկսեցին ներկայանալ վերջին օրերի հիշողութիւնները, մանավանդ այն հիշողութիւնները, որոնք կապված էին Բորոզինոյի ճակատամարտի և այն անհաղթահարելի զգացման հետ, որ ինքը ոչնչութիւն ու կեղծիք է՝ համեմատած այն կարգի մարդկանց ճշմարտութեան, պարզութեան ու զորութեան հետ, որոնք տպավորվեցին նրա հոգում՝ նրանք անուսով: Երբ Գերասիմը նրան դուրս բերեց իր մտածմունքից, Պիեռի զրլիտում այն միտքը ծագեց, թե ինքը կմասնակցի Մոսկվայի ենթադրական — ինչպես նա այդ գիտեր — համաժողովրդական պաշտպանութեանը: Եվ այդ նպատակով նա իսկույն ևեթ խընդրեց Գերասիմին կափտան ու փշտով ձարել իր համար և, իր անունը թաքցնելով, նրան հայտնեց Իոսիֆ Ալեքսեևիչի տանը մնալու իր մտադրութիւնը: Հետո, առանձնութեան մեջ և պարապ անցկացրած առաջին օրվա ընթացքում (Պիեռը մի քանի անգամ փորձեց և շկարողացավ իր ուշադրութիւնը դարձնել մաստնական ձեռագրերի վրա) մի քանի անգամ նրան ներկայացավ նաև առաջ ծագած այն միտքը, թե Բոնապարտի անվան առնչութեամբ իր անունը կաբալիստական (դադտնագիտական) նշանակութիւն ունի: Բայց այդ միտքն իր այն իմաստով թե իրեն I' Russe Besuhof-ին վիճակված է սահման դնել զազանի իշխանութեանը, ծագում էր նրա զրլիտում նաև որպես մեկն այն երազանքներից, որոնք անառիթ և անհետ անցնում էին նրա երևակայութեամբ:

Երբ, կափտան գնելուց հետո (Մոսկվայի ժողովրդական պաշտպանութեանը մասնակցելու միակ նպատակով) Պիեռը հանդիպեց Ռոստովներին և Նատաշան ասավ նրան. «Դուք մընո՞ւմ եք: Ա՛խ, այդ ինչ լա՛վ է», նրա գլխում այն միտքը ծագեց, թե իսկպես լավ կլիներ, եթե անգամ և վերցնեին Մոսկվան, և նա մնար այնտեղ ու կատարեր այն, ինչ նախորդված էր նրա համար:

Հետևյալ օրը, իրեն շխնայելու և, նրանցից ոչ մի բանով ետ չմնալու միակ միտքը գլխում՝ նա գնաց Տրի Գորիի ուղեկալից այն կողմ՝ շրջելու: Բայց երբ նա տուն վերադարձավ, համոզվելով, որ Մոսկվան պաշտպանելու չեն, նա հանկարծ զգաց որ այն, ինչ առաջ նրան ներկայանում էր միայն որպես հնարավորութիւն, այժմ դարձել է անհրաժեշտութիւն և ան-

խուսափելիութիւն: Նա պետք է, իր անունը թաքցնելով, մնար Մոսկվայում, հանդիպեր Նապոլեոնին և սպաներ նրան այն հաշվով, որ կամ ինքը զոհվեր կամ վերջ տար համայն Նվրոպայի դժբախտութեանը, որի պատճառը, Պիեռի կարծիքով, միայն Նապոլեոնն էր:

Պիեռը գիտեր՝ վիեննայում 1809 թ. Բոնապարտի կյանքի դեմ գերմանացի ուսանողի կողմից կատարված մահափորձի բոլոր մանրամասնութիւնները և գիտեր այն, որ այդ ուսանողը գնդակահարվեց: Եվ այն վտանգը, որին նա ենթարկում էր իր կյանքը՝ իր դիտավորութիւնն ի կատար ածելու դեպքում, ավելի ևս զրգում էր նրան:

Երկու հավասարապես ուժեղ զգացում հրամայողաբար մըղում էին նրան դեպի իր մտադրութիւնը: Առաջինը՝ զոհաբերութեան պահանջի և ընդհանուր դժբախտութիւնը գիտակցելու հետ կապված տառապանքի զգացումն էր, այն զգացումը, որի թելադրանքով նա 25-ին Մոծայսկ գնաց և տեղ հասավ ճակատամարտի ամենատաք պահին, և այժմ փախել էր իր տրեկից, սովորական շքեղութեան ու կյանքի հարմարութիւնների փոխարեն, առանց հանվելու քնում էր կոշտ բազմոցի վրա և Գերասիմի հետ միասին միևնույն կերակուրն էր ուտում. մյուս զգացումը՝ արհամարհանքի այն անորոշ, բացառապես ուսսին հատուկ այն զգացումն է, որ նա ունի դեպի պայմանակա- նը, արհեստականը, մարդկայինը, դեպի այն ամենը, ինչ մարդկանց մեծամասնութիւնը աշխարհի գերագույն բարիքն է համարում: Առաջին անգամ Պիեռն ապրեց այդ տարօրինակ ու հմայիչ զգացումը Սլաբոդայի պալատում, երբ նա հանկարծ զգաց, որ թե հարստութիւնը, թե իշխանութիւնը, թե՛ կյանքը — այն ամենը, ի՛նչ այնքան ջանասիրաբար մարդիկ ձեռք են բերում և պահպանում, այդ բոլորը եթե որևէ բան էլ արժե, ապա միայն այն բավականութեան համեմատ, որով այդ բոլորը կարելի է դնել գցել:

Դա այն զգացումն էր, որի թելադրանքով կամավոր նորակոչիկը խմում-ծախսում է իր վերջին կոպեկը, խմած մարդը շարդում-փշրում է հայելիներն ու ապակիներն առանց որևէ տեսանելի պատճառի և գիտենալով, որ դրա համար պետք է տա իր վերջին փողերը. այն զգացումը, որի պատճառով մարդիկ անմիտ գործեր (զոհելի մտքով) կատարելով կարծես

փորձում են իրենց անհատական իշխանությունն ու ուժը, հայտարարելով բարձրագույն մարդկային պայմաններից դուրս գտնվող՝ կյանքի դատաստանի գոյությունը:

Ակասած հենց այն օրից, երբ Պիեռն առաջին անգամ Սլաբո-դուրի պալատում ապրեց այդ զգացումը՝ նա շարունակ գտնու-վում էր այդ զգացման ազդեցության տակ, բայց նա միայն այժմ լիակատար գոհացում գտավ դրա համար: Բացի դրանից, ներկա ընդհանր Պիեռնին այդ մտադրության մեջ էր պահում և այդ մտադրությունից հրաժարվելու հնարավորությունից զր-կում էր այն, ինչ նա արդեն արել էր այդ ճանապարհին: Եվ նրա փախուստը տնից, և նրա կաֆտանը, և փշտովը, և նրա հայտարարությունը Ռոստովների առաջ, թե ինքը մնում է Մոսկվայում, — այդ ամենը ոչ միայն կկորցնեի իր իմաստը: այլ և այդ բոլորը արհամարհելի ու ծիծաղելի կլինեի (որի նը-կատմամբ Պիեռն զգայուն էր), եթե նա էլ այդ բոլորից հետո, ուրիշների պես հեռանար Մոսկվայից:

Պիեռի ֆիզիկական վիճակը, ինչպես այդ միշտ լինում է, զուգահեռիպում էր բարոյականին: Անսովոր, կոպիտ կերակուրը, օւլին, որը նա խմում էր այդ օրերը, զինու և սիգարի բացակա-յությունը, կեղտոտ, շփոխվող սպիտակեղենը, կիսով շափ բազմոցի վրա՝ առանց անկողնի, — այդ բոլորը Պիեռնին պա-հում էր այն ջղազրգիւ վիճակում, որը մոտ է խելագարության:

Արդեն ցերեկվա ժամը մոտ 2-ն էր: Ֆրանսացիներն ար-դեն մտել էին Մոսկվա: Պիեռն այդ գիտեի, բայց փոխանակ գործելու, նա մտածում էր միայն իր ձեռնարկումի մասին, մեկ առ մեկ քննության առնելով ապագա բոլոր, անգամ աննշան մանրամասնությունները: Պիեռն իր մտածողություններում պարզորոշ չէր պատկերացնում ոչ հարված հասցնելու պրոցեսը, ոչ նապոլեոնի մահը, բայց արտասովոր պայծառություն մը ու տխրագին հաճույքով պատկերացնում էր իր կործանումը և իր հերոսական արիությունը:

«Այո՛, մենակ բոլորի փոխարեն, ես պետք է կատարեմ այդ կամ զոհվեմ», մտածում էր նա: «Այո՛, ես կմոտենամ... և հետո հանկարծ... փշտովով, թե՛ գաշույնով», մտածում էր Պիեռը: «Ասենք՝ միևնույն է: Ո՛չ թե ես, այլ նախախնամության

ձեռքն է մահապատժի ենթարկում քեզ... կասեմ ես» (մտածում էր Պիեռն այն խոսքերը, որ նա արտասանելու էր նապոլեոնին սպանելիս): «է՛հ, ի՛նչ արած, տարե՛ք, մահապատժի ենթար-կեցե՛ք ինձ», այնուհետև ինքն իրեն ասում էր Պիեռը դեմքի տխուր, բայց վճռական արտահայտությամբ, գլուխը խոնար-հելով:

Նույն այդ ժամանակ, երբ Պիեռը, սենյակի մեջտեղում կանգնած, այսպես դատում-խորհում էր, առանձնասենյակի դուռը բացվեց, և դռան շեմքին երևաց առաջ միշտ երկշտ Մակար Ալեքսեևիչի միանգամայն փոխված կերպարանքը:

Նրա խալաթը բաց էր: Դեմքը կարմիր էր և պլանդակ: Ըստ երևույթին, նա հարբած էր: Պիեռն տեսնելով, նա առաջին վայրկյանին շփոթվեց, բայց շփոթություն նկատելով նաև Պիեռի դեմքին, նա իսկույն սրտապնդվեց և բարակ երեքուն օտներով առաջ եկավ, կանգնեց սենյակի մեջտեղը:

— Նրանք վախեցա՛ն, — ասավ նա խոպոտ, վստահու-թյուն արտահայտող ձայնով: — Ես ասում եմ՝ անձնատուր չեմ լինի, ասում եմ... այդպես չի՞, պարո՛ն:

Նա մտածմունքի մեջ ընկավ և հանկարծ, փշտովը սեղանի վրա տեսնելով, անսպասելի կերպով արագ վերցրեց այն և դուրս վազեց միջանցքը:

Գերասիմն ու դռնապանը, որոնք գնում էին Մակար Ալեք-սեևիչի ետևից, նախասենյակում նրան կանգնեցրին և ուզե-ցին փշտովը ձեռքից առնել: Պիեռը, դուրս գալով միջանցքը, խղճահարություն մը ու նողկանքով էր նայում այդ կիսախելա-գար ծերունուն: Մակար Ալեքսեևիչը, ուժ գործ դնելուց կըն-ճըռոտվելով, պահում էր փշտովը և խոպոտ ձայնով բղավում էր, ըստ երևույթին ինչ-որ հանդիսավոր բան երևակայելով:

— Ի՛ գե՛ն: Աբորդա՛ժ: Մխալվում ես, չե՛ս խլի, — գոռում էր նա:

— Ե՛րբ արեք, խնդրում եմ, թողե՛ք: Ողորմացե՛ք խնդրում եմ, թողե՛ք: Դե՛, խնդրում եմ, պարո՛ն... — ասում էր Գե-րասիմը: զգուշությամբ արմունկներից բռնած՝ աշխատելով ետ գարձնել Մակար Ալեքսեևիչին դեպի դուռը:

— Դու ո՞վ ես: Բռնապա՛րտ ես... — բոռում էր Մակար Ալեքսեևիչը:

— Այդ լավ չէ՛, պարոն՛ն: Համեցե՛ք սենյակ, հանգստացե՛ք: Տվե՛ք փշտովը:

— Կորի՛ր, ողորմելի ստրո՛ւկ: Մի՛ դիպչիր ինձ: Տեսա՛ր: — բոռում էր Մակար Ալեքսեևիչը, փշտովը թափահարելով: — Դեպի աբորդա՛ժ:

— Բոնի՛ր, — շնչաց Գերասիմը դռնապանին:

Մակար Ալեքսեևիչի ձեռքերից բռնեցին և քարշ տվին դեպի դուռը:

Նախասենյակը լցվեց աղմուկի ու քաշկոտուքի այլանդակ ձայներով և հարթած մարդու հեացող ձայնի խոպոտ հնչյուններով:

Հանկարծ տան մուտքի կողմից լավեց մի սուր կանացի ճիչ, և խոհարարուհին վազեց նախասենյակը:

— Նրա՛նք են: Ձեզ մատա՛ղ... Ատավ՛ժ վկա, նրա՛նք են: Չորս հոգի են, ձիավոր են... — գոռում էր խոհարարուհին:

Գերասիմն ու դռնապանը բաց թողին Մակար Ալեքսեևիչին, և խաղաղված միջանցքում պարզ լավում էր, թե ինչպես մի քանի ձեռք բախում են մուտքի դուռը:

XXVIII

Պիեռն ինքն իրեն որոշելով, թե մինչև իր մտադրությունն ի կատար ածելը, չպետք է հայտնի ոչ իր կոշումը, ոչ ֆրանսերեն իմանալը, կանգնած էր միջանցքի կիսաբաց դռան մեջ, մտադրություն ունենալով՝ իսկույն թաքնվել, հենց որ ֆրանսացիները մտնեն: Բայց ֆրանսացիները մտան, իսկ Պիեռն այնուամենայնիվ չէր հեռանում դռնից. անհաղթահարելի հետաքրքրությունը պահում էր նրան:

Նրանք երկու հոգի էին: Մեկը, սպա՝ բարձրահասակ, օրիատես ու գեղեցիկ տղամարդ. մյուսը, ըստ երևույթին, զինվոր էր կամ սպասյակ, կարճլիկ, նիհար, այրված դեմքով, ներս ընկած այտերով ու դեմքի բութ արտահայտությամբ մի մարդ: Սպան, ձեռնափայտին հենվելով ու կաղալով գալիս էր առջևից: Մի քանի քայլ անելով, սպան, կարծես ինքն իրեն որոշելով, որ այդ բնակարանը լավն է, կանգ առավ, շրջվեց դեպի ետ, դեպի դռան մեջ կանգնած զինվորները և խշխանալուրական բարձր ձայնով կարգադրեց ձիերը ներս քաշել: Այդ

գործը վերջացնելուց հետո, սպան խիզախ շարժումով, ձեռքի արմունկը վեր բարձրացրած, ուղղեց բեղերը և ձեռքը դիպցրեց գլխարկին:

— Bonjour la compagnie!¹ — ուրախ ասավ նա, ժպտալով և շուրջը նայելով:

Ոչ ոք ոչինչ չպատասխանեց:

— Vous êtes le bourgeois?² — դիմեց սպան Գերասիմին:

Գերասիմը վախեցած հարցականորեն նայում էր ըսպային:

— Quartire, quartire, logement, — ասավ սպան, վերից վար, ներողամիտ ու բարեհոգի ժպիտով նայելով փոքրիկ մարդուն: Les français sont de bons enfants. Que Diable! Voyons! Ne nous fêchons pas, mon vieux³, — ավելացրեց նա, վախեցած ու լուսկյաց Գերասիմի ուսին խփելով:

— A ça! Dites donc, on ne parle donc pas français dans cette boutique⁴, — ավելացրեց նա, շուրջը նայելով և հայացքը Պիեռի հայացքին ուղղելով: Պիեռը մի կողմ քաշվեց դռան մոտից:

Սպան կրկին դիմեց Գերասիմին: Նա պահանջում էր, որ Գերասիմը ցույց տա նրան տան սենյակները:

— Պարոնս չկա, — շեմ հասկանում... ես ձեզ... — ասավ Գերասիմը, աշխատելով իր խոսքերն ավելի հասկանալի դարձնել նրանով, որ թարս էր ասում:

Յրանսական սպան, ժպտալով, ձեռքերը տարածեց Գերասիմի քթի առաջ, զգացնել տալով, որ ինքն էլ նրան չի հասկանում և կաղալով գնաց դեպի դուռը, որի մոտ կանգնած էր Պիեռը: Պիեռն ուզում էր հեռանալ՝ նրանից թաքնվելու համար, բայց հենց այդ ժամանակ նա տեսավ խոհանոցի բացվող դռնից դուրս եկող Մակար Ալեքսեևիչին՝ փշտովը ձեռքին: Խնկաբարի խորամանկությամբ Մակար Ալեքսեևիչը նայեց ֆրանսացուն և, փշտովը բարձրացնելով, նշան բռնեց:

¹ Բարև, պարոնայք:

² Դո՛ւք եք տերը:

³ Բնակարա՛ն, բնակարա՛ն: Յրանսացիները լավ տղերք են, զրոզը տասնի՛, չենք կովի, ծե՛րուկ:

⁴ Ի՛նչ է, այստեղ ոչ ո՞ք չի խոսում ֆրանսերեն:

— Դեպի՛ արորդած... — գոռաց հարբածը, սեղմելով փշտովի ձգանը: Յրանսական սպան, գոռոց լսելով, շարժվեց, և նույն ակնթարթում Պիեռը նետվեց հարբածի վրա: Այն ժամանակ, երբ Պիեռը բռնեց փշտովը և վեր բարձրացրեց այն, Մակար Ալեքսեևիչը վերջապես մատը գցեց ձգանին, և լավեց բոլորին խլացնող և վառողի թանձր ծուխ արձակող մի կրակոց: Յրանսացին գունատվեց և ետ գնաց դեպի դուռը:

Մոռանալով իր ֆրանսերեն իմանալը թաքցնելու մտադրությունը, Պիեռը, փշտովը խլելով Մակար Ալեքսեևիչի ձեռքից և մի կողմ նետելով այն, մոտ վազեց սպային և սկսեց ֆրանսերեն խոսել նրա հետ:

— Vous n'êtes pas blessé? — ասավ նա:

— Je crois que non¹, — պատասխանեց սպան, իրեն շոշափելով, — mais je l'ai manqué belle cette fois-ci², — ավելացրեց նա, ցույց տալով պատի պոկված սվաղը: — Quel est cet homme?³ — խիստ հայացք գցելով Պիեռի վրա, ասավ սպան:

— Ah, je suis vraiment au désespoir de ce qui vient d'arriver⁴, — արագորեն ասավ Պիեռը, բոլորովին մոռանալով իր դերը: — C'est un fou, un malheureux qui ne savait pas ce qu'il faisait⁵:

Սպան մոտեցավ Մակար Ալեքսեևիչին և բռնեց նրա օձիքից:

Մակար Ալեքսեևիչը շուրթերը կախած, կարծես բունը տանելիս, օրորվում էր՝ պատին հենված:

— Brigand, tu me la payeras! — ասավ ֆրանսացին, ձեռքը ետ քաշելով: — Nous autres nous sommes cléments après la victoire; mais nous ne pardonnons pas aux traîtres⁶, — ավելացրեց նա դեմքի մոայլ հանդիսավորութամբ և գեղեցիկ եռանդուն շարժումով:

¹ Դուք վիրավորված չե՞ք: — կարծում եմ, որ ո՛չ:

² Բայց այս անգամ լավ պրծա:

³ Ո՞վ է այս մարդը:

⁴ Ա՛խ, ճիշտն ասած, ես շատ վշտացած եմ այն բոլորից, ինչ պատահեց:

⁵ Դա մի դժբախտ խելագար է, որը չգիտեր, թե ինչ էր անում:

⁶ Ավագա՛կ, ես քեզ դեռ ցույց կտամ: Մենք ողորմած ենք լինում հաղթություններից հետո, բայց դավաճաններին մենք չենք ներում:

Պիեռը շարունակում էր ֆրանսերեն չեզոք համոզություններ, որ նա շպատի այդ հարբած, խելագար մարդուն: Յրանսացին լուռ լսում էր, առանց փոխելու իր մոայլ տեսքը, և հանկարծ ժպտալով դիմեց Պիեռին: Նա մի քանի վայրկյան լուռ նայեց նրան: Նրա գեղեցիկ դեմքն ընդունեց ողբերգականորեն բընքուշ արտահայտություն, և նա ձեռքը մեկնեց:

— Vous m'avez sauvé la vie! Vous êtes français¹, — ասավ նա:

Յրանսացու համար այդ եզրակացությունն անվիճելի էր: Մեծ գործ կարող էր միայն ֆրանսացին կատարել, իսկ նրա՝ m-r Ramball capitaine du 13-me léger-ի կյանքը փրկելն անտարակույս, ամենամեծ գործն էր:

Բայց որքան և անվիճելի էր այդ եզրակացությունը և դրա վրա հիմնված՝ սպայի համոզումը, Պիեռն անհրաժեշտ համարեց հիասթափեցնել նրան:

— Je suis russe², — արագորեն ասավ Պիեռը:

— Մը-ծը-ծը, à d'autres, — մատն իր քթի տակ թափ տալով ու ժպտալով ասավ ֆրանսացին: — Tout à l'heure vous allez me conter ça, — ասավ նա: — Charmé de rencontrer un compatriote. Eh bien! qu'allons-nous faire de cet homme?³ — ավելացրեց նա, դիմելով Պիեռին, արդեն ինչպես յուրայինի:

Եթե անգամ Պիեռը ֆրանսացի շլիներ, բայց արդեն ստանալով աշխարհի այդ ամենաբարձր հորջորջումը, չէր կարող այլևս հրաժարվել դրանից, — ասում էր ֆրանսական սպայի դեմքի արտահայտությունն ու տոնը: Վերջին հարցի առթիվ Պիեռը նորից բացատրեց Մակար Ալեքսեևիչի ո՞վ լինելիք, բացատրեց, որ հենց գալուց առաջ այդ հարբած, խելագար մարդը գողացավ լցրած փշտովը, որը չկարողացան նրա ձեռքից առնել, և Պիեռը խնդրեց անպատիժ թողնել նրա արարքի:

Յրանսացին դուրս ցցեց կուրծքը և ձեռքով թագավորական շարժում արավ:

¹ Դուք փրկեցիք իմ կյանքը: Դուք ֆրանսացի՞ եք:

² Ես ռուս եմ:

³ Այժմ դուք ինձ այդ բոլորը կպատմեք: Շատ ուրախ եմ հայրենակցի պատահելուս էհ. ինչպես վարվե՞նք այդ մարդու հետ:

— Vous m'avez sauvé la vie! Vous êtes français. Vous me demandez sa grâce? Je vous l'accorde. Qu'on emmène cet homme¹, — արագ ու եռանդագին ասավ Ֆրանսական սպան, թեև անցուկ անելով իր կյանքը փրկելու համար իր կողմից Ֆրանսացի դարձրած Պիեռին և նրա հետ միասին տուն գնաց:

Բակում եղած զինվորները, կրակոց լսելով, մտան նախասենյակը, հարցնելով թե ի՛նչ է պատահել և հանցավորներին պատժելու պատրաստակամություն հայտնելով. բայց սպան խստիվ կանգնեցրեց նրանց.

— On vous demandera quand on aura besoin de vous², — ասավ նա:

Ձինվորները դուրս եկան: Սպասյակը, որ կարողացավ մինչ այդ մտնել խոհանոցը, մոտեցավ սպային:

— Capitaine, ils ont de la soupe et du gigot de mouton dans la cuisine, — ասավ նա: — Faut-il vous l'apporter?

— Oui, et le vin³, — ասավ կապիտանը:

XXIX

Երբ Ֆրանսական սպան Պիեռի հետ միասին մտավ տուն, Պիեռը պարտք համարեց կրկին հավատացնել կապիտանին, թե նա Ֆրանսացի չի և ցանկանում էր հեռանալ, բայց Ֆրանսական սպան լսել անգամ չուզեց այդ մասին: Նա այն աստիճան քաղաքավարի, սիրալիր, բարեհոգի և խկապես շնորհակալ էր իր կյանքը փրկելու համար, որ Պիեռը չկարողացավ նրան մերժել և նրա հետ միասին նստեցին դահլիճում, առաջին սենյակում, ուր մտան նրանք: Պիեռի այն պնդումին, թե ինքը Ֆրանսացի չէ, կապիտանը ըստ երևույթին չհասկանալով, թե ինչպես կարելի էր հրաժարվել այդպիսի շոյիչ կոչումից, ուսերը թոթվեց և ասավ, որ եթե նա անպատճառ ուզում է ուռու համարվել, ապա թող այդպես լինի, բայց որ նա այնու-

¹ Դուք փրկեցիք իմ կյանքը, դուք Ֆրանսացի եք: Դուք ցանկանում եք որ ես ներմ նրան: Ներում եմ: Տարեք այդ մարդուն:

² Երբ հարկավոր լինի, ձեզ կկանչեն:

³ Կապիտան նրանց խոհանոցում սուպ և ոչխարի միս կա: Կհրամայե՞ք բերել: — Այո՛, և՛ զինի:

ամենայնիվ, չնայած դրան, իր կյանքը փրկելու համար երախտագիտություն զգացումով իրեն առհավատ կապված է զգում նրա հետ:

Եթե այդ մարդն ուրիշների զգացումները հասկանալու քիչ թե շատ ընդունակություն ունենար և կուհեր Պիեռի ապրումները, Պիեռը հավանորեն կհեռանար նրանից. բայց այդ մարդու աշխույժ անտարբերությունը այն ամենի հանդեպ, ինչ իրենից դուրս էր, հաղթեց Պիեռին:

— Français ou prince russe incognito¹, — ասավ Ֆրանսացին, նայելով Պիեռի թեև կեղտոտ, բայց նուրբ սպիտակեղենին և ձեռի մատանուն: — Je vous dois la vie et je vous offre mon amitié. Un français n'oublie jamais ni une insulte ni un service. Je vous offre mon amitié. Je ne vous dis que ça².

Այդ սպայի ձայնի հնչյուններում, նրա դեմքի արտահայտության մեջ, նրա շարժումներում այնքան բարեհոգություն ու ազնվություն (Ֆրանսական մտքով) կար, որ Պիեռը, անգիտակից ժպիտով պատասխանելով Ֆրանսացու ժպիտին, ձեռք մեջ իրեն մեկնած ձեռք:

— Capitaine Ramball du 13-me léger, décoré pour l'affaire du sept³ — հանձնարարեց նա իր՝ ինքնազոհ, անզուսպ ժպիտով, որ կնճռոտում էր նրա շուրթերը բեզբրի տակ: — Voudrez-vous bien me dire à présent, à qui j'ai l'honneur de parler aussi agréablement au lieu de rester à l'ambulance avec la balle de ce fou dans le corps⁴.

Պիեռը պատասխանեց, որ չի կարող հայտնել իր անունը և, կարմրելով ու փորձելով կեղծել անունը, սկսեց խոսել այն

¹ Ֆրանսացի կամ ծպտյալ ուս իշխան:

² Ես իմ կյանքով ձեզ եմ պարտական և ես ձեզ առաջարկում եմ իմ բարեկամությունը: Ֆրանսացին երբեք չի մոռանում ո՛չ վիրավորանք, ո՛չ ծառայություն: Ես ձեզ առաջարկում եմ իմ բարեկամությունը: Ահա և այն ամենը, շնչ կարող եմ ձեզ ասել:

³ 13-րդ թեթև զենքի կապիտան Ռամբալը, պատվավոր լեգիոնի ասպետ՝ ամսի 7-ի կռվի համար:

⁴ Բարի կլինե՞ք արդյոք այժմ ասել ինձ, թե ո՞ւմ հետ պատիվ ունեմ ես խոսակցել այդպես հաճելի, փոխանակ լինելու վիրակապություն կայանում այդ խելագարի զնգալը մարմնիս մեջ:

պատճառների մասին, որոնք թույլ չեն տալիս նրան հայտնել այդ, բայց ֆրանսացին նրան ընդմիջեց:

— De grâce, — ասավ նա: — Je comprends vos raisons, vous êtes officier... officier supérieur, peut-être. Vous avez porté les armes contre nous... Ce n'est pas mon affaire. Je vous dois la vie. Cela me suffit. Je suis tout à vous. Vous êtes gentilhomme?¹ — ավելացրեց նա հարցման երանգով: (Պիեռը գլուխը խոնարհեց): — Votre nom de baptême, s'il vous plait? Je ne demande pas davantage. M-r Pierre, dites-vous... Parfait. C'est tout ce que je désiré savoir².

Երբ բերվեց ոչխարի միսը, ձվածեղը, ինքնահոը, օղին ու գինին՝ ուսական մառանից, որն իրենց հետ բերել էին ֆրանսացիները, Ռամբայը Պիեռին խնդրեց մասնակցել այդ ճաշին և ինքն իսկույն ազահորեն ու շտապով, ինչպես առողջ ու քաղցած մարդ, սկսեց ուտել, արագորեն ծամելով իր ուժեղ ատամներով և անդադար չձգեցնելով ու հարակցելով. excellent, exquis!³ Նրա դեմքը կասկարմիր կտրեց ու քրտինքով ծածկվեց: Պիեռը քաղցած էր և հաճույքով մասնակցեց ճաշին: Մորելը, սպասյակը՝ մի կաթսա գուլ ջուր բերեց, և մի շիշ կարմիր գինի դրեց նրա մեջ: Բացի դրանից նա մի շիշ կվաս բերեց, որը փորձելու համար վերցրել էր խոհանոցից: Այդ խմիչքը ֆրանսացիներին արդեն ծանոթ էր, և իր անունն էր ստացել: Նրանք կվասին limonade de cochon (խոզի լիմոնադ) անունն էին տվել, և Մորելը գովում էր այդ limonade de cochon-ը, որը նա գտել էր խոհանոցում: Բայց որովհետև կապիտանը գինի ուներ, որը նա ձեռք էր բերել Մոսկվայի միջով անցնելիս, ուստի և նա կվասը տրամադրեց Մորելին, իսկ ինքը վերցրեց բորգոյի շիշը: Նա շիշը մինչև բուկը փաթաթեց անձեռոցիկի մեջ և իր ու Պիեռի համար գինի լցրեց: Հագեց-

¹ Բավական է: Ես հասկանում եմ ձեր պատճառները, դուք սպա՛ եք... գուցե և բարձրաստիճան սպա: Դուք կախել եք մեր դեմ: Դա իմ գործը չէ: Ես ձեզ պարտական եմ իմ կյանքով: Այդ էլ ինձ բավական է: Ես ձեր տրամադրության տակ եմ: Դուք ազնվական եք:

² Ձեր անունը, պարտավորեցրե՛ք ինձ. այլևս ոչինչ չեմ հարցնում: Պարոն Պիե՛ռ, ասացիք: Գեղեցի՛կ: Ահա այն բոլորը, ինչ ինձ հարկավոր է:

³ Հիանալի՛ է, գեղազանց է:

րած քաղցն ու գինին է՛լ ավելի աշխուժացրին կապիտանին, և նա ճաշի ժամանակ անդադար խոսում էր:

— Oui, mon cher m-r Pierre, je vous dois une fière chandelle de m'avoir sauvé... de cet enragé... J'en ai assez, voyez-vous, de balles dans le corps. En voilà une (նա ցույց տվեց կողը) à Wagram et de deux à Smolensk, — նա ցույց տվեց այտի վրայի սպին: — Et cette jambe, comme vous voyez, qui ne veut pas marcher. C'est à la grande bataille du 7 à la Moskowa que j'ai reçu ça. Sacré Dieu, c'était beau! Il fallait voir ça, c'était un déluge de feu. Vous nous avez taillé une rude besogne; vous pouvez vous en vanter, nom d'un petit bon homme. Et, ma parole, malgré la toux que j'y ai gagné, je serais prêt à recommencer. Je plains ceux qui n'ont pas vu ça¹.

— J'y ai été, — ասավ Պիեռը:

— Bah, vraiment? Eh bien, tant mieux, — ասավ ֆրանսացին: — Vous êtes de fiers ennemis, tout de même. La grande redoute a été tenace, nom d'une pipe. Et vous nous l'avez fait crânement payer. J'y suis allé trois fois, tel que vous me voyez. Trois fois nous étions sur les canons et trois fois on nous a culbuté et comme des capucins de cartes. Oh! c'était beau, m-r Pierre. Vos grenadiers ont été superbes, tonnerre de Dieu. Je les ai vu six fois de suite serrer les rangs et marcher comme à une revue. Les beaux hommes! Notre roi de Naples qui s'y connaît a crié: bravo! — Ah! ah! soldat comme nous autres! — ասավ նա ժպտալով վայրկենական լուսթյունից հետո: — Tant mieux, tant mieux, m-r Pierre. Terribles un bataille... galants... — նա ժպտա-

¹ Այո՛, իմ սիրելի պարոն Պիեռ, ես պարտավոր եմ մոմ վառել, որ դուք ինձ փրկեցիք այդ կատաղածից: Կարծում եմ, որ ինձ բավական են այն գրեղակները, որ կան մարմնիս մեջ: Ահա մեկը ստացել եմ վագրամում, մյուսը՝ Սմոլենսկում: Իսկ այս ոտի, տեսնում եք, ի՞նչ ուզում շարժվել: Այդ էլ վաստա-տեսնված մի բան էր: Պիեռը էր տեսնել, դա կրակի հեղե՛ղ էր: Դուք մեզ ձանր գործի դրիք, կարող եք պարծենալ, աստվա՛ծ վկա, ճշմարիտ: Եվ ազնիվ խոսք, չնայած որ այնտեղ մրսեցի: դարձյալ պատրաստ եմ ամեն ինչ նորից սկսել: Խղճում եմ նրանց, ովքեր այդ չեն տեսել:

չով աչքով արավ, — avec les belles, voilà les français, m-r Pierre, n'est-ce pas?

Կապիտանն այն աստիճան նախվորեն ու բարեսրտորեն ուրախ էր ու զվարթ, և գոհ իրենից, որ Պիեռը քիչ էր մնում քիչքն աչքով անի, ուրախ նայելով նրան: Հավանորեն «galant» բառը կապիտանին ստիպեց մտածել Մոսկվայի դրուժյան մասին:

— A propos, dites donc, est-ce vrai que toutes les femmes ont quitté Moscou? Une drôle d'idée! Qu'avaient-elles à craindre?

— Est-ce que les dames françaises ne quitteraient pas Paris, si les russes y entraient?² — ասավ Պիեռը:

— Ah, ah, ah!.. — Ֆրանսացին ուրախ ու ջերմ քրքջաց, Պիեռի ուսին խփելով: — Ah! elle est forte, celle-là, — ավելացրեց նա: — Paris?... Paris, Paris, Paris...

— Paris, la capitale du monde...³ — ասավ Պիեռը, վերջացնելով նրա խոսքը:

Կապիտանը նայեց Պիեռին: Նա սովորություն ունի խոսակցության կեսին կանգ առնել և ուշադրությամբ նայել ծիծաղուն, շոյող հայացքով:

¹ — Ես այստեղ էի:

Հա. իսկապև՛ս: Ավելի լավ: Դուք այնուամենայնիվ քաչ թշնամիներ եք: Մեծ ուղուտը լավ դիմացավ, երգվում եմ ժխամորճով: Եվ բավական թանկ նստացրիք մեզ վրա այդ: Ես այնտեղ երեք անգամ եմ եղել. դա նույնքան ճիշտ է, որքան այն, որ ինձ տեսնում եք: Երեք անգամ եղել ենք թնդանթնեթի վրա, երեք անգամ տապալեցիք մեզ, ինչպես թղթի զինվորիկներ: Դա գեղեցիկ էր, պարոն Պիեռ: Ձեր գրենագիրները հիանալի՛ էին, աստված վկա: Ես տեսա, թե ինչպես նրանց շարքերը վեց անգամ միացան, և նրանք կարծես զորահանդեսում լինեին: Հիանալի ժողովուրդ է: Մեր նեապոլիթագավորը, որն այդ գործը գիտի իր հինգ մատի պես, նրանց հասցեին «կեցցե՛» էր բացականչում: Հա՛, Հա՛, ա՛յ ինչպես է մեր եղբայր զինվորը: Ավելի լավ, ավելի լավ, պարոն Պիեռ: Սարսափելի կոիվներում, սիրալիր գեղեցկուհիներին հետ, ահա՛ ֆրանսացիները, պարոն՛ Պիեռ: Ծիշտ չէ՛:

² — Ի դեպ ասացե՛ք խնդրեմ, ճի՛շտ է արդյոք, որ բոլոր կանայք հեռացել են Մոսկվայից: Տարրինա՛կ միտք. ինչի՛ց էին նրանք վախենում:

— Իսկ մի՛թե ֆրանսացի կանայք չէին լքի Փարիզը, եթե ուսները մտնեին:

³ է, ասացի՛ք, Փարի՛զը... Բայց նա Փարի՛զ է... Փարի՛զ...

— Փարիզը — աշխարհի մայրաքաղաքը...

— Eh bien, si vous ne m'aviez pas dit que vous êtes russe, j'aurais parié que vous êtes parisien. Vous avez ce je ne sais quoi, ce...¹ — և, այդպես հաճոյախոսելով, նա նորից լուռ նայեց:

— J'ai été à Paris, j'y ai passé des années,² — ասավ Պիեռը:

— Oh, ça se voit bien. Paris!.. Un homme qui ne connaît pas Paris, est un sauvage. Un parisien, ça se sent à deux lieues. Paris, c'est Talma, la Duschénois, Potier, la Sorbonne, les boulevards,³ — և, նկատելով, որ եզրակացությունը նախորդ ասածից ավելի թույլ է, նա շտապով ավելացրեց. — il n'y a qu'un Paris au monde. Vous avez été à Paris et vous êtes resté russe. Eh bien, je ne vous en estime pas moins⁴.

Խմած գինու ազդեցության տակ և առանձնության մեջ իր մտայն մտքերի հետ անցրած օրերից հետո, Պիեռն ակամա հաճույք էր զգում, խոսակցելով այդ ուրախ ու բարեհոգի մարդու հետ:

— Pour en revenir a vos dames, on les dit bien belles. Quelle fichue idée d'aller s'enterrer dans les steppes, quand l'armée française est à Moscou. Quelle chance elles ont manqué, celles-la. Vos moujiks, c'est autre chose, mais, vous autres gens civilisés, vous devriez nous connaître mieux que ça. Nous avons pris Vienne, Berlin, Madrid, Naples, Rome, Varsovie, toutes les capitales du monde... On nous craint, mais on nous aime. Nous sommes bons à con-

¹ է, եթե դուք ինձ շատեիք, որ դուք ուսն եք, ես գրազ կգայի, որ դուք փարիզցի եք: Ձեր մեջ ինչ-որ բան կա, այդ...

² Ես Փարիզում եղել եմ. ես այնտեղ ամբողջ տարիներ եմ անցրել:

³ — 0°, այդ երևում է: Փարի՛զ... Այն մարդը, որը չգիտե Փարիզը, վայրենի է: Փարիզցին ճանաչվում է երկու մզոն հեռավորությունից: Փարիզը — այդ Տայլման է, Դյուշենուան, Պոտիեն, Սորբոնը, բուլվարները:

⁴ Ամբողջ աշխարհում գոյություն ունի միայն մի Փարիզ: Դուք Փարիզում եղել եք և ուսն եք մնացել: է՛հ, ինչ արած, դրա համար ես ձեզ պակաս չեմ հարգում:

naitre. Et puis l'Empereur...¹ — սկսեց նա, բայց Պիեռը նրան ընդմիջեց:

— L'Empereur, — կրկնեց Պիեռը, և նրա դեմքը հանկարծ բնդունեց տխուր ու շփոթված արտահայտութուն: — Est-ce que l'Empereur...²

— L'Empereur? C'est la générosité, la clémence, la justice, l'ordre, le génie, voilà l'Empereur! C'est moi, Ramball, qui vous le dit... Tel que vous me voyez, j'étais, son ennemi il y a encore huit ans. Mon père a été comte émigré.. Mais il m'a vaincu, cet homme. Il m'a empoigné. Je n'ai pas pu résister au spectacle de grandeur et de gloire dont il couvrait la France. Quand j'ai compris ce qu'il voulait, quand j'ai vu qu'il nous faisait une litière de lauriers, voyez-vous, je me suis dit: voilà un souverain, et je me suis donné à lui. Eh voilà! Oh, oui, mon cher, c'est le plus grand homme des siècles passés et à venir³.

— Est-il à Moscou⁴, — կմկմալով և հանցավոր դեմքով ասավ Պիեռը:

Ֆրանսացին նայեց Պիեռի հանցավոր դեմքին և ծիծաղեց:

¹ Բայց դառնա՛նք ձեր տիկիններին: Ասում են, որ նրանք շատ գեղեցիկ են: Եվ ինչ հիմար բան են մտածել՝ գնալ-թաղվել տափաստանում այն ժամանակ, երբ Ֆրանսական բանակը Մոսկվայում է: Նրանք հիանալի առիթ բաց թողին: Ձեր գյուղացիների վարմունքը — դեռ հասկանալի է: Բայց դուք կրթված մարդիկ եք և պետք է մեզ ավելի լավ ճանաչեք: Մենք վերցրել ենք Արևելքից, Բեռլինը, Մադրիդը, Նեապոլը, Հոմերը, Վարշավան, աշխարհի բոլոր մայրաքաղաքները: Մեզնից վախենում են, բայց մեզ սիրում են: Վնաս չի լինի, եթե մեզ ավելի մոտ ճանաչեք: Եվ հետո կա՛յսրը...

² Միթե կայսրը...

³ Կա՛յսրը: Դա մեծահոգություն է, գթասրտություն, արդարամտություն, կարգ, հանճար — ահա՛ թե ինչ է կայսրը: Այդ ե՛ս, Ռամբալլս եմ ասում ձեզ: Հավատացնում եմ ձեզ, որ ութ տարի առաջ ես նրա թշնամին էի: Իմ հայրը եղել է կոմս ու վտարանդի: Բայց նա, այդ մարդը, հաղթեց ինձ: Նա ինձ տիրեց: Ես չկարողացա դիմանալ տեսարանի առաջ այն փառքի ու մեծության, որով նա պատում էր Ֆրանսիան: Երբ ես հասկացա, թե նա ինչ էր ցանկանում, երբ ես տեսա, որ նա մեր ոտքերի տակ դափնիներ էր փռում, ես ինձ ասի. ահա՛ քեզ թագավոր, և ես նվիրվեցի նրան: Եվ ահա՛: Օ՛հ, այո՛. սիրելի՛ս, դա ամենամեծ մարդն է բոլոր տեղերում ու գալիք դարերի:

⁴ — Ինչ, նա Մոսկվայում է:

— Non, il fera son entrée demain¹, — ասավ նա և շարունակեց իր պատմությունները:

Նրանց խոսակցությունը ընդհատվեց դարբասի մոտից հասնող ձայների աղաղակով և Մորելի գալով, որը եկավ կապիտանին հայտնելու, թե եկել են Վիրտեմբերգի հուսարներ և ուզում են ձիերը տեղավորել նույն բակում, որտեղ գտնվում էին կապիտանի ձիերը: Դժվարությունն առաջանում էր առավելապես նրանից, որ հուսարները չէին հասկանում այն, ինչ նրանց ասում էին:

Կապիտանը կարգադրեց իր մոտ կանչել ավագ ենթասպային և խիստ ձայնով նրան հարցրեց, թե նա ո՛ր գնդից է, ո՛վ է նրանց պետը և ի՛նչ հիմունքով նա թույլ է տալիս իրեն գրավել այն բնակարանը, որն արդեն զբաղեցված է: Ի պատասխան առաջին երկու հարցի՝ գերմանացին, որը ֆրանսերեն վատ էր հասկանում, հայտնեց իր գնդի և իր պետի անունը. բայց վերջին հարցին նա, չհասկանալով այն, գերմաներեն խոսակցությանը կոտրատված ֆրանսերեն բառեր խառնելով, պատասխանեց, թե ինքը գնդի բնակարանորդն է և թե պետի կողմից իրեն կարգադրված է շարքով գրավել բոլոր տները: Պիեռը, որ գերմաներեն գիտեր, կապիտանի համար թարգմանեց այն, ինչ ասավ գերմանացին, և կապիտանի պատասխանը գերմաներեն հաղորդեց վիրտեմբերգյան հուսարին: Երբ գերմանացին հասկացավ, թե ի՛նչ էին ասում իրեն, նա այլևս չպնդեց և իր մարդկանց հետ հեռացավ: Կապիտանը դուրս եկավ սանդուղքների գլուխը և բարձր ձայնով ինչ-որ կարգադրություններ արավ:

Երբ նա վերադարձավ սենյակը, Պիեռը նստած էր նույն տեղում, որտեղ նա նստած էր առաջ՝ գլուխն ասիերի մեջ առած: Նրա դեմքը տանջանք էր արտահայտում: Նա իսկապես տանջվում էր այդ րոպեին: Երբ կապիտանը դուրս եկավ և Պիեռը, մնաց մենակ, նա հանկարծ ուշքի եկավ և գիտակցեց այն դրությունը, որի մեջ ինքը գտնվում էր: Ոչ թե այն, որ Մոսկվան վերցված էր, և ոչ այն, որ այդ երջանիկ հաղթողները քաղաքի

¹ — Ո՛չ, նա կգա վաղը:

տեր-տիրականն էին դարձել և հովանավորում էին Պիեռին, որքան և ծանրորեն էր նա այդ զգում, այդ չէր նրան տանջում ներկա բոսպին: Նրան տանջում էր իր թուլութեան գիտակցութունը: Մի քանի բաժակ գինին, այդ բարեսիրտ մարդու հետ ունեցած խոսակցութունը ոչնչացրին այն կենտրոնացած ու մռայլ տրամադրությունը, որի մեջ գտնվում էր նա այդ վերջին օրերը և որն անհրաժեշտ էր նրան՝ իր մտադրությունն իրագործելու համար: Փշտովը, դաշույնը և արմյակը (վերնագզեստ) պատրաստ էին, նապոլեոնը վաղը պետք է քաղաք մտներ: Պիեռը ճիշտ նույնպես օգտակար և արժանի էր համարում սպանել շարագործին. բայց նա զգում էր, որ այժմ այդ չի անի: Թե ինչու՞ — նա չգիտեր, բայց կարծես նախազգում էր, որ իր մտադրությունը չի իրագործի: Նա պայքարում էր իր թուլության գիտակցության դեմ, բայց անորոշաբար զգում էր, որ ինքը չի կարողանալու հաղթահարել այն, որ նախկին՝ վրեժխնդրության, սպանության և ինքնագոհության վերաբերյալ մտքերը առաջին իսկ մարդու հպումից փոշու նման հօգս ցնդեցին:

Կապիտանը, թեթևակի կաղալով ու ինչ-որ եղանակ սուլելով, մտավ սենյակ:

Առաջ Պիեռին զվարճացնող ֆրանսացու շաղակրատությունն այժմ զզվելի թվաց նրան: Եվ սուլած երգը, և քայլվածքը, և բեղերը ոլորելու շարժումը — ամեն ինչ այժմ վիրավորական էր թվում Պիեռին:

«Շն հիմա կհեռանա՛մ, ես այլևս ոչ մի բառ չեմ փոխանակի նրա հետ», մտածում էր Պիեռը: Նա այդ մտածում էր, բայց շարունակում էր նստած մնալ միևնույն տեղում: Թուլության ինչ-որ տարօրինակ զգացում նրան գամել էր իր տեղին: Նա ուզում էր վեր կենալ ու գնալ, բայց չէր կարողանում:

Կապիտանն, ընդհակառակը, շատ ուրախ էր երևում: Նա երկու անգամ անցուղարձ արավ սենյակում: Նրա աչքերը փայլում էին, և բեղերը թեթևակի ցնցվում, կարծես նա ժպտում էր ինքն իրեն, ինչ-որ զվարճալի հնարած բանի վրա:

— Charmant, — ասավ նա հանկարծ, — le colonel de ces wurtembergeois! C'est un allemand; mais brave garçon,

s'il en fut. Mais allemand¹. — (Նա նստեց Պիեռի դիմաց) A propos, vous savez donc l'allemand, vous?².

Պիեռը լուռ նայում էր նրան:

— Comment dites-vous asile en allemand?³.

— Asile? — կրկնեց Պիեռը: — Asile en allemand — Unter-terkunft⁴.

— Comment dites-vous?⁵ — անվստահությամբ և արագ կրկնեց կապիտանը:

— Unterkunft, — կրկնեց Պիեռը:

— Onterkoff, — ասավ կապիտանը և մի քանի վայրկյան ծիծաղկոտ աչքերով նայեց Պիեռին: — Les allemands sont de fières bêtes. N'est-ce pas, m-r Pierre?⁶ — եզրափակեց նա:

— Eh bien, encore une bouteille de ce bordeau moscovite. n'est-ce pas? Morel va nous chauffer encore une petite bouteille, Morel!⁷ — ուրախ գոչեց կապիտանը:

Մորեյը բերեց մոմեր և մի շիշ գինի: Կապիտանը նայեց Պիեռին լույսի տակ, և նրան, ըստ երևույթին, զարմացրեց իր խոսակցի տխուր դեմքը: Ռամբայլն անկեղծ վշտակցություն ու համակրանք արտահայտող դեմքով մոտեցավ Պիեռին և կոացավ նրա վրա:

— Eh bien, nous sommes tristess,⁸ — ասավ նա, դիպչելով նրա ձեռին: — Vous aurai-je fait de la peine? Non, vrai, avez-vous quelque chose contre moi? — նորից հարցրեց նա: — Peut-être, rapport à la situation?⁹

¹ Սքանչելի է այդ վիրտեմբերգյանների գեղապետը: Նա գերմանացի է, բայց շնայած դրան, լավ տղա է: Բայց գերմանացի է:

² Ի դեպ, ուրեմն, գերմաներեն գիտե՛ք:

³ Ի՞նչպես ասել գերմաներեն՝ պատաստարան:

⁴ Ապաստարան: Գերմաներեն սպաստարան՝ Unterkunft.

⁵ Ի՞նչ ասացիք:

⁶ Գերմանացիները մեծ հիմարներ են: Ճիշտ չէ՞, պ-ն Պիեռ:

⁷ Գե, մի շիշ էլ այդ Մոսկովյան բորգոյից, այնպես չէ՞: Մորեյ, գնա՛ մի շիշ էլ տաքացրո՛ւ մեզ համար: Մորեյ՛:

⁸ Ի՞նչ է, տխու՞ր ենք:

⁹ Գուցե անձ վշտացրի ձեզ: Իսկապես, իմ դեմ ոչինչ չ'անեք: Գու՛ցեք ձեզ վիշտը կապ ունի իրերի գրություն հետ:

Պիեռը ոչինչ չպատասխանեց, բայց զգվալից հայացքով նայեց ֆրանսացու աչքերին: Կարեկցանքի այդ արտահայտությունը հաճելի էր նրան:

— Parole d'honneur, sans parler de ce que je vous dois, j'ai de l'amitié pour vous. Puis-je faire quelque chose pour vous? Disposez de moi. C'est à la vie et à la mort. C'est la main sur le coeur que je vous le dis¹, — *ասավ նա, կուրծքը ծեծելով*:

— Merci, — *ասավ Պիեռը*:

Կապիտանը ուշադրությամբ նայեց Պիեռին, այնպես, ինչպես նա նայեց այն ժամանակ, երբ իմացավ, թե ինչպես է գերմաներեն կոչվում ապաստարանը, և նրա դեմքը հանկարծ փայլեց:

— Ah! dans ce cas je bois à notre amitié², — *ուրախ գոչեց նա, երկու բաժակ գինի լցնելով*:

Պիեռը վերցրեց լցրած բաժակը և խմեց: Ռամբալլը խմեց իր բաժակը, մի անգամ էլ սեղմեց Պիեռի ձեռը և մտածկոտ-մեկամաղձոտ դիրքով կռթնեց սեղանին:

— Oui, mon cher ami, voilà les caprices de la fortune, — *սկսեց նա*: — Qui m'aurait dit que je serai soldat et capitaine de dragons au service de Bonaparte, comme nous l'appellions jadis. Et cependant me voilà à Moscou avec lui. Il faut vous dire, mon cher³, — *շարունակեց նա տխուր ու չափված ձայնով՝ հատուկ այն մարդկանց, որոնք պատրաստվում են երկար պատմություն անել*, — que notre nom est l'un des plus anciens de la France⁴.

¹ Ազնի՛վ խոսք, յխոսելով արդեն այն մասին, թե ինչով եմ ես ձեզ պարտական, ես բարեկամական զգացում ունեմ ձեր նկատմամբ: Չեմ կարող արդուք որևէ բան անել ձեզ համար: Ես ձեր տրամադրություն տակ: Իմ այդ կլինի հավիտյան: Ես այդ ասում եմ ձեզ, ձեռս խղճիս դրած:

² Հա՛, այդ դեպքում ես խմում եմ մեր բարեկամության համար:

³ Այո՛, բարեկամս, ահա ճակատագրի քմահաճությունները: Ով ինձ կասեր, որ ես զինվոր ու դրագունների կապիտան կլինեմ Բոնապարտի մոտ, ինչպես մենք երբեմն անվանում էինք նրան: Մինչդեռ ահա ես նրա հետ Մոսկվայում եմ: Պետք է ձեզ ասե՛մ, սիրելի՛ս:

⁴ Որ մեր անունը հնագույններից մեկն է Ֆրանսիայում:

Եվ ֆրանսացուն հատուկ դյուրին ու նախկ անկեղծությամբ կապիտանը Պիեռին պատմեց իր նախնիների պատմությունը, իր մանկությունը, պատանեկությունն ու չափահասությունը, իր բոլոր ազգակցական, ունեցվածքային և ընտանեկան հարաբերությունները: «Ma pauvre»-ն, իհարկե, կարևոր դեր էր կատարում այդ պատմության մեջ:

— Mais tout ça ce n'est que la mise en scène de la vie, le fond c'est l'amour! L'amour! N'est-ce pas, m-r Pierre? — *ասավ նա աշխուժանալով*: — Encore un verre¹.

Պիեռը նորից խմեց և լցրեց երրորդը:

— Oh! les femmes, les femmes!², — *և կապիտանը, յուզողոված աչքերով նայելով Պիեռին, սկսեց խոսել սիրո և իր սիրային արկածների մասին*:

Այդ արկածները շատ էին, և դրան կարելի էր հեշտությամբ հավատալ, նայելով սպայի ինքնագոհ, գեղեցիկ դեմքին և այն խանդավառ աշխույժին, որով նա խոսում էր կանանց մասին: Չնայած նրան, որ Ռամբալլի բոլոր սիրային պատմությունները գարշանքի այն բնույթն ունեին, որի մեջ ֆրանսացիները տեսնում են սիրո բացառիկ հրապույրն ու պոեզիան, կապիտանն իր պատմությունն անում էր այնպիսի անկեղծ համոզումով, որ միայն ինքն է ապրել ու հասկացել սիրո բովանդակ քաղցրությունը, և այնպես գրավչորեն էր նկարագրում կանանց, որ Պիեռը հետաքրքրությամբ էր լսում նրան:

Ակներև էր, որ l'amour-ը, որ այնպես սիրում էր ֆրանսացին, ոչ այն ստորին ու հասարակ կարգի սերն էր, որը երբեմն Պիեռը տածել էր դեպի իր կինը, ոչ այն իր իսկ չափազանցրած ռոմանտիկական սերը, որը նա տածում էր դեպի նատաշան (այդ սիրո երկու տեսակն էլ հավասարապես արհամարհում էր Ռամբալլը — մեկը l'amour des charretiers, մյուսը l'amour des nigauds)³, l'amour-ը որին երկրպագում էր ֆրանսացին՝ առավելապես կայանում էր դեպի կինն ունեցած վերաբերմունքի այն անբնականության մեջ, որ զուգակցվում է այլանդա-

¹ Բայց այդ բոլորը միայն կյանքի պայմաններ են, մինչդեռ նրա էությունը սերն է: Սե՛րը: Ծիշո շէ՛, պ-ն Պիեռ: Ի՛ր բաժակ էլ:

² Օ՛, կանա՛յք, կանա՛յք:

³ Սայլապանի սեր, մյուսը՝ հիմարների սեր:

կության հետ և որը կազմում է զգացմունքի գլխավոր հրապույրը:

Այսպես, կապիտանն արավ իր այն սիրո հուզիչ պատմութունը, որը նա ունեցել է դեպի մի 35 տարեկան կախարդիչ մարքիզուհին և մինևույն ժամանակ դեպի այդ մարքիզուհու 17 տարեկան հիասքանչ և անմեղ աղջիկը: Մեծահոգության այն պայքարը, որը տեղի է ունեցել մոր և աղջկա միջև և որը վերջացել է նրանով, որ մայրը իրեն զոհաբերելով, իր աղջկան որպես կին առաջարկել է իր սիրականին, դեռ մինչև այժմ էլ, թեև վաղուց արդեն անցած մի հիշողութիւն էր, հուզում էր կապիտանին: Հետո նա պատմեց մի դեպք, որտեղ ամուսինը սիրականի դեր է կատարել, իսկ նա՝ (սիրականը) ամուսնու դէր, և մի քանի կոմիկական միջադեպեր souvenirs d'Allemagne, որտեղ asile նշանակում է Unterkunft, որտեղ les maris mangent de la choux croute և որտեղ les jeunes filles sont trop blondes¹.

Վերջապես, վերջին միջադեպը լեհաստանում, որը դեռ թարմ էր կապիտանի հիշողության մեջ և որը նա պատմեց բարձր շարժումներով ու հուզված դեմքով, այն էր, որ նա փրկել էր մի լեհացու կյանք (ընդհանրապես, կապիտանի պատմութունների մեջ կյանք փրկելու միջադեպերն անվերջ էին), և այդ լեհացին իր կախարդիչ կնոջը (Parisienne de coeur²) վստահել էր կապիտանին այն ժամանակ, երբ ինքը մտել էր Ֆրանսական ծառայության մեջ: Կապիտանը երջանիկ էր, կախարդիչ լեհուհին ուզում էր նրա հետ փախչել, բայց մեծահոգութիւնից դրդված կապիտանը վերադարձրել է կնոջն ամուսնուն, ասելով նրան. «je vous ai sauvé la vie, et je sauve votre honneur!»³: Այդ խոսքերը կրկնելով, կապիտանը տրորեց աչքերը և թափ սվեց իրեն, կարծես վանելով իրենից այն թուլութիւնը, որը տիրել էր նրան այդ սրտառուչ հիշողության ազդեցության տակ:

¹ Գերմանիայի մասին ունեցած հիշողութիւններից, որտեղ ամուսինները կազմաբով արգանակ են ուտում և որտեղ ջահել աղջիկները շափազանց խարտյաչ են:

² Սրտով փարիզուհի:

³ Ես փրկեցի ձեր կյանքը, փրկում եմ և ձեր պատիվը:

Կապիտանի պատմութիւնները լսելով, ինչպես այդ հաճախ լինում է երեկոյան ուշ պահին և գինու ազդեցության տակ, Պիեռը հետևում էր այն ամենին, ինչ ասում էր կապիտանը, ամեն ինչ հասկանում էր և դրա հետ միասին հետևում էր այն մի շարք անձնական հուշերին, որոնք ինչ-որ պատճառով հանկարծ ներկայացան նրա երևակայությանը: Երբ նա լսում էր սիրո այդ պատմութիւնները, հանկարծ անսպասելի կերպով նա հիշեց իր սեփական սերը դեպի Նատաշան և, իր երևակայության մեջ մի առ մի հիշելով այդ սիրո պատկերները, նա մտքում այն համեմատում էր Ռամբայի պատմութիւնների հետ: Հետևելով այն պատմությանը, որը վերաբերում էր պարտքի գիտակցության պայքարին ընդդեմ սիրո, Պիեռն իր առաջ տեսնում էր բոլոր աննշան մանրամասնութիւններն այն վերջին հանդիպումի, որ նա ունեցել էր իր սիրո առարկայի հետ Սուխարևի աշտարակի մոտ: Այն ժամանակ այդ հանդիպումը նրա վրա ազդեցութիւն չգործեց. նա նույնիսկ ոչ մի անգամ չհիշեց դրա մասին: Բայց այժմ նրան թվում էր, ինչ այդ հանդիպումն ինչ-որ շատ նշանակալից ու բանաստեղծական բան ուներ:

«Պյոտր Կիրիլի՛չ, եկե՛ք այստեղ, ես ճանաչեցի», լսում էր նա այժմ Նատաշայի ասած խոսքերը, իր առջև տեսնում էր նրա աչքերը, ժպիտը, ճամփորդական շամշիկը, նրա տակից դուրս ցցված մազերի փունջը... և այդ բոլորի մեջ նա ինչ-որ հուզիչ, գթաշարժ բան էր տեսնում:

Վերջացնելով իր պատմութիւնը՝ կախարդիչ լեհուհու մասին, կապիտանը դիմեց Պիեռին այն հարցով, թե ապրե՞լ է նա արդյոք սիրո անձնագոհության նման զգացում և խանդի զգացում դեպի օրինական ամուսինը:

Արձագանքելով այդ հարցին, Պիեռը զլուխը բարձրացրեց և իրեն զբաղեցնող մտքերն արտահայտելու անհրաժեշտութիւն զգաց: Նա սկսեց բացատրել, թե ինքը մի քիչ այլ կերպ է հասկանում սերը դեպի կինը: Նա ասավ, որ ինքն իր ամբողջ կյանքում սիրել է և սիրում է միայն մի կնոջ և որ այդ կինը երբեք չի կարող պատկանել իրեն:

— Tiens!¹ — ասավ կապիտանը:

¹ Այ թե ի՞նչ:

Պիեռը հետո բացատրեց, թե նա այդ կնոջը սիրել է պատանեկան հասակից. բայց չի համարձակվել նրա մասին մտածել այն պատճառով, որ նա շատ չահել է եղել, իսկ ինքն ապօրինի զավակ՝ առանց անվան: Հետո, երբ անուն ու հարստություն է տեսցել, նա չի համարձակվել նրա մասին մտածել այն պատճառով, որ շափազանց սիրել է այդ աղջկան, շափազանց բարձր է դասել նրան ամբողջ աշխարհից, առավել ևս իրենից:

Հասնելով իր պատմության այդ տեղը, Պիեռը դարձավ կապիտանին այն հարցով, թե հասկանո՞ւմ է արդյոք նա այդ: Կապիտանը մի շարժում արավ, որն արտահայտում էր այն, որ եթե ինքը չի էլ հասկացել, ապա այնուամենայնիվ խնդրում է շարունակել:

— L'amour platonique, les nuages...¹ — քթմընջաց նա:

Արդյո՞ք խմած գինին, թե՞ անկեղծության պահանջը, թե՞ այն միտքը, որ այդ մարդը չի ճանաչում և չի ճանաչի իր պատմության գործող անձերից ոչ մեկին, թե՞ այդ բոլորը միասին՝ բաց արին Պիեռի լեզուն: Եվ նա բերանով չպպացնելով և յուզուտ աչքերով ուր-որ հեռուն նայելով, պատմեց իր ամբողջ պատմությունը. և իր ամուսնությունը, և նատաշայի՝ դեպ իր լավագույն բարեկամը ունեցած սիրո պատմությունը, և նատաշայի դավաճանությունը և իր բոլոր պարզ հարաբերությունները նրա հետ: Պատասխանելով Ռամբայի հարցերին, նա պատմեց և այն, ինչ առաջ թաքցնում էր — իր դիրքը հասարակության մեջ, և նույնիսկ հայտնեց նրան իր անունը:

Պիեռի պատմածից կապիտանին ամենից ավելի զարմացրեց այն, որ Պիեռը շատ հարուստ է եղել. որ նա Մոսկվայում երկու պալատ է ունեցել և որ ամեն ինչ թողել է և Մոսկվայից չի հեռացել, այլ մնացել է քաղաքում, թաքցնելով իր անունը և կոչումը:

Արդեն ուշ գիշեր էր, երբ նրանք միասին դուրս եկան փողոց: Տաք ու պայծառ գիշեր էր: Տնից դեպի ձախ, Պետրովկայում, փայլ էր տալիս Մոսկվայում սկսված առաջին հրդեհի ցուրբը: Աջ կողմում բարձր կանգնած էր լուսնի նորած մանգաղը, և լուսնի հակառակ կողմում կախ էր ընկած այն պայծառ գի-

սավորը, որը Պիեռի հոգում կապվում էր նրա սիրո հետ: Դարբասի մոտ կանգնած էին Գերասիմը, խոհարարուհին և երկու Ֆրանսացի: Լսվում էր նրանց ծիծաղը և միմյանց համար անհասկանալի լեզվով տեղի ունեցող խոսակցությունը: Նրանք նայում էին քաղաքում երևացող հրդեհի ցուրբերին:

Ոչ մի սարսափելի բան չկար հսկայական քաղաքում ծագած հեռավոր ոչ այնքան մեծ հրդեհում:

Նայելով բարձր աստղազարդ երկնքին, լուսնին, գիսավորին ու ցուրբին, Պիեռը բերկրալից խանդաղատանքի զգացում էր ապրում: «Ա՛յ, ինչ լավ է. էլ ի՞նչ է հարկավոր», մտածեց նա: Եվ հանկարծ, երբ նա հիշեց իր մտադրությունը, նրա գլուխը պտույտ եկավ, նա իրեն վատ զգաց, այնպես որ հենվեց ցանկապատին, որ չընկնի:

Հրածեշտ շտալով իր նոր բարեկամին Պիեռն, անհաստատ քայլերով հեռացավ դարբասից և, վերադառնալով իր սենյակը, պառկեց բազմոցի վրա և իսկույն քնեց:

XXX

Սեպտեմբերի 2-ին բռնկած առաջին հրդեհի բոցերին տարբեր ճանապարհներից և տարբեր զգացումներով էին նայում փախչող ու հեռացող բնակիչները և նահանջող զորքերը:

Ռոստովների կառախումբն այդ գիշեր կանգ էր առել Միտիշիում, Մոսկվայից 20 վերստ հեռու: Սեպտեմբերի 1-ին նրանք այնքան ուշ դուրս եկան, ճանապարհը այնպես էր բռնված սայլերով ու զորքով, մոռացված էին այնքա՛ն իրեր (որոնց ետևից մարդիկ ուղարկվեցին), որ որոշվեց այդ օրը գիշերել Մոսկվայից հինգ վերստի վրա: Մյուս օրն առավոտ ուշ զարթնեցին, և նորից այնքան տեղեր կանգ առան, որ կարողացան հասնել միայն Բոլշիե Միտիշչի: Ժամը 10-ին Ռոստովները և նրանց հետ գնացող վիրավորները, բոլորը տեղավորվեցին մեծ գյուղի բակերում ու խրճիթներում: Ռոստովների ծառաները, կառապանները և վիրավորների սպասյակները, տերերին հարմարորեն տեղավորելով, ընթրեցին, ձիերին կեր տվին և դուրս եկան դռների առաջ:

Հարևան խրճիթում պառկած էր Ռաևակու վիրավոր աղյուտանտը. նրա ձեռի դաստակը կտորված էր, և սարսափելի

¹ Պլատոնական սեր, ամպեր...

ցավը, որ զգում էր նա, ստիպում էր նրան անդադար տնքալ, հեծեծալ աղիողորմ, և այդ հեծեծանքը սարսափելի էր հնչում աշնանային գիշերվա խավարում: Առաջին օրը այդ աղյուտանտը գիշերեց նույն բակում, որ կանգ էին առել Ռոստովները: Կոմսուհին ասում էր, թե չի կարողացել աչք փակել այդ տնքոցներից, և Միտիշչիում կոմսուհին տեղափոխվեց մի ավելի վատ խրճիթ միա՛յն նրա համար, որ հեռու լինի այդ վիրավորից:

Մտանքներից մեկը գիշերը մթության մեջ տան մուտքի առաջ կանգնած՝ կառեթի ետևից նկատեց մի ուրիշ ոչ մեծ հրդեհի բոց: Մի հրդեհ վաղուց էր երևում արդեն, և բոլորը գիտեին, թե այդ Մալիե Միտիշչին է վառվում, որ կրակ էին տվել Մամոնովի կազակները:

— Է՛ս էլ, ախպերներ, ուրիշ հրդեհ է, — ասավ սպասյակը: Եվ բոլորն իրենց ուշադրութունը դարձրին դեպի հրացուլքը:

— Բա ասում էին՝ Մալիե Միտիշչին է, Մամոնովի կազակներն են վառել:

— Նրա՛նք: Բայց սա Միտիշչին չի. սա դենն է:

— Տես, կարծես Մոսկվայում լինի:

Մտանքներից երկուսը տան առաջի սանդղակներից իջան, անցան կառեթի մյուս կողմը և նստեցին նրա ոտնատեղի վրա:

— Սա ձախ կողմի վրա է, իսկ Միտիշչին հրե որտեղ է. սա բոլորովին ուրիշ կողմ է:

Մի քանի ծառաներ միացան առաջիններին:

— Տես, բոց է տալիս, — ասավ մեկը, — էս հրդեհը Մոսկվայումն է կամ Սուշչևսկայայում կամ թե չէ Ռազոսկայայում:

Ոչ ոք չպատասխանեց այդ դիտողությանը: Եվ բավական երկար ժամանակ այդ մարդիկ լուռ նայում էին հեռվում բրուներկած նոր հրդեհի բոցերին:

Կոմսի սենեկապահ ծերունին (ինչպես նրան անվանում էին)՝ Դանիլո Տերենտիչը մոտեցավ այդ խմբին և բոռաց Միշկայի վրա:

— Ի՞նչ ես նայում, հիմա՛ր... Կոմսը կհարցնի, այնտեղ ոչ ոք չկա. գնա շորերը հավաքի:

— Ես հենց նոր ջրի վազեցի, — ասավ Միշկան:

— Դուք ի՞նչ եք կարծում, Դանիլո Տերենտիչ, էդ կրակի լույսը կարծես Մոսկվայումն է, չէ՞, — ասավ լակեյներից մեկը:

Դանիլո Տերենտիչը ոչինչ չպատասխանեց, և նորից բուլորը երկար ժամանակ լուռ էին: Հրացուլքը տարածվում ու ալեկոծվում էր հետզհետե ավելի ու ավելի հեռու:

— Աստվա՛ծ ողորմի... քամի է ու շորություն... — նորից ասավ մի ձայն:

— Տես, տես, ո՛նց է լուսավորվում: Օ՛, տեր աստված, մինչև անգամ ազոսկները երևում են. տեր, ողորմիր մեղավորներին:

— Կհանգցնեն, մի՛ վախի:

— Ո՛վ պիտի հանգցնի, — լավեց Դանիլո Տերենտիչի ձայնը, որ մինչ այդ լուռ էր: Նրա ձայնը հանգիստ էր և դանդաղկոտ: — Մոսկվան է, որ կա, եղբայրներ, — ասավ նա, — նա է, մեր սպիտակա ... մայրը ... — նրա ձայնը կտրվեց, և հանկարծ հեկեկաց ծերունու իր հեկեկանքով:

Եվ կարծես բոլորը հենց դրան էին սպասում, որ հասկանան այն նշանակութունը, ինչ ուներ նրանց համար երևացող հրդեհը: Լավեցին հառաչանքներ, աղոթքի բառեր և կոմսի ծեր սենեկապետի հեծկտանքը:

XXXI

Սենեկապահը, վերադառնալով, կոմսին հայտնեց, թե Մոսկվան վառվում է: Կոմսը խալաթը հագավ և դուրս եկավ նայելու: Նրա հետ դուրս եկան և հագուստը դեռ չհանած Մոնյան, և madame Schoss-ը: Մենակ նատաշան ու կոմսուհին մնացին սենյակում: (Պետյան այլևս ընտանիքի հետ չէր, նա անցել էր առաջ իր գնդի հետ, որը գնում էր դեպի Տրոիցա):

Կոմսուհին լաց եղավ՝ Մոսկվայի հրդեհի լուրը լսելով, նատաշան, որ գունատ, կանգ առած աչքերով, նստել էր սըրբապատկերների ներքև դրված նստարանին (այն տեղը, ուր նստել էր գալու ժամից) ոչ մի ուշ չդարձրեց հոր խոսքերին: Նա ականջ էր դնում աղյուտանտի անլուելի տնքոցներին, որ գալիս էր երեք տուն հեռվից:

— Ախ, ի՞նչ սարսափելի է, — ասավ, բակից վերադառնալով, մրսած ու վախեցած Մոնյան: — Ես կարծում եմ՝ ամբողջ

Մոսկվան կայրվի. սարսափելի բոցեր են երևում: Նատաշա, նայիր, այժմ այստեղից, լուսամուտից, երևում է, — ասավ Սոնյան, ըստ երևույթին ցանկանալով մի բանով զբաղեցնել, ցրել նրան:

Բայց Նատաշան նայեց նրան, կարծես չհասկանալով այն, թե ի՞նչ են հարցնում իրենից, և նորից աչքերը սևեռեց վառարանի անկյունին: Նատաշան այդ քարացած վիճակում էր գրտնըվում այս առավոտից, հենց այն ժամանակից, երբ Սոնյան ի վարմանք և ի զայրույթ կոմսուհու, չգիտես ինչո՞ւ համար, հարկավոր համարեց Նատաշային հայտնել իշխան Անդրեյի վերքի մասին և այն, թե նա իրենց հետ է: Կոմսուհին բարկացավ Սոնյայի վրա, ինչպես շատ քիչ էր բարկանում: Սոնյան լաց եղավ և ներողութուն խնդրեց, և այժմ, կարծես իր հանցանքը քավելու համար, անդադար խնամում, հոգ էր տանում քրոջ մասին:

— Տես, Նատաշա, ինչպես սարսափելի է վառվում, — ասավ Սոնյան:

— Ի՞նչն է վառվում, — հարցրեց Նատաշան: — Ախ հա, Մոսկվան:

Եվ կարծես նրա համար, որ Սոնյային չվիրավորի իր մերժումով ու ազատվի նրանից, նա գլուխը տարավ դեպի լուսամուտը, նայեց այնպես, որ, ըստ երևույթին, ոչինչ չէր կարող տեսնել, ու նորից նստեց իր առաջվա տեղը:

— Բայց դու շտեսա՞ր:

— Չէ, ճիշտ, տեսա, — հանգստութուն աղերսող ձայնով ասավ նա:

Թե՛ կոմսուհու, թե՛ Սոնյայի համար հասկանալի էր, որ Մոսկվան, Մոսկվայի հրդեհը, ինչ էլ լիներ, իհարկե, չէր կարող նշանակութուն ունենալ Նատաշայի համար:

Կոմսը նորից անցավ միջնորմի ետև ու պառկեց: Կոմսուհին մոտեցավ Նատաշային, ձեռք շրջած մոտեցրեց նրա գլխին, ինչպես անում էր նա, երբ աղջիկը հիվանդ էր լինում, ապա շուրթերը մոտեցրեց նրա ճակատին, կարծես նրա համար, որ իմանա տաքութուն ունի թե չէ, ու համբուրեց նրան:

— Դու սառե՞լ ես: Դողո՞ւմ ես: Լավ կանեիր պառկելի, — ասավ նա:

— Պառկե՞լ: Այո, լավ, կպառկեմ: Իսկույն կպառկեմ, — ասավ Նատաշան:

Այն պահից, երբ այս առավոտ Նատաշային հայտնեցին, թե իշխան Անդրեյը ծանր վիրավորված է և գալիս է իրենց հետ, նա միայն առաջին ընկերին հարցուփորձեց. որտեղի՞ց, ի՞նչպես, վտանգավո՞ր է արդյոք վերքը և կարելի՞ է արդյոք նրան տեսնել: Բայց հետո, երբ ասին, թե նա իշխան Անդրեյին չի կարող տեսնել, որ նա ծանր վիրավոր է, բայց կյանքը վտանգի մեջ չէ, Նատաշան, ըստ երևույթին, չհավատալով այն բանին, ինչ իրեն ասում էին, բայց համոզվելով, թե որքան էլ ինքը խոսի, իրեն պատասխանելու են միևնույնը, էլ ոչ հարցուփորձ արավ, ոչ խոսեց: Ամբողջ ճանապարհին, աչքերը խոշորացրած, որոնք այնպես ծանոթ էին կոմսուհուն և որոնց բացրած, որոնք այնպես ծանոթ էին կոմսուհուն և որոնց արտահայտութունից նա այնպես վախենում էր, Նատաշան անշարժ նստել էր կառնիքի անկյունում, և այդպես էլ նստել էր նստարանին, ուր նստեց եկած ընկերին: Ինչ-որ մի բան էր մտածում նա, ինչ-որ բան էր որոշում՝ թե այժմ արդեն որոշել էր մտքում, — այդ գիտեր կոմսուհին. բայց թե ի՞նչ բան էր այդ — կոմսուհին չգիտեր, և այդ էր որ սարսափեցնում ու տանջում էր նրան:

— Նատաշա, հանվիր, սիրելիս. պառկիր իմ անկողնու վրա: (Միայն կոմսուհու համար էր անկողին գցված մահճակալի վրա, m-me Schoss-ը և երկու օրիորդը պետք է պառկեին հատակին, խոտի վրա):

— Չէ, մայրիկ, ես կպառկեմ այստեղ, հատակին, — բարկացած ասավ Նատաշան, մոտեցավ լուսամուտին ու բացեց այն:

Աղյուտանտի տնքոցները բաց լուսամուտից լսվում էին ավելի որոշ: Նա գլուխը դուրս հանեց գիշերվա խոնավ օդի մեջ, և կոմսուհին տեսավ, թե նրա բարակ վիզն ինչպես էր ցնցվում հեկեկանքից ու դիպչում լուսամուտի շրջանակին: Նատաշան գիտեր, որ տնքացող իշխան Անդրեյը չէ: Նա գիտեր որ իշխան Անդրեյը պառկած էր տնքի այն շարքում, ուր իրենք էին, մյուս խրճիթում: Նախասենյակի այն կողմը, բայց այդ սարսափելի չղաղարող հեծեծանքը ստիպեց նրան հեկեկալ: Կոմսուհին ու Սոնյան իրար նայեցին:

— Պառկիր, աղալնյակս, պառկիր, սիրելիս, — ասավ կոմ-

սուհին, ձեռք թեթեակի դիպցնելով նատաշայի ուսին: — Դ՛հ, պառկիր:

— Ախ, այո... Ես իսկո՛ւյն կպառկեմ, — ասավ նատաշայ հապճեպ հանելով ու շրջազգեստի կապերը կտրտեցով:

Նա զգեստը հանեց և կոֆտան հագավ, ու ոտները ծախլով, նստեց հատակին պատրաստած անկողնու վրա և, իր սերկար հյուսը թիկունքից առաջ գցելով, սկսեց հյուսել այն Բարակ, երկար, ընտել մատներն արագորեն ու ճարպկորեքանգում, հյուսում ու կապում էին հյուսքը: Նատաշան գլուխը սովորական շարժումով դարձնում էր մերթ մեկ, մերթ մյուս կողմը, բայց նրա հիվանդագին կերպով լայն բացված աչքերն անշարժ նայում էին առաջ: Երբ գիշերային զգեստը հագավ վերջացրեց, նատաշան կամացուկ պառկեց խոտին փռած սավանի վրա՝ դեպի դռան կողմը:

— Նատաշա, դու մեջտեղը պառկիր, — ասավ Սոնյան:

— Ես այստեղ կպառկեմ, — խոսեց նատաշան: — Դե, պառկեցեք էլի, — ավելացրեց նա դժգոհ: Եվ ինքը երեսը թաղել բարձի մեջ:

Կոմսուհին, m-me Schoss-ը և Սոնյան հապճեպ հանվեցին ու պառկեցին: Սենյակում միայն կանթեղը մնաց: Բայց քակլուսավորվում էր երկու վերստ հեռու գտնվող Մալիե Միտիշչիկ հրդեհից, և լսվում էին ժողովրդի գիշերային աղաղակները օղետան մեջ, որ ջարդել էին Մամոնովի կազակները, զատիվայրում, փողոցում, և շարունակ լսվում էր աղյուտանտի շղաղարող հեծեծանքը:

Նատաշան երկար ականջ էր դնում ներքին և արտաքին ձայներին, որ հասնում էին իրեն, ու չէր շարժվում: Նա սկզբում լսեց մոր աղոթքն ու հոգոցները, նրա մահճակալի ճոխնը, m-me Schoss-ի ծանոթ սուլոցախառն խումփոցը, Սոնյայի հանդարտ շնչաուլթյունը: Հետո կոմսուհին ձայն տվեց նատաշային: Նատաշան չպատասխանեց նրան:

— Կարծես, քնած է, մամա, — կամացուկ պատասխանեց Սոնյան:

Կոմսուհին, մի փոքր լռելով, նորից ձայն տվեց, բայց ոչ ոք արդեն նրան չպատասխանեց:

Շուտով դրանից հետո նատաշան լսեց մոր հանդարտ-հապճեպ շնչաուլթյունը: Նատաշան չէր շարժվում, շնայած որ

փոքրիկ բորիկ ոտը, որ դուրս էր եկել վերմակի տակից, մրսում էր մերկ հատակին:

Կարծես բոլորի նկատմամբ մի հաղթանակ տոնելով՝ ծղրտեց երգեց իր ճեղքում: Հեռվում կանչեց մի աքաղաղ, նրան արձագանք տվեց մի ուրիշը մոտիկից: Օղետան աղմուկը լսեց. լսվում էր միայն աղյուտանտի նույն հեծեծանքը: Նատաշան վեր կացավ նստեց:

— Սոնյա՛, քնած ես: Մայրի՛կ, — շնչաց նա:

Ոչ-ոք չպատասխանեց: Նատաշան դանդաղորեն ու զգուշությամբ ելավ, երեսը խաչակնքեց և զգուշորեն իր նեղ ու ճկուն բորիկ ոտնաթաթը դրեց կեղտոտ սառը հատակին: Տախտակները ճռռացին: Նա, արագորեն ոտները փոխելով, վազեց կատվի ձագի նման մի քանի քայլ և բռնեց դռան սառը բռնակը:

Նրան թվում էր, թե ինչ-որ մի բան, հավասարաշափ գարկելով, թռկում է խրճիթի բոլոր պատերը, այդ նրա՛ վախից, սարսափից, սիրուց մարող ու պայթող սիրտն էր:

Նա դուռը բաց արավ, լոք տվեց շեմքից և ոտը դրեց նախասենյակի խոնավ, սառը գետնի վրա: Յուրադ թարմացրեց նրան: Նա բորիկ ոտով շոշափեց մի քնած մարդու, լոք տվեց նրան: Նա բորիկ ոտով շոշափեց մի խրճիթի դուռը, ուր պառկած նրա վրայից ու բաց արավ այն խրճիթի դուռը, ուր պառկած էր իշխան Անդրեյը: Այդ խրճիթում մուխն էր: Ետին անկյունում մահճակալի մոտ, ուր ինչ-որ մի բան էր պառկած, նրստարանդին դրված էր այրուցքից մեծ սնկի ձև ստացած ճարպամուր:

Նատաշան դեռ առավոտից, երբ նրան հայտնեցին իշխան Անդրեյի վերքի ու ներկայություն մասին, որոշեց, որ ինքը պետք է նրան տեսնի: Նա չգիտեր, թե այդ ինչո՛ւ է պետք, բայց գիտեր, որ տեսակցությունը լինելու է տանջագին, բայց այնպես նա համոզված էր, որ այդ անհրաժեշտ է:

Ամբողջ օրը նատաշան ապրում էր այն հույսով, թե գիշերը կտեսնի նրան: Բայց այժմ, երբ հասել էր այդ րոպեն, նրան պաշտոնեց աչքն սարսափը, թե ի՞նչ կտեսնի: Ինչպե՞ս է նա այլանշարժեց աչքն սարսափը, թե ի՞նչ կտեսնի: Ինչպե՞ս էր, ինչպիսին դարձավ: Ի՞նչ է մնացել նրանից: Արդյոք այնպե՞ս էր, ինչպիսին էր աղյուտանտի շղաղարող հեծեծանքը: Այո, նա ամբողջովին էր աղյուտանտի շղաղարող հեծեծանքի մարմնացումն էր: Իր նա տեսավ անորոշ զանգահեծեծանքի մարմնացումն էր: Իր նա տեսավ անորոշ զանգ-

Վտժն անկյունում և նրա՝ վերմակի տակ բարձրացրած ծնկներն ընդունեց նրա ուսերի տեղ՝ Նատաշան պատկերացրեց մի սարսափելի մարմին և սարսափած կանգ առավ: Բայց աճիլմադրելի մի ուժ նրան առաջ էր մղում: Նա զգուշությամբ մի երկու քայլ արավ և իրեն տեսավ փոքրիկ լեփլեցուն խրճիթի մեջտեղը: Խրճիթում սրբապատկերների ներքո դրված նրստարանին պատկած էր մի ուրիշ մարդ (դա Տիմոխինն էր), և հատակին էլ պատկած էին դարձյալ երկու ինչ-որ մարդիկ (դրանք բժիշկն ու սենեկապահն էին):

Սենեկապահը վեր կացավ ու ինչ-որ շշնջաց: Տիմոխինը, վիրավոր ոտի ցավից տանջվելով, քնած չէր և աչքերը բաց նայում էր օտարոտի կերպով երևացած սպիտակ շապկով, կոֆտայով և գիշերային շամշիկով աղջկան: Քնատ ու վախեցած սենեկապահի «ի՛նչ եք ուզում, ինչո՞ւ համար» խոսքերը ստիպեցին միայն Նատաշային ավելի շուտ մոտենալ նրան, որը պառկած էր անկյունում: Որքան էլ այդ մարմինը սարսափելիորեն նման չէր մարդու, նա պե՛տք է նրան տեսներ: Նատաշան անցավ սենեկապահի կողքով. մոմի այրված սունկն ընկավ, և նա՝ պարզ տեսավ ձեռները վերմակի վրա դրած պառկած իշխան Անդրեյին այնպես, ինչպես միշտ տեսել էր նրան:

Նա նույնն էր, ինչպես միշտ. բայց բորբոքուն դեմքը, փայլուն աչքերը, որ հիացազին հառել էր նրան, մանավանդ մանկական քնքուշ վիզը, որ դուրս էր ընկնում շապկի ծալած օձիքից, նրան տալիս էին մի առանձին անմեղ, երեխայական տեսք, որը, սակայն, Նատաշան երբեք չէր տեսել իշխան Անդրեյի մեջ: Նատաշան մոտեցավ նրան և արագ, ճկուն ու ջահել շարժումով ծունկի եկավ:

Իշխան Անդրեյը ժպտաց և ձեռը մեկնեց Նատաշային:

XXXII

Իշխան Անդրեյի համար յոթ օր էր անցել այն օրից, երբ նա ուշքի եկավ Բորոդինոյի դաշտի վիրակապույթյան կայանում: Այդ ամբողջ ժամանակը նա գտնվում էր համարյա մըշտական ուշակորույս դրության մեջ: Զերմը և աղիքների բորբոքումը, որոնք վիրավորի հետ եկող բժշկի կարծիքով վտնասլված էին, մահ էին բերելու նրան: Բայց 7-րդ օրը նա բա-

վականությամբ մի կտոր հաց կերավ թեյի հետ, և բժիշկը նրկատեց, որ տաքությունն ընդհանուր առմամբ պակասել է: Իշխան Անդրեյն առավոտյան դեմ ուշքի եկավ: Մոսկվայից դուրս գալուց հետո առաջին գիշերը բավականին տաք էր, և իշխան Անդրեյին թողին կառքում գիշերելու. բայց Միտիշչիում վիրավորն ինքը պահանջեց, որ իրեն ներս տանեն և թեյ տան: Խրճիթ տեղափոխելուց առաջացած ցավն ստիպեց իշխան Անդրեյին բարձրաձայն տնքալ և նա ուշակորույս եղավ: Երբ նրան դրին շարժական մահճակալի վրա՝ նա երկար ժամանակ աչքերը փակ պառկած էր անշարժ, հետո նա աչքերը բացեց և կամացուկ շշնջաց. «Թեյն ի՛նչ եղավ»: Կյանքի մանր բաների այդ հիշողությունը զարմացրեց բժշկին: Նա շուշափեց զարկերակը և զարմանքով ու անբավականությամբ նկատեց, որ զարկերակն ավելի լավ էր: Բժիշկն այդ անբավականությամբ նկատեց նրա համար, որովհետև նա փորձով համոզված էր, որ իշխան Անդրեյն ապրել չի կարող, և որ նա եթե հիմա շմեռնի, ապա ավելի մեծ տանջանքներով մեռնելու է որոշ ժամանակից հետո: Իշխան Անդրեյի հետ տանում էին Մոսկվայում նըրանց միացած նրա գնդի մայր կարմրաքիթ Տիմոխինին, որ ոտից վիրավորվել էր նույն Բորոդինոյի ճակատամարտում: Նըրանց ուղեկցում էին բժիշկը, իշխանի սենեկապահը, նրա կանապանն ու երկու սպասուկը:

Իշխան Անդրեյին թեյ տվին: Նա ազահությամբ խմեց, տենդափայլ աչքերով նայելով իր առջևի դռանը, կարծես աշխատում էր ինչ-որ բան հասկանալ և հիշել:

— Էլ չեմ ուզում: Տիմոխինն այստե՞ղ է, — հարցրեց նա: Տիմոխինը նստարանի վրայով սողաց դեպի նա:

— Ես այստեղ եմ, ձեռդ պայծառափայլություն:

— Վերքդ ի՛նչպես է:

— Ի՛մս: Ոչինչ: Այ, դո՞ւք ինչպես եք:

Իշխան Անդրեյը նորից մտածմունքի մեջ ընկավ, կարծես ինչ-որ բան հիշելով:

— Զի՞ կարելի արդյոք գիրք գտնել, — ասավ նա:

— Ի՛նչ գիրք:

— Ավետարանը: Ես չունեմ:

Բժիշկը խոստացավ ճարել և սկսեց իշխանին հարցուփորձել, թե նա ի՛նչ է զգում: Իշխան Անդրեյը դժկամ, շատ բա-

նական կերպով պատասխանեց բժշկի բուրո Տարցումներին և հետո ասավ, թե իր տակը պետք է փոքրիկ գլանիկ դնել, թե չանհարմար է դիրքը և սաստիկ ցավ է զգում: Բժիշկն ու սէնեկապահը բարձրացրին նրա վրայի շինելը և, դեմքները կրճռելով հոտած մսի ծանր հոտից, որ տարածվում էր վերքից, սկսեցին գիտել այդ սարսափելի տեղը: Բժիշկն ինչ-որ բանից շատ դժգոհ մնաց, ինչ-որ բան փոխեց, վիրավորին շրջեց այնպես, որ նա նորից հեծեծաց և շրջելու միջոցին, ցավից, նորից գիտակցութունը կորցրեց ու սկսեց զառանցել: Նա շարունակ խոսում էր այն մասին, որ այդ գիրքը գտնեն բերեն շուտով և դնեն այստեղ:

— Դա դժվար բան չի ձեզ համար, — ասում էր նա: — Ես այդ գիրքը չունեմ. գտեք, խնդրում եմ, դրեք մի բույս, — ասում էր նա խղճալի ձայնով:

Բժիշկը դուրս եկավ նախասենյակ՝ ձեռները լվալու:

— Ախ, անխիղճներ, իսկապես, — ասում էր բժիշկը սենեկապահին, որ ջուր էր լցնում նրա ձեռներին: — Միայն մի բույս չնայեցի: Դա մի այնպիսի ցավ է, որ ես զարմանում եմ, թե նա ինչպես է դիմանում:

— Մենք, կարծեմ, բան դրինք, տեր Հիսուս Քրիստոս, — ասում էր սենեկապահը:

Առաջին անգամ իշխան Անդրեյը հասկացավ, թե որտեղ էր ինքը և ի՞նչ էր պատահել իրեն, ու հիշեց, որ վիրավորված էր և ինչպես այն բույսին, երբ կառքը կանգ առավ Միտիշչիում, նա խնդրեց իրեն խրճիթ տեղափոխեն: Ցավից իրեն կորցնելով՝ նա մյուս անգամ ուշքի եկավ խրճիթում, երբ թեյ էր խմում, և այստեղ նորից, հիշողության մեջ կրկնելով այն բուրբը, ինչ պատահել էր իրեն, նա ամենից ավելի կենդանի կերպով պատկերացրեց այն վայրկյանը վիրակապության կայանում, երբ իր շիրթած մարդու տանջանքները տեսնելով, նրա գլխում ծագեցին այդ նոր, իրեն երջանկություն խոստացող մտքերը: Եվ այդ մտքերը, թեև ոչ պարզ ու որոշ, նորից տիրեցին նրա հոգուն: Նա հիշեց, որ ինքը հիմա նոր երջանկություն ունի, և որ այդ երջանկությունը ինչ-որ ընդհանուր բան ունի Ավետարանի հետ: Դրա համար էլ նա խնդրեց ավետարանը: Բայց վատ գիրքը, որ տվին նրա վերքին, նոր տեղաշրջումը նորից խառնեցին նրա մտքերը, և նա երրորդ անգամ աչք բացեց

տորդեն գիշերային լիակատար անդորրության մեջ: Բուրբը բռնած էին նրա շուրջը: Մղրիզը կանչում էր նախասենյակի այն կողմից, փողոցում ինչ-որ մեկը գոռում էր ու երգում. ուտիճները շրջում էին սեղանի, սրբապատկերների և պատերի վրա, մի մեծ ճանճ դեսուդեն էր անում նրա գլխավերևն ու այրված մոմի շուրջը, որ դրված էր իր կողքին:

Նրա հոգին նորմալ վիճակի մեջ չէր: Առողջ մարդը սովորաբար խորհում, զգում և հիշում է միաժամանակ անթիվ-անհամար առարկաների մասին, բայց իշխանություն և ուժ ունի մի շարք մտքեր կամ երևույթներ ջոկել, ու այդ մի շարք երևույթների վրա կենտրոնացնել իր ուշադրությունը: Առողջ մարդը խորագույն խորհրդածության բույսին իր մտքերի թևը կտրում է, որ մի քաղաքավարի խոսք ասի ներս մտնող մարդուն, և նորից դառնում է իր խոհերին: Իսկ իշխան Անդրեյի հոգին այդ տեսակետից նորմալ դրության մեջ չէր: Նրա հոգեկան բուրբը ուժերն ավելի գործուն էին, ավելի պայծառ, քան երբեմն, և նրանք գործում էին նրա կամքից դուրս: Ամենաբազմազան խոհերն ու մտապատկերները միաժամանակ տիրում էին նրան: Երբեմն նրա միտքը հանկարծ սկսում էր աշխատել, և այնպիսի ուժով, պայծառությունով, որ խորությունով, ինչպես երբեք ի վիճակի չէր եղել գործել առողջ վիճակում: Բայց հանկարծ, աշխատանքի կեսին, նրա միտքը կտրվում էր, փոխարինում էր ինչ-որ անսպասելի մտապատկերով, և էլ ուժ չէր լինում նրան դառնալու:

«Այո, ինձ համար բացվեց նոր երջանկություն, մարդու անկապտելի երջանկությունը, — մտածում էր նա, կիսախավար լուռ խրճիթում պառկած և տենդագին-չոված, կանգ առած աչքերով առջև նայելով: — Երջանկություն, որ գտնվում է նյութական ուժերից դուրս, մարդու վրա եղած նյութական արտաքին ազդեցություններից դուրս, երջանկությունը մի հոգու, երջանկությունը սիրու: Նրան հասկանալ կարող է ամեն մարդ, բայց իմանալ և հրահանգել կարող է աստված միայն: Բայց ի՞նչպես է աստված հրահանգել այդ օրերը: Ինչո՞ւ որդին...»:

Եվ հանկարծ այդ մտքերի ընթացքը կտրվեց, և իշխան Անդրեյը լսեց (չիմանալով՝ զառանցանքի թե իրականություն մեջ է լսում այդ) ինչ-որ կամացուկ շնչացող մի ձայն, որ

անլուելի տակտ էր խփում. «և պիտի-պիտի-պիտի» և հետո «և-տի-տի», ու դարձյալ «և պիտի-պիտի-պիտի» և էլի «և տի-տի»: Դրա հետ միասին, այդ շնչոդ հնչյունների ներքո, իշխան Անդրեյն զգում էր, որ իր դեմքի վերևը, հենց մեջտեղում բարձրանում էր ինչ-որ մի տարօրինակ օդային շենք՝ մանր ասեղներից թե մարխի ծեղերից: Նա զգում էր (այդ թեև ծանր էր նրա համար), որ ինքը խնամքով պետք է հավասարակշռության պահի նրա համար, որ կառուցվող այդ շենքը չփլվի. բայց նա այնուամենայնիվ փլվում էր և նորից դանդաղորեն բարձրանում շնչոդ երաժշտության համաչափ հնչյունների ներքո: «Ձգվո՛ւմ է, ձգվո՛ւմ. երկարում է ու էլի ձգվում», ասում էր իշխան Անդրեյն իրեն: Շունջին ականջ դնելու և այդ ձգվող ու բարձրացող՝ ասեղներից շինվող շենքն զգալու հետ միասին իշխան Անդրեյն ընդհատումներով տեսնում էր և մոմի կարմիր շրջան կազմած լույսը և լսում էր ուտիճների շրջյունն ու շրջյունը ճանճի, որ դիպչում էր իր բարձին ու իր դեմքին: Եվ ամեն անգամ, երբ ճանճը դիպչում էր նրա դեմքին, առաչացնում էր այրող զգացում. բայց դրա հետ միասին նրան գարմացնում էր այն, որ դիպչելով հենց երեսին բարձրացող շենքի տեղին, ճանճը չէր քանդում շենքը: Բայց, դրանից բացի կար մի կարևոր բան ևս: Դա դուան մոտի սպիտակն էր, դա սֆինքսի արձան էր, որ նույնպես ճնշում էր նրան:

«Բայց դա գուցե իմ շապիկն է սեղանի վրա, — մտածում էր իշխան Անդրեյը, իսկ սրանք իմ ոտներն են, իսկ սա դուան է. բայց ինչո՛ւ է շարունակ ձգվում ու բարձրանում, և պիտի-պիտի-պիտի, և տի-տի — և պիտի-պիտի-պիտի... Բավական է դադարիր, խնդրեմ, թո՛ղ», ծանրութամբ խնդրեց մեկին իշխան Անդրեյը: Եվ հանկարծ նորից մի միտք ու զգացմունք շուրս սողաց անսովոր պայծառութամբ և ուժով:

«Այո, սերը (մտածեց նա կրկին կատարյալ պարզութամբ), բայց ոչ այն սերը, որ լինում է մի որևէ բանի համար, ինչ-որ բանի համար կամ որևէ պատճառով, այլ այն սերը, որ ես զգացի առաջին անգամ, երբ, մեռնելիս, ես տեսա իմ թշնամուն և այնուամենայնիվ սիրեցի նրան: Ես ապրեցի սիրո այն զգացումը. որը կազմում է հոգու իսկական էությունը, և որի համար հատկավոր չէ առարկա: Ես այժմ էլ ապրում եմ այդ երանավետ զգացումը: Սիրել մերձավորին, սիրել իր թշնամուն: Սիրել

ամեն ինչ — սիրել աստծուն բոլոր արտահայտություններին մեջ: Թանկագին մարդուն կարելի է սիրել մարդկային սիրով, բայց թշնամուն միայն կարելի է սիրել աստվածային սիրով: Եվ դրանից էր, որ ես այնպիսի ուրախություն ապրեցի, երբ զգացի, որ սիրում եմ այն մարդուն: Ի՞նչ եղավ նա: Կենդանի՞ է արդյոք...»

Մարդկային սիրով սիրելով, սիրուց կարելի է անցնել ատելության. բայց աստվածային սերը չի կարող փոխվել: Ոչ մի բան, ոչ էլ մահը, ոչինչ չի կարող խորտակել այն: Նա էությունն է հոգու: Եվ որքա՛ն շատ մարդ եմ ատել ես իմ կյանքում: Ու բոլոր մարդկանցից ոչ ոքի ավելի չեմ սիրել ես ու ատել, քան նրան: Եվ նա կենդանի պատկերացրեց իրեն նատաշային ոչ այնպես, ինչպես պատկերացնում էր նրան առաջ. միայն նրա հմայքներով, որ ուրախություն էին պատճառում իրեն. ու առաջին անգամ պատկերացրեց իրեն նրա հոգին: Եվ նա հասկացավ նրա զգացմունքը, նրա տանջանքները, ամոթն ու զրկելու մեղքը: Նա այժմ առաջին անգամ հասկացավ իր մերժման բովանդակ դաժանությունը, տեսավ իր կապերը խզելու դաժանությունը: «Թե ես հնարավորություն ունենայի գեթ մի անգամ ևս տեսնել նրան: Մի անգամ, ու նրա աչքերին նայելով ասել...»:

Եվ պիտի-պիտի-պիտի, և տի-տի, և պիտի-պիտի — բում... դիպավ ճանճը... Եվ նրա ուշադրությունը հանկարծ փոխադրվեց իրականության ու զառանցանքի մի այլ աշխարհ, ուր ինչ-որ առանձնահատուկ բան էր կատարվում: Այդ աշխարհում էլ նույնպես շարունակ բարձրանում շինվում էր շենքն առանց քանդվելու, շարունակ նույնպես ձգվում էր ինչ-որ մի բան, նույնպես կարմիր շրջան բոլորած վառվում էր մոմը, նույն շապիկ-սֆինքսը ընկած էր դուան մոտ. բայց այդ բոլորից բացի ինչ-որ բան ճոնչաց. զով քամի եկավ, և մի նոր սպիտակ սֆինքս, կանգնածը, երևաց դուան առաջ: Եվ այդ սֆինքսի գլուխն ունեի գունատ դեմքն ու փայլուն աչքերը հենց այն նատաշայի, որի մասին մտածում էր այժմ:

«Օ՛, որքան ծանր է այս չղադարող զառանցանքը», մըտածեց իշխան Անդրեյը, աշխատելով վանել այդ դեմքն իր երևակայությունից: Բայց այդ դեմքը կանգնած էր նրա առջև որպես իրականություն, և այդ դեմքը մոտենում էր: Իշխան

Անդրեյը ուզեց վերադասնալ իր մտքերի աշխարհը, բայց յրկարողացավ, ու զառանցանքը քաշում էր նրան իր ոլորտը: Կամացուկ շնչացող ձայնը շարունակում էր իր համաշափ թոթովանքը, ինչ-որ մի բան ճնշում էր, ձգվում, ու տարօրինակ դեմքը կանգնած էր նրա առաջ: Իշխան Անդրեյը հավաքեց իր բոլոր ուժերը, որ սթափվի. նա շարժվեց, և հանկարծ նրա ականջները խշշացին, աչքերը մթնեցին, և նա ինչպես ջուրը սուզված մարդ, գիտակցութունը կորցրեց: Երբ նա ուշքի եկավ, նատաշան, հենց նույն կենդանի նատաշան, որին նա աշխարհի բոլոր մարդկանցից ավելի էր ցանկանում սիրել այն նոր անարատ աստվածային սիրով, որ հիմա էր հայտնվել իրեն, այդ նատաշան ծնկաչոք կանգնած էր իր առաջ: Նա հասկացավ, որ դա կենդանի, իսկական նատաշան էր, և չզարմացավ, այլ լռելյայն ուրախացավ: Նատաշան, ծնկաչոք, վախեցած, բայց քարացած (նա չէր կարողանում շարժվել) նայում էր նրան, հեկեկանքը զսպելով: Նատաշայի դեմքը գունատ էր և անշարժ: Նրա ներքին մասում միայն դողում էր ինչ-որ մի բան:

Իշխան Անդրեյը թեթևացած շունչ քաշեց, ժպտաց և ձեռք մեկնեց:

— Դո՛ւք եք, — ասավ նա: — Ի՛նչ բախտավորութուն:

Նատաշան արագ, բայց զգուշ շարժումներով ծնկաչոք գնաց դեպի նա, և զգուշութամբ նրա ձեռքը բռնելով, դեմքով խոնարհվեց նրա վրա ու սկսեց համբուրել այն, շուրթերը հազիվ հպելով:

— Ներեցե՛ք, — ասավ նատաշան շշուկով, գլուխը բարձրացնելով ու նրան նայելով: — Ներեցե՛ք ինձ:

— Ես ձեզ սիրում եմ, — ասավ իշխան Անդրեյը:

— Ներեցեք...

— Ի՛նչը ներել, — հարցրեց իշխան Անդրեյը:

— Ներեցեք ինձ նրա համար, ինչ ես... արի, — հազիվ լսելի ընդհատվող շշուկով ասավ նատաշան և սկսեց ավելի հաճախ, շուրթերը հազիվ դիպցնելով, համբուրել նրա ձեռք:

— Ես քեզ սիրում եմ ավելի, ավելի շատ, քան առաջ, — ասավ իշխան Անդրեյը, ձեռով նրա դեմքը բարձրացնելով այնպես, որ ինքը կարողանար նայել նրա աչքերին:

Այդ աչքերը երջանկության արցունքներով լեցուն, երկշտությամբ, կարեկցաբար և խնդուն սիրով նայում էին նրան՝ իշխան Անդրեյին: Նատաշայի նիհար ու գունատ դեմքը՝ ուռած շուրթերով, ավելի քան տգեղ էր, սարսափելի էր: Բայց իշխան Անդրեյն այդ դեմքը չէր տեսնում, նա տեսնում էր փայլող աչքերը, որ հիասքանչ էին: Նրանց ետևը խոսոց լրավեց:

Պյոտրը, սենեկապահը, այժմ քնից բուրբուկին սթափված, արթնացրեց բժշկին: Տիմոխինը, որ ամբողջ գիշերը չէր քնել ոտի ցավից, վաղուց արդեն տեսնում էր բոլորը, ինչ կատարվում էր, և, մերկ մարմինը խնամքով ծածկելով սավանով, կուչ էր եկել նստարանի վրա:

— Սա ի՛նչ բան է, — ասավ բժիշկը, տեղից վեր կենալով: — Բարեհաճեցեք գնալ, տիրուհի:

Հենց այդ ժամանակ էլ դուռը ծեծեց մի աղջիկ, որին ուղարկել էր աղջկա անհայտացումը նկատած կոմսուհին:

Ինչպես մի լուսնոտ, որին արթնացրել էին իր քնի կեսին, նատաշան դուրս եկավ սենյակից և, խրճիթ վերադառնալով, հեկեկալով ընկավ իր անկողնու վրա:

Այդ օրվանից Ռոստովների հետագա ճանապարհորդության ամբողջ ընթացքում, բոլոր հանգիստներին ու գիշերելու վայրերում, նատաշան վիրավոր Բալկոնսկուց չէր հեռանում, և բժիշկն ստիպված էր խոստովանել, որ նա չէր սպասում թե մի աղջիկ ունենա այդպիսի հաստատակամութուն և վիրավոր խնամելու այդպիսի հմտութուն:

Որքան էլ կոմսուհու համար սարսափելի էր թվում այն միտքը, թե իշխան Անդրեյը կարող է (ամենայն հավանակալությամբ, բժշկի ասելով) մեռնել ճանապարհին՝ աղջկա ձեռների վրա, նա չկարողացավ հակառակել նատաշային: Թեև արդեն վիրավոր իշխան Անդրեյի ու նատաշայի միջև հաստատված մերձեցման հետևանքով մտածում էին, թե ապաքինման դեպքում փեսացուի և հարսնացուի նախկին հարաբերությունները կնորոգվեն, ոչ ոք սակայն, մանավանդ նատաշան ու իշխան Անդրեյը, չէր խոսում այդ մասին: Ոչ միայն իշխան Անդրեյի, այլև Ռուսաստանի գլխին կախված կյանքի և մահու շուրջված խնդիրը ծածկում էր մյուս բոլոր ենթադրությունները:

Սեպտեմբերի 3-ին Պիեռը զարթնեց ուշ: Նրա զլուխը ցավում էր. զգեստները, որոնց մեջ պտուկել էր առանց հանվելու, ճնշում էին մարմինը. հոգու վրա ծանրացել էր նախօրեին կատարած ինչ-որ ամոթալի բանի գիտակցութունը: Այդ ամոթալին երեկվա զրույցն էր կապիտան Ռամբայի հետ:

Ժամը 11-ն էր, բայց դուրսն առանձնապես մառախլապատ էր: Պիեռը վեր կացավ, աչքերը տրորեց և տեսավ կտրած ազուլատով ատրճանակը, որ Գերասիմը նորից դրել էր սեղանի վրա. Պիեռը հիշեց, թե որտե՛ղ է գտնվում, և թե ի՛նչ անելիք ունի հենց այսօր:

«Արդեն չե՛մ ուշացել արդյոք, — մտածեց Պիեռը: — Ոչ նա. հավանորեն, Մոսկվա կմտնի 12-ից ոչ շուտ»:

Պիեռն իրեն էլ թույլ չտվեց խորհրդածելու, թե ինչ անելիք ունի, բայց շտապեց շուտափույթ գործ տեսնել:

Հագուստը վրան ուղղելով՝ Պիեռն ատրճանակը ձեռն առավ և պատրաստվեց արդեն գնալ: Բայց այստեղ առաջին անգամ միտք ծագեց նրա գլխում, թե ինչպես (ոչ ձեռին բռնած իհարկե) փողոցով տանի այդ գնեքը: Անգամ լայն կափտանի տակ դժվար էր թաքցնել այդ մեծ ատրճանակը: Ոչ գոտու ետևը, ոչ թևատակին չէր կարելի տեղավորել աննկատելի: Բացի դրանից, փշտովը դատարկ էր, իսկ Պիեռը դեռ չէր կարողացել լցնել: «Միևնույն է, դաշույնը կվերցնեմ», ասավ Պիեռն իրեն, թեև նա մեկից ավելի անգամ, իր մտադրության իրագործումը քննելով, ինքն իր մեջ վճռել էր, թե ուսանողի գլխավոր սրխալը 1809 թվին եղել է այն, որ նա ցանկացել էր նապոլեոնին սպանել դաշույնով: Բայց Պիեռի գլխավոր նպատակը կարծես չայանում էր ոչ թե նրանում, որ կատարի մտադրած գործը, այլ այն բանում, որ ինքն իրեն ցույց տա թե նա չի հրաժարվում իր մտադրությունից և ամեն ինչ անում է այն իրագործելու համար. Պիեռը հապշտապ վերցրեց Սուխարևի աշտարակի մոտ փշտովի հետ գնած բութ ատամնավոր, կանաչ պատյանով դաշույնը և թաքցրեց ժիլետի տակ:

Կափտանը գոտեպնդելով և գլխարկն աչքերին իջեցնելով՝ Պիեռը, աշխատելով շղմկել և կապիտանին չհանդիպել, անցավ միջանցքով ու դուրս եկավ փողոց:

Այն հրդեհը, որին նա անտարբեր նայում էր նախորդ երեկոյին, գիշերն զգալի շափով մեծացել էր: Մոսկվան այժմ վառվում էր զանազան կողմերից: Միաժամանակ վառվում էին Կառեթնի Ռյադը, Զամոսկվորեչինն, Գոստինի Դվորը, Պովարսկայան, բեռնանավերը Մոսկվա գետի վրա և փայտի շուկան՝ Դորոգոմիլովսկի կամուրջի մոտ:

Պիեռը նրբափողոցներով պիտի դուրս գար Պովարսկայա փողոցը և այնտեղից Աբբատ՝ Նիկոլա Յավլեննիի մոտ, ուր նա իր մտքում վաղուց որոշել էր այն տեղը, ուր կատարելու էր իր գործը: Տների մեծ մասի դարբասները փակ էին և փակափեղգործը: Տների մեծ մասի դարբասները փակ էին և փակափեղգործը: Փողոցներն ու նրբափողոցները դատարկ էին: Սգից այրվածքի ու ծխի հոտ էր գալիս: Երբեմն պատահում էին անհանգիստ-երկշտո դեմքերով ոռուներ և քաղաքաբնակին ոչ հատուկ ճամբարային տեսքով Ֆրանսացիներ, որ քայլում էին փողոցի մեջտեղով: Թե՛ նրանք և թե՛ մյուսները զարմացած նայում էին Պիեռին: Բացի բարձր հասակից ու հաստությունից, բացի դեմքի ու կերպարանքի տարօրինակորեն մոռյլ ու տանջագին արտահայտությունից, ոռուների ուշադրությունը Պիեռը գրավում էր այն պատճառով, որ չէին հասկանում, թե ո՛ր դասին կարող է պատկանել այդ մարդը. իսկ Ֆրանսացիները զարմացած աչքերով նրան ուղեկցում էին մանավանդ նրա համար, որ Պիեռը հակառակ բոլոր մյուս էին մանավանդ նրա համար, որ Պիեռը հակառակ բոլոր մյուս ոռուների, որոնք վախեցած ու հետաքրքրությամբ էին նայում Ֆրանսացիներին, ոչ մի ուշ չէր դարձնում իրենց վրա: Միտան մուտքի առաջ երեք Ֆրանսացի, որ ինչ-որ բան էին ասում իրենց լեզուն չհասկացող ոռուներին, Պիեռին կանգնեցրին, հարցնելով, թե նա Ֆրանսերեն չգիտի արդյոք:

Պիեռը գլուխը շարժեց բացասաբար ու գնաց առաջ: Մյուս նրբափողոցում նրան ձայն տվեց պահակը, որ կանգնած էր կանաչ արկղի մոտ, և Պիեռը միայն նրանից, որ պահակը կրկնեց իր ահարկու կանչը և հրացանը չրխկացրեց ձեռն առնելով, հասկացավ, որ պետք է փողոցի մյուս կողմից անցներ: Նա ոչինչ չէր լսում և ոչինչ չէր տեսնում իր շուրջը: Նա, ինչպես մի ահավոր և իրեն խորթ մի բան, փութաջանորեն ու սարսափով իր մեջ կրում էր իր մտադրությունը, վախենալով, — անցած գիշերվա փորձից խրատված, — թե հանկարծ մի կերպ չկորցնի նրան: Բայց Պիեռին վիճակված չէր իր սը-

րամադրութիւնն ամբողջութեամբ հասցնել այն տեղը, ուր գնում էր: Բացի դրանից, եթե ոչ մի բան էլ չպատահեր նրան ճանապարհին, նրա մտադրութիւնը չէր կարող իրագործվել հենց այն պատճառով, որ Նապոլեոնը չորս ժամ առաջ արդէն Դորոգոմիլովսկի արվարձանից Արբատով անցել էր Կրեմլ և այժմ ամենամոայլ տրամադրութեամբ նստած էր Կրեմլի պալատի թագավորական կաբինետում և հանգամանորեն, մանրամասն կարգադրութիւններ էր անում այն միջոցների մասին, որ անմիջապէս պիտի ձեռք առնվէին հրդեհը հանգցընելու, կողոպուտները կանխելու և բնակիչներին հանգստացնելու համար: Բայց Պիեռն այդ չգիտեր. նա, իր անելիքով ամբողջապէս կլանված, տանջվում էր, ինչպէս տանջվում են համառութեամբ անհնարին գործ ձեռնարկած մարդիկ, — անհնարին ոչ թե դժվարութիւնների պատճառով, այլ իր բնավորութեանը ոչ հատուկ լինելու պատճառով, — նա տանջվում էր այն բանի սարսափից, թե նա կթուլանա վճռական վայրկյանին և դրա հետևանքով կկորցնի իր նկատմամբ ունեցած հարգանքը:

Նա թեև ոչինչ չէր տեսնում ու չէր լսում իր շուրջը, բայց բնագործար որոշում էր ճանապարհը և չէր սխալվում նրբափողոցների մեջ, որոնք տանելու էին նրան Պովարսկայա:

Որքան Պիեռն ավելի էր մոտենում Պովարսկայային՝ ծուխն այնքան ավելի ուժեղանում և ուժեղանում էր. մինչև իսկ մարդ տաքութիւն էր զգում հրդեհի կրակից: Երբեմն տների տանիքներից հրեղեն լեզուներ էին բարձրանում: Ավելի շատ ժողովուրդ էր պատահում փողոցներում, և այդ ժողովուրդը շատ տաքնապած էր: Բայց Պիեռը թեև զգում էր էլ, որ ինչ-որ անսովոր բան է կատարվում իր շուրջը, իրեն հաշիվ չէր տալիս այն մասին, թե հրդեհի է մոտենում: Գնալով մի շավիղով, որը տանում էր մի դատարկ, շինքեր չունեցող տարածութիւն, որը մի կողմով միանում էր Պովարսկային, մյուսով իշխան Գրուզինսկու տան այգիներին, Պիեռը հանկարծ հենց իր կողքին լսեց մի կնոջ հուսահատական լաց: Նա կանգ առավ, կարծես քնից արթնացած, և գլուխը բարձրացրեց:

Շավիղից հեռու, շորացած փոշոտ խոտի վրա կիտված էին տնային իրեր. փետրե ներքնակներ, ինքնաեռ, սրբապատկերներ և սնդուկներ: Սնդուկների կողքին գետնին նստել էր մի ոչ

ջահել նիհար կին, երկար դուրս ցցված վերին ատամներով, սև վերարկու հագած և շամշիկ դրած: Այդ կինը, օրորվելով ու ինչ-որ ասելով, սրտապատառ լաց էր լինում: Երկու աղջիկ, 10-ից մինչև 12 տարեկան, կարճ, կեղտոտ զգեստներ ու վերարկուներ հագած, տարակուսանքի արտահայտութիւնը գունատ, վախեցած դեմքերին, նայում էին իրենց մորը: Փոքրիկ յոթ տարեկան տղան, կապա հագած և ուրիշի ահագին գլխարկը դրած, լաց էր լինում պառավ դայակի ձեռների վրա: Բոբիկ, կեղտոտ մի աղջիկ նստել էր սնդուկի վրա և, սպիտակավուն մազերն արձակած, պոկում էր վառված մազերը, դրանցից հոտ քաշելով: Կնոջ ամուսինը, ոչ բարձրահասակ կորամեջք մի մարդ՝ վիցմուկի դր հագին, անվաճե այտամորուսներով, և հարթ քունքերով, որոնք երևում էին ուղիղ դրած կարտուզի տակից, անշարժ դեմքով իրար վրա դրած սնդուկները հեռացնում էր միմյանցից և նրանց տակից ինչ-որ զգեստներ էր հանում:

Կինը գրեթե ընկավ Պիեռի ոտները, երբ նրան տեսավ:

— Հարազատ եղբայրներ, ուղղափառ քրիստոնյաներ, փրկեցե՛ք, օգնեցե՛ք, սիրելիս... ո՛վ էլ լինեք՝ օգնեցե՛ք, — ասավ նա հեկեկալով: — Աղջկա՞ս... աղջկա՞ս... փոքր աղջկաս թողել ենք... Այրվե՛ց, Օո՛ո՛: Դրա համար ես քեզ... Օո՛ո՛...

— Հերի՛ք է, Մարիա Նիկոլանա, — կամացուկ ձայնով ասավ մարդը կնոջը, ըստ երևույթին միայն նրա համար, որպէսզի արդարանա կողմնակի մարդու առաջ: — Երեւի, բուրջիկը տարել է, թե չէ ուրիշ էլ ո՛ւր պիտի լինի, — ավելացրեց նա:

— Քա՛ր, շարագո՛րծ, — գայրացած բոռաց կինը, հանկարծ լացն ընդհատելով: — Դու սիրտ չունես, երեխայիդ չես խղճում: Մի ուրիշը լինե՛ր՝ կրակից կհաներ: Իսկ սա քարե արձան է, ոչ թե մարդ, ոչ թե հայր: Դուք ազնիվ մարդ եք, — արագախոսութեամբ, հեկեկալով դիմեց կինը Պիեռին: — Մեր կողքի տունը վառվեց, հետո կրակը նետվեց մեր կողմը: Աղջիկս գոռաց. «վառվում է»: Սկսեցինք հավաքել: Ինչպես կայինք, ինչ ունեինք հագներիս — էնպես էլ դուրս վազեցինք... Ա՛յ ինչ ենք վերցրել... Ասածու օրհնութիւնը և բաժինքիս անկողինը, իսկ ամբողջ մնացածը կորավ... Երեխաներս վերցրի, Կատիչկան չկա: Օո՛ո՛: Օ՛, տեր աստված... — և նա նորից հեկեկաց: — Իմ սիրուն մանկիկ, այրվե՛ց, այրվե՛ց:

— Բայց որտե՞ղ, որտե՞ղ է նա մնացել, — ասավ Պիեռը։
Պիեռի կենդանացած դեմքի արտահայտութիւնից կիներ
հասկացավ, որ այդ մարդը կարող է իրեն օգնել։

— Ի սեր աստժո, եղբայր, — ճշաց նա, Պիեռի ոտները
բռնելով։ — Բարեբարս, գոնե սիրտս հանգստացրու... Անիսկա,
արի, անպիտան, առաջնորդիր, — ձայն տվեց նա աղջկան,
բարկութեամբ բերանը բանալով և այդ շարժումով իր երկար
ատամներն ավելի ցույց տալով։

— Տար, տար ցույց տուր, ես... ես... կանեմ, — շնչա-
սպառ ձայնով արագութեամբ ասավ Պիեռը։

Կեղտոտ աղջիկը դուրս եկավ սնդուկի ետևից, մազերը
հավաքեց և, հոգոց քաշելով, բուժ, բոբիկ ոտներով առաջ
ընկավ գնաց շավղով։ Պիեռը հանկարծ կարծես սթափվեց ծանր
ուշաթափութիւնից հետո։ Նա գլուխն ավելի բարձրացրեց,
աչքերը փայլեցին կյանքի փայլով, և նա արագ քայլերով գնաց
աղջկա ետևից, նրանից առաջ անցավ ու դուրս եկավ Պովար-
սկայա։ Ամբողջ փողոցը ծածկված էր սև ծխի ամպով։ Տեղ-տեղ
այդ ամպից դուրս էին գալիս բոցե լեզուները։ Ժողովուրդն
ահագին բազմութեամբ խմբվել էր հրդեհի առաջ։ Փողոցի
մեջտեղը կանգնել էր մի ֆրանսացի գեներալ և ինչ-որ բան էր
ասում իրեն շրջապատողներին։ Պիեռն, աղջկա ուղեկցութեամբ,
մոտենում էր արդեն այն տեղին, ուր կանգնած էր գեներալը,
բայց ֆրանսական զինվորները կանգնեցրին նրան։

— On ne passe pas! — գոչեց մի ձայն։

— Դե՛սն արի, քեռի, — կանչեց աղջիկը, — մենք նեղ փո-
ղոցով՝ նիկուլինների բակով կանցնենք։

Պիեռը ետ դարձավ և գնաց, երբեմն ցատկելով, որ հասնի
աղջկա ետևից։ Աղջիկը վազեմազ անցավ փողոցը, թեքվեց ձախ՝
նրբափողոցը ու, երեք տուն անցնելով, գնաց դեպի աջ՝ մի
դարբաս։

— Ա՛յ հրես այստեղ է, — ասավ աղջիկը։

Նվ, բակով վազելով, նա բաց արավ տաշած տախտակե
ցանկապատի դռնակը և, կանգ առնելով, Պիեռին ցույց տվեց մի
փոքրիկ փայտաշեն թևակ, որ բռնկված վառվում էր, ջերմու-
թիւն ու լույս տարածելով։ Նրա մի կողմը քանդվել էր, մյուսը

վառվում էր, և պայծառ բոցը դուրս էր գալիս լուսամուտներից
ու տանիքի տակից։

Դռնակից ներս մտնելով՝ Պիեռի երեսովը տաքութիւնն դի-
պավ, և նա ակամա կանգ առավ։

— Ո՞րն է, ո՞րն է ձեր տունը, — հարցրեց նա։

— Օոո՞հ, — բղավելով լաց եղավ աղջիկը, թևակը ցույց
տալով։ — Հենց դա է, դա էր մեր բնակարանը։ Այրվեցիր,
մեր անգին։ Կատիշա, իմ աննման օրիորդ, օ՞ո՞հ, — կոծում էր
Անիսկան հրդեհի առաջ, անհրաժեշտութիւն զգալով արտահայ-
տել և իր զգացումները։

Պիեռը գնաց դեպի թևակը, բայց կրակի տաքութիւնն այն-
քան ուժեղ էր, որ նա ակամա մի աղեղնաձև պտույտ գործեց և
դուրս եկավ մի մեծ տան մոտ, որը վառվում էր դեռ միայն մի
կողմից՝ տանիքից, և տան շուրջը վխտում էր ֆրանսացիների
մի բազմութիւն։ Պիեռն սկզբում չհասկացավ, թե ինչ էին
անում այդ ֆրանսացիները, որոնք ինչ-որ բան էին տանում.
բայց իր առջև տեսնելով մի ֆրանսացի, որը բուժ կարճ թրով
խփում էր մի գլուղացու, խլելով նրանից աղվեսի մորթուց
մուշտակը, Պիեռն աղոտ կերպով հասկացավ, որ այստեղ
կողոպտում են, բայց նա ժամանակ չունեցավ այդ մտքի վրա
կանգ առնելու։

Քանզվող պատերի ու առաստաղի ճռնչումն ու դրդոյունը,
բոցերի սուլոցն ու ֆշշոցը և բազմութեան եռանդուն աղաղակ-
ների ձայնը երերվող, մերթ մթազնող թանձր սև, մերթ վեր
մագլցող լուսավորվող ծխի ամպերը, իրենց փայլատակող
կայծերով, որ մի տեղ առատ էին, խրձանման, կարմիր, մի այլ
տեղ ոսկե թեփուկներով, որ անցնում էին բոցեղեն պատերի
վրայով, տաքութեան, ծխի և շարժման արագութեան զգա-
ցումը — Պիեռի վրա ունեցան հրդեհների սովորական զրգո՛չ
ազդեցութիւնը։ Այդ ազդեցութիւնը Պիեռի վրա առանձնապէս
ուժեղ էր այն պատճառով, որ Պիեռը հանկարծ, ի տես ա՛յդ
հրդեհի, ազատ զգաց իրեն ճնշող մտքերից։ Նա իրեն զգաց
ջահել, ուրախ, ճարպիկ ու վճռական։ Նա տան կողմից անցավ
թևակը և արդեն ուզում էր անցնել նրա այն մասը, որ դեռ
կանգուն էր, երբ ուղիղ նրա գլխավերև լավեցին մի քանի մարդ-
կանց աղաղակներ և դրա ետևից՝ իր մոտ ընկած մի ինչ-որ
ծանր բանի թրխկոց ու զրնգոց։

¹ Այստեղ անցնելու տեղ չի։

Պիեռը ետ նայեց և տան լուսամուտներում տեսավ ֆրանսացիներ, որ մետաղե ինչ-որ իրերով լի մի արկղ էին նետել։ Մյուս ֆրանսացի զինվորները, որ կանգնած էին ներքև, մոտեցան արկղին։

— Eh bien, qu'est-ce qu'il veut celui-là¹, — բղավեց ֆրանսացիներից մեկը Պիեռի վրա։

— Un enfant dans cette maison. N'avez-vous pas vu un enfant?², — ասավ Պիեռը։

— Tiens, qu'est-ce qu'il chante celui-là? Va te promener³, — լավեցին ձայներ, և զինվորներից մեկը, ըստ երևույթին, վախենալով, որ Պիեռը կարող է խլել իրենց արծաթն ու բրոնզը, որ գտնվում էին արկղում, սպառնալից գնաց դեպի նա։

— Un enfant? — կանչեց վերևից մի ֆրանսացի, — j'ai entendu piailler quelque chose au jardin. Peut-être c'est son moutard au bonhomme. Faut être humain, voyez-vous...⁴

— Ou est-il? Où est il?⁵ — հարցրեց Պիեռը։

— Par icil par icil⁶ — ձայն տվեց նրան ֆրանսացին լուսամուտից, տան ետևի պարտեզը ցույց տալով։ — Attendez, je vais descendre⁷.

Եվ, իսկապես, մի բոպից հետո ֆրանսացին, սևաչ մի երիտասարդ՝ այտի վրա ինչ-որ մի բիծ, միայն շապկանց, դուրս թռավ ներքին հարկի լուսամուտից և, Պիեռի թիկունքին խփելով, վազեց նրա հետ պարտեզ։

— Dépêchez-vous, vous autres, — ձայն տվեց նա իր ընկերներին, — commence à faire chaud⁸.

Տնից դուրս վազելով ավազ ցանած ճանապարհի վրա, ֆրանսացին թափ տվեց Պիեռի թևը և ցույց տվեց շրջանը։

¹ Սա ի՞նչ է ուզում։

² Այս տանը երեխա է մնացել։ Չե՞ք տեսել արդյոք երեխային։

³ Դա ի՞նչ է խոսում, կորիք, հեռացիր։

⁴ Երեխա՞. ես լսեցի, որ ինչ-որ բան նվում էր պարտեզում։ Գուցե երիտասարդն իր երեխային է որոնում։ Պետք է մարդկային վերաբերմունք։

⁵ Ո՞ւր է նա։ Ո՞ւր է նա։

⁶ Այստե՛ղ։ Այստե՛ղ։

⁷ Սպասեցե՛ք, ես հիմա կգամ։

⁸ Է՛լ, դուք, լտապեցե՛ք, տաքանում է։

նստարանի տակ պառկած էր երեք տարեկան մի աղջիկ՝ վարդագույն զգեստով։

— Voilà votre moutard. Ah, une petite, tant mieux, — ասավ ֆրանսացին։ — Au revoir mon gros. Faut être humain. Nous sommes tous mortels, voyez-vous¹, — և այտի վրա բիծ ունեցող ֆրանսացին վազեց ետ՝ իր ընկերների մոտ։

Պիեռն ուրախությունից շնչասպառ լինելով, վազեց դեպի աղջիկը և ուզեց իր ձեռների վրա առնել նրան։ Բայց, օտար մարդ տեսնելով, այդ գեղձախտավոր-հիվանդոտ, մորը նրմանող, անդուրեկան տեսքով աղջիկը ճշաց ու սկսեց փախչել։ Պիեռը սակայն, բռնեց նրան և բարձրացրեց ձեռների վրա. նա ճղճղաց հուսահատ-կատաղի ձայնով և իր փոքրիկ թաթիկներով սկսեց պոկել իրենից Պիեռի ձեռները և փսլնքոտ բերանով կծել։ Պիեռին համակեց սարսափի և նողկանքի մի զգացում, նման այն զգացումին, որ զգում էր նա՝ որևէ փոքրիկ կենդանու դիպչելիս։ Բայց նա ճիգ գործ դրեց, որ երեխային չզցի և նրա հետ վազեց ետ՝ դեպի մեծ տունը։ Բայց այլևս չէր կարելի նույն ճանապարհով ետ գնալ. Անիսկան արդեն չկար, և Պիեռը խղճահարուժյան ու զզվանքի զգացումով որքան կարելի է մեղմ սեղմելով կրծքին այդ տառապազին հեկեկող ու թաց աղջկան, պարտեզի միջով վազեց ուրիշ ելք որոնելու։

XXIV

Երբ Պիեռը, բակեր ու նրբափողոցներ անցնելով, իր բեռով դուրս եկավ ետ՝ դեպի Գրուզինսկու պարտեզը՝ Պովարսկայաի անկյունում, նա առաջին վայրկյանին շճանաչեց այն տեղը, որտեղից գնացել էր երեխային փնտրելու. այնպես էր այդ տեղը լեցված ժողովրդով և տներից դուրս բերված իրերով։ Բացի ընտանիքներից, որ իրենց իրերով փրկվել-ապաստանել ուսա ընտանիքներից, որ իրենց իրերով փրկվել-ապաստանել էին այստեղ, այդտեղ կային և մի քանի ֆրանսացի զինվորներ տարբեր հագուստներով։ Պիեռն ուշ չդարձրեց նրանց վրա։ Նա շտապում էր գտնել աստիճանավորի ընտանիքը, որպեսզի աղջիկը մորը հանձնի և գնա նորից որևէ մեկին փրկելու։ Պիեռին

¹ Ահա ձեր տղան։ Ա՛, աղջիկ է, ավելի լավ։ Յտեսություն։ Պետք է մարդկային վերաբերմունք։ Չէ որ մենք բոլորս մահկանացու ենք։

թվում էր, թե ինքը դեռ ինչ-որ շատ բան ու շուտ պետք է անի: Կրակի ջերմությունից և վազվզելուց տաքանալով, Պիեռն այդ բոպեին էլ ավելի խորն էր ապրում երիտասարդութան, աշխույժի և վճռականութան զգացումը, որ համակել էր նրան այն ժամանակ, երբ նա վազում էր երեխային փրկելու: Փոքրիկ աղջիկը հանգստացել էր այժմ և, թաթիկներով Պիեռի կաֆտանը բռնած, նստել էր նրա թևին ու, ինչպես վայրի մի գազանիկ, շուրջն էր նայում: Պիեռը երբեմն նայում էր նրան և թեթևակի ժպտում: Նրան թվում էր, թե ինչ-որ հուզիչ-անմեղ բան կա այդ վախեցած ու հիվանդագին փոքրիկ դեմքի վրա:

Առօրյա տեղում ոչ աստիճանավոր կար այլևս, ոչ կինը: Պիեռն արագ քայլերով անցավ ժողովրդի միջով, նայելով իրեն հանդիպող բոլոր դեմքերին: Նա ակամա նկատեց վրացական թե հայկական մի ընտանիք, որը կազմված էր մի գեղեցիկ, արևելյան տիպի դեմք ունեցող շատ ծեր մարդուց, որը հագել էր նոր երես քաշած մուշտակ ու նոր կոշիկներ, նույն տիպի մի պառավից և մի ջահել կնոջից: Այդ շատ ջահել կինը Պիեռին թվաց արևելյան գեղեցկության կատարելատիպ՝ իր որոշակի, աղեղաձև գծված, սև հոնքերով և երկար, անսովոր քնքուշ-կարմիր ու սիրուն դեմքով՝ առանց որևէ արտահայտություն: Թափթփված իրեղենների մեջ, բազմութան շրջապատում, հրապարակում այդ ջահել կինն իր հարուստ առլասե վերարկուով և վառ-մանիշակագույն գլխաշորով հիշեցնում էր ձյունի երեսը նետված ջերմոցի մի քնքուշ բույս: Նա նստել էր կապոցների վրա, պառավից մի քիչ ետ և անշարժ-խոշոր, սև, երկար թարթիչներ ունեցող երկարավուն աչքերով նայում էր գետնին: Հավանորեն նա գիտեր իր գեղեցկությունը և վախենում էր նրա համար: Այդ դեմքը Պիեռին զարմացրեց, և նա, իր շտապողականության մեջ, ցանկապատի երկարությամբ անցնելիս, մի քանի անգամ ետ նայեց նրան: Հասնելով պարսպին և այնուամենայնիվ չգտնելով նրանց, ում փնտրում էր, Պիեռը կանգ առավ շուրջը նայելով:

Երեխան գրկած Պիեռի կերպարանքն այժմ ավելի ևս աչքի էր ընկնում, քան առաջ, և նրա շուրջը հավաքվեցին մի քանի ուռաներ՝ տղամարդիկ ու կանայք:

— Ով գիտի մարդ ես կորցրե՞լ, բարեկամ: Դուք ազնվականների՞ց եք, ինչ: Ո՞ւմ երեխան է, — հարցնում էին նրան:

Պիեռը պատասխանեց, թե երեխան պատկանում էր սև վերարկու հագած կնոջը, որը երեխաներով նստած էր այստեղ, և հարցրեց, թե արդյոք մեկը չի ճանաչում նրան, և ո՞ւր է գնացել նա:

— Դա, երևի, Անֆերովներն են, — ասավ ծեր սարկավազը, դիմելով ծաղկատար դեմքով կնոջը, — ողորմյա տեր, ողորմյա տեր, — ավելացրեց նա սովորական թավ ձայնով:

— Անֆերովները որտե՞ղ են, — ասավ կինը: — Անֆերովները դեռ առավոտից գնացել են: Իսկ սա կա՛մ Մարիա Նիկոլաևայի երեխան է, կա՛մ Իվանովների:

— Նա ասում է՝ կին, իսկ Մարիա Նիկոլաևան՝ տիրուհի է, — ասավ տան ծառայողը:

— Գիտեք, դա ատամները երկար մի կին է, նիհար, — ասավ Պիեռը:

— Հենց Մարիա Նիկոլաևան է: Նրանք գնացին այգին, հենց որ էդ գայլերը վրա տվին, — ասավ կինը, ֆրանսացի զինվորներին ցույց տալով:

— Օ, տե՛ր, ողորմի՛ր, — կրկնեց նորից սարկավազը:

— Դուք անցեք ա՛յ էն կողմը, նրանք էնտեղ են: Ձեր ասած կինն ինքն է: Շարունակ իրեն ուտում էր, լաց լինում, — ասավ նորից կինը: — Նա ինքն է որ կա: Այ էս կողմը:

Բայց Պիեռը չէր լսում այդ կնոջը: Նա մի քանի վայրկյան արդեն, աչք չհեռացնելով, նայում էր ի՛նչ է կատարվում մի քանի քայլ իրենից դեմը: Նա նայում էր հայ ընտանիքին և երկու ֆրանսացի զինվորների, որ մոտեցել էին հայերին: Այդ զինվորներից մեկը, մի փոքրիկ արագաշարժ մարդ, հագլ էր կապույտ շինել և գոտեպնդվել պարանով: Նրա գլխինը թասակ էր, իսկ ոտները բոբիկ էին: Մյուսը, որ ավելի զարմացրեց Պիեռին, երկարահասակ, կուցած, խարտյաշ, նիհար մարդ էր՝ գանդաղ շարժումներով և դեմքի ապուշ արտահայտությամբ: Դրա հագինը ֆրիզե կապոտ էր, կապույտ շալվար և մեծ պատրույթած բոտֆորտներ: Փոքրիկ, անկոշիկ, կապույտ շինելով ֆրանսացին, հայերին մոտենալով, իսկույն ևեթ, ինչ-որ բան ասելով, բռնեց ծերունու ոտները, և ծերունին իսկույն ևեթ աճապարանքով սկսեց կոշիկները հանել: Մյուսը, կապոտ հագած զինվորը, կանգ առավ գեղեցկուհի հայուհու դիմաց և անխոս, անշարժ, ձեռները գրպանը դրած նայեց նրան:

— Ա՛ն, ա՛ն երեխան, — ասավ Պիեռը, փոքրիկ աղջկանը տալով և հրամայաբար ու շտապ գիմելով կնոջը: — Դու տար իրենց տուր, տա՛ր, — գրեթե բռնաց նա կնոջ վրա, գրկի ճըշացող աղջկան դնելով գետնին, և նորից նայեց Ֆրանսացիներին և հայ ընտանիքին:

Մերունին արդեն մնացել էր բոբիկ նստած: Փոքրիկ Ֆրանսացին հանեց նրա վերջին կոշիկը և կոշիկներն իբար խփեց: Մերունին, հեկեկալով, ինչ-որ բան էր ասում, բայց Պիեռը միայն անցողակի էր տեսնում այդ. նրա ուշն ու միտքը ամբողջովին կապոտ հագած Ֆրանսացու վրա էր, որն այդ ժամանակ, գենգալ երեբալով, մոտեցավ շահել կնոջը, և ձեռները գրպաններից հանելով, բռնեց նրա վիզը:

Գեղեցկուհի-հայուհին շարունակում էր մնալ նույն անշարժ դիրքով՝ երկար թարթիչները խոնարհած և կարծես չէր տեսնում ու չէր զգում այն, ինչ անում էր գինվորն իր հետ:

Մինչև Պիեռը վազելով կաներ այն մի քանի քայլը, որոնք իրեն բաժանում էին Ֆրանսացիներից, կապոտ հագած երկար մարտգործը պոկում էր արդեն հայուհու վզի մանյակը, և ջահել կինը, ձեռներով վիզը բռնած, ճշաց ծղրտուն ձայնով:

— Laissez cette femme!¹ — մոռնաց Պիեռը կատաղի ձայնով, բռնելով երկարահասակ կորամեջք գինվորի ուսերից ու նետելով նրան:

Ձինվորն ընկավ, վեր կացավ ու փախավ հեռու: Բայց նրա ընկերը, կոշիկները շարտելով, կարճ թուրը հանեց և սպառնալից գնաց դեպի Պիեռը:

— Voyons, pas de bêtises!² — բղավեց նա:

Պիեռը կատաղության այն բռնկման մեջ էր, երբ էլ ոչինչ չէր հիշում, երբ իր ուժերը տասնապատկվել էին: Նա հարձակվեց բոբիկ Ֆրանսացու վրա և մինչև նա իր թուրը կհաներ, արդեն գետին տապալեց նրան և սկսեց բռնցքահարել: Լսվեցին շրջապատող բազմութան հավանութուն տվող բացականչությունները, և նույն այդ ժամանակ, անկյունից երևաց Ֆրանսական ուլանների հեծելադետը (разъезд): Ուլանները վարդելով մոտեցան Պիեռին ու Ֆրանսացիներին և շրջապատեցին

նրանց: Պիեռն էլ ոչինչ չէր հիշում, թե ինչ եղավ այնուհետև: Նա հիշում էր, որ ինքը խփում էր ինչ-որ մեկին խփում էին և իրեն, և որ վերջն զգաց, որ իր ձեռները կապված են, որ Ֆրանսական գինվորների բազմութունը շրջապատել է իրեն և խուզարկում են իր զգեստները:

— Il a un poignard, lieutenant!¹, — սրանք առաջին խոսքերն էին, որ հասկացավ Պիեռը:

— Ah, une arme!² — ասավ սպան և դարձավ բոբիկ գինվորին, որին տարան Պիեռի հետ միասին: — C'est bon, vous direz tout cela au conseil de guerre³, — ասավ սպան: Եվ անմիջապես դարձավ Պիեռին. — Parlez-vous français, vous?⁴

Պիեռն արյունակալած աչքերով շուրջը նայեց և շպտաստխանեց: Նրա դեմքը հավանորեն շատ սարսափելի թվաց, որովհետև սպան ինչ-որ բան ասավ շուրջով, և չորս ուլան դարձյալ բաժանվեցին խմբից և բռնեցին Պիեռի երկու կողմը:

— Parlez-vous français? — կրկնեց իր հարցը սպան, իրեն հեռու պահելով նրանից: — Faites venir l'interprète⁵.

Շարքերից դուրս եկավ մի փոքրիկ մարդուկ՝ ոռու քաղաքացու շորերով: Պիեռը նրա հագուստից և խոսելու եղանակից անմիջապես ճանաչեց Մոսկվայի մի խանութի Ֆրանսացու:

— Il n'a pas l'air d'un homme du peuple⁶, — ասավ թարգմանը, Պիեռին նայելով:

— Oh, oh! ça m'a bien l'air d'un des incendiaires, — ասաց սպան: — Demandez-lui ce qu'il est?⁷, — ավելացրեց սպան:

— Դու ո՞վ ես, — հարցրեց թարգմանը: — Դու պետք է պատասխանես իշխանութան, — ասավ նա:

— Je ne vous dirai pas qui je suis. Je suis votre prisonnier. Emmenez-moi⁸, — հանկարծ Ֆրանսերեն ասավ Պիեռը:

¹ Սա դաշույն ունի, լեյտենանտ:

² Ա՛, զենք:

³ Լավ, դուք այդ բոլորը կանք ուղարկեք դատարանում:

⁴ Դուք խոսո՞ւմ եք ֆրանսերեն:

⁵ Կանչեցեք թարգմանին:

⁶ Սա ժողովրդից դուրս եկած մարդու նման չի:

⁷ Օ՛, Օ՛, դա շատ նման է հրձիգի: Դրան հարցրեք, թե ո՞վ է ինքը:

⁸ Օս ձեզ չեմ ասի, թե ո՞վ եմ. ու՛ր ևեր գերին եմ: Տարեք ինձ:

¹ Թողեք այդ կնոջը:

² էյ, թող այդ հիմարութունը:

— Ah! Ah! — խոսեց սպան, հոնքերը կիտելով: — Marchons!¹

Ուբանների շուրջը բազմութիւն հավաքվեց: Պիեռին ամենից ավելի մոտիկ կանգնած էր ծաղկատար դեմքով կինը՝ աղջիկը գրկին. երբ ձիավոր շրջիկ խումբը շարժվեց, կինն առաջ եկավ:

— Էդ քեզ ո՞ւր են տանում, սիրելիս, — ասավ նա: — Իսկ էս աղջկանը, աղջկանն ո՞ւր տանեմ, եթե նրանցը շինի, — ասավ կինը:

— Qu'est-ce qu'elle veut, cette femme?² — հարցրեց սպան:

Պիեռը հարբածի պես էր: Պիեռն ավելի ևս հուզվեց, իր փրկած աղջկանը նկատելով:

— Ce qu'elle dit? — ասավ նա: — Elle m'apporte ma fille que je viens de sauver des flammes³, — խոսեց նա: — Մնաս բարով, — և նա, ինքն էլ շիմանալով, ինչպե՛ս դուրս եկավ իր բերանից այդ աննպատակ սուտը, վճռական, հանդիսավոր քայլերով անցավ ֆրանսացիների միջով:

Ֆրանսական այդ հեծելադետը մեկն էր նրանցից, որոնք Պյուրոննի կարգադրութեամբ ուղարկված էին Մոսկվայի զանազան փողոցները՝ կողոպուտների (մարդոգորութեան) առաջն առնելու համար և մանավանդ հրձիգներին բռնելու, որոնք, ֆրանսական բարձր պաշտոնեության այդ օրը հայտնած ընդհանուր կարծիքով, հրդեհների պատճառն էին: Մի քանի փողոց անցնելով՝ հեծելադետ խումբը բռնեց դարձյալ հինգ կասկածելի ուսանների, — մի խանութպան, երկու սեմինարիստ (հոգևոր դպրոցի սաներ), մի գյուղացի և մի տանու ծառա, — և մի քանի մարդոգոր: Բայց կասկածելի բոլոր մարդկանցից ամենից ավելի կասկածելի էր թվում Պիեռը: Երբ դրանց բոլորին գիշերելու բերին Ջուբովսկի վալի մոտ գտնվող մեծ տունը, ուր հարմարեցված էր կալանատունը, ապա Պիեռին խիստ հակողութեան տակ տեղավորեցին առանձին:

¹ Գնանք:

² Ի՞նչ է ուզում դա, այդ կինը:

³ Ի՞նչ է ասում: Նա բերում է ինձ իմ աղջկան, որին ես քիչ առաջ ազատեցի կրակից:

Բայց այդ քանիսն էլ
Ինչ է ուզում դա, այդ կինը
Ի՞նչ է ասում: Նա բերում է ինձ իմ աղջկան, որին ես քիչ առաջ ազատեցի կրակից:

I

էջ 5. Կոնտինենտալ սիւտեմ: Անգլիայի դեմ մզած իր պայքարի միջոցներից մեկը Նապոլեոնը դարձրեց այն, որ 1806 թ. դեկտեմբերի 2-րդ օրը Ֆրանսիայում արգելեց ամեն տեսակի առևտուր Անգլիայի հետ: Նապոլեոնը միաժամանակ ստիպում էր իր բոլոր գաղնակիցներին հետևել այդ սիստեմին:

էջ 6. Ռաուտ: Այսպես էին կոչվում աշխարհիկ ժողովներն առանց ճաշի ու պարերի:

էջ 6. Քալեյրան — որպես ճարպիկ ու խորամանկ դիվանագետ, ոչ պակաս հայտնի ֆրանսիական քաղաքական գործիչ: Նապոլեոնի բարձրացման շրջանում Քալեյրանը դարձավ նրա մինիստրը և նրա վստահությունը վայելում էր մինչև 1809 թ.: Ռուսաստանի դեմ մզված պայքարի ժամանակ նա աչքից ընկած էր, բայց Բուրբոնների օրոք նորից շատ ազդեցիկ դարձավ նվրոպայում:

III

էջ 16 Ռուսական երեք բանակները: Դրանք էին՝ 1-ին արևմտյան բանակը Բարկլայ-դե-Տոլլիի հրամանատարությամբ, 2-ը՝ Բաղրատիոնի հրամանատարությամբ և 3-ը՝ պահեստի բանակը (գեյն. Տորմասով):

IV

էջ 21. Բալաչևի ուղևորությունը Նապոլեոնի մոտ՝ իր հիմնական գծերով շարադրված է ըստ Միխ. Դանիլևսկու և Քիեռի:

էջ 23 Մյուրատի բնութագիրը և Բալաչևի ընդունելությունը նրա կողմից տրված են մի քանի աղբյուրների հիման վրա. պատմելու ընդհանուր եղանակը սեղմ կերպով ուրվադրված է Քիեռի կողմից, բայց ծոլատուն ուժեղացրել է Մյուրատի բնավորության կոմիկական գծերը:

V

էջ 29. Մամելյուկ Ռոստան: Մամելյուկները եղել են թուրք-կզիկական հեծելազորը. XVIII դարի վերջերին նրանք տիրեցին Եգիպտոսը:

X—XI

էջ 61. Ռազմական խորհրդակցությունը: Դրիստայի ճամբարի քննադատությունը, Պֆուլի բնութագիրը, Ալեքսանդրին ուղղված թախանձանք-

ներք՝ բանակից հեռանալու վերաբերյալ,— այդ գլուխներում նկարագրված այլ շատ մանրամասնությունները տալու համար Տոլստոյը, բացի Միխ. Գանիլսկու աշխատությունից օգտվել է Նրմոլովի հիշատակարանից և այլ աղբյուրներից:

XVIII

էջ 97. Կառավարիչ Սինոզ: Բարձրաստիճան հոգևորականներից կազմված հաստատություն, որը տնօրինում էր եկեղեցական վարչության գործերը:

XIX

էջ 101 Պիեռի հաշվումներն ըստ Հայտնության (Հովհաննու) բնորոշ են մասնություն համար, որը հաճախ նշանակություն էր տալիս թվերի ժխտողականությանը՝ զուգահեռաբանելով. ամբողջ արարողություն մեջ 3 և 7 թվանշանները հատուկ իմաստ ունեին: Նապոլեոնի վերաբերմամբ Հայտնությունը կիրառելու և նրան որպես Նեո ճանաչելու փորձեր եղել են դեռ 1809 թվին: Այդպիսի մի փորձի մասին պատմվում է Ս. Գլինկայի հիշատակարանում:

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Մ Ա Ս

I

էջ 128. Այդ ամբողջ գլուխը նվիրված է պատերազմի ընթացքի ընդհանուր տեսությունը:

IV

էջ 154. Եզնակիչ.— ճորտատիրության ժամանակ այդպես կոչվում էր կալվածատիրական գրասենյակի ավագ գրագիրը:

էջ 150. ԵՄատվեյ Իվանիչ Պլատով— կազակ զորքի ատամանը, որը շատ ժողովրդական անձնավորություն էր (մանավանդ 12 թվի պատերազմից հետո), որի անվան ու գործունեությունը շուրջը հյուսվել էին մի շարք գրույցներ:

էջ 151. Բժուկենսկի ռմբակոծման մանրամասնությունները շատ ճշտությամբ համաձայնեցված են ռազմական պատմագիրների պատմության հետ:

VI

էջ 169. ԵԿաբրատակեց ինչպես մի օրհորդ, օրի ճամբար էր կազմալին ժողովուրդ: Ժողովուրդը Լաֆոնտենի բաց, անվայել բովանդակություն ունեցող և ոտանավորի ձևով գրված հեքիաթի անունն է:

VIII

էջ 176. ԵԿաբլաժանա՞ր ձեր իշխանը երեք շաբաթ պտուկած էր Բոգուշարովյում: Դա, թվում է, միակ դեպքն է վեպում, երբ Տոլստոյը սխալ է հաշվում ժամանակը: Օգոստոսի 5-ին Սմոլենսկը ռմբակոծելու օրը նա գեո առողջ էր. հետագա շարադրանքից երևում է, որ նա մեռավ օգոստոսի 15-ին. հետևաբար, նա կարող էր պարալիչով հիվանդ պակել միայն մի քանի օր, մեկ շաբաթից ոչ ավելի:

XV

էջ 216. Կեկիտովի պարտիզանական պատերազմի ծրագիրը:— Դ Դավիդովը «Պարտիզանական գործողությունների օրագրում» պատմում էր, որ նա իր պլանն առաջարկել է Բարկլային, բայց վերջինս անհետևանք է թողել, իսկ շուրջ օգոստոսի 20-ին դիմել է Բագրատիոնին, որը համակրելով այդ գաղափարին, զեկուցել է Կոտոլովին, որը և Դավիդովին թույլ է տվել պարտիզանական գործողություններ սկսել 13⁶ հուլիսիցից ու կազակներից բաղկացած մի խմբով: Այդ արդեն Բորոգինոյի տակ էր. և Դավիդովը միայն օգոստոսի 26-ի ճակատամարտից հետո սկսեց պարտիզանական գործողությունները:

XVII

էջ 227. ԵԽառոնի նավակը: Հին հունական ավանդության համաձայն Խարոնն ստորերկրյա աշխարհում Ստիքս գետից անց էր կացնում մեռելներին ուղղականներին:

XIX

էջ 237. Ամբողջ գլուխը նվիրված է Բորոգինոյի դիրքերի քննադատությանը, որ արված է Տոլստոյի պատմական թեորիայի հիմնական գաղափարի առնչությամբ: Գործի այդ կողմը թողնելով առանց մեկնաբանման՝ նկատի առնելով նրա հատուկ բնույթը, նշենք, որ Տոլստոյը ձեռնարկելով Բորոգինոյի ճակատամարտի նկարագրությանն ու շարադրմանը, չի սահմանափակվել պատմական աշխատություններ կարդալով և լարտեզներ ու ծրագրեր ուսումնասիրելով, այլ անհրաժեշտ է համարել անձամբ տեսնել ճակատամարտի վայրը: 1867 թ. նա գնացել էր Բորոգինո, երկու օր մնացել էր այնտեղ: Գիտել էր վայրը և փորձել էր (առանց հաջողության) գտնել ճակատամարտի ծերունի ականատեսներին: Նա անձամբ գծել է նաև ճակատամարտի դաշտի հատակագիծը և կցել վեպին:

XXI

էջ 249. Բորոգինոյի գիւրի ընդհանուր տեսքը, որ դիտում էր Պիեռը, իհարկե Տոլստոյը կարող էր նկարագրել միայն անձամբ տեսնելուց հետո:

բայց, անկասկած, այստեղ նրան օգնել է Ռադ-ժիգկու հիշատակարանը, որտեղ ականատեսն ու ճակատամարտի մասնակիցը ճակատամարտի մի քանի ր առաջ դիտում է դիրքերը բարձր տեղից և նյում ուսւ Վորքերի տեղավորման դիրքերը:

XXIII

էջ 258. Պիեռի դերը, որն առաջին անգամ էր ընկել պատերազմական միջավայրը, որն ամեն ինչով հետաքրքրում էր և ոչինչ չէր հասկանում, անվահեր ու նախիվ ինչպես երեխա, Տոլստոյը վերցրել է Պ. Ա. Վլադիմիրու հիշատակարանից, որը Բորոդինո էր ընկել մոտավորապես այդպիսի դրուժամբ և նկարագրել էր այն:

XXVI

էջ 275. Հուլիսի 2-ին Իսպանիայի Սալամանկա քաղաքի մոտ մարշալ Մարմոնը մի լուրջ ճակատամարտ տանուլ տվեց անգլո-իսպանական շորքերին, որոնք գործում էին Վելինգտոնի հրամանատարութիւմը:

XXXIV

էջ 315 Վերջի, Մարեմո, Վագրամ— Լոդին և Մարենգոն — հյուսիսային Իտալիայի այն վայրերն են, որտեղ 1800 թ. Նապոլեոնը մի շարք կռիվներում չարի տվեց ավստրիացիներին: Վագրամը — գլուղ է, Վիննայի մոտ, որտեղ 1809 թ. վճռական ճակատամարտ տվեց ավստրիացիներին: Նապոլեոնի տարած այդ հաղթութիւնից մի շարքի հետո պատերազմը վերջացավ:

XXXV

էջ 318. Մյուլաութին գերի վերցնելու լուրը:— Այդ լուրը սուտ գուրս եկավ. գերի էր ընկել գնեներալ Բոնամին, որը տեսնելով ուսւ գրեհազերի սվինն իր կրծքի մոտ, գոչել էր «Սա թագավորն եմ և կենդանի ներկայացվել էր Կոստոլզովին:

Ե Ր Բ Ո Ր Դ Մ Ա Ս

III

էջ 352. Վարագոսայի պաշտումը:— Իսպանական Սարագոսա ամրոցը 1608 թ. հռչակվեց իր հերոսական պաշտպանութիւմը ընդդէմ ֆրանսացիներին: Վերջիններս երկու ամիս պայաբել էին ամրոցը և չէին կարողանում գրավել: Ամրոցը գրավելու նոր փորձ եղավ զեկտեմբերին, որ տեղեց նույնքան ժամանակ, մինչև որ ամրոցը վերջապես անձնատուր եղավ. քաղաքն ստիպված էին մաս-մաս գրավել, համարյա գրոհելով յոթաքանչյուր տունն առանձին:

XIV

է, 394. Գոթիկն — ֆրանսական բարձր, որոնք այնպես են գործում, որ իրենցից ամբողջական յունավոր նկարներ են ներկայացնում:

XIX

էջ 419 Պոկլոնեյա Գուա — բարձր մի կետ է Մոսկվայից մի քանի վերստ հեռավորության վրա՝ Գորոգոմիլովյան ուղեկալից այն կողմ, որտեղի վայրէջք է սկսվում ցեպի քաղաքը, հիանալի տեսարան է բացվում:

XXV

էջ 444. Վերջապահի սպանության տեսարանին Տոլստոյն իրավամբ մեծ նշանակութիւն է տալիս: Այդ տեսարանը գեղարվեստորեն խորը մշակված է և հոգեբանորեն հիանալի կերպով լրացնում է Ռաստոպ շինի բնութագրը: Կա վկայութիւնը մի ժամանակակիցի, որ անուղղակի մասնակցութիւն է ունեցել այն աշխատանքի մեջ, որ Տոլստոյը կատարել է այդ միջադեպի վրա: 1868 թ. Ն. Պետերսոնը, որ ծառայում էր Ջերտկովի քաղաքային գումարանում, Տոլստոյին օգնել է տպագրվող վեպի սրբագրութիւն մեջ: Վերջին անգամ, — գրում է նա, — Տոլստոյն ինձ խնդրեց գտնել այն ամենը, ինչ գրվել է Վերջապահի մասին: Հիշում եմ, ես հավաքեցի բազմաթիւ լրագրական և այլ պատմիչներ այդ դեպքի մասին, այնպես որ նույնիսկ կարեք եղավ առանձին սեղան հատկացնել այդ ամբողջ գրականութիւն համար: Տոլստոյն ինչ-որ պատճառով երկար ժամանակ չէր գա իս, իսկ երբ եկավ և ես նրան ցույց տվի Վերջապահի մասին եղած ամբողջ գրականութիւնը, նա ինձ ասաց, թե այդ գրականութիւնը չի կարգաւոր, որովհետև գմանցում ինչ-որ ծերունու է պատահել, որն այդ դեպքին ականատես է եղել և ոչ իրեն պատմել է, թե ինչպես է այդ կատարվել: Այդ ամենը, հավանորեն, այդպես էլ եղել է, բայց Պետերսոնի վկայութիւնը ճիշտ գնահատելու համար պետք է նկատի ունենալ, որ նրա խոսքերից բնավ չի բխում ոչ այն, թե Տոլստոյն իրոք հիմնվել է խելագարի պատմածի վրա, և ոչ այն, թե նա ոչինչ չի կարողացել Վերջապահի մասին: Ինչ-որ ականատես ծերունու հիշողութիւն մեջ անշուշտ մնացել են այնպիսի մանրամասնութիւններ, որոնք և պետք էին Տոլստոյին, որչափ նա խնդրել էր գրականութիւն հավաքել իր համար: Իսկ որ նա լավ ծանոթ էր Վերջապահի մասին եղած ամբողջ գործին, այս երևում է X գլխից:

XXVII

էջ 465. Երեսի արտոգորում: Մովսիս ռազմական տերմին է, որով կոչ է արվում ուղղակի գրոհել թշնամու նսվը:

ԱՆ ՆԻԿՈՂԱՆԻԿ ՏՈՒՍՏՈՅ
ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԵՎ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագիր՝ Ե. Ս. Զարեհյան
Սուպերշապիկը՝ Ռ. Ս. Զուլհադյան
Նկարիչ և գեղ. խմբագիր՝ Ա. Ն. Վ. Գասպարյան
Տեխ. խմբագիր՝ Կ. Գ. Սարգսյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Հ. Ա. Կարապետյան

Лев Николаевич Толстой

ВОЙНА И МИР

(Роман)

ТОМ III

(На армянском языке)

Издательство «Айастан», ул. Теряна, 91.

Ереван—1976

Հանձնված է արտադրության 29/IV 1975 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 14/I 1976 թ.:

Քուղթ № 1, 84×108¹/₃₂, տպագ. 16,25 մամ. = 27,3 պայմ.
մամ., հրատ. 23,2 մամ.:

Պատվեր 1148: Տպաքանակ 50.000: Գինը՝ 91 կ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

ՀՍՍՀ Մինիստրների Սովետի հրատարակչությունների, պոլի-
գրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի Հա-
կոթ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան—9,
Տերյան 91: